

Parts are not sold singly.

FASCICULE 9
UDYOGAPARVAN (I)

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

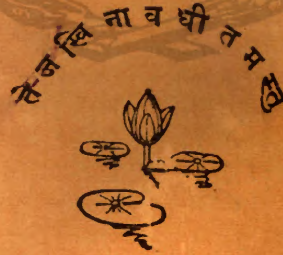
WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; S. K. DE;
A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1937

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Dr. HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Professor F. W. THOMAS: "I agree with the views expressed in your 'Foreword.' It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the R̥gveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most im-

portant and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic."—Professor Dr. SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition the one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances."—Professor A. BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in

SANKA VARMA RESEARCH INSTITUTE,
TRICHUR, COCHIN STATE,
INDIA

No. 1146

**वैशंपायन उवाच ।
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युपसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १**

C. 5.1
B. 5.1.1
K. 5.1.1

The first two folios of Ks Dn2 are missing: the third fol. of Ks begins with ग्रजोस्य (cf. 25°); that of Dn2 with adhy. 3. — The first six fol. of Gs are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (Ks Dn2 missing). K1.2.5 Ds2 D1.5.7.8.10 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1.4.5 Dn1 D2-5. 8-10 ins. श्रीगणेशाय नमः; K2 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; B1.2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B3 ॐ नमो गणेशाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय; Ds1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; Ds2 ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ।, followed by:

2* जन्मेजय उवाच ।

एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः ।

काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय ॥;

D1 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Ds श्रीगणेशाय नमः । ॐ श्रीगणेशास्त्रिकाभ्यां नमः; D7 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K2 ins.:

3* महाभारतयष्टिर्वः सुपर्वव्यासवंशजा ।

स्खलतामवलम्बाय जायतां भववर्त्मनि ॥

T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । उद्योगपर्व । श्रीमते रामानुजाय नमः ।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।

तत्सर्वं कथयस्वैह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥;

T2 begins with शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ उद्योगपर्व ॥, which is followed by:

5* अग्रह्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः

प्राशुर्दण्डी कृष्णमृगात्वक्परिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः

पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

[= Ādi 13*.]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G1.2 begin with हरिः । ॐ शुभमस्तु; G4 श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G5 begins with हरिः । ॐ उद्योगपर्व ।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकलमयम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतारं तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

[= Ādi 7* and 11* (with v.l.).]

M begins with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । (M1 cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M2 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

1 Owing to missing folios, stanzas 1-25^{ab} of this adhy. are lost in Ks; the first two adhy., in Dn2; and the first seven adhy. together with st. 1-23 of adhy. 8, in Gs. Dn2 Gs are mostly ignored in this adhy. — Ks M (except M1) om. the ref. — “) Ks पुरुषप्रवीराः; Cs तु कुरुष (as in text). — “) Ds.2.2 ततः; Gs तथा (for तदा). B D1.2 T2 Cn मुदिताः स्वपक्षाः; Ds Ds.10 T1 G1.2.5 M मुदिताः सपक्षाः; G4 मुदिताः समर्थाः. Ca cites सपक्षाः. — “) Ds2 Ds.2.2 T G1.2.5 विश्राम्य; Ca.2 as in text. K4 B1.2.5 Dn1 Ds.4.6.7 रात्राशुपसि; B2 Ds Ds.2.2 (by corr.).10 T G1.5 चत्वार्युपसि. Ca.2 cite उपसः (as in text); Cap उपसि. — “) Ks तथैव (for ततोऽभि). — For other readings see notes at the end of the Virāṭa (p. 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5. 2
B. 5. 1. 2
K. 5. 1. 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २
अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहारौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।

2 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.2.5 D2.3 सभां शुभां; D5 शुभां सभां; D10 सभा शुभा (for सभा तु सा). T1 G1.2.4 मात्स्य. K1.2.5 D5.3 समृद्धां. — ^b) K1 D5 मणिप्रकारो (D5 'प्रवज्रो'त्तमरत्नचित्रां; K2.5 D2.3 'रत्नचित्रां; D5 T1 G1 'कोज्वल (D5 'कोत्तम)चारुचित्रा; G2.5 Ca 'कोज्वल (Ca 'कोत्तर)रत्नचित्रा; Cs as in text. — ^c) K1.2.5 D2.5.8 न्यस्तासनां 'वतीं 'गंधां. — ^d) K1.2.5 D5.8 'राजपुत्राः; K4 B Dn1 D8 D1-4.6.7.9.10 'राजवृद्धाः; T2 'लोकपालाः.

3 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) B2.4 सभास-
नान्याविशतः; T2 अथासने प्राविशतः. Ca.5 आविशतां (as
in text); Cap आविशतः. — ^b) D5 वृद्धौ (for उभौ).
D5 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — ^c) K1.2 D2.8.10 वृद्धौ च
मान्यौ; K4.5 B Dn1 D5 D3.4.6.7 वृद्धाश्च मान्याः; D5 समं
समंतात्. D5 पृथिवीश्वराणां; D9 च महीपतीनां. — ^d)
K2.5 D8 पुरस्कृतौ; K4 B (except B2) Dn1 D5 D3.4.
6.7.10 Cap पित्रा समं; D2 चित्रासनं; D5 मध्ये सभां; G2
सबांधवः; Ca.5 पितामहो (as in text). K4 B D
(except D1.5.8.9; Dn2 missing) 'जनार्दनौ च.

4 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Some MSS.
पंचाल. K1.2.5 हि (for तु). — ^b) S (mostly)
मात्स्यस्य. K1.2.5 D5 च (for तु). K1.5 D8 T2 सु (T2
अभि)संनिविष्टो; K4 B1.3-5 Dn1 D3.4.6.7.10 G2 'कृष्टो;
B2 D5 D1.2.5.9 'कृष्टे. Ca cites संनिकृष्टे.

5 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) M (except

प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६
तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
राज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७
ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

M1) तु (for च). D1.2.5.9 transp. सर्वे and राज्ञो. D5
अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — ^b) D5 पांडोः समेताः सहिताः
सुहृद्भिः. — ^c) Some MSS. 'शांबौ. K2.5 D5 मधुः; B4
T1 G1 यदु (for युधि). K1 'सांबौ युधि रुढविक्रमौ.
— ^d) K4 B D (except D5) T2 'पुत्रैश्च. T तथा
(for सह).

6 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.2.5 तथैव
(for सर्वे च), and समेता (for समाना). — ^b) K2 M1
transp. वीर्येण and रूपेण. K1.2.5 बलेन युक्ताः; K4 B1.3
D5 D4.7.10 तथा बलेन. — ^c) K4 D6-8 सुरत्नचित्रेषु;
M1.2 मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण). D5 महौजसो युद्ध-
विशारदाश्च.

7 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K4 D5 D10 T
G5 M तत्र (for तथा). K1 T1 G2.5 वरासनेषु; D5 च तेषु
तद्वत् (for महा). — ^b) K1 B5 Dn1 D1-3.9 विरा (K1
D1 'भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K4 B5 D4.7 विराजमानांबरं;
D5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु; T1 G1 विभ्राजमानेषु महारथेषु.
— D5 om. 7^{cd}.

8 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) D5 Ca समुदाय-
युक्ताः (Cap as in text). D5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते
कथाः. — ^b) K1.2.5 D8 कृष्णाननं; D1.5 वृष्णयंधकाः (for
कृष्णं नृपाः). G4 M तं (for ते). D1 समुदीक्ष्य पार्थान्;
Ca as in text.

9 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.2 च माधवस्य;
S (except T2; G5 missing) जनार्दनेन. D5 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यश्वत्थ-
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्विर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौवलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।

पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च भारताभ्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसङ्गांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।

C. 5. 14
B. 5. 1. 14
K. 5. 1. 14

जनार्दनात्. — ^b) B_{1.2} संघोटिताः; D₂ संतोषिताः; D₅ समास्थिताः; T₂ समीरितं; C₅ संवेदिताः; C₆ as in text. D_{2.2} पार्थिवं (for पाण्डव). — After 9^{ab}, K₅ ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र.

— ^c) D₅ सहिता अष्ट; T₂ G_{2.4} M सहिताभ्यष्ट. — ^d) K₅ समर्थ; C_{6.5} महार्थ (as in text). B₂₋₄ Dn₁ D_{1-2.2.2} T₂ G₅ सु- (for the first च).

10 K₅ missing (cf. v. l. 1). K₅ D_{1.2.2} om. the ref. K_{1.2.4} B₂ Dn₁ D₅ D_{2-2.7.10} श्रीकृष्ण उ; T₁ G₁ जनार्दन (T₁ adds उवाच!); T₂ G_{2.5} श्रीभगवान् (T₂ G₂ add उवाच!); M श्रीवासुदेवः (M₁ om. श्री). — ^e) K_{1.2} B (except B₅) D₅ सर्व (for सर्वैर्). K₅ B₅ S (except T₂; G₅ missing) यथावत् (for यथायं). — ^f) T₁ G₁ त्या च हृतं. — ^g) K_{1.2.5} B₄ Dn₁ D₂ D_{2-2.7.8} वन (for पुनः).

11 K₅ missing (cf. v. l. 1). — ^h) D₅ समे स्थितैः; C₆ सत्यस्थिरैः (C₆ सत्ये स्थितैः as in text). K₄ B (except B₁) Dn₁ D₅ D_{7.2.10} C₆ सत्यस्थैः (C₅ cites सत्यस्थाः); D_{1.6.9} सत्यरतैः; D₂ T₁ G_{1.2.5} सच्चरितं (G_{2.5} तैः); C₆ सत्यैकप्रियैः (for तच्चरितं). D₅ यथैव (for यथा). — K₅ om. 11^c-15^b. — ⁱ) D₅ कृतं ह्येतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — ^j) K_{4.5} B (except B₂) Dn₁ D₅ D_{2m.2.4.6.7.10} चीर्णमभ्यैः (for भारताभ्यैः). D_{1.2.2} T₂ चीर्णा (D₅ णी; T₂ णी) समा द्वादश भारताभ्यैः (D₁ भारतैर्यः; D₅ च क्रमेण).

12 K₅ missing (cf. v. l. 1). K₅ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^k) D₅ त्रयोदशं चैव; D₁₀ दशेन्द्रे च. B_{1.2.4}

D_{1.2} T₂ G₄ सुदुश्चरोयं. K_{1.2} त्रयोदशं चैव सुदुस्तरं च; T₁ G₁ दशं दुश्चरमेव वर्ष. — ^l) K_{1.2} न ज्ञायमानैः; D₁₀ अज्ञातवासः. D_{1.5} क्षपितः; D₉ क्षयितः; T₁ G_{1.2} द्विषतां (for भवतां). D_{1.5} C₅ महोयः; D₉ सहोयैः (for समीपे). — D₅ om. 12^{cd}. — ^m) K_{1.2} अशेषान् (for असङ्खान्). K₄ B D (Dn₂ missing; D₅ om.) विविधान् सह (B_{1.2} D₁ सह; Dn₁ D₅ सुहृद्भिः (for च तितिक्षं). — B_{1.2.4} om. 12^d and line 1 of 8* (see below). — ⁿ) T₁ G_{4.5} ययोदितं. T₂ G_{2.4.5} M विदितं (G₂ तः) चैव (for तद्विदितं च). G₂ सम्यक् (for सर्वम्). K₄ B₅ D₅ D_{2m.2.6.7.10} तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्; B₂ Dn₁ D_{2.2.2} महात्मभिश्चापि बने निविष्टं; D₁ इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B_{1.2.4} (all om. line 1) ins. after 12^c: Dn₁ D_{1-2.7-9}, after 12:

8* एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैः

रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D_{2.9} स तैः. — (L. 2) For D₁ see above also. Dn₁ D_{2.2.9} आपुं. B_{1.2.4} स्वकुले हि; D₅ बलेन.]

13 K₅ missing (cf. v. l. 1). K₅ om. 13 (cf. v. l. 11). — ^o) K₂ सुयोधनस्यापि हितं च यत्स्यात्. — D₅ om. 13^c-14^b. — ^p) M₁ (sup. lin.) सं; M₅ तं (for तच्च). B₂ Dn₁ D_{2.2.2} कुरुपुंगवानां; D₅ पुरुषप्रवीराः.

14 K₅ missing (cf. v. l. 1). K₅ om. 14 (cf. v. l. 11); D₅ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^q) K_{1.4} B D (except D₅; Dn₂ missing; D₅ om.) T₁ transp. च and न. — ^r) K₄ B₂ D (except D₅ D_{1.6}; Dn₂ missing) T₁ तु (for च). — ^s) D₅ D₁₀ राज्ये (for ग्रामे).

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽन्नामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

बालास्त्वमे तैर्विधिधैरुपायैः
संग्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरग्नैः
सर्वं च तद्भो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समग्रं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

15 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₅ om. 15^{ab} (cf. v. 1. 11). — ^b) D₁₀ यथाकृष्टं. D_{3.10} धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K₄ D₈ (hapl.) om. 15^c-16^b. — ^c) G₅ मिथ्याप^c. B_{1.4} D₅ D_{5.10} तथा ह्यनेन; B_{2.2.5} D_{n1} D_{2-4.7-8} T₂ यथा ह्यनेन; D₁ तदा ह्यनेन; G₁ तदाप्य^c; G₅ M तदप्य^c.

16 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₄ D₈ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 15). — ^a) K_{1.2} D_{1.5.9} पार्था (for पार्थो). K_{1.2} D_{1.5.9} विजिताः; T₁ विदितं; G_{1.4.5} विदितः. K_{1.2} रणे ते; K₅ रणे वै; S (G₈ missing) कथंचित्. — ^b) K₅ D₈ S (except T₂; G₈ missing) सा वै (K₅ तैर्; D₈ वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — ^c) K_{1.2} पार्थाः सहिताः (for राजा सहितः). — ^d) K_{1.2} प्सते.

17 K₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K₄ B_{2.4} D_{n1} D_{3.4.6.7} तु (for तत्). G₂ राज्यं (for स्वयं). — ^b) K_{1.2.5} समाजितं. B₃ निपात्य; B_{4.5} D_{n1} D_{1-3.5.8} प्रपीड्य; D₉ प्रपद्य; S (G₈ missing) प्रमथ्य. — ^c) K₂ om. from वप्रवीराः up to धर्मव in 1^a of the next adhy. — ^d) G_{2.5} महाबलाः पाण्डुसुताश्च तेद्य.

18 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) G (G₈ missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्वमे तैर्). — ^b) K₄ B₃₋₅ D_{n1} D_{3.4.6-9} अमित्रसंवैः; Ca. s as in text. — ^c) K_{2.5} अमीभिर् (for असद्भिर्). — ^d) K₂ T₁ G (G₈ missing) तत्तद्; K₅ T₂ वस्तद् (for तद्भो).

19 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 19 (cf. v. 1. 17); T₂ (hapl.) om. 19^a-20^b. — ^a) D₈ लोभात् (for लोभं). D₉ वृद्धिः; G₂ वृत्ति (for वृद्धं). — ^b) K_{1.5} तथात्मवत्तां च; K₄ D_{4.6} धर्मार्थतां चापि; B D_{n1} D_{2.3.7.8.10} धर्मज्ञतां चापि; T₁ G (G₈ missing) धर्मे म (G₂ र)तिं चैव; M धर्मे रत्नत्वं च. — ^c) D₁₀ प्र- (for अपि). D₅ सर्वैः; D₉ चैषां (for तेषां). — ^d) K₁ हितं; K₅ D₅ T₁ G_{1.2} मतं (for मतिं). K_{1.5} D₅ वद^c (for कुरु^c). T₁ G_{1.2.5} पुरुषप्रवीराः (for सहिताः पृथक्च).

20 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 20 (cf. v. 1. 17); T₂ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). M repeats 20^a-24^b (with v. 1.) after 5. 2. 3. — ^a) D₁ शमे; T₁ G (G₈ missing) एते (for इमे). K₁ वनाति; G₄ च सर्वैः; G₅ च सत्ता; M (second time) हि पार्थाः. K₁ M (second time) नियताः; K_{4.5} D₅ D_{4-6.10} निरताः; D₁ च रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव). — ^b) K₁ ते (for तं). K_{4.5} B D_{n1} D_{2.3.8-8} पालयित्वा; Ca. s np पार^c (as in text). K₁ तथैव (for यथावत्). — B₄ om. 20^c-21^b. — ^c) B₂ ततो; D₁ अथ; Ca. s अतो (as in text). D₉ T₁ उपचार्य^c; T₂ अनुचर्य^c; G (G₈ missing) M अपचर्य^c. — ^d) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K₃ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 21 (cf. v. 1. 17); B₄ om. 21^{ab} (cf. v. 1. 20). For M cf. v. 1. 20 also. — ^a) T G (G₈ missing) कारान् (for कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
 तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
 तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
 स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
 स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
 दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
 न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
 अज्ञायमाने च मते परस्य

किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
 शुचिः कुलीनः पुरुषोऽग्रमत्तः ।
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
 राज्यार्थदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
 धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
 संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

G. 5. 26
 B. 5. 1. 26
 K. 5. 1. 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T₂ G_{1.2} निशम्य; M₂ (second time) तृपं च. K₄ D₆
 Cn कार्ये; K₅ Dn₁ D_{1-4.7-9} T G (G₂ missing) राज्ये
 (for राज्ञः). — ^b) Ca तं (for तान्). K_{1.5} D₁₀
 परिवारयंतः; K₄ B_{1.2} D_{1.5} T₂ चारयेरन्; B₃ विनिवारयेरन्;
 D₅ पालयेरन्. D₅ नाः संपरिवारयेरन्. — ^c) Cs एतान्;
 Ca इमान् (as in text). B₂ D₆ तथैव. — ^d) K_{1.5}
 युयुत्समानाः; K₄ निर्वध्य; B₂ T₁ M (both times)
 तैर्वध्य; D_{1.5} तैर्वध्य; D₅ तैर्वध्यमाणाः; D₅ तैर्वध्यमानं.
 K₁ नि- (for च). — After 21, D₁ ins.:

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी

धर्मेण वैरीब्रिताश्च हन्युः ।

22 K₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 22 (cf. v.
 l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — ^a) K_{1.4} B D_{1.2}
 m. 4-7.9 T₁ G_{1.2} अथ (for तथा). M_{1.3.5} (all second
 time) नेमेऽल्पतया. — ^b) M (second time) चधाय (for
 जयाय). S (G₂ missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मतं).
 D₅ D₅ मे (for वः). — K₁ (hapl.) om. 22^c-23^d.
 — ^c) D₅ M₄ समेत्य सर्वैः; T₂ सर्वैः समेत्य; M_{1.3-5} (all
 second time) इमे च सर्वे. — ^d) M_{1.2} (both second
 time) शृणुं यत्तेरन् (for यत्तेयुरेव). D₁ यास्यामहे धाव-
 राश्रान्तिकं वै.

23 K₂ missing (cf. v. l. 1). K_{1.2} om. 23 (cf. v.
 l. 22, 17); B₂ om. 23^{ab}. For M cf. v. l. 20 also.
 — ^a) K₅ D₁ सुयो (for दुर्यो). M (second time) न
 तावत् (for यथावत्). — ^b) M (second time) प्रज्ञा
 (for न ज्ञा). — ^d) D₅ M (except M₃) किंचित्; D₅

न स्यात् (for किं स्यात्). D_{1.5.9} न किंचिदारभ्यमतो मतं मे
 (D₅ भवेत्; D₉ मतं नः); T G (G₂ missing) M (second
 time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T₁ G_{1.2.5} मः).

24 K₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 24 (cf. v.
 l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — ^a) Ca अतः (for
 इतः). M (second time) धर्मनित्यः. — ^b) K_{1.5} प्राज्ञः
 (for शुचिः), and मतं मे (for सप्रमत्तः).

25 K₂ om. 25 (cf. v. l. 17). K₂ missing up to
 'था in 25^c (cf. v. l. 1). — ^a) T G (G₂ missing)
 अधो (T₁ G₄ 'थो)क्षजस्य; M अथाग्रजस्तु. — ^d) M
 transp. वाक्यं and तद्. S (G₂ missing) रामः (for
 राजन्). D₅ पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om. in K₂; Dn₂ G₂ missing. — *Adhy.*
name: K_{2.5} D_{3.10} कृष्ण (K₂ श्रीकृष्ण) वाक्यं; D₁ G_{2.5} M
 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 K₁ B_{1.5} D_{5.1} D_{2.5.7.10} S (G₂ missing) l. — *S'loka*
no.: K₅ 26; D₅ 25.

2

 This adhy. is missing in Dn₂ G₂ (cf. v. l.
 5. 1. 1).

1 K₂ om. 1^{ab} (cf. v. l. 5. 1. 17). B₂ D₁ श्रीबलदेव
 उः; T₂ बलरामः; G₂ M_{1.2} रामः (G₂ with prefixed श्री).
 — ^{ad}) M transp. हितं च and तथैव. B₂ यथैव; D₅

C. 5. 2.
B. 5. 2. 1
M. 5. 2. 1

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अज्ञातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १
अर्घं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहासामभिरतीव मोदेत् ॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।

ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४
स भीष्ममामत्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च सस्रतपुत्रम् ॥ ५
सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव; D₁₀ हितं यत्; T G (G₈ missing) च युक्तं (for हितं च).

2 ^a) Ca विसृज्य; Cs as in text. K_{1.2} D_{2.3} कुरुप्रवीराः; D₅ विसृज्य राजा. — After 2^a, T₂ ins.:

10* जिता गतारण्यमितः पुरा ते ।
(see below). — D_{n1} (hapl.) om. 2^b-3^a. — ^b) B₂ लोकहिते; D_{4.5.9} T₂ तस्य कृतं. D₅ स मेने (for यतन्ते). — After 2^b, T₂ ins.:

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ
(see above). — ^a) M (except M₃) आदाय. — ^a) K₅ सुखाः; D₇ सुखं. K₁₋₃ मोदतु; D₁ लोके (for मोदेत्).

3 D_{n1} om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^a) K₅ तथा (for लब्ध्वा). K₂ च; G₄ अर्ध- (for हि). — ^b) K_{1.2} च कौरवेषु; K_{3.5} परेषु चैव. — ^c) B_{3.4} D₅ D_{1.5.9.10} S (except T₂ G₈; G₈ missing) आवसेयुः. — ^a) K (except K₄) D₅ D_{1.5.7.9.10} एषां (for तेषां). D₁ च (for प्र-). K_{2.3.5} D_{1.10} हिता; D₇ हिते. — After 3, M repeats 20^a-22^a of the previous adhy., which is followed by:

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां
सबान्धवानां भविताचिरेण ।

तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन

तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ।

which in its turn is followed by 16* (cf. v. l. 12);

and thereafter M repeats 23^a-24^b of the previous adhy.

4 ^a) K (except K₄) D₅ T₁ G (G₈ missing) एव (for अपि). D₅ D₉ मतिं; T₂ हितं (for मतं). M₂ तावत् (for वेत्तुं). — ^b) M (except M₂) वक्तुं वचो-
स्मत्प्रहितं च तत्र. — After 4^a, K_{2.3.5} D_{8.10} ins.:

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो

हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— ^a) B_{1.2.4} D_{n1} D_{2.3.5} च मे; D₅ वदः; G₂ च वः (for मम). K₁ चात्र; K₅ वा च; D₅ नाम (for तत्र). — ^a) K₁₋₃ D₉ भवार्थं; K₅ हितार्थं; D₇ समर्थं (for शमार्थं). D_{1.8} कुरुपुंगवानां.

5 ^a) K (except K₄) D₈ आसाद्य (for आमन्त्र्य). D₅ transp. कुरु and महा. — ^a) D₁ सह- (for च स-).

6 ^a) B₁₋₄ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} सर्वा (B₄ D₈ 'र्वा')स्तथान्यान्; D₈ (after corr.) सर्वे तथान्ये; T₂ अन्यांश्च सर्वान्. B_{1.2} D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} पुत्रान्. — ^b) B₁ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M₁ बल(B₁ वीर)प्रधानान्. B₁₋₃ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} निगमप्रधानान्; D_{8.7} नियमप्र. Ca cites निचयः. — ^c) B₁₋₃ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M₁ स्थितान् (for स्थिताः). D_{5.2} D₉ M_{3.5} स्त्र (for च). K_{4.5} B (except B₄) D_{n1} D_{2-4.7.8.10} तथा स्वकेषु; D₉ यथास्थितेषु; T₂ यथार्थकेषु; M₁ यथायथेषु; M₂ यथार्थकेषु.

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थसु च ते न कौट्या-
द्वस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्द्युयमप्यतज्जः ।

गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयदेवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराज्येषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।

C. 5. 38
B. 5. 2. 12
K. 5. 2. 12

Ds स्थिताश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान्. — ^a) K₂ लोकप्रधानाः; B₁₋₄ D_{1.2.5.8} (before corr.) M₂ लोक (D_{1.5} 'के') प्रवीरान्; D₉ लोकेषु वीराः. K₃₋₅ D_{3.4.6.7} Cnp 'काल-वृत्ताः; B₁ D_{2.8} (before corr.) 'कालवृद्धान्; B₂ 'शील-वृत्तान्; D_{1.5} T G (G₃ missing) M₂ 'शीलवृद्धाः (D_{1.5} T₂ M₂ 'द्वान्); D₉ 'कार्यवृद्धाः; Ca. s as in text. M_{1.3-5} विप्रा (M₁ 'प्राण्' विवेकश्रुतशीलवृद्धाः (M₁ 'द्वान्').

7 ^a) K₁ B₅ D₅ Ca. s गतेषु; K₂ नृपेषु; Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj. as प्रमादपाठः. T₂ शान्तिं च (for सर्वेषु). — ^b) T₂ बालेषु; M₃₋₅ विप्रेषु (for पौरेषु). M₃₋₅ पौरेषु (for वृद्धेषु). K_{1.3.5} D₁₀ सु; K₂ स (for च). K₅ D₅ S (G₃ missing) संमतेषु; Ca. s as in text. — ^c) D₁ प्रणिधानः; D₁₀ प्रणिपत्य. — ^d) K₁ (m as in text) G₅ यथावत्.

Our fragm. MS. of the commentary of Deva-
bodha begins here on fol. 3a.

8 ^a) K_{4.5} B D (D₁₀ marg. as in text) T₂ कोप्या; T₁ G (G₃ missing) M कोपाद् (G₂ कोपा-); Ca. d. s कौट्याद् (as in text). — ^b) K_{1.2} प्रस्ताः; T₁ G_{1.5} प्रस्ताः; T₂ G₂ M प्रस्तः; G₂ स्वस्थः; C₅ प्रस्तः (as in text). K_{1.2} सर्वे; S पार्थः (T₁ G_{1.5} 'र्थः') (for सोऽर्थो). S (G₃ missing) आश्रितेन (G₂ 'तैर्हि'). — ^c) B_{1.2} D₅ D_{1.2} (m as in text).⁹ प्रियाभ्युपेते च; D₁₁ D_{6.8.10} T₂ प्रियाभ्युपेतस्य; D₁₀ 'प्रियासमेतस्य. Ca. d cite प्रियाद्युपेतैः; C₅ प्रियाभ्युपेते. G₂ दैवाय बुद्धेश्च युधि. — ^d) B_{3.5} D₁₁ D_{2.3.5} T₂ प्रसक्तस्य; C₅ प्रम (as in text). K₄ B₁ D₅ D_{1.4.6.10} T G_{1.4.5} M स्व; D₅ G₂ हि (for च).

9 ^a) K₃₋₅ B D (except D_{3.2} D_{5.9}) 'प्रवीरः. — ^b) K (except K₄) D₁₀ गतम्; D_{1.8} S (G₃ missing) स्वयम्; D₅ द्रुतम् (for ह्ययम्). K (except K₄) D₁₀ अक्षवत्यां (for अप्य). — After 9^{ab}, D₁₁ D_{2.3.7.8} ins.:

14* स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं.

— ^c) K₅ D₅ महाक्षं (for मता). — After 9*, D₁₁ D_{2.3.7.8} ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च.

10 ^a) D₅ T₂ दुरोदरे; G (G₃ missing) M दुरोदराः. K_{1.5} तस्य (for तत्र). — ^c) G₄ तावत् (for चायं).

— ^d) K (except K₄) समाह्वयन्नेव; T₂ M 'ह्वयामास. G_{2.4.5} समाह्वयन्निर्जितो [अ]क्षवत्यां.

11 ^a) K₂ संदीव्य; D₅ स दीव्यमानः; M संजीवमानः. K_{1.2.5} D₉ प्रतिदीव्य चैनं; K₄ T G (G₃ missing) प्रति-दीव्यतेन; B_{2.8} D_{1.4.6.7.10} प्रतिदीव्यदेनं; D_{3.2} 'दीव्यमानं.

— ^b) M चाक्षेषु. K₄ B D₁₁ D_{1-4.6.7} G₂ नित्यं तु परा; D_{5.1} D_{3.10} Ca. d. s निर्यद्वपरा; D₅ नित्यं च परा. — ^c) K₄ D_{4.6.7} Cnp संरम्भमाणः; T₁ G_{1.2.4} संभाषमाणः; T₂ स दीव्यमानः; C₅ संरम्भमाणः; Ca. d as in text. K_{1.5} अपि जितः; T₁ अथ जितः (for विजितः). D₅ जितः स दैवेन तदा प्र; M स्वयं स संरम्भ जितः प्र.

12 ^b) D₉ 'युक्तं (for 'वीर्य'). K (except K₄) D₁₀ m बहुमानं; M₃₋₅ सृदुसाम. — ^c) K₅ D₁ यथा हि; Ca तथापि (Cap तथा हि as in text). Cd cites अपि. K_{1.2} पापाः; K₅ D₅ शक्या (for शक्यो). K (except K₄) D₅ 'पुत्राः. — ^d) K₁₋₅ शक्या नियोक्तुं; K₅ स्वस्थान-युक्तं. — K (except K₄) D (except D₃ D_{2.4.5.9}; D₁₁

C. 5. 26
B. 5. 2. 13
K. 5. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे

शिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।

फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T1 G1.4.5 ins. after 12; M ins. after 12*
(cf. v. 1. 3):

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां
सास्त्रैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्राजितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 न (for अ-). T1 G1.4.5 तेन राज्ञा;
M2 कौरवेयैः (for कौरवाणां). — (L. 2) T1 G1.5 आश्वसध्वं;
M आसद्ध्वं. — D6 om. lines 3-4. — (L. 3) T1
हितार्थो; G1.4.5 हितार्थो. K3.5 D8 हि चैव; T1 G1.4.5 M
हि लोके (for भवेत्). — (L. 4) K3.5 D1.3.10 M
र्थो (D1 वै) भविता न; T1 G1.4.5 र्थोपि तथा न (T1 स) (for
भविता नेह).]

13 a) D2.8 S (G3 missing) यदु (for मधु).
— °) K2 T1 G1.2.5 तस्य; T2 तथा (for तच्च). B2 D2
D2 T2 परिनिन्दितस्य; Dn1 D9 प्रतिनिन्द्य तस्य. K2 वीरः;
T1 G1 तच्च; G2.5 तत्र (for तस्य). — After 13, Ca
quotes (with v. 1.) 5. 3. 23.

Colophon missing in Dn2 G3; D2 reads it in
marg. — Major parvan: K3 उद्यम; the rest उद्योग.
— Adhy. name: K1 D1.8 T1 G1.2 M बलदेववाक्यं;
D10 बलवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
both): B8 D7.8.10 S (G3 missing) 2. — S'loka no.:
K5 14; Dn1 15.

3

This adhy. is missing in G3 (cf. v. 1. 5. 1. 1).
Dn2 begins from this adhy.

1 °) D1 स प्रजल्पते (for संप्र°). G3 oites भाषते.
— B4 om. 1^{ca}. — °) G4 °भूतो (for °रूपो). K5 वै;
D5 च (for ते). — °) K (except K4) D8 T1 G1.2.4
तथायुक्तं.

2 °) K3 केचित् (for शूराः). — °) G2 उभौ वृथा
सपक्षौ तु. — °) Some MSS. दृश्येते (for दृश्येते).

3 °) N (except K1.2.5 D10) °महाबलौ.

4 °) K2 नाभ्यसूयामि. — °) G4 अद्य वै (for
ब्रुवतो). D5 T G1.5 तालकेतन; D9 अस्मान्दलध्वज; T1
(sup. lin.) दारणध्वज; G4 सीरणध्वज; M वारणध्वज;
Ca. d. s as in text. G2 तेषु प्रेमपरं बलं. — °) K1 D5
D4 च (for तु). G4 ये शृण्वन्ति च ते वाक्यं.

5 °) K1 transp. दोषं and अल्पं. K5 D1 ध्रुवं (for
ब्रुवन्). — °) K3.5 D10 लभेत; D5 सहते (for लभते).
K1 पर्वदां; K3.5 पार्षदो; D10 पर्वदो (for परिषन्). S
(except T2; G3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये. — °) D1
M1.2 °भयं.

6 °) D8 जितवानक्षकोविदः. — °) Dn D2.8.8 यदा°;
D5 तथा° (for यथा°). — °) D1 G2 M3-5 तेषां (for तेषु).
D1.4 (before corr.). 8 T1 G1.2.4 धर्मो जयः; Cn धर्मो जयः.

7 °) M3-5 transp. तत् and तेषां. D5 धर्मभाक्
(for धर्मतो).

अनक्षत्रं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६
 यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
 अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
 समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
 निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
 कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
 यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
 एवमप्ययमत्यन्तं परानार्हति याचितुम् ॥ १०
 कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
 निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।

न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
 अहं तु ताञ्छितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
 पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
 गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
 न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
 वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
 को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
 मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
 को जिजीविषुरासीदेद्दृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
 पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।

C. 5. 58
B. 5. 2. 17
K. 5. 2. 18

8 Ks om. 8. — ^a) K₂ B Ds D₄. 6. 7. 10 S (except M₈-5; G₈ missing) कौन्तेयं (for राजानं). D₁ "हूय महात्मानं. — ^b) D₅. 8 T₂ "धर्ममनुव्रतं; M₁. 2 "धर्मरतं शुचि. — ^c) Dn D₅. 7 Cd तु; G₈ स्वित् (for नु). K₁. 2 D₂. 5. 8. 9 Ca. d पदं; D₁ फलं; T₁ G₁. 2 कृतं; G₄. 5 M मतं (for परं).

9 ^a) D₁ प्रणमते. — ^b) D₅ महान्कृत्वा; T₂ इति कृत्वा; M अपाकृत्वा. B₁ G₂. 4 परं पणं (by transp.); D₁ परं पदं. T₂ M महत् (for परम्). — ^c) K (except K₄) D₅. 10 विनिर्मुक्तः (for विमुक्तस्तु). D₅. 9 S (except T₂; G₈ missing) सन् (for तु). D₁ वनवासाभिमुक्तः सन्. — M₂ om. 9^d. — ^d) K₅ प्राप्य; Dn D₇ प्राप्स्ये; D₁₀ प्राप्तुं (for प्राप्तः).

10 ^a) K₄ यथायं; D₁ तस्यायं; D₅ यथा न (for यद्ययं). Dn D₂. 3 G₅ पापं (for परं). — ^b) K₁-3 Ds D₁₀ कामयीत. — ^c) K₁ पदं (for एवं), and एवं (for अयं). Ds पर्यंतं (for अत्यन्तं). T₂ एवमत्यर्थमत्यंशं; G₂ एवमस्तु पुनः स्वीयं. — ^d) B₄ Ds परं न; D₅ परम्; T₁ G (G₈ missing) न चैव; T₂ नायं (for पराञ्च).

11 ^a) D₅ स्वः; T G (G₈ missing) ह्यः; M हि (for च). — ^b) M₁ (sup. lin. as in text) अर्थः; M₈-5 ह्यर्थः; Ca. d. s न च (as in text). D₅ चिकीर्षवः; G₂ जिगीषवः; Ca. d. s as in text. — ^c) D₁. 5 T₁ G₁. 4. 5 निवृत्तवनवासंस्तान् (D₁ "सास्तु; D₅ "सास्तु). — ^d) D₁ यदाहुरः; D₅ यानाहुरः; D₉ प्रत्याहुरः. D₁. 5 विजितानिति.

12 ^a) Dn D₂. 8. 8 विदुरेण च (for च महा^a). — ^d) K₄ B D₄. 6. 7. 9. 10 पदं (for वसु).

13 ^a) T₂ तान् (for तु). K₁-3 T₂ निश्चितैर् (for ताञ्छितैर्). — ^b) Dn D₂. 3. 7 रणे परान्; T G (G₈ missing) ससौबलान्; M₁ (sup. lin. as in text). 2 महाबलान्.

14 Dr om. 14^a-15^b. — ^a) T₁ G₁ सहामात्यैः. — After 14, D₅. 8 T₂ ins.:

17* दशाशा छादयन्तं मामेकवीरं मदोत्कटम् ।

विजिष्णुं मन्यते लोको युध्यन्तं च महीतले ।

सत्यं समान्तेवासित्वं जयस्य जयशालिनः ।

छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीनां शिरांस्यहम् ।

[(L. 1) T₂ न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो^a. — (L. 2) D₅ मंस्यते (for मन्यते). T₂ विकृष्टं (for युध्यन्तं). — (L. 4) T₂ पातयिष्यामि खड्गेन.]

15 D₇ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) K (except K₄) D₅. 10 धर्मराजस्य (for युयुधा^a). — ^b) D₁. 5 युयुत्सवः. — ^c) D₅ D₁-9. 10 (m as in text) "वोढुं (for "सोढुं).

16 ^a) K₅ कश्चित्; D₅ को वा (for कश्च). D₅ S (G₈ missing) रणे (for युधि). — ^c) B₂. 4 D₅. 9 वा (for च). K₃ कोपि; K₅ कस्तु; B₁-3 जेतुं; Dn D₂. 3. 9 क्रुद्धं (for को नु). — ^d) K₁ कश्चित्; K₂. 3. 5 कश्चित् (for कश्च). T₁ G₁ महाबलं (for दुरा^a).

17 ^b) K₄ B D (except D₁. 10) यमकालोपमद्युती. — After 17^{ab}, Dn D₄ (marg.) ins.:

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— ^a) K₃ आगच्छेत्; K₄ Dn₂ D₅ D₇. 9 आसादेत् (for आसीदेत्).

C. 5. 58
B. 5. 3. 18
K. 5. 3. 19

समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।

अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्रतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

दुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।

न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

18 ^a) K₄ D_n D_{s2} D_{2.3.7} M₂ एतान् (for इमान्).
D_{2.3.9} द्रौपदेयान् (for पाण्डव). B₄ D_n D_{s-5} तु (for
च). K₃ समरे कः समर्थः स्यात्. — ^b) T G (G₃
missing) प्रीति° (for कीर्ति°). — ^c) M₃₋₅ समप्रमाणान्
पां. — ^d) D₅ M₁ बलो° (for मदो°). T₂ G_{2.4.5}
समवीर्यबलोत्कटान्.

19 ^b) K (except K₄) त्रिदशैरु; D₉ असुरैरु (for
अमरैरु). — ^c) A few N MSS. 'शाम्बांश्च. — ^d) K₃
'चक्रानिलो°; K₅ 'चक्रानलो°; B₂ D_n D_{2.3.6.8} 'सूर्यानलो°;
D₅ 'वन्धनिलो°; M₂ 'वज्रानिलो°.

20 ^a) K (except K₄) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्. — ^b)
T₁ G₁ M₃₋₅ पुत्रान् (for पुत्रं). K (except K₄) कर्णं च
सहसौबलं; D₉ पुत्रान् हत्वा ससौबलान्. — ^c) B₂ D_n
D_{2.3.7.8} कर्णं चैव (for कर्णेन च). K₄ B₅ D_s D_{4.6} तु;
T G (G₃ missing) वि- (for च). K_{1-3.5} D₉ अभिषे-
क्ष्यामहे पार्थ; D₁₀ कर्णेन सह हत्वाजौ. — ^d) D_{1.5} T₂
G_{2.4} 'क्ष्यामि. D_{2.3} पाण्डवान्. K (except K₄) D₉ ते
वयं (D₉ धर्मज्ञं) धर्मज्ञं नृपं.

21 ^b) D₉ कुरुन् (for शत्रून्). — ^c) K₄ D_n D_s
D_{5.7-9} G₄ M₂ अधर्म. D₉ चायशस्यं. D₁ अधर्मोऽयमयशस्यं.
— ^d) G₅ क्षत्रियाणां (for शात्र°). K (except K₄)
D_{10m} प्रसादनं (for प्रया°). — After 21, K₅ ins. the
foll. gloss on आततायिनः

19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।

इति स्मृतिः ।

22 T₁ transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — ^a) D_s D₉ M_{2.5}
त्वस्य (for तस्य). — ^b) D_{n1} D_{s.6} M₃ तत् (for तं).
G₅ अनिदिताः (for अतन्द्रिताः). — ^{cd}) K_{1.2} निर्दिष्टं; K₄
B_{1.3.4} D_s D_{6.7.10} T₁ विसृष्टं. D_{5.9} धार्तराष्ट्रेण. D_{n1}
D_{7.9} प्राप्नोति. S (T₁ also as in text; G₃ missing)
धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G₂ विना युद्धं) न राज्यं दातुमिच्छति.

23 ^b) D₁ तु; D₈ च (for वा). — ^c) G₅ आहतः.
K_{3.5} ते रणे; K₄ D_{2m.6.7.9} T G_{1.2.4} M Ca वा मया;
D₈ तु रणे; G₅ तरसा. T G_{4.5} M_{1.4.5} संख्ये; M_{2.3} संघे;
Ca सर्वे (as in text). — ^d) K₁ स्वपन्ति; K₄ D_{4.6.9} S
Ca शेष्यन्ति (G₅ 'ते); D_s शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G₃. — Major parvan: K₁
उद्यम; the rest उद्योग. — Adhy. name: D_{1.10} T₁ G_{1.2}
M सात्यकिवाक्यं (G₂ M₁ 'क्विवचनं). — Adhy. no.
(figures, words or both): K₁ D_{n2} D_{s1} D_{5-8.10} S
(G₃ missing) 3; D₂ 2. — S'loka no.: D_{n2} 23; D₅
25; D₈ 27.

4

☞ This adhy. is missing in G₃ (cf. v. l. 5.
1. 1).

1 ^a) G₄ 'न्महाभाग. — ^c) K_{1.2} राजा (for राज्यं).

— ^d) T₁ G₁ अयुद्धेन; Ca मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्वि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।

प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्वि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।

C. 5. 75
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

2 B₄ om. 2. — ^a) Dn₁ D₂. 2. 5. 7. 8 T₂ अनुमंस्यति;
Dn₂ D₁. 9 T₁ G₁. 2. 4 M 'वत्स्यति'; D₅ 'वत्स्यते'; D₁₀
'मंस्येत. K (except K₄) तं चापि धृतराष्ट्रो वै (K₁ 'द्रोषि').
— ^b) D₉ प्रतापवान्; T₂ सुतं प्रियं. K (except K₄)
पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K₅ 'मन्यते). — ^c) K₃. 5 मोहाद् (for
मौर्याद्).

3 ^a) M (except M₂) संकर्षणस्य (for बल°).

4 ^a) K₁. 2 D₅ नाचुः; K₃ ननु; B₂ D₉ न च; T₂ न हि
(for न तु). K₂ -परो (for वचो). Cap मृदुतया वचः.
— ^b) G₄. 5 तु (for हि). — ^c) T₂ दुर्बुद्धिः संमतो मम;
G₅ 'द्धिः कथंचन.

5 ^a) K₄ D₅ D₆. 7. 10 transp. गर्दभे and मार्दवं.
— ^b) K₂ D₅. 10 M तीक्ष्णं (for तीक्ष्णं). — After 5,
D₅ ins.:

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव ग्रहिणोमि तम् ।

नाहं कुर्यां यदेतद्वै विश्वासादेव शाश्वतम् ।;

while T₂ ins.:

21* अहमेको विजेष्यामि ग्राहतान्संविधाय च ।

नाहं करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 ^a) B (except B₃) Dn₁ D₄. 3 मृदुः; Dn₂ D₂. 3. 7
मृदुः. D₅ T₂ त्वं (for वै). Dn D₂ (m as in text). 3
मृद्यते; D₅ मंस्यते (for मन्यते). — ^b) K₃. 4 B D
(except Dn D₅; D₁ corrupt) भाषमाणं. K₄ B (except
B₁) D₅ D₄. 6-8. 10 अशक्तिकं; T G (G₃ missing) अश-
क्तिमत् (T₂ 'क्तवत्). — ^c) T G (G₃ missing) हितमर्थं
न जानीयात्. — ^d) D₅ S (G₃ missing) दुर्बुद्धिर् (for
अबुधो).

7 ^a) K₂. 4. 5 B₁. 8 D₁. 4. 8. 9 T₂ G₄. 5 M चैव; T₁ G₁
एवं (for चैव). — ^b) K₂ (sup. lin. as in text). 3 D₉
G₄ इति (for इह). — ^c) B₃ G₂ 'यामि; D₅ T G₁. 4. 5

'यामः (for 'याम). — ^d) Dn D₈ बलान्; D₁ बलं
(for बलानि).

8 ^a) K₂ (sup. lin. as in text). 5 माल्यस्य; M
(except M₂; M₁ sup. lin. as in text) पांढ्यस्य (for
शल्यस्य). — ^b) K₁. 2 द्रुम°; K₅ श्रुत°; M₁ (sup. lin. as
in text). 3-5 द्रुम° (for जय°). K₁. 8 D₅ T₂ G₅ M₁
चाभिभो; K₄ B Dn D₅ D₂-4. 6-9 वा विभो; T₁ G₁ च
प्रभो. Ca. d. s cite अभिभूः (cf. v. l. 12). — ^c) K₁. 2
Dn D₅. 5 कैक°; K₄. 5 B₁. 3. 5 D₅ D₂. 4. 6-10 कैके° (for
कैक°). K₁. 2. 5 M₃-5 तु (for च).

9 ^a) K₄ B₅ D (except D₁. 2. 5. 8) स च; T₂ यावत्;
M₃-5 सोपि (for स तु). T₂ M दूतान् (for नूनं).
— After 9^{ab}, T₂ ins.:

22* तावदूतान्वयं तूर्णं प्रेषयिष्याम साचिरम् ।

स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति तादृपान् ।

— ^c) T₂ M (except M₁) तु; G₂ ते (for च). — ^d)
K₄ B₅ Dn₂ D₅. 6 Cn 'चोदनं; G₅ 'चोदकान्. — Cf.
5. 7. 11^{cd}.

10 ^a) B₁ T₁ G₁. 2 कुरुध्वं (for त्वर°). — ^b) K
(except K₄) प्रणोदने; G₁. 2 प्रचोदनं. — ^c) D₅. 2 सोढव्यं;
T₂ M₄ बोद्धव्यं.

11 ^a) D₁ T₁ M₂ प्रेषतां. — ^b) K₃ D₈ G₄ ये च तस्य
वशा (K₃ पदा) नृगाः. — ^c) K (except K₄) तु (for च).
M (except M₂; M₁ sup. lin. as in text) भगदत्तस्य
राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf. 12).

12 ^b) K₃-5 Dn D₅. 5-8 'क्यायांत (K₃. 5 D₈ 'घ) काय
च; M₃-5 काथायाथ शकाय च. — ^c) M₃-5 'प्रज्ञस्य. K₄
B₃. 5 Dn D₅ D₂ m. 8-9 शूराय; M₃-5 महस्य. — ^d)
M₃-5 रोचमानस्य. K₂. 5 D₅. 3. 10 G₁. 5 M₃-5 चाभिभोः;
K₄ B Dn D₅ D₂-4. 5. 7. 9 वा विभो; D₅. 1 M₁ (sup. lin.)

C. 5. 75
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्द्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।

चाभिभो; T₂ वै प्रभो; G₄ चाविभोः. Ca. d. s cite अभिभूः (cf. v. 1. 8).

13 ^a) T₂ बृहत्क्षत्रः (for बृहन्तश्च). — ^b) T₂ सेना-
बन्धुः. G₄ M₃₋₅ वीर्यवान् (for पार्थिवः). — After 13^{ab},
D_{2.8} read 16^{cd} (with v. 1.). — ^c) D (except
D_{1.2.8}) T₂ सेनजित्. M_{3.4} (sup. lin.) प्रतिवीरश्च; M₅
प्रतिवीर्यश्च. — M om. 13^d-14^a. — ^d) K (except K₄)
मित्रधर्मा; D₈ चित्रधर्मा; T₁ G_{1.2.4} मित्रधर्मा. K (except
K₄) D_{2.8.10} च (K₃ सु) वासुकिः; T G (G₃ missing)
सुवास्तुजः. — After 13, D₁ reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab},
14, 15^{ab} and 17.

14 M om. 14^a (cf. v. 1. 13). — ^a) Some MSS.
बाल्हिको. K₂ जंबुकेशः; D₁ G₄ मुञ्जकेतुः. — S (G₃
missing) transp. 14^b and 14^d. — ^b) D₈ D₁₀ चैद्याधिः;
S (G₃ missing) देवाधिः. — ^c) G₅ transp. सुपार्श्व and
सुबाहुः. — ^d) M₁ महाबलः. — After 14, G₂ reads
23^{cd}.

15 T₂ G_{1.2} read 15^{ab} after 19. — ^a) K (except
K₄) सुहानां; D₁ हलानां; S (G₃ missing) लाटानां (for
शकानां). K_{1.2} D₉ बाल्हिकानां; K₃ दरदानां; D₂ D₈ D₈
पल्लवानां; S (G₃ missing) मल्लदानां (for पल्लवः). — ^b)
K₃ पल्लवानां (for दरः). K₅ ये नृपाः पश्चतः स्थिताः.
— K₄ Dn D₃₋₇ transp. 15^c-19^d and 20^a-23^d.
— D₂ (hapl.) om. 15^c-16^b. — For sequence in D₁
cf. v. 1. 13. — ^c) K_{1.2} कांबोजाः कुं (K₂ तुं) डिकेराश्च;
K_{3.5} D_{8.10} कांबोजाः कुंति (K₅ D₈ ती) भोजा (K₅ ज)श्च;
B₁ D_{1.9} कांबोज (D₁ जा) ऋषिकराज्ञां च; T₁ G (G₃ missing)
कांबोजऋषिराजश्च; T₂ जा बक्षराजानः; M कांबोजानामि-
(M_{1.2} म्) पीकाणां.

16 For sequence of K₄ Dn D₃₋₇, cf. v. 1. 15; for
D₁, cf. v. 1. 13. D₂ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 15). — ^b)
K_{1.2.5} D_{9.10} पांचनदाः; T G₁ M₃₋₅ पांचजनाः. — D₉
om. 16^{cd}. D_{2.8} read 16^{cd} after 13^{ab}. D_{2.8.10} all

क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमानपौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औदृश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

contain the K_{2.5} variant of 16^{cd}; but while D_{2.8}
ins. it after 16^{ab}, D₁₀ ins. it after 16. — ^c) Some
MSS. क्रथ. K (except K₄) प्राच्याश्च (K₁ पाश्चात्या)
दाक्षिणात्याश्च; D_{2.8} पुत्राश्च दुर्धर्षाः. — ^d) K_{2.5} ये प्रती-
च्याश्च (for पार्वतीयाश्च). K (except K₄) भूमिपाः (for
ये नृपाः).

17 For sequence of K₄ Dn D₃₋₇, cf. v. 1. 15.
— ^a) K_{2.5} जानुकः; D₈ जालकिः; D_{7.8} जानकः. K
(except K₄) G₂ सुधर्मा; D₁ सुवर्मा (for सुशर्मा). — ^b)
K₂ मणिवान्. K_{1.2} घोषवासिकः; K_{3.4} B_{1.4} Dn D₂₋₄.
6.8.9 योतिमत्स्यकः (K₃ वास्यकः; B₁ D_{8.9} मत्स्यकः); K₅
D₁₀ पौतिमा; B₂ सोतिमत्स्यकः; D₈ यौतिमत्स्यकः (D₈
त्स्यकः); D₁ चाथमत्स्यकः; T₁ G_{1.2.4} प्रतिम (G₂ मा) त्स्यकः;
T₂ G₅ M₁ (sup. lin.) पूतिम (G₅ मा) त्स्यकः; M_{1.8-5}
चेदिमत्स्यकाः (M₂ कः). — M₂ om. 17^{cd}. — ^c) Some
MSS. पांशु. D_{2.10} पांड्व (for पांसु). T₂ M₃₋₅
सुराष्ट्राधिपतिश्चैव. — ^d) K_{1.5} (m as in text) D₁₀ दृष्ट
(for धृष्ट).

18 For sequence of K₄ Dn D₃₋₇, cf. v. 1. 15. B₂
D₁ G₁ om. 18^{ab}. T₁ reads 18^{ab} after 20; T₂ transp.
18^{ab} and 18^{cd}. — ^a) K_{1.2.5} D₁₀ औदृश्च; K₃ उदृश्च;
K₄ B₄ Dn₁ D₈ पौडृश्च; Dn₂ D_{3.4-7} तुंडृश्च; D_{3.1} औदृश्च; D₈
औदृश्च; D_{2.8} उदृश्च; D₉ पुंडृश्च; T₁ G_{4.5} औदारः; T₂ भेदकः;
G₂ औधकः; M₁ औदकः; M₂ औदरः; M₃₋₅ दंडश्च. T
G_{2.4.5} M_{1.2} कुंडृश्च (for दण्डृश्च). — K (except K₄) om.
18^c-19^d; M₂ om. 18^c-19^b. — ^d) M₃₋₅ मान्कर्ण
एव च.

19 For sequence of K₄ Dn D₃₋₇, cf. v. 1. 15. K
(except K₄) om. 19; M₂ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18); B₄
om. from 19 to the end of the present adhy. M₃₋₅
transp. 19^a and 19^c. — ^a) M₃₋₅ transp. बृह and
महौ. D₁ महातेजाः; T G (G₃ missing) M₁ बृहतेजाः
(for महौजाश्च). — M₂₋₅ om. 19^b. — ^b) D₁₀ सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।

कारुषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेक्ष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।

C. 5. 88
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 23

पुरं. — Ms-5 om. 19^d. — ^a) B₂ M₁ धीमता (for वीर्यं). — After 19, T₂ G_{1.2} read 15^{ab}.

20 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. B₄ om. 20 (cf. v. l. 19); B_{2.3.5} om. 20-23; M₂ om. 20-21. — ^a) K_{1.5} आदारिश्च; K₄ B₁ Dn Ds Ds-7.10 सुरारिश्च; D₁ आरादिश्च; D_{2.8} आ(Ds अ)रावश्च; D₉ अजाविश्च; T₂ G_{4.5} अनादिश्च; G_{1.2} आदिन(G₂ र)श्च; M₁ आभीरश्च; M₃₋₅ आदारी च (M₄ sup. lin. आदीजश्च) (for अदारिश्च). — After 20^{ab}, G₁ reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time); G_{2.5} read 24^c-25^b. — K₄ B₁ Dn Ds-5 om. 20^c-21^b. — ^c) K_{3.5} सुधीरश्च; T₂ G_{1.4} पराजितं (for सुवीरश्च). — After 20^c, T₂ ins.:

23* एको वीर्यबलोकटः ।

वीरबाहुः सुबाहुश्च.

— ^a) Ds Ds कल्पकः (for कन्यकः). T₁ G_{1.4.5} एको (G_{1.5} कंको) वीर्यबलोकटः; M₃₋₅ रःक(Ms का)न्यकुब्जकः. — After 20, T₁ reads 18^{ab}, while T₂ Ms-5 ins.:

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटकः ।

[T₂ सीम (for वीर), and वालनायकः (for जाल).]

21 K₄ B₁ Dn Ds-5 om. 21^{ab}; B₂₋₅ M₂ om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — ^a) Ds Ds.7.10 T₁ G_{1.5} महावीर्यं; G₄ तदा वीरं. K₁ सकद्रुः; Ds Ds.7.10 T₁ G_{1.2} M₁ सुकद्रुः; D₁ चक्रः; D₉ सुतद्रुः; G₄ सुभद्रः; G₅ सुतद्रुः; M₃₋₅ सुकद्रुः. — ^b) K₅ निकद्रः; Ds Ds.2.9 निचक्रः (D_{1.2} कः); Ds.10 G₂ निचक्रः (G₂ कः); Ds निचक्रः; T₂ G₅ Ms-5 निचक्रः (T₂ यः; G₅ काः); G₄ M₁ नीलकः; G₁ नीचकः (for निकरः). Some MSS. तुमलः; G₅ तुमुलाः; M₃ तुम्बुरुः. K₁₋₃ तुमलद्रुमः (for तुमुलः क्रथः). T₁ G_{1.5} तथा (for क्रथः). — ^c) K (except K₄) transp. वीरधर्मा (K₁ वीरवर्मा; K₂ चीरवर्मा) and भूमिपालः. D₁ S (M₂ om.; G₃ missing) वीर(M₁ वक्र)धन्वा (for धर्मा). T₂ एकलव्यः सहात्मजः (for 21^d).

22 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. B₂₋₅ om. 22 (cf. v. l. 19, 20); K₁ (hapl.) om. 22^a-23^a. — ^a) T₂ निर्जयः. T₂ G_{1.2} M_{1.2.5} दन्तवक्त्रश्च. K₂

योचुतवक्त्रा च; K_{3.5} योरिभवक्त्रश्च. — D₁ (hapl.) om. 22^{bc}. — ^b) K₂₋₅ Ds G₂ M₁ स (for च). Ms-5 रुक्मी (Ms कमी) संजय एव च. — M₂ om. 22^a-23^b. — ^c) D₂ (m as in text) आत्मदो (for आषाढो). — ^d) K_{2.8} सर्वशाली; K₅ पूर्वशाली; D₁ माली; D_{2.8} पूर्वाशाली (D₂ m पूर्वापाली); D₉ वाली; T₁ पाती. — After 22, T₂ ins.:

25* आर्षो देवा बुधः सूतस्तथा हरिहयोपमः ।

23 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. K₁ B₂₋₅ om. 23 (cf. v. l. 19, 20, 22); M₂ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G_{2.5} om. 23^a-24^b; D₁ om. 23^{ab}. — ^a) K_{2.3.5} T₁ G_{1.4.5} देवलश्च; D_{2.8} वीरकः; M₃₋₅ पावकः. — ^b) K₄ B₁ D (D₁ om.) T₁ एकलव्यः सहात्मजः (Ds जुजैः; Ds.3.9 T₁ रमजः; D₁₀ तुजः); T₂ विश्वजिज्ञापरजितः; G₄ व्यश्च वीर्यवान्; M₁ व्यस्य सात्मजः. — G₂ reads 23^{cd} after 14. — ^c) Some MSS. कारुषक and कारु; D₁ कारुषिकाः; T₁ G_{1.4} कालः. Ms-5 बभ्रुः (Ms भ्रूः) शुक्र(Ms शक्र)श्च राजा वै. — ^d) K₅ Ds.9 मूर्तिश्च; D₂ धूर्तश्च.

24 B₄ Ms-5 om. 24 (cf. v. l. 19); G_{2.5} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). G₁ reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab}. — ^a) Ds Ds उत्तरः (for उद्भवः). K (except K₄) Ds-10 वः क्षेमधन्वा च. — ^b) K₂ D₁ वाटधानाश्च. K₂ D₁ पार्थिवाः; D_{2.8} वीर्यवान्. — G_{2.5} read 24^c-25^b after 20^{ab}. — ^c) K₄ Ds.8 श्रुतायुश्च; G₅ श्रुतवायुः. K₄ Ds.8 दृढायुश्च; D₁ गदायुश्च; D_{2.8} शतयुश्च. — ^d) Some MSS. सात्वः; K₂ (sup. lin. as in text) शिल्पपुत्रश्च; D_{2.8} शल्यायुश्चैव. — After 24, Ds repeats 18^{cd}.

25 B₄ om. 25 (cf. v. l. 19). For G_{1.2.5} cf. v. l. 24. — After 25^{ab}, D₁ repeats 18^{cd}, and Dn repeats 25^{cd}. — ^a) Ms-5 एतन्महं हि रोचते.

26 B₄ om. 26 (cf. v. l. 19). — ^a) K₁₋₃ Dn तु; Dn यः (for च). K_{1.3.5} यातु नः (for ब्राह्मणः). K₄ D (except D_{1.2}) Ms-5 विद्वान् (for शीघ्रं). — ^c) K_{1.2.5} D_{1.9} घातं (for घृत्). — ^d) K₄ B (B₄ om.) D (except D_{1.2.5.8.9}) T₂ असौ (for अस्मिन्). K₄ Dn

C. 5. 88
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 25

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनयो नृपः ।

धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।

अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १

एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।

अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २

किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।

यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।

कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४

भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।

शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

Ds. 4. 6. 7 प्रदीयतां (for सम°). Ms-5 गत्वा सर्वं निवेद्यतां.

27 B4 om. 27 (cf. v. 1. 19). — °) K (except K4) कृपः (for नृपः). Ms-5 द्रोणः शान्तनवस्तथा. — °) K (except K4) Ds यथावच्च (for यथा वाच्यो). — °) K4 B (B4 om.) D (for D2. 3 see below) रथिनां; G4 वदतां (for विदुषां). D2. 3 द्रोणः शस्त्रभृतां वरः; Ms-5 माचिरं तदिहोच्यतां. — After 27, M2 ins. 26* (cf. v. 1. 5. 5. 1).

Colophon missing in B4 Gs. — Adhy. name: D1. 8. 10 T1 G1. 2. 5 M द्रुपदवाक्यं; D2 पुरोहितयानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 Ds1 D5. 7. 10 S (Gs missing) 4; D2 3. — S'loka no.: Ds 28.

5

☞ This adhy. is missing in Gs (cf. v. 1. 5. 1. 1). T G1. 4. 5 M ins. before वासुदेव उ° (M2, after 5. 4. 27):

26* वैशंपायनः ।

द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारदः ।

वासुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) T1 G1. 4. 5 वाक्यविदां वरः. — (L. 2) M2 वासुदेवसुतस्तत्र, and यदुसिंहो. T2 M (except M2) वचः (for इदम्).]

1 G1. 4 om. वासुदेव उ°. Ks श्रीकृष्ण उ°; D1 Gs श्रीवासुदेवः; T2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — °) K2 सर्वं (for वाक्यं). — °) T1 G1 राजन् (for राज्ञः).

— °) K4 B D (except D1. 8. 10) अमितौजसः; T1 G1. 5 महात्मनः (for महौ°).

2 °) K3-5 B D1. 3. 4. 7. 9. 10 T G5 M2 पूर्व कार्यं; D2. 3 कार्यं पूर्व. — °) B1. 3. 5 D2 T G1 सुनीतिम्. Ks. 5 Ds Ds. 10 अभि(Ds °ति)कांक्षितं. — °) D2 ह्याचरेत्. K1. 2. 5 बुध्या; S (except M1. 2; Gs missing) कार्यं (for कर्म).

3 °) K1. 2 D5. 9 G4 तु (for तु). K (except K4) D1. 8. 9 T2 सांबन्धिकं; Dn2 D7 संबन्धिकं; Ds Cap. dp. sp सांबन्धिकं; Ca. d. s as in text. — G2 om. 3^{ad}. — °) Ds परेषु (for च तेषु).

4 B4 om. 4^{ab}. — °) G5 आहूता (for आनीता). — °) N (except K1. 2; B4 om.) T G2. 4 तथा (for यथा). — °) B4 D1. 2. 9 T1 G1 कृते विवाहो; D4 जाते विवाहे. G5 -भिमन्योः (for मुदिता). — °) T1 G1 गच्छाम स्म (for गमि°). K1 यथागतं (for गृहान्प्रति).

5 °) K (except K4) तेषां (for भवान्). Ds. 5-7 वृद्धतरो. K4 राजन् (for राज्ञां). — °) K4 तपसा (for वयसा). — °) D1 शिष्याश्च ते; T2 शिष्यास्तव. K (except K4) भीष्मः प्रवृद्धो (Ks °तो) वयसा. — °) K1. 5 भवानिह; K2. 3 भवानिव; S (except T1; Gs missing) भवेमहि.

6 M (except M2) ins. after 6: T2, after 7^{ab}:

27* तस्माद्यदनु रूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।

तं प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L. 1) T2 यास्तु तदनुरूपं, and ह्यभिमन्यते. — (L. 2) T2 तान्; M1 तत् (for तं). T2 यथान्यायं, and कुरुष्व (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
 स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
 सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
 यदि तावच्छमं कुर्यान्नयायेन कुरुपुंगवः ।
 न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
 अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
 अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वये ॥ ९
 ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सवान्धवः ।
 निष्ठापापत्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
 गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहवान्धवम् ॥ ११

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
 ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
 वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
 समाजन्मुर्महीपालाः संग्रह्य महाबलाः ॥ १४
 तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्वलम् ।
 धृतराष्ट्रमुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
 समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
 तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
 बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
 चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७

C. 5. 107
B. 5. 5. 18
K. 5. 5. 19

7 In B₁, the portion from 5. 5. 7 to the end of adhy. 6 is missing. — ^a) D₂ भवान्प्रेषयतां चैव. — ^b) D₂ नरं (for वचः). T₂ 'वार्थ' हितांश्चरान्; M₂-5 तत्र गत्वा स वक्ष्यति. — After 7^{ab}, T₂ ins. 27*. — ^c) D₉ प्रेषितं (for निश्चितं). K₄ Dn₁ D₂ D₄ (before corr.).¹⁰ तन्नः; D₉ हेतवः; T₂ यत्तत् (for तन्नः). — ^d) D₉ यत्प्रेषयति (for प्रेष*). Dn D_{1.9} T₂ G₂ तद् (for यद्).

8 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) K_{1.2.5} D₅ D_{1.8-10} T₂ G₄ स्वयं; K₄ D_{6.7} समं; T₁ G_{1.2.5} M स तत् (for शमं). — After 8^{ab}, M ins.:

28* कृतमिमेव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
 — ^c) D₁ सं; M स (for न). D_{2.5.7} तावत् (for भवेत्). — ^d) K_{1.2} D₄ G₂ महाक्षयः; T₂ महाभयं; M (except M₅) महान्क्षयः.

9 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) D₁ धर्मान्वितं; D_{2.8} T₂ गर्वान्वितं; D₉ दर्पान्वितो (for दर्पां). — T₁ G (G₈ missing) read 9^{cd} after 10. — ^c) K_{1.2} D₉ M_{2.4.5} तु (for च). — ^d) D_{2.6} T G_{1.4} 'ह्वयेत्; D₇ 'ह्वय.

10 B₄ missing (cf. v. l. 7). T₁ G (G₂ missing) read 9^{cd} after 10 (cf. v. l. 9). — ^b) T₂ G₅ M₂-5 सामात्यः सहवांधवः. — ^c) D_{5.8} (both marg.) नाशः; M₁ (sup. lin. as in text).⁸⁻⁵ दिष्टं; Ca. d. s निष्ठां (as in text). — ^d) T₂ रष्टे; G₂ युद्धे (for क्रुद्धे).

11 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेयं). — ^c) K M₂ गृहं (K₄ गृहात्). D₅ संप्रेषयामास.

12 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) D₂ D₉ द्वारकातुः; D_{2.10} द्वारकायां. — ^c) D₂ सर्वे (for सर्व).

13 B₄ missing (cf. v. l. 7). K_{2.8} om. (hapl.) 13. — ^b) M (M₂ sup. lin. as in text) पाण्डवैः (for बान्धवैः). K₄m दूतं प्राज्ञं कुलोद्भूतं. — K₄ om. from 5. 5. 13^{cd} up to 5. 6. 3.

14 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) G₅ कुरुवीराणां. — ^b) Some MSS. मात्स्य. K₁ M₂-5 तथा; K₂ तु ते (for च ते). — ^d) T₂ महारथाः.

15 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 15 (cf. v. l. 13). — ^b) T₂ G₄ समानीतं. K (K₄ om.) D_{2.6-10} महाबलं; T₂ G (G₂ missing) बलं महत् (by transp.). — ^c) K₁ B_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G_{1.5} M₂-5 'सुतः (as in text); the rest 'सुताः. K_{1.2.5} चैव (for चापि). — ^d) K₁ B_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G_{1.5} M₂-5 समानिन्ये (as in text); the rest 'निन्युः. M₂-5 नराधिपान् (for मही).

16 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K_{1.2} प्राज्ञ (for राजन्). — ^d) M_{2.4} महात्मनां (for मही). — After 16, B (B₄ missing) D (except D_{1.10}) T₁ ins.:

29* संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 17 (cf. v. l. 13). — ^a) K (K₄ om.) भीमानि (for वीराणां). — ^b) D_{1.2.8} M₂ समागच्छन् (for आगच्छ). M₂ इतः (for the first ततः). — ^c) K_{1.2.5} चालयन्ति महीं; Dn₁ 'यन्ति च गां; D₉ 'यन्ति गां. M₁ सर्वा (for देवीं).

18 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 18 (cf. v. l.

C. 5. 107
B. 5. 5. 18
K. 5. 5. 19

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।

कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

एति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्वासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३

13). — ^a) K (K₄ om.) प्राज्ञं (for प्रज्ञा-). Dn Ds Gs
'बुद्धः. — ^b) K_{1.2.5} D₁ T₂ G_{2.4.5} M_{2.4} पांचालः; Dn₁
पांचाल्यः. — ^c) M_{2.4} कुरुणां. — ^d) K₅ B D T₂ G₄ Ca
स्थितः (D₅ सदा).

Colophon om. in K₄; B₄ G₅ missing. — *Adhy.*
name: K₅ Dn₁ D_{5.5.10} पुरोहितयानं; D₂ राजोपमंत्रणं;
D₅ राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं; G₁ M₁ वासुदेवगमनं; M₂
सेनासमागमः; M_{2.5} वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (fig-
ures, words or both): K₁ Dn₂ Ds₁ D_{2.5-7.9.10} S (G₅
missing) 5. — *S'loka no.*: K₅ 18; Dn₂ D₅ 19.

6

 This adhy. is missing in B₄ G₅ (cf. v. l. 5.
5.7; 5.1.1).

1 = (var.) Manu. 1. 96. — K₄ om. 1-3 (cf. v.
l. 5. 5. 13). — ^a) Ca भूतेषु. Cd.s cite भूतानि.
— ^b) K₂ मतिजीविनः; G₅ बुद्धिजीवकाः; Ca.d.s as in
text. — ^c) K₂ मति (for बुद्धि). — ^d) B D (except
D_{5.10}; D₂ by corr.; for D₁ see below) नरेष्वपि (for
नराणां तु). K₁ हि; D₅ T G_{1.2.5} च (for तु). K₅ 'णां
बुद्धिजातयः; D₁ G₅ नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः. Ca cites द्विजाः;
Cd.s as in text.

2 K₄ om. 2 (cf. v. l. 1). — 2^{ab} = (var.) Manu.
1. 97^{ab}. — ^a) D₁ G₅ ब्राह्मणेषु च विद्वांसः; T₁ G_{1.2.4} M

विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

द्विजेषु विद्वान्द्वेष्टस्तु. Ca.d.s वैद्याः (as in text). — ^b)
S' (G₅ missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2^{ab},
K_{5.5} B D (except D₅) T G₅ ins.:

30* कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[= Manu. 1. 97^{ad}. — K₅ कृतनिश्चयाः; B₁ D₅ ब्रह्मवेदिनः;
Cd.s ब्रह्मवादिनः (as above).]

3 K₄ om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^c) B Dn D₅₋₇
सदृशः; D₂ त्वं समः; Ca.d.s अनवमः (as in text). — ^d)
T G (G₅ missing) M₁ शुक्रेणांगिरसा तथा; M₂₋₅ शुक्रां-
गिरसयोरिव.

4 ^b) M₁ सुयोधनः (for स कौरवः).

5 ^a) K_{1.2} T G_{2.4.5} विदितं; K₄ D₅ विदितैः; Dn₂
D₂ M₅ विदितः; G₁ यद्वृत्तं; Ca.d.s विदिते (as in text).
— ^b) K₁₋₃ विजिताः (for वञ्चिताः). K₁ इति; K₄ सुतैः
(for परैः).

6 ^a) D₅ शकुनेः. T₂ G (G₅ missing) M_{1.2} 'पूर्वेण
(for 'पूर्वं हि). K (except K₄) D_{2.5-10} च (for हि).
M₂₋₅ बुद्धिपूर्वं च शकुनिः. — ^b) D₁ T₁ G_{1.4} M₂ यदा;
T₂ G₂ M₁ यथा (for समा). M₂₋₅ समाह्वयत पाण्डवं.
— ^c) K_{1.5} D₇ स; M₂₋₅ तु (for सन्). — ^d) K₅
क्षत्रधर्मे; D_{2.5} क्षत्रधर्मः. T₂ क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं; G₂ क्षत्र-
धर्ममते स्थितं; M₂₋₅ क्षत्रवृत्तरतं शुचिं.

7 ^a) K_{1.2.5} च (for तु). — ^b) K₅ B_{1.2.5} D
(except D₅) धर्मराजं; T₁ G₁ कुन्तीपुत्रं; M₂ धर्मात्मानं.
— ^c) K_{1.2.5} D₅ स्वकं (for स्वयं).

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं भुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां भुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्त्रेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।

संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च भुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्तेषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुण्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८

C. 5. 127
B. 5. 6. 18
K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

8 K₄ om. 8^a-9^b. — ^a) D₂.s स भवान् (for भवांस्तु). T₁ G_{1.4.5} धर्मयुक्तः सन् (for धर्म). — ^a) D_{1.2.3} तेषां (for तस्य). G₁ M योधानां. — ^a) K₂ पुनर; G₅ भुवन् (for भुवम्).

9 K₄ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^b) M (except M₂) बृह (for साध). — ^a) B₂ वै; D₂.s तु (for च). K₃ B_{1.2.5} D_n D_s D_{2.4.5.7.10} कृपादीनां. — ^a) K_{4.5} स जन; D_{1.2.4.3} M_{2.4} (sup. lin. as in text) व्यसि.

10 ^a) D₁ हि; D_{2.9} G₅ वि- (for च). — ^b) A few S MSS. योधेषु. K₁ विषयेषु. — ^a) K₃ B₂ D (except D_s D_{1.2.9}) पुनरेकाग्रकरणं; T₁ M₁ रैकाग्र्य; T₂ न तथा पुनरेकाग्र; G_{1.2} रैकाग्र्य; Ca. d. s as in text. — ^a) B₁ transp. तेषां and कर्म. G₄ कार्यं (for तेषां). T G_{1.5} कार्य; G₂ कालः; G₄ तेषां (for कर्म).

11 ^b) K D_s एकाग्र (K₄ कांत) मानसाः; T₁ G (G₂ missing) एकांतवृत्तयः. T₂ सुमेधा हितबुद्धयः. — D_r (hapl.) om. 11^a-12^a. — ^a) T₂ संग्रहं (for संचयम्).

12 D_r om. 12^{ab} (cf. v. 1. 11). — ^a) K_{2.3} (m as in text) B₁ विद्यमानेषु. G₄ M₂ वै (for च). B₂ सर्वेषु; M₂ योधेषु (for च स्त्रेषु). G₃ तेषु (for स्त्रेषु). T₂ भिन्नेषु च स्वकीयेषु. — ^b) K (except K₁) M₂ मानेषु वै; B (B₄ missing) D_n D_s D_{2-6.8.10} M₁ माने तथा; D₁ मानेषु च; D_s M₂₋₃ मानेपि च (for माने च वै). Cd लम्बमानेषु; Ca. s लम्बमाने (as in text). — ^a) M (except M₂) यथा वयं (for न संशयः). — After 12,

D_s ins. 32* (cf. v. 1. 5. 7. 1).

13 ^a) K₁ (sup. lin. as in text). 2 पार्थ (for चात्र). — ^b) D₁ M₂₋₅ लक्ष्यते; D_s लक्ष्य (for लभ्यते). — ^a) G₂ M₂ (sup. lin.) संगत्या.

14 ^a) T₂ G_{1.4} M₂ बुद्धियुक्तश्च; G₂ भक्ति; M_{1.3-5} धर्मयुक्तानि. — ^b) K D_{r-10} T₂ G₂ धर्म; M₂ सम्यक् (for धर्म्य). G₄ धर्म्येषु सममाचरन्; M_{1.3-5} धर्मात्मसु समा. — ^a) K कृपालुः क्षुत् (K₄ लुः सु); D_{s1} D₁₀ कृपालुश्च. T₂ परिक्लेशं. — ^a) K₃ B (B₄ missing) D (except D_{1.2.9}) G₁ पाण्डवीयान् (for वानां). M₅ तर्तयेत्.

15 ^a) K₁ (m as in text). 2 D_s D₁₀ कुरुधर्म; S (except G₅; G₅ missing) कुलधर्मान्. — ^b) M बृद्धैर (for पूर्वैर). K (except K₅) अधिष्ठितं; S (G₃ missing) अनुष्ठितान्. — ^a) K₄ वै (for मे). D₁ नास्ति (for नात्र). M_{2.3} चर्तते मतिः (for नात्र संशयः).

16 ^a) M₂₋₅ न तेभ्यो हि भयं. — ^a) D₂ शक्तः (for युक्तः). — ^a) D_s वृद्धश्चापि विशेष.

17 ^b) M मुहूर्ते विजयेतुले. — ^a) K₁ स कौरवान् (for कौर). K_{1.5} D_s T₂ G_{4.5} प्रयाहाशु; M प्रयात्वाद्य. K₂ D_s कौरवान्प्रति यात्वाशु. — ^a) K_{1.2} पाण्डव (for कौन्तेय).

18 ^b) M₂₋₅ पांचालेन (M₅ लानां). B₂ यशस्विना (for महा). — After 18, K D_n D_{1.2.4} (marg. sec. m.). 7. 8 ins.:

31* शिष्यैः परिवृतो विद्वाक्कीर्तिशास्त्रार्थकोविदः ।

C. 5. 131
B. 5. 7. 8
K. 5. 7. 8

वैशंपायन उवाच ।

गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।

पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।

[(L. 1) D1 शिष्टैश्चापि वृत्तो. K1.2 Dn1 D4.3 नीतिशास्त्रेषु
(Dn1 D4 'स्वार्थे') कोविदैः. — (L. 2) D4 कौरव.]

Colophon missing in B4 Gs. — *Adhy. name:*
K4.5 B1-3.5 Dn Ds1 Ds-7.10 पुरोहितयानं; D2.8 पुरो-
धायानं; Gs विदुरप्रेषणं; M दूत(Ms पुरोहित)प्रेषणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.4 Ds1
D2.5-8.10 S (Gs missing) 6. — *Sloka no.*: Dn 19;
Ds 20.

7

 This adhy. is missing in Gs (cf. v.1.5.1.1).

1 B Dn Ds D2 (marg. sec. m.). 3-8.10 S (except
M2; Gs missing) ins. after वैशं उः Ds, after
5. 6. 12:

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

[(L. 4) T G वाष्णेयं (for कौरव्यः).]

— °) Ms-5 याते; Cd.s गते (as in text). — °) D7
वृष्ण्यधिपैः (for वृष्ण्यन्धकैः). — °) D2.8 तु (for च).
K1.2.5 सदसस्; T2 (before corr.) G2 सहितस् (for
शतशस्). B (except Bs) Dn Ds1 D1-5.8.9.10 m G1.2
तदा (for तथा).

2 °) K1.4 आशंसं; K2 आकर्णं; Dn Ds.5.7 आख्यापं;
Ca. d. n. s आगमं (as in text). — D1 transp. 2° and
2°. — °) D2 पांचालानां (for पाण्डव). — °) K1.2.5
दूतः; B Dn D2-7 T G1.2.5 गूढैः; D8 गूढः; D9 पूर्वैः

आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पथार्धे च स कृष्णस्य प्रहोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वाष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

Ca. d. s दूतैः (as in text). Ds2 च तैः; Ca. d चरैः;
Cs as in text. G4 गूढैः प्रच्छन्नचारिभिः; Cap गूढैः
प्रणिहितैश्चरैः.

3 °) M (except M1) तत् (for स). K1.3.4 B D
(except Dn2 D1.8.9) T G1.2.4 M4 (sup. lin.) यातं.
— °) K4 च (for न). K1.2 D1 स्व (D1 स) बलेनातिं;
D2.9 बलेन (D9 सैन्येन) महता चापि (D9 युक्तो).

4 °) Gs कुन्तीपुत्रो धनंजयः; M (except M2) 'यः
श्वेतवाहनः. — °) M स्वयं जगाम कौरव्यः. — °) T G
(Gs missing) आजगाम; M कुन्तीपुत्रः (for जगामाशु).

5 °) K1.2.4 Ds T1 गत्वा; D1 यातौ (for यात्वा).
M (except M2) यात्वा तु (for तौ यात्वा). Ms-5
परवीरघ्नौ (for पुरुष). — °) M1 (sup. lin. as in
text). 3-5 सुप्तं महति पर्यङ्के. — °) K1.2 शय्यां तं; K4
राजानं; K5 शय्यायां; D10 शयनं. B D (except D1.2.
3.10) चाभिं (for चोपं).

6 °) S (Gs missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेव-
मुपाश्रयत् (T2 Ms-5 'गमत्; G4.5 M1.2 'द्रवत्). — °)
K (except Ks) उच्छीर्षे तस्य (K4 स तु; K5 तत्र);
D1.5 (m as in text) तच्छीर्षतश्च; D10 उच्छीर्षदेशे. Bs
D7 S (Gs missing) तु (for च). Cd.s cite उच्छीर्षं; Ca
उच्छीर्षतः (as in text). — °) T1 G1 'सादासने शुभे.
— Gs ins. after 6: G4, after 8°b:

33* सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 °) D10 पार्थः (for ततः). G4 तत्र (for तस्य).
— °) Gs 'द्युतिः (for 'मनाः). — °) Ks D2.8 m. 7
पादातिः; B (except B2) पश्चाच्च; Ca. d. s पश्चार्धे (as in
text). K1.2.5 D8 तस्य; K3 चाय; K4 D1 स तु; B
(except B2) एव स; Dn D2.8.7 स च; Ds चैव; T1 G1
तु स (for च स). Ds G4.5 M पश्चार्धेन स हं; D10

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथाहं प्रतिपूज्य च ।
 तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
 ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
 विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहाहति ॥ ९
 समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
 तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
 अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।

पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
 त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
 सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२
 कृष्ण उवाच ।
 भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
 दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
 तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।

C. 5. 145
B. 5. 7. 10
K. 5. 7. 17

पश्चार्धदेशे कृ°; T2 G2 पादांबुजांते कृ°.

8 °) K (except Ks) D1.8-10 च; S (except T1 G5; G3 missing) तु (for स). — °) K1.2 धनंजयं (for किरी°). — After 8^{ab}, Ds ins.:

34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाथ सुयोधनम् ।
 while D10 ins.:

35* पश्चादुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे संस्थितं तदा ।
 On the other hand, G4 ins. and G5 repeats 33* after 8^{ab}. G4 cont. after 33*: T1 ins. after 8^{ab}:

36* वैचित्रवीर्यजं पश्चाद्यादवानां धुरंधरः ।
 Finally, M ins. after 8^{ab}:

37* पश्चादुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युतिः ।
 — °) K (except Ks) उभयोः; D1 तयोः सु; D2.8 तयोः स (by transp.). T1 G1.5 पृष्ठा (for कृत्वा). — °) N T1 यथावत् (D1 यथार्थं) (for यथाहं). K1.2.4 परिपूजितौ; K5 B Dn D2-8 प्रतिपूज्य (B4 °गृह्य) तौ; Ds प्रतिपूजितौ; D1 परिपूज्य च; G2 अभिपूज्य च. — T2 reads 8^{ef} twice, first as in S and then as in text (with v. l.)! — °) K4 D1.2.8.9 तौ (for तदा). S (G3 missing; T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहुः (T1 G1 M1 °बाहु; T2 G2.4 °भागौ; G5 °त्मानौ); T2 (second time) तयोरागमने हेतुं; Ca as in text. — °) K1 पृष्ठवान्; K2-5 अपृच्छत् (for पप्रच्छ). S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति.

9 °) Ds प्रोवाचेदं हसन्निव; S (except T2 G2; G3 missing) इदं वचनमब्रवीत्. — °) B3 D2-7 Cap सहायं; Ds.10 सहायं; Ca. d. s. as in text. — °) K (except Ks) D1 T1 अहंसि. Ds.10 साहाय्यं दातुमहंसि (D10 °ति).

10 Ks (hapl.) om. from सख्यं up to °गतः in 11°. — °) Ms-5 समं संबन्धकं चैव. — °) K2.4 B2.4 D (except Ds D4.9.10) T1 G (G3 missing) मम (for मयि). D1.2.8 T1 G1.4.5 अर्जुनस्य; Ds अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि). T2 G2 वा (for the second च). M (except M1) सख्यं च तव सात्वत. — M2 reads 10^{cd} first as in text and then as in Ms-5! — °) K (Ks om.) D1.8.10 सांब-

धिकं; Ds T2 G2 सांबन्धकं. K1.2 सर्वं (for तुल्यं). Ms-5 मयि चैव महाबाहो. — °) K (Ks om.) तव (for त्वयि). Dn2 माधवे; G2 मानद. Ms-5 कुंतीपुत्रे च फल्गुने.

11 Ks om. up to °गतः (cf. v. l. 10). — °) Ds चाप्यागतः; S (except G5; G3 missing) त्वभिगतः. — °) K1-4 Ds चाभिगतान्; K5 Ds2 S (except T2 G2; G3 missing) चाभि(Gs M2 चाधि)गताः. — °) K2.4.5 धर्मचा(K4 °सा)रिणः; Ds Ds T1 G1.5 M1 पूर्वसारिणं; T2 G2 शास्त्रद्वयः; G4 पूर्वधारिणं; M2-5 °चोदकं; Ca. d. s. as in text.

12 °) Ds ज्येष्ठतमो. S (except T2 G2; G3 missing) त्वं चापि (Ms. 5 °द्य) पुरुषव्याघ्र (Gs. 5 °श्रेष्ठ). — °) D2.8 T2 G2 मध्ये (for अद्य). T1 G1.4.5 M सत्तमोसि (Gs न समोपि) सतामपि. — °) Ds संगतः; T2 सत्कृतः; G2 संस्मृतः (for संमतः). S (G3 missing) लोके (for चैव). — After 12, G2 ins.:

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।

स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।

किं चागमनकृत्यं ते कस्मिन्काले त्वमागतः ।

[दुर्योधनः !*]

त्वदर्शनार्थं गोविन्द अहं पूर्वमिहागतः ।

प्रीत्यर्थं स भवान्साह्यं मम दातुमिहाहति ।

while M ins.:

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वाभरवरोत्तमः ।

पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K2 B3 Dn3 Ds.7.10 श्रीकृष्ण उ°; D1 T1 G1 श्रीकृष्णः; D2.8.9 श्री(Ds om. श्री)भगवानुवाच; T2 G2 श्रीभगवान्; G4.5 श्रीवासुदेवः; M (M2 om.) वासुदेवः. — °) Ms-5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति). — °) S (except T2 G2; G3 missing) मया तु दृष्टः (G4 °पि दृष्टः; Ms-5 दृष्टस्तु) प्रथमं कुंतीपुत्रो धनं°.

14 °) Ms. 5 om. अपि, and transp. पूर्व च and अस्य. T1 G1 एव (for अपि). — °) Ms. 5 transp. साहाय्यं and उभयोरेव. — °) Ds Gs Ms. 5 न संशयः (for सुयो°).

C. 5. 145
B. 5. 7. 16
K. 5. 7. 17

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा संग्राप परमा मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

15 ^a) K₂.4 Dn₁ Ds.4.7 प्रधारणं (see below); D₂ पांडवानां (sio); D₃m संप्रदानं; all comm. as in text. K₁ च; K₂.2.5 D₃ हि; Ca तु (as in text). — ^c) K₂.4 Dn₁ D₂-4.7 प्रधारणं (for प्रवा°); see above. — ^d) K₄ D₀ अर्हत् (for अर्हः).

16 ^a) M₁(sup. lin. as in text).3-5 'संपन्नाः (for तुल्यानां). — ^b) K (except K₂) D₁.2.8-10 योधानां; M₁(sup. lin. as in text).2-5 गोपालाः (for गोपानां). M₁(sup. lin. as in text).2-5 मम (for महत्). — ^d) K₃ D₃ D₁.2.9 Ca.d.5 संस्कृतयोधिनः; T₂ G₂ संग्रामको-विदाः. Cap सुकृतं, संस्कृतं, संग्रामं.

17 ^a) T₂ G₂ योधाः (for युधि). M (except M₂) ते युध्यमाना बहवो (M₁ बलिनः). — ^b) D₃ D₁ भवन्ति; M₁ संतु वा (for भवन्तु). — ^c) M₁(sup. lin. as in text).3-5 साहाय्यं (for संग्रामे). — T₁ (hapl.) om. 17^d-19^e. — ^d) M₁(sup. lin. as in text).2-5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्रः). — M (except M₁) ins. after 17: G₁.4.5, after 18:

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।

तान्वा वरय साहाय्ये मां साचिव्येन वा पुनः ।

[(L. 2) G₁.4.5 'व्येथवा (for 'व्येन वा).]

18 T₁ (cf. v. 1. 17) M (except M₁) om. 18. — ^a) K₃ अन्यतमं; D₁ G₂ एकतमं; D₂.9 एकतरं; D₁₀ G₁.4 अन्यतरत्; K₂ यत्ते; K₄ चार्थं (for पार्थ). — ^b) K₁ हृदि (for यत्ते). K₁.4.5 D₃ G₄ M₁ हृद्यतमं; Dn D₃-7.10 कृत्यतरं (D₀ 'मं). K₅ B₃ D₃ D₂.3.10 महत् (for मतं). D₁ G₂ यत्रेच्छा वर्तते तव. — ^c) K₁.2.4 पार्थ (for अग्रे). — ^d) K₂ Dn₁ D₂ प्रधार्यः; G₂ प्रार्थिता; Ca.d.5 प्रवार्यः (as in text); cf. v. 1. 15. K₂ B₁ D₇.9

T₂ G (G₃ missing) M₁ मे मतः (for धर्मतः). — After 18, G₁.4.5 ins. 40*.

19 T₁ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 17). — ^a) M₂-5 कौन्तेयः (for कृष्णेन). — ^b) M₂-5 वासुदेवेन पांडवः. — ^c) M₂-5 साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D₁; D₂ marg. sec. m.) ins.:

41* नारायणमभिप्रेतं कामाज्जातमजं नृपु ।

सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B₂) Dn D₃.9 cont.:

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।

[B₁.8 ततः (for तदा). D₃ सर्वमादाय पार्थिवः.]

20 D₃1 om. 20; B₂ D₃ om. 20^{ab}. — ^b) S (G₃ missing) गोपानां (for योधानां). K₂ D₂ G₄ M₁ भारतः; D₁.2.8 कौरवः (for भारत). — ^c) = 28°. K B₂.2.5 D₃2 D₁.2.4.3.9 T₂ G₂.4 मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^d) K₁.2.4 संग्रातः; K₅ प्राप्तवान्; B₃ D₁.2.9 T G (G₃ missing) M₁.2 स प्राप. M₂.4 च परां (for परमां).

21 ^{ab}) D₁ transp. सैन्यं and सर्वं. M₁ क्षिप्रं (for सर्वं). K₁.2.4 वीर्यवान्; K₃ Dn₂ D₇.8 T₂ G₂ M₂ पार्थिवः; D₁.2 वै तदा; G₄ भारत. — ^c) D₁₀ मुदा (for ततो). S (except G₃ M₅; G₃ missing) 'बलं. — ^d) D₃ G₅ M₂-5 'बलः.

22 ^a) K₄ G₄ om. च. D₁ वा; G₅ हि (for च). — ^b) S (G₃ missing) तस्मै कृत्स्नं (T₂ G₂ श्रीत्या; M₂-5 सम्यङ्) न्यवेदयत्.

23 Before 23, N M₄ ins. बलदेव उ°; T₂ G₅ (with prefixed श्री) बलरामः; G₂ रामः. — ^a) M₂ कौरव (for ते नरं). — ^d) K₁.2.4 D₁.2.3.10 T₂ G₁.2 M₁ पुरे; G₄ M₂.4 पुरः (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
 न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्यातुमपि क्षणम् ॥ २५
 नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
 इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
 जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
 इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
 कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
 सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
 कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
 स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
 वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संग्रहर्षयन् ॥ ३०

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाव्रवीत् ।
 अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायान् त्वया वृतः ॥ ३१
 अर्जुन उवाच ।
 भवान्समर्थस्तान्सर्वाभिहन्तुं नात्र संशयः ।
 निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
 भवांस्तु कीर्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
 यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
 सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
 चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४
 वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पधेथा मया सह ।
 सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५

C. 5. 170
B. 5. 7. 38
K. 5. 7. 40

24. °) K1.4 मम; S (except T2 G2; G8 missing) त्वया (for मया). K Ds2 D1.2.8.10 सांबंधिकं; B2 G2 सांबंधिकं; Ds1 T2 सांबंधिकं; T1-नुबंधकं.

25. °) D9 S (G8 missing) मे (for वै). D10 न तद्वाक्यं मुक्तं वै. — °) B (except B1) केशवं. D2.8.9 प्रत्यगुक्त. S (G8 missing) प्रतिजग्राह केशवः.

26. °) B2.5 Dn D2-7 पार्थस्य (for पार्थानां). — °) D10 च (for अपि). B2.4 G2 M1 च; T1 G1 वा (for वै). D1 नापि दुर्योधनाद्य ते. — °) M2 वरते (for निश्चिता). — °) K (except K5) B1 D10 T1 G1.5 हि; B2.4 T2 G2 च; M2.4 वै (for ह).

27. °) Dn1 T1 M2.4 (sup. lin. as in text).5 हि; G5 च (for असि). — °) D2.8 सर्वराजसु पूजिते.

28. Before 28, all MSS. (except T1; G8 missing) ins. वैशं उ° (S and a few N om. उ°). — °) N (except D1.2.4.8.10) M2 तु (for स). — °) = 20°. B5 Ds D8 चापकृतं. K D1.2.8 सत्वा (K8 कृत्वा); D4 बुध्या (for ज्ञात्वा). S (G8 missing) कृष्णं चापि महाबाहुं (T2 G2 भागं). — °) K4 D4 ज्ञात्वा; D9 मेने (for युद्धान्). D9 युद्धे (for मेने). K1-3.5 ज्ञात्वा मे (K2 स मेने) निश्चितं जयं; B1.2.5 D1.2.8 जितं मेने धनंजयं; S (G8 missing) आमंत्र्य भरतर्षभ (T2 G5 M2 भः).

29. In B4, the portion from 29 up to 5. 8. 34, is lost on a missing fol. — °) D10 सोभ्यगात्; G5 ततस्तु. — °) K1 D1.4.10 G2 M2 नृप. — °) S (G8 missing) बलं (for ददौ). D8 S (G8 missing) तस्यै (for तस्य). — °) Some MSS. अक्षौ. D1 तथा; S (G8 missing)

ददौ (for तदा).

30. B4 missing (cf. v. l. 29). — °) T2 G2.5 सह; M2-5 पूर्व- (for सर्व-). — °) K1.2.4 G4.5 नन्दन. — °) D8 संबृतः प्रययौ. N (except K2 D2; B4 missing) परि° (for प्रति°). T1 G1.5 राजा; G4 राजन् (for हृष्टः). — °) G4 प्रहृष्टः (for सुहृदः). K2 प्रतिनन्दयन् (for संग्रह-). — After 30, K8 B (B4 missing) D (except D1.9; D2 marg. sec. m.) ins.:

43* ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।

31. B4 missing (cf. v. l. 29). — °) D8 हृष्टः (for कृष्णः). — °) G4 समरे (for कां बुद्धिम्). — °) K1 आदाय; G4 किमहं (for आस्थाय). G4 तु (for अहं). B (B4 missing) D (except D1.2.8.9) transp. त्वया and वृतः.

32. B4 missing (cf. v. l. 29). — °) K (except K4) D10 निहंतुं मनसापि हि. — °) T1 एव (for अपि). M2.4 एवं (for एकः). — °) B (B4 missing) D (except D2.8.10) M1 पुरुषर्षभ.

33. B4 missing (cf. v. l. 29). — °) D2.8.9 च (for तु). — °) K1 T1 G2.4.5 M1.2 यद् (for तद्). A few MSS. त्वा (for त्वां). — °) B1-3 Dn Ds1 D2-4 T2 G1 यशसां. M1 अभ्यर्थी. — °) G8 तस्मादस्मिन्; M2-5 तेनासि त्वं.

34. B4 missing (cf. v. l. 29). — °) K1.2.4 हि; D8 च; M2-5 मे (for तु). — °) D8 तदा (for सदा). — °) D9 M2 रान्नस्थितं. Ds D10 G4 M2.4 कार्यं (for कामं). — °) K1.2.4 D1 भवान्मे; D10 मे भवान् (for

C. 5. 171
B. 5. 7. 39
K. 5. 7. 41

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।

वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवात्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स विभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।

विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
खदेश्वेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्भवान्). A few MSS. अहंसि.

35 B₄ missing (cf. v. l. 29). D₈ om. the ref. D₂ T₂ G₂. 4 M₂ श्रीभगवान् (D₂ adds उ°; M₂ om. श्री); T₁ श्रीकृष्णः; G₁. 5 श्रीवासुदेवः. — °) B₁ तत्ते; D₂ वाक्यं (for पार्थ). — °) K₁ यस्याथे तन् (for यत्सपथेयाः). K₂ स्पधेत; K₃ स्पृहेथाः; B₂. 2. 5 Dn D₈-7 स्पधेसि; D₈. 10 वर्तेथाः; T₂ G₂ ते स्वाथे; Ca. d. s स्पधेथाः (as in text). — °) K₃ (sup. lin.) D₈ संपद्यते; S (G₈ missing) संवर्ततां; Ca as in text. K₃ तदा (for तव).

36 B₄ missing (cf. v. l. 29). G₅ (om. उवाच) श्रीवेश°. — °) M₃-5 स तु (for एवं). G₂ उक्तस्ततः (for प्रमु°). — °) D₂. 9 ततः; T₂ तथा (for तदा). — °) G₈ प्रीतो (for वृतो).

Colophon missing in B₄ G₈. — Adhy. name: K₅ B₂. 5 Dn D₈-7. 10 पुरोहितयानं; D₈ कृष्णगमनं; G₁ भगवत्सारथ्यकथनं; M सारथ्यवर्णनं (M₁. 2 °वरणं). — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ Dn₂ D₈ 1 D₂. 5. 6. 8. 10 S (G₈ missing) 7. — S'loka no.: K₅ 36; Dn 39; D₈ 41.

8

1 In B₄, stanzas 1-34 are missing (cf. v. l. 5. 7. 29); in G₈, stanzas 1-23 and lines 1-3 and 5 of 59* likewise missing (cf. v. l. 5. 1. 1). — K₁ om. the ref. G₅ श्रीवेश°. — °) M₃-5 transp. शल्यः and श्रुत्वा तु. T₂ G₂ तच्चारैः; Ca दूतानां (as in text). — D₂ transp. 1^b and 1^d. — °) D₁ द्रष्टुं; D₂ M₃-5 राजा

(for राजन्).

2 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). — °) K₁. 2. 4 सेनानिवासः. — °) K₁. 4. 5 M₂ अपि (for हि). K₃ B Dn D₈ D₈-7. 10 T₁ G₁. 4. 5 विपुलां; K₅ D₁. 2. 8 बहुलाः. K₅ D₁. 2. 8 सेनाः. — °) K₃-5 B₅ D (except D₁. 2. 8. 10) transp. स and विभर्ति. B₁ D₁. 7 T₂ G₄ M₁ नरर्षभः; B₅ D₈ D₁₀ नराधिपः. — After 2, B (B₄ missing) D (except D₁; D₂ marg. sec. m.) T G₂ M₃-5 ins.:

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।

[Some MSS. अक्षौ°. D₁₀ T₂ M₃-5 राजा (for राजन्).]

3 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). — °) M₃-5 वीरा (for शूरा). — °) T₁ G₁. 5 विचित्रायुधका°. — °) K₂ विचित्रस्त्रधराः सर्वे; D₂ विचित्रवाहनाः सर्वे (cf. 45*). — K₃ (hapl.) om. 3^d and the prior half of 45*. — °) K₁ विचित्रायुधभूषिताः; K₄ चित्राभरणभूषणाः; K₅ Dn₂ D₁. 2 विचित्रांबरभूषणाः (cf. 45*). — After 3, N (except K₂ D₁. 2; B₄ missing; D₂ marg. sec. m.) ins.:

45* विचित्रस्त्रधराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ।

[Prior half om. in K₃. K₁. 4. 5 Dn₂ विचित्ररथवाहनाः (= 3^d); D₈ विचित्रांबरधारिणः.]

4 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). — °) Some MSS. °वेशा° (for °वेषा°). K सुवेषाभरणा (K₁ °षाः सुभगा) वीराः. — °) M₃-5 शूराः (for वीराः). K शतशोथ सह°. — °) D₈ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1); M₂ om. 5^{ab}. — °) B₂ त्रास° (for व्यथ°). — °) K₁-3 विश्रामयन्; M₃. 5 आश्वासयन्. M₂ सैन्यं (for सेनां). — °) K₂ D₈ D₈. 10

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
 कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
 रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः खलंकृताः ॥ ७
 स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
 दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
 आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८

स तत्र विपर्ययैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
 मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
 पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
 युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
 आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
 गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।

C. 5. 187
B. 5. 8. 15
K. 5. 8. 16

T₂ M (except M₁) प्र- (for स). S (G₃ missing) यत्र
 (for येन). K_{1.8} B (B₄ missing) D_{n1} D_s D_{4.5} G₄
 पांडवाः; K_{2.5} D₁₀ पांडवान्. D_{1.2.8} ययौ येन स पांडवः.

6 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) M₃₋₅ तं तु
 (for ततो). G₅ राजा (for श्रुत्वा). — ^b) D_n D_{2.6} T₁
 महात्मानं (for 'सेनं'). M₂₋₅ 'बलं' (for 'रथम्'). — ^c)
 K (except K₈) D₉ T₂ G_{1.2} M₃₋₅ उपयांतम्; B_{1.2}
 समायांतम्. T G_{1.2} M₃₋₅ अनु (for अग्नि). — ^d)
 K_{1.2.4} D₂ आमंत्र्य; K₅ आनंय; D_{n2} D₇ G_{4.5} आनच्य;
 T₂ G₂ अर्येत्य; Ca. d. s. as in text. — After 6, K D₈
 T₂ G₂ (latter two om. line 1) M (except M₂) ins.:

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।

अविज्ञातं च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L. 1) K (except K₅) युयो (for दुर्यो). — (L. 2)
 T₂ G₂ M (except M₂) अज्ञातं चैव (T₂ G₂ सह) शल्यस्य
 कौरव्यः (T₂ G₂ मन्त्रिभिः) कृतवाप्तिर्यं.]

7 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K_{1.4} सभां
 (for सभाः). — ^a) M₃₋₅ रत्नपूर्णः. — B (B₄ missing)
 D_n D_s D₁ (om. line 3). 2 (marg.). 2-2.10 T₂ G₂ M_{1.2-5}
 ins. after 7: D₉ (om. line 1), after 49* (cf. v. l.
 10): T₁ G_{1.5} ins. line 1 after stanza 7 and lines 2-4
 after stanza 8: G₄ M₂ (both om. line 1) ins. after 8:

47* शिल्पिभिर्विविधैश्च क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।

तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ।

कूराश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।

वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L. 1) M (M₂ om.) विविधाश्च. — (L. 2) G₄ M_{1.2}
 वासांसि (for माल्यानि). D_{1.9} T₁ G_{1.5} M₃₋₅ वासांसि; T₂
 G₂ वस्त्राणि; G₄ M_{1.2} माल्यानि (for मांसानि). D_{s2} D_{s.10}
 T₂ G₂ च (T₂ G₂ सु-) संस्कृतं; T₁ G_{1.4.5} M च पुष्कलं.
 — (L. 3) S (G₃ missing) गंधाश्च विविधाः पुण्याः (for the
 prior half). — (L. 4) B₂ D_{n1} D_s औदनानि; D_{n2}
 D_{2.3} (after corr.). 4.5 अदनानि; D_s D_s (before corr.)
 ओदनानि; D₇ उद्यानानि; T G_{1.2.5} M₂ (inf. lin.) मोहनानि;
 G₄ मनोहानि. B₁ D₉ M Ca मोद (M 'ह') नागृहकाणि च; D₁
 सोदकाग्रहकारिताः; D₁₀ सवायवन्नगृहाणि च.]

8 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) B_{1.8}
 D₂ (before corr.). 5-8 सभाः (for स ताः). — ^b) D_{1.4.9}
 महारथः; G₅ यथा मनुः (for यथामरः). — ^c) K_{1.4} यथा-
 हितं; B₂ पु पूजितः; B₈ D_s यथामरः; D_{n1} D_{s-7} समंततः;
 D_{n2} च यत्नतः (for यथार्हतः). — ^d) T₂ G₂ सुधर्माप्रतिमां
 शुभां. — After 8, T₁ G_{1.4.5} M₂ ins. lines 2-4 of
 47*; while T₂ G₂ ins.:

48* तत्र वासांसि माल्यानि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।

गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।

सरांसि सादरो राजा सविहंगमृगानि च ।

9 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) B (B₄
 missing) D_s D_{1.2.3} T₂ G₂ विविधैर्; D₉ अतिशयैर्; T₁
 G_{1.4.5} M (except M₂) विभवैर् (for विषयैर्). — ^c)
 D_{1.7} G₅ अपि (for अग्नि).

10 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K स तु
 तान्; B₂ सततं; D_{s2} M₃₋₅ स तु तत्; D_{1.5.9} T G M₂ स
 तदा (for स ततः). — ^b) K सततं (K₄ स ततः); D_{s2}
 प्रहृष्य; D₂ प्रहृष्टं; D₃ प्रहृष्टान्. B_{1.8} D_{2.3} पुरुषर्षभः.
 — ^c) K_{4.5} G₄ के नु (K₄ sup. lin. च); B₈ D_n D_{s1}
 D₂₋₇ केन; D₁ किं नु; D₉ चक्रुः; T G_{1.2.5} ये नु (T₂ G₂ नु);
 M₃₋₅ केनै; Ca as in text. Cd cites नु. D₉ किं नु (for
 चक्रुः). S (except M₃₋₅; G₃ missing) इति (for इमाः).
 — ^e) M₃₋₅ समीपं मे (for समाकाराः). — ^f) B_{1.2} D_s
 D₉ प्रसादार्हा. — After 10, B (B₄ missing) D (except
 D₁; D₂ marg.) S (M₁ om. lines 1 and 3) ins.:

49* प्रसादभेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।

दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।

संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदिसुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M₁ om.) प्रदेयं (for प्रसादं). D₁₀ एतान्;
 S (M₁ om.) एभ्यः (for एषां). S (M₁ om.) कुन्तीपुत्र-
 प्रियेप्सया. — After line 1, S ins.:

50* ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञान्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L. 2) D₁₀ स पुरुषाः; M₃₋₅ सुविसिताः (for स विसि).
 — (L. 3) D_s T G_{2.5} यथा (for यदा). D_s M_{2.4}
 प्रदित्सुर; T₂ G₂ प्रदित्सति (for दिदित्सुर). D_s जीवन्तं (for
 जीवितम्). T₁ G_{1.4.5} प्रदित्सति वरं मनं (G₄ मन).]

C. 5. 188
D. 5. 8. 17
K. 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मदराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

— After 49*, Ds ins. 47* (cf. v. 1. 7).

11 B₄ G₈ missing (cf. v. 1. 1). D₉ om. 11^{ab}.
M₂ reads 16^{ab} first as in M and then as in text!

— ^{ab}) G₄ राजा (for तत्र). T₂ G₂ M (except M₁)
दुर्योधनोनुगम्येनमभ्यवादयदच्युतं (T₂ 'दक्षितं'; G₂ 'दक्षितः').
— ^c) K_{8.5} D_n D_{8.10} च (for तु). — ^d) B₁₋₈ तु (for
च). K₁ तु; K_{2.4.5} B_{2.3} D_{2.9} M₁ तत् (for तम्).
— For 11^{cd}, T₂ G₂ M (except M₁) subst.:

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मितः स नरोत्तमः ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मदराजं सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्चुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सतः कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमङ्गमुपवेश्याद्यु मूर्ध्नि चाग्राय मदराद ।

[(L. 4) T₂ G₂ प्रियार्हस्य सतां प्रीतिं for the prior half.]

— ^f) K₂ D₈ इष्टार्थो. T₁ G_{1.5} त्रियताम् (for गृह्यताम्).

12 B₄ G₈ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K_{1.2} B_{1.2}
D_{1.2.3.9} T₂ G₂ G₈ क्रतुं (for सत्यं). — ^b) S (G₈
missing) अयं (for वै). — ^c) K_{8.4} 'सैन्यं' (for 'सेना').
K₈ D_n D_{1.3} वै (for मे). — After 12, S (G₈
missing) ins.:

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ।
शल्यः ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
वरं ददामि ते ग्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L. 1) M₃₋₅ ते (for एव), and वीर (for तुभ्यं). T₂
वयं; M₂ -स्म्यहं (for ह्यहम्). — (L. 2) T₁ G₄ प्रभो; G₈
भवान् (for विभो). M₃₋₅ अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा
विभो. — (L. 4) T₂ G_{1.2} ददामि (for ददामि).]

13 B₄ G₈ missing (cf. v. 1. 1). T G_{1.2.4.5} M_{1.2}
om. the ref. — ^a) D_{2.8} एव (for इति). — ^{ad}) M₃₋₅
एतदि (M₄ 'मि')त्येव कौरव्यः (M₄ 'अयं') (for 13^c). K_{1-3.5}
पुनः पुनरयाब्रवीत् (for 13^d). K₄ कृतमित्येव गांधारीपुत्रः
शल्यमथाब्रवीत्. — After 13, B (B₄ missing) D
(except D₁; D₂ marg. sec. m.; D₉ om. lines 4-7) S
(G₈ missing) ins.:

53* शल्य उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।

कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३

स तथा शल्यमामङ्ग्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।

शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।

अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।

दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।

अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ।

दुर्योधन उवाच ।

क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव । [5]

त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।

शल्य उवाच ।

क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।

परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L. 1) D_{8.10} S (G₈ missing) स्वमेव (D₉ स्वकीयं;

D₁₀ स्वकं त्वं) भरत (D₉ T₁ G_{1.4.5} M₂ sup. lin. पुरुष)र्षभ.

— (L. 2) M₃₋₅ भद्रं तेहं गमिष्यामि (for the prior half).

B₁ D_n D₈ T₂ अरिंदमः; M₃₋₅ अनिदितं. — (L. 3) S

(except M₃₋₅; G₈ missing) दृष्ट्वै धर्मराजानं. D₈ D₁₀

M₁ जनाधिपः; D₈ नराधिपं. T G (G₈ missing) M_{1.3-5}

क्षिप्रमे (T₁ G₁ पुनरे)ष्यामि भारत (M_{3.5} पार्थिवं; M₄ पार्थिव).

— (L. 4) T G_{1.5} एव (for चापि). T G (G₈ missing)

M_{1.2} द्रष्टव्याः. M₃₋₅ द्रष्टव्यास्ते मयावश्यं. S (G₈ missing)

पाण्डवा मे नरर्षभाः (G₄ पुरुषर्षभाः; M₃₋₅ भरतर्षभ). — (L. 5)

S (except M₃₋₅; G₈ missing) दृष्ट्वा (for राजन्). T G

(G₈ missing) M_{1.2} पाण्डवान्गच्छ (for पाण्डवं वीक्ष्य). B_{1.2.5}

D_n D₈ D_{8.10} पार्थिवं; M₂ मातुल. M₃₋₅ दृष्ट्वा पाण्डोः

सुतानिह. — (L. 6) S (G₈ missing) त्वद (G_{2.5} 'य्य')वी-

नोस्मि. D₈ D₁₀ स्मरन्पुनः; M₃₋₅ हि मे स्मर. T G_{1.2.5} M₁

मे; G₄ M₂ वै (for नः). — (L. 7) S (G₈ missing) गच्छ

त्वं (G_{2.4} 'तां') (for गच्छस्व). B₁ M₃₋₅ प्रति (for नृप).

— After line 7, S (except T₁ G₂; G₈ missing) ins.:

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान् राजन् मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M₁ (sup. lin.) सस्वजेतां; M₂ सस्वजाते (for

परिष्वज्य). D₈ तदा; M₁ (sup. lin.) अथ (for तथा).

D₁₀ परिष्वजाते अन्योन्यं; T G (G₈ missing) M_{1.3-5} परिष्व-

(G_{1.4} पर्यष्व-; G₂ ततः स्म-)जेतामन्योन्यं.]

14 B₄ G₈ missing (cf. v. 1. 1). Before 14, S

(G₈ missing) ins. वैशं. — ^a) B₈ D₁₀ T G (G₈

missing) M₂ तदा (for तथा). K₁₋₃ आपृच्छय (for

आमङ्ग्य). — ^b) T₁ M_{1.3.4} पुरम् (for पुनर्). T G_{1.2.5}

उपपुत्र्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगुल्लाघथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्राजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ खस्त्रीयौ च यमाबुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कञ्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासादिध्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C. 5. 203
B. 5. 8. 32
K. 5. 8. 33

M परंतपः; G₄ कुरुद्रह (for स्वकं पुरम्). — °) M_{3.4} अप्यराच्छत् (for जगाम). K₃ D₃ D₇ M₁ कौतेयं. — °) M₃₋₅ तस्य चेष्टितं (for कर्म तस्य तत्).

15 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — °) S (G₃ missing) 'श्लयः; some N MSS. 'पुत्रः; Ca. s. 'पुत्र्यं (as in text). D_{2.8} G₄ च (for तु). — °) T₂ सर्वाश्च (for तान्सर्वाञ्च). K₄ पाण्डवास्तान्स सर्वाश्च; M₃₋₅ पाण्डवास्तु तदा शल्यः. — °) K मद्राजो (for शल्यस्तत्र). M₃₋₅ [अ]-पश्यत्पार्थिवसंगं (M₃ 'ह) तान्. — After 15, G_{2.4} M₁ ins. 58*. — T G_{1.5} M₂ ins. after 15: G_{2.4} M₁, after 58*:

55* चिरात्तु इह्वा राजानं मातुलं समितिजयम् ।

आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G₃ missing) M_{1.2} read 18^{ab}.

16 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — °) K₄ B (B₄ missing) D (except D_{2.8}) T G (G₃ missing) M₁ च (for तु). T G_{1.2.5} M₂ 'बाहुं. — °) K₃ सर्वैः; T G_{1.2.5} M₂ शल्यं. D₁₀ 'सुतं; T₁ G₁ 'सुतस्; T₂ G_{2.4.5} M₂ 'सुतास् (for 'सुतैस्). K₅ T₂ तथा; D_{2.8} M₁ सह; M₃₋₅ नृपः (for तदा). — After 16^{ab}, D₁₀ reads 18^{ab}. — °) Some MSS. अर्घ्यं. — °) S प्रतिगृह्य (T₁ G₁ परिग्राह्य; G₄ प्रतिग्राह्य; G₅ परिगृह्य) पुरोधसा (M_{1.3-5} 'सः). — After 16, S (except M₃₋₅; G₃ missing) ins.:

56* कृताञ्जलिर्दीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।

स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्थिताम् ।

ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।

तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत् पाण्डवः ।

Thereafter T₁ G_{1.5} read 22-23. — T₁ G_{1.5} ins. after 23 (transposed): T₂ G_{2.4} M_{1.2}, after 56*:

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्राजाय भारत ।

कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वसुखावहम् ।

स तैः परिवृतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G₃ missing) M_{1.2} read 18^{cd}.

17 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). T G_{1.2.4.5} M₂

om. 17^{ab}; D₁₀ M₁ om. 17. — °) K_{1.2} D₉ च; K₃ B₃ D_n D₃ हि (for स). — °) K₁ -रिसूदन; K₄ निपूदनः; M₃₋₅ -रिसूदन. — T₁ G_{1.5} read 17^{cd} after 19^{ab}; and M₂, after 19. — °) D_{n1} समाश्लिष्यद्; M₃₋₅ परिश्लिष्य.

18 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). D₁₀ reads 18^{ab} after 16^{ab}; T G_{1.2.4.5} M_{1.2} read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57*. — °) D₁ T₂ G₂ ततः; D₉ यथा; M₂ तदा (for तथा). D_{n2} D_{5.6} C_n कृष्णौ; D₁ चैव; C_nप हृष्टौ (as in text). — °) K_{2.5} D_{n1} D₃₂ यमजौ; D₉ एव तौ (for च यमौ). M₃₋₅ माद्रीपुत्रौ च आतरौ. — T G_{1.5} M₂ ins. after 18^{ab}; G_{2.4} M₁, after 15:

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— °) M₂ उपसंविष्टः (for उपविष्टस्तु). D₁₀ T₂ M₃₋₅ सन्; T₁ G_{1.2.5} M₁ स (for तु). — °) T₁ G_{1.5} अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — After 18, T₂ G_{2.4} read 17^{cd}.

19 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — °) S (G₃ missing) सर्वत्र (for कञ्चित्ते). — T₁ G_{1.5} read 17^{cd} after 19^{ab}, while M₂ reads it after 19.

20 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). T₂ om. 20^{ab}. — °) T₁ G_{1.4.5} M₁ दुष्करं ते (G₄ हि); M₂ दुष्कृतं ते (for सुदुष्करं). D_{1.2.8} इदं (for कृतं). K₃ वीर (for राजन्). — °) T₁ G_{1.5} गहने (for वसता). K₃ D_n D₃ D₁₀ त्वया (for वने). — °) T₁ G_{1.5} M_{1.2} कौतेय (for राजेन्द्र). — °) K (except K₅) तथा; D₁ तदा; D₃₋₇ T₁ G_{1.5} M₂ अनघ (for सह). G₄ कृष्णया सह भार्यया.

21 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — °) K_{2.8} T₂ M₂ दुष्कृतं (for दुष्करं). — °) K_{2.5} एतत्; T₁ एवं (for एव). K₃ ध्रुवं; M कृतं (for कुतः). — °) K (except K₁) D_{2.8} T₂ G_{2.4} राज्याभ्रष्टस्य; D_n D₃ D₆ अष्टराज्यस्य. — After 21, K₃ repeats 21^{cd} as in text.

22 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). M_{1.2} om. 22-23. For T₁ G_{1.5} cf. v. l. 16. — °) Cap.sp cite अंते चैतस्. Cd cites अन्ते. — °) T₁ G_{1.5} M₃₋₅ फलं; G₄

C. 5. 204
B. 5. 8. 23
K. 5. 8. 24

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माद्भोभक्तं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।
सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णाजुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृतं (for सुखं). — ^a) K (except K₂) Ds transp. हत्वा and शब्दन्.

23 B₄ G₂ missing (cf. v. l. 1). M_{1.2} om. 23 (cf. v. l. 22); K₅ G₂ om. 23^{ab}. For T₁ G_{1.5} cf. v. l. 16. — ^a) K_{1.2.4} D_{2.8} 'भाग' (for 'राज'). — ^b) B (B₄ missing) Dn Ds D_{2-7.10} m G₄ Cs लोकतंत्रं; D₁ T₂ लोकवृत्तं; D₈ लोभतत्त्वं; D₁₀ लोभतंत्रं. K_{1.3.4} D₈ परंतप; M₃₋₅ तु सर्वशः. — ^c) K₂ M₃₋₅ लोके कृतं; K₄ D₇ T₁ G_{1.4.5} लोककृतं; D₉ लोकभयं. K₈ तात; M₃₋₅ चैव (for किञ्चित्). — ^d) K₃ किञ्चिन् (for तात). — After 23, B (B₄ missing; B_{1.3} om. line 7) D (except D₁; D₉ om. lines 1, 2 and 7; D₅ D_{2-3.10} om. line 7) S (except G₂; T₂ om. line 1; G₃ missing for lines 1-3 and 5; T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} om. lines 1 and 8; M₃₋₅ om. lines 5 and 8) ins.:

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।

दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।

क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।

अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः ।

मृदुवैदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः । [5]

धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।

सर्वं जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।

दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ।

दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहायुगम् ।

निस्तीर्णं दुष्करं राजस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो । [10]

[(L. 1) M₃₋₅ अन्वेहि (for अन्विच्छ). — (L. 2) S (except G₂; G₃ missing) transp. दाने and सत्ये. Dn₁ D_{2.4-7} T₁ G_{1.4.5} M तव (M₅ सर्व-); Ca भव (as above). T₁ G_{1.4.5} M बुद्धिर् (for तात). M₃₋₅ नराधिप (for युधि). — (L. 3) D₁₀ शमो (for क्षमा). T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} अहिंसा च; T₂ धर्मश्च (for सत्यं च). D₁₀ क्षमाहिंसा; T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} दया चापि (for अहिंसा च). T₁ G_{1.5} नृपोत्तम; T₂ M₃₋₅ आजवं तथा (T₂ त्वयि); G₄ नरोत्तम (for युधि). — (L. 4) S (except G₂) read line 4 after line 7. S (except G₂) मुदितं (for अद्भुतं), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठितः). — (L. 5) G_{1.5} दातो (for दाता). — After line 5,

M₃₋₅ ins.:

60* उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।

— (L. 6) S (except G₂) धर्मिष्ठास्ते (G₄ धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन्. B_{1.3} D₉ लोकसाक्षिणः. — (L. 7) S (except G₂) व्यथितं (for विदितं). G₃ M तव वि (M₁ ते परि)भ्रमात् (for ते परंतप). — After line 7, S (except G₂) read line 4. — (L. 8) D₂ T₂ कृत्स्नं (for कृच्छ्रं). B₁ T₂ G₃ पालितं; Ca पारितं (as above). T₁ G_{1.3.4} ते परंतप; G₅ M ते नरर्षभ (for भरत). — (L. 10) T₂ दुस्तरं (for दुष्करं). B_{2.3} धर्मनिरतं; T₂ धर्मतिमिरं.]

After the above, B₅ ins. an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS. (except Dn₁ D₉ T₁ G₃; B₄ missing) ins. वैशं उ* (S and some N om. उ*).

— ^a) T₁ G₁ M_{1.2} तं चास्य (G₅ तच्चास्य); M₃₋₅ तं तस्य (for ततोऽस्य). K₂ B₁₋₃ D₂ T₁ राजन् (for राजा). — ^c) K₅ तत्र; G₂₋₄ तस्य (for तच्च). — ^d) S (except T₂ G₂₋₄) कौरवे (for भारत). — After 24, D₁ ins. an addl. colophon.

25 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) M₃₋₅ यत्कृतं सुकृतं राजन्. — ^c) K₄ दुर्योधनाय. — ^d) K₁ प्रकाशितं; B₁ D₉ प्रतिष्ठितं; Ca as in text. — After 25^{ad}, M₃₋₅ ins.:

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— ^a) K₅ M₃₋₅ एकमिच्छामि; T₁ G₁ M_{1.2} एतदिच्छामि.

— ^f) K (except K₂) D_{1.8} महामते (for मही*). S त्वया कृत (M₃₋₅ कार्यं)मरिंदम. — After 25, B (B₄ missing) D (except D_{1.9}; D₂ marg. sec. m.) ins.:

62* राजसत्तमस्य कर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।

मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L. 1) Cf. 27^{ef}. B₁₋₃ मातुल; D₂ मानद (for सत्तम).]
On the other hand, S (except M₃₋₅) ins. after 25:

63* स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धन ।

26 B₄ missing (cf. v. l. 1). M₃₋₅ read 26^{ab} after 26^{ef}. — ^a) M (except M₁) अपि (for इह). K (except K₂) D_{1.8.10} महातेजा; S च सारथ्ये (M₃₋₅ च राजेन्द्र) (for महाराज). — ^b) T₂ माधवेन समो. M₃₋₅

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरसज्जयावहः ।
 अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुर्महसि मातुल ॥ २७
 शल्य उवाच ।
 शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्वीषि दुरात्मनः ।
 तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
 अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
 वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
 तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
 ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
 यथा स हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव ।
 भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३१
 एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।

यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
 यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
 परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
 जटासुरात्परिकेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
 द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
 सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदकं भविष्यति ।
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
 दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
 देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
 इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
 अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

C. 5. 22a
B. 5. 3. 54
K. 5. 3. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभुः (for युधि). — Ks om. 26^{cd}. — *) M₂ संग्रामे (for संग्रामे). M₃₋₅ कर्णार्जुने संग्रामे. — After 26^{cd}, S ins.:

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।

[M (except M₁) पार्थिव (for मातुल).]

— *) K₁ नृपसत्तम; M₃₋₅ रणमूर्धनि (for नात्र संशयः).

27 B₄ missing (cf. v. l. 1). M₃₋₅ transp. 27^{ab} and 27^{cd}. — ^a) K₂ B₁ D₈ D_{1.2.4.8} मे (for मत्). M₃₋₅ पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वरं. — ^c) M₁ कर्तव्यः (for ते कार्यः). M₃₋₅ तत्र तेजोवधः कार्यः. — ^d) K₅ सुखावहः; G₂ जयाय वै (for जयावहः). G₄ कर्ण-स्यात्मजयापहः; M (except M₂) सौतेः पार्थस्य संस्तवैः. — After 27^{cd}, G₂ repeats 27^{ab}, reading as in M₃₋₅.

28 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^b) S (except T₂ G₂) वधोपायं (for यद्वीषि). B₅ महा (for दुरा). — ^{cd}) D_n संगमे (for संयुगे). S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्यं युद्धा (G₅ धर्मा) भिनंदिनः. — After 28, T₂ ins.:

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₁ Cd. 3 समितं; G₄ सदृशं (for हि समं). K (except K₂) D₁₀ G₂ M₃₋₅ वासुदेवसमं युद्धे (G₂ M₃₋₅ सत्वे). — ^d) K₂ इह; S (except G₂) सोमि (for स हि). K_{1.3-5} स मां पार्थिव मन्यते.

30 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₅ राज (for कुरु). — ^b) D₈ प्रतीपसमितं; Cap °सहितं; Ca as in

text. — After 30, T₁ G M_{1.2} ins.:

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।

[G₂ M_{1.2} तव; G_{3.4} तथा (for तस्य). G_{2.4} करि (for भवि). G_{2.4} M₁ संग्रामे; M₂ सहायो (for सारथी).]

31 B₄ missing (cf. v. l. 1). M₃₋₅ om. 31^a-32^b.

— ^a) K_{3.4} D₉ अपहृतं; D_{n1} D_{2-4.8} G₁ स हतं; D₅₂ D₇ M₂ संहतं; D₁₀ अपहृतं; G₃ स हततेजाश्च. G₄ चेत् (for च). — ^b) D_{3.4.7.8.10} G_{1.2} M₁ हततेजाश्च; G₃ हतदर्पश्च. — ^c) K (except K₃) B₁₋₃ D₅ D_{6.9.10} Ca सुखः (for सुखं). G₅ M_{1.2} सुखोदकं (for सुखं हन्तुं); cf. 35^b. — ^d) T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} transp. सत्यं and एतत्.

32 B₄ missing (cf. v. l. 1). M₃₋₅ om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^a) K_{1.3} तथा; D₁₀ अथ (for यच्च). K₄ पश्यामि; M₃₋₅ वक्तसि (for शक्यामि). — ^d) D₁ संयुगे; S (except T₂) ते हितं (for ते प्रियम्).

33 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) M₃₋₅ कृतं हि तत् (for कृतानि वै).

34 B₄ missing (cf. v. l. 1). M₃₋₅ om. 34. — ^a) T₁ G_{1.5} द्रौपद्युपगतं; G₄ द्रौपद्याभिगतं. — ^d) K_{1.2} यथा पुरा; D_{n2} D_{9.10} यथाश्रुतं.

35 ^a) K₄ D_n D₈ D₉ G₂ सर्वदुःखम्; M₃₋₅ प्राप्तं दुःखम्. M_{3.4} राजन् (for वीर). — D₆ om. 35^a-36^b. — ^c) K (except K₂) न च (for नात्र).

36 D₈ om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^a) K₁ G₃ इह; D_{2.3} G_{2.4} M₁ इह; M₃₋₅ च (for हि). — ^c) D₁₀ तु;

C. 5. 227
E. 5. 9. 1
K. 5. 9. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।

दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

शल्य उवाच ।

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।

सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।

स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोहात्किलासृजत् ॥ ३

ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।

तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४

वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।

G₄ च; M₁ सु (for हि). — For 36^d, M₃₋₅ subst.:

67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।

दुःखं प्राप्ता यथा राजंस्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 ^a) K₈ इंद्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M₁) इंद्रेणापि पुरा पार्थ. — ^{ad}) K_{1.4.5} D₁ G₂₋₄ M₁ 'राज्ञापि (for 'राजेन). D₉ G₄ धीमता (for भारत). M₂₋₅ मह-
दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम.Colophon. — *Adhy. name*: K_{2.4} B_{1.2.4} D_{2.8.10} पुरोहितयानं; T₁ G_{1.2} शल्य (G₂ om. it) युधिष्ठिरसमागमः; M शल्याभिगमनं (M₁ शल्यागमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₈₁ D_{5.6} S 8; D₂ 7; D_{7.10} 9. — *S'loka no.*: K₅ 41; D_n 54.

९

1 ^a) K₁ किमिन्द्रेणेह राजेन्द्र; S (except M₃₋₅) कथं मातुल शक्रेण. — ^c) K₁ D₉ M₃₋₅ पुरा; K_{2.3.5} D_{1.3} T₂ G₅ M₂ महा; T₁ G₁₋₄ M₁ महद् (for परं).2 ^{ab}) K_{1.3} D₈ D_{2.8-10} T G_{1.5} यथा; K₄ महा- (for पुरा). M (except M₁) हंत ते कथयिष्येहमुपाख्यान-
मिदं नृप.3 ^a) D₁ om. हि. K₅ D_{7.8} च; D₉ तु (for हि). — ^b) M (except M₁) ऋषि (for देव), and 'यशाः (for 'तपाः). — ^{ad}) K_{1.3.5} इंद्रद्वेषात्; D₁ शक्रद्रोहात्; M₂ शक्रद्रोहात्. G₂ (*sup. lin.* as in text) इह (for किल). K₈ ससर्ज ह (for किलासृजत्). M₃₋₅ तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत.

एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।

तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं मुदुश्चरमरिंदम ॥ ६

तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।

विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७

कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।

विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिशुवनं ग्रसेत् ॥ ८

इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।

आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९

यथा स सज्जेत्रिशिराः कामभोगेषु वै भुशम् ।

क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

4 ^a) K_{1.5} D₉ स प्रार्थयन्; K₄ D_n D₈₂ D_{2.7} G_{1.3.4} संप्रार्थयत्; D_{1.10} G₂ संप्रार्थयन्; G₅ समभवत्; M प्रार्थयते. — ^b) K (except K₂) 'तपाः (for 'द्युतिः). — ^c) M₃₋₅ दीप्तैः (for घोरैः).5 ^a) K₄ वेदं चैकेन (for वेदानेकेन). — ^b) D₁ सुधाम् (for सुराम्). G_{3.4} अन्येन (for एकेन). B_{2.4} पाति च (for चापिबत्).6 ^a) B D (except D₈₋₁₀) तस्य; B_{4m} T₂ G₁ तप्यन् (for अतप्यन्). K_{1.3.5} D₁₀ G₄ महातीव्रं; K₂ महत्तपः. M (except M₁) तप्यते स तपस्वीव्रं. — ^d) M_{3.4} दुश्चरं च महात्मभिः.7 ^a) D_{5.7} ततो वीर्यं; T₁ G M तपो (G_{2.3} तथा; G₄ महद्) घोरं; T₂ तपस्वीव्रं. — ^b) K_{2.5} B D_n D₈ D₉ T G सत्त्वं; D₁₀ धैर्यं (for सत्त्वं). — ^c) M₃₋₅ भवितेन्द्रोय-
मित्यथ.8 ^a) B_{2.3} D_n D₈ D₉ सज्जेत्; T G (except G₅) सज्येत; M₂ स सज्जेद्; M₃₋₅ सज्जेत्स. — ^b) D₉ हि; D₁₀ तु (for च). T G₁ तपेत्; M₂ तप्येत (for च तप्येत्). M₃₋₅ न तप्येत तपः कथं. — ^c) D_{1.2} सं (for वि'य — ^d) B_{1.3.5} D_n D₂₋₇ G_{1.2} हि (for त्रि). D₈ श्रदे. (for ग्रसेत्).9 ^a) M (except M₁) एवं (for इति). T₂ मनसा (for बहुधा). — ^b) M₃₋₅ च (for सः). — ^c) K_{2.4.5} D_{1.3.9} त्वष्टुः (for त्वष्टृ).10 Before 10, K₈ reads इंद्र उ'. — ^a) M (except M₁) transp. यथा स and सज्जेत्. D₈₋₁₀ सज्जेत; T₁ G_{1.3.4} तु सज्येत्; G₅ नुषज्येत् (for स सज्जेत्). — ^b) D₁₀

शृङ्गारवेष्टाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
 प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
 अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
 भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२
 अप्सरस ऊचुः ।
 तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
 यथा नावाप्यसि भयं तस्माद्दलनिषूदन ॥ १३
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽस्तावास्ते तपोनिधिः ।
 तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
 यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शाल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
 तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
 नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
 विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
 इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
 तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
 न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
 यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८

C. 5. 247
B. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

मोहितः; M₂₋₅ वीर्यवान् (for वै भृशं). K₁ कामभोगैस्त-
 दाहताः; K₂ 'ने सुरांगनाः; K₄ 'गैस्तथावृत्तः; K₅ 'गैस्तथा-
 दताः; D₁ 'ने वशगतः; D_{2.8} 'गैर्वरांगनाः; T G M₁ 'ने
 वरांगनाः (T₂ G₄ तथांगनाः; G₁ तदाहताः; M₁ तथाहताः).
 — ') M (except M₁) गच्छथ (for कुरुत). T₂ तत्सर्वं;
 M (except M₁) भद्रं वः (for गच्छध्वं).

11 D₁ om. 11. — ') Some MSS. 'वेशाः. — ')
 K_{1.2.5} B_{2.5} D_n D_{2.8} D₃₋₁₀ हारैः; K₅ D₅₁ C_{d.5} हावैरु;
 C_a भावैर् (as in text). K₁ मनोहराः; G_{2.8} M (except
 M₁) मनोरमैः. — After 11^{ab}, B (B₁ marg.) D
 (except D₁; D₂ marg.) ins.:

68* हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ।
 — D₈ om. 11^a-12^b. — ') K₅ शमयन्तु. K_{1.4.5} D₁₀
 ज्वरं (for भयं). M₃₋₅ भयप्रशमनाय वै. — After 11,
 M ins.:

69* प्रजापतिर्भवेदेव चन्द्रो वैश्रवणो यमः ।

वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D₈ om. 12^{ab} (of. v. l. 11). — ') D₉ असुखं
 हि स्वमात्मानं; M (except M₁) 'स्थमिव चात्मानं. — ')
 D₁ कामभोगाः (for लक्षं). K₂ सुरांगनाः; D₁ तथांगनाः.
 — ') D_n D₈ D₃₋₇ तन्मे; M (except M₁) तस्मात् (for
 एतन्). M (except M₁) समुत्पन्नं (for महां). — ')
 M₃₋₅ अङ्कुरं (M₄ sup. lin. अतुलं) (for अवलाः).

13 K₄ (hapl.) om. from 13^b up to 'व्यामो in 14^c.
 — ') K₂ शक्रोस् (for शक्र). M₂ transp. शक्र and तस्य.
 — ') T₁ G_{1.2} वा नाप्यसि (for नावां). K_{1.5} यथा न
 स्यादयं तस्माद्. — ') K₁ पुनर् (for तस्माद्). K₅
 पुनर्भोगैर्निमज्जति.

14 K₄ om. up to 'व्यामो in 14^c (of. v. l. 13).
 — ') K_{1.2.5} महातपाः; D_{2.8} S तपोधनः (G₄ दहन्निव).

— ') T G_{1.2.4.5} तं विलो (for तं प्रलो). — ') D_{2.8}
 G_{4.5} M (except M₁) गच्छाम. — ') D₁ M (except
 M₁) 'व्याम. K_{1.2.5} D_{8.9} वशं; D₁ तथा; G₅ वयं (for
 वशे). — ') T₁ G₁ M₁ अप (for व्यप). D₁ तपो-
 (for च ते).

15 ') M₂ च; M₃₋₅ ते (for तास्). D₁ G₂ M
 अभि; T₁ अपि; G_{1.3} हि (for तु). — ') M₃₋₅ त्रिदीपस्य
 प्रलोभने. — ') K₁ तं तत्र; D₁₀ हावैश्च (for तत्र ता). M
 (except M₁) transp. तत्र and ताः. K₁ B_{1m.2} D₈
 D_{8m.4-5} हावैरु; M₃₋₅ वेष्टैर् (for भावैर्). — ') M₃₋₅
 उपाकामंस्तपोधनं. — ') K₂ B_{2.4} (as in text). D_n
 D₈ D_{2.4} नित्यं; T G M₂ नृत्यं (G₂ अथ); M₁ नृते (for
 नृत्यं). B D_n D₈ D_{8-7.9.10} M₁ संदर्शयामासुः; G₂
 'शैथिल्यंतः. K_{1.2-5} D_{1.2.8} ताः (for च). M₃₋₅ नृतेन
 दर्शयामासुः. — ') T₁ G_{4.5} च (for एव). B₂ गात्रेषु;
 M₂ अंगेषु च (for एवाङ्गेषु). C₈ cites अंगेषु. M_{1.2-5}
 अंगसौष्ठवमुत्तमं.

16 ') G₂ विदधुः (for विचेरुः). G₄ संप्रहर्षसः.
 K_{2.4} B D (except D_{1.2.8}) T₁ G_{1.5} M नाभ्य (K₄ T₁
 G₁ नाभ्य; M₂₋₅ नैवा) गच्छत्यहर्षं ताः (T₁ G_{1.5} M सः).
 — ') K₂ B_{1.4} पश्यन्सु; K₅ नान्वगच्छन्; K₄ D_{n1} D₈
 D_{9.10} संपश्यन्सु; B_{2.8.5} D_{n2} D_{2.4} स पश्यन्सु; D_{2.8}
 नाध्यगच्छन्; D₅₋₇ स पश्यन्श्च; T₁ G₁ M₁ प्रातप्यत्सु; G₅
 प्राप्यं तत्सु (for नाभ्यगच्छन्). M₂ प्रातप्यत्सुमहत्तपाः;
 M₃₋₅ पूर्णसागरसंनिभः (= 16^d). — ') G₄ पूर्वसागरं;
 M₃₋₅ पश्यन्नपि न पश्यति.

17 ') T₁ G_{1.5} उपागताः (for उपस्थिताः). M
 (except M₁) ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगम्याहुः (M₂ 'हु)
 शक्तकुं. — ') T₁ G_{1.5} M₁ देवदेवम् (for देवराजम्).
 M₂₋₅ वृत्तांतं कथयामासुः सर्वं बहुविधं कृतं.

C. 5. 247
B. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धामान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संकुद्रः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।

पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षणां घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
तक्षोवाच ।
महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

18 ^a) K₂ transp. स and शक्यः. T₁ G (except G₄) च (for स). M₃₋₅ शक्यते (for स शक्यः). D₁ दुराधर्षः; T₁ M₃₋₅ स दुर्धर्षः. M₂ न शक्यः स दुराधर्षः. — ^b) D₁ गर्वाच् (for चैर्याच्). — ^c) M₃₋₅ न्याय्यं (for कार्यं). K₅ S 'राज (for 'भाग).

19 ^b) B₂ महीपतिः; T₂ G₂₋₅ महाद्युतिः (for 'मतिः). — ^c) M (except M₁) शत्रुमापेदि (M₂ चिन्तामापेदि) वा-
न्भूयः. — ^d) B₅ Dn D₈ D_{3-7.10} युधिष्ठिरः; D₁ महामतिः;
D₉ पुरंदरः (for महा'). M (except M₁) वधोपाये च
तस्य (M₂ चिरस्य) वै.

20 M₂ reads 20^{ab} (with v. l.) as in text and
also as in M₃₋₅! — ^{ab}) K₅ चिन्तयित्वा वै (for
'यन्वीरो). D₁ धीरः; M₂ (first time) धीमान् (for
वीरो). T₁ G_{1.5} 'देवः (for 'राजः). M₂ (second time).
8-5 स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान्. — ^c) D₁
शूरः; D₂ G_{2.4} वीरः; G₂ धीरः (for धीमान्).

21 ^a) G₄ अहं (for वज्रं). G₄ वज्रं; G₅ अद्य; M उग्रं
(for अस्य). D₅ M (except M₁) अस्य; G₅ एव (for
अद्य). — ^b) K₂ स नूनं; D_{2.8} M (except M₁) क्षिप्रं स
(by transp.). G_{1.5} निहनिष्यति (for न भवि').

22 ^b) K₁ transp. कृत्वा and बुद्धिं. D_{1.2.8} transp.
वधे and दृढां. K₂ च वै (for वधे). — ^c) G₂ चिक्षेप
(for मुमोच). G₄ transp. वज्रं and शक्रः.

23 ^a) K_{1.4.5} D₉ महाबाहुः (for हतस्तेन). — ^b)
D_{1.2} दृढपर्वणा; D₁₀ च मरुत्वता. — ^c) T G_{1.4.5} M₁
निकृत्तं; G₃ निकृन्नः (for प्रणुन्नं). D₁ घर्णीं (for
मेदिनी').

24 ^b) K₂ अवनीतले; K₅ D₈ अनलोपमं; M (except
M₁) ज्वलनप्रभं. — ^c) M₃₋₅ तत्र वज्रधरः शर्म. — ^d) T
G पीडितस्य; M₃₋₅ न लेभे (for दीपितस्य). K₂ पतितस्यापि

(for दीपितस्य). — After 24^{ad}, K (except K₂)
D_{8.10} ins.:

70* घोररूपो महारौद्रस्त्रीवस्त्रीवपराक्रमः ।

[K₅ D₈ 'तेजा रौद्र' (for 'रौद्रस्त्रीव').]

— ^a) K₂ दीप्तसंतेजाः; T₁ G_{1.4.5} M₁ तपसा दीव्य (G_{1.5}
'प्य) नृ; M₂₋₅ तेजसा दीप्तः (for दीप्ततेजाः स). K₁ च;
K₅ D₈ सन्; G₈ तु (for स). — ^f) K₂ संजीवन् (for
जीवन्निव). B₂ अपि (for इव). K₂ इव; K₅ B_{2.5} Dn
D₈ D₁₋₉ G₈ हि (for च). K₄ व्यदृश्यत; D₁₀ प्रदृश्यते
(for च दृश्यते). — After 24, K₃ (om. lines 2-4) B
(B₄ om. line 4) D (except D₁; D₂ marg.; D₁₀ om.
line 1) ins.:

71* घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाङ्मुतानि वै ।

ततोऽतिभीतगान्त्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।

अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वधैकिः ।

तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।

[(L. 2) D₁₀ शक्रो (for ततो). B₂ D₈ D_{5.6.10} 'मीतो
(B₂ 'भीत'रूपात्; D₉ मीतोतिरोषात्. D₁₀ तूष्णीम् (for शक्र'
— (L. 3) Some MSS. वधैकिः.]

On the other hand, S ins. after 24:

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनास्त्रयः ।

तित्तिरिः कलविद्धश्च तथैव च कपिञ्जलः ।

विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf. 35 below. — (L. 3) T G तानि (for तस्य).]

25 B₄ missing up to तपोबला in 50°. — ^a) B
(B₄ missing) Dn D_{2-7.9} स भीतः; D₁₀ सोभितः; Cd. s
अभितः (as in text). K₂ D₈ तस्य; D_{1.8} सोय; D₉
सोपि (for तत्र). — ^c) M (except M₁) 'इयदेवराजस्तं.
— ^d) K_{1.8.4} T₁ G₁ सत्वरः. — ^e) K₃ (m as in text)
शिरो ह्यस्य; G₂ शिरांस्यस्य. T₁ G_{1.5} M (except M₁)

इन्द्र उवाच ।

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्वि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७

तक्षोवाच ।

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९

तक्षोवाच ।

ऋरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।

ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

पश्चाद्दर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नास्माद्विभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३

शाल्य उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४

C. 5. 266
B. 5. 9. 38
K. 5. 9. 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै. — 25^f = 27^b.

26 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) G_{2.8} °स्कंधो (G₈ °स्कंध) ऋषिर् (for °स्कंधो भृशं). — ^b) K_{2.8} B (B₄ missing) D (except D_{2.7-8}; D₁₀ marg.) G₅ G_{8.ap} भविष्यति (D₁₀ orig. सरिष्यति); T₂ क्रमिष्यति; M_{1.2} करिष्यति; Ca. d तरिष्यति (as in text). — ^c) D_{1.2.8} G_{2.8} कथं (for कर्तुं). D_{n1} D₈₁ D₅₋₇ न शक्यामि; D_{1.2.8} G_{2.8} करिष्यामि (for न शक्यामि). M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते. — M₄ (hapl.) om. 26^d-28^c. — ^d) S (M₄ om.) चैतद् (for सद्भिर्).

27 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₄ om. 27 (cf. v. l. 26); M₂ om. 27^a-28^d. — K_{1.4.5} D₁₀ शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^a) G₄ भैषीः (for भैस्त्वं). K_{2.4.5} B D (except D_{1.2.8.10}) शीघ्रं; G₄ त्वं च (for क्षिप्रं). D₉ एतद्वि; D₁₀ T₁ G M_{1.8.5} एवैतत् (G₄ वै क्षिप्रं) (for एतद्वै). — 27^b = 25^f.

28 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₂ om. 28 (cf. v. l. 27); M₄ om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — ^a) D₈ कष्टवंतं (for कं भवन्तं). M_{3.5} जावे (for विद्यां). — ^b) T₁ G_{1.5} अप्युत; T₂ G₂₋₄ M_{1.8.5} अच्युत (G₈ M₁ °तं) (for अद्य वै). — ^c) T₁ G_{1.5} च ज्ञातुं; T₂ G_{2.8} तत्त्वेन; G₄ M_{1.8.5} भद्रं ते (for अहं श्रोतुं). — ^d) D₁ तत्त्वं च; T₂ G_{2.8} वेदितुं (for तत्त्वेन).

29 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) M (except M₁) देवराजं हि मामिन्द्रमेवं जानातु वै (M₂ मां) भवान्. — M₂₋₅ (which all om. 29^{ed}) ins. after 29^{ab}: T (T₂ om. line 1) G_{1.5} ins. after 29:

73* मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।

स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।

5

[33]

[(L. 1) M₂ अपि; M₃₋₅ अग्नि- (for हि). — (L. 2) T₂ तक्षः (for प्रह्वः), and इन्द्र (for इदं).]

— ^c) M₁ तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्). T₁ G च (for एतद्). B₂ वचो मह्यं (for यथोक्तं मे). — ^d) K₅ तु (for त्वं)! K (except K₂) D₁₀ विलंबिथाः (for विचा°). — After 29, T (T₂ om. line 1) G_{1.5} ins. 73* (see above).

30 B₄ missing (cf. v. l. 25). — M (except M₁) om. the ref. — ^{ab}) K₂ त्वं शक्र; K₅ शक्र त्वं; D₈₂ D₈ G₈ शक्रेण (for शक्रेह). M (except M₁) नापत्रपसि ऋरेण कर्मणा सुरसत्तम. — ^c) K_{1.8.5} ब्रह्मवध्याभयं; G₈ हत्या भवेत्. T₁ G_{1.5} किं (for ते). M (except M₁) न कथं ब्रह्महा भवेत्.

31 B₄ missing (cf. v. l. 25). — N (except D_{2.8}) शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^a) D_{1.8} करि° (for चरि°). — ^c) M (except M₁) °घोरो (for °वीर्यो). — ^d) T G_{1.8.4} नाद्रोहात्; G_{2.5} M₁ न मोहात्; M₂ दोषाद्वि; M₃₋₅ रोषाद्वि (for वज्रेण).

32 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₄ अस्मि (for अपि). D_{1.2.8} transp. अपि च and अहं. — ^b) T₂ तेन; G₄ तस्मात् (for तक्षन्). K₄ D₁ तस्माद्; K₅ अस्य; T G M₁ तस्य (T₂ तक्ष; G₄ तक्षन्); M₂₋₅ त्वस्य (for अस्माद्). D_{2.8} अहं (for वै). — ^c) K₃ D_{1.2.8.10} T₂ G_{8.5} अस्य (for त्वं).

33 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K (except K₂) D₈ तु ते भागं; D₂ प्रदास्यन्ति. — ^b) K (except K₂) D₈ यज्ञे दास्यन्ति; S (except T₂) यज्ञभागेषु (G₂ °न) (for भागं यज्ञेषु). — ^c) T₂ G₈ M_{3.4} तक्षं (for तक्षन्). — ^d) B₅ D₈₁ D₈ T₁ G_{1.5} M₁ transp. कुरु and मम.

C. 5. 267
B. 5. 9. 39
K. 5. 9. 41

निकृतेषु ततस्तेषु निष्कामंस्त्रिशिरास्तथ ।
कपिञ्जलास्तितिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तितिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरस्तदा ।

34 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{1.5} G₈ च;
D_{1.9} स; M₃₋₅ अथ (for तु). T₂ M₅ तक्षः. D₁ तु;
D_{2.3.9} वै; T₂ असौ (for स). T₁ G_{1.5} एतत्तक्षा समाकर्ण्य.
— ^b) K_{3.4} B (B₄ missing) D (except D_{2.3}) M_{2.5}
वचनात्. — ^c) K₈ G₈ अस्य (for अथ). — ^d) D₁₀
न्यङ्कृत (for अच्छिनत्तदा).

35 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^b) K₁ निष्क्रांताः;
D₁₀ न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्). K₃ D₂ निष्क्रामंत शिरः
(D₂ मुनेः); D₁ विनिष्क्रांता मुनेः (for निष्क्रामंस्त्रिशिराः).
K₁ शतदाः; K₄ B₅ D_n D₈ D₈₋₁₀ अंडजाः; B_{1.2} त्रिशिरः;
S शिरसः (G₈ शकुनाः) (for त्रिशिराः). K₁ D_{1.2.10} G₄
तदा; K₄ B_{1.5} T₂ तथा; G₃ त्रयः (for त्वथ). K_{2.5} D₉
निष्क्रामंत (K₂ स्ते) शिरस्यथ; B₃ मंति शिरःसु च. — ^c)
M₂ तित्तिरिकाः (for राश्च). — ^d) G_{1.4.5} M₁ (inf. lin.)
कलविङ्गाः; M_{1.2.5} कलपिकाः; Ca. d. s. as in text. K₂
D₅ D_{5.6.10} च संघदाः; D₉ सहस्रदाः.

36 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) D_{1.2.3} स
(for स). G₄ येन वेदानधीयंते. — ^c) D_n D_{3.4}
विनिश्चरः (for 'स्पेतुः); cf. v. l. 37, 38.

37 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₁ दिशश्चापि
(for दिशो राजन्). — ^c) K₃ D_n D_{3.4.9} विनिश्चरः (for
'स्पेतुः); cf. v. l. 36, 38. G₄ तस्माद्वि वक्त्राद्विनिष्पेतुः.

38 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{2.3} च (for
तु). K₃ तत्र (for तस्य). — ^b) K_{1.3} D_{3.9} G (except
G₄) तथा (for तदा). — ^c) G_{1.4.5} कलविङ्गाः; M₅
पिकाः. K_{2.4} D_n D₈ D₈₋₁₀ समुत्पेतुः; D_{1.2} विनिश्चरः
(for 'स्पेतुः); cf. v. l. 36, 37. — ^d) B (B₄ missing)
D_n D₈ D₈₋₁₀ इयेनाश्च (for तेनास्य). D₉ क्षिप्रं तस्य
नरेश्वर.

39 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₂ om. 39^{ab}.
— ^a) K D_{1.2.3-10} T₂ एवं (for ततस्). — ^b) K₃
transp. विज्वरो and मधवान्. K₁ मधवाः; B₁₋₃ D_{n1}
D₈ D_{2.4.6.7} भगवान् (for मधव). K₁ ततः; K₃ अभवत्;
B (B₄ missing) D_n D₈ D_{2-7.9} अथ; D₁₀ नृप (for

कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मधवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

अभूत्). — After 39^{ab}, S (except M₂) ins.:

74* तक्षणे चैव वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।
— ^a) K_{1.4.5} D_{1.3.9} T₂ शक्रः; T₁ G M देवः (for हृष्टः).
— ^d) K₂ D_{1.2.3} T₂ स्वगृहं. D₉ तक्षकोपि दिवं ययौ; T₁
G₁ तक्षा स्वगृहमात्रजत्; G₂₋₅ M तक्षा गृहमथात्रजत्.
— After 39, S (T₂ om. line 12) ins.:

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ।
अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मधवान् प्रभुर्ब्रह्मा इति ।
तत इन्द्रो व्रतं धोरमचरत्पाकशासनः । [5]
तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तांश्च संयोजयद्द्वैः ।
वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् । [10]
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठपूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L. 4) T₁ G_{1.5} समाक्रो (for ते चाक्रो). T₂ G₂
बहुयो (for नः प्रभुर्). G_{3.5} M प्रभु (G₃ प्राहु) ब्रह्महणस्त्विति;
G₄ प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै. — (L. 5) T G₃₋₅ आचरत्. — (L. 7)
T₁ G_{1.5} समुद्रेषु (for 'द्वे च). — (L. 8) M (except M₁)
स (for the first च). T₁ G_{1.5} तान्वरैरभ्ययोजयत्.]

— N (B₄ missing) ins. after 39: T, after 75*:

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।
[D_{2.3.9} T₁ हृष्टश्च (T₁ प्रहृष्टो) बलवृत्रहा (for the
posterior half).]

40 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) K (except
K₂) D_{2.3.10} T₂ नि (for अथ). T₁ G M त्वष्टा तु निहते
पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा.

41 B₄ missing (cf. v. l. 25). Before 41, K₄
B_{1.2.5} D (except D_{1.2.10}) ins. त्वष्टोवाच. — ^a) S
(except M_{2.5}) वोरं (for नित्यं). — ^b) T₁ G₁₋₃ transp.
क्षान्तं and दान्तं. D₉ साधुं क्षान्तं; G₄ दांतं क्षान्तं; Cd. s

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
 स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
 अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
 शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
 अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
 असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
 स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
 ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८

C. 5. 283
B. 5. 2. 54
K. 5. 9. 63

क्षान्तं दान्तं (as in text). T₂ शान्तं (for दान्तं). — °) Lengthening *metri causa*! K_{1.5} B (B₄ missing) D₁ M_{2.3.5} अनपराधिनं (metrically defective). Dn Ds Ds-7.10 विनापराधेन यतः; T₂ अपराधं विना कस्मात्; M₁ अपराधहीनं यस्मात्स (hypermetric!). — °) K_{1.3.5} Ds-10 निहतं (for हिंसितं).

42 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) Dn Ds Ds-7 'विनाशाय; D_{1.2.3} 'वधाय; T₁ G_{4.5} M₁ इन्द्रवधा; G₈ शत्रुवधा. — °) K_{1.4.5} D_{1.3.10} S पुत्रम् (for वृत्रम्). — °) Ds D_{1.5} फलं (for बलं). D₁ बलं (for महत्). — °) K_{1.5} D_{2.3} G₂₋₄ M₂ तु (for च). S (except T₂) देवेशो (for देवेन्द्रो).

43 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) K₂ एवमुक्त्वा शृणुं क्रुद्धः. — °) K_{1.3-5} Ds.10 M_{1.2.4} स; T G च (for सु). K₂ त्वष्टा च सुमहातपाः; Ds.3 स तपस्वी महा. — °) K₃ B (B₄ missing) D (except D_{1.3.9}) T₂ G_{1.2} अग्नौ (for अग्निं). — °) D₁₀ सुतं (for घोरं). Dn Ds.4 शत्रुम्; Ds तत्र; M₂ पुत्रम् (for वृत्रम्). D₁ अवोचत (for उवाच ह). — °) Ds प्रसादात् (for प्रभा°).

44 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) K₄ लब्ध्वा; Dn₁ त्वाष्ट्रः (for स्तब्ध्वा). — °) T₂ G_{2.3} M₂ 'वैश्वानरप्रभः. — °) K₂ जहीहि (for जहीति). K₄ G₃ चाप्युक्ते; D₁₀ स प्रोक्तः. — °) K₂ D_{1.2.3} S बली (for ततः). K_{1.3-5} त्रिदिवं च (K₁ स) जगाम ह.

45 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) Dn Ds-4.3.9 महत् (for तदा). — °) Ds₁ संबद्धयोर्; Ds₂ संबधयोर्; G₄ संसक्तयोर् (for संक्रु°). Ds तयोर्घोरं; S (except T₂) महाराज (for महाघोरं). — After 45, M (except M₁) ins.:

77* प्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
 त्वष्टृतेजोविबुद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।

सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चमः ।

हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) M (except M₁) संक्रुद्धः (for देवेन्द्रं). — °) K₂ Ds वृत्रवीरः; M (except M₁) वृत्रो देवं. K_{1.3-5} वृत्रः क्रोधसमन्वितः. — K₁ (hapl.) om. 46°. — °) G₈ M अपावृतास्यो (for 'वृत्य स). K₂ D_{2.9} च; D_{1.3} तु (for स). K₃₋₅ सुखे क्षित्वा; B (B₄ missing) Ds Ds.m.3-5.10 T₂ आक्षिपद्वक्त्रे; Dn D₁ क्षिपद्व (D₁ 'न्व)क्रे (for स जग्रास). K₂ (sup. lin. as in text) D_{1.2.3.9} G (except G₂) जग्राह (for जग्रास). — °) B (B₄ missing) D (except D_{1.2.3}) T₂ शक्रं; T₁ G_{1.4} वक्त्रे; G_{2.5} वक्त्रं (for वृत्रः). K₂ B_{1.3.5} D (except D_{1.2.3.9}) T₂ कोपसमं; M (except M₁) क्रोधवशादितः. K₃₋₅ स्थितो वृत्रः शतक्रतुः.

47 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) M₂₋₅ गीर्णे (for ग्रस्ते). K₂ transp. वृत्रेण and शक्रे तु. D_{2.3} च (for तु). — °) K₃ B (B₄ missing) Dn Ds Ds-7 त्रिदिवे (B₁₋₃ 'दशे)श्वराः; D₁₀ त्रिदिवौकसः (for त्रिदशास्तदा). K_{1.5} M₂ तथा; T₁ G_{1.5} ततः (for तदा). — °) K (except K₂) D_{1.2.3-10} T₁ G M₂ असृजंत (G₄ 'जत्तां; M₁ 'जत्सु; M₂₋₅ 'जंश्र (for 'जंस्ते). K₃ महाचंडी; K₅ Ds₂ Ds.10 T₂ M₂₋₅ 'सत्त्वाः; Dn₂ 'सत्त्वात्; D_{1.2.3} 'त्मानः; T₁ G M_{1.2} 'घोरां. — °) D₂ (m as in text) कृत्तिकां (for जृम्भिकां). K_{1.3-5} रिपुनाशनीं; K₂ D_{1.3} वृत्रमोहिनीं; B_{1.2} Ds G₃ 'नाशनीं; T₂ 'नर्दिनीं; M₂ 'धावनीं; M₂₋₅ 'बाधनीं.

48 B₄ missing (cf. v. 1. 25). — °) Ds जुंभमाणस्य च (for विजृम्भ°). M (except M₁) तदा (for ततो). — °) Ds स्वमंगानि. K₁ च; K₃₋₅ T₂ अपि; Ds D_{2.3.10} G₄ अति (for अभि-). T₁ G_{1.5} स्वंगान्यतीव संक्षिप्य; M

C. 5. 284
B. 5. 9. 55
K. 5. 9. 53

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं मुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।

समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।

न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिधाताय यज्जवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

ह्रस्वं रूपमथो कृत्वा. — ^a) K₂ B (B₄ missing) D (except D_{1.2.3.10}) M_{2.4} बलनाशनः. — ^b) M (except M₁) तदा (for ततः). K₄ D (except D_{1.2.3.10}) लोकस्य (for लोकेषु). — ^c) K₁ B (B₄ missing) Dn D₈ D₃₋₆ T G₁ प्राणः; K₃₋₅ D₈ संस्थिता; D₁ प्राण-संस्थिता; D₂ प्राणसंभृता; D₉ प्राणसंस्तुता; D₁₀ प्राणिषु स्थिता. M (except M₁) प्राणिनो जंभिकाविशन्.

49 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Dn₁ D_{2.9} G_{4.5} जहृषुः. T₁ G₁ M₁ ते (for च). M (except M₁) प्रहृष्टाश्च तदा देवाः. — ^b) K₃₋₅ D (except D_{1.2.3.9}) transp. दृष्ट्वा and शक्रं. K (except K₂) D₈ M (except M₁) विनिर्गतं. — ^c) D₉ प्रादुरभूद् (for प्रवृत्ते). — ^d) K₄ T₂ तदा; D₈ इह (for पुनः). — K₃ om. 49^{ef}. — ^e) K₄ संवृत्तयोस् (for संरं). T₂ पुनः (for तदा).

50 B₄ missing up to तपोबला in 50^e (cf. v. l. 25). — ^a) S तदा (for यदा). T₁ G_{1.4} व्यवर्धत; T₂ G_{2.3} अभ्यवर्ध (G₃ तं)त. — ^b) K₂ B (B₄ missing) D₉ तेजो (for तपो). K₄ विद्धः; B₄ वृद्धान्; D₉ वृद्धः; Ca विद्धान् (as in text). Dn D₈ D_{3-7.10} त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धः. — ^d) D_{2.3} S ततः (for तदा). K_{1.3.4} शक्रो निवृत्ते (K₃ वै विन्यये) तदा.

51 ^a) B Dn D₈ D₂₋₉ T₂ च (for तु). K₃₋₅ T₁ G_{1.2.5} M_{1.3.4} ततः (for तदा). D₃₂ महायुद्धे (for तदा देवा). K (except K₂) D_{1.2.3} T₂ शक्रे (for देवा). D₁₀ ततः शक्रे निवृत्ते तु. — ^b) K (except K₂) D_{1.2.3.10} T₂ सुराः; G₈ मृशं (for परम्). — ^c) B D (except D_{1.2.3}) T₂ सह शक्रेण (for शक्रेण च ते). K₅ G₄ तु (for

च). — ^e) K_{1.4.5} D_{2.3-10} S (except T₂) अमन्त्रयन्हि (for यन्त). K₅ D_{9.10} T₂ G_{2.3} M_{3.4} तं (for ते).

52 ^a) K₅ B D (except D_{1.2.3.9}) वै (for ते). — ^b) T₁ G_{1.5} महात्मानः. — ^c) K₂ मंदिराग्रे; T₂ मंदराद्रौ. — ^d) T₂ देवा (for सर्वे).

Colophon. K_{1.2} B₁₋₄ D (except D_{1.9}) T₁ G_{1.2} M₁, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T₁ G₁ M₁ इन्द्रविजयोपाख्यान; G₂ विजयेन्द्रोपाख्यान). — *Adhy. name*: K_{1.4} B₂ पुरोहितयानं; K₅ पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवधः; D₂ G₁ त्रिशिरसो वधः; D₈ T₁ G₂ M त्रिशिरो- (G₂ M₂ रं; M_{3.5} रा)वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₈₁ D_{5-7.10} S 9; K₁ (marg. sec. m.) D₂ 8. — *S'loka no.*: K₅ 58; Dn₂ 60; D₈ 64.

10

1 Before 1, T₂ M_{1.2} ins.:

78*

शल्यः ।

आख्यानमुत्तममिदमितिहासं पुरातनम् ।

शृणु मे भ्रातृभिः सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L. 2) T₂ च सुषिष्ठिर; M₁ विजयावहं (for च जया).]T₂ cont.:

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।

वृत्रस्य मरणोपायं पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, M_{1.2} ins. after 78*:

80* सर्वे व्यासं जगत्तेन वृत्रेणेतीह नः श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
प्रसेत्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमध्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मधवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।

त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्भ्याममिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९

विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १०

C. 5. 300
B. 5. 10. 10
K. 5. 10. 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजाः समेत्य सह देवतैः ।

अमघ्नयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K₂) D_{2.3.9} S शक्र उ° (resp. शक्रः).
— °) M (except M₁) transp. सर्व and व्याप्तं. — °)
S (except G_{1.3}) सदृशः कश्चित् (for 'शं किंचित्'). — °)
Dn D_{2.4} प्रतीधाताय. S यो (for यद्).

2 °) K₂ D₉ हि (for ऽस्मि). D₁ समर्थोऽस्मि न
सांप्रतं. — °) K करोमि; Dn₁ D_{5.7} तु कुर्यां; Dn₂ D₅
D₁₀ नु कुर्यां (by transp.); D₁ T G M_{1.2} कुर्याम; D_{2.3}
कुर्यां तु; D_{2.4.9} नु कार्यं; D₉ कुर्याच्च (for कुर्यां नु). M₃₋₅
करवाणि कथं ह्यद्य. — °) B_{1.3.5} D (except D_{1.2.3.10})
G₄ दुर्धर्षः स हि (for दुष्प्रधर्षः स). D₅ मतिः (for मतः).

3 °) D₁ तेजोवान् (for तेजस्वी). — °) M_{3.4} वीरश्च
(for युद्धे). D_{1.2.3} M₃₋₅ चाद्भुतं (for चामितं). — °)
D₂ T G प्रसूतं (for प्रसेत्). K₅ च (for चि). — °)
K_{1.2.4} B₁ D_{1.2.9} M₁ मानवं (for मानुषं).

4 °) D₅ वो (for वि). K₂ M_{2.3.4} (m as in text)
इदं (for इमं). — °) K (except K₂) Dn D_{3-7.10} त्रि-
(for मे). — °) K₁ D_{1m} गृहं; Ca. d. s क्षयं (as in
text). — °) K (except K₂) D₁₀ तेन सार्धं चित्तयामः
(D₁₀ विमृष्यामः); D₁ ते गत्वा तु तमाचक्षुः. Ca cites
वेत्स्यामः (as in text). — °) D_{1.2} (m as in text) महा
(for दुरा). — After 4, M₂ ins. 81*.

5 M₂ om. 5^{ab}. D₉ T₂ G₂₋₄ om. the ref. — °)
Dn₁ D_{3.4.7} S (except T₂; M₂ om.) उक्ता (for उक्ते).
M₃₋₅ महेंद्रेण (for मधव). — °) D₂ ऋषि° (for सर्षि°).
K_{1.2.5} D₇ (m as in text). 8-10 तथा (for तदा). M₃₋₅
सर्वे देवाः सवासवाः. — M ins. after 5^{ab} (M₂, which
om. 5^{ab}, ins. after 4):

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— °) D₉ T₂ transp. देवं and विष्णु. G₄ M (except
M₁) transp. देवं and जग्मुर्. D₁ transp. जग्मुर् and
विष्णु. K₅ जग्मुर् (for देवं), विष्णु (for जग्मुर्), and
देवं (for विष्णु)! D₁ महाबलाः; G₂ सनातनं.

6 °) K_{1.4} Dn D_{5.2} M₁ सर्वः; M₂₋₅ देव (for सर्वे).
— °) M (except M₁) तत्र सर्वे भयां. — Before 6^{cd},
T₁ G_{1.5} ins. देवाः. — °) D (except D_{1.2.3.9}) S
(except T₂) त्रयो लोकास्त्रया (T₁ G M₁ °स्त्रिभिः) क्रान्ताः.
— °) T₁ G M₁ पुरा वै विक्रमैः (for त्रिभिर्विक्र°). K_{2.3}
B विभो; D (except D_{1.2.3.9}) पुरा (for प्रभो). K_{1.4.5}
पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M₂ transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — °) B_{1.5} D₅ D₂ च
हृतं (for चाहृतं). T₁ G चाप्युपहृतं (for चाहृतं विष्णो).
— °) G₄ देवानां च कृते त्वया. — °) T₂ बलिर्वद्धो
महादैत्यः. — °) M₂ शनैर्; M₃₋₅ इन्द्रो (for शक्रो).
D_{1.2.3} देवेश्वरः; M₃₋₅ लोकाधिपः.

8 °) K_{1.4} सर्वभूतानां; D (except D_{1.2.3.9}) सर्व-
देवानां. — K₅ om. 8^{bc}. — °) D₉ G₄ कृतं (for ततम्).
— °) K₁ B (except B₄) D (except D_{5.2} D_{2.5}) M₁
देवो (for देव). K₄ Dn₂ D_{1.2.3.10} S (except T₁ G₄
M₁) महादेव. — °) K_{1.3.4} B₅ D_{1-4.3.9} T G M_{1.2}
सर्वदेव (T₂ °भूत) नमस्कृतः (T G₁₋₃ M₂ °त); M_{3.4} °स्कृत.
— After 8, D₉ ins.:

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तमः ।

while M (except M₁) read (for the first time) 9^{cd}
(with v. l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M₂),
repeating the lines in its proper place.

9 °) Dn₂ D₅ D₂ भवस्व; S (except T₂ M₅) भवसि
(for भव त्वं). D_{2.3} देवेश (for देवानां). — °) D₅.

C. 5. 801
B. 5. 10. 11
K. 5. 10. 11

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३
शल्य उवाच ।
एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४

समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
प्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्रोऽपि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोऽपि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्). K1.4.5 अमरार्चितः (K4 °त);
S (except T2) च (M3 त्व-) सुरोत्तम (M1 °मः). D9
नारायण नमोस्तु ते. — °) D1.2.8 °ण सुरोत्तम.

10 T2 G3.4 श्रीभगवान्; G2 भगवानुवाच(!); G5
श्रीविष्णुः. — °) Dn Ds1 M2 अवश्य- (for °इयं). — °) D1.2.9 T G M1.2 स (G4 न) (for Sसौ). G4 स (for
न). M3-5 येन त्वाष्ट्रं वधिष्यथ.

11 °) M3-5 प्रयात (for गच्छध्वं). K1.4 D7 M3-5
ऋषिः; D8 सर्वं (for सर्षिं). — °) K1 सामवाक्यं; D8
समेतस्य. M3-5 साम एवात्र कुर्वाणाः. — °) K1 हनिं;
M3-5 वधिं (for विजें).

12 °) M3-5 वधिष्यते (for भविं). K1.4 D2.8
पुनर्; K2.8 T1 G (except G2) M1.2 मतिर्; K5 Dn Ds
D8-7.9.10 T2m जयो; M3-5 बलं (for गतिर्). — °) M3-5
इंद्रस्य (for शक्रस्य). D8(m as in text).4 सह
(for मम). K1.4.5 D2.8 शक्रश्च (K1 D2 °छि) भुवनेश्वरः;
Dn1 शक्रस्यामिततेजसा. — °) T G M2 एव (for अस्य).
M3-5 आयुधं महत् (for आयुधो). K2 B D (except
D2.8-10) वज्रे ह्य (B1.2.4 चा)स्यायुधोत्तमे.

13 °) M3-5 गच्छंतु मुनयः सर्वे गंधर्वाश्चापि सर्वशः.
— °) D2 T2 G3.4 वृत्रेण; M3-5 इंद्रस्य (for वृत्रस्य). D2
T2 G3.4 शक्रस्य; M3-5 वृत्रेण (for शक्रेण). — °) M3-5
संधिश्च क्रियतामिह.

14 D2 T1 M (except M1) om. the ref. — °) K2 B D (except Ds2 D10) उक्ते (for उक्तास्). D10
transp. ऋषयः and त्रिदशाः. D1.2.8.9 मुनयः (for
ऋषयः). D2.8 G4 M1.2 तदा (for तथा). M3-5 विष्णु-
नाप्येवमुक्तास्ते देवाः शक्रपुरोगमाः. — K3 om. 14^{ad}. — °) K1.5 S विमुना (G2 विधिना); K2 विविधाः; K4 विबुधाः;
D1.2.8 सहसा; D10 सगणाः (for सहिताः). — After
14^e, M3-5 ins.:

83*

चक्रुश्चैव विभोर्वचः ।

ततः समेत्य वृत्रेण.

15 °) K3-5 D10 आगत्य (for एत्य च). Ds2 सहसा
(for च तदा). K4 Dn Ds1 Ds.4.6 यदा; T2 सदा (for
तदा). — °) D8 अमितौजसः; T G1 दिवौकसः; G3 M1
महौजसं. — °) K4 Dn D1.5.6 M2.5 तत्; D9 स्व-
(for तं).

16 °) D9 G3 M3 °चंद्रमसस्. K B4 Ds D9.10 G8
तथा (K3 इव); D2-8 G4 तदा (for यथा). — °) B
(except B4) Dn Ds Ds-7 ते ततः (for तत्र ते). K2 D2
तं; D1 तद् (for ते). — °) D2.8 भारत (for देवताः).

17 °) K2 T1 G3.5 M1.2 च; G4 तु (for अथ). K5
Ds.10 तम्; T2 G3 तथा (for ततः). T2 राजन् (for
ऽभ्येत्य). M3-5 ऋषयः सहगंधर्वाः. — °) M (except
M1) प्रियंवदाः. — Before 17^{ed}, T G M2 ins. ऋषयः.
— M2 (7 hapt.) om. 17^d-19^a.

18 M2 om. 18 (cf. v. 1. 17). — °) K2 T2
शक्रोऽपि; K5 T1 G1.5 शक्रोति; D7 शक्तोसि. G4 न शक्रोऽपि
हि निर्जेतुं. — °) K5 T1 G1.5 वासवो (for वासवं). B2.4
M3-5 भूरितेजसं; Dn Ds Ds-7 बलिनां वर (Dn1 °रं);
D2.8 तेजसा. — °) K1.3.5 युवयोः; K4 क्रुद्धयोः; D8.9
M3.4 युध्यतः (for युध्यतोः). D7 transp. च and अपि.
D10 om. च. K2 वां हि (for चापि). K1.3-5 युध्यतोः
(for चापि वां). D2.8.9 M3-5 ते; Ca.d.s वां (as in
text). K2 परमः (for वां कालो). — °) K1.3.4 D1
G4.5 इव; K5 अपि (for इह). K2 कालोतीतः सुदारुणः;
D10 व्यतीयाय महानिह; M3-5 सुमहान्यत्यवर्तत.

19 M2 om. 19^a (cf. v. 1. 17). — °) D2.8 M3-5
हि (for च). G5 सुराः (for प्रजाः). — °) B (except
B1) D (except D1.2.3.9) T G1-3 M1.2 °मानुषाः.
— °) M3-5 भद्रं ते (for ते वृत्र). — °) D3.4 देवैते

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
 अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रेणोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
 ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
 उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
 सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
 यद्व्रतं तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
 संधिः कथं वै भविता मम शक्रेण चोभयोः ।
 तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
 ततः परं भविता भव्यमेव ।
 नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं

तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
 दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
 ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
 महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
 तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
 इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
 सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
 तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
 एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूदुद्धिरन्यथा ॥ २६
 शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
 अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७

C. 5. 318
B. 5. 10. 27
K. 5. 10. 27

(for नित्यदा). — °) D1-9 T G1.4.5 M transp. त्वं and च. G2.3 नित्यं (for त्वं च). K4 हि (for च). — °) K5 G4.5 शक्रेण (for शक्रे). M1 (sup. lin. as in text). 8-5 इन्द्रश्चैव न संशयः.

20 °) D10 एवं; M3-5 एव (for अथ). — °) D (except D1.2.3) transp. स and वृत्रः. M3-5 वृत्रस्तु (for स वृत्रः). D (except D1.2.3.9) तु (for सु). — °) K5 च (for तान्). K5 D (except D1.2.3.9) G5 ऋषीन्; T2 G1-3 M2 तथा; M3-5 ततः (for तदा). — °) K2 D1 T2 सुरान्; D2 महान्; M3-5 प्रभुः (for असुरः).

21 °) D5 D5.6 गन्धर्वैश्च. D10 G2.3 M2 अपि (for एव). G4 °र्वाश्च विशेषतः. — °) K1 अत्र; K5 B3-5 Dn1 Ds1 D1.3-5.10 T1 G5 M1 ब्रूय; K4 भूतं; D7 यूयं (for ब्रूत). K1 न कृतं (for तच्छ्रुतं).

22 °) M3-5 transp. संधिः and कथं. D10 तु; G5 वा; M3-5 तु (for वै). — °) M2 transp. मम and शक्रेण. G5 (sup. lin. as in text) चैव हि (for चोभयोः). — °) G5 M1 तेजसा. M1 अपि (for हि). S (except M3-5) आवयोर् (for द्वयोर्). K2 उपायश्चित्यतां देवाः. — °) D7 च; D10 M3-5 तु (for वै). T1 G3-5 M1.2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता). — After 22, K (except K2) D1.2.3.10 ins.:

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमाः ।

23 °) M2 संतः; Cd.s सकृत् (as in text). K2 S इप्सि° (for लिप्सि°); see below. — °) B1 यद्व्रतवित्यम्; Cd.s भविता भाव्यम्. K B4 Dn1 Ds D1.8 (after corr.). 9.10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भाव्यमेव).

— °) K5 B4 Dn D5 T1 G5 नातिक्रमेत्; M3-5 कुर्यात्सदा. M3.4 सत्पुरुषैस्तु (for °षेण). T G1.2.5 °षेण संगं. — Ds.7 (hapl.) om. 23^a-24^a. — °) D1 G4.5 सङ्गिः (for सतां). K2 D10 S इप्सि° (for लिप्सि°); see above.

24 Ds.7 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — °) M3-5 सकृत् (for दृढं). T1 G4 संगतः. D1.2 चैव नित्यं; M3-5 चेतुरस्तात्. — °) M3-5 transp. ब्रूयात् and अर्थ (omitting च). D1.2 स्वार्थः; T1 G5 च कः; G1.5 शक्रेण (for चार्थ). D10 M3-5 om. हि. D1.2 स्वार्थ° (for ह्यर्थ°). K अभिज्ञः (K2 भावान्); D1 G4 भीतः; D5 अतोतः; D9 T1 G1-2.5 M अभीतः (for धीरः). — °) M3-5 अमोघं व (for महार्थ°). D5 संगतिः; T1 G1.2 संगं. — °) T2 G2 संगं; M3.4 कृतं (for सन्तं). D1 जिघांसीत; D2.3.9 जिघांसति; D10 जिघांसेद्; Cs जिघांसेत (as in text). K (except K2) वीरः; D2.3.9 धीराः; D10 अभिज्ञः.

25 K3 om. 25^{ad}. — °) D (except D1.2.3) ह्यनिघश्च; M2 ह्यदीनात्मा. — °) M5 सर्व° (for धर्म°). K1.4.5 D (except D1.2.9) M3-5 सूक्ष्मनिश्चयः; T2 च विनि° (for सुविनि°). B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चितः.

26 °) D2.4 एतेन (for तेन ते). — °) D (except D1.2.3.9) नित्यदा (for शाश्वतः). — °) M3-5 विश्वासं गच्छ भद्रं ते मा ते बुद्धिरित्यन्यथा.

27 M (except M1) om. the ref. — °) M3-5 ऋषीणां (for महर्षिः). — °) D1 S (except G1) हि (D1 तु; M3-5 च) भवन्तो (for भगवन्तो). — °) K2 मनस्विनः; M3-5 तपोधनाः.

28 °) D2 इदं (for अहं). K3 सौम्य (for देवाः).

C. 5. 319
B. 5. 10. 28
K. 5. 10. 28

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चोद्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवचापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।

Ms-5 समयं तमहं ब्रूयां. — ^b) K (except K₂) transp. तत् and सर्व. B₂. 4. 5 D (except D₁. 2. 8) क्रियते (for क्रियताम्). K (except K₂) D₁. 2. 8 G₄ इति; B₂. 4. 5 Dn Ds D₈-7. 9. 10 यदि (for इह). Ms-5 तेन संधिर्भवेद् द्वयोः. — ^c) Ms-5 नापि रात्रौ न च दिवा. — ^d) K (except K₁) D₂. 8 यन्मां ब्रूत; D₁ यत्प्रब्रूत; G₄ मां यदूचुः (by transp.). K₁. 3. 4 D₁₀ द्विजोत्तमाः; K₂ नरर्षभाः; K₅ तपोधनाः; B₁. 8 सुर; B₂. 4 महर्षयः; T₁. 2 (before corr.) G M₁. 2 दिवौकसः. Ms-5 हंतव्यो भूरितेजसा.

29 ^b) Ms-5 न लोष्टेन न दारुणा. — ^c) K₁. 2. 5 D₂. 8. 9 transp. शस्त्रेण and वज्रेण. K₄ B चास्त्रेण; D₁ चास्त्रेण (for शस्त्रेण). K₃ Dn Ds D₈-7 चास्त्रेण; B D₁ शस्त्रेण; D₁₀ शापेन (for वज्रेण). — ^d) T G M₁. 2 अपि वा (for तथा). Ms-5 सर्वप्रहरणैरपि.

30 ^a) M₂ अहमेव (for भवेयं). Ms-5 अवध्योहं भवेयं च. — ^b) Some MSS. देवतैः. — ^d) K₂ transp. शक्रेण and सह. K (except K₁) D₁. 2. 8-10 नान्यथा (for नित्यदा). T₁ G₁ युष्माकं यदि रोचते.

31 ^a) K (except K₁) D₂. 8 M एवम् (for एव). D₂. 10 मुनयः; G₂ ते सर्वे (for ऋषयः). — ^c) D (except D₁. 2. 8. 9) वृत्ते (for कृते). K₁. 4. 5 च; Ms-5 हि (for तु). Ms-5 संधौ तु (for संधाने). — ^d) Ms-5 शक्रः (for वृत्रः). K₅ T G M₁. 2 स (for प्र). — After 31, T G M₁. 2 ins.:

85* ततः संधि मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।

शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जगमुयथागतम् ।

T G cont.: M subst. for 32^{ab}:

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रः संचिन्त्य भारत ।

[M (except M₁) इंद्रः (for शक्रः).]

32 For 32^{ab}, M subst. 86*. G₄ transp. 32^{ab} and 32^{cd}. — ^a) K₄. 5 B₅ D (except D₅ D₂. 8-10)

वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्धान्वेषी समुद्रिग्रः सदाभूद्भलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संधेयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

युक्तः; Cd.s यत्तः (as in text). T₂ G₄ यत्तवान् (for यत्तः सदा). B (except B₅) समभवत् (for सदाभवत्). — ^b) K₄ B D (except D₁. 2. 10; D₅ m as in text) G₄ हर्षं (for ऽमर्षं). Cd.s cite अमर्षः. — ^c) K₅ तु वधे युक्तान्; Ms-5 वधसंयुक्तं. — ^d) Ms-5 उपायं (for उपायान्). K (except K₁) B₁. 3 Dn₂ D₁. 2. 8. 8. 9 T G₁ M₁. 2 अन्व (K₈ बह्व; K₄. 5 बहु) चितयत्; G₄ स विचिन्तयन्; Ms-5 त्वभ्य (M₅ न्व) चितयत्. — T G M₁. 2 ins. after 32^{cd} (G₄, which transp. 32^{ab} and 32^{cd}, ins. after 32^{ab}):

87* अभिसंधिर्महेन्द्रस्य संधिकर्मणि यः कृतः ।

ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— ^c) K₃ B₅. 5 D (except D₁. 2. 8-10) Ms-5 छिद्रान्वेषी. Ms-5 च वृत्रस्य (for समुद्रिग्रः). — ^f) K (except K₂) T G₁. 4. 5 M₁. 2 तदा (T₂ तथा) (for सदा). G₅ आसीद् (for अभूद्). B₅ D (except D₁) T₂ G₂-4 वसति (D₂. 8 T₂ G₂-4 भवति) देवराट् (for भूद्भलवृत्रहा).

33 ^b) B₅ T₁ G (except G₄) समं (for तमं). Ms-5 वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह. — ^c) Ms-5 उपवृत्ते (for उपायं). K₂ संध्याकालमुपासीनः; M₂ उपावृत्ते महाघोरे. — ^d) K₁. 4 B₁. 3. 5 D₈. 9 रौद्रः; K₂ सौम्यः; B₂. 4 Dn Ds D₈-7 चाति; D₁₀ [ऽ]तिभयंकरे; T₂ रागं (for रम्यं). Ms-5 रौद्रे कालेथ भारत.

34 ^a) K₃ T G₁. 5 मवं (for भगं). — ^b) M₂ महामनाः; Ms-5 महाद्युतेः. — ^d) K Dn₁ D₁. 3. 4. 7. 9 दिवसो. T₁ G₁. 5 न च वासरः; Ms-5 न दिवाप्युत (for दिवसं न च). — After 34^{cd}, K D₈ ins.:

88* वरश्चानेन संप्राप्तो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।

तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— Ms-5 om. 34^e-36^b. — ^f) K₄. 5 स मे (for मम).

35 Ms-5 om. 35 (cf. v. 1. 34). — ^a) D₈ (before corr.) T G M₁. 2 नि- (for न). — ^d) T₁. 2 (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुसरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०

नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयादिते ।

C. 5. 337
B. 5. 10. 43
K. 5. 10. 49

corr.) G M1.2 तत् (for न).

36 Ms-s om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). — ^a) Ds स (for सन्). Ks एवं चिंतापरो राजन्. — ^c) Ms-s अथ फेनोत्करं पश्यन्. — ^d) D10 सामुद्रं (for समुद्रे).

37 ^a) Ks transp. अयं and शुष्को. Ms-s चाप्याद्रौ (for चार्द्रोऽयं). — ^b) Ms-s महत् (for तथा). — ^c) K1.2.5 Ds T G M1.2 एतत्; D1.2.5 एवं; D7.3.10 Ms-s एतं (for एनं). T2 G4 Ms-s क्षिपामि (for क्षेप्यामि). — ^d) K1.2.5 D10 एनं; K2.4 B1 Ds.6 एवं; M1.2 इव (for एव). K1.2.5 D10 वशिष्यति; K4 विनश्यति; D2.0 नशिष्यते; M1.2 विनश्यति. T G तत्क्षणाद्दिनशिः; Ms-s क्षिप्रं स न भविष्यति.

38 ^a) K4 Ds (before corr. as in text).10 T2 सामुद्रम् (for सवज्रम्). K1 Ds तु; K2.3 Ds T G1.2.5 M1.2 तत् (for तं). G4 स वज्री फेनं तत्क्षिप्रं. — ^b) G4 वृत्रं समनिसृष्टं. — For 38^{ab}, Ms-s subst.:

89* जग्राह च स तं फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।

निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— ^c) Ms-s transp. फेनं and विष्णुः K4 T G1.2 M1.2 तत् (for तं). — ^d) Ks Dns Ds T2 G2 M2 विनाशः; T1 G1.5 हनाशः; G3 स नाशः; Ms-s न्यसृष्टं.

39 D10 om. 39^{ab}. — ^a) K1.4 D1.2 G1.5 तदा; Ds तथा (for ततो). Ms-s हते तु वृत्रे शक्रेण. — ^b) D1 वितमसो (for वितिमिरा). — ^c) B1 तदा; Ds ततो; D10 शुभो (for शिवो). D2.3 ववौ शिवः सुखो वायुः; Ds Ms-s ववौ च सुशिवो (Ds खदो) वायुः. — ^d) D2.3 प्रजहृषुः; T1 G1.5 च लुहृषुः; M1.2 च मुमुदुः; Ms-s च सुखिनः (for च जहृषुः). D (except D1-5.3.10) T1 Gs तथा; Ms-s अभवन् (for तदा). Ks जहृषुर्देवतास्तथा.

40 ^a) M1 च (for सन्). — ^b) B4 D (except

D1.2.3.9) यक्षरक्षोमहोरगाः. — ^d) Ds प्रास्तुवन्; M (except M1) तुष्टुवुर (for अस्तुवन्).

41 ^a) Dn1 भूतान् (for भूतैः). — ^b) Dn1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि). Dns D2-8 असांत्वयत् (D2.5 'न्). — ^c) K2 B1-4 Ds हत्वा वृत्रं; K4 Bs Dn Ds-7 हत्वा शत्रुं; D1 हते शत्रौ; D10 हतवृत्रः; Ms-s हतारयः. D10 प्रसन्नात्मा; Ms-s प्रहृष्टात्मा. — ^d) Some MSS. देवतैः. Ms-s देवा अग्निपुरोगमाः. — ^e) Ds धर्मतः (for 'वित्'). Ms-s सुहृः संपूजयंस्तदा.

42 ^a) Ms-s ब्रह्महत्याभिभूतश्च. — ^d) Ks परमदुःखितः. — ^e) K2.3 त्रिशीर्षस्य; K4 D1.7 त्रिशीर्षया; M2 त्रैशीर्षम्. K1 M1 अभिषक्तश्च; Ks-s M2 अभिषिक्तः; T1 G1.4.5 अभियुक्तः. Ms-s त्रिशिरोवधजं चापि. — ^f) Ms-s कश्मलं चाप्यदेवराट्. — After 42, T G ins.:

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महन्ति ।

आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो ब्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L. 1) T2 Gs 'देवैश्च (for 'देवस्य). Gs विदुर्ब्रह्महरन्निति. — (L. 2) T G1.3 अभियुक्तोभव (T2 G1 'क्तो भवे) ऋयः (T2 'तैः). T2 वेदितो (for ब्रीडितो).]

43 ^a) K2 B1.2.4 ह्यचेतनः (for विचे). — ^c) K1.4 D1.7.8 Gs-4 M1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा). M2-5 ततो नश्यत्स देवेन्द्रः. — ^d) Gs हि (for तु). K च कल्मषः (Ks किल्बि); Bs.5 स कल्मः; D2.3 तु कल्मः; T1 G M1 स्वकर्मभिः; T2 स किल्बि. Ms-s कश्मलेनाभिपीडितः. — ^e) K1 D10 M2.5 वसन्; Bs Dn Ds Ds.4.6.9 वसच्च; D1.5.7 वसंश्च; Ms.4 वसद् (for वसति). T1 G M1 अपि; M2-5 राजन् (for अप्सु). — ^f) K2 Ds2 D1 Ms-s वेष्टः; T1.2 (m as in text) G M1.2 नष्टसंज्ञः. D2.3.9 निःशसन्निव चोरगः.

44 ^a) D10 Gs.4 प्रणष्टे. D1 जातः प्रनष्टो देवेन्द्रः. — ^b)

C. 5. 398
B. 5. 10. 47
K. 5. 10. 50

भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।

ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १

स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K₁ ब्रह्मवर्षा^a; D₈ D₁₀ वृत्रहत्या^a; D₁ 'दितः. — ^a) K_{1.4.5} D₈ S (except T₂) निः (K₁ D₈ वि)शृङ्गा; B₄ D₁ Cd. s निवृत्ता (for निर्वृक्षा). — ^e) Some MSS. 'श्रोतसो. — ^f) D₂ सर्वाण्यंशुधराणि च.

45 G₁ om. 45^a-46^b. — ^a) M संक्षयश्चापि. K₂ मृतानां; G₈ M₂ लोकानां. — ^b) K₅ ह्यभूत् (for ऽभवत्). — ^c) D₁₀ सर्वे (for चापि). — ^d) D₈ सर्वे चैव (for तथा सर्वे).

46 G₁ om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — ^a) K₅ अराजक-तया (for 'जकं जगत्). G₈ इदं (for जगत्). — After 46^{ab}, K_{2.4} ins.:

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।

[K₄ शक्रश्चाप्यथ मृष्यति (for the posterior half).]

— ^e) K₅ आंता (for भीता). — ^d) K_{1.8-5} तु; K₂ B₁ D_{2.9} न्यः; D_{n1} पि; Ca. d. s नः (as in text). K_{3.5} भविष्यति (for भवेदिति).

47 ^a) K (except K₂) चैव; D₁₀ भीताः (for चापि). — K₈ om. 47^{ad}. — ^c) D₈ तत्र (for च स). K_{1.4.5} न स कश्चिद्भिः; B₈ D_n D₈ D_{8-2.10} न स कश्चन (for न च स कश्चिद्). — ^d) K_{1.4.5} D (except D_{1.2.8.9}) राज्ये वै (for राज्याय). D (except D₁) मतिं (for मनः).

Colophon. K_{2.5} B₁₋₄ D (except D_{1.9}) G_{1.2} M_{1.2}, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G_{1.2} M_{1.2} इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.4.5} D₈ पुरोहितयानं; T₁ G_{1.2} M वृत्रवधः (or 'धं). — Adhy. no.

(figures, words or both): K₁ D₈-7.10 S 10; D₂ 9. — S'toka no.: K₅ 52; D_n 50.

11

1 D₈ om. 1. — ^a) D₁ च (for अथ). — ^b) K₂₋₄ B₄ m D (except D_{n2} D_{1.2.3.9}) G_{8.5} त्रिदिवेश्वराः; M (except M₁) त्रिदिवौकसः. — ^c) T₂ G_{1.5} M च (for वै). — ^d) D₇ देवराज्येभित्तिष्ठतां. — After 1^{ad}, B D (except D_{1.9}; D₂ marg.) ins.:

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।

[D₁₀ नित्यदा धार्मिको नृपः (for the posterior half).] — ^e) K_{1.4.5} D_{1.2.3} transp. गत्वा and अथ. D₁₀ तं गत्वा (for गत्वाथ). K₈ हि; D_n D₈ D₈₋₁ तु; D₈ च (for अथ). T₁ G_{1.5} देवगंधर्वाः (for अथाब्रुवन्सर्वे). — After 1^e, M₁ ins.:

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।

नहुष त्वं महाबाहो.

2 ^b) K₂ B_{2.8} D_{1.2.8} G₂₋₄ M_{1.3.4} सर्षि^a (for ऋषि^a); cf. v. l. 4. K₂ B_{2.5} D₈ D₁₀ G (except G₈) M तदा (for तथा). — ^c) D_{2.9} मन्त्रिभिः; T₂ M ऋषिभिः (for पितृभिः). K_{4.5} D_{2.7} S सहितः (for सहितान्). D_{2.7.8} S राजा (for राजन्). — ^d) D₈ परीप्सत् (for परीप्सन्).

3 ^e) B₄ G₈ जायतां; B₄ m D₈ D_{1.2.10} m T G_{1.2.4} M जायतां (M₂ जायते) (for जायते). S कश्चित् (G₈ sup. lin. शक्तिः) (for राजा). — ^d) S बली शक्रस्तु (for बलं शक्रे हि). G₈ सर्वशः (for नित्यदा).

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
 अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
 देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
 पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
 तेज आदाससे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
 धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
 ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
 सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
 धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
 देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
 कैलासे हिमवतपृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।

सद्ये महेन्द्रे मलयै समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
 अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
 नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
 शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
 विश्वावसुनारिदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 ऋतवः पद्म देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
 मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
 एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
 संग्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
 स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
 इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
 अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।

C. 5. 359
B. 5. 11. 18
K. 5. 11. 18

4. ^a) K₂ B ततः; S (except G₅) सुराः (for पुनः).
 — ^b) M₁. 2. 5 दिव्याः (for देवाः). D (except D₁. 2. 3. 9)
 M₂. 5 ऋषिं (for सर्षिं); cf. v. 1. 2. T₂ गंधर्वर्षिपुरो.
 — ^d) B त्रिविष्टपे(!); D₁ 'ष्टपं'.

5. ^a) K₁. 2 D₁. 10 परस्परं; D₁ परंपर. — ^b) K₄
 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि). G₁. 2 तु (for हि). — ^c)
 K₁ D₁ 'विच्यस्व'; D₁. 8 S 'विचस्व. — ^d) B त्रिविष्टपे(!).

6. ^a) K₅ 'सिद्धानां (for 'यक्षाणां). — ^b) K₅ ब्रह्मणां;
 M₅ रक्षसां (for ऋषीणां). M₅ पक्षिणां (for रक्षसां).
 — ^c) K₂. 8 B (except B₅) सिद्धगंधर्वं; T G₁. 2. 4. 5
 'देवानां; G₈ M₁ 'दैत्यानां; M₂-5 'सिद्धानां. — ^d) S (T₂
 before corr.) दृष्ट्वा (for चक्षुः). S 'वासिनां (for
 'वर्तिनाम्). — ^e) D₁ आसाद्य मे; D₂. 4. 7 चादाससे; T₁
 G₅ 'स्यते. K₁ भवान्; K₄. 5 D₉ T₁ G M पश्चात्; D₁. 2. 3
 दृष्ट्वा (for पश्यन्). T₂ तेज आसाद्य दिव्या त्वं.

7. B₁ om. 7^{ab}. — ^a) T G₄ स्व(T₂ सु)धर्मं वै (T₁ च)
 पुरस्कृत्य. — D₅. 6 om. 7^{ad}. — ^c) K₁ महं (for ब्रह्मं).
 — ^d) T₂ G₁. 2 गोपायाशु; G₈-5 गोपयाशु; M₁ गोपाय त्वं.
 K₂. 3. 5 D₈ T₂ त्रिविष्टपं; B त्रिविष्टपं(!). — B Dn Ds
 D₂ (marg.). 3. 4. 7. 10 ins. after 7: G₁, after 15^{ab}:

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।

धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L. 1) B₁. 2. 4 Ds अभ्यविच्यत; Dn₁ अभ्यविच्य स; Dn₂
 अभ्यविच्यत; D₇ G₁ 'विच्यत (for अभिषिक्तः स). B (except
 B₅) त्रिविष्टपे(!). — For line 1, D₁₀ subst.:

95* ओमित्युक्तेऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) D₂-4. 7. 10 सदा (for तदा).]

8. Before 8, K Dn₁ D₁. 2. 8 B₅ S ins. शस्य उवाच
 (S om. उ). — ^a) Dn₂ Ds सुदुर्लभवरं; T₂ सुदुर्ल-
 भान्वरान्. — ^b) B (except B₅) त्रिविष्टपे(!). — ^c) K₁
 काले (for भूत्वा).

9. ^a) K₄ नंदनेषु च भारत; D₁. 2. 8 नंदनोपवने तथा;
 M₂ कंदरेषु वनेषु च. — ^c) Some MSS. कैलाशे. — ^d)
 K₁. 4. 5 D₇. 9 G₂ महेंद्रमलये.

10. ^a) M 'कीलां (for 'कन्या). K₅ D₁. 2. 3. 10
 'समन्वितः (for समावृतः). — ^c) K₁ च; K₂ B स; K₂-5
 Dn Ds D₈-7 अथ; D₂. 3 असौ (for सन्). — ^d) D₁. 7
 (sup. lin. as in text) T₂ G₂. 8 तथा (for तदा). K
 (except K₂) D₁₀ चिक्रीड विधिवत् (D₁₀ विविधं) तदा.

11. ^a) M₁ transp. दिव्याः and बहुविधाः. K (except
 K₂) शृण्वन्बहुविधां दिव्यां (K₁ रम्यां). — ^b) K (except
 K₂) कथां श्रुतिमनोहरां; D₂. 8 कथाश्चातिमनो. — ^c) K₁. 8
 D₁. 2. 8 B (except B₅) च दिव्यानि; T₂ विचित्राणि (for
 च सर्वाणि). — ^d) Dn₂ D₈ T₂ 'स्वनं (for 'स्वरं).

12. ^a) K₅ तुंबरं (for नारदं). — ^c) M₂ ऋषयः
 (for ऋतवः). G₄ चापि (for वद्म). — ^d) K₂ (before
 corr.) D₇. 9 G₄ मूर्तिमन्तम्. K₂ T₁ G₁. 5 उपासते.

13. ^a) K₁. 2. 4 D₅. 7. 10 G₁ M₁ (sup. lin.) वि-;
 K₂. 5 B Dn Ds D₁. 5 T च (for हि). — ^b) B₄ m D
 (except D₁. 2. 3. 9; D₁₀ marg.) दुरा (for महा).

14. ^a) K₁. 4. 5 विलोक्य; T₂ संप्रेक्ष्य (for संदृश्य).
 — ^b) K₁. 4. 5 D₂. 8 M₂ चितयामास भारत. — ^d) G₁. 5

G. 5. 300
B. 5. 11. 19
K. 5. 11. 19

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्रहंस्तवास्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किञ्चिदीश्वर ।

तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्भवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

transp. कस्मान् and मां. D₁ M_{2.4} मा (for मां). K_{1.4} T₁ तिष्ठते; K₈ सर्पति (for तिष्ठति).

15 ^a) K_{1.4} अद्य; K_{2.5} अद्य; D₁ च; D₂ अपि; D₈ हि (for अस्मि). — ^b) K₂ महे° (for तथे°). — After 15^{ab}, G₁ ins. 94*. — ^c) K₂ शीघ्रं मेद्य (for क्षिप्रमद्य). D₉ मम (for अद्य).

16 ^a) K₂ B अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — ^d) K₄ B₂ m D (except D_{1.2.3.9}) M₁ त्वामस्मि. K₄ D_{2.5} शरणागता.

17 ^b) D_{8.4} मां (for त्वं). D_{8.4} G₄ प्रति° (for मां प्र°). — ^c) D_{8.4.9} G₂ अत्यर्थं; G₈ M_{2.5} अत्यंतं (for अत्यन्तं). K_{1.4} -संगिनीं; G_{2.5} M₂ -भोगिनीं (for -भागिनीं).

18 ^{ab}) K₁ D₂ D₈ युक्तां वापि; K₂ युक्तां मां; K₈₋₅ B D₂ D₈ D₂₋₇ युक्तां चापि; D₉ युक्तां च (for संयुक्तां). D_{8.2} दृढव्रतां; D₁ यतव्रतां; T₁ G_{4.5} तपस्विनीं; G₁₋₈ M यशस्विनीं (for पति°). — ^c) K₂ transp. मां and पूर्व. B_{2.4} यत्; M (except M₂) मा (for मां). — D₈ om. from मां up to भवेत् in 19°. — ^d) D₂ तदृतां (for ऋतां तां).

19 D₈ om. up to भवेत् (cf. v. l. 18). — ^a) T₁ G_{1.5} हि (for च). K₁ मृषावाक्यं; D₁₀ ते वचनं (for च भगवन्); see below. — ^b) D₂ D₈ D_{8-5.7} वृषा (for मृषा). K₁ भगवन् (for मृषा ते); see above. K₅ मृषा किञ्चिदिहेश्वर; D₁₀ मृषा किञ्चन गीष्पते.

20 ^b) N (except D_{1.2.3}; D₈ m as in text) शक्राणीं. D_{8.2} D₁ T₂ भयविह्वलां. — ^c) D₉ हि त्वं (for देवि). — ^d) D₈ transp. सत्यं and तत्. D₉ देवि (for सत्यं). K₄ T G ते; D₇ च (for तद्).

21 ^a) D₁ T₁ G_{1.5} राजं तं (for राजानं). — ^b) K₂ B D₁ पुनर् (for शीघ्रम्). G₂ ईदृशं शीघ्रमागतं. — ^c) G_{8.5} एव (for एतद्). — ^d) D₂ D₈ G₈ समानयिष्ये; D₉ समानेय्यामि; G_{8.5} as in text. — ^e) D₈ इह (for अहम्).

22 ^a) K₁ इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव). — ^b) K_{1.8} D (except D_{1.2.3}) शक्राणीं. K₅ B₂ D (except D₂ D_{1.3.4.6.9}) T₁ G (except G₅) शरणागतां. — ^c) K₁ G_{1.5} बृहस्पति. K₁ G_{1.5} चांगिरसं; K₅ D₂ D₈ T G_{2.4} M₂₋₅ आं (T चां) गिरसः; C₈ as in text. — ^d) K₄ T G_{1.5} नृपतिस; B_{1.2.5} D_{1.2.3} G₂₋₄ नहुषस् (for स नृपस्). D₉ transp. नृपः and तदा. D₂ चुक्रोध नृपसत्तमः.

Colophon. K_{1.2.4} B₁₋₄ D T₁ G_{1.2} M all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D₁ नहुषोपाख्यान and इन्द्राणीविजय; T₁ G_{1.2} M इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.4} D₈ पुरोहितयानं; D₂ नहुषराज्यं; G₂ नहुषाभिषेकशतपरोधः; M₁ नहुषाभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈ D_{5.6.10} S 11; D₂ 10. — S'loka no.: K₅ 24; D₂ 26.

12

1 ^a) K₂ D (except D_{1.2.3.9}) G₅ दृष्ट्वा; G₄ M (except M₁) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^b) K₃ G₄ सर्षिगणास्तथा (G₄ दा); D (except D_{1.3.9}) ऋषि (D₂ अग्नि)पुरोगमाः.

१२

शल्य उवाच ।

कुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुुरोगमाः ।
 अञ्जुवन्देवराजानं नहुषं धोरदर्शनम् ॥ १
 देवराज जहि क्रोधं त्वयि कुद्धे जगद्धिमो ।
 त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
 जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः ।
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
 निवर्तय मनः पापात्परदाराभिर्मर्शनात् ।
 देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
 एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
 अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
 अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।

जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
 बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
 वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
 उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
 युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
 जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
 जग्मुर्वृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
 जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

2 ^b) D₁₀ transp. त्वयि and कुद्धे. B₁ D_{1.2.3.9} T G प्रभो (G₄ पते) (for विभो). — ^a) D₁ T₁ त्रस्तं (for त्रस्तं). D_{1.2} ससुरं (for सासुरं).

3 ^a) D_{2.3} G₂₋₄ वीर (for साधो). — ^b) G₄ transp. न and कुप्यन्ति. K_{2.4} D (except D_{1.2.3}) कुप्यन्ति (for कुप्यन्ति). — ^c) K_{1.4.5} शक्रस्य (for परस्य). — ^d) K₂ D₁ प्रसीद त्वं (for प्रसीदस्व). G₃ सुरोत्तम.

4 ^a) G₄ क्रोधात् (for पापात्). — ^b) Some N MSS. 'मर्षणात्'. — ^c) G_{1.5} देवराज (for 'राजः'). — ^d) K₁ D₅₁ प्रजां (for प्रजा).

5 ^a) K₂ M₄ नराधिपः; B_{1.2.4} M_{3.5} नराधिपः; D_{1.2.10} G_{3.4} सुराधिपः; D₉ मुनीस्तदा (for सुरां).

6 ^b) M (except M₁) तपं (for यज्ञं). — ^c) S पत्नी (M₂₋₅ पत्नी) जीवति त्वं (T₂ G₂₋₅ चें)द्रेण. — ^d) = 7^d. K_{4.5} B₁ D₁₀ T G च; D₁ वै (for वः). G₃ तु (for न). M₃₋₅ च (for नि). M₂ स किं च न पराजितः.

7 D_{1.9} om. (hapl.) 7. — ^a) K_{1.2.5} इह; K₄ हि (for च). — ^b) T₁ G₄ सुराः (for पुरा). — ^c) K_{1.2.4} Dn D_{5.7} G₄ M (except M₁) वैधर्माणि; all comm. as in text. D₅ उपधा; G₄ उपायात्; Ca. d. s उपधाः (as in text). K₁ उपधाभिश्च; K₂ उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव). — ^d) = 6^d. K_{1.4} च; Ca वः (as in text). B D_{5.7.10} T₁ G_{1.4.5} कस्माच्च वारितः; M (except M₁) किं न च वारितः.

8 ^a) K₂ B D (except D₉) transp. मां and देवी. K_{1.3-5} सा (for मां). G₂₋₄ देवी सा (for मां देवी). — ^b) K₄ यत्तद्; K₅ T₁ G_{1.5} एतद् (for एतद्). K₂ T G_{1.5} M तस्याः (for अस्याः). K_{1.4.5} D_{2.10} M₁ transp. हितं and परं. B_{2.4} भवेत्; T₂ M₃ वरं (for परम्). — ^c) K₂ B₁ T₂ G₄ तु; T₁ G_{1.5} हि (for च). D₉ (hapl.) om. 8^d-10^a. — ^d) T₂ G_{2.4} एतद् (for एवं).

9 D₉ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) T आनयिष्याम. — ^b) D₉ M यदि (M₃ यद्) (for यथा). D₁ दिवःसद; T₂ तथास्तु वै (for दिवस्पते). K (except K₂) D₁₀ देवराज तवातिकं (K₂ D₁₀ 'के'); T₁ G सुराधिप यदी (G₄ 'दि')च्छसि. — ^c) D₉ M देव (for वीर).

10 D₉ om. 10^a (cf. v. 1. 8). K₂ B₄ D₉ S (except T₂ G_{2.3}) om. the ref. — ^a) K₂ B Dn D₈ D_{1.2.3.7.10} तं; D₉ तां (for ते). K_{2.3} D₉ M₃₋₅ ततो (for तदा). D₉ देवी (for देवाः). — ^b) K_{1.4} मुनिभिः (for ऋषिभिः). — ^c) D₁ 'स्पतेर्' (for 'स्पति'). D₉ विप्रं (for वक्तुं). K₁ जग्मुर्वृहस्पतिगृहं. — ^d) D₁₀ शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D₁ om. च. K_{1.4.5} B₁ D (except D₂ D₃ D₅) T₁ G₁ M (except M₁) शुभं (for अशुभं).

11 Before 11, D₁ T₂ ins. देवाः. — ^a) M (except M₁) G₄ जानीम (for 'मः'). — ^c) D₇ दत्वाभयं (for दत्तां).

12 ^a) D₂ G₃ ततो; D₈ नत्वा (for ते त्वां). D₂ D₁

C. 5. 878
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

दत्ताभ्यां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सखरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्व तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मन्नाहि मां महतो भयात् ॥ १५
बृहस्पतिरुवाच ।
शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।

T1 G1.2 M त्वा (for त्वां). Ks बृहस्पते देवाः (for देवाः सगन्धर्वा). — ^b) K (except K2) D10 मुनयः (for ऋषयः). — ^c) Ks Ds प्रसादयन्ते; D1.2 T2 G2.4 यन्तः. K D10 शक्राणी; D1.3 T2 इन्द्राणी; D2 G2.4 इन्द्राणी; T1 G1.3 सैन्द्राणी (for चेन्द्राणी).

13 ^a) T1 G देवेशो (for नहुषो). — ^b) T1 G नहुषोयं; T2 देवेशोयं (for देवराजो). Ds देवराजसमद्युतिः. — ^c) G2.4 वरय (for वृणोतु). B (B4m as in text) Dn2 Ds इमं; D10 असुं; G2.4 त्वं (for इयं). Ks वृणु तं त्वं वरारोहे; D1 वृणोति त्वां वरा; D2 Gs वरयस्व (Gs य त्वं) वरारोहे; T1 G1 (m as in text).2 M वरयत्वियं (M2 मं) वरा (hypermetric). — ^d) T1 G1.4.5 भर्तारं. Ks Gs वर्णिनी.

14 ^a) K1.4.5 Ds.10 T2 G2.3 उक्ता (for उक्ते). M1 तदा (for तु सा). G2 वरारोहा (for तु सा देवी). K1 Ds देवैः (for देवी). — ^b) Ds D10 (m as in text) अन्वास्व (for उत्सृज्य). K1.2.4.5 सुखरं; Ks Dn Ds D1.3-7.10 (m as in text) सखरं; D2.3 सखरं; G2 गद्गदं. — ^c) K4 तु तदा (for रुदती). K1.4 देवी; D2 भीता (for दीना).

15 Before 11, T2 ins. इन्द्राणी उ, G1 इन्द्राणी. — ^a) Gs भजामि; M2 अर्हामि (for इच्छामि). — ^b) K1.4.5 B1-3 Ds-10 M2 अन्वासितुं; Ca अन्वास्व तं (as in text). Cd.s cite अन्वास्व. K1.4.5 B2 Ds.9 प्रभो; Ks विभो; D10 गुरो; Gs विभुं (for प्रभुम्). B4m Dn Ds Ds-7 T2 (m as in text) पतिं देवर्षिसत्तम; D2 इति मत्वास्म्यहं प्रभो; M1.3-5 पतिमन्वेषयाम्यहं. — ^c) Hypermetric! K2 Ds S शरणं (for शरणा). M3-5 ब्रह्मस्त्वं (for ते ब्रह्मन्). K4 भद्रं (for ब्रह्मन्). — ^d) Ks Dn Ds Ds-7

धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिन्वार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गल्लोकाद्भयति नष्टचेष्टः ।

त्रायस्व (for त्राहि मां). Ds त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K1-3 ins.:

96* एवमुक्तस्तथा देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K2.3 om. the ref. — ^a) Hypermetric! Ks.5 B D (except Ds.9) गतं (for गतां). K1 Ds न त्यजेहं; Ds न भेतस्यं. — ^b) K (except K2) D (except Ds) T2 निश्चयः (for निश्चितम्). T1.2 (before corr.) G इन्द्राणी च यशस्विनी; M त्वामिन्द्राणि (M2.5 णीं) मनस्विनी (M1 नि). — ^c) N (except D1) सत्यशीलां (for धर्मे). — D7 (hapl.) om. 16^a-17^a. — ^d) D (except D1.6.8.10; D7 om.) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्). K1.3.5 Ds T1 G अनिदितां.

17 Ds om. 17^a (cf. v. 1. 16). — ^c) K1 सत्यधर्मः; Ks S (except G2) श्रुतधर्मः.

18 ^a) K (except K2) Ds.3.3 एवं (for एतत्). — ^b) Ds.3 च (for वै). — ^c) D10 om. च.

19 ^a) S चास्य (for तस्य). K Dn2 D1.9.10 T1 G1.3.5 M1.4 (sup. lin. as in text) रोहं (for बीजं). — ^b) Dn तस्य (for चास्य); cf. S above. K2.4 D1.9.10 T2 देवो (for वर्षं). — ^c) = 21°. Cf. 20°. D1 भीरुं (for भीतं). K4 (sup. lin.) च (for the second प्र). — ^d) D1 transp. न and स. M1.2 om. स. M3-5 असौ (for सः). K2 D2 उत्तमान्; K3-5 उत्तरं; B (B4m as in text) Dn Ds D2m. 3-7.10 M2 (m as in text) T2 (before corr. as in text) त्रातारं; D1 उत्तमं; M3-5 त्राणं (for अन्तरं). Gs भजते (for लभते). K2 ईप्सन् (for इच्छन्).

20 ^a) K1 Ds स मोघं; D2 (m as in text) नोष्णं; C9 मोघं (as in text). B4 Dn1 D2m. 3.4.7 अर्थः; D1 T2 सर्वं; C3 अन्नं (as in text). K2 Ds.10 T1 G1 विन्दते; C9

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०

प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२

अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३

शल्य उवाच ।

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।

कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्य बृहस्पते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।

इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५

बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।

दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६

शल्य उवाच ।

ततस्तेन तथोक्ते तु ग्रीता देवास्तमब्रुवन् ।

ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिक्चौकसाम् ।

एवमेतद्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७

ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साक्षिपुरोगमाः ।

उचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८

C. 5. 296
B. 5. 12. 29
K. 5. 12. 29

विन्दति (as in text). K₂ हि; T₁ G₅ वा (for च). K₂ D_{9.10} T G अप्रचेताः; K₂ D₁ अल्पचेताः; M₂ अप्युपेतः (for अप्यचेताः). — ^b) D₁ G₂ सर्वात्; M₂ धर्मात् (for स्वर्गात्). K_{2.4} T₂ G नश्यति (for अश्यति). K_{1.4.5} D₂ D₂ (m as in text). 3.4.5 M₂ नष्टचेताः; D₂-7 चाप्यचेष्टः; D₂ चाप्यचेताः; T₂ अष्टचेताः; G M₁ अष्टचेष्टः (G₄ हष्टचेताः). — T₁ G om. 20°-21°. — ^c) Cf. 19°. K₄ (sup. lin.) च (for प्र-). K_{2.3} D₂ शत्रवे; M₂ योत्र वै (for यो वै).

21 T₁ G om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) M न जायते (M₁ sup. lin. प्रजायते); Ca. d. s प्रमीयते (as in text). M₁ (sup. lin.) अपि (for हि). M (M₁ sup. lin. as in text) काले (for अकाले). — ^b) K₁ D₁ D₂ D₂-8.10m विवादं; K₂-5 D₁₀ विनाशं; D₉ विषादं; C₂ विवासं (as in text). — ^c) = 19°. K_{4.5} D₁₀ यो हि; T₁ G₄ च (for the second प्र-).

22 ^a) K₂ B_{1.2.4} प्रजानन्; D₁ प्रपन्नां (for विजानन्). — ^b) D₁ ददामि (for दास्यामि). T₂ G अहं (for इमाम्). — D₁ om. 22^{ad}. — ^c) M देवीं (for लोके).

23 ^b) D₁₀ यन्मम (for मम च). T₁ G₄ transp. च and अपि). D₂ D_{1.9} वा (for च). — ^c) K_{1.4.5} त्रिदशं (for तत्सुरं). — ^d) K₁ T₂ om. हि. K₁ transp. अहं and शचीं. T₂ शचीमिमां (for अहं शचीम्).

24 D₁ M om. the ref. — ^a) D₁ D₂ D₂-7.10 संगंधवाः (for तमेवाहुः). D₁ अथ देव्याश्च ते प्राहुः. — ^b) S (except T₂) अग्निं (for गुरुं). B_{2.5} T₁ G_{1.2} अंगिरसं. D (except D_{1.2.3.9}) गुरुमाहुर्हि (D₂ 'हमि; D₂ 'ह इ'दं

वचः. — ^a) K_{1.5} D₁ D₂ D_{1.3.4.5.7.10} तु; K₂ च; D_{2.8} हि (for तु).

25 G₄ गुरुः (for बृह' उ'). — ^a) M_{2.5} देवि (for देवी). — ^b) D₂ G_{2.4} M_{1.2} कंचित्. D₂ तदा (for शुभा). D₁ कंचित्कालं शुभांतरे. — ^c) M_{2.5} इन्द्राणि हि. T G हितमेतद्धि वै मन्ये. — ^d) K₂ T₂ यथा; D₂ तदा (for तथा).

26 G₂ om. 26^{ab}. — ^a) K_{2.5} B D (except D_{2.3}) 'विघ्नः सुराः; G₄ 'विघ्नतरः; M₂ 'विघ्नकरं. M₂ कालं; C₂ कालः (as in text). — ^b) K₁ transp. कालः and कालं. K₄ स्वयं; D₉ तस्मात् (for कालः). G₂ तं हि; C₂ कालं (as in text). M₁-4 निनेष्यति (for नयि'). K₂ रम्यः कालो भविष्यति; D₂ कालं न क्षययिष्यति; D₁ कालः कालेन गच्छति; T G_{1.4.5} कालंस्तं घात(T₂ G₄ नाश)यिष्यति; M₂ कालं विघ्नेन नेष्यति. — ^c) D (except D_{1.2.3-10}) M₂ C₂ गर्वितो (for दर्पितो). — ^d) B (except B₄) D_{2.3.9} M (except M₁) बलं (for वरं).

27 D₁ om. 27^{ab}. T G om. the ref. — ^a) K₂ D₂ यथा (for तथा). K_{1.4} D_{2.3.9} T₂ उक्तेन (for उक्ते तु). K₂ अथ चांगिरसा प्रोक्ते. — ^b) K B_{2.3.5} D₁ D_{1.3.6.9.10} तथा; B_{1.4} D_{4.5} तदा (for तम्). K₂ युवं (for अब्रुवन्). — ^c) K₄ B D₂ D₂-4.6.7 M₁ सर्वं (for सर्व-). — ^d) D₁₀ सत्क्राणीयं प्रपद्यतां.

28 ^b) = 5. 13. 8°. B₁ साक्षिपुरोधसः; D₁ D₂-4 चाक्षिं; D₂ अग्निं. — ^c) D_{1.2} एकाग्रा; G₂ अव्यग्रा (for अव्यग्रा). — ^d) T G_{1.2.5} देवानां (for लोकानां).

29 Before 29, K₂ B_{2.4} (marg.). 5 D (except

C. 5. 897
B. 5. 12. 29
K. 5. 12. 29

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सत्रीडा नहुषं धोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

१३

शल्य उवाच ।

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं धोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किञ्चित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क वागतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वीमि ते ।

D1.2.8.9) ins. देवा ऊचुः. — *) D1 देवि; T1 G1.5 साध्वी (for सत्या). D1 त्वं (for च). — *) D1 G1.5 गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

30 *) K5 अयं (for क्षिप्रं). K1 D9 तद्; K2.3.5 D1.8.10 त्वद् (for त्वाम्). K2.8 D1 अधि (for अभि). K4 स; D10 तु (for च). — *) K1 D1 विनक्ष (D1 'क्षय')ति स; D2 विनश्यति च; D7 T1 G स विनश्यति; D9 स विनश्यति. D (except D1.2.8.9) G5 पापकृत् (for पार्थिवः). — *) K3.5 M दिवि (for देवि). — *) K3.5 Dn1 D7 G3 अवाप्स्यति.

31 Before 31, T G (except G5) ins. शल्यः. — *) D5.6 विनिश्चितं (for 'अयं'). K1.3-5 मत्वा; K2 D1 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — *) K (except K2) D1.2.4.9.10 शक्राणी (for इन्द्राणी). — *) G2.3.5 'गच्छस्व' (for 'गच्छत'). S सत्रीडा. — *) = 5. 13. 3^d.

32 *) D1.2.8 transp. दृष्ट्वा and तां. K1.5 तु (for तां). D10 राजा (for चापि). — *) K1.4 कालोपहतं; K3.5 D2 कालोपहतं; D2 D1 कामोपहतं.

Colophon. K1.2.5 B D (except D2) T1 G2 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D5 इंद्रजय; T1 G2 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K1.4.5 पुरोहितयानं; D2 नहुषनिश्चयः; D3 पुरोहितयानं and नहुषनिश्चयः; G1.2 नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्यं (G2 'स्पतिसंवादः'); M1 नहुषशचीप्रार्थनं. — Adhy. no.

(figures, words or both): K1 D51 D5-7.10 S 12; D2 11. — S'loka no.: Dn D2 32.

13

1 *) B1 दुःखिताम् (for अथ ताम्). — *) K2 transp. नहुषः and देवराट्. D1 तथा (for तदा). — *) K2 पतिं वै (for पतित्वे).

2 *) K4.5 M1.3 उक्ते (for उक्ता). — *) D1 प्राकंपत (for प्रावे*).

3 *) K1.2 B Dn Ds D1.8-8.10 प्रणम्य सा; D9 नमस्कृत्य. K2 B Dn Ds D1.8-7 हि; D9 च (for तु). Ds भर्तारं (for ब्रह्माणं). G4 ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य. — *) K2 B D (except D2.3-10) शिरसा तु कृताञ्जलिः; K3.5 (also as in text) विष्णुं च शरणं (K5 'णा') गता. — *) K3.5 दुर्विनीतम् (for देव*). — *) = 5. 12. 31^d.

4 *) D9 संग्रासुं (for अहं लब्धुं). K (except K2) प्रासुं; T1 G1.5 किञ्चित् (for लब्धुं). — *) K1.8 G4 M1.2 कञ्चित्; M3-5 अद्य (for किञ्चित्). K2 D (except D1.2.8.9) T2 G2.3 त्वत्तः कं (T2 G2 किं)चित्; T1 G1.5 त्वत्तो लब्धुं (for किञ्चित्त्वत्तः). — *) K2 कासौ कुत्र; B D (except D1.2.8) किं वा प्राप्तः (by transp.); T G कुतः प्राप्तः; M प्राप्तः कुत्र. K3 Dn G4 च (for the second वा).

5 *) K2 एव; B1 D1.9 एवं (for एतत्). K1 च (for तु). K5 परिज्ञाय; T2 तु वै ज्ञेयं (for तु विज्ञाय). — *) K4 T2 G1-3 वि- (for न). K5 D1.2.8.9 S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।

ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुसरः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।

बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७

तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साश्रिपुरोगमाः ।

मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८

देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।

ऊजुश्चैनं समुद्दिष्टा वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९

ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।

गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।

रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०

त्वद्वीर्याग्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्याया ।

वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२

पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।

पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३

स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।

कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४

श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।

ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।

C. 5. 417
B. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

(for प्रभो). — *) K (except K₂) त्वाहम् (for S^h त्वाम्). — *) D₅ महेंद्राण्या; D₁ स चेंद्राण्या.

6 T G om. the ref. — *) D_{1.2.3} एवमस्तु महाभागे. — *) N (except D_{1.9}) G₂ M₁ बृह (for अभि). — *) K_{1.4} D_{8.10} S (T₂ after corr.) *सर; K₅ T₂ (before corr.) *सरन्.

7 K_{2.5} B D (except D_{2.8}) S (except T₂) om. the ref. — *) D₅ S (except T₁ G₂₋₅) सा (for च). — *) K (except K₂) B D (except D_{1.2.8}) च (for सा). T₂ बृहस्पतेस्तु भवनं. — *) K_{1.4.5} जगामाथ; B D (except D_{1.2.8}) सा जगाम; T G (except G₈) प्रजगाम. K₈ सुदुःखिता; B_{3.5} D (except D_{1.8.9}) यशस्विनी.

8 *) M (except M₁) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च). D₈ वचसः; D₉ सुवचः; T₁ G_{1.5} वचनं (for च वचो). K₈ इन्द्राण्याश्च प्रतिज्ञाते. — *) = 5. 12. 28^b. K₁ D₈ सर्पिः; D_n D_{2-4.6} चाग्निः. — *) K_{2.3} B D (except D_{2.8.9}) चितं (for मन्त्रं). D₅ D₉ T₂ अथ्यग्राः (for एकां).

9 *) K_{1.2} D₈ देवा (for देव). — *) D₁ तं; S (except T₂ G₄) एव (for एनं). — *) S सर्वे दिवौकसः (for वाक्यं).

10 *) K (except K₂) B_{1.2.5} D (except D_{1.2.8.9}) ब्रह्मवध्या. D_{2.8} T₂ असौ (for वै). — *) K (except K₂) D_{1.2.3.9} G₂₋₄ सुरगणाधिपः; T₂ त्रिसुवनेश्वरः. — After 10^{ab}, K₄ ins.:

97* क गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते !;
while T₂ ins.:

98* अविज्ञातः सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— *) K₂ B_{1.8} D₉ G₈ सर्वतो; B_{2.4} (m as in text) सर्वतो; D₁ सर्वस्य; T₂ सर्वं यो (for पूर्वजो). — *) T₁ G₁ सर्वदेवानां. — *) K₅ विष्णो त्वां; D₁ विष्णो त्वं; D₆ T₁ विष्णुत्वं; G₈ विष्णुत्वं (as in text). K₄ D₆ अपि जग्मिः; D₈ अभिजग्मिः; T₁ अपि जज्ञिः; G₈ उपजज्ञिः.

11 K₈ om. 11^{ab}. — *) K₂ B D (except D_{8.9}) G₄ त्वद्वीर्यनिहते. — *) K_{1.4.5} ब्रह्मवध्यावृतः प्रभो (K₁ *भुः). — *) K (except K₂) शक्रः (for वृतः). K₂ D_{2.8} G₁ *श्रेष्ठः. — *) G₁ त्वद्य (for तस्य).

12 *) T₁ G_{1.5} तु (for तद्). — *) D₁ तपसा (for मामेव). D₁ युज्यतां; G₄ भजं (for यजं). — *) M_{8.4} पालं (for पावं).

13 *) K_{1.4} D₉ M₂ *भयं.

14 *) K₂ स्वकर्मणैव (for *मिश्र). — *) K₈ D_n D₈ D_{1.6-8} T₁ G_{2.5} किंचित् (for कं). K₁ D_{8.9} T₂ G₂ M_{1.2.5} इदं (for इमं). — *) K₁ D₈ ऋषयश्चाप्यतन्द्रिताः. — K₈ ins. after 14; K₂, after 15^{ab};

99* शल्य उवाच ।

विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 *) T₂ शुभं; G₈ तथा (for शुभां). K₂ D_{2.3} T₁ G_{1.5} वाणीं; T₂ वाक्यं (for सत्यां). — *) K_{2.5} D_n D_{8-7.10} transp. तां and वाणीं. K₂ सत्यां ताम्; T₂ परमम् (for तां वाणीम्). T₁ G_{1.5} सत्याम् (for वाणीम्). K (except K₂) D_n D₈₋₅ अशरीरिणीं; G₂ अकुतोभयां. — After 15^{ab}, K₂ ins. 99*. — *) T G transp. सर्वे and सुरगणाः. — *) B₁ D_n सुरर्षिभिः; D₁ M₈₋₅ महं

C. 5. 417
B. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

यत्र शक्रो भयोद्विगस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानादृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत् ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०

प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकमर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत् तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°).

16 °) K₂ ततः; D₉ तस्य (for तत्र). — °) K_{4.5} T₂ G_{2.8} ववृते; G₄ प्रवृत्तः (for ववृते). B₂ पावनार्थाय. — °) K (except K₅) D₅ D_{5.7.8.10} ब्रह्मवध्या°.

17 Before 17, D_{3.4.7} ins. शल्य उ°. — °) M₃₋₅ विभजन् (for °भज्य). K_{1.2.4} B_{1.2.4} ब्रह्मवध्या°. B₂ D₁ वै; G₂ च (for तु). — °) D₁₀ महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 D₅ D₁₀ om. 18^{ab}. — °) D₉ T₂ स (for सं). — °) K₅ निःसृत्य; D₄ विभज्य. — °) K_{2.4} B (except B₄) D (except D₅) धूत° (for पूत°). — °) K (except K₂) वृत्रहा; D₉ बलहा; S विमुक्तो (for वासवो). D₁ आत्मना (for °वान्).

19 °) K₂ अचाल्यं; B Dn D₅ D_{2-7.9} अकम्पत्; D₁ M₂ अकम्प्यं; T₂ आगम्य (for अकम्प्यं). D₁ तस्मात्; G_{1.5} स्वस्थं (for स्थानात्). K₅ स्वस्थानस्थं च नहुषं. — °) K₂ B D बलनिषूदनः (for च बल°). — °) B₂ सु (for च).

20 °) K₂ B D (except D_{1.2.8.9}) T₂ देवः; T₁ G_{1.8.5} M₂ भीतः (for वीरः). — °) D₆ विनश्यति; G₅ न दृश्यत्. — °) D₁ T₂ G (except G₅) कालाकाङ्क्षी. D₁ G₄ च भारत (for चचार ह).

21 °) D₅ D_{1.8.10} G_{2.4} प्रणष्टे (see below). D_{2.8} च (for तु). K (except K₂) पुनः (for ततः). T₁ G_{1.5} ततः प्रणष्टे देवेशे. — °) D₅ D₂ ततो (for तदा). G₄ दीना (for देवी).

22 Cf. 1. 9. 4^{ab}. — Before 22, M ins. शची.

— °) K₅ हुतं चापि (for यदि हुतं). — °) K_{1.4} D_{1.2.8.10} T G एकमर्तृकता मे (D₁ च); B₄ एकपत्नीत्वमेव (for °मर्तृत्वमेव). Dn₂ D_{2.8} G_{1.2.5} M₂ अस्ति; D₁ इति (for अस्तु). — °) D_{2.8} वै; M चेन् (for वा).

23 °) D₁ पुण्यं; T₁ G_{1.2.5} अर्घ्यां. K₁ चैताम्; D₁ चेदम्; M₃₋₅ त्विमाम् (for चेमाम्). K₁ विद्यां; D₁ दिव्यं. — °) D₁ प्रवृत्तं; T₂ प्रवृत्ते. K_{2.5} D_{5.2} D_{2.8} उत्तरायणीं (K₅ णात्); D₁ T₂ चोत्तरा°. — °) Some MSS. रात्रीं. — °) K (except K₂) Dn₁ D_{2.4.7.8.10} सिध्यतां मे °रथाः.

24 °) K₂ प्रीयतां; K₃ नियता; D₁ प्रयाता; D₅ T₂ प्रयतां. D₂ तां (for च). K₁ वच्मि तां (for च निशां). K₂ G₄ M_{2.4} निशा. — °) K_{1.2} उपा(K₂ °प)तिष्ठत्; D₄ G₅ उपतिष्ठति. K₁ सा मयि; K₂ मामिति; T₁ तत्र ह. — °) K_{1.4.5} D_{1.2.10} पतिव्रतानां; K₂ D_{7.8} G₂ M₅ °व्रतत्वात्; D₉ पातिव्रत्यस्य. — °) D₉ G₅ उपाकरोत्; G₂ अयाश्रुणोत्. — After 24, K₄ ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K₂ transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — °) G (except G₅) मे; M अपि (for असौ). — °) K_{2.4} वै सं (for देशं). G₂ ह; G₄ नः (for मे). — °) S प्र(G₂ प्री)त्याहोपश्रुतिर् (G₂ ति). K B₄ Dn D_{2-4.8.9} G₄ देवीं. — °) M (except M₂) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn₁ दृश्यते; M_{2.5} दृश्यता.

Colophon. K_{1.2.4.5} B D G₂ M₂₋₅ all om. subparvan name, cite only इंद्रविजय (G₂ M₂₋₅ इंद्र-

१४

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरुपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणीं संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तथा ।
विसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९

C. 5. 438
B. 5. 14. 11
K. 5. 14. 11

विजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 B1.2.4 Ds पुरोहितयानं; M1.2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरणं (M: 'कथनं'). — *Adhy. no. (figures, words or both):* K1 Ds1 Ds.7.10 S 13; D2.6 12. — *S'loka no.:* Ks 28; Dn 27.

14

1 ^a) D10 M2 पुतां (for पुनां). K3-5 Ds.6.8.10 T1 G1.5 M (except M1) रूपिणी. G4 M देवीम् (for साध्वीम्). — ^c) Ks ततस्तां रूपं.

2 ^a) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी). K (except K4) B2.3.5 D (except D2.3.9) सं(K5 D1 सा)प्रहृष्टात्मा (for 'हृष्टा सा). — ^b) K2 T1 G (except G2) इदम् (for पुनाम्). B1.3.5 D (except D1.2.8-10) अथाब्रवीत्; T1 G उवाच तां (G4.5 *sup. lin.* ह). T2 संपूज्य समुवाच तां. — ^d) K2 तत् (for का), and वरांगने (for वरान). — After 2, T2 ins.:

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 Ks G2.4 om. the ref. — ^a) Ds.9 देवी; M (except M1) भद्रे (for देवि). — ^c) D2.8 देवि (for चैव). G2 संप्राप्य. — ^d) K (except K2) transp. तव and सत्येन. K2 भामिनि; B D (except D1.2.8.10) भाविनि (for तोषिता). T G भवत्याः सत्यभाषितात्.

4 ^a) K2 B (except B2) D (except D1.2.8-10) T2 G2-5 च (for असि). D1.2.8 युक्तसि (for युक्ता च).

— ^b) K1.5 Ds S शमेन; K2 तपसा; B2-4 दमेन; Ds समेन (for यमेन). Bs विनयेन; D2 विषमेन; Gs च दमेन (for नियं). — ^d) D1.2.8.9 देवि (for देवं). K1.5 शत्रुनिषू; Gs यत्रारिसूदनं; some MSS. 'निसूदनं. — ^e) T2 आगच्छ (for अन्वेहि). — ^f) D1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे). 5 All MSS. except Gs om. the ref. — ^a) Ks Dn2 Ds.7.10 Cn ग्रहितां (for प्रस्थितां). — ^b) K2.3 पृष्ठमन्वगात्; B1-3 पृष्ठतोन्वया(Bs 'गा)त् (for सा सम). — ^c) Ds T1 G1.4.5 देवारण्यम्. — ^d) G1.4 ततः (for बहून्). K2(*sup. lin.* as in text).s Ds D2.8-10 तथा (for ततः). — ^f) B2.4 आसदत्; T G आगता (for आगमत्).

6 ^a) T1 G मुंजवंतं (Gs उच्चतं तं) (for समुद्रं च). — ^b) K Ds.10 'विस्तरं. — ^c) G4 आजगाम (for आसं). — ^d) Ds T2 G1-3 'लताकुलं; T1 G4.5 'लतायुतं.

7 ^b) D2.8 'शकुनिसेवितं; T1 G1 'शकुनिनादितं; T2 'शकुनिसंवृतं; Gs 'द्रुमलताकुलं.

8 ^b) Ks सुरभीणि समंततः. — ^c) T1 जनु' (for उपं). — ^d) K प्रोत्फुल्लानि (K2 पुष्कलानि). B1 च सर्वतः (for सह). — After 8, K (except Ks) D (except Ds D1.2.10; D2 marg. sec. m.) ins.:

102* सरसस्तल मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।

गौरिणोज्ज्वलनालेन पद्मेन महता वृता ।

[(L. 2) K1-3 Ds 'जोद्धतनालेन.]

9 ^a) M transp. पद्मस्य and भित्त्वा. Ds तु; S स

C. 5. 439
B. 5. 14. 12
K. 5. 14. 12

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।

दर्पोविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्शल्यः पुनरथाब्रवीत् ।

विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च). — *) K₂ Ds₁ D₅ T₁ G_{1.2.5} M_{1.3} विसर्तुं
प्रविष्टं; C₅ as in text. B_{2.4} S तु (T₂ M₂ तं) (for च).
K₄ विश्रांतमुपतिष्ठंतं. — *) K₄ तंसा (for तत्र). M
शचीपति (for शतक्रतुम्).

10 *) K₅ transp. दृष्ट्वा and च. B_{1.3.5} अति; B₂
D₂ तु; D₁ T G_{1.2.5} M अथ (for च). D₉ सूक्ष्मरूपेण;
G₃ चैव रूपेण; G₄ अथ सुरश्रेष्ठं (for च सुसू). — *) K_{4.5}
वेपेण; G_{8.4} सूक्ष्मेण (for रूपेण).

11 Before 11, M (except M₁) ins. शल्यः. — *)
D₁ विश्रुतैः; C₅ विश्रुतैः (as in text). — *) K₂ D₉
स्मयं (for स्तूयं). T₁ G_{1.5} तथा; G₄ M_{1.2} तदा (for
ततो). T₁ G_{1.5} स्तोत्रैः (for देवः).

12 *) K_{1.4.5} D_{2.3-10} T₂ G₅ इह; D₁ त्वसि; G₂
अपि (for असि). — *) D₁₀ G₅ तु (for तु). — After
12^{ab}, K (except K₅) D₈ ins.:

103* केन चास्मि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 *) T₁ G प्राप्ते (for प्राप्य). K₃₋₅ B (except
B₁) D (except D_{1.2.3.9}) समन्वितः (for मदान्वितः).
— *) K₃ B₁ D₂ तु; T₂ स (for च). M₃₋₅ दुरात्मा स
(for च दुष्टात्मा). — *) Hypermetric! K₄ T₁ उपातिष्ठ;
T₂ उपैहि; G₃ आतिष्ठ (for उप). K₁ B₂₋₅ D₂ D₅
D_{3-7.10} T₁ G_{1m.4} इति स; K_{3.4} D₁ D_{1.3.9} इति मां;
B₁ D₂ इति मा; T₂ मामिह (for मामिति). K₅ G₅
उपतिष्ठत (G₅ ति) मां क्रूरः. — *) T₁ G_{1.3.5} M मयि;
G₂ प्रभो (for मम).

14 *) K (except K₂) आयास्यसि (for त्रास्यसि).
— *) T₂ G_{2.3} M मा (for मां). — *) B_{1.3} M संनृत्ता;

B₅ D_n D₅ D₃₋₁₀ G₄ प्राप्ता (for तप्ता). K₁ एतेन
कारणेनात्र; K_{3.4} D₂ एतेनाहं संप्रतप्ता (K₄ प्य); K₅ एतेन
चाहं संप्रतप्ता (hypermetric). — *) B₅ D_n दुतं; D_n
D_{3-8.10} नूनं; D₉ तप्ता (for प्राप्ता). G₄ संतप्ताहं (for
प्राप्ता शक्र). — T G_{1.3-5} read 14^{ef} after 15, followed
by 104*. — *) K_{2.5} तं दुष्टं (for नहुषं). D₁ क्रूर
(for पाप).

15 *) B₁ D₂ M_{1.3.4} प्रकाशय स्व (B₁ त्व)मात्मानं;
B₂₋₅ D_n D₅ D_{3-8.10} प्रकाशयात्मनात्मानं. — *) G₂
दैवेन हतचेतनः. — *) K₂ स्वमां (for समां). D₁ प्रभो
(for विभो). — After 15, T G_{1.3-5} read 14^{ef}. T
G_{1.3-5} ins. after 14^{ef} (transposed); G₂ M, after 15:

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदितः ।

[T₂ M (except M₄) स; G₃ हि (for च).]

Colophon. K_{1.4} B D (except D_n D₂) T₁ G₁ M₃₋₅
all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M₃₋₅
इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.4} B_{1.2.4} पुरो-
हितयानं; D₂ इंद्रप्रदर्शनं; G₁ शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रो-
पलब्धिः; M₁ शच्युपश्रुतिसमागमः. — Adhy. no. (figu-
res, words or both): K₁ D₅ D_{5.7.10} S 14; D_{2.6}
13. — S'loka no.: K₅ 17; D_n 18.

15

1 *) K (except K₅) D₃ T G M₂ तु (T₁ G₁ च)
(for स). — *) T₂ शची (for शच्या). D (except
D_{1-4.9}) तां पुनर् (for पुनरथ).

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
 गुह्यं चैतच्चया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
 गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
 एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
 इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
 एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
 नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
 स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
 न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
 सत्येन वै शपे देवि कर्तासि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
 कार्यं च हृदि मे यत्तदेवराजावधारय ।
 वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
 इन्द्रस्य वाजिनो बाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
 इच्छाम्यहमिहापूर्वं बाहनं ते सुराधिप ।
 यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
 वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
 सर्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
 सर्वेषां तेज आदत्स्व खेन वीर्येण दर्शनात् ।

C. 5. 459
B. 5. 15. 14
K. 5. 15. 14

2 ^a) K (except K₂) D₁₀ T₂ मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). — ^b) Dn D_{1.2.4.7} G_{1.5} हव्यकस्यैश्च. B D (except D_{1.2.6.8-10}) भाविनि. — ^c) T₂ इति (for नीतिम्). D₁ अनु; T₂ मंत्रं (for अत्र).

3 ^a) G₂ एवं (for गुह्यं). D₁₀ S om. च. K_{1.4.5} B₁ D_{2-4.8} एव (for एतत्). K₅ धार्यं (for कार्यं). — ^b) K₂ D₁ G₄ ख्यातव्यं (for आख्या). — ^c) K (except K₂) वदस्व; D₁ ब्रूहि त्वं (for ब्रवीहि). B_{2.4} D (except D_{1.2.9.10}) च सु° (for तनु°).

4 ^b) B₁ जगत्प्रभो. — ^c) K₅ वशप्राप्ता; T₁ G_{1.2.4.5} वशीभूता. K₁ चाहं; K₂ D_{1.9} T₂ प्रीत्या (for प्रीता). G₃ एवं ते विनयी प्रीत्या. — ^d) D_{5.2} भविष्यामि तवातिकं.

5 ^b) S (except G₃) पत्या (for पत्नी). D₅ पौलोमी (for पत्नी सा). — ^c) K₅ B₁ D_{1.2} T G_{1.2.4} M तं (for तु). K_{1.4} D_{2.9} G_{3.5} एवमस्त्वित्य (D_{2.9} G₃ स्तु त)थेत्युक्त्वा.

6 ^b) K₄ B D (except D_{1.2.10}) सस्मितो. — ^c) D_{1.2} G₃ ब्रवीषि (for करोमि).

7 K₁ om. 7^a-8^b. — ^b) D₂ तत्कर्तासि प्रसीद मे. — D₂ om. 7^a. — ^c) K_{4.5} करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K₁ (cf. v. 1. 7) T₁ om. 8^a. — ^a) S (mostly) व्रीळा (for व्रीडा). — ^b) D₁ मम (for मयि). B D (except D_{1.2.10}) T₂ G₅ विश्वसे: (for 'स). — ^c) Dn₁ G₅ च; D_{1.3} एव; D₁₀ अहं; T₁ G₁₋₄ M (except M₂) ते (for वै). — ^d) K₂ B D (except D_{1.2}) करिष्ये (for कर्तासि).

9 B₂ G_{1.5} शच्युवाच (G_{1.5} om. उ°). — ^a) K₂ B D (except D₁) M₁ transp. त्वया and कृतः. — ^b) K (except K₁) T₁ G M_{3.4} आकांक्ष (for 'क्षे). — ^c) K_{2.4} B₁ D_{1.9} G_{1.2.5} transp. भर्ता and मे. — ^d) G_{1.5} जरा° (for सुरा°).

10 G₅ om. 10^a-11^d. — ^a) M कार्ययं (for कार्यं च). D₁₀ हृदये (for हृदि मे). D_{5.8} T₂ तु; D₉ च (for तद्). — ^b) T₁ G_{1.2.4} उप° (for अव°). — ^c) K₁ D₇ एवं; K_{4.5} एवं (for एतत्). — ^d) D₇ गता (for ततः). M₃₋₅ तत्तस्यां (for ततः स्यां). K_{1.3.4} D₇ G₃ अहं (for स्यां). D₉ मम चेदिच्छसि प्रियं; T₁ G₁ ततस्त्वं कर्तुमर्हसि.

11 G₅ om. 11^{abed} (cf. v. 1. 10). — ^b) K₂ B (except B₄) वा; D₂ च (for अय). D₂ G₄ transp. रथाः and तथा. — ^c) K (except K₂) D₁₀ अपूर्वं वै; B_{2.3} Dn D₅ D_{5.5.6.8.9} अयापूर्वं. — ^d) D₁ T₁ G_{1.5} M₁ सुराणां (for असु°).

12 ^a) D₉ M_{1.3.4} त्वा (for त्वां). K₂ B Dn D₅ D₂₋₈ भागाः; D_{1.9} भाग (for राज). — ^b) K₅₋₅ D_{3.4.10} मुनयः (for ऋषयः). K₂ शंसिता; D₁ संशिता (for संगता). D₉ T₂ मुनयः (T₂ ऋषयः) संशितव्रताः.

13 G₂ om. 13^{abed}. — ^b) K₂ D₅ M₃₋₅ अर्हति (D_{5.2} अर्हय). — ^c) K₄ D_{1.9} T आघत्स्व; B Dn D₅ D_{2-3.10} G₅ M₁ आदत्से. — ^d) B D (except D_{1.2.9.10}) शक्नोति (for इच्छति).

14 S om. the ref. — ^a) K_{1.3.4} उक्ते (for उक्तम्). — ^b) K₃ प्राहृष्यन्नानदुर्बलः. — ^c) D₁₀ भूयः (for

C. 5. 460
B. 5. 15. 15
R. 5. 15. 15

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः ग्राह्यत तदा किल ।

उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४

अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।

दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽसि वरानने ॥ १५

न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते सुनीन् ।

अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६

मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

देवदानवगन्धर्वाः किंनोरगराक्षसाः ॥ १७

न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।

चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८

तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।

सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।

पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।

विमाने योजयित्वा स ऋषीन्त्रियममास्थितान् ॥ २०

अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।

कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१

नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।

समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।

शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२

बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।

न भेतव्यं त्वया देवि नहुषादुष्टचेतसः ॥ २३

न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४

इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।

शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि). — ^a) T₂ इंद्राणी; M (except M₄) नरेन्द्रः (for सुरेन्द्रः).

15 Before 15, all MSS. ins. नहुष उ° (S om. उ).

— ^c) D₂ T₂ G_{2.4.5} रुचिरं; G₈ कथितं.16 ^{ab}) G_{8.4} अ(G₄ ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहान् (G₄ न्स) कुरुते सुनीन्.18 ^a) K₃ क्रुद्धे मयि विनश्यन्ति. — ^b) K_{2.4.5} B₁ T₁ G (except G₅) M₃₋₅ सर्वे; M₂ सप्त (for सर्वे).— After 18, T₂ G_{1.5} ins.:

105* अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।

मयि हव्यं च कथ्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।

[(L 2) T₂ प्रतिष्ठिताः (for सना°).]19 T₁ om. 19. — ^a) K_{1.3.5} देव° (for ब्रह्म°). T₂ तथा ब्रह्मर्षयोमलाः. — G₂ (which om. 19°-20°) ins.107* after 19^{ad}. — ^c) K (except K₂) D₁₀ माहात्म्यं पश्य मे देवि; D_n D_{8.4.9} पश्य माहात्म्ययोगं मे. — ^f) D_{2.10} समृद्धि (for ऋद्धि च). — After 19, T₂ (om. line 2) G_{1.5} ins.:

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।

यद्यस्य तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D₉ om. 20; G₂ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — Before 20, N (except K₁; D₉ om.) T₁ G_{1.4.5} ins. शल्य उ° (T₁ G_{1.4.5} om. उ). — ^a) D₁ M₃₋₅ अथ; M_{1.2} च (for तु). — ^b) K_{1.2} तु (for च). — T G_{1.3.4} M₁ (om. lines 1 and 4). 2 ins. after 20^{ab}: G₂ (om.lines 1-2), after 19^{ad}:

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।

विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।

हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।

स तु दर्पेण महता परिभूय महासुनीन् ।

[(L 1) T₂ G_{8.4} वीर्येण भरतर्षभ; M₂ बलवीर्यसमन्वितं.]— ^c) K_{1.3.5} T G_{1.2.5} M तु; B_{8.5} D_n D_{2-4.6} G_{3.4} च (for स). — ^d) T G_{1.4.5} सुनीन् (for ऋषीन्). K_{1.5} स ऋषीन्त्रियमस्थितान्; B₅ ऋषीन्त्रियमसंयतान्.21 ^a) K₂ D_{1.9.10} S (except T₂) ण्यावलेपेन.— ^b) K₂ B D (except D_{1.2}) T₁ G_{1.5} M_{2.4} मद (D₁₀ वर)बलेन; M_{1.3.5} बलमदेन. — ^c) T₂ G₄ कामयुक्तः. K₅ D₉ G₈₋₅ M (except M₅) सु; D₁ च (for स).22 Before 22, T₂ G₄ ins. शल्यः. — ^a) B_{1.2} D₁₀ सा (for च). — ^b) K₂ B D_n D₈ D_{8-3.10} अथाब्रवीत् (for उवाच सा). K₄ D₉ च; K₅ D₁ T₁ ह (for सा). — ^c) G₂₋₄ क्षिष्टः (for शेषो). T G च (for मे). — ^d) K₂ B_{2.4} D₂ तु; G₃ च (for इह). — ^e) D₅ D_{6.8} तं (for त्वं). — ^f) K₁ भक्तायां.23 ^a) T₂ नहुषो. K_{1.4.5} चेतनात्; T₂ चेतनः.24 ^b) T₂ M₄ (sup. lin. as in text) हत (for गत). K₃ B₄ D₁ T₁ G_{1.4.5} एव (for एष). B_{2.4} नृपाधमः; D_{8.2} T₂ G₅ नराधिपः; D₉ न संशयः. — ^c) K₁ ऋषीणां च (for महर्षीणां). — ^d) B (except B₂) D_n D₈ D₈₋₃ T₂ G_{8.4} ततः (for हतः). D₁₀ वाहनाद्धतमंगलः.

ततः प्रज्वालय विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
 बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
 तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
 स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
 स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
 निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
 अग्निरुवाच ।
 बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
 त्वमये सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।

त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
 त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।

G. 5. 484
B. 5. 16. 2
K. 5. 16. 2

25 K₂ D₁ T₂ om. (hapl.) 25^{bc}. — *) M (except M₁) नु (for च). K₁ अपि गमिष्यामि; K₃₋₅ अप्याय-
 यिष्यामि; G₂ अहं गमिः; M (except M₁) अभिगमिः.

26 *) M₁ वह्निं स (for विधिवत्). — *) D₁ 2
 सुमहत् (for परमं). — *) D₂ राज (for तेजा). — *)
 D₁ देवराजप्रशांतये. — After 26, B₅ D_n D₂ (marg.). 3-3
 T₂ (marg.) ins.:

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्वाजन्मन्त्रमन्विष्यतामिति ।

[D_{n2} D_{2-6.8} T₂ अन्वेष्ट; C_n as above.]

27 K₄ (hapl.) om. from मद्भुतं in 27^f up to 'पाग-
 मत् in 28^f. — *) K₂ B D (except D_{1.9}) तत्रैव
 (for सहसा).

28 K₄ om. up to 'पागमत् in 28^f (cf. v. l. 27).
 — *) D₁₀ सर्वाः (for चैव). — *) B₅ D_{n1} D_{3.4}
 पर्वतानि (for तंश्च). — *) K₁ D_n D₅₁ D_{5-7.9} विचि-
 त्याथ; K₂ विचीयाय; K_{4.5} विजगाह; B D₅₂ D_{2-4.8}
 विचित्याथ; D₁ विदेशांश्च; D₁₀ समन्विष्य; T G M_{1.2.4}
 (sup. lin. as in text) विचिनोति (for विचीयाति). D₁
 महोदधीन्; G₂ महामतिः; M₄ (sup. lin. as in text)
 मनोतिगः (for -मनोगतिः). — *) K₃ D₁₋₉ निमिषांतरं.
 — *) D₂ गतः (for गमत्).

29 G₂ om. the ref. M₁ वह्निः (for अग्निः). — *)
 K₂ B D (except D_{1.2.9}) इह (for अहं). — *) T G
 तथा (for सदा). — *) G₃ ँष्टं नाहमुत्सहे-

30 All MSS. om. the ref. — *) K₁ महातेजाः;
 K₂ आगिरसः; K₃₋₅ स(K₄ बृ)हतेजाः; D₂ T₁ G M
 बृहस्पतिः (for देवगुरुः). K (except K₂) D_{1.10} आपो
 (for अपो). K₂ G₄ महामते. T₂ बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो
 विश पावक.

31 *) D_{n1} D_{8.9} शक्यामि (for शक्या). — *) M_{1.2}
 मे (for ते). K (except K₂) T G_{1.2.4.5} महाकवे; B_{1.3}
 G₃ महामते. D₂ प्रपन्नोऽस्मि महामते.

32 = Manu 9. 321. — *) T₁ G (except G₂)
 सर्वगतं (for 'व्रतं). — *) B₃ स्वं स्वं (for स्वासु).

Colophon. K_{1.2.5} B D (except D_{n2}) T₁ G₁ M₂
 all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D₁
 इन्द्रजय; T₁ G₁ M₂ इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name:
 K_{1.4} D₃ पुरोहितयानं; D₂ शचीवाक्यं; G₂ इन्द्रान्वेषणे
 अग्निबृहस्पतिसंवादः; M_{1.2} इन्द्रान्वेषणं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K₁ D₅₁ D_{5.7.10} S 15; D_{n2}
 16; D_{2.6} 14. — S'loka no.: K₃ 35; D_n 34.

16

1 *) = (var.) 1. 220. 22. K₄ D₁ T₂ G_{2.4} M₂
 भूतानां (for 'देवानां). — G₃ (hapl.) om. 1^{bc}. — *)
 K₁ अग्ने (for अन्तः). K_{1.2.4} D₃ सर्वभूतेषु. G₄ त्वमं-
 तश्चरसि भूतानां (hypermetric!). — *) G₅ त्वमसि

C. 5. 484
B. 5. 16. 2
K. 5. 16. 2

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्भुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्रे हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
त्वामग्रे जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वतो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६

(for चरसि).

2 2^{ab}=(var.) 1. 220. 23^{ab}. — ^a) K (except K₂) transp. आहुः and एकं. Gs as in text. — T₁ om. 2^{ad}. — ^e) D₁ व्याप्तं (for त्यक्तं). K_{3.5} D₁₀ ह्रीदं; D₉ चैतत्; G₂ सर्वं; G₄ हृदं; M₂ सप्त (for चेदं). — ^d) K_{2.4} न स्याद् (for नश्येद्). K₃ विनश्यति न संशयः; D₁ अन्यं न स्याद्भुताशनात्.

3 =(var.) 1. 220. 25. — ^a) K₁ D_{1.2.9} तुभ्यं कृत्वा (by transp.); K₃₋₅ T G (except G₅) तव कृत्वा. — ^b) K_{1.4.5} स्वकर्म; K₂ B₁ D₅ D_{5.7.8.10} T₂ G₂ विहितां. — ^d) K (except K₂) D₉ T G (except G₅) पुत्रैः (for सुतैः).

4 ^a) K₁ D₅ D₁ हव्यवाह. M त्वम (M₂ दं) हव्यवाहस्तु (M_{1.2} स्वं). — ^e) D₅ यजते. D₂ सत्रे; T₂ यज्ञैस् (for सत्रैस्). — ^d) K₁ यजन्ति; T₂ मंत्रैश्च; G₂ यच्छन्ति (for यज्ञैश्च). K₁ T₁ G_{1.2.4.5} परमा (G₂ च वरा; G₄ विविधा)ध्वरैः; G₅ परमेश्वरं.

5 ^a) K₁ D₈ हृष्टा (for सृष्ट्वा). K₄ त्वम् (for त्रीन्). G₁ हव्यवाहः; M₂ जातवेदाः. K₅ सृष्ट्वा च लोकांश्चरति मान्हव्य. — ^b) D₉ S (except T₂ G_{2.3}) transp. प्राप्ते and काले. K_{2.3.5} G₄ समिद्धः; D₅ प्रसिद्धः; T₂ समस्तान् (for समिद्धः). — ^e) B (except B₁) D (except D₁) त्वं सर्वस्य (for सर्वस्यास्य). K₄ जगतस्त्वं (for भुवनस्य). K_{3.5} त्वं प्रसूतिः (for प्रसूतिः).

6 =(var.) 1. 220. 26. — ^a) D₂ एव (for अग्रे). — ^b) B (except B₁) Dn D₅ D_{5-8.10} T₂ (before corr. as in text) मनीषिणः; M (except M₁) महाद्युते (for त्वमेव हि). G₂₋₄ च (for हि). D₂ ते विशक्तश्च विद्युतः. — ^e) K_{3.4} B Dn D_{2-4.6.7} वहन्ति; D₅ G₄

त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिन्निषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपत्न्यलाः ।
आजगाम सरस्तश्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

दहन्ते. — ^d) B₁ भानवः; B₂₋₅ D (except D_{1.2}) हेतयः (D₉ वः); T₂ दीप्तयः; G₁ रश्मिभिः; G₅ रश्मयः; Ca. d. s हायनाः (as in text).

7 7^{ab}=(var.) 1. 220. 28^{ab}. — ^a) K₂ T₂ त्वयापो; G₃ त्वयासीन् (for त्वय्यापो). K_{2.4} D₁₀ विहिताः (for (for नि)). — ^b) T₁ G_{1.5} विश्वं (for सर्वं). — ^e) D₉ अस्तु (for अस्ति). — ^d) T₁ G_{1.5} सुवत (for पावक).

8 ^a) T₂ G₅ M स्वां; G₄ त्वां (for स्व). D₉ विशते सर्वा (for भजते सर्वो). — ^b) K₅ T₁ G₁ (sup. lin. as in text).⁴ विशातु (for विशास्). — ^e) K₅ D₉ G₅ M (except M₂) त्वा (for त्वां). — ^d) T G ब्रह्म (for ब्राह्मैर्).

9 N (except D₃) M (except M₁) om. the ref. — ^a) B D (except D_{2.8-10}) T G_{1.2.5} हव्यवाह स (for वाहो). — ^b) K₄ D_{2.10} T₁ G₁₋₃ कविसत्तमः. — ^e) D₉ उवाचेदं (for अथोवाच). — ^d) K₁ उत्तरं; D₂ G₂ अववीत् (for उत्तमम्). — ^e) M (except M₁) transp. ते and शक्रं. G₄ अहं (for ते). — ^f) K₂ D_{1.2} अहं (for ते).

10 Before 10, K_{3.5} B D (except D₅ D_{1.8}) G_{4.5} M ins. शल्य उ° (S MSS. om. उ°). — ^a) D₂ विचिन्व (for प्रविश्य). — ^b) B₁ सपर्वताः; D₂ समुत्पन्नाः (for सपत्न्यलाः). — ^e) Dn D_{2.4} आससाद् (for आज°). K_{1.4.5} तद्वै; K₂ D₂ S तत्र (T₂ M₁ तत्तु) (for तच्च). — ^d) M₃₋₅ transp. गूढः and यत्र. B_{2.4} शचीपतिः (for शत°).

11 ^a) G₄ सप्तार्चिः; M_{2.3.4} (sup. lin.).⁵ सरसि (for पद्मानि). — ^e) K₄ अभ्य°; Dn D_{3.4.7.9} अपश्यत्स; G₃ अया° (for अन्व°). Dn D_{3.4.7.9} तु (for स). — ^d

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं विसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
 आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
 अणुमात्रेण वपुषा पञ्चतन्त्राश्रितं प्रभुम् ॥ १२
 गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
 पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
 महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
 शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
 शतक्रतो विवर्धस्व सर्वांश्चतुर्निषूदय ।
 उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
 अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
 त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६

त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
 स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
 त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
 त्वं देवानां महिमानं चकर्त्त ॥ १७
 पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाशुहि ।
 एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
 स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
 अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
 किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
 वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०
 बृहस्पतिरुवाच ।
 मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

C. 5. 505
B. 5. 16. 21
K. 5. 16. 21

MSS. विश', विस' or विश' also. B (except B1) Dn Ds D2-8. 10 तदा; D2 स्थिरं; G4 प्रभुं (for स्थितम्). T2 विसमध्ये व्यवस्थितं.

12 ^a) S (except Gs) आगम्य. D2. 9 M2 च पुनस्; M2-5 सरसस् (for च ततस्). — ^b) D10 M2 समा' (for तमा'). K (except Ks) B1-8 D2. 9. 10 बृहस्पतिः. — ^d) K2 'तत्त्वाश्रयं; S (except T2) 'सूत्राश्रितं.

13 ^a) D9 S (except M2; G1 before corr. as in text) 'गन्धर्व' (for 'गन्धर्वैः'). — ^c) K1. 4 पौराणैः (for पुरा'). D1 कविभिर; G8 स्तुतिभिर (for कर्मभिर). T1 G1. 5 दिव्यैः (for देव). M विविधाभिश्च स्तुतिभिः.

14 ^a) T1 G1. 5 शत्रुः (for शक्र). — ^b) K2 D2. 9 T2 M दानवस्; D7 दारितस् (for दारुणस्). K1 तथा (for त्वया). — ^c) D10 उभौ (for एव). — ^d) D9 अथोभौ; D10 संहतौ; T2 तथा तौ. K3-5 B2. 4 D10 घोरदर्शनौ.

15 ^b) D9 T2 G4 सर्व' (for सर्वांश्च). K4 om. from 15^a up to हतः in 16^a. — ^c) K1. 2 D1 M (except M1) वज्रं; K3 B (except B1) Dn D2-8 शक्र; D2-8 च हि (for वज्रिन्). — ^d) Ds D10 मह'; T1 G1. 5 ऋषीन्देवान् (for देवर्षींश्च). K5 स्वयमागतान्; D9 च सनातनान्; D10 समुपागतान् (for च समा').

16 K4 om. up to हतः in 16^a (cf. v. l. 15). — ^b) G3 लोकान् (for लोकाः), and (by corr.) प्रभो (for विभो). T2 त्वया लोकाः सुरक्षिताः. — ^c) T2 'दाय (for 'साद्य). — ^d) B Dn1 D2-4 'तेजोति' (for 'तेजोप').

17 ^a) B (except B1) 'देवेषु (for 'भूतेषु). Dn Ds D2-8. 10 शरण्य (for वरेण्य). K2-5 D9 S वरो (K3. 4 D9

समो; K5 समं) वरेण्यः (K4. 5 T2 'ण्य) (for वरेण्य ईड्यः). — ^b) D9 समो; G8 परं (for समं). D2 एव (for इह). — ^c) K5 शत्रुत् (for शक्र). — ^d) K1 G5 अभिमानं; K4 D7 महिमा त्वं; T2 शत्रुमाजौ; G4 अतिमानं (for महिमानं). K1. 8-5 गतिश्च; G4 च शक्रः; G5 च कर्त्ता; Cd. 8 चकर्त्त (as in text). K2 त्वं देवानामापदं हंसि नूनं.

18 ^a) K2 त्राहि; G4 षासि (for पाहि). K2 D2 T2 G (except Gs) transp. देवान् and लोकान्. K3 B2. 4 Dn D3-8 सर्वान्; D9 M (except M1) लोकान् (for देवान्). K D (except Ds D2. 8) T G च; M (except M1) स्व' (for स-). D9 माहेंद्र (for 'लोकांश्च). — ^b) K1. 2 G5 त्वमवा' (for बलमा'). — ^c) K1. 2 D2 T G तु; D9 अथ (for च).

19 ^a) K2 om. च. D10 पुरेव (for स्वं चैव). G5 आदाय (for आस्थाय). — ^b) K2 सर्वभूतः; D8 (by transp.) स बभूव. — ^c) K1 Ds गुरुन् (for गुरुं). K1 देवान् (for देवो). — ^d) K5 B D (except D1) अव (D9 उपा) स्थितं.

20 ^a) D1 G4 वै (for वो). — ^b) M 'बलः (for 'सुरः). — ^c) K2 स; D9 तु (for च). K1. 4. 8 D10 अपि (for सु). — ^d) K1. 8 D1. 9 G2. 4 M2-5 सः (for यः). B Dn Ds D2-8 यो वै लोकाननाक्षयत्.

21 ^a) K1 मानवो (for मानुषो). Ds (hapl.) om. from राजा up to नहुषो in 22^a. — ^b) K (except K2) बलवीर्येण तेजसा; T2 महर्षिगण'. — ^c) K1. 4. 5 Ds. 10 T2 अनुप्राप्य (for 'प्राप्तः). — ^d) D9 M बाधति नो (for नो बाधते). G2-5 अधिकं (for भूतम्).

C. 5. 505
B. 5. 16. 21
K. 5. 16. 21

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते मृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।

तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त

त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।

तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च

गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३

गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र

त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।

तानब्रवीन्नहुषो नासि शक्र

आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४

22 Ds om. up to नहुषो in 22^a (cf. v. l. 21); Dn1 om. the ref. K2 B Ds D1.5.7-10 शक्र (for इन्द्र). — ^a) K D2.7-9 Gs.4 Ms-5 तु; B2 Dn Ds.4 च; B4 वै (for नु). K (except K2) मानुषो (for नहुषो). G2.5 राजा (for राज्यं). — ^b) K1.5 Ds2 G4 प्राप्य (for प्राप). D10 मानुषः (for दुर्लभम्). T2 M देवानां प्राप्तवान् विभो (T2 नृपः; M1 प्रभो); G5 देवराज्येभिषेचितः. — ^c) G2 संयुक्तः (for वा युक्तः). — ^d) Ds वो; T1 G अथ (for वा). — After 22, T1 G (except Gs) ins.:

109* तत्सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।

[G4 कथयस्व त्वं (for 'ध्वं मे').]

23 T2 G2 om. the ref. G4 गुरुः (for बृहस्पतिरु). — After the ref., S ins.:

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्वं प्रण्यथितं जगत् ।

परस्परभयोद्विग्नं बभूवार्तमराजकम् ।

ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्षिसंघैः सपावकैः ।

मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ।

[(L. 1) T2 प्रविष्टे; M2.3 प्रणष्टे (for प्रणष्टे). — (L. 3)

G2.5 ऋषिवर्यैः (G2 'नैः'); G4 सर्षिसिद्धैः (for सर्षिसंघैः).]

— ^a) T1 G1.2.4.5 M1 (sup. lin.).2 ततो; M1.8-5 यतो

(for देवा). Ds T1 G1.4.5 M नाकामयन्तः; D1.9.20

आकामः; G2 न कामः (for अकामः). Gs ततो हि ताः

शकुनाः कामयन्त. — ^b) S (except T2) राज्यं त्वया

त्यक्तमिदं महात्मन्. — ^c) D1 तथा; S ततो (for तदा).

T1 G1.5 महर्षयः (for अथर्षयः). — ^d) B Dn Ds D2-3

'मुख्या'; Ds T2 'सिद्धा' (for 'संघा').]

एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै

राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।

त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः

कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५

तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं

मा त्वं पश्येन्नहुषं वै कदाचित् ।

देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता

न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे

बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।

वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो

देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

24 ^a) K1.2 Dn D1-4.9 S transp. शक्र and तत्र. — D2 (hapl.) om. from राजा up to देवै in 25^a. — ^b) Ks transp. नो and राजा. — Dn2 G4.5 om. भव. K4 भव वै (for भव). B1 T G1.8 भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य). — ^c) Ks G5 अस्ति शक्तिः (for अस्ति शक्तः). — ^d) T2 हीनस्त्वहं; M आप्यायध्वं (for आप्यायध्वं). B (except B1) D (except D1.2.9; D4 om.) मां (for च).

25 D4 om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^a) K1.3.4 स एवमुक्तो; K2 एवं युक्तो; Ks B1 Ds G5 एवमुक्तो; D1 T1 G1 एवं चोक्तैर् (D1 'क्तै'). D10 सर्षिदेवैः (for चापि देवैः). — ^b) Gs 'रूपः' (for 'वीर्यः'). — ^c) T2 त्रैलोक्यं. Ms.4 om. च. T1 G1.5 M1 अस्मिन् (for च). M1 प्राप्ताराज्यस्य (for प्राप्य राज्यं). K4 B (except B1) D (except Ds) G2-4 महर्षिन् (for तपस्विनः). — ^d) D10 transp. कृत्वा and वाहान्. K1 Ds लोकं; D1 लोके (for लोकान्). Ms-5 महात्मा (for दुरा).

26 ^a) M (except M1) 'हणं' (for 'हरं'). — ^b) T G तं (for त्वं). D2 तं नहुषं; T1 G त्वं नहुषं (for नहुषं वै). M तं पश्येत्स्वं नहुषं मा कदा. — ^c) B2.5 Dn Ds Ds-9 G4 भृशार्ताः; D2 प्रयाताः (for भयार्ताः). — ^d) B1 न पश्यन्ति; B2-5 Dn Ds D2-10 G2.4 न पश्यन्ते; D1 दृश्यन्ते ते; Gs पश्यन्तो वै (for न पश्यन्तो). B D G2.4 चरन्तः (for चरन्ति).

27 ^a) K1 T G ब्रुवति (for वदति). — ^d) G4 transp. देवः and सोमः. Ds D10 om. the first ch.

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
 दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
 दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
 पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८
 स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
 संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
 राजा देवानां नहुषो घोररूप-
 स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
 ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
 दृष्टीविषस्तस्य विभीम देव ।

त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
 स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
 इन्द्रोऽब्रवीन्नहुषं भवानपां पति-
 र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
 संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
 रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१
 ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
 प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
 तमाह शक्रो भविताये तवापि
 ऐन्द्राग्रो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२

C. 5. 517
E. 5. 16. 32
K. 5. 16. 34

28 ^a) K₅ G₈ समागम्य. — ^b) D₁₀ शक्र (for चैव).
 — ^c) D_n G₄ M_{1.3.4} त्वा (for त्वां). T G अद्य सर्वे
 (for अक्षतं च). — ^d) D_n D₈₁ D_{8-5.7} पश्याम वै; D₈
 पश्यामि वै; T₂ संपश्यामो. K D_{1.2.10} पश्याम देवेन्द्र
 पुनः समग्राः.

29 ^a) After यथावत्, N (except K_{1.3.5}) T (T₂
 marg. sec. m.) ins.:

111* च हि लोकपालान्
 समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।

उवाच चैवान्.

[(L. 1) K₂ प्रतिपूज्येह राजा; D₁₀ नृपलोकपालान्. — (L.
 2) K₂ सद्यो मन्ये निहतारिं शक्रः.]

— D₉ om. from प्रतिभाष्य to 'स्यान्तरेण in 29^b. K प्रति-
 पूज्य (K₂ 'भाष्य); M परिभाष्य. — ^b) K_{1.3.5} संचोदयन्;
 K_{2.4} B D (D₉ om.) G₂ 'चोदयिष्यन्; M_{2.4} 'चोदितं
 (for 'चोदयन्). D₁ नहुषं च (for नहुषस्य). T G M₁
 अंतरायम्; C_{d.8} अंतरेण (as in text). — ^d) S (except
 G₁) तस्मात् (for तत्र). K₁ D_{2.10} साहाय्यं; D_{5.7} सहायं.
 K₁ transp. दीयतां and मे. S (except G₅) वै (for मे).

30 ^a) G₈ तत् (for ते). T G तु (G₈ ते) (for च).
 K_{4.5} 'कल्पो (for 'रूपो). — ^b) D₂ T G_{1.3-5} दृष्टिर्विषं
 (G_{2.4} 'षस); G₂ षष्टिर्विषं (for दृष्टी). K_{2.4} G M विभेम;
 T विभेमि. K₁ B D_n D₈ D₈ ईश; K₂ D₁₀ शक्र; T₂
 घोरं (for देव). D₁ दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शः. — ^c)
 K₁ D₈ G₂ चेद्राजा; K₂ B D_n D_{8-8.10} G_{1.3-5} चेद्राजानं
 (K₂ 'जा तं); D₁ चेद्रं जानन्; D₂ देवराजं (for चेद्राजन्).
 D₉ त्वां चेद्राजासौ नहुषः पराजयेत्. — ^d) K_{1.3.5} B₂₋₅
 D_n D₈ D_{8-8.10} G₁ (after corr.) ततो; K₂ B₁ D₁ ते वै;
 K₄ G₈ त्वत्तो; D₂ T G₁ (before corr.) 2.4.5 M₁ तं वै; D₉
 न वै (for तद्वै).

31 ^a) K₅ अवांग् (for अब्रवीत्), and अयम् (for
 भवान्). M₃₋₅ भगवान् (for भवतु भवान्). K₈ इन्द्रश्च
 पूर्व वरुणश्च पश्चात्. — ^b) K₅ सहाभिषेकं; B (except B₁)
 D_n D₈ D₈₋₈ मयाभि. — ^c) K₈₋₅ संप्राप्त्युः; D_{2.9}
 प्राप्नुवन्त्वद्य; D₁₀ संप्राप्त्युतां; T G M₁ (orig.) अवाप्त्युतां (T₂
 अवाप्त्याहं; G₄ संप्राप्त्युतां); M (M₁ sup. lin.) अवासवान्
 (for संप्राप्त्युवन्त्वद्य). K (except K₂) D_{2.9} T G सहिता
 (T₂ 'तो) देवताभिः (K₁ 'ताश्च); D₁₀ सह देवताभिः; M
 नहुषो (M₁ सहितो) देवताभिः (for सहैव तेन). D_n
 D₈₋₇ दैवतैः; C₈ तेन (as in text). D₁ (corrupt)
 प्राप्नुवन्त्वद्य देवताः सहिता भीरुरूपं. — ^d) G₅ रिपुं (for
 रिपुं). K₄ B D_n D₈ D_{1.3-8} T₁ G₁ रिपुं जयाम; D₉
 रिपुंजयं; M ज (M₁ ज्ञा)यामहे. B (except B₂) D_{n1}
 D₈₋₈ तं (D₁ वै) नहुषं (for नहुषं). B₁ D_{2-4.9.10} G₄
 'रूपं (for 'दृष्टिम्).

32 ^a) D₁ अनलः प्राह (for ज्वलनोऽप्याह). T_{1.2}
 (m as in text) G ततस्त्वग्निः (G_{1.2} 'स्त्वमग्निः) प्राब्रवीदिन्द्र
 भागं. — ^b) K_{1.4.5} वै (for मह्यं). D_n भवत् (for
 तव). K₁ साहाय्यं; D₈ D_{1.8} सहायं (for साह्यं). D₂
 करोमि (for करिष्ये). — ^c) M_{2.4} तदाह. G₈ om. अग्ने
 and reads इति (for अपि). — ^d) K_{1.3.5} ऐन्द्राग्रोर्; K₄
 B_{1-3.5} D_{2-4.6.7} ऐन्द्राग्रोर् (K₄ 'ग्रो); B₄ D_n D₈
 D_{1.5.8} ऐन्द्राग्रोर् (D_{n1} 'ग्रौ; D_{n2} 'ग्रो; D₈ 'ग्रो; D₈
 'ग्रोर्). D₉ ऐन्द्राग्रौ भाग एतौ महान्तौ.

33 Before 33, except K₂ all MSS. ins.: शक्य उवाच
 (S om. उ). — ^a) K (except K₂) एतत्; M ततः
 (for एवं). T₂ G संमंज्य (G₂ संयज्य); M सकृत् (for
 संचिन्त्य); cf. v. 1. 34. — T₁ G_{1.5} transp. 33^{ad} and
 34^{ab}. — ^d) K₂ राक्षसानां; B₁ घनदानां (for घनानां च).
 T G चाधिपं (T₂ G₄ अधिपं) (for च प्रभुं). K_{2.5} D₈ D₁

C. 5. 518
B. 5. 16. 33
K. 5. 16. 25

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३

वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो अष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M₁ sup. lin. as in text) तदा (for तथा).

34 T₁ G_{1.5} transp. 33^{ed} and 34^{ab}. — ^b) T₁ G₁ हि (for अपि). T₁ G_{1.5} अपि (for तथा). — ^c) K₅ D₈ D₈ G₂ आधिपत्ये (for 'पत्यं'). — ^d) K₅ D (except D₈ D_{1.2.9.10}) संचिन्त्य (for सत्कृत्य); cf. v. l. 33. N (except K_{1.2.4} D₈) T G_{1.2.5} तथा (for तदा).

Colophon. K_{1.2.4} B D (except D_{n2} D₈) G_{1.2} M_{2.8}, all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G_{1.2} M_{2.8} इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{4.5} पुरोहितयानं; M₂₋₅ इंद्रप्रत्यक्षी (M₂ 'क्ष' करणं). — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈ D_{5.7.8.10} S 16; D_{2.8} 15. — S'loka no.: K₅ D_n 34; D₈ 36.

17

1 ^a) D₉ एवं (for अथ). B₁ G₈ संचिन्तयानस्य (G₈ 'मा' नस्य; D₉ चिन्तयतस्तस्य. — ^d) N (except K₂) सदैवतैः; T G सहाम (G₂ 'सु' रैः. — ^f) D₂ प्रत्यपद्यत.
2 ^a) S तत्र (T₂ अथ) (for अर्च्यं). D_{n2} G₈ M_{2.4} देवेन्द्र. — After 2, S ins.:

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराजं शतक्रतुम् ।

दिष्ट्या धर्मः स्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

[(L. 1) T₁ G_{2.5} पश्यामि. — (L. 2) M₁ धर्मे स्थितो लोकः. — T G cont.: M ins. after 3^{ab}:

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^a) D_n D_{8.4} अथ (for च). D₁ नष्टः; M दग्धः (for भ्रष्टः). — ^b) M तिमिरं च प्रणाशितं. — After 3^{ab}, M ins. 113*. — ^{ed}) S (except T₂ G₂₋₄) transp. हतारिं and भवन्तं. K₂ B₁ D₁ M₁ पश्यामो. D₁ सर्व एव च; G₂ M₂ बलसूदनं; M_{1.3-5} बलसू.

4 D₁ शल्यः (for इन्द्र उ^०). — ^a) D₁ तु; S (except G₈) वै (for ऽस्तु). — ^b) M₂ प्रीतोस्मि. S transp. दर्शनात् and तव. — ^d) Some MSS. अर्ध.

5 K D_{1.2.9} S om. the ref. — ^a) K₁ हि; K_{4.5} D₉ T₁ G_{1.5} च; D₁ तद् (for तम्). K₃ पूजितेषूपविष्टेषु. — ^b) K₄ आसीनं (for आसने). K₂ T₂ मुनिपुंगव. — ^c) D_{1.2} देवेन्द्रः (for देवेशः). S (except T₂) पप्रच्छ देवदेवेशः. — ^d) K (except K₂) राजसत्तम; D₂ T₂ मुनिसत्तम (for ब्राह्मण^०). D₁ प्रहृष्टवदनस्तदा; D₉ प्रहृष्टेनांतरात्मना; T₁ G M तदा तं नहुषं प्रति.

6 Before 6, M ins. इंद्रः. — ^a) T G श्रोतुम् (for एतद्). G₂ एवं हि (for इच्छामि). M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्). — ^b) K₅ तपोधन; D₁₀ त्वयानघ (for द्विजो^०). — ^d) D₁ कामनिश्चयः; D₇ पापदुर्मतिः.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
 स्वर्गाद्भयो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
 श्रमार्तास्तु बहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
 देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
 पश्यन्तुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
 य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
 एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
 नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
 प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
 अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
 तेनाभूद्व्रततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
 ततस्तमहमाविशमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
 यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्यस्पृशः पदा ॥ १३
 यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
 बाहान्कृत्वा बाहयसि तेन स्वर्गाद्व्रतप्रभः ॥ १४
 ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
 दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
 विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५

C. 5. 837
B. 5. 17. 17
K. 5. 17. 17

7 ^b) Gs मदद् (for यथा). M सुदुर्मतिः (for दुरा^a).
 — ^a) D10 transp. स्वर्गाद् and भ्रष्टः. — ^d) K2.4.5
 B1.3.5 Ds D10 बलगर्वितः; D2 वरदर्पितः.

8 Gs om. 8^{ab}. — ^{ab}) M श्रीमंतः (for श्रमार्ताः).
 Ks B (except B1) Dn Ds Ds-8 च; D10 तं (for तु).
 D10 च (for तं). K1.5 M पापकर्मिणः; D2 पापचारिणं. T
 G (Gs om.) ऋषयस्तु परिश्रान्ता बाह्यमाना दुरात्मना. — ^a)
 Ks (m as in text) D7 Ms 'र्षयोबलाः. — ^c) D
 (except D1.2.9) transp. संशयं and नहुषं. K1.2 Ms-5
 देवाः; Ds T2 देवः; D10 चोरः; M2 देवः. K2 जयिनां (for
 जयतां). K (except Ks) Ds D2.5.7 T Gs.5 वरः; D1.9
 Gs वराः (for वर). M पापचेतनं (for जयतां वर).

9 ^a) Ks.5 इमे वै; Cs य इमे (as in text). K
 (except Ks) M1 ब्राह्मणाः; Cs as in text. — ^c) K1.4.5
 D1 प्रमाणा; Cs प्रमाणं (as in text). — ^d) D2 पार्थिव
 (for वासव). — ^f) S सहसा (for तमसा). K1 Dn1
 D1.4 गूढं (for मूढं).

10 D2.8 ऋषिस्वाच; M2 ब्रह्मर्षयः. — ^a) Gs अथा-
 धर्मेण वृत्तस्त्वं. — ^b) T G1.5 transp. धर्मं and न. D2
 स्वधर्मः; Gs M अधर्मं (for धर्मं न). D2 नोपपद्यसे; T1
 G1.5 च जिघृक्षसि; T2 प्रतिगूहसे; G2.4 M प्रतिगूहसि.
 K1.4.5 Ds.10 (sup. lin. as in text) स्वमतं (Ds अधर्मं)
 च प्रशंससि; Gs धर्मं प्रतिजिहीर्षसि. — ^c) Gs.4 M1.2.4
 एकम् (for एतद्). — ^d) K1.4.5 Ds पूर्वोक्तं च; D1.5
 Gs.4 M1.2 पूर्वोक्तं. Gs मनीषिभिः.

11 ^a) K1 B4 तु; K2 T2 G2-4 सन् (for स). — ^b)
 Ks-5 D2 S (except M2.5) ऋषिभिः (for मुनि^c). K1.5

Ds2 Ds Gs वासवः.

12 ^a) K1 S (except Gs) हतं; Ks D2.8 गतं (for
 हतं). K1.4.5 B D (except D1.9) च; K2.8 असौ; T
 G1.2.4 सन् (for स). — ^b) K1.4.5 स निःश्रीकः; Gs
 अश्रीकश्च. Bs शचीपतिः; Dn Ds.4 महीपतिः. — ^c)
 M1.2.4 अतः (for ततः). Ks B2.3.5 Dn Ds.4.5 तमसा-
 विभं; Ds Ds.7.8 (before corr.) सहसाविभं; D10 सहसो-
 द्विभं; Gs अहमुद्विभं; M ऋषयः कुदाः. — ^d) K2.8 B2
 Dn D2-4.9 स्पृशपीडितं (Ks D2.9 तः). M अवोचन्भय-
 (M2 'न्मृश)पीडिताः.

13 ^a) M पूर्व- (for पूर्वैः). Ks Dn Ds-8 ब्रह्मन्; B1
 Ds कर्म; D2 वरमं; S मार्गं (for ब्रह्म). — ^c) D2-4 अदुष्टं
 (for अदुष्टं). Ks.4 B2.3.5 Dn Ds.4.7.9 मे (for वै).
 — ^d) K1 यस्त्वं; Ks यन्मां; D10 यन्मे; Gs यस्य; Gs
 यस्मान् (for यच्च). K1.4.5 Ds मूर्ध्नास्पृशः (Ds 'शन्);
 Ds मौर्ध्यास्पृशः; D10 मूर्ध्यस्पृशन्. T G1.2.5 यन्मूर्धन्य-
 स्पृशः (G2 'शन्) पदा.

14 ^a) M देवान् (M2 एतान्) (for मूढ). — ^d) M2
 हतप्रभः.

15 ^a) Ds Gs.5 परिभ्रष्ट. — ^b) Ks.5 Dn1 D1
 महीतले. — ^c) B1 T2 भवान्; T1 G M महीं (for महान्).
 — ^d) M चरिष्यसि च (for विचरि^e). K1.2.5 D2 चीर्णेन;
 Ks T1 G M1.2 पूर्णे च; D1 चीर्णे तु; Ds T2 Ms-5 पूर्णे तु
 (for पूर्णेषु). — ^f) D2 Gs ततः (for पुनः). T G
 गमिष्यसि (for अवाप्स्य^e). — Ks.5 Ds T G M1 ins.
 after 15; M2, after 16^{ab}:

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

C. 5. 537
B. 5. 17. 18
K. 5. 17. 19

एवं अष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७
शल्य उवाच ।
ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।

पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्यान्नुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १

पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1.2 cont.:

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 ^a) K1 D1.2.9 G2 असौ (for स). — After 16^{ab}, K (except K2) D8 ins.:

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।

[K8 D8 पापपूरुषः.]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins. 114* and 115* (cf. v. l. 15). — ^a) S (except M2.5) ब्रह्मर्षि (for ब्राह्मण°).17 ^a) B (except B2) त्रिविष्टपं(!). D8 समासाद्य (for प्रपद्यस्व). — ^a) Dn Ds D9 जितामित्र. — ^a) K1 महात्मभिः (for मह°).18 K1.4.5 S (except G5 M1) om. the ref. — ^b) Ds सेविताः. — ^a) G4 ऋषयः (for पितरः). D10 पितरो वसवो यक्षाः. — K1.8.5 om. 18^a-19^a. — ^a) K4 D1.2.9 S transp. भुजगाः and राक्षसाः. D8 भुजगाश्चैव राक्षसाः.19 K1.2.5 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) K2 B1 D1.2 पंनगाश्चैव; K4 शतशश्चैव; T1 G1.5 किंनराश्चैव; T2 G4 प्सरसश्चैव; G2.3 M1.2 सर्वशश्चैव; M3-5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च). — ^b) K1.8.5 गंधर्वाप्सरसां गणाः; D9 किंनराश्च सहस्रशः; T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा. — ^a) K3 D2.3 G8 चैव (for शैलाः). — ^a) K3 समुद्रा° (for सागरा°).20 ^a) K4.5 B D (except Ds Ds.8.9) T G1 उपागम्य. — ^b) K4.5 शत्रुजित्. D1 दिष्ट्या संवर्धिता वयं; T1 G हतारिर्भव शत्रु°. — ^a) D10 निहतो (for हतश्च).— ^f) T2 सर्परूपो (for कृतः सर्पो). K8-5 महीपतिः; T G महीं गतः; M1 (sup. lin.) महीपते.

Colophon. K1.2 B D (except Dn2 D9) T1 G1 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्र (D1 शक्र)-विजय (T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name.: K4.5 पुरोहितयानं; D2 शक्रनंदः; G2 नहुषप्रपतनं; M2 नहुषपापशान्तिः (sic); M3-5 नहुषशापः. — Adhy. no. (figures, words or both); K1 Ds1 Ds.7.10 S 17; Dn2 18; D2.6 16. — S'loka no.: K5 13; Dn2 23.

18

1 ^a) T1 G1.4.5 ततः संस्तूयमानः स (G4 नो वै). — ^a) K (except K2) B1.8.5 D (except Dn Ds.8.9) ऐरावतं. K1.8 साद्य; Ds D10 स्थाय (for रुह्य). — ^a) M1 गजेंद्रं (for द्विपेन्द्रं). D2 लक्षणांनितं (for लक्षणैर्युतम्).2 ^a) K4 D (except D1.2.9.10) सु- (for च). K8 आजगाम महाबुद्धिः. — ^b) T2 ब्रह्म° (for मह°). — ^a) K (except K2) D10 धनाधिपः (for धने°).3 ^a) D10 सर्वदेवैः. M (except M1) एतैः (for देवैः). — ^b) K4 ततो (for शक्रो). D2.9 दैत्य°; G4 बल°; M3-5 शत्रु° (for वृत्र°). — ^a) T1 G सर्वाभिर (for गन्धर्वैर). — ^a) M3-5 स्तुतस् (for यातस्). K2.5 B2 M1 विभुः; B3 प्रति; B4 हरिः; M3-5 ययौ (for प्रभुः). K4 देवराजः शतक्रतुः (= 4^b); cf. v. l. 4.

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
 स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
 मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
 ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
 अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
 ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
 वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
 अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
 उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
 एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
 व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
 संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
 एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।

अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किञ्चिदसि महावने ।
 द्रौपद्या सह राजेन्द्र आतृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
 एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
 वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
 दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
 अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
 एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुघ्नदत्त ।
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
 ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
 आतृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
 उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
 राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
 तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।

C. 5. 560
 E. 5. 18. 17
 K. 5. 18. 17

4 ^a) D₁ स महेंद्रो; T₂ G₈ समेत्य च; M₂ स स्वमेत्य.
 — ^b) = 8^d. K₄ शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः; cf. v. 1. 3. — ^d) K₈
 विष्टपं (for देवराट्).

5 ^a) K_{1.2} B₈ D_{1.2.9} T G M₂ तु (for स). — ^b)
 K₂ D_{2.9} प्रत्यदृश्यत; D₆ T₂ G₄ समपद्यत. — D₆ (hapl.)
 om. 5^e-6^b. — ^c) D₈ वेदैर्मन्त्रैश्च; G₅ वेदैरेन तु. — ^d)
 D₁₀ महेंद्रं (for देवेन्द्रं).

6 D₈ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) K_{1.3} D_{1.3}
 (after corr.) S (except M₅) स (for तु). — ^b) K₄
 D_n D₈-s संहृष्टः. D₁ दृश्यत (for पद्यत). — ^c) G₂
 वासवः (for वरं च). K₅ स; B₁ तु; D₁₀ सं (for च).
 K_{1.3.5} राजन्; K₂ D₈ D_{5.7} तस्मात् (for तस्मै). — ^d) K₁
 तस्मादांगिरसैः; K₅ D₂ गिरसां (D₂ सं). K₅ अपि; D₉
 तथा (for तदा).

7 ^a) K₄ B D (except D_{1.9}) T₂ G_{1m.4} रसो (for
 रसं). D₁₀ नाम्ना (for नाम). K₅ तस्मादांगिरसे तात.
 G₈ cites अथर्वांगिराः. — ^b) K_{4.5} D₂ तस्मिन्; D₉
 ह्यस्मिन्; T₁ G_{1.5} त्वस्मिन् (for अस्मिन्). K₂ कृद्रोहे
 (sic) वै; K₃ B D₈-7 वेदेस्मिन्वै; D_n D₈ वेदोस्मिन्वै; D₈
 वेदोस्माद्वै. C_n अस्मिन्वेदे (as in text). — ^d) D_{1.2}
 यज्ञे (for यज्ञ). D₁ लिप्स्यसे; D_{2.9} M लप्स्यसि.

8 ^b) K₅ गिरसां; D₁ गिरसे. K₄ D₈ T₁ तथा (for
 तदा). — ^c) D_{n1} G₅ विसर्जयन्. K (except K₂) D₈
 भागो; M बाहुर् (for राज). — ^d) G₅ महाराजः (for
 देव).

9 ^a) K_{1.4.5} D₂ transp. सर्वान् and त्रिदशान्. — ^c)
 M₄ राज्यं (for राजन्). — ^d) M प्रभो (M₂ सुः)
 (for प्रजाः).

10 ^a) K₂-s पतद् (for एवं). D₉ इदं (for अनु).

11 ^b) K₂ महीपते; K_{3.5} युते; G₈ मते (for महा).

12 ^b) D₉ लप्स्यसि (for प्रा). — ^{cd}) K_{1.2} B₁
 D_{1.2.9} वृत्रहन्ता (for वृत्रं हत्वा). T₁ G_{1.5} M transp.
 प्राप्तः and शक्रः.

13 ^a) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च). K₄ स
 (for च). — ^c) K_{3.5} शापाभिभूतो; T₁ G (except G₁)
 शापाभिहतो.

14 ^a) M (except M₂) ते च (for तव). — ^b) D₂
 शत्रुमर्दनः; M₁ कर्शन.

15 ^b) D₉ पृथिवीम् (for मेदिनीम्). — ^c) D_{2.4.8.9}
 राजन्; T₂ तात (for वीर). — ^d) B₁ T₁ G_{1.5} सह प्रभो;
 B₂-5 D_n D₈ D₈-5.7-10 सहानया; D₆ महानयः; T₂ तथा
 विभो (for सहाभिभो).

16 ^a) K_{1.4.5} D₈ राजन् (for शक्र). — ^b) K₁ नाम
 संमतं; D₈ D_{1.7.9} T₂ देवसं (for वेदसं). — ^c) K₃
 राजो; K₅ D₂ G₈ M (except M₅) राजां; T₁ G_{1(m} as
 in text). 2.5 राजन् (for राजा). — ^d) D₁ जयतां वर; T₁
 G₅ M₈-s जयमिच्छतां.

17 D₁ om. 17^{ab}. — ^a) D₉ संश्रावयामास; G₈
 वयिष्यामि (for वयामि त्वां). M₂-4 त्वा (for त्वां).
 — ^b) M₈-s जयाय; C_a विजयं (as in text). D₇

C. 5. 550
B. 5. 18. 17
K. 5. 18. 17

संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिदीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमामोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१

श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयतां वर). D₂ G₄ वरं (for वर).
— °) K₄ संस्तुयं (for संस्तूयं). M वर्धति; Ca वर्धन्ते
(as in text).

18 °) K_{1.4.5} D₂ महाबाहो; G₄ M अभावाय (for
अभावोऽयं). — °) M₃₋₅ दुरा (for महा). — After 18,
K (except K₂) D_{2.7.8} ins.:

117* संग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G₂ om. 19-20. — °) D₂ M (except M₁)
आख्यातं (for आख्यानं). D_{2.9} T₁ G_{1.3} M चैव (for
इन्द्र). — °) K (except K₂) D₁ M₂₋₄ इमं; T₁ G_{1.5}
चैव; G_{3.4} च वै (for इदं). G₈ M_{3.5} नियतं. — °) D₁₀
धौतं; T G (G₂ om.) हुतं; M_{1.2.4} पूतं. D_n D₈ D_{8.9}
M₃ जितः स्वर्गः; G₄ वसेत्स्वर्गे. — °) K₂ B₁ D_{1.2} G₄ M₁
प्रेत्य च; K₄ T₂ G_{1.3} संप्रेत्य; B₂₋₅ D_n D₈ D₈₋₁₀ परत्र
(for स प्रेत्य). K₅ मोदति; M नन्दति (for मोदते).

20 G₂ om. 20 (cf. v. l. 19). — °) T G (G₂
om.) च शत्रु (for चारिजं). — °) K₃ B (except B₁)
D (except D_{1.2.9}) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो). M
(except M₁) पुनः (for नरः). — °) D₈ आपदः; G₄
अशुभं (for आपदं). K_{2.5} D_{n1} D₈ D_{1.7.9} T₂ G_{3.4}
M_{1.2} किंचित्. D₂ नामुयादापदा किंचित्. — °) D₁ स तत्र
(for सर्वत्र). — °) K_{3.5} पराभवः; D₈ D₁₀ G₁ पराजयः.

21 B_{2.3.5} om. the ref. — °) D₈ राजन् (for
राजा). — °) D_{n1} D₈₂ G₃ M_{3.4} भरतर्षभः. — °) D₂
धर्मविदां. K₂ B₁ D_{2.3} T₁ G_{4.5} M_{1.2} वरं (for वरः).

K_{1.3-5} शल्यं च (K₁ तं शल्यं; K₄ °ल्यं तु) कुरुनन्दनः
(K_{1.3} °न).

22 °) K₁ B D_n D₈ D_{1.3-8.10} तु शल्यवचनं; D₂ S
(except T₂) तु (M_{1.3-5} च) शल्यस्य वचः (for शल्यस्य
वचनं). — °) B₁ धनंजयः (for युधिष्ठिरः). — °) T₁ G
तमुवाच (for प्रत्यु). K₅ महाबाहुः; T₂ तदा राजा (for
महाबाहुः). — °) M धर्मराजः (for मद्राजम्).

23 Before 23, T₂ G_{2.3} ins. युधिष्ठिरः. — °) K_{1.4.5}
D₈ सारथ्ये (for °थ्यं). — °) K_{1.4.5} D₈ भविष्यति (K₄
°सि); K₂ G₄ करिष्यसि. — °) K₁ न च (for मम).
K_{1.2} D₉ संस्तवः; K₄ संमते; D₁ च स्तवः; G₈ संस्तवैः (for
संस्तवैः). K_{3.5} कर्णस्यास्मदभिस्तवः; B D_n D₈ D_{2-8.10} T
G_{1.2} Ca कर्णस्यार्जुनसंस्तवः (D_{n1} D₂₋₄ °भवः; T G_{1.2}
°स्तवैः).

24 °) T₁ G त्वं; M₃₋₅ मा (for मां). K₄ T₂ त्वं
(for सं). — °) K₁ वक्ष्यामि; D₈₁ D₈ शक्यामि; D₁₀
कर्तव्यं (for शक्यामि). G₅ वक्ष्यसे राजन् (for अपि
शक्यामि). — °) K₁ तत्करिष्ये न संशयः; K₄ करिष्यामि
हितं तव.

25 °) K₄ ततश्चामंशय; B D (except D_{1.2.9.10})
ततस्त्वामंशय; T G तमामंशय च (G₂ स तमामंशय). K₂
D_{1.2.7} T G कौतेयं. — °) K₁ D₉ G_{1.5} तथा. — °) K₂
स बली; D₁₀ सेनया (for सबलः). D₁₀ सार्धं (for
श्रीमान्). — °) K_{2.5} D_{n2} D_{3.4.7.8} अरिंदमः; K_{3.4} B₈
D_{8.10} S (except T₁ G₄ M_{1.2}) अरिंदमः. D₁ सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्रैः ।
शक्त्युष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्युहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलघौतैः प्रकाशस्त्रिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सामरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

प्रति. — After 25, K₄ ins. 118* (cf. v. 1. 5. 19. 1).

Colophon. K_{1.2.5} B D G_{1.2} M all om. sub-
parvan name, cite only इंद्र (D₂ शक्र) विजय (G_{1.2} M
इंद्रविजयोपाख्यान); to it B D (except D_{2.3}) M_{1.2-5}
add समाप्त. — Adhy. name: K_{1.5} B_{1.8} पुरोहितयानं;
D₂ इंद्रराज्यप्राप्तिः; T₁ G_{1.2} महेंद्रराज्यप्राप्तिः (G₂ ज्यावा) सिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₁
D_{5.7.8.10} S 18; D_{2.6} 17. — S'loka no.: K₅
Dn 25.

19

1 K D_{7.3} ins. after वैशं उ° (K₄, after 5. 18.
25):

118* ततः शल्यः सहानीकः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगरं नागसाह्वयम् ।

— ^b) T₁ G सात्वतां संमतो (G₅ प्रवरो) रथी (G₈ थः; G₄
"गे); M शिनीनां संमतो बली. — ^a) K₁ M (except M₂)
अयात् (for अगात्). D₁ न समदृश्यत.

2 ^a) M (except M₂) यस्य (for तस्य). G_{1.5} M_{2.5}
योधाः. D_{1.9} महावीराः. — ^b) K_{1.4.5} देश्याः; D₉
देशात्; T G दिग्भ्यः (for देश). — ^c) B₁ D₁ काराः;
D₂ घोराः; D₉ T₁ G शूराः (for वीराः). K (except K₃)
T₂ प्रहरणोपेताः.

3 ^a) Some MSS. परस्व°. K_{1-3.5} (sup. lin.)
D_{7.8.10} भिडिमालैः; B D₂₋₄ T भिदि°. — ^b) K_{1.4.5}
पट्टिभैः; K₈ B (except B_{1.4}) Dn D_{8.4.5.9} शूलः; T₁
G शरं (G₄ प्रास°); M₂ गदा°; M₃₋₅ खड्ग°. Cs cites
शक्तिः तोमरः. — ^c) K_{1.4.5} D₈ कुंतर्हिपरशुप्रासैः (K₅

9

[65]

स°); K_{2.8} B Dn D₈ D_{9-7.10} परिवैर्येष्टिभिः (K₃ वैर्यैः
ष्टिभिः; D₅ वैः पट्टिभैः) प्रासैः (K₈ Dn D_{8.4.5.7} प्रासैः);
D_{1.2} पट्टिशैर्ऋष्टिभिः प्रासैः; T₂ यष्टिभिः परिवैः प्रासैः; G₅
शक्तिदंकादाप्रास°. Cs cites यष्टिः प्रासः. — ^d) K₂ सु
(for च). D₉ कणपैश्च सुनिर्मलैः; T₁ G_{1.2.4} कर्पं (T₁
"र्षं) नैश्च वि°; G₈ कृपाणैस्तु सु°; G₅ कर्पणैरति°. Cs cites
करवालः.

4 ^a) K_{1.3.4} B_{3.5} Dn₁ D_{1-5.7.8.10} निर्युहैः (for
निर्युहैः). Cs cites निर्युहः. — ^b) S (except G₂)
शस्त्रैः (for शरैः). — ^c) K_{1.2} तैलधूतैः; T₁ G शिला° (G₈
शरा°); Cs as in text. D₁ प्रसन्नप्रायैः; G₄ पृषत्कैश्च (for
प्रकाशान्निः). — ^d) K_{2.4} B_{3.5} Dn D_{2-4.6} सदा; K₈ D₈
सम्; D₅ D_{1.7} G_{2.4} M₁ तदा; T₂ तथा; G₈ ततः (for
तद्). K_{4.5} T₂ G₈ तत् (for वै). K₁ अशोभत महाबलं.

5 ^b) K₄ B_{2.4} D_{1.7.10} T₂ M (except M₂) शस्त्राक्षैः;
Dn D_{2.4} सौवर्णैः; D₂ शस्त्रौघैः; G₈ चक्राक्षैः (for शस्त्रैस्तैः).
K₈ वै (for च). — ^a) D₉ एव (for हव).

6 ^a) Here and below S (mostly) अक्षौ° (for
अक्षौ°)! K_{1.4.5} B_{1.8} Dn D_{2-4.9} G तु (for हि).
K_{1.4.5} B₁ Dn D_{2-4.6.9.10} G transp. सेना and सा. T₂
सुपूर्णा सा; M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा). — ^b) T₁ G₈
तथा (for तदा). — ^c) K_{4.5} D₉ सागरे; G₂ पर्वते (for
सागरं). K_{4.5} च; T₂ G₈ तु (for कु). K₁ सागरेषु नदी
य°; Dn₁ सारं कुलनदी य°.

7 ^a) D₉ तथा च; T₁ G पूर्णम् (for तथैव). — ^b)
G_{1.2.4} M₁ अधिपो (for ऋषभो).

8 ^b) K₅ Dn₁ D₈ D_{9.8-10} T₁ G₂₋₅ M₅ जरासंधिर;
D₇ जरासंधो. K₁ ततो बली (for महाबलः). — ^a) K_{1.2}
D₂ G₈ च (for एव). M सैन्यानां (for सैन्यस्य). — ^c)

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

वृत्तो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेपं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजमुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।

D₇ उपाययौ (for उपागमत्).

9 ^a) D₁₀ पाण्ड्यराजेंद्रः. G₁ M₁ राजेंद्रः (for राजेन्द्र).
— ^a) D₈ ततो (for वृत्तो). G₁ M_{3.4} योधैः; M₁ सैन्यैः
(for योधैः). — ^a) T₁ G_{1.5} यौधिष्ठिरमगा (G₅ या)द्वलं.
— After 9, T₁ G_{1.4} read 23 and 25 (G₄ repeating
23 in its proper place); while G_{2.3.5} read here
25 only.

10 T₁ G read 10 after 13. — ^b) T₂ बहु^०; G_{1.5}
जन^० (for बल^०). — ^c) K_{1.4.5} D_{8.9} T G (except G₄)
तमं (for ततं). — ^a) K (except K₂) D₈ सुरुपं; B
D₈₋₉ सुवेशं; G₅ परेषां (for सुवेपं). T₂ अभवत्तदा; M
(except M₁) बलवत्तरं. — After 10, T₂ reads 25.

11 ^a) K₂ आबभौ; D_{1.2} S अभवत् (for अभ्यभूत्).
— ^b) D₉ देशात्समा^०. — ^c) G₂ पुरुषव्याघ्रैः (for पुरुषैः
शूरैः). — ^a) G₂ अन्यैर् (for अस्य). D₂ बलैः (for
रथैः).

12 ^a) K₅ राजन् (for राजा). G_{1.3.4} मात्स्यानां.
— ^b) D_{1.2} M -क्षौ (or -क्षो)हिणी^० (for वाहिनी^०). — ^a)
T₁ G_{1.3.5} अयात्; T₂ ययौ; G₄ अगात् (for इयात्).

13 ^a) M₃ (*sup. lin.* as in text) अतः (for the
first इतः). D₁₀ ततः (for the second इतः). — ^b)
D_{1.2} समागच्छन्; G₂₋₄ सेना जग्मुर्. — ^c) K_{4.5} D_{1.2.3}
च (for तु). K₃ B D (except D_{1.2}) एताः (for एव).
— ^a) K₃ D_{8.2} D₁ विविधा ध्वजसंकुलाः (D₁ युताः); G₅
विविधाः सुष्ठुलंकृताः. — ^f) G₂ संप्रहर्षयन् (for सम^०).
— After 13, T₁ G read 10.

14 D₇ om. 14^{ab}. — ^b) T₁ G₄ संपरि^०; G_{1.2.5}

बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिकयो भोजान्धकबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्वलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

संप्रति^० (for समभि^०). G₃ प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्; C_{d.s} as in
text. Ca cites हर्ष and वर्धयन्. — ^a) K₂ D₁ तदा;
Cap. dp ददौ (as in text).

15 ^a) D₈ (before corr.) तस्य नीचैः; T₂ तस्यानीकैः.
— ^b) K_{3.5} D₈ कांबोजैः (for काञ्चनैः). K_{3.5} T₂ चैव
(for इव). D₂ इव संवृतैः; G₅ M अभिसंवृतं (M₃₋₅ तैः).
K_{1.2.4} कांबोजैश्च सुसंवृतं. — ^c) K_{1.4} बभूव तद् (for
बभौ बलम्).

16 ^a) T₁ G (except G₅) ततो (for तथा). D_{1.2}
transp. शूरः and शल्यः. D₇ वीरः (for शूरः). K₃ G₂
शलः (for शल्यः). K₅ D_{2.10} S (except M₃₋₅) कुरुनन्दनं.
— ^c) B₅ D_{3.4.8} M₁ उपायाताम्; D_{8.2} यातम्; D_{1.2}
याताः; D₉ T₁ G_{1-3.5} M_{3.4} उपेयाताम्; G₄ उपायान्तौ;
M₂ उपेयातौ. K₄ (hapl.) om. 16^a-17^b.

17 K₄ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^b) K₂ D₁ S
(except T₂) भोजांध (T₁ भ्र)कवरैः (G₅ कुकुरैः; M₈
कुपरैः); B (except B₁) D_n D₈ D₈₋₁₀ कुकुरैः. — ^c)
K_{2.3} सैन्यस्य (for सेनाया). — ^a) D₃ उपागतः.

18 ^b) D₂ ध्वज^०; C_{d.s} वन^० (as in text). — ^{cd})
D₂ transp. यथा and वनं. G₅ M₂ महा^० (for यथा).
D₇ T₂ G प्रक्रीडितं; D₁₀ विक्रीडितैः.

19 ^b) M₂ बालिहनः. — ^a) K_{1.2} अचलं; K₃ G₅ M₁
अचलाः; M₂ अवनिं (for अचलान्).

20 D₂ om. 20^a-21^a. — ^{cd}) K_{2.4.5} B D (except
D₈ D₁) M₁ मानो वातेन रूप इवांबुदाः (K₄ धिः).

21 D₄ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^b) T₂ G_{3.4} M
transp. यवनैः and शकैः. K_{1.3.5} सशकैः; K₃ शशकैः; B₃

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ।
 स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
 तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
 आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
 कैकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
 संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
 इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।

तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
 एवमेकादशवृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
 न हास्तिनपुरे राजन्वकाशोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
 ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
 तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
 अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
 वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०

G. 5. 600
 B. 5. 19. 31
 K. 5. 19. 31

सोमकैः (for च शकैः). K1.2.5 वृत्तः; D1.2 T G3 M सह
 (for तथा). G1.2.5 यवनेशश्च पार्थिवः (see below).
 — After 21^{ab}, T G4 ins.:

119* आजगाम महाबाहुर्वचनेशश्च पार्थिवः ।

[T2 बलवान्बलसंयुक्तौ (for the prior half). G4 यवनेः
 सह (for 'नेशश्च).]

22 ^a) K1.5 D1 समायाताः; S (except T2; G1
 inf. lin. as in text) समावापः; Cd.5 समावायः (as in
 text). — ^b) K2.5 इवायतिः (for इवावभौ). — ^c)
 K1.3-5 D10 अथ; K2 T G सा च (G3 सेना) (for स च).
 D1 तं (for सं). — ^d) K2 D9 तथा (for तत्र). D9
 'दंघत् (for 'दंघे). K1.3-5 D1.2 नादृश्यत (D2 'इयंत)
 महीपतिः (K1 'तलाल्; K3 'तले; K4 'पते).

23 M1.2 om. 23. T1 G1.4 read 23 with 25 after
 9 (G4 repeating 23 here). — ^a) T2 G5 ततो; G4 तत्र
 (for तथा). K2 माहिष्मतीराजा; D8 Ms माहिष्मती; G1
 'वासो. — ^b) D2 नाना (for नीला). — ^c) D2
 महावीर्यो; G3-5 Ms-5 'पालैर् (for 'पालो). K1.2 B5 D5
 T G M3.4 'वीर्यो (for 'वीर्यः). — ^d) K (except K2)
 दक्षिणावासिभिर्नृपैः; D1 दक्षिणानृप; D9 'गामिभिः.

24 ^a) T G2 अवन्तिकौ (T2 'का); G1.3-5 आवन्तिकौ
 (for आवन्त्यौ च). K (except K2) D1.2.9.10 आवन्त्यश्च
 महीपालो (K1 'लैः). — ^b) K1 'सुसंयुतैः; K3 'पराक्रमः;
 K4.5 'मुदावृतः; D1 'समन्वितः; D2.9 सुसंवृतः; D10 S
 'समावृ (M2 'समन्वि)तौ. — ^c) G4 उप (for अभि).
 K2 आपेतुश्च (for तावभियातौ). K1.3-5 D2 अक्षौहि-
 णीभ्यां (K3 D2 'हिण्यैव; K4 'हिण्या च) कौरव्यं दुर्यो-
 धनमुपागमत्.

25 For the sequence in T G, cf. v. l. 9, 10.
 — ^a) Some N MSS. कैकयाः and कैक्याः. D2 महा-
 त्मनः; G2 महावीर्योः (for नर). — ^b) T G सोदराः (G4

आतरः a gloss ?) (for सोदर्याः). G4 पार्थिव (for 'वाः).
 — ^c) D1 संहर्षयन्त. T1 G1.5 कौन्तेयान्; T2 G2-4 कौर-
 व्यान्. — ^d) K3-5 समाम्रजन्; D1 'ब्रुवन्; T G1.2 'गताः;
 G3-5 'वृताः.

26 ^a) M3-5 अतः (for the first इतः). K2.8 B D
 त (D10 इ)तस्तस्तु (K3 'श्च) (for इतश्चेतश्च). K3 भूपानां
 (for सर्वेषां). — ^b) K1.2 भूपालानां; K3 सर्वेषां सु; D1
 भूपानां च (for भूमि). — ^c) G5 हि (for सन्याः). M
 अक्षो (M1 'क्षौ)हिण्योभ्यवर्तत.

27 ^a) Dn1 D2.4.7 T2 G2.5 'दशवृत्ताः; T1 G1.4
 'दशविधाः; M 'दशधृताः. — ^b) T1 G1.5 वै (for ताः).
 — ^c) D1 कौरव्यं; D10 कौन्तेयैः (for कौन्तेयान्). D9
 प्राप्ताः सेनास्तथैवात्र.

28 ^{ab}) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो. — ^c) K2
 D5 D8-10 T2 G3 स्वबल; K3 सुबल; Dn D1 च बल;
 G4 संबंध.

29 ^a) D5 पांचनदं; D6 पांचनदश्च. — ^b) K2.8 D1.5
 'जंगलं; D6.7 'मंडलं. — D8 om. 29^c-30^d. — ^c) K1
 रोहीत; K2.8 रोहीत. — ^d) K Dn1 D1.2.4 M2 'भूमि
 च (K2 'भूम्यश्च). K1.5 Dn1 M2 केवलां; K3 'वलाः;
 K3.4 D2.4.7 G5 'वलं; D2 'रलाः.

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K1.4.5 D1
 'छत्रां; B D5 D8-10 'छत्रा. K1.5 'कूटी; K2 B2 'कूटी;
 K4 D1 'कूटां; B1.3-5 D5 D10 'कूटा. — ^b) B D5 D8.10
 गंगातीरं. — ^c) K1 D5 D5.10 वरणा; K2.4 D2 वारुणा;
 K5 वरुणा; B4 D9 वरणं; Dn D3.4.7 G3 वारणं; M3-5
 वारणा. K1.2 G1.2 वटधानं; K4 वीरधानं; B1 M1 वाट-
 धानश्च; D1.8 M3-5 'धानाश्च; T1 'धरं; T2 'दानं; G4 'यानं;
 G5 वरधारं. — ^d) K1.2 D1.8 यामुनाश्चैव; T G यामुनं चैव.
 K1.4.5 D8 सर्वशः; D1 पर्वताः; T G1.2.5 पर्वतं; G3
 सर्वतः; G4 भारत.

G. 5. 600
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१

तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।

स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेष्टाणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

31 ^a) K₂ च; T₁ M (except M₅) तु (for सु).
— ^b) D_{7.9} प्रभूतो (for प्रभूत). — ^c) K₄ बभौ च (for
बभूव). — ^d) K (except K₂) बलेनासीत्समावृतः (K₂
'कुला'); D₁ सैन्येन सुमहाकुलः; D_n D_{2-7.9} बलेनातीव
संवृतः; S बलेन सुसमावृतः (T₂ महता; G₅ 'हित:').

32 ^a) B_{1.3} D_{1.5} S तत्तु (for तत्र). K₁ D₉ यथा;
D_{5.2} समा; G_{3.4} तदा यु (for तथा). — ^c) K (except
K₂) असौ; D₁₀ G₄ तु; T₂ च (for स). Some N MSS.
पंचाल. G₈ 'राज्ञा तु (for 'राजेन). — ^d) K_{1.3.5} प्रहितः
(for प्रेषितः). T₁ G (G_{1m} as in text) कुरुजंगलं (for
कौरवान्प्रति).

Colophon. Adhy. name: K_{1.2.4.5} B Dn D_{1.3-5}.
१-९ पुरोहितयानं; D₅ D₁₀ पुरोहितयाने बलागमनं; D₂
सैन्यसमावाप्तिः; D₆ संजय (sup. lin. पुरोहित)यानं; G₁
पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमनं; M₁ सेनासमावापः; M₂ पुरो-
हितयाने सेनासमावापः. — Adhy. no. (figures, words
or both): K₁ D₅₁ D_{5.7.10} S 19; D_{2.6} 18. — S'loka
no.: K₅ D_{n2} G₅ 33; D₈ 34.

20

1 ^a) B_{2.4.5} Dn D₂₋₃ च; G₅ M_{1-3.5} तं (for तु).
K₁ D₂ कौरवं (for 'व्यं). K₅ M₄ शत्रुं (M₄ ततः)
कौरवमासाद्य; D_{1.10} स कौरव्यं (D₁₀ 'वं) समासाद्य; Cd.s
as in text.

2 ^a) K₁ Dn₁ D_{1.9} सर्वकौशल्यं; K₂ G_{3.4} M सर्वान्
(K₂ स वै; G_{3.4} सर्वं) कुशलं; T₂ सर्वं कौशलं; G₂ सर्वा-
न्कौशल्यं. Cd.s cite कौशल्यं. B_{2.4} G₅ तु; D₂ असौ
(for आदौ). — ^b) K₂ पृष्ट्वा; M₂ हृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K₃
B_{2.3} एनं; D₁₀ एषां; T G_{1.2.5} एतान्; G₃ M एवापि; G₄
एव (for एवं). G₄ निरामयं; Cd.s as in text. — ^c)
K₂ B Dn₁ D₅ D_{2.5.7} 'सैन्य' (for 'सेना'). — ^d) K₂
जगाद (for उवाच). K₄ तत् (for ह).

3 ^a) M प्रतापवान् (for सनातनः). — ^c) D₁ वाक्यो-
पधानहेतोस्; S वाक्योत्पाद (T₁ G₅ M₅ 'दा' नहेतोस् (T₂
'तौ'); Ca. d.s as in text.

5 ^a) K_{2.5} G₅ वै (for ये). — ^b) K₂ B Dn D₅
D₈₋₁₀ प्राप्तं तैः; K_{3.5} तैः प्राप्तं; D₂ प्राप्तास्ते (by transp.).
K₄ B (except B₁) D₅ D_{5-7.9.10} पदं; T G (except G₃)
धनं (for वसु); see below. — G₃ (hapl.) om. 5^{ad}.
— ^c) K_{1.5} T G (G₃ om.) पांडोः पुत्राः; B₃ पांडुपुत्रैः.
— ^d) B₃ प्राप्तं (for प्राप्ताः). D₃ D₁₀ पदं; G_{4.5} धनं
(for वसु); see above.

6 ^a) G_{1.5} वनं (for एवं). K_{1.5} D₈ G₁ गतैः; K₂
च वै; K₃ च तैः (for गते). G₅ पांडवे च (for 'वेयैः').
— ^b) T₂ विहितं (for विदितं). K₂ च; K₅ D₅ वा; S
हि (for वः). K₄ D_{5.2} D₆ S transp. पुरा and यथा
— ^c) K₂ राज्यं (for द्रव्यं). — ^d) K_{3.5} D₁ S वृतं
(for धार्तं). S यद्धृतं; Ca. d.s संवृतं (as in text).

7 ^a) K_{1.2} M (except M₂) अभ्यु (for अभ्यु').

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
 पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
 छबनापहतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
 तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
 वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
 सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभायैस्तथा भृशम् ।
 अरण्ये विविधाः क्लेशाः संग्राह्यस्तैः सुदारुणाः ॥ १०
 तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
 प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
 ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वक्लिबिषम् ।
 सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
 तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।

अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृजनाः ॥ १३
 न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
 अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४
 यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
 स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
 अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
 युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
 एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
 एकतश्च महाबाहुर्वहुरूपो धनंजयः ॥ १८
 यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

M om. 7th. — ¹) T₂ प्रयच्छद्भिर्. B₂ D₂ अनेकधा.
 — ²) D₂ शेषतस्ते; T₁ तेषामंतः; all comm. शेषवन्तः (as
 in text). T₂ परैः शक्ताः (for न शकिता). G₄ धार्तराष्ट्र-
 महाभायैः. — ³) K₂ B D₂ D₂. 5-8. 10 C₂ गमितुं; K₄
 D₂ D₂. 4. 9 T₁ G नेतुं वै (T₁ G ते); D₁ नयत्तं (for
 नयितुं).

8 ^a) D₂. 9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^b) D₂ दुरात्मना (for
 महा). — ^c) D₁ छलेन (for छबना). B₁ S (except
 G₁ M₂; M₂ om.) राज्यं; B₂ पापैः (for क्षुद्रैः). — ^d) D₂
 महाबलैः (for ससौ).

9 ^a) D₂ तदा (for तद्). D₂ अनुत्तमः; D₂ गतं; T
 G₂ कृतं; G₄ चितं (for मंतं). D₂ कर्तुं (for कर्म).
 — ^b) K₂. 4 B D (except D₂. 9. 10) T₂ यथायुक्तं; G₄
 तथावृत्तं. K₂ D₁ मतेन; D₂ च तेन (for अनेन). K₂ चः
 (for वै). — ^c) T₂ M विवासिता (for वासिताश्च).
 — ^d) B₁ वर्षाणां (for वर्षाणि). B₁ T₂ च (for इह).

10 ^a) G₂ सभायैस्तु (for सहभायैस्). K₂ B₁ D₂ S
 (except T) तदा; D₁ सदा (for तथा). K₂ कृतं (for
 भृशम्). — ^b) T₂ वै (for तैः). D₁. 2 महारथैः (for
 सुदा).

11 ^a) G₂ तदा; G₂ ततो (for तथा). — ^b) G₂ M
 देहांतरं (for योन्यन्तरं). C₂. 5 oites योन्यंतरं. D₂ अपि
 (for इव). D₂ योन्यन्तरगतेन वै. — ^c) K₂. 5 प्राप्ताः
 परमसं (K₂ काः) क्लेशाः; B₁ T₂ संग्राह्यः परमः क्लेशः; D₂
 संग्राह्यः परमक्लेशाः.

12 ^a) K₂ D₂ तत् (for ते). K₂-3 B₂. 8. 5 D₁. 2 S
 सर्वं (for सर्वे); see below. — ^b) K₂ तैः (for तत्).

K₁ D₁. 9 S (except G₂) पूर्व; K₂ कृतं; K₂ सर्वे (for
 सर्व); see above. K₁. 5 D₁. 2. 9 S कर्म (for पूर्व).
 — ^c) K₂ D₁. 9 S (except T₂ G₂ M₂) साक्षैव; D₂ साम
 वै (for सामैव). T₁ G₁. 5 संधिम् (for सार्धम्). — ^d)
 K₁. 2. 5 पुरुषर्षभाः (K₂ भ); K₂ कुरवस्तथा (for कुरु).

13 ^a) K₁ तु (for च). G₄ वृत्ति (for वृत्त); see
 below. T G विज्ञाय (for आज्ञाय). — ^b) G₄ वृत्ति (for
 वृत्त); see above. D₂ वै (for च). — ^c) K₂. 5 B₂ D₂
 D₂. 4. 7. 9 T₂ G₁. 4 M₂-5 धार्तराष्ट्रं (for पृतनं); cf. v. 1. 15.

14 ^a) M₂-5 विक्रमं (for विग्रहं). — ^b) K₁. 2. 5
 D₂. 10 कांक्षन्ति (for कुर्वन्ति). — ^c) D₂ G₂ स्वयं; T₂
 श्रियं; G₂ स्वकं (as in text).

15 ^a) G₂ M₂ यत् (for यः). T₂ G₂. 4 पृतनं (for
 धार्तराष्ट्रं); cf. v. 1. 13. — ^b) D₁ S (except T₁ G₂) निग्रहं
 (for वि). — ^c) D₁ महात्मानः (for बलीयांसः). T₂ च
 पाण्डवाः (for तथा हि ते).

16 ^a) B D₂ D₂ D₂. 8. 10 T G च (B₁ अपि); D₁
 अत्र (for हि). G₄ एते (for एव). — ^b) T₁ G₂ राज्यं
 (for पुत्रस्य). D₁ T G₂. 4. 5 M₂ पंडिताः; D₂ G₂ पीडिताः;
 M₁. 3-5 पिडिताः (for संगताः). — After 16^{ab}, D₁ reads
 17^{cd}. — ^c) M इच्छन्त्यः कुरुभिर्योद्धुं. — ^d) K (except
 K₂) D₁ G₂ स; G₄ अय; M हि (M₁ च) (for अस्य).
 T₂ स विग्रहं; G₂ सुशासनं; G₂ अनु (for अस्य शासनम्).

18 ^a) D₁. 2 सहिताः (for पृतनाः). — ^b) D₁. 2
 अक्षौहिण्यः; S कौरवाणां (for एकतश्च). K (except K₂)
 B₁ D₂ D₂. 8. 10 ते (for च). — ^c) K₂ सर्वरूपो; K₂. 5
 सूर्य; D₂ D₂ D₂. 4. 7 बहुरूपो; D₁ एकरूपो. T₁ G

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २०

ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्वा कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्वा सहायवन्तश्च दिष्ट्वा धर्मं च ते रताः ॥ २
दिष्ट्वा च संधिकामास्ते आतरः कुरुनन्दनाः ।

दिष्ट्वा न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G₃) जनार्दनः.

19 ^{ab}) T G तथा (G₃ तदा) (for यथा). K₅ B_{1.3.5} D (except D_{1.2.9}) T₁ G₄ transp. सेनाभ्यः and सर्वाभ्यः. K₄ D₁ -प्यति; T G ह्यति; M -भ्यति (for व्यति). — ^c) D₁ पार्थो; D₂ पार्थान् (for एव). B (except B₁) बुद्धिर् (for बाहुर्). — ^d) D₁ मतिः (for द्युतिः).

20 ^a) K_{3.5} सैन्यानां; D_{2.9} सेनायां; T₂ M सेनायाः. — ^c) K₃ B D (except D_{1.2.9.10}) बुद्धिमत्त्वं; G (except G₃) बुद्धिमत्तां. K₅ बुद्धिं कृत्स्नां च कृष्णस्य. — ^d) T G जानन् (for बुद्ध्या). K_{1(m as in text)} युज्येत; D₃ युध्यति (for युध्येत). G₃ रणे (for नरः). M बुद्ध्या बुध्यत कौरवाः.

21 ^{ad}) D₁ इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छन्तु धर्मेणैव नरोत्तमाः.

Colophon. D₂ reads it in margin. — *Adhy. name*: N (except D₂) पुरोहितयानं; T₁ G₁ M_{1.3-5} पुरोहितवाक्यं; M₂ पुरोहितयाने पुरोहितवाक्यं (followed by पुरोहितयानं समाप्तं!). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₅₁ D_{5.7.8.10} S 20; D₈ 19. — *S'loka no.*: K₅ D_{n1} D₈ 21; D_{n2} 20.

21

1 ^b) K₄ T₁ G (except G₄) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्धः प्राज्ञो. K₂ महामतिः; D₁ महीपतिः. — ^c) S (except

T₂) तं (for एनं). K₂ D_{1.8} कामं; D₂ न्यायं (for कालं).

2 Before 2, D₁₀ T₂ M ins. भीष्मः (D₁₀ cont. उ°). — ^b) K_{1.5} D₃ T₂ G₂₋₄ पाण्डवाः सहबांधवाः; B (except B₁) D_n D₈ D_{8-3.10} सह दामोदरेण ते (= 3^d); M पाण्डवाः ससुहृज्जनाः. — ^c) D₂ च सत्यवन्तश्च (for सहाय°).

3 ^a) D_{1.2} दिष्ट्वा च धर्मकामास्ते; S दिष्ट्वा च (G₂ तु) संधि (M₂ सह) कांक्षन्ते (G₃ दिष्ट्वा संधिं प्रतीक्षन्ते). — ^b) K_{1.5} S आतृभिः (for आतरः). — ^c) K₅ चायुद्ध° (for न युद्ध°). — ^d) B (except B₁) D (except D_{1.2.9}) पाण्डवाः सह बांधवैः (= 2^b).

4 ^a) N (except K_{1.3.5} D₁) तु; G₂ हि (for च). T₁ G_{1.5} सत्यमुक्तं च धर्मं च (G₁ धर्मज्ञः; G₅ सर्वज्ञ). — ^b) T₂ सत्यं (for सर्वं). D₂ एव (for एतत्). D₁ T₂ असंशयं (for न संशयः). — ^c) B₁ तद् (for ते). — ^d) G (except G₃) मतं (for मतिः).

5 ^a) K₅ असंशितं; G₅ नसंशयं (for असंशयं). — ^b) K₅ वासे (for चेह). — ^c) D₂ T₁ G_{1.2} प्राप्यं (D₂ साः) स्वधर्मतः. D₃ D₁₀ पूर्वः; D₂ T₂ G₄ सर्वे (for सर्वं). T₂ G₅ प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G₅ धर्म्यं सर्वं) हि. — ^d) D₁₀ पितृयं (for पितुर्). D₂ अनुत्तमं (for असंशयम्). K_{1.5} इह ते धर्मं (K₅ धनं) संचयं; T₂ पित्र्यमर्थं न संशयः.

6 ^a) T₁ G तथैव (G₃ यथैको) (for किरीटी). K₅ चाभवत् (for बलवान्). K₂ B D₈ D_{1.2.5-8.10} शूरः (for पार्थः). — ^b) K_{1.3.4} D_n D_{8.4.9.10} रथः; T₁ G_{1.5} द्युतिः (for बलः). — After 6^{ab}, S (except T₂) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
 अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भूतः ।
 त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
 भीष्मे ब्रुवति तद्राक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
 दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 न तन्न विदितं ब्रह्मल्लोके भूतेन केनचित् ।
 पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
 दुर्योधनार्थे शकुनिर्धृते निर्जितवान्पुरा ।
 समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
 न तं समयमाहृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
 बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११

दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
 धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
 यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
 ततो दुर्योधनस्याङ्गे वर्तन्तामकुतोभयाः ।
 अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौख्याद्वि केवलम् ॥ १४
 अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
 आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्सरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५
 भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्सर्तुमर्हसि ।

एक एव यदा पार्थः षड्धाञ्जितवान्युधि ॥ १६

C. 5. 639
B. 5. 21. 16
K. 5. 21. 10

7^{ed}. — ^a) D₇ विजयेत (for विषहेत).

7 ^b) K_{4.5} 'धराः (for 'भृतः). — S (except T₂) reads 7^{ed} after 6^{ed}. — ^c) G₈ पर्याप्तः (for समर्थः).

8 Before 8, T G_{1.5} ins. वैशं. — ^b) D₂ धृष्टः; all comm. धृष्टं (as in text). D₂ प्राक्षिप्य; M₁ आरुफोक्त्य (for आक्षिप्य). B₂ Dn D₈₋₈ मन्युना (for 'मान्). G₈ धृतिमान्निप्रमन्युमान्. — ^c) K₄ 'भाह्य; D₉ 'रम्य; S (except T₂) 'साद्य (for 'लोक्य).

9 Before 9, K_{1.5} T₂ M (except M₂) ins. कर्ण उ^a (T₂ M om. उ^a). — ^a) K (except K₂) Dn₂ D₈₂ न तत्र विदितं; B₅ Dn₁ D₈₋₇ न तत्रावि^a; D₁ एतन्न वि^a; T₂ न तत्तु वि^a; C_a as in text. — ^b) K_{1.5} S जीवेन (for भूतेन).

10 ^a) D_{1.2} दुर्योधनार्थं. — ^b) G₈ पुनः (for पुरा). — ^c) K₅ D₁ समयेः (D₁ 'ये) वासितोरण्यं. — ^d) T₂ धर्मे^a (for पाण्डु^a).

11 ^a) K_{1.4} Dn D_{1-4.7.9} S (except G₂) स; C₅ न (as in text). K_{1-8.5} D_{1.3.4} Cn आश्रित्य; K₄ Dn D_{7.9} आक्षिप्य; D_{2.8} आहृत्य; T₁ G_{1.2.4.5} आक्रम्य; T₂ G₃ M उत्सृज्य; C_{d.8} आहृत्य (as in text). — ^b) D₉ राष्ट्रं (for राज्यं). — ^c) Some MSS. पञ्चा^a. K₁ B₁ M (except M₁) पार्थिव; K_{3.4} Dn D_{1-4.7.8.10} मूर्खवत्; D₉ सर्वशः; T₁ G_{1.2.5} पाण्डवः; G₄ भारत.

12 ^a) K₅ भयात्तेषां; B_{1.2} T G_{1.2.4.5} भयोद्विज्ञो; G₃ M 'द्वेमेः (for 'द्विद्वन्). — ^b) B Dn D₈₋₈ T₂ C_{a.5} पादं (for पदं). K₅ आत्मनः; G₈ M अप्युत; C_{a.5} अन्ततः (as in text). — ^c) K_{1.2.5} धर्मेण (for धर्मतस्). K₈ हि (for तु). K_{1.5} सर्वा (for कृत्स्नां). — ^d) D₂ शात्रवे-

स्वपि; T₂ M अपि शत्रवे (for शत्रवेऽपि च). K₅ D₉ अपि (for ऽपि च).

13 ^a) K_{1.5} transp. ते and राज्यं. M वै (for ते). — ^c) T₁ G_{1.3.5} M₂ transp. कालं and तं. D_{1.2} G₂ M_{1.2-5} तत्कालं (for कालं तं). K_{1.2.5} D_{7.9} च; B₂ तु; T₂ ते (for तं).

14 ^a) T₂ दुर्योधनप्राप्ते (for 'स्याङ्गे), and वर्तेयुर (for वर्तन्ताम्). — ^c) K_{1.3} B D (except D_{1.9}) T₁ G_{1.4} अधार्मिकी; K₂ अधर्मे किं. K D₈ G₂ त्विमां; B Dn D_{2-7.9} तु मा (for इमां). — ^d) S (except T G_{1.5}) कुर्यान् (for कुर्युर). T₂ बाह्याद् (for मौख्याद्). K_{3.4} D_{1.2} केवलात् (for केवलम्). K_{1.2.5} B Dn D₈ D_{8-8.10} मौख्यात् (D₁₀ मूर्खाः) कुर्वतु (K_{1.2.5} 'ति) केवलात् (K_{1.2.5} 'लं).

15 ^a) S (except T₁ G_{1.5}) transp. धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति. K_{1.5} अथ धर्मं समुत्सृज्य. D_{1.10} योद्धुम् (for युद्धम्). — ^c) K आसाद्य युधि मां मूढाः (K₂ 'च मां कुरुश्रेष्ठाः).

16 ^a) K₂ Dn₁ D₉ तु (for नु). — ^b) D_{1.2.8} कर्मणा कर्तुम्; T₁ G कर्म (G₈ किं नु) संस्कर्तुम्; T₂ कर्मतः स्कर्तुम्. — ^c) D₁ ह्यस्मान् (for एव). B₈ D₅ T₁ G (except G₂) यथा; T₂ तदा (for यदा). — ^d) K₂ पुरा; G₈ इमान् (for युधि). K₄ षड्धान्युधि निर्जिताः; M जितवान्षड्धानिमान्. — After 16, Dn₂ D₁₀ ins.:

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते !;

while T₁ G_{1.5} ins.:

121* विराटनगरे धीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।

17 ^a) D_{1.9} S (except T₂) एतत् (for एव). — ^b)

C. 5. 840
B. 5. 21. 17
K. 5. 21. 18

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।

अवभत्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८

असद्वितमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।

पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।

स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०

स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।

सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्वः ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-

नुपप्लुव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।

अजातशत्रुं च सभाजयेथा

दिष्टयानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १

सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः

कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।

तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D₁ यथायं (for यदयं). — ^a) D₂ D₂ T G₁ M₄ भक्षयिष्यामि. Some MSS. पांसुकान्; K (except K₂) D₈ पांसुकं; T₁ G₁ s M पांसु च (M₁ s 'सुकं). — After 17, T₁ G₁ s ins.:

122* दुर्योधनः सहामालो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K₅ D₂ G₄ M om. the ref. — ^a) D₁ अभि° (for भव°). — ^a) K₁ s D₈ ततो; D₉ भीतो (for इदं).

19 Before 19, K₂ ins. धृतराष्ट्र उ°, S (except G₄ s M₂ s) ins. धृत°. — ^a) K₅ D₂ D₃ s. 7 transp. इदं and वाक्यं. D₁₀ असद्वितकरं वाक्यं. — ^b) S (except T₂) उक्तवाञ्छान्दवीसुतः. — After 19^{ab}, K (K₂ ins. line 2 after 20^{ab}) D₁ s ins.:

123* दुर्योधनसमक्षं च पार्थिवानां च संनिधौ ।

एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K₂ तु (for च in both the places). — (L. 2) K₁ वक्ष्यामि (for वक्ष्यति).]

K₄ cont.:

124* असद्वितमिदं वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— ^a) D₁₀ हितकरं (for हितं चैव). — ^a) M सर्वेषां च महीक्षितां.

20 ^a) K₁ s विचिन्तयित्वा (for चिन्तयित्वा तु). — ^b) D₁ G₈ M (except M₁) प्रेषयिष्याम. K₂-s S (except T₂) यद्वितं (for संजयम्). — After 20^{ab}, K₂ ins. line 2 of 123*. — ^c) M भगवान् (for स भवान्). D₉ एव

(for प्रति). K (except K₂) T₂ G (except G₂) भवान्प्रतियात्व (K₂ G₂ 'त्य)द्य.

21 ^a) D₁₀ मध्येसभं (for सभामध्ये). — ^a) K₁ s D₂ G₂-4 चेदम् (for वाक्यम्).

Colophon. All MSS. except M₂ om. sub-parvan name. — *Adhy. name*: K₁-4 B D पुरोहितयानं; G₁ s पुरोहितप्रतिनिवर्तनं; M₁ पुरोहितविसर्गः; to it K₁ s. 4 B₁-s. 5 D₂ D₂-s. 8. 10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₅ D₅ s. 7. 8. 10 S 21. — *S'loka no.*: K₅ 22; D₂ 21.

22

I ^a) D₁ Ca आह. D₂ D₂ संजयं. K₄ राज° (for पाण्डु). — ^b) D₁ 'प्लुव्यां; S 'प्लुव्यं; Ca 'प्लुव्ये (as in text). D₂ तांस्तु जानीहि; T₁ तद्विजा° (for तान्विजा°). — ^c) T₂ सभाजयेत; Ca as in text. — ^d) S वनाद् (G₄ s भवान्) (for अनघ). D₁ उपागतस्त्वं. K ब्रूयाच्च (K₂ s 'श्च) दिष्ट्या (K₂ दिष्टयानघ) समुपस्थित (K₂ 'पागत)-स्त्वं; B₁ s D₂ D₁₀ Cn दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप°; D₂ दिष्ट्या न व्यग्रः समुपागतस्त्वां. — T₂ M ins. after 1; T₁ G, after 7^{ab}:

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम

दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
 नाहं कचित्संज्ञय पाण्डवानां
 मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
 सर्वा श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
 पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
 दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
 न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
 धर्मार्थीभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
 सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
 धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
 निद्रां तन्द्रां क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
 धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय

धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
 न संवासाजीर्यति मैत्रमेषाम् ।
 यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
 स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीदृश्य पक्षे ॥ ६
 अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
 र्युयोधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
 तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
 महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
 उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
 दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः

C. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

2 ^b) Ds वान्यम्; Ca. d. s वासम् (as in text). Ks B (except B1) Dn D1.2 M2-4 अतदहान्; G2 एतदहान्; G4 तदनहान् (for अतदहान्). Dn1 निरूप्य; Ds निरस्य; G4 निरीक्ष्य; all comm. निरूप्य (as in text). — ^c) D1.5 G2-4 M तेषां. — ^d) B (except B1) Ds.10 G4 मिथ्यापेतानां; Ca. d. s as in text. D1 S (except T2 G1-3) अपकारिणां. S च (for सताम्).

3 ^a) S सर्वे (for सर्वा). D1 आत्मवीर्येण; D2 ह्यात्मबलेन. Ks B Ds D1-4.7.10 लब्ध्वा; Ds नष्टां (for लब्ध्वा). — ^d) Ks.4 D2.10 'हर्षुः; D1 T2 G1 'कर्षुः; Ca. d. s as in text. G5 नित्यम् (for मह्यम्).

4 ^a) K2 दोषातेषां; G4 दोषं येषां; G5 तान्चै दोषान्. K2 B Dn Ds D1-8.10 नाध्यगच्छे. K1 D1 T1 G M परीक्ष्य; B Dn2 Ds D10 T2 परीप्सन्; Dn1 Ds.6 परीच्छन् (for परीक्षन्). — ^b) K4 D10 S सूक्ष्मं; K5 तत्र (for नित्यं). Dn1 D2.9 S (except T1 G5 M2) किंचिद् (for कंचिद्). K1 Ds गर्हे च; Ds Ds.6 T2 G3.4 M गर्हे (M2 'ह्रीं)म (for गर्हेय). — ^c) T2 G4 पार्थाः (for नित्यं). — ^d) N (except K2) T2 G3 Ca सुखप्रिये; G2 सुखासये. Cd. s cite सुखं and प्रियं. Ks नानुरुध्यन्ति; Ca 'रुध्यन्ते; Cd. s as in text. Ks B (except B2) Ds D2.4.10 T1 G1 Ca कामात्; G5 नित्यं (inf. lin. कामं) (for कामान्).

5 ^a) Ds धर्मशीते; Cd. s धर्मं शीतं (as in text). — ^b) K4.5 D7.9 M (except M4) निद्रातन्द्री; Dn1 T2 निद्रातन्द्री; D1 निद्रातन्द्रे; Ds निद्रां तन्द्रां. Cd. s cite निद्रा तन्द्रा. — ^c) S (except G2) चापि (for चैव). — ^d) Ks 'योगात्; K4.5 D2 G2 'योगाः; Ds2 'योग्याः (for 'योगान्).

K4.5 प्रतपन्ति; B1 प्रतियाति; D1.2 G2 प्रसहन्ति; D9 प्रवसन्ति; T G1.4 M प्रतिपद्यन्ति; G2 प्रवदन्ति (for प्रयतन्ति).

6 ^b) K Ds D1.2.10 T1 G1.2.5 Cs जीर्यते; M (except M1) जीर्यति; Ca. d जीर्यति (as in text). K1 D1.10 मैत्र्यमेषां; K2 B Dn Ds Ds-8 तेषु मैत्री; K5 श्रीतिरेषां; T2 मैत्रं तेषां; G2 M मैत्रिरेषां. — ^c) S (except T2 G2) यथार्थं (for यथार्हं). Ds हितार्थात् (for हि पार्थात्). — ^d) Ds दोषो (for द्वेष्टा). K1.3 Ds G2.4 M2 आजमीदपक्षे; K2 D2.5 T2 G2 अजमीदस्य पक्षे; D1.9 T1 G1.5 M1.3-5 अजमीदपक्षे; Ca as in text.

7 ^a) D2 G1.4.5 विषमतो (for 'मान्). — ^b) Ds क्षुद्रचराच्च; G5 दुष्प्रसहाच्च. — After 7^{ab}, T1 G ins. 125*. — ^c) Dn Ds D2.4.7.8 हीमौ; T1 G2.5 M1.2.5 हि मे (for हीमे). Ds.6 तेषां ह हीमौ न सुखं. — ^d) B4 Ds.6 वर्धयतो हि; Ds स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति). D10m कोपं (for तेजः). S (except G2) महात्मनां संज्ञय पाण्डवानां. — After 7, S (except G2) ins.:

126* भागं गन्तुं घटते मन्दबुद्धि-

महात्मनां संज्ञय दीप्ततेजसाम् ।

[(L. 1) T1 G1.3 हतुं; T2 G4.5 कर्तुं (for गन्तुं). — (L. 2) T2 दयारुतां (for महात्मनां). G5 तीव्रं (for दीप्तं).]

8 ^a) Ks उत्थानवीर्यं; Ds.6 तथोनवीर्यं; Ca. d. s as in text. — ^c) Ds D10 यच्च मोक्षयेत्; D1.3 T G1.5 मन्यते यच्च (D1 'यच्च); G4 यद्विमन्येत. — ^d) Ca अशक्यं; Cd. s शक्यं (as in text). D1 हन्तुं; M2-5 कर्तुं; Ca. d. s हन्तुं (as in text). D1 M1 (sup. lin.) जीवितं (for

O. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्चशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरु-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।

धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यश्चैव देवान्वाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान्
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्वस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरसवी
दहेत्कुद्वस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवतां).

9 ^a) M तस्य. K1.5 D7 केशवस्य. — ^b) G2 M (except M2) सत्यको. K1.8 D6.9 T1 G2.4 M 'शत्रुः (M1 sup. lin. 'शत्रोः as in text). — ^c) S चैव (for चापि). D (except D1.2.9) यांति (for सर्वे). — ^d) G5 वरं; Ca. d. s पुरा (as in text). G5 तस्य चैव (for साधु तस्य). M1 (sup. lin.) सत्यं; Ca. d. s तस्य (as in text). G4 M2 प्रसादं (for प्रदानम्).

10 ^a) D10 स एवैकः; G4 संहलैकः. — ^b) K5 गांजीव°. D1 प्रवादे प्रजीयात्; T1 G1.2 प्रणुदेद्वै रथस्थः. — ^c) K1.5 महान्; K2 B1 Dn D2-7 T2 जिष्णुः; Cs विष्णुः (as in text). Ca. d mention विष्णु. Dn1 D9 om. अपि. K2 M (except M2) हि; K4 वा; K5 च (for अपि). B2 अधर्ष्यो (for अप्रधृष्यो). — ^d) K5 S (except T2 G4 M1.2) अपि (for अधि).

11 ^a) S (except G2) पुमान् (for मर्त्यः). — ^b) K1 'वेदेषु; K2.5 B D (except D9) 'लोकेषु (for 'देवेषु). G5 यथा (for वरेण्य). K3 इन्द्रात्; B D (except D1.2.3.10) एकः (D9 एव); G5 महेंद्रः (for ईड्यः). — ^c) D2 प्रवर्षन्; D9 प्रवयत्; T1 प्रवमन्; G5 प्रवपेत् (for प्रवपन्).

12 D1 (hapl.) om. 12^b-13^a. — ^a) Ds1 G4 M2 आहरन्; T1 G5 अहरत्. — ^d) K5 सेवानुगान्. N द्रविडान् (for बलिदान्).

13 D1 om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^a) D2 तथैव; D9.10 G2.4 M यश्च (for यश्चैव). — ^b) Some N MSS. गांजीव°. G1 वि- (for प्र-). — ^c) D1 उपानयत्; Cd. s 'हरत् (as in text). N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D3.4 पाण्डवो) (for फल्गुनो). — ^d) M यशोमानौ.

14 ^a) K4 D1 'भृतो (for 'भृतां). K2.5 B2-5 D (except D1.2) T2 G2 नास्ति (for नाद्य). K2.5 D8 समो हि; K3 B2 Ds D5.5.9.10 T2 G2 समोद्य; B2-5 Dn समोत्र (for समोस्ति). B1 गदाभृतां भीमसमो न कश्चिद्; T1 G1.8-5 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद्. — ^b) T2 G1 हस्त्यारोहे. K2.5 हि (for च). S (except G2-4) कश्चित्समोन्यः (for समश्च तस्य). — ^c) D9 तथा (for रथे). K2 D1.2 G2 प्राहुर (for आहुर). — ^d) K2.5 B4.5 D (except Ds D8-10) G4 M1 बलेनायुत° (for बले चायुत°). Ds 'वीर्यः (for 'वीर्यम्).

15 ^a) K2 D9 स; G5 सु- (as in text). K1.5 G3 कृतवीर°. — ^b) Dn D3.4.7 धुद्रास्तरसा. — ^c) K2 स चात्यमर्षी; K5 D1.2.3.9 T1 G1.5 सदा ह्य°. K3 B3.5 Dn D3.4.6-9 G2 न बलात्स (for बलवान्). T G1.8-5 M अशक्यो (for न शक्यो).

16 ^a) S (except T2 G2) 'तेजसौ; Cd. s 'चेतसौ (as in text). — ^b) N G1 फाल्गुनेन (K5 'नस्य); T2 G5 फल्गुनस्य. — ^c) K5 'मृगान्; D1.2 'गणं; D9 'गणान्; M2

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
 श्येनौ यथा पक्षिपूगान्नुजन्तौ
 माद्रीपुत्रौ नेह कुरुन्विशेताम् ॥ १६
 तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
 सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः
 संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
 सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
 शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
 सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
 बुधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८

अवरुद्धा बलिनः कैकयेभ्यो
 महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
 कैकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
 सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
 समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
 शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
 प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
 योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C. 5. 668
 B. 5. 22. 22
 K. 5. 22. 22

यूथं (for 'पूगान्'). K1.2 D1.2.8 G5 व्रजंतौ; K5 D1
 भजंतौ; G5 हरंतौ (for रुजन्तौ). — ^a) K2 D5 D1.2.9
 माद्रीसुतौ; T1 G1.5 पुत्रौ माद्री. K2-5 D5 चेह (for नेह).
 K2 क्रुद्धन् (*sup. lin.* कुरुन् as in text). K5 समस्तान्
 (for विशेताम्). Dn D5 D2-3.10 Ca.5 शेषयेतां न शयन्;
 D2 नेह वशे कुरुणां (for नेह कुरुन्विशेताम्). Cd cites न
 विशेतां. G2 यमौ कुरुणां प्रसहेत कोत्र. — After 16, N
 T1 G2 ins.:

127* एतद्वलं पूर्णमस्माकमेवं

यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यन् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्; D2 सर्वम् (for पूर्णम्). K2.8 T1
 एव; D5 G2 एवं (for एवं). — (L. 2) K5 D5 सात्वतानां
 (for सात्वतां). B Dn D5 D2-7.10 T1 यत्सलं तान् (T1
 यत्सात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये.]

17 ^a) D5 D10 तेषां (for तेषां). D1 अन्यो; G5 अर्थे
 (for मध्ये). — ^b) D5 Ca.5 सात्वतानां; Cd सात्वतां (for
 सोमकानां). T1 प्रियाहः; G1.5 वरिष्ठः; G2 प्रबाहुः; Ca. d.5
 प्रवर्हः (as in text). — ^c) K1.4.5 संत्यक्तात्मा वै; Ca. d.5
 संत्यक्तात्मा (as in text). K2 B Dn D5 D2-10 पाण्डवार्थे
 (K2 D2 वानां) श्रुतो मे. Cap पाण्डवार्थे; Ca. d.5
 पाण्डवानां (as in text). — After 17, B D (except
 D1.2.9.10) ins.:

128* अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो

येषां स स्यादग्रणीवृष्णिर्लिंगः ।

18 ^a) T2 सहामात्यः; Cd.5 सहोषितः (as in text).
 G5 स हितार्थो (for चरितार्थो). Dn1 D5 G4 M1 वयस्यः
 (for वयःस्थः). — ^b) K1.2.4 S शाल्वेयानाम् (G2
 corrupt); B (except B1) D (except D5 D2.9)

मात्स्येयानाम् (for शाल्वे°). — After 18^{ab}, K4.5 read
 30^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c) K1.4.5
 D10 सहैव पुत्रैः; K2.8 B Dn D5 D2-8 G2 स वै सपुत्रः; D1
 सहपुत्रः; T1 G1.5 पुत्रैः सार्धं (for सह पुत्रैः). B5 D1.9
 वार्थेन (for 'वार्थे च). T1 G1.5 हि (for च). D2 G2
 निविष्टो (for च शश्वद्). — ^d) K5 B D (except D2.9)
 युधिष्ठिरे.

19 ^a) K5 D5 अपरुद्धा; K5 अवरुद्धाश्च; D51 यथा
 वरुद्धा; D2 सुविरुद्धा; D10 ये चावरुद्धा; S अथावरुद्धा. Dn
 D5.4.7.9 S (except G2) रथिनः (for बलिनः). K D
 (except D1.5) कैकयेभ्यो; S (except G2) पंच सन्ति (for
 कैक°). — ^b) S (except G2) कैकयेषु (for पञ्च सन्ति).
 — ^c) K1.2 ते कैकया; K5 कैकयेभ्यो; K4.5 D5 D10 G2 ते
 कैके (K4 G2 'क'येभ्यो; Dn D5.4.7.9 कैकेयेषु; D2.5.5.8
 G1 कैकेयेभ्यो. — ^d) G4 युद्धात्क्षीणाः (for युद्धार्थिनः).
 K2 तानुपासन्ति; K4 D5 D10 चानुसरन्ति; K5 D5 चानुचरन्ति;
 M चानुवदन्ति. K5 पार्थिवान् (for पार्थान्).

20 D2 om. 20^{ab}. — ^a) K Dn D5.4.7-9 सर्वाश्च
 वीरान्. K2.4 D5 'पतींश्च; T1 G1 'पतीन्द्राः; Ca. d.5
 'पतीनां (as in text). — ^b) Cf. 21^d. K समानीतान्;
 B (except B4) Dn D5.4.7.9 'गतान्; D5 G2-5 संमानिताः.
 K B4.5 Dn D5.4.7-10 निविष्टान्. — B2 (hapl.) om.
 20^c-21^d. — ^c) S सर्वान् (for शूरान्). K2 B1 D5
 D1.5.8 अहान् (for अहं). T1 भक्तिमतः; G5 'युतः.
 — ^d) K1 प्रीत्या च युक्तान्. Dn2 संस्थितान् (for संश्रि°).

21 B2 om. 21 (cf. v. 1. 20). — ^a) D1 T G1.5
 'श्रिता (for 'श्रया). — ^b) K4.5 B2.5 Dn D5.4.8.9
 'जातिशुद्धाः; B1.4 D6.7 'जाश्च वृद्धाः; D5 D10 'जातवृद्धाः

C. 5. 685
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

समागतः पाण्डुवार्थे निविष्टः ॥ २१

पाण्डुश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।

समागतः पाण्डुवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्रासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।

यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डुवार्थे निविष्टः ॥ २३

अपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।

तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं

ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।

सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५

यशोमानौ वर्धयन्त्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।

यस्य सर्वे वर्धयन्ति स मानं
करुषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।

संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for 'जा विशुद्धाः). S (except G₂) यो(M₃₋₅ यौ)धाः सर्वे कुशलाः संनिविष्टाः. — G₅ om. 21^{ad}. — °) K₅ S (except T₂ G₂; G₅ om.) नानाविधवीर्यं. — With 21^d, cf. 20^b.

22 °) K₅ D_n D_{3-7.9.10} समितीन्द्रकल्पो; K₅ यत् इन्द्रं; D₂ अचित इन्द्रं; S (except G₂) अमितवीर्यविक्रमो; Ca. d. s अमित इन्द्रं (as in text). — °) D₂ योधप्रं; T₂ युधि प्रवीरो (for युधि प्रं). D₃ S (except T₂ G₂) बलिभिः (for बहुभिः). — K₄ om. 22^d-23^d. — °) T₁ G (except G_{3.4}) त्रयेपि (for 'प्रवीरो). M (except M₂) [अ]प्रतिवार्यं.

23 K₄ om. 23 (cf. v. l. 22). — °) D₁ transp. कृपात् and भीष्मात्. B₁₋₃ D₈ G₂ वृतं; B₅ D_n D_{8-7.10} T₂ वृतं (for कृतं). — °) B D_n D_{8-6.9} आहुरं; D₂ चाहुरं (for प्राहुरं). S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः.

24 °) K₁ D_n D_{3-8.10} उपाश्रिताश्च. K_{1.3-5} चेदिकरूपसेनाः. K₂ D_{1.9} अ(K₂ उ)पाश्रितश्चेदिकरूपराजः; S अपाश्रित(T₂ तदाश्रितः; G₂ आसादित)श्चैव करुषराजः. — °) B D (except D_{1.2.9}) सर्वोद्योगैर्. K₃ B D (except D_{1.2.9}) भूमिपालाः. K₂ D_{1.9} S (except G₁) समेतः. — °) D₂ राजां (for तेषां).

25 °) S (except T₂ G₂) अस्तम्भं (for अस्तम्भं). M यदि (for युधि). K₃ D_n D_{3.4} माना; K_{4.5} B D₈ D_{1.2.3.7-10} M₄ मानो. — °) K_{1.3.4} B D_n D_{1.2.6} G_{1.2}

C_n ज्यां कर्षतां; D₈ ज्याः कं. — °) T G₁ महो (for सर्वो). D₈ वै निहत्य; M निगृह्य (for निहत्य). — °) S (except T₂ G₂) विष्णुस् (for कृष्णस्). B D (except D_{1.9.10}) G₁ संममर्दः; G₂ यशस्वी (for ममर्द).

26 °) K₂ D₈ D_{1.2.10} G_{2.5} यशो मानं; K₂₋₅ D₈ योसौ मानं (for यशोमानौ). N (except K₂ D₈ D_{1.9}) T₂ G₂ पाण्डवानां (for यादं). — °) D₂ भवत्; S हनत् (T₁ हनच्च; G₄ हरत्; G₅ हंता) (for भिनत्). K₅ महीपं; B D_n D₈ D_{2-8.10} समीक्ष्य; D₁ समीपे; S (except G₂) सुघोरं (for समीके); cf. v. l. 34. — °) K₃ वर्धयिष्यन्ति मानं; D₂ वर्धयन्ति प्रभावं. — °) K₁ करुषचेदिप्रं; D₁ करुषराजप्रतिमा; T₂ G_{2.4} M करुषराजप्रमुखा.

27 °) T₁ G₁ तमस्यंतं; G₂ तस्यांतकं. — °) K₂ सुधुर्यं (for सुग्रीवं). B₂ हृष्टं; G₃ M₂ यांतं (for कृष्णम्). — °) B₂ C_n के (for सं). — °) S सिंहार्दिताः (for सिंहं दृष्ट्वा). M₁ यथान्ये (for इवान्ये).

28 °) K_{1.2.4} D₈ यस्तं प्रतीपं (D₈ पात्); D_n D_{2-5.7.9} T₂ कस्तं प्रतीपस् (T₂ तस्); D₁ तं यः प्रयांतं; T₁ G तम(G₃ तं वै)प्रतीतस्; M तं वै (M_{1.4} om. वै) प्रतीतस्. Cd cites प्रतीतं. D₁ प्रदीयाद्; D₈ अण्युदीयाद्; T₁ G_{1.5} प्रत्यायासी(G₅ त्सी)द्; Ca. d. s प्रत्युदीयाद् (as in text). — °) Ca. d. s अपार्थिवो (for आशंसमानो). — °) K₁₋₃ शेते स; K_{4.5} स तेन; D_{1.9} अशेत; D₂ G₂ समेत्य (for सोऽशेत). K₃ क्षमायां (for परासुर). — °) K₁ D_{8.8} T

वर्तिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
 पराक्रमं मे यदवेदयन्त
 तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
 अनुसरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
 र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
 न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
 येषां स स्यादग्रणीवृष्णिर्हिंसितः ।
 प्रवेपते मे हृदयं भयेन
 श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
 नो चेद्रच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
 स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
 नो चेत्कुरुसंजय निर्दहेता-
 मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।

मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
 सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
 धर्मरामो ह्रीनिषेधस्तरस्त्री
 कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
 नो चेत्कुद्धः प्रदहेद्वार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
 नाहं तथा ह्यर्जुनाद्रासुदेवा-
 ङ्गीमाद्वापि यमयोर्वा विभेमि ।
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य स्तुत
 मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३
 अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
 संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
 तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके

C. 5. 680
E. 5. 22. 36
K. 5. 22. 33

G4.5 एव; G5 एवं (for इव). T2 मर्दितः; G5 M मथितः (for उन्मथितः). K3m इवान्न (for कर्णिकारः). K2 वातेन भग्नः स यथा कर्णिकारः.

29 ^a) K2.4 D5 यदवेदयन्ते (K5 'यन्वै'); K5 D5 G5 यदवेदयन्तः; D1 यथा वेदयन्ति; G2 प्रतिवेदयन्ति; Ca.d यदवेदयन्त (as in text). T1 G1.5 पराक्रमं चाप्रतिमं वदन्ति; T2 G3.4 M 'मं त्वप्रमेयं (M1 त्वप्रतिमं) वदन्ति. — ^b) S (except G2) मध्ये (for अर्थे). Ca.d.s cite संशयं (for संजय?). — ^c) D1 अब्राह्मण्यं (for अनुसरन्). M3 सत्य- (for तस्य). B4 D5 D1 Ca.d.n जिष्णोः (for विष्णोः). — ^d) Some S MSS. गावत्गणे. K2-5 नाभि (for नाधि).

30 K4.5 repeat 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab}. — ^a) D1 न जातु तं; S (except G2) कस्तान् (T1 G2.4 M5 कस्तां; T2 कस्तान्; G5 M2 कस्तं) जेतुं (T2 हंतुं); T2m न जातु ताञ् (as in text). D1 शक्रवत्यः सहेत; D5 शत्रुरभ्युत्सं. T2m शत्रुहन्त्यान्समेतान्. — ^b) D5 सदा (for स). — ^c) D1 'रथेन यांतौ; M2 'रथौ समेतौ.

31 ^a) N G2 न (K1-3 स; D5 तौ) (for नो). D7 वै (for चेद्). K1.3.5 संयुगं; K4 D5 संयुगे; D1 S संगतं (G5 M2 'ति) (for संगरं). — ^b) B D5 D5-8.10 ताभ्यां कृभेच्छमं तदा सुतो मे. — ^c) K1.4 Dn D1.3-7 तौ चेत्; K2.8 ततः; K5 तावत्; D5 G5 तौ वै; T G2.4 सर्वान्; G1 तौ वा; Cn नो चेत् (as in text). D5 नो दहेताम्. — ^d)

D5 मित्रो विष्णुर्; D5 इन्द्रो विष्णुर्. D2.10 'सैन्यं (for 'सेनां). K2-5 D5 M दानवानां चमूनिव (K4 चमूं च; K5 चमूवत्; D5 चमूं वा); T1 G1 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेनां यथैव). — ^f) B1 जिष्णुः; S (except G1.4) कृष्णः (for विष्णुः).

32 ^a) B1 D5 G5 धर्मराजो; G2 स धर्मराजो; Ca धर्मरामो (as in text). B (except B1) D (except D1.2.5.8.9) G5 Cap ह्रीनिषेधस्; Ca.d.s as in text. M (except M1) महात्मा; Cd.s तरस्त्री (as in text). — ^c) S (except G2) तर (T1 'प'स्त्री (for मनस्वी). — ^d) D1 न; Ca.5 नो (as in text). D2 स (for प्र). Ca.d.s cite दहेत्.

33 ^a) K1.4.5 D5 न होवाहं (for नाहं तथा). K1.4.5 चार्जुनाद्; Dn2 D52 अर्जुं; D1 G2 अप्यर्जुं; D5 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्). — ^b) K1 तथा भीष्माद्; K2.4 न (K4 तथा) भीमसेनाद्; K5 भीमसेनाद्; B1 D5 T2 भीमाद्वा; Dn D2.4.5.7.10 भीमाद्वाहं (for भीमाद्वापि). K2 विभेमि om. वा); K3 वापि नूनं; K4.5 T1 G1 M वा (M3-5 चा) पि विभ्ये (for वा विभेमि). — ^c) K (except K1.2) D5 S (except T1 G1-4) संजयः; D2 तात; D10 मन्योर् (for सूत). — ^d) K3 मन्योर्भीतो; D10 गावल्गणे (for मन्योरहं). K2 D5 S (except G2) भीतभीतः (for 'तरः). D10 सदाहं.

34 ^a) K1.2 स वै तपो; K4.5 स वै सदा; B Dn D5 D5-8.10 T2 महातपा; D2 अलोलुपो (for अलं तपो). T1

C. 5. 680
B. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

स्थाने जानन्मृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४
स गच्छ शीघ्रं ग्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५
जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६
न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य स्रुत ।

प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७
समानीय पाण्डवान्सृज्यांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८
यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G1. s. 5 M अलं तपोब्रह्मचर्यं (G5 °यां) च युक्तं (T1 G1. 5 यदुक्तं); Ca. d. s (as in text). — ^b) Ds D10 अलं; D2 वै; T2 यो (for अयं). M मनसस् (for मानं). D10 G4 Ca. d. s सिध्यै (for सिध्येत्). — ^c) D9 क्रोधात् (for क्रोधं). K4. 5 B Dn Ds-8 S Cap समी (T2 G3. 4 निरीक्ष्य; Ca. d. s समीके (as in text); cf. v. l. 26. — ^d) Dn Ds. 4 S (except G2) जातं; Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp. अस्मि and अद्य.

35 ^a) D1 त्वरितो; T1 G4 Ms सहि° (for ग्रहि°). K1. s. 4 जवेन (for रथेन). — ^b) Some N MSS. पञ्चाल° (for पाञ्चाल°). K1. 8 चमूमुपेत्य; K2 D1 चमूं समेत्य; K4. 5 T1 G4. 5 M चमूं परेभ्यः; B Dn Ds Ds-8. 10 T2 चमूनिवेशं (B4 Dn Ds. 4. 6. 7 T2 °वेशनं); D9 चमूं परेण; G3 चमूं विगाह्य (for चमूं परेत्य). Cs समेत्य; Ca. d परेत्य (as in text). B2 om. 35^a-37^b. — ^d) D1. 9 प्रीतियुक्तो. T1 G1 वद त्वं (for वदेस्त्वम्). D7 प्रीतियुक्तं वीर्यवंतं वद त्वं.

36 B2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) S सूत (for तात). — ^b) Ks Ds. 4 महामात्रं; D1. 2. 9 सहामात्रं; D7 महामात्रं; T1 G1. 5 महामतिं; T2 G2-4 M2 महात्मानं; M1. 3-5 महात्मानां; Ca. d. s महामात्रं (as in text). K (except K2) D9 वीर्यवंतं यशस्विनं; T1 G1. 5 °वतां वरिष्ठं (for वीर्यवतामुदारम्). — 36°=38°. — ^d) D9 संधिम् (for शान्तिम्). K2 इच्छुः (for ईप्सुः). T G1. 4 धा (T2 स धा) तैराष्ट्रैः पाण्डवः संधिमिच्छेत्; G2. 2. 5 M धातैः (G2

यद्धातैः; G3 M घृत्) राष्ट्रैः पाण्डवैः संधिमिच्छुः (G2. 5 M °च्छेत्); Cs as in text.

37 B2 om. 37^a (cf. v. l. 35). — ^b) K1. 4 T2 °सुतो (for °पुत्रो). — ^c) D1 तेषाम्; D9 चैवम् (for चैषाम्). S (except G2) संमतश्चैव (for आत्मसमश्च). — ^d) K4. 5 तेषां (for चैषां).

38 ^a) Ks B (except B2) D (except D1. 2. 9) T G1. 2. 5 M2 °नीतान्; G4 °गतान्; Cd. s °नीय (as in text). K2 B2. 3 G1 सृज्यान् पाण्डवान् (by transp.); D10 पाण्डवैः संजयान्. — 38°=36°. — ^d) Ks D9 तान् (for तथा).

39 ^a) Ks-5 परेषु; Cs परेभ्यः (as in text). — ^b) D1 G2 मन्येथास्त्वं (by transp.). M1 पाण्डवानां (for भारतानां). S (except G2) हिताय (for हितं च). — ^c) Ks B (except B4) D (except D2. 5) G5 M2 Ca. d. s तद् (for तत्तद्). Dn1 तात (for राज्ञः). — ^d) K2 यत्सूत्रयेद्; K3. 4 D8 यन्मूर्च्छयेद्; G5 न क्रोधयेद्; Ca. d. s न मूर्च्छयेद् (as in text). B1-8 D8 न (D8 यन्) मूर्च्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेद्यन्). B D (except D1. 2) न च युद्ध-हेतुः (for न भवेच्च युद्धम्). D9 न मूर्च्छयेद्येन चेन्न युद्धं (catalectic!).

Colophon. — Sub-parvan: N M1. 3. 5 संजययान.

— Adhy. name: T1 G1 M2-5 संजयप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds1 Ds. 7. 8. 10. S 22; D2 (sec. m.). 8 20. — S'loka no.: K5 D8 41.

२३

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
 स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
 गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
 रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
 दिष्ट्या राजस्त्वामरोगं प्रपश्ये
 सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
 अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
 कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
 धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
 कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
 सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
 मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-

मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

गावल्गणे संजय स्वागतं ते
 प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
 अनामयं प्रतिजाने तवाहं
 सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
 चिरादिदं कुशलं भारतस्य
 श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
 मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
 दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
 पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
 महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
 यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।

C. 5. 698
 B. 5. 23. 9
 K. 5. 23. 9

23

1 °) D1 उपप्लव्यां; S °प्लव्यं. S (except G2) शीघ्रं (for द्रष्टुं). — °) S (except G2) द्रष्टुं पार्थान् (M2 पश्चान्) महौजसः.

2 °) K2.3 B Dn Ds Ds-8.10 कुंतीपुत्रं; D1 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — °) K2.4 B D (except Ds) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य). K2 सर्वं; K3 सर्वे; K4 पूर्वान् (for पूर्वं).

3 °) G2-5 Ms गावद्गणिः. K2-5 °पुत्रो (for °सूनुः). — °) K (except K2) अभ्यवदत्; S (except G2) तमवोचत् (for अवदत्). D10 सुप्रतीतः; T1 G1.2.5 प्रतीतं; G4 प्रीतः; M2 प्रकीर्तितं; Ca.d प्रतीतः (as in text). — After 3^{ab}, M (except M1) ins. संजयः. — °) D1 °तुल्यं (for °कल्पम्).

4 °) K5 आंबिकेयो; Ds.9 त्वामांबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो). Ca cites त्वा (as in text). — °) B1 मनस्वी (for मनीषी). — °) K1 भारताग्र्यो (for पांडवाग्र्यो). S (except G2) कच्चित् कुशली (T1 G1.5 सुखी) पाण्डवाग्र्यो-ग्रधन्वा. — °) K (except K2) Ds धनंजयो माद्रीतनूतौ

च; S (except G2) °यो भीमसेनो यमौ च.

5 °) K1 T1 G1.5 सु° (for स°). — °) S (except G2.4) मनस्विनी वाञ्छति (T G1 °सि) यत्र च त्वं. — °) M1 तामुत (for भारत).

6 °) Some S MSS. गावद्गणे. — °) K D1.2 G2 प्रीतात्मा त्वाम्; B Dn Ds Ds-10 प्री(B4 प्रि)यामहे; T1 G2.5 प्रीता(G5 °त्वा)त्मानं (for प्रीतात्माहं). K2.5 om. त्वा. K1.2.4 D1.2 T1 G1.2.5 अभि(T1 G1.4 त्वाभि; G5 चाभि)नंदामि सूत; B Dn Ds Ds-10 ते (D9 त्वद्-) वयं दर्शनेन; G2 त्वाभिवक्ष्यामि सूत. — °) Ds °त्मजैः; D10 °त्मजैः; T1 G (except G2) °नुजः (for °नुजैः). K (except K2) सहानुजैः संप्रति साधुवृत्तः (K3 °त्त; K5 °त्तं).

7 °) Ds दर्शनं (for कुशलं). — °) K2 च (for एव). G4 transp. दृष्ट्वैव and त्वां. M त्वा (for त्वां).

8 °) D2 G2 यशस्वी; G5 मनस्विनां (for मनस्वी). — °) K4.5 महाप्राज्ञः. — °) K2 D1.2.9 T G2 स कौरवः. — °) K1 अप्यस्ति; K2 अस्यास्ति; K3 B (except B1) Dn Ds Ds-8.10 अस्त्यस्य; D1 अथास्य (for अप्यस्य).

9 °) Ds S (except G2) सूतपुत्र (for महात्मा).

C. 5. 698
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सप्तपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कचि-
द्धुरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२

वैश्यापुत्रः कुशली तात कचि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽस्मात्पुत्रः कुशली तात कचि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सप्त ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यन्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
कच्चिदायान्मामकान्धारतराष्ट्रो
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् ।

— °) K (except K₄) बाह्लिकः प्रातिपेयः; S (except G₂) बाह्लिकानां महात्मा. Ca प्रातिपेयः (as in text).
— °) K₂ D₂ वृद्धः (for विद्वान्). S (except G₂) प्राति-
वीर्यः (T₁ G₅ M_{2.5} °पीयः; T₂ प्रतीयमानः) कुशली तात
कच्चित्; cf. 10°.

10 M (? hapl.) om. 10°. — °) G_{2.8} सोमदत्तः
(for सोम°). K₁ चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्). — °) T₂ G₁ M_{1.2} सोमदत्तः; G₈₋₅ M₈₋₅ सो (G₈₋₅ सौ) मदत्तः
(for सत्यसंधः). M च शल्यो (for शलश्च). — °) K
(except K₂) सकृपः (for च कृपः). G₅ महारथो भुवि
(for कृपश्च विप्रो). — K (except K_{1.2}) अथ विप्रो; D₉ च
वीरो (for च विप्रो). — After 10°, G₅ ins.:

129* शारद्वतः कुशली तात विप्रः ।

— °) K₁ महेष्वासौ. D₁₀ अन्ये (for एते). K_{1.5} हि
(for अपि). — After 10, B D read 12^{ab} (D_{1.2}
marg. smarg. repeating it in its proper place).

11 D₁ om. 11^{ab}; D₉ om. 11. — °) K₃ B₁ D₅
D_{8.8.10} T₁ G₃₋₅ M₅ महाप्राज्ञाः. D₅ D₅ शास्त्रेवदाता;
D₈ शास्त्रे च दाता; Ca शास्त्रावदानाः; Cd as in text.

— °) D₅ कच्चिदानं. K (except K₂) D₂ सर्वे लभन्ते
(for लभन्त एते). Cd cites दानं, Cs कच्चिन्मानं लभन्ते
(as in text). — °) G₂ सर्वे एते (for कच्चिदेते). K
(except K₂) D₂ आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D₉
°ता ये).

12 B D read 12^{ab} after 10 (D_{1.2} marg. smarg.

repeat it here). — °) D_{2m} G₄ धनुर्भृतो (G₄ °तां)
(for °धरा). S (except T₂ G_{2.8}) च महां (for पृथिव्यां).
K₃ transp. पृथिव्यां and युवानः. B Dn Ds D_{3-8.10}
प्रधानाः (for युवानः). — °) D₂ G₄ तेषां; Cs तेषां (as
in text). K₂ D₁ G₂ न्यवसद्; Cs निवसति (as in
text). — °) D₉ कुशली (for शीलवान्). D₁ °सुनुः; Cs
°पुत्रः (as in text).

13 °) D₁₀ G (except G₁) M₄ वैश्यापुत्रः. — D₂₂
(hapl.) om. 13⁵⁰. — °) D₂₂ D₂₁ D_{8.4} (by corr.). s. 10
महाप्राज्ञो. — °) K₅ D₈ G₂ मान्यः; T G_{1.8-5} M (except
M₅) मानी (for स्मात्पुत्रः).

14 °) D₂ च या (for वृद्धा). K_{1.4.5} D₁₀ च नार्यो
(for जनन्यो). — °) D₂ महानसे; T₁ G_{1.5} महादास्यो;
G₄ मानाख्या वै; M_{1.2.4} Ca. d साहानस्यो; Cs महानस्यो
(as in text). M₂ राजभार्याश्च. — °) D₅ वध्वश्च (for
वध्वः). D₁₀ सपुत्रा; G₄ M₅ पुत्रो; M_{1.3.4} पुत्र्यो (for
पुत्रा). G_{2.4} M (except M₂) भागिनेयो. — °) G₄
दौहित्रेयाः; M (except M₂) °यो वा (for °त्रा वा). K
(except K₃) M अल्पन्यलीकाः; B_{2.3} एते न्य°; D₂
एतेऽप्यरोगाः (for अप्यन्य°). Cd. s अन्य° (as in text).

15 °) K₁ पूर्ववच्चानुवृत्तिः; K_{4.5} D₂ °वृत्तानुवृत्तिः; D₂₂
°वन्मानवृ°. Cd cites वृत्ति (as in text). — °) D₂
पार्थिवो (for संजय). D₁ नापहन्ति.

16 °) S (except G₂ M₂) तातो (for राजा). — °) S
(except G₂) समीक्षते (for उपे°). T₁ G₁ (m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
 उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
 एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
 शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
 ते चेच्छोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
 कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
 कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
 सुहृद्द्रुपा दुर्हदश्चैकमित्राः ॥ १८

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
 ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
 कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंधान्समेता-
 न्सरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
 मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स तात
 दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
 गाण्डीवमुक्तान्स्तनयिबुधोषा-
 नजिह्मगान्कच्चिदनुसरन्ति ॥ २०
 न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
 श्रुतं समं बाधिकमर्जुनेन ।

C. 5. 706
 B. 5. 23. 22
 K. 5. 23. 22

text).⁴ ब्राह्मणानव्यलीकं; T₂ M ब्राह्मणानां व्यलीकं; G₅ विप्रवर्यान्लीकं. — ⁵) K_{2.8} D₂ कच्चिन्न हेतोरिव (K₃ 'व). D_{1.2} G₄ धर्मभूतं; T G_{1.3.5} सव्यलीकं; M वर्त्मभूतं (M_{2.5} 'तां) (for वर्त्मभूतः). B Dn Ds D₂₋₈ स्वर्गस्य कच्चिन्न (B₁ Dn Ds D_{3.4} om. न) तथा वर्त्मभूतां; D₁₀ सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूतं. Ca cites हेतोर्वर्त्मभूतां; Cd. s हेतोर्वर्त्मभूतः. — ⁶) B₁ D (except D_{1.8.9}) अपेक्षते. K_{2.8} न न्यूनं; K₅ सदानुं; B D सदैव वृत्तिं (D₁ राज्यं मदीयं; D_{2.9} सत्त्वानुं); T₁ स द्यूतं; T₂ G_{4.5} च न्यूनं (for स न्यूनवृत्तिम्). Ca. d cite न्यूनां वृत्तिं.

17 ^a) K_{2.8} B D (except D_{1.2.9.10}) T₁ M₁ ज्योतिश्चोत्तमं. — ^b) Ds₁ D_{7.9} G₃ शुक्लं; Ca. d. s शुक्लं (as in text). D_{1.2} S प्रजातं (for प्रजानां). — ^c) K₄ G₃₋₅ ते वै; D₂ तच्च; T₁ G₁ तान्वै; T₂ तं वै (for ते चेत्). K_{1.2.4.5} Ca. d दंभं; K₃ B D दोषं (D_{1.2} इदं; D₉ दंभान्); T G लोभा (G_{3.4} 'का'न् (for लोभं). D₁ दंभात् (for मन्दाः). — ^d) D₅ S (except G₂) वै कुरूणां (for कौरवाणाम्).

18 ^a) M₁ धृतराष्ट्रपुत्रो (for 'द्रः सपुत्रो). — ^b) D₃ om. न. G₃ भेदेषु; G₅ भेदेन (as in text). — ^c) K₂ प्रहृष्टरूपाः; D₁ सुहृद्द्रुपान्; Ca. d सुहृद्द्रुपाः (as in text). K_{2.8.5} Ds₂ D_{1.8.9} सुहृदः (for दुर्हदः). K D_{7.8.10} चाप्यमात्याः (K₂ चैव सूत); B Ds D₅ चैकममात्यात्; Dn D_{3.4.6.9} T₂ चैव (D₆ T₂ 'क' मान्याः (Dn₂ च मान्याः); D_{1.2} G₂ अस्याप्यमात्याः; G₄ चाप्यमित्राः; G₅ चैव मित्राः (for चैकमित्राः).

19 T₂ G_{3.4} M transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^a) K₁ D₉ Ca. d नु पापं; K₃ उपायान्; K₄ न पापात्; K₅ न पापाः; S (except G₂) नु पापं (for न पापं). K₃ पापाः; G₂ सूत

(for तात). — ^b) K₁ D_{1.9} S (except G₂) न (for ते). — B D (except D₉; D₂ [marg.] om. lines 1-2; D₄ marg.) T₂ G_{3.4} M (all eight S MSS. om. lines 3-4) ins. after 19^{ab}; T₁ G₅ (both om. lines 3-4), after 19:

130* द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
 नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
 कच्चिद्राज्यं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
 समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) M विप्रः (for वीरो). — (L. 2) T G₃₋₅ M पितामहो विदुरो बाहिकश्च. — (L. 3) B_{1.2.4} राज्ञे; Ds D₁₀ गुहं; D_{1.2} ग्राहं (for राज्ञं). D₁ 'राष्ट्रस्य पुत्रं.]
 — ^c) K_{1.4.5} D₁₀ अनेकान् (for समेतान्).

20 ^a) K₁ Dn₁ D_{3.8} मौर्वी भुजाग्रप्रहितां (D₃ 'तान्; D₈ 'ग्राहसहितां); S मौर्वी भुजाग्रे (G₃ 'म्यां) प्रहितां. K_{3.5} नु तात; S सरंतः (T₂ G_{1.8} सरन्ति) (for स तात). — ^b) B₄ Ds D_{4.8.10} Cs 'गुणेन (for 'धरेण). T₂ दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य; G₅ दोर्मूलदंडस्य धनुर्धरस्य. — ^c) B₄ Dn D_{1-4.9} S (except T₂) 'नुच्चान् (for 'सुक्तान्). — After 20, S (except G₂) ins.:

131* न तं दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीपं
 गन्ता गृहाक्षानु जगाम रङ्गात् ।

[(L. 1) T₁ G (except G₂) अति (for अत्र). — (L. 2) G (except G_{2.8}) गतो; M₁ (inf. lin.) गत्वा (for गन्ता). T₁ G (except G₂) गृहं.]

21 ^a) K₂ B D (except D_{1.9}) G₃ च; T₁ G_{1.4.5} अस्य; T₂ अन्यम् (for हि). K (except K₂) Ds D_{1.9} G_{3.4} कच्चिद्; G₂ कच्चिद् (for कंचिद्). — ^b) N (except K_{1.4.5} D₁) योधं; T₂ दूरं; G₂ ध्रुवं (for श्रुतं). K_{2.8}

C. 3. 708
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिभीमसेनस्तरस्वी
प्रवेपयञ्शत्रुसंधाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्डलासु
चङ्क्रम्यते कचिदेनं सरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयदन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबलं कचिदेनं सरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे

माद्रीसुतं कचिदेनं सरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंधानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कचिदेनं सरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

Ds. 6. 8 G2 च (for वा). K2 चार्जुनेन; D1. 2 फा (D2 फ) ल्युनेन; Ds-8 चार्जुनेन; T G (except G2. 3) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — °) Ds D8 यस्यैष षष्टिः. D7 त्रिशिखासः; T1 G1. 3. 5 M निहितास्य (for निशितास्य). K (except K3) सुधाराः; D10 तिमधाराः (for तीक्ष्णधाराः). — °) S संम (T1 °ह) ता (for संमतो). B2 G2-4 M1. 3-5 हस्तवापाः; T2 °चापाः; G5 हस्तिवाहाः; all comm. as in text.

22 °) T1 G1. 3-5 M1. 3-5 प्राद्रावयन्; T2 प्रधावयन् (for प्रवेपयन्). Ks. 4 B2 अनेकान्; D1 समीपे; D2 T1 G M समीके; T2 समाजौ (for अनीके). — °) Ks. 5 B D (except D1) T G1 Ca. 8 नड्ड (D9 तद्व) लेषु; Gs. 5 षष्टि-
हायनः; M5 (inf. lin.) शड्डलासु; Cd नड्डलासु (as in text). — °) G5 चाक्रम्यते; Ca. d चङ्क्रम्यते (as in text). D2 अनुः; Ca. d एनं (as in text).

23 T2 transp. 23 and 24. D1 repeats 23 (with v. l.) after 24. — °) D1 (second time) °सुतः (for °पुत्रः). — °) K3 युद्धकाले; K4 अवकूरे; K5 क्षंतकूरे (sic); Dn1 D2-4. 7 अधिकूले; D1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूपः; D5 दंतवक्रं; D9 अंतकूले; T G1. 2 M दंतवक्रे (M2 °पते); Gs. 4 दंतवक्रे; G5 दंतवक्रं; Ca. n दन्तकूरे (as in text). — °) B1 D2. 5 T G1. 5 योधैः (G1 also यो वै as in text); G3 युद्धे; G4 M यो (Ms. 4 यौ) धान्. — °) Gs D2 अनुः (for एनं).

24 K2 G2 om. 24. K1. 3. 4. 5 D2 read 24 after 26. T2 transp. 23 and 24. — °) B D (except D1. 2. 9) पुरा जेतुं (for उद्यन्नयं). Ds प्रेषितो. K1. 3 यो; K4 यद्; K5 B D अयं (D1. 2 अभूद्); M (except M2) मे (for वै). — °) B D (except D1. 2. 9) शिबीं स्त्रिगतान्; a few S MSS. गावल्गणे (for गावल्गणे). — °) D8 आनयेद्यो (for °यन्मे). — °) S (G2 om.) माद्रीपुत्रं. K1 एवं; D2 अनुः (for एनं). — After 24, D1 repeats 23 (with v. l., cf. v. l. 23).

25 °) K2m Dn2 D1-4 अस्याहवो; B Dn1 Ds D5-10 पराभवो; S अभ्यागमो (T2 अभ्यागते and पराभवो); Cd अभ्याभवो (as in text). K (except K3) D2 G4 यदासीद् (for य आसीद्). — °) K4 दुर्मन्त्रितैर्; D1 °त्रत्वे; D8 °त्रितं; G4 °त्रितो (for °त्रिते). K4 Dn1 °यात्रां गतानां; G2 °यात्रांगसंधौ. — °) D2 अनयात् (for मन्दान्). B4 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्). — °) K1 न वांछेत्; S अर्जुनश्च (for जयश्च). K2 न मोचयितुं भीमसेनोभिवांछेत्.

26 °) D1 T2 G2-4 Cn °सुतौ (for °पुत्रौ). Ks T2 G1. 3 °सेनं (for °सेनश्च). K च चक्रं (Ks तथैव); B (except B1) D (except D2. 9) G2 अप्य (G2 °भ्य) रक्षत्; T G4 च संख्ये (G4 °धे); G1. 3. 5 च युद्धे (for च चक्रे). — °) K B4 Dn D3. 4. 7-9 G5 °घन्वा (for °भृत्). T2 शत्रुसेनां; G5 °गणान् (for °संधान्). K1. 2. 4 उदस्यन्; D9

२४

संजय उवाच ।

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
 कुरुकुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
 अनामयास्तात मनस्विनस्ते
 कुरुश्रेष्ठानपृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १
 सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
 सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
 दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
 कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
 मदुग्धेषु दुग्धवत्तन्न साधु ।
 मित्रधुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३
 न चानुजानाति भृशं च तप्यते
 शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
 शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
 मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४
 सरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे

C. 5. 717
 B. 5. 24. 5
 K. 5. 24. 5

व्युदस्य; S प्रणुद्य (T₂ 'साद्य; G₂ 'णुद्यन्); G₂ उदस्य (as in text). — ^a) K_{1.2} स्वस्त्यागमन्; K₄ D₂ 'गतः; D₂ D₂ 'गमं; C_d स्वस्त्यागमन् (as in text). K₁ केचिद् (for कचिद्). — T₂ repeats 23-26 after 26. K_{1.2.4.5} D₂ read 24 after 26.

27 ^a) D₂ साधुकृतेन; all comm. साधुनेकेन (as in text). M₁ शक्यं; Ca. d. s नूनं (as in text). — ^b) N (except B₅ D₂ D_{1.2}) सुखं; T G_{1.2-5} M C₂ कार्यं (M₁ नूनं); Ca. d कर्तुं (as in text). B Dn D₂ D₂₋₃ शक्यं वै; D₂ हि शक्यं; G₄ शिष्यं; G₅ कर्तुं; M₁ कार्यं; C₂ शक्यं; Ca. d शक्यं (as in text). — K₁ om. 27^{ad}. — ^c) K₄ B₂ D₂ D_{1.2} Ca. d. s. np 'जेतुं (for 'जेतुं). B (except B₄) T₂ च (for चेन्). K (K₁ om.) D_{1.2.3} दृतराष्ट्रं सपुत्रं; S (except G₂ M₅) 'द्वस्य पुत्रान्.

Colophon om. in K₁. — Sub-parvan: K_{2.4.5} B Dn₂ D₂ D_{1.2.5-8.10} G_{1.2} M₂₋₅ संजययान. — Adhy. name: D₂ युधिष्ठिरप्रश्नः; G₁ M₂₋₅ कुशलप्रश्नः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_{2.5} 21; D_{1.2.10} S 23. — S'loka no.: K₅ 27; Dn 28; D₂ 29.

24

1 ^a) K₁ यथार्हसि; B (except B₁) D (except D_{1.2.3}) यथाथ मे (for यथार्हसे). G₅ पांडवानां (for पाण्डव). G₅ om. तत्. T₁ G₁ तान् (for तत्). G₂ वक्तुमीदृशं (for तत्तथैव). — ^b) G₅ 'श्रेष्ठगुरुन् (for 'श्रेष्ठ-जनं). T₂ पश्यसि (for पृच्छसि). K_{1.2} गुरुकुरुश्रेष्ठतमं (K₂ 'जनं) च पृ. — ^c) T₁ G_{4.5} M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T₁ G_{4.5} 'नस्ते). — ^d) K_{1.2} D₂ D₂ 'श्रेष्ठाः;

Dn₁ श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठान्). S (except T₂ G₂ M₁) पृच्छसे. K₂ M पार्थिवांस्त्वं; D₂ पार्थिव त्वं; G_{2.4} पांडवांस्त्वं (for पार्थ यांस्त्वम्).

2 ^a) K D₂₋₁₀ रिपूनामपि; B Dn D_{1-4.7} G_{1.2} रिपुभ्योपि हि; D₂ D_{2.5} विप्रेभ्योपि हि; M₂ रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि). — D₂ (hapl.) om. from 2^{ad} up to दृतराष्ट्रः (in 3^a). — ^d) K_{4.5} D₂ (marg. sec. m.) क्रुद्धो (for कुतो). T G_{1.2.4} M दापयेत्; G₅ नार्पयेत् (for लोपयेत्).

3 K₂ om. 3^{ab} and repeats 4. 23. 16^b (with v. l. स for वै) instead; D₂ om. 3^{ab} (up to दृतराष्ट्रः); cf. v. l. 2. — ^a) K_{1.2} युष्मासु यद्; Dn₁ युष्माकं; D_{1.2} यत्तु युष्माकं; D₂ T₂ G (except G₂) M यत्तद्युष्माकं (G_{1.2} 'सु) (for यद्युष्माकं). D₁ सौम्य (for ऽसौ न). S (for T₁ see below) अ(G₂ इ) धर्म्यं (for न धर्म्यं). Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T₁ हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं. Ca. s as in text. ☞ Nil.: सौनः सुनावान् हिंस्रः। तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौंयं। A curious aberration of the great scholiast! ☞ — ^b) K₅ D₂ त्वन्मित्रेषु; D₂ अभक्तेषु; T₂ अक्लिष्टेषु (for अदुग्धेषु). K_{4.5} D₂ द्रोहवान्; Dn D₂₋₄ दुहवान् (Dn₁ 'वत्); T₂ क्लिष्टवत्; G₅ मूढवत्; Cn दुग्धवत् (as in text). — ^c) K_{1.2} मित्रद्रोहः (for 'धुक्स्याद्). D_{2.10} S (except T₂ M₅) दृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — ^d) K₅ न साधुः; T₁ G_{2.4.5} असाधुः; G₁ M₂ न साधु.

4 ^a) K₁ न बालुः; K₅ D₂ G₂ न जातु; D₂ तथातुः; T₁ स चापि; T₂ G_{1.2-5} M न चापि (M₁ न चापि) (for न चालु). D₁ ह्ययं न (for मृशं च). K_{4.5} तप्येत् (for तप्यते). — ^b) K₁ Dn₁ D_{1.2.5} G_{1.2.5} M₂₋₅ अतः K_{4.5} D₂ D₁₀ असौ; T₂ G₂ M₁ अथ; G₄ अपि (for अन्तः)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्कृष्टे दुन्दुभिश्चङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं सरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ सरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजसं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः

समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्मायुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^a) D_{1.2} T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} 'द्रोहं'; D₉ G₈ M₃₋₅ 'द्रुहं'; G₂ 'ध्रुक्त्वं' (for 'द्रोहः'). D_{1.2.9} S (except T₂) गरीयः.
5 ^a) K जिष्णोर् (for तुभ्यं). K₁ B D T₁ G₈ संयुगे (for 'गमे'). — ^b) K₄ जितं वापि (for च जिष्णोश्च). G₂ प्रतिश्रुतः (for प्रणेतुः). K_{1.2} युद्धं युद्धे चापि युधां प्र'; K₅ युद्धे युतां चापि युधां प्र'; D₂ युद्धेषु जिष्णुं च युधां प्रधानं; T₁ G_{1.8-5} M युद्धे चापि युयुधानप्र'. — ^c) K_{2.4.5} D₈ D₅ M₁ समुत्कृष्टे; D₁ 'न्नद्धे'; T₁ G_{4.5} 'द्रुष्टे'; G₂ 'द्रुष्टे'. K_{1.2} 'शंखनादे'.
6 ^a) K₁₋₃ D₂ M₁ 'पुत्रौ' (for 'सुतौ'). K_{1.2} B₁ D₈ D₈₋₁₀ रणाजिरेषु; K₈₋₅ D₂ रणे व्यवस्थितौ; D₁ G₂ महाजिमध्ये; T G_{1.4.5} तथाजिमध्ये. — ^c) K शरवर्षेण राजन्; D₂ शरजालैरजसं. — ^d) K_{1.2} समरे दुष्प्रसङ्गौ; K_{4.5} B D (except D_{9.10}) 'रे दुष्प्रकंपौ; T₁ G_{1.5} M₁₋₄ 'रेष्वप्रकंप्यौ; T₂ 'रे निष्प्रकंपौ'.
7 ^a) M₁ किंचिद् (for राजन्). — ^b) G₃ M_{1.8.4} ज्ञायते (for ज्ञा). D_{1.2.7} S यद्भविष्यत्. — ^c) S (except M_{2.5}) त्वां (for त्वं). B Dn D₈ D₈₋₁₀ चेत्तथा; D₁ चेदिदं; G₂ चेदयं (for चेदिमं). S (except M_{2.5}) 'धर्मोपपन्नं. — ^d) S (except G₄ M₂) क्लेशः. S (except M₂) कृच्छ्ररूपः.
8 ^a) K₈ B Dn₁ D_{8.4} M₂ कृच्छ्रगतश्च; Dn₂ सर्व-
गताभिः; D₁ 'मतश्च; D₂ G₂ 'तमं च; D₈ सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च). — ^b) K₅ Dn D_{1.8.7} समीकुर्याः; S (except G_{1.2}) समीक्ष्य कुर्याः; Cd.s समीकुर्याः (as in text).

— D₆ om. 8^a-9^b. — ^c) G₄ ते कामार्थौ (for न कामार्थं). D_{8.2} T₁ च; G₄ न (for हि). D_{8.2} धर्म्यं (for धर्मं).
— ^d) K_{1.2} D_{1.2} T₂ G_{8.4} पुत्राः (for सुताः).
9 K_{1.2} om. 9^a; D₈ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) D₂ एकः (for एतत्). — ^b) B D G₂ स (Dn D_{1-5.7.8} श)मीकुर्याः; T G_{1.8-5} M क्षमं (T₁ G_{1.5} क्षेमं; T₂ क्षमी-
कुर्या (for शमं कुर्या). T₂ G₁ M₈ शमामुं; G₄ शममामुं
(for शर्मांमुं). Cs has शमामुवंति. — ^c) D₈ D₁₀
समागताः (for धार्तराष्ट्राः). D₂ S (except T₂) सृञ्जयाः
पाण्डवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 25. 1^a. — ^d) K_{1.2}
D₈ पार्थिवाः संति वृद्धाः; K₈₋₅ B Dn D₈ D_{1.8-7.9.10}
संनिविष्टा (K₈₋₅ संति वृद्धा; D₈ D_{8.10} संनिवृष्टा) नरेन्द्राः;
D₂ पार्थिवाः संनिबोध (for पार्थिवाः संनिविष्टाः). — After
9, K_{1.2} ins.:

132* तेषां सर्वेषां शममेवं विदध्याः ।

10 ^a) K₁ B D (except D₈ D_{9.10}) T₂ G यन्मां;
K₈ यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा). T G सभायाम् (for
निशायाम्). — ^d) K₈₋₅ समेत्य तत्त्वं वचनं निबोध; S
(except G₂) समेत्य तच्छ्रोत्र्यसि संनियोगं.

Colophon missing in B₄. — *Sub-parvan*: K₁₋₄
B_{1-8.5} D₈ D_{1.2.5-10} M₂₋₅ संजययान. — *Adhy. name*:
T₁ G₁ M₂₋₅ संजयप्रतिवचनं (T₁ G₁ 'प्रतिवाक्यं'). — *Adhy.*
no. (figures, words or both): K₁ 23; D_{5.7.8} S 24;
D₆ 22. — *S'loka no.*: K₅ Dn₂ D₈ 10.

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च

जनार्दनो युयुधानो विराटः ।

यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं

गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च

धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।

आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं

युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं

धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।

सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां

वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरुणाम् ॥ ३

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-

न्नयोजयच्चरमाणो रथं मे ।

सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-

स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४

सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः

प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।

जाताः कुले अनृशंसा वदान्या

हीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५

न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं

सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।

उद्भासते ह्यञ्जनविन्दुवत्त-

च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६

सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः

पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।

कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-

न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७

ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं

ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

25

1 °) T G संजयाः पाण्डवाश्च (by transp.); cf. v. 1. 5. 24. 9°. — °) K D₁₀ धृतराष्ट्रोन्वशासत् (K₁ 4. 5 °शास्ते); D₂ °राष्ट्रादुपात्तं; D₇ धार्तराष्ट्रानुशिष्टं. — °) Some S MSS. गावल्गणे.

2 °) S (except G₂. 5) transp. वृकोदरं and धनंजयं. — °) D₁. 2 G₂ ससात्वाकिं (for युयुधानं).

3 °) B and some other MSS. पंचाला°. K₂-5 चापि (for चैव).

4 D₂ reads 4 after 5^{ab}. — °) K₁ स मां; D₈ Cap समं; G₄ धर्मं; Ca. d शमं (as in text). — °) K₁ G₈ M₁. 3. 4 न्ययोजं; T₁ अबोधं; G₄ नियोजं; G₅ निवेदं (for अयोजं). T₁ G₄ -थ धर्मं (for रथं मे). — °) K₁ D_n D₈ स्त- (for स-). K₁ सर्वं; K₂. 5 राजन् (for राजस्).

5 °) K₁ G₈ सर्वे धर्मैः; D₁ सहैव तैः. Cd cites तैः. T₁ G₅ समवेताः; Cd समुपेताः (as in text). K₁. 3. 5 B₁. 2. 4 D (except D₁. 9) T₂ तु; Cd स्थ (as in text). S सर्वे (for पार्थाः). — °) K₂ B D_n D₈ D₂-8. 10 सं (D₈ m D₇ संप्र) स्थानेन; D₁ प्रस्थापमानं; T G (except G₈) प्रज्ञानेन; M प्रस्थाने वा; Cd. 8 प्रस्थानेन (as in text).

K₁. 4. 5 प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च. Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text). — After 5^{ab}, D₂ reads 4. — °) K₂-5 B D₁. 2. 5-8. 10 कुले जाता (by transp.). K₄ स्वनृशंसा; B D (except D₁. 2) S ह्यन्. — °) K₂. 2 B D (except D₁ D₂. 2) Cs हीनिषेधाः (Csp as in text).

6 °) K₂ D₈ D₁. 9 G₂ Cd. 5 दीनं; Ca हीनं (as in text). — °) G₄ सत्त्वं; Ca सत्त्वं (as in text). K₁ वै; Ca वः (as in text). B₁ भीमवेगाः; S (except T G₂) भीमसेनाः; all comm. as in text. — °) M₁ उद्भास्यते; Ca उद्भासतु; Cd उद्भासेत. — °) K₂ B D (except D₁. 2. 5. 7. 9) शुभ्रे (for शुक्ले). D₈ transp. यद्भवेत् and किल्बिषं.

7 °) K₁-3 सर्वा (K₂ °र्वो) पायो; K₄ सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो). D₁₀ युद्धे (for कृत्स्नः). — °) S (except G₂) पापोदयोभावसंस्थः कुरुणां. — °) K₂ B (except B₁) D_n D₁. 5. 6. 9 G₂ तत्र (for तत्). — °) K₂ वा नियमो; K₄ यत्र शमो (for यत्र समो). K₁ Cd यत्र यमोजयः!

8 °) K₂. 5 B D_n D₈ D₂. 5-8. 10 G₂ ते वै; D₂. 4. 9 ते वः (for ये वः). G₅ पाण्डवाश्च (for बान्धवः). — °) K₁ उपन्यस्तं; D₈ °कृष्टं; S (except M₈) उपक्रु (G₂ उत्क्रु)ष्टा;

C. 5. 790
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

उपकुष्टं जीवितं संत्यजेयु-

स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८

ते चेत्कुरुननुशास्य स्थ पार्था

निनीय सर्वान्द्रिषतो निगृह्य ।

समं वस्तुजीवितं मृत्युना स्या-

द्यजीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९

को ह्येव युष्मान्सह केशवेन

सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।

ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं

लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०

को वा कुरूद्रोणभीष्माभिगुप्ता-

नश्चत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।

रणे प्रसोढं विषहेत राज-

त्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११

महद्वलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः

को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।

सोऽहं जये चैव पराजये च

निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ १२

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया

निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।

सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३

कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

all comm. उपकुष्टं (as in text). Cs ये (for सं-). — ^a) B (except B1) Dn D2-7 G2 Ms यतः; G5 सुताः; Cs ततः (as in text). K1.2 D1.2.9 G2 नियतो भवः (K1 'तो वधः; 'D1 'तो मतः) स्यात्; K2-5 T G1.8-5 M नियतः स्याद्भावः (for नियतो वै भवः स्यात्). Ca. d cites भवः; Cs भावः.

9 ^a) K1.2 D2 तांश्चे (K2 तां चे)त्; K3 तान्वै; K4.5 ए (K4 जे)तान्; D2 M नो चेत्; D3 ते वै; T G (except G5) न चेत्; Cs ते चेत् (as in text). Ca. d cite ते (as in text). K1 अनुशिष्या स्थ; K2 'शास्य वः; K3 'शिष्यांश्च; B Dn D2-10 'शिष्याथ; D1 'वृत्ताः स्थ; S 'ने (G2 'शि)-प्यामि; Cd.s 'शास्य स्थ (as in text). Ca cites स्थ (as in text). K4 अनुशिष्याश्चचारैः (for 'शास्य स्थ पार्था). Dn D2.4 G1 पार्थान्. — ^b) K2.5 B Dn D2-8.10 S निर्णी (D2 'नीं; G5 'जी)य; K4 D3 निनीय; D3 विनीय; Ca. d.s निनीय (as in text). D1 विद्विषो; Ca. d.s द्विषतो (as in text). Dn Ds1 वै निगृह्य; D1 G5 विगृह्य; all comm. निगृह्य (as in text). — ^c) K1 D5 च वस्तु; K2 च तत्; D2 ततः; G2 वस्तु; Ca. d.s वस्तु (as in text). — ^d) D2 यजीवितं; Ca. d.s 'वध्वं (as in text). K4 'वधाश्च; K5 'वधात्तश्च; D1 'नाशाय; G5 'वधो न; Ca. d.s 'वधे न (as in text). D1 साधु; Ca. d.s साधु (as in text).

10 ^a) Ds G4 M2.4 को ह्येष; D10 को न्वेष; G5 कोभ्येत्य (for को ह्येव). — ^b) K1 Dn1 Ds.3.9 T1 सचेकितान्; K4.5 D3 सभिमसेनान्. K1.2 पार्थिवं (for पार्षतं). — ^c) K4.5 D1.3.9 ससात्यकान्; Dn1 D2.4.9

'सात्यकीन्को. Ds1 D2-5.7.10 विषहेतेह (for विषहेत). Dn1 Ds1 D2-5.7.9.10 जेतुं; S (except G2) ग्रहंतुं (for प्रजेतुं). — ^a) K2-5 D2 समहे (D2 सहे)द्रांस्तथैव; B (except B2) Ds D5-7 सचिवानपीन्द्रः; D3 सैद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्). D1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्स-शकान्.

11 ^a) K1 कुद्वान् (for को वा). K2 भीष्मद्रोणाभिं (by transp.); G2 M1 'दिगुप्तान्. — ^b) K1.2 D2 S युद्धे; D1 युद्धं (for रणे). K1 B Dn Ds D2-8.10 विजेतुं; D1 प्रकृतं (for प्रसोढं). B1 प्रसहेत (for विषं). T G1.8.4 M2.8.5 वीरान्; G2 राजा; G5 कस्मात् (for राजन्).

12 ^a) T G (except G2) M1 बृहद्वलं. K2 राजन् (for राजः). T2 transp. राजः and को वै. K4 D1 M2 वा (for वै). — ^b) D10 पार्थ (for चैव), and वा (for the second च). — ^c) D1 नाभिजानामि; G5 नाभिगं; G2 चाधिगं (for नाधिगं).

13 ^a) K1 Ds Ca नीताः; Cd.s.ap नीचाः (as in text). G5 दौष्कुलेन. — ^b) D1 विधर्मार्थं; D2 अधार्मिकं (for निर्धर्मार्थं). D1 कुर्युर्हि; D2 कुर्वति (for कुर्युश्च). — ^c) K1.2 प्रपद्ये; D2 प्रपद्य (for प्रसाद्य); cf. 14^a. B1 प्रयतो. — ^d) Some MSS. पंचाला. D3 चाधिपतिं च वृद्धं; D10 अधिपं पार्षतं च; S (except G2) अधिपं चापि वृद्धं.

14 B2 om. 14^a. — ^a) B1 D1 T1 G1.4.5 M वै; G3 अहं (for वः). — ^b) = 5. 26. 18^b. G4 'पांडवानां (for 'सृञ्जयानाम्). — ^c) K2 B1-4 Dn2 Ds D2-6 ह्येवमेवं; B5 D10 ह्येवं मे; D3 ह्येव ते; G1 ह्येवमेव; G3 ह्येवं

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-

देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमद्वाल्मीकि उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्विभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्वरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत स्रुत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय

सिद्ध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशक्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5. 740
B. 5. 25. 3
K. 5. 25. 3

ते (for ह्येव ते). Dn Ds T Gs मे (for ते). Gn cites
एवमेव. — ^a) Ks मृषामृतं (for धनंजयो). K1.2 Ds
D1 Gs om. वा. D1 कुर्यान्न किञ्चित् (by transp.).

15 ^a) Ks प्राणानादौ; Dn Ds-4.6.7.8 'न्दद्याद्; Ds
Ds Cap 'न्ददौ; Ca. d. s प्राणानादौ (as in text). Dn
Ds. 4.6.9.10 Gs याच्यमानः; Ca 'मानान्; Cd. s as in text.
Ks. 4 प्रयच्छे; Ks D10 प्रयच्छेत्; D1 ततोऽन्यद्; Ca. d
कुतोऽन्यद् (as in text). — ^b) K1.2 एवं विद्मः; Ks-5
D10 कुतोऽन्यदेतत्; D1 T1 G (except Gs) एतद्विद्वान्; Ds
एतद्वचनं; Cs एतद्विद्वन् (as in text). — After 15^{ab},
D10 (marg.) ins.:

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्यं

कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।

न दुर्लभानीह नरप्रधाना

बृद्धस्य राज्ञः शासने तिष्ठतां वः ।

— ^a) D10 उत्तरं (for उत्तमा). K1.2 मतं च वः सम्य-
गिहोत्तरं स्यात्.

Colophon. — Sub-parvan: K1. 2. 4 B Ds D1. 2. 5-10
Ms संजययान. — Adhy. name.: Dn संजयवाक्यं; Ds
संदेशप्रदानं; T1 संजयवचनं; G1 संजयवचनश्रवणं; Ms
संजयप्रतिवचनं. — Adhy no. (figures, words or both):
K1 D1 24; Ds. 8 S 25; Ds 23. — Sloka no.: Ks
Dn Ds 15.

26

1 ^a) K Ds. 10 कांश्चिद्; Bs कां त्वं; D1. 2 कश्चिन्न; Gs
कदा नु; Ms कां नु (for कां नु). Dr शृणुयात्संजयो मे
and also संजय मे शृणोषि (as in text). — ^b) Ks Ms
तात; Dr चैतद् (for वै तात). — ^c) K1. 2 कथं; Ks
D1. 5. 6 Gs Ms कस्तं; Ds Ms कः स्वं; Gs कष्टं; M1 कः सं-
(for कस्तल्ल). S (except T1 G1. 2) साधु (for जातु).
B (except B1; Bs m as in text) मूढः (for स्रुत).

2 ^a) D1 कामो (for संकल्पो). Gs Ms om. the first
यं. — ^b) Ks कः; Ca. s न (as in text). Ks ममैव तद्;
Ds वै ममैतद्; Gs मे तदन्यद् (for ममैतद्). — ^c) K1. 2
अपि; Ca. d. s बहु (as in text). Ks T1 G1. 4. 5 तल्लघीयः;
Gs तुल्यवीर्यः; Ca यल्ल (as in text). Ks बहुलायासपापात्
(for बहु यल्ल).

3 ^a) K को वा; D1. 2 को नु (for कुतो). Ds युध्येत्
(for युद्धं). Ks M कश्चित्; T1 G (except Gs) किञ्चित्;
T2 कश्चित् (for नरः). K (except Ks) Gs प्रशंसेत् (Ks
'सन्'); B Dn Ds Ds-8. 10 अवगच्छेत्; Ds प्रपश्येत्; Gs
सुखाय (for प्रजानन्). — ^b) K1. 2 Cd. s दैवशक्तो; Ks B
Dn Ds. 4. 6. 10 T G1. 8. 5 M दैवशक्तो; Ds Ds दैवशक्तो;
D1 वा शक्तो हि; Dr Gs दैवशक्तो; Ca दैवशक्तो (as in
text). K1. 2 वि-; B D (except D1) T1 Gs Ms हि
(for अभि-). K1. 2. 4 दुःखं (for युद्धम्). — ^c) Gs
शुभैः; Ca सुखैः (as in text). — ^d) K1. 2 युद्धाद्; Ca. d

C. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो

न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहासाभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text).

4 ^a) K1.5 B D (except D8) G1.2 धर्मो; Ca.s कर्मो (as in text). K1 B D (except D10) आशंसमानः. — ^b) K1 T2 G1.8 M1.8-5 कृच्छ्रोपायं; T1 G5 M2 कृच्छ्रोपायन्; all comm. as in text. K कर्म कुर्वीत (K1 'वर्ति'); D1 किं त्विति कर्म; D2-4.7-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वतः कर्म). Ca.d.s cite अतिकर्म. D10m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वतः). — B1 (hapl.) om. 4^{def}. — ^c) K1 B (B1 om.) D (except D1.9.10) T2 G1.2.5 M2 Cs सुखं प्रेप्सुर्; Ca.d as in text. K निजिघांसुश्च; Ds वै जिघांसु; G2 विजिगीषुश्च; G4 M विजिघांसु. Ds सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च. — After 4^c, D2 ins.:

134* कुलान्तकं संजय कोऽभिवान्छेत्;

while S ins.:

135* कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतम्.

— ^a) D1 T G1.8.5 क; D8 यद् (for य). K8-5 'वशानुगश्च; Dn D8.4.8.10 'रसानुगामी; D9 S (except T2 Ms) 'वशानुगानां. — ^b) T G1.2.5 M कर्मो (T2 M1 [sup. lin.].2.4.5 कामा)भिज्ञः; G9 को हि प्राज्ञः; G4 यैः कर्मभिः; all comm. कामाभिध्या (as in text). D1T2G2.8 पुनोति (for दुः). — ^c) K5 D8 G2 यथा; Cs यथा (as in text). B4 Dn D8-7 T1 G2-4 प्रयुक्तो; Cs 'युक्तो (as in text). B4 Dn D1-7 G3-5 न; T2 अपि; Cd नु; Cs अनु (as in text). K1.2 D2 (in addition to the variant shown above).9 यथा प्रयुक्तः पुरुषः कर्म कुर्वीत. — After 4, S ins.:

136* तृष्णां त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां.

5 ^a) K3 प्रवृद्धः; Ds आसिच्यः; Cs यथेध्यः (as in text). M1.2 समृद्धः. — ^b) K1 कामार्थभावेन; K4 D8 T2 'लोभेन; G1-8 M8.4 कामोर्थः; G4 काम्यार्थः. — ^c) K5

न वै तृप्येद्; Cs न तृप्यते (as in text). K8-5 हविषा (for सर्पिषा). — ^e) K यद्; D8 मे; T2 वै (for इमं). D2 भोग्यचयं; T G8.5 भोगमोहं; G1.2.4 M 'महे; Cd.s as in text. — ^f) G8 गृहाद्यांति; Ca.s सहासाभिर् (as in text). — After 5, K4 ins.:

137* संमोहनं तस्य महत्तथैव

द्यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 ^a) K1 नाश्रेयसाम्; K8 (by corr.) M2 न श्रे; K5 B4 D8-7 T2 Cn नाश्रेयान्; Dn D8.4 न चाश्रेयाणाम्; D10 नाश्रेयान्स्याद्; G8 संश्रेयसाम्; Cn नाश्रेयान्; Cd.s नाश्रेयसाम् (as in text). — ^b) K1 नाश्रेयसां; B Dn Ds D8-8.10 नाश्रेयान् (B1 'श्रेयसां) वै (for नाश्रेयसां). K8 गीतनृत्यादिकानां; D7 गीतवृत्तं शृणोति. — ^c) K1 नाश्रेयसः; K2.4.5 Ds T2 नाश्रेयसां; B Dn Ds D8-8.10 नाश्रेयान् (B1 'यसां) वै; Dn1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयसः). Cs cites नाश्रेयान्. D2.9 सेवति; T2 वहते (for सेवते). K1-3 T1 G1.8.4 गंधमाह्वान्; K4.5 T2 G5 गंधमाह्वयं; D9 M8-5 माह्वयगंधं. — ^d) B Dn Ds D8-5.7.10 न चाप्यश्रेयान्; D6.8 नाप्यश्रेयान्; S (except G2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि).

7 ^a) K5 B D (except D1.2.9) नाश्रेयान्वै; Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयसः). B Dn1 Ds D8-8 Ca.n प्रावरान्; D1.2 G1-4 प्रवरान्; T2 प्रवरानि; Cd प्रावरान् (as in text). K4 प्रावरणोति वस्त्रं; D9 प्रावरान्यध्यवस्ते; G5 पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते). K1.2 एष वस्ते; K8 T2 अप्य (T2 'ध्य)वस्ते; K5 Ds D8.10 Ca संनिवस्ते; B Dn D8-7 संनिवस्ते; D1 G4 नाधिपस्ते; G2 चाधिपस्ते (for अध्यवस्ते). — ^b) K1-3 नु (K1 न; K3 तु) सोस्मान्; B4 Dn D8-8 तस्मात्; D9 G4 Cn अस्मान्; G8 मम स्यात्; G5 M2 न्वस्मान्; M4 त्वमस्मात् (sup. lin. 'न'); Cs अथान्

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
 खर्यं राजा विषमस्थः परेषु
 सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
 यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
 तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
 आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
 गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
 यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
 त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
 प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽयं राजा

लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
 प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
 पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
 अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
 सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
 मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
 बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
 सुत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

(for त्वस्मान्). D2-4 स प्रणुदेत्; D5 Ca. d. s प्रणुदेत् (for संप्रणुदेत्). B1. 2. 4 कुरुन्वै; Ca. d. s कुरुभ्यः (as in text). — °) T2 G4. 5 चास्मान् (for एव च स्याद्). G3. 5 M1 अवधूत; Ca. d. s अवधूर्यः (for अवधूय). K1 अत्रैव स्वाद-
 वधूर्य एष; K2 'व न स्यादवधूर्य कामः; K3 'व न स्यादव-
 बुद्धिमानः; K4 'व तस्य ह्यवधूर्यकामः; K5 'व स्यादनुवध्य
 कामः; B1 D5 D10 'व च स्यादवधूर्यस्यैव (B1 om. एष)
 कामः; B2-5 Dn D3-7 'व स्यादवधूर्यस्यैव (D5. 6 'ष) कामः;
 D1. 2 'व च स्यादवतीर्ण (D2 'धूर्य) एष; D8 'व स्यादवधूर्यः
 स कामः; D9 'व च स्यादवनिध एष. — °) K (except
 K1) शरीरमृतो; B D (except D1. 2. 9) Cs प्रायः शरीरे
 (for कामः शरीरे). D1 T1 G3 धुनोति; Cs संदुनोति;
 Ca. d दुनोति (as in text).

8 °) K3 सामस्थान्; K4 B D (D10m as in text) S
 Cap सामस्थ्यम् (D5 सामस्थ्यम्; D2 संस्थाम्); Ca. d. s
 सामस्थ्यम् (as in text). — °) K1 यथात्मनः; D5 यथा
 पुनः; D2 यथात्मना; Cs as in text. B1 T2 G (except
 G5) M1. 2. 4 वृत्तिम्; M2 वृत्तिर् (for वृत्तम्). K2. 3 B1
 D1 Ca. d. s एव; K4 D2. 9 T2 M एषां; T1 G एष (for
 एव). — °) B1. 2 D5 D5. 3. 10m S (except T2) Cn. s
 सोभ्युपैतु.

9 °) D5 समिद्धम् (for आसन्नम्). D5 G3 च (for
 तु). D1 निदाघकाले; G2 विदाघकामं (for निदाघकाले).
 — °) K1. 2 Ca गम्भीरवाक्षे (Cap as in text). Cd cites
 वाक्षे. — °) K3 T1 G1. 4. 5 M प्रवृद्धे; K4. 5 B4 Dn
 D5. 4. 7. 9 विवृद्धं; B5 G2 वृद्धे; T2 प्रवृद्धं; G3 विवृद्धे (for
 वृद्धं). K1. 2 B1. 2. 5 D2 G2 M3-5 वेगेन; B5 D5 D5
 'पथेन (for 'वशेन). Dn2 D5. 4. 7. 9 सेवेत्; Cn. s शोचेत्
 (as in text). — °) Dn2 D2-4. 7. 9 क्षिप्रं; T1 G1. 2. 5

कक्षं; T2 G4 कक्षे; all comm. क्षेमं (as in text). D1
 शरदो व्यं; Cs शिशिरव्यं (as in text).

10 °) K1. 2. 5 D1 आत्तै; D2. 9 T G Cs आत्तै (for
 प्राप्तै). — °) S (except T1 G1. 2. 5) संमुह्य ते; Cd. s
 लालप्यते (as in text). — °) B1 अनादरे (for अनार्जवे).
 — °) G2 transp. पुत्रं and मन्दं. K3 T G1. 4 M1
 transp. मन्दं and मूढं. K3 सं- (for मन्दं). D5 M
 (except M5) अमित्रिणं (for अमन्त्रिणं). K B2 D5 च;
 B1 T2 M (except M2) तं (for तु). D2 T1 G1-3
 अमन्त्रणे रतं; G4. 5 अमित्रमेघः (G5 'वंतं) (for अमन्त्रिणं तु).

11 °) K D10 अनात्मवान्; B Dn D5 D1-9 T2 G2
 अनाप्तवचः; Ca. d अनाप्तवत् (for अनाप्तः सन्). K आत्म-
 वतश्च (K3 'तोस्व) (for आप्ततमस्य). K3. 4 B D (except
 D2. 10) G2 Cs वाचः (for वाचं). — °) M3 दुर्योधनो; Cs
 सुयो (as in text). B1. 4. 5 D2. 4 T G1. 3-5 M Cn
 अवमन्य; D1 G2 'मने; Cs अवमन्य (as in text). D5
 om. अवमन्य and 11°. — °) S (except M5) संयुज्यं
 (G2 संबोध्यं); Ca. d संबुध्यं (as in text). K1. 2
 मन्यते; T1 G1 द्विपते; Cn. s संविशते; Ca. d विशते (as
 in text).

12 °) D1 om. हि. D2 ह्यर्थकालं and 'कामं also.
 — °) T1 G1 शीलवृद्धं; T2 'वृत्तं; G5 वीर्यवंतं (for
 शीलवन्तम्). — °) K1 D51 संतं; K3 तथा; K4 B1 Dn
 D2-9 G2 स तं; K5 सौते; B2-5 D52 D10 सूतं; D1 स तु
 (for सूत). T G1. 3-5 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा). D1
 सुव्रतं; D2 G2 सम् (G2 'मि) द्यो; D10 प्रवृद्धो; T G1
 प्रमोहाद्; G3-5 M कुरूणां (for कुरुभ्यो). — °) K4 B D
 (except D8) G2 न सस्मर; K5 नासंस्मरद्; T G1. 3-5 M
 अवास्मजद् (for न सोऽस्मरद्). K D2. 8 T2 G5 'कामात्

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

न सोऽस्सरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेष्ट्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्वर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरुनागतः स्यादभावः ।

काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छं कुरुन् तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽथ
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य स्रूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for 'काम्यात्').

13 ^a) K1-8 D1.8 सन्मानघ्नस्यात्म(K2 D1 ^{र्थ})कामस्य; K4.5 D2 Cd मानघ्न(K4 ^{स्त})स्यात्मकामस्य; B Dn Ds Ds-7 मा(D6 संमा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य; D9 मानार्थस्यात्मकामस्य; D10 Ca.8 मानघ्नस्य मानकामस्य; T G1.8.5 मानघ्नस्याप्यर्थ(T2 ^{नर्थ}; G8 ^{प्यात्म})कामस्य; G2 संतानघ्नस्यात्मकामस्य; G4 मानस्तस्याप्यन्यकामस्य; M मानात्मनश्चात्मकार्य(M1 ^म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य). B D2-4 T2 G2 चेष्ट्योः; G1 राज्ञः; G8 M2-5 चेष्ट्या; G4 M2 corrupt (for चेष्ट्योः). — ^b) G3 संरम्भेण (for 'रम्भिणः'). T1 G (except G2) M स्वार्थं (for चार्थं). T2 त्वं भीषणस्यार्थं. — ^c) K D1.9 G2 निष्पु(K2.4 D1 G2 ^{ष्टु})रिणो; T G1.8.4 M दुर्वारि(T2 ^{दि})णो (for दुर्भाषिणो). K2 B1 D1.2.9 T1 G2.5 ^{तिगस्य} (for ^{नुगस्य}). — ^d) K3 दुर्हदो; B D (except D2.9) T2 दौर्हदैर् (B2 ^{दैर्}; Ds D10 ^{दै}; D1 सुहदो; T1 G M दुर्हदां (for दुर्हदो). B D (except Ds D1.2.9) T2 भावितस्य; Cap.dp अभावनस्य; Ca.d.s भावनस्य (as in text).

14 ^a) K4 D1.2 G4 अनयस्य; K5 अज्ञाय तस्य; Ca.d अनेयस्य (as in text). K3-5 ^{दृष्टे} (for ^{मन्योः}). — M2 om. 14^c-15^b. — ^c) K4.5 साक्षाद् (for राजा). — ^d) D1 G2.4 M5 ^{दृश्य}; T1 G2 M1.3.4 ^{दृश्य}; G1 ^{बुध्य}; G5 ^{दृष्ट} (for ^{पश्य}). K B D (except Dn2 D5-8) प्रजहात्(K2.4 D9 ^हद्; S (except G2; M2 om.) प्रजहाति (for प्रजहाद्). S (except G2; M2 om.) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ).

15 M2 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — ^a) S (M2 ^म) सदैव (for तदै). S (T2 before corr; M2 om.)

वै; Ca.d.s अभूत् (as in text). — ^b) K1 D1.8 न चेत्; B Dn Ds Ds-7.10 T2 (before corr.) मतिः; Ca.d.s नो चेत् (as in text). K3 B D (except Ds.9) T2 G1.2 Ca.s कुरुणाम्; Cd कुरुन् (as in text). — ^c) D1 श्रव्यां; S (except G1) काम्यां (T2 काव्यां also); Ca.d काव्यां (as in text). K D2.8 विदुरं भाषमाणं (K3-8 D8 तु ब्रुवाणं). — ^d) D10 नाविन्दते; Ca.d न विन्दते (as in text). K D8 धृतराष्ट्रो नृशंसः; B Dn Ds-5.7.10 यद्दार्तं (B1 वै धृतः; B4 Dn2 यद्दत्त)राष्ट्रात्प्रशंसां; D1.2 धृतराष्ट्रः प्रशंसां (D2 ^{स्तं}); D6 धार्तराष्ट्रात्; M2 धृतराष्ट्रं (for धृतराष्ट्रात्).

16 ^a) G3.4 यथा (for यदा). — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K2 G2 ins. च; K3-5 Ds ते; B Dn Ds D2-7.10 T2 M3 न; D1.9 G3.4 M1.2.4.5 तु; T1 G1 हि; G5 अपि! D1.5.6 G5 अनु (for अन्व). K1 क्षत्तुर्यदानीन्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — ^b) B D (except D1.2.8.9) T2 सूत (for न). D10 जगाम; G5 M2 ह्याजगाम (for अभ्याज). — ^c) M राज्ञः; Cs तस्य (as in text). — ^d) D2 M1.2 ^{बुद्धिर्} (for ^{वृद्धिर्}).

17 ^a) Ds1 M5 तदा (for तद्). T1 G1 M अर्थलुब्धेषु; G3 ^{वेधे} तु; G5 ^{वेधे} (for ^{वेधस्य}). K मे(K4 ते)स्य; G2 मे त्वं (for मेऽद्य). — ^b) K4 D10 दुर्भन्त्रिणो; G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो). K1 B D1.8 T G धृत (for धार्त). — ^c) K1.2 B Dn2 Ds सौबलश्च (for सूत). — M2 (hapl.) om. 17^d-19^a. — ^d) Some S MSS. गावल्गणे. K5 संमोहितस्य (for ^{हमस्य}).

18 M2 om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) K1.2 D2.8 T1 G1.5 निरी; T2 समी (for परी). — ^b) = 5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
 आत्तैश्चर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
 प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
 आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
 अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
 यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
 युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
 आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
 कथं कर्णो नाभवद्वीप एषाम् ॥ २०
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च

द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
 अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
 यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
 जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
 ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
 दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
 मरिदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
 तेनार्थवद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
 किरीटिना तालमात्रायुधेन
 तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
 गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-

C. 5. 702
B. 5. 20. 25
K. 5. 26. 25

14^b. D₂ G₂ 'पाण्डवानां'; D₈ 'जांगलानां' (for 'सृञ्जयानाम्').
 — ^a) K₄ B₁ G₂ आत्तैः; D₈ अत्यतैः; T G_{1.2-5} M_{1.2-5}
 प्राप्तैः (for आत्तैः). D₈ 'राष्ट्रस्य पुत्रो'; G₄ 'राष्ट्रः सपुत्रः
 (for 'राष्ट्रः परेभ्यः)).

19 M₂ om. 19^a (cf. v. 1. 17). — ^a) K_{4.5} D_{1.2} S
 (except G₂; M₂ om.) आशंसते (for आशंसं). K_{1.2} D₈
 D₁₀ G₂ om. वै. D₈ G₄ धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D₁₀ संविधातुं
 सपुत्रो. — ^b) S मोहाद् (for महा-). — ^c) G₄ असिन्;
 Ca. d. s तस्मिन् (as in text). D₈ D₈ Ca. d. s क्षेमः (for
 शमः). K₁ D_{8-7.9} केवलो नोप^a; K₈ D₁ D₈ Cd. s
 केवले नोप^a; Ca. d. s केवलैर्नोप^a (for केवलं नोप^a). — ^d) K
 D_{1-4.2.9} G₂ लब्धं संतं (K₈ स्वकं; D_{1.2.4} सर्वं; D₂ अर्थं);
 B Dn D₈ D_{8-7.10} G₂ सर्वं स्वकं (B₁ स्वकर्मभूतं); T G_{1.2}
 M ह्य (T₁ G₁ प्र) त्यासन्नं; Ca. d. बद्धं संतं (for अत्यासन्नं).
 K₈ D₈₋₇ G₄ मन्यते; B M₅ Cn मद्गते; Dn Cd. s संगतं;
 D₈ D₁₀ केवलं; Cdp मद्गतं (as in text). K₈ चैव
 सोर्थं; D₈₋₇ G₄ मद्गते (D₇ 'ता'र्थं; Ca. d. s मन्यतेऽर्थम्
 (as in text)).

20 ^a) K₈₋₅ यत्तं (for यत्तत्). K (except K₈) D₁
 T₂ G_{2.4.5} कर्णं; C₈ कर्णो (as in text). Dn₁ D₇ S
 (except M_{2.5}) वारणीयं; all comm. as in text. — ^b)
 Dn₁ D_{1.2.4.7.9} G_{2.2} M गृहीत्वायुधम्. B D (except
 D_{1.2.9}) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — ^c) G₈ बहूनि तत्र
 (for पुरा महान्ति). — ^d) T G₁ तदा कर्णो; G₈ कस्मात्कर्णो;
 G₄ तदाभवन्; G₈ तदा कश्चिन्; M तदा (M₂ भो) कथं (for
 कथं कर्णो). K Dn₁ D₁ G₈ M₁ Cd द्वीपम्; T G_{1.2.4.5}
 M₂₋₅ वीर्यम्; Ca. n द्वीपः (as in text).

21 ^a) K₈₋₅ द्रोणोपि (for द्रोणश्च). K₄ तथा कृपश्च
 (for पिता^a). — ^b) K₁ तथान्ये (for अन्ये). K₂₋₄
 अपि (for च). G₈ वै (for ये). G₈ संवसन्ति (for तत्र
 सन्ति). — ^c) D₂ परो; G₂ चरो (for अपरो).

22 ^a) K_{1.2} D₂ G₂ एवं; K₈ ते; B Dn D₈ D_{8-8.10}
 T G_{1.4.5} एतत्; D₁ एनं; D₈ एव (for एते). — ^b) K₅ B
 D (except D_{1.2.9}) T₂ (after corr.) G₄ दुर्योधने; T
 (T₂ before corr.) G_{1.2.5} M 'धनो (for 'धनं). B Dn
 D₈ D_{8-8.10} T₂ राज्यमिहाभवद्यथा; D₁ चापराधेन रक्तं; T₁
 G_{1.2.5} M₁ नापराध्ये चरन्तं; G₈ नापराध्ये च^a; G₄ नापराध्यो
 च^a; M₂₋₄ नापराधे च^a; M₅ नापराधे च^a. Ca. d. cite
 दुर्योधनस्यापराधेन चरन्तं. — ^c) D₁₀ मरिदमे. N (except
 D₁) G_{1.2} T₂ फाल्गुने.

23 ^a) K₅ D₈ D₁₀ केन; S (except G₂) ततो;
 Ca. d. s तेन (as in text). B Dn D_{8-7.9} अनुबन्धं; D₈
 D_{2.10} S (except M_{2.4}) अर्थबन्धं; Ca. d. s अर्थबद्धं (as in
 text). — ^b) K_{4.5} G₂ हर्तुं; D₈ D₁ कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं
 (as in text). D₈ D_{1.10} T₂ G_{2.4} M C₈ पाण्डवानां
 ममेति (D₈ D₁ C₈ समत्वं; D₁₀ समस्तं); T₁ G_{1.5} जीवतां
 पाण्डवानां. Ca. d. cite ममत्वं (as in text). — ^c) K₂
 D₈ D₇ तद्वेदिता; T G (except G₂) 'दिनः; Ca. d. s
 'दिना (as in text). K_{1.2.4} Dn₁ D₈ संयुगे; T₁ G₄
 संगरं; Cn संयुगं (as in text).

24 ^a) D₁₀ गांजीव^a; S 'शब्दमात्रं. — ^b) K₈₋₅
 अशृण्वन्तो; S (except G₂) श्रुत्वैव (T₂ M₂₋₅ 'वै-') ते
 (for अशृण्वानां). D₈ ह्वयंते; T G (except G₂) म्रियंते;
 M ह्रि (M₂ म्रि)यंते; Ca. d. म्रियन्ते (as in text) — ^c) B

C. 5. 702
B. 5. 18. 15
K. 5. 26. 25

वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ।
कुद्वस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
बुद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा

न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षाड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।

महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1. 2. 9) कुद्वं न चेद्भी (B D1 °दी) क्षते भीमसेनं.
Ca cites न चेत् and भीमसेनं. Cd cites चेत् and
भीमसेनस्य वेगात् (as in text). — °) K4 न मन्यते;
Ca. d मन्यते (as in text). Ca cites सिद्धिं.

25 °) T1 G1. 5 एवं (for एतन्). D1 T1 G1. 2. 4 M2
°त्सहेतापहर्तुं. — °) K1. 2 ऐश्वर्यं वै; D2 G4 °यं मे; D9 मयि
स्वयं (for °यं नो). — °) K D2. 9 G2 मदीयं; B Dn Ds
Ds-8. 10 सहिष्णौ (for मदीये).

26 °) K3 सदैवैनां; G2 स चेदिमां; C3 स चेदेतां (as
in text). Ds °भिद्येत (for °पद्येत). — °) S (except
G2) चैव (for सूत). — °) K3-5 D2 ध्रुवं (for एवं).
— °) K1. 4. 5 D2 T G1. 5 वि-; Ca. d न (as in text).

27 °) K1-3 तं; C3 त्वां (as in text). K (except
K4) D2 क्षमेद्य; D9 क्षमे ह; C3 क्षमेयम् (as in text).
— °) G1. 4 कौरवे; Ca. d. 8 °वैर् (as in text). — °) K2. 3
धार्तराष्ट्रैस्; C3 धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे). K2 तदाभूत्;
C3 तदासीत् (as in text).

28 °) K अद्यैव (for अद्यापि). K5 तत्तच्च; D10 S
(except G2) सा तत्र (for तत्तत्र). — °) T1 G1. 5 वास्तु;
T2 G2. 4 M वा भवतु (for भवतु). K1. 2 (marg. sec. m.
as in text) तथैव; Cn समोप- (for समैव). — °) T1

G1. 5 दुर्योधनो; M दुर्योधनं. D1 T2 M गच्छतु. T2 G2
M भारताग्र्यं.

Colophon. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 5 B1-2. 5 Dn1
Ds D1-5. 8-10 T1 G1. 2 M2-5 संजययान. — Adhy-
name: Dn1 D2 युधिष्ठिरवाक्यं; Dn2 संजयवाक्यं; M2-5
संधिप्रशंसनः (M2 °प्रशंसः). — Adhy. no. (figures,
words or both): K1 D7 25; D2. 8 S 26; D6 28.
— S'loka no.: K5 Dn 29; D8 27.

27

1 °) K1. 2. 4. 5 D6. 10 धर्मात्मता; K3 B Dn Ds1
D1. 8-5. 9 G4 M2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या). K (except
K3) D6. 10 विशिष्टा; D1 हि चेष्टा; Ca. d विचेष्टा (as in
text). — °) K (except K2) B Dn D2-7. 9. 10
महाश्रा (K4 °श्र) वं; D1 सहस्राधं; T1 महाद्वादं; Ca. s. np
°स्त्रावं (as in text); cf. v. l. 3. Cd cites स्त्रावः. D1
नित्यं; Ca. d अनित्यं (as in text). — °) K (except
K3) Ds D1. 5. 6. 8. 10 T2 संपश्यस्त्वं. K1 पाण्डवा (marg-
sec. m. °व as in text); T2 साध्विदं. K (except K2;
K1 marg. sec. m.) B Dn Ds D8-10 Ca. s ह्य (D6

तत्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
 भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
 श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
 महास्त्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
 भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
 तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्थीः ॥ ३
 कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
 धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
 पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-

ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
 निवन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
 तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
 धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
 कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
 धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
 महाप्रतापः सवितेव भाति ।
 हानेन धर्मस्य महीमपीमां
 लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
 वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं

C. 5. 773
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

sup. lin. विनीनशः; T G विनक्षीः (G₂ विनंशः); Cd विनीनशः (as in text).

2 " D₂ T₂ नो चेद्. K₄ (by corr.) राज्यं (for भागं). D₂ कौरवो (for कुरवो). — " B Dn Ds Ds-8.10 प्रयच्छेरन्; D₁ च्छन्ति (for च्छन्ते). — " Some MSS. भैक्ष्य (or क्ष्या)चर्याम्. — " M₅ om. राज्यम् (cf. v. l. 3).

3 M₅ om. 3^a. — " K (except K₅) Ds D₂. 3 T₁ G₁. 4. 5 अल्पं कालं; D₆ अल्पकालं; G₃ अल्पकालं. — " K₁ (before corr.). 4. 5 Ds. 4. 6. 7. 10 महास्त्रावं; K₃ महास्त्राज् (before corr.); D₁ सहस्त्रार्थं; D₅ महास्त्रयं (for स्त्रावं); cf. v. l. 1. K₄ D₂. 9 दुःखालयं च; D₇ दुःखं बलं च; D₈ दुःखं भयं च. — " K₁ त्वद्वयसो; K₁ (marg. sec. m.). 2 (marg. sec. m. as in text). 3-5 Bs-5 Dn Ds D₁. 8-7. 10m त् (K₁ m. 3. 4 त्व-; K₂ य) द्यशसो; T₂ G₁. 8 एतद्वयसो; G₄ एतद्यशसो. Ca. d. s cite वयसो (as in text). — " K₁ कामं तस्मात्; K₁ (marg. sec. m.). 2 पापं तस्मात् (by transp.). K₂ (marg. sec. m.) D₂. 9 प्रकाक्षीः; K₃. 5 अत्र कार्षीः; K₄ अत्र कांक्षीः; B Dn Ds Ds-8.10 कृथास्त्वं; D₁ प्रकाक्षीः; T प्रतीक्षः; G₁. 8. 4 प्रवि (G₃ वी)क्षः; G₂ प्रसंक्षीः; G₅ प्रविष्टः; M प्रवेक्षाः; Ca. d प्रसार्थीः (as in text).

4 " D₂ कामान्मा पुष्यंते (for कामा मनुष्यं). K₁. 4 D₅ प्रसजन्त; K₂ (marg. sec. m. as in text). 5 Ds D₆. 8 सज्जं (D₆ सज्यं)त; D₁ सहंत; D₂ सक्तंत; D₇ m (orig. as in text, cancelled) भवंत; S दहं (T₂ हरं)त. B Dn Ds Ds-8.7 (m as in text). 8 (before corr.) एते (for एव). — " S मूला (for मूलं). D₆ ये विघ्नमूलं प्रसभं नरेन्द्र. — " K D₂. 3 प्राज्ञो (for पूर्व). K₄ तत्र; D₂ G₁ तद् (for तान्). B D (except D₁. 2. 8-10) मतिं (for

धृतिं). B D₉ Ca. d प्रणिं; Dn Ds D₁. 8-7 G₂ M (except M₂) प्रतिं (for विनिं). — " D₁ प्रशस्ति (for प्रशंसां). K₁. 2 न वाच्यं; K₃-5 D₁₀ न निंदां; D₂. 7 चानवद्यां (for अनवद्याम्).

5 " K₅ Ds. 9 G₁. 4 निबन्धनी; B₁ धनं. K₁. 2 तृष्णैव; K₃ M₅ तृष्णा हि (for तृष्णेह). K (except K₄) D₁₀ पापा (K₃ marg. sec. m. पार्थ as in text). — " B Dn Ds-8 G₂ Ca इच्छ (B₁ G₂ एष)तां; Ds D₁. 10 Cd इच्छता; D₂. 9 एष्यतां; T₂ एषितां; G₁ M₂ एषते; Cs अनिच्छता (for एषतो). T₂ G₁. 4 बाधते. D₆ एषः (for एव). K₃-5 तामिच्छन् (K₄ च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस (K₅ ज)ह्यात्. — " D₆ च; T₁ G₁ हि; Ca तु (as in text). G₃. 4 M प्र (G₄ om. प्र)वृणुते; Ca वृणीते (as in text). K₃-5 स बुद्धिमान्; B₁ प्रबुद्धः; D₁ स वै बुधः; D₆ बुद्धः; G₁. 4. 5 सर्वबुधः; G₃ M (except M₂) स बंधुः; Ca. 5 स बुद्धः (as in text). Cd cites बुधः. — " B Dn Ds. 4. 7. 9 Ca. d गृद्धो; D₂ G₂ गृद्धो; T G₁. 8-5 M गृह्णुः (for गृद्धो). K₁ चानुसारं; K₂ चानुकालं; K₃. 5 चात्र साम्र (K₅ सप्रे); B₁ D₁. 9 T₁ G₁-4 M थानुरोधी; Ds D₁₀ स्वानुरोधात्; D₂ थानुसारी; T₂ धर्मरोधी; G₅ थानुबंधी (for थानुरोधात्).

6 " D₆ G₁. 8. 5 कर्मणा; Cs णां (as in text). D₁ मोक्षं; Cs मुख्यं (as in text). — " K₃. 4 S प्र (G₃ तु)भावः; Ca. d प्रतापः (as in text). K₃. 5 T G₁. 4. 5 अव (K₃ G₄ वि)भाति (for भाति). — " K₃ हीनस्तु; K₄ B D (except D₁) G₂ हीनो हि; K₅ हीनोपि; T₂ त्यागेन (for हानेन). K₄ B D (except D₁) G₂ धर्मेण (for धर्मस्य). T₁ G₁. 4. 5 इमां च (for अपीमां).

7 " K₂. 3 D₉ प्र; K₄ अत्र (for च). — " D₂ चात्मा; Cs आत्मा (as in text). K₁. 3 (marg. sec. m.)

C. 5. 778
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुनः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्धधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।

पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूर्तं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किञ्चिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चि-

तसो; Cs दत्तो (as in text). Ks. 4 Ds. 4. 10 G2 M2
पूगान्; Ca. d पूगं (as in text).

8 " D1 सुखं प्रियं; Ds Gs सुखप्रियः. Ca. d cite
सुखं and प्रियं. D2 वर्तमानो; G2 सेवमाने. — " D1
योगाभ्यासैर्; S (except T1 G2) योगाभ्यासे; Ca. d. s as in
text. K D2. 9 Cd. s धर्मं (K2 बुद्धि); Ca कर्म (as in
text). — " K1. 2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर्. Ds2 Gs
हीनसुखे. — " G1. 4 दुःखी (for दुःखं). D1 यायात्
(for शेते). D1 कामवेगेन नुनः; D1 प्रपन्नः; M2 भोगं.

9 B2 (hapl.) om. 9^a-11^b. — " K2 पुमान् (for
पुनर्). K1. 2 अर्थचर्याप्रयुक्तः; Ks चार्थं; K4 B1. 3. 5 Dn2
Ds D2. 8 Gs ह्यर्थं; B4 Dn1 Ds-7 Cn ब्रह्म; D1 ह्यर्थकामं;
T1 G1. 3. 5 M त्वर्थं; G4 स्वार्थं. — " K2. 4. 5 D10
अश्रद्धधानः; Ca हृदत् (as in text). — " T2 त्यक्त्वा
(for हित्वा). K1. 2 संघातं लीदति; Ks च (K5 तु)
संतप्यते; K4 असून्संतिष्ठते; Ds देहं तप्यति; D1. 2. 10 G2
तनुं (D1 सुखं; G2 तं तं) तप्यते; T G1. 3-5 सोऽसून्संतप्यते
(Gs-5 ति); M नुसं (M5 स नस्) तप्यति (for देहं तप्यते).

10 B2 om. 10 (cf. v. l. 9). — " K1. 5 Ds. 9 Gs
विप्रणाशो; T2 G1. 3 M प्रविनाशो. — " Ks पुण्यानां च;
D2 पुराणानां (for पुण्यानां वा). D1. 9 G2 यदि वा; D2
यदिह; D10 पांडव (for अप्यथ वा). Ks पातकानां; D1
पापानां (for पापकानाम्). — " Ks B4 Ds-9 M1. 2. 4
(inf. lin.) स्वेनम्; K5 Gs स्वे (Gs ए) वम्; B1. 3. 5 चैनम्;
D2. 10 एनम्; T G1. 4. 5 एतद् (for स्वेतद्). Cs cites
एतत्. K4 पुनरभ्येति; K5 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव).

Ca. d. s cite अनुयाति.

11 B2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — " K5 योगो
(for न्यायो). K2 हि दत्तं; K3-5 प्रदत्तं; B4 Ds अथ दत्तं
(for यदन्नं). — " M1 श्रद्धापूर्तं. — D4 om. 11^a-12^b.
— " K2 Ds Gs. 5 उत्तमं दक्षिणेषु. — " M4 यथारूपं;
Ca. d. s तथा (as in text).

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — " G5 महत्क्षेत्रे;
Ca. d. s इह क्षेत्रे (as in text). Ds विद्यते; G4 क्षीयं
(for क्रियं); see below. Dn1 Ds. 7. 9 पार्थ कर्म; G2
पापकार्यं. Ca. d. n कार्यं. — " K1 (hapl.) om. 12^b.
K4 B Dn Ds D2. 5-9 Gs क्रियते (for विद्यं); see above.
Ks प्रेत; S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य). Dn1 Ds. 7. 9
कर्म (for कार्यम्). — " K2. 3. 5 B Dn1 Ds2 D2-4. 9 T1
Gs M पारलौक्यं. K1. 2 पुण्यं; K5 B4 D (except D1. 2. 9)
कर्म (for कार्यं). — " K2 कार्यं (for पुण्यं). Ks
अभिप्रशस्तं; K4. 5 B2 D10 अपि प्रं; B1. 3-5 Dn Ds Ds-8
G4 अतिप्रं; D1. 3. 4. 9 अनुष्ठितं च (for अनुप्रं). K1
तस्मात्सतां श्रेष्ठतमोसि नित्यं.

13 " K1 नरो (for जरां). D2 G4 transp. जरां and
भयं. — " B1 Ds T2 om. न. T1 G (G1 before corr.)
M1 (inf. lin. as in text) स (for न). B1-3. 5 Dn Ds
Ds. 6. 10 मनसः (B2 सश्च) प्रियाणि; B4 मनसोप्रि; D1
मनसा प्रि. — " D1. 9 तात; Gs नैव (for तत्र). — " D1
T G (except G2) वा (for वै). K (K2m as in
text) D2 इन्द्रियप्रीणनार्थं; B Dn Ds D1. 8-10 चै (D10
स्वै)न्द्रियप्रीणनाद्धि (D1. 9 नार्थात्; D1 [marg. corr.]. 3

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३
 एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
 मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
 स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
 लोकाबुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४
 अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
 सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
 अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
 पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५
 तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः

करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
 निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
 दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६
 अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
 दात्माधीनं यद्गलं ते तदासीत् ।
 नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
 जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
 ग्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
 राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-

C. 5. 784
 B. 5. 27. 18
 K. 5. 27. 18

'नार्थः'; Gs 'प्रीणनत्वात्'. Cs cites इन्द्रियप्रीणनात्.
 14 ^b) B₄ D₅. 6. 8. 9 Cn मात्रावहं; Dn₁ D₈. 4. 7 मत्वा
 च त्वं; T₁ G₂-4 M मातापिता; T₂ ये तावता; G₁. 5 माता-
 पित्रोर्; Ca. d. s मात्रावता (as in text). Dn₁ D₂. 3. 9 T
 G (except G₂) हृदयस्याप्रियेण; Ca. d. s हृदयस्य प्रियेण
 (as in text). — ^c) D₉ संक्रोधजं; G₅ त्यज क्रोधं; Cn. 8
 स क्रोधजात् (for स क्रोधजं). G₄ M₅ हर्षणं; Cs लोभजात्
 (for हर्षजं). Ca cites स क्रोधहर्षजौ; Cd संक्रोधहर्ष-
 लोभजात्. K₁. 2 वा (for च). — ^d) K₁ लोभं चोभौ;
 K₂ (m as in text) लोभं नभो (for लोकाबुभौ). Ca. d
 cite नभः. G₈ प्रतिहासीः; M जहासीः; Cd हासीः; Ca प्र-
 हासीः (as in text).

15 ^a) D₂ अन्ते; Ca. d. s अन्तं (as in text). K₄ D₈
 M₂ कर्मणा; B₂-5 D₂ Cs कर्मणो; Ca. d कर्मणां (as in
 text). B₄ Dn₁ D₅-6. 7 G₁ (by corr.) मा प्रजह्याः; D₈
 व्रज्यत्याः; Ca. d. s या प्रशंसा (as in text). — ^b) B₂ D₂-7
 G₁ M (except M₂) दमं; Cs दमः (as in text). — ^c)
 K₂. 5 B₄ D₂-7 अश्वमेधं राजसूयं; K₄ M 'मेधं (K₄ 'मेधो)
 राजसूयस्य; B₂ D₂ 'मेधं राजसूयस्य; T G₁. 3-5 'मेधै राजसूयेन
 (T₂ 'सूयैर्) (for 'मेधो राजसूयस्य). K₄ 'सूयस्यवेज्या
 (for 'सूयस्तथेष्टः). K₂ m त्वथेष्टः; K₂. 5 तथेष्टा; B Dn D₅
 D₁. 2. 10 तथेज्याः (B₁. 2 D₅ 'ज्याः; D₂. 10 'ज्या); D₂-7. 9
 T₂ स (D₉ च) चेष्टा; D₈ तथेष्टा; S (except G₂; for T₂
 see above) चेष्टा (for तथेष्टः). — ^d) K₁ D₉ पापस्यान्ते;
 D₂ पापस्वरूपं; Cs पापस्यान्तं (as in text). Ca. d cite
 अन्तं. K₄ कर्मणां; Dn₂ G₂-5 M (except M₂) 'णा; Cs
 'णः (as in text). D₅ अप्याहुरज्याः; Ca. d. s मा पुनर्गाः
 (as in text).

16 ^a) K₁ D₉ तच्चेदिदं; K₂-4 तदे (K₂ 'दै)वेदं; K₅ T
 G₁. 3. 4 M न चै (M₂ वै)वेदं; D₁₀ m न चेदेवं; G₅ न चैव

देवं; Cs तच्चेदेवं (as in text). Ca cites तच्च; Cd तच्चेत्.
 B Dn D₂-7. 10 द्वेषं; D₁ G₅ देवं; D₈ दैवं; M₂ तव रूं;
 Ca. d. s देशं (as in text). — M₄ (hapl.) om. from
 कर्म (in ^b) up to निवसध्वं (in ^c). — ^c) K₁. 2 D₁ G₂ Cd
 नावत्सध्वं; K₂-5 D₂ नि (K₄ किं)वसित्वा; D₂ किं नु सज्यं;
 M₂ निवर्तध्वं; Cs नावत्सध्वं; Ca निवसध्वं (as in text).
 M₂. 4. 5 वर्षपूगं. — ^d) D₉ G₂ दुःखे वासं; T₁ G₁ सुखा-
 वासं; T₂ युयुत्ससे; G₂. 4 M सुखं वासं; G₅ दुःखावासं;
 all comm. as in text. D₁ G₂. 5 M पाण्डव. K₄ B₂ m
 Dn D₅ D₂-7. 10 धर्म एव (D₅. 7 'वं); B₁. 5 D₂. 4 धर्म-
 नित्याः; D₁. 9 धर्मचारिणः (D₁ 'रिन्) (for धर्महेतोः).

17 ^a) K B₂ D₅ D₁-4. 3. 9 Ca. d. s अप्रव्रज्ये; T G
 (except G₂) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये). K₁-5 योजयं (K₂
 'य)स्त्वं; K₄ D₂ योजयस्त्वं; K₅ योजयध्वं; B (except B₂)
 Dn D₅ D₂-7. 10 मा स्म हित्वा; S (except G₂. 3) यात्
 (for योजं). — ^b) B (except B₁) D (except D₁. 3. 9)
 हेतदासीत्. — ^c) K₂ (m as in text) अवनिपालाः; K₄
 सत्यं पां; B नित्यं वज्याः पांचालाः; Dn D₅ D₂-8. 10 नित्यं
 च वज्याः; D₉ मत्स्याः पांचालाः; S (except G₂) नित्याः पां
 (for नित्यं पां). — ^d) D₉ S (except G₂) युयुधानो
 विराटः (for 'नश्च वीरः).

18 ^a) Some S MSS. मात्स्यो. — ^b) K₂-5 D₁₀
 योधैः; D₂ वीरैः; D₁. 2 G₂ मत्स्यैः; T₁ G₁. 5 मित्रैः; G₂. 3
 शस्त्रैः (for पुत्रैः). T G₁. 2. 5 M (except M₂) सशस्त्रैः;
 G₂. 4 सपुत्रैः (for विराटः). — ^c) K₁-5 T G (except
 G₂) ते; D₂ वै (for च). K₁-5 निजिता ये (K₂ om. ये);
 K₅ D₂ ये जिताः; D₂ विजिता ये (by transp.); D₉ T₂
 G₂. 4 M (except M₅) ये विदिताः. K₂. 5 D₂ पूर्वमेव
 (for पुरस्तात्). — ^d) K₂ S (except G₂ M₅) त्वामेवैते;
 K₅ D₂ ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते). K₁. 2 D₂ समंतात्;

C. 5. 724
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्दिषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान् ।
निरूप्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अग्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्वपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्म

संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शान्तनवो हतः स्या-

Ks. 5 Ds पुरस्तात्; S (except G2; G1 before corr.) महात्मन् (for समस्ताः).

19 M om. 19^a. — ^a) K1 Dn2 Ds D1.8 प्रपतन्; G2 प्रभवन् (for प्रतपन्). D1 रथ^o (for बल^o). — ^b) Ds वीरान्; T1 G (except G3) M1.2.4 परान् (for वरान्). Ds2 M1.3.4 हनिष्ये; D1 हन्ति; G4 हरिष्यन्. — ^c) D2 G2.8 Ms-5 विनेष्यथा; Ds-5 व्यने (D6 'न' इय (D8 'व्ये') था; D9 व्यनेष्यन्वा; D10 Gs व्यपनेष्यथा; Ca. d व्यनेष्यथा (as in text). Ds G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं; T1 'द्वाः सहर्षं (for 'स्य दर्पम्).

20 ^a) K1 वर्धयेथाः; Ds T1 G5 वर्जयित्वा; D9 धर्षं. T1 G1.5 परस्मिन् (for 'स्य). — ^b) K1 जानन्; T G1 M2 निर्दां; Gs-5 दारान्; M1.3-5 निर्दन् (for निजान्). Ks Ds D1.8.9 कामान् (for कस्मात्). K1 कर्षयेथाः; Ks. 5 B1 Ds. 6.8.9 कर्षयित्वा; K4 धर्षं; S दर्शं (Gs वर्जं). T G (except G2) M2 सभायां (for सहायान्). — ^c) Ks D9 निरूप्य (for निरूप्य). — ^d) G4 युयुत्सवः. Ks-5 काल-हीनं; S (except G2) हीनकाले.

21 ^a) K4 B D (except Dn2 D1) G2 M2.5 Ca. d. s अप्राज्ञो. D9 वै; Ca. d. s वा (as in text). — ^b) K1.3 भूतितश्चेद्वा (Ks 'क्षु') पैति; K4 B D (except D1) भूतिमथो- (K4 Dn1 D2-4.7.8.10 'या'भ्युपैति; G2 'पथादपैति; Gs 'पथाद्वपैति; G4 'पथा (or 'पथो) व्यपैति; M1.3-5 'पथो व्य (M5 'प्य') पै (M4 'वै') ति; M2 'वधोप्युपैति (for भूति-पथाद्वा). Cs cites भूतिं and उपैति. — ^c) K2 D7 S (except T1) युध्यं; Cs बुध्यं (as in text). Ks -पि धर्म्यं; T G1.3-5 -पि धर्मात्; G2 M1.3 विधर्मा; M4.5 -पि

धर्मा (for अपि धर्म). — ^d) K3-5 B D (except Ds D1.9) G2 संस्तंभाद्; Ca. d. s as in text. T2 om. वा. T2 सोभि-; Gs नोपि (for सोऽपि). K4 Ds. 8 T1 G2-5 भूतेरपैति; K5 Ds 'हपैते (Ds2 'त; Ks 'ति); Cs as in text.

22 ^a) K D10 वर्तं (for धीयं). Gs नाधर्मे ते पार्थ बुद्धिर्न कार्या. — ^b) K4 D2 करोषि (for चकर्थ). — ^c) K1-3 D2 अत्र; K4. 5 Ds अतः; B Dn Ds Ds. 4.7.10 आत्थ (B1 अथ); Ds. 6 G2 अथो; D9 अन्यद्वा; T1 अत्था; T2 अर्थात्; G4. 5 अर्थाः; M2 अंघं; Cd अद्धा (as in text). D1 तत्किं; T Gs किंचित् (for किं तत्). K2 (sup. lin. as in text) त्वस्य; D2.7 T2 G2.4.5 कस्य; T1 तस्य (for यस्य). — ^d) K1.5 D1 प्रज्ञा^o (for प्रज्ञा). D1 च (for कर्म). Ks Ds Gs त्वं (for इदम्).

23 = (var.) B. 2. 64. 18. — ^a) D1 सव्याधिजं; Cs as in text. D1 कंषकं (for कटुकं). K1.2 तीक्ष्णरोगं; Ks तीक्ष्णमुष्णं; K4. 5 तीक्ष्णरोगि; B D (except D1.2.3) शीर्षरोगि (Dn1 Ds2 D7.9 'गी') (for शीर्षरोगं). — ^b) D2 'व्ययं; Ds. 4 'जुषं (for 'मुषं). B4 Dn3 Ds Ds-7.10 वा (for च). — ^c) D1 T2 G5 सतामपेयं न पिबन्ति (T2 'त्य-) संतो. — ^d) K1m (sec. m.) D1 मृत्युं; G4 Ms. 4 मन्युर् (for मन्युं). D1 महाराजमिमं प्रशाम्य.

24 ^a) K1.2 कर्म; D2 G2 को हि (for को नु). D1.2.9 S तत्; Cd तं (as in text). K1 कृत्वा कामयेत; K2 कृत्वा ह्यलं वै (for तं कामयेत). — ^b) G4 एषा (for ते). D2-4.7 G2.4 नोत (Ds. 4 'प-) भोगः; T1 G1 को नु भोगः (G1 'गाः) (for नोत भोगाः). Cd cites उत्त.

द्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
 कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
 विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
 एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं सा-
 द्यद्विन्देशास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
 लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
 जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
 न्नैवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
 रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
 मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
 असंशयं संजय सत्यमेत-
 द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।

ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
 यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
 यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-

C. 5. 795
E. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

25 °) K1 Dn2 D1.3 T2 G2.4.5 सोमदत्तिर्; Ms-5 °दत्ती (for सौम°). — B4 is missing from 25° up to 5. 29. 3°. — °) D2 ईदृशं (for एतात्). — °) D7 G4 पार्थाः (for पार्थ).

26 B4 missing (cf. v. l. 25). — °) G2 M2 लब्ध्वा सीमां. S (except G2) सागरान्तां धरित्रीं (for पृथिवीं सां). — °) K1 (before corr.), 8-5 D2.3 (by corr.) प्रजह्यात्. — °) B3 D2 नैवं; D2.4.5 जानन्; S (except G2) एतद् (for एवं). B (B4 missing) Ds2 D2-7.10 M विद्वन्. K1-8 Dn Ds D1.5.6.8 नैव (for नैव). B (B4 missing) Dn D2-8 T G1.2.5 कुरु त्वं; Ds D1 G4 °द्वं (for °द्व). K4.5 नैवं युद्धं विप्र (K5 वि) कुर्वति धीराः.

27 B4 missing (cf. v. l. 25). — °) T G1.3 M1.3.4 वा यदि (for यदि). — °) D1 हि तं; G4 कर्तुं (for युक्तं). — °) K2 T1 M1.3.5 अपाक्रमः; K3 B3 अपाक्रमेः; K5 Dn D2-7.9.10 Cd.5 अपाक्रमेः; Ds Ca अपक्रमेः; T2 M2 अपाक्रामः (M2 °मत्); G अपक्रामः (G2 अपि क्रामा). K3 B (B4 missing) D (except D1.5.9.10) स्वं; Ca. d स्वं (as in text). K1.2 स्वमेभ्यो; K2.5 त्वमेभां; K4 स्वमेभां; B (B4 missing) D (except D1.2.4.9) एव तेषां; Ca. d स्वमेभ्यो (as in text). C3 cites स्वं. — °) D2 मापन्गास्त्वं; T G1.3.4 M1.4 मा वा गास्त्वं; G5 मा चापगास्त्वं; M2.3.5 मापागास्त्वं (for मा गास्त्वं वै).

D3.4 अधो; D7 त्वयो; G2 पथा (for पथो). K3 तु नः; K4 D2 M अन्यत्; K5 च; B1.2.5 D10 (m as in text) अन्यं; B2 नु; D1.3.4.9 वै (for अद्य).

Colophon missing in B4. — Sub-parvan: K B1-3.5 Dn Ds1 D1.2.5-8.10 G1.2 Ms.4 संजययान. — Adhy. name: Ds D2.10 संजयवाक्यं; T1 G1 मन्थु-निन्दा; Ms.4 युद्धनिन्दा; Ms युद्धनिन्दासमं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 D7 26; D5.8 S 27; D6 29. — S'loka no.: Dn2 Ds 27.

28

☞ This adhy. is missing in B4 (cf. v. l. 5. 27. 25).

1 °) G4 नित्यम् (for सत्यम्). — °) K1.2 धर्मं वचः; K2 m. 8-5 D3 धर्मः परः; D2 धर्माचारः; M2 धर्मतो वरः (for धर्मो वरः). M1 (inf. lin.) कर्मणो. — °) G4 गर्हसे; C3 गर्हयेः (as in text). M2 गर्हयेथाः (for °स्त्वं). — °) B (B4 missing) D (except D1.2.9) चरेयं; Ca. d. 5 चरामि (as in text). K1.2.4 D1.2 G2 Ca. d. 5 यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि; K3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K2 repeats 2 (with v. l.). — °) B (B1 m as in text; B4 missing) D (except D1.2.9) G4 धत्ते; Ca विभ्रत् (as in text). — °) K2 (first time) तथा धर्मो;

C. 5. 795
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थथापदि वर्तमान

उभौ गह्वौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत् ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्थं नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मः कृत्स्नो). Ca.s cite कृत्स्नः and धर्मः. — M2 om. 2°. — °) B (B4 missing) D (except D1-4.9) विद्वांसस्तं; T2 तदा धर्मो; Cd.s तथा धर्मो (as in text). K (K2 both times) D1-4.9 विद्वांसधर्मरूपं; B (B4 missing) Dn Ds D5-3.10 धर्मरूपं तथा च (for धारयन्धर्मरूपं). — °) K2 (second time) प्रविशन्ति (for संप्र). Ca cites धीरबुद्ध्या.

3 °) B (B4 missing) D (except D1.2.9) G1 (by corr.) M1 (inf. lin.) तथैव; Cd.s एतौ (as in text). K3m ते मतिस्तत्; Ca.d.s लिङ्गमेतत् (as in text). — °) K2 नीतियुक्तौ; K4.5 D2 G2 नित्ययुक्तौ; B (B4 missing) Dn Ds1 D8-3.10 नित्यवृत्तौ; G4 भक्तिनित्यौ; Ca.d.s वृत्ति-नित्यौ (as in text). K5 भजेत्; S भजेते; Ca.d.s भजेतां (as in text). — °) S आद्या (G1 अर्था) लिङ्गाद् (G2 M1 inf. lin. as in text); Ca.d.s आद्यं लिङ्गं (as in text). — °) T1 G1 आपद्धर्मः; Ca.d.s as in text. K1.2 एतं; K3 D1.7 तन्; D9 सं; D10 त्वं (for तं). M1 (inf. lin.) वदन्ति (for निबोध). — After 3, D2 reads 5^{ed} for the first time, repeating it (marg. sec. m.) with v. 1. in its proper place.

4 °) D1.9 T1 G1.2 M1 यो न; Ca.d.s येन (as in text). — °) K1-3 D8 G2 परीप्से (K3 पसी) त हीनः; K4 D2 T2 G4 प्सेद्विहीनः; T1 प्सन्निहीनः; Ca.d. प्सेद्वि हीनः (for प्सेद्विहीनः). Cs cites परिप्सेत्. — °) K3 प्रकृति-श्रेष्ठः; Ca.d.s स्थः (as in text). D8.4.7 अनापदि; Ca.s आपदि (as in text). K5 मानौ; M3.4 माना; Ca.d.s मानः (as in text). K1.2 प्रकृतिस्थौ (K1 स्थे) चापदि वर्तमानौ. — °) M3-5 भवता (for भवतः). T1 G1.4.5 इमौ (for एतौ). K1.2 उभौ गह्वौ संजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v. 1. 3 also. — °) Dn D5-7 नाशम्; Ca.d.s लोपम् (as in text). K1 M1.4 इच्छता; Ca.s तां (as in text). D10m अनुतापवतां (for अविलोप-मिच्छतां). — °) K1.2 Ds D1 G3 Cd transp. विहितं and यद्. — °) K स आ (K1 सत्या; K4 अत्या)पदि कर्मसु; B1.2 Dn2 संपद्यथा (B2 ता)कं; B8.5 Dn1 D2 (second time). 3-3.10 संपश्ये (B8 ये)थाः कं; D1 संसा-द्यायास्य कं; D2 (first time) असत्यामापदि कं; D9 अनापद्यकं; S आ (G2 ना)पद्येतान् (G4 पद्येतोः) कं (for आपद्यथाकं). Ca.s cite आपदि. K1.5 D2 (first time) मानो; K3 माना (for मानान्). — °) D1 S Cd.s विमार्गस्थान्; D2 (first time) विकर्मस्थः; Ca विकर्मस्थान् (as in text). K3 गर्हयेनं; K4 B (B4 missing) Dn Ds D2 (second time). 3-3.10 येस्त्वं; D2 (first time) ये तं; D7 (sup. lin. as in text) येस्थं; D9 भीतः; S येथाः (for येत). Ca.d cite गर्हयेत्; Cs विगर्हयेः. — After 5, S (except G2) reads 4. 29. 19 for the first time, all of these MSS. except G5 repeating it in its proper place.

6 °) K D (except D1) G2 Ca.d.s सत्त्वं; Cap तत्त्वं (as in text). — °) S सत्य (T2 र्वं; G2 त्व)वृत्तिः (T1 G1.3.4 तं); Cs असत्सुर्वं; Ca.d सत्सु वृ (as in text). — °) S (except G2) अब्राह्मण्याः; Ca.d.s अब्रा (as in text). K ये त्व (K1 न्न)वैद्याः; S (except G2) ये न विद्युः (T1 G4 द्याः; G3 द्यन्); Ca ये न वैद्याः (as in text). Cd.s cite वैद्याः. — °) Dn2 D5.6 T1 सर्वोत्संगं; D7 स्तेदं; Ca.d.s np च्छेदं (as in text). G2.5 धीरः; Ca.d.s तेभ्यः (as in text).

7 °) K3.5 B (B4 missing) Dn Ds1 D3-7.10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
 प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्र-
 नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
 यत्किंचिदेतद्विद्वत्तमस्यां पृथिव्यां
 यदेवानां त्रिदशानां परत्र ।
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
 नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
 धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्वा-
 प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
 राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
 यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो

युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
 महायशाः केशवस्तद्वीतु
 वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
 शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
 वाष्णयभोजाः कौकुराः सुजयाश्च ।
 उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
 निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
 वृष्णयन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
 कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
 मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
 महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
 काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. 808
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

तद्वानः; D1 तद्वहो नः; D2 S तदर्थिनः; Ca. d. s °र्था नः (as in text). K (except K4) पूर्व; Ca. d पूर्व (as in text). Cd is missing from here up to 5. 30. 2^{ab}. — °) Ks S (except G2) पूर्व; Cs तेभ्यः (as in text). K1 परोन्यः; K2 S परेभ्यः (G2 परे च) (for परेऽन्ये). Ks repeats परेऽन्ये also. — °) K2 B1.2.5 Dn D3.4.7.9.10 S (except G2) Cap यज्ञैः; D2 पदैः; Ca. s प्रज्ञैः (as in text). Ks om. च. D1 Cs तु; D2 न; D10 अपि (for च). K4 D1 वि-; D2 च; D9 वा (for हि). D (except D8) G2 कुयुर (for चक्र). — °) K4 B (B4 missing) Dn D2-7.9 G5 Ms नान्यं (Dn2 °लं-) ततो; Ks D1 T G1-4 M1-4 नान्यत्ततो; Ca. s नास्त्यन्ततो (as in text). K4 B (B4 missing) Dn D3-7 G2 Cap नास्तिको (G2 नास्ति वा)स्तीति; Ca. s नास्ति नास्तीति (as in text).

8 °) K1.4 B (B4 missing) D (except D8) G2.5 Ca यत्किंचिदेदं; T G2.4 M यत्किंचिदेवं; G1 यत्किंचिदेदं (for यत्किंचिदेतद्). — °) K1.3-5 दे (K4.5 दे)वतानां; K2 D2 दैत्यानां; Cs देवानां (as in text). K1-3 पवित्रं; K4.5 B (B4 missing) D G2 परं यत्; Cs परं च (for परत्र). — °) K यदि वा; Ds D10 त्रि (D10 वि)विधं (for त्रिदिवं). K2.3 °लौक्यं; K4 °लोचनं; K5 °लोक्यं (for °लोकं). — °) K D1 M (except M1) कामये (K °यी)त; B (B4 missing) Dn Ds D5.6.8.10 °येयं (Ds2 °ये ह) (for °ये तत्).

9 °) D1 धर्मे शूरः; T2 धर्मे रतः; Ca. s धर्मेश्वरः (as in text). B1 सर्वतो (for कुशलो). Ks. s om. अपि. G4 हि (for अपि). — °) K4.5 D2 °नृपान् (for °विधान्).

K3-5 D1.2 T1 G1.3 चापि (for चैव). — °) Ds D5-7.10 राजो विज्ञानन्; D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्).

10 °) D1 विसृजे; S °जामि (G1 by corr. as in text); Cs °जन् (as in text). K1.2 स्यां न गर्ह्यो; B (B4 missing) D2-4.7 G1 (by corr.) Cn सामगं; Ds स्यां सुगं; S (G1 before corr.) अस्य गं (for स्यामगर्ह्यो). — °) B (B4 missing) Dn Ds नियुध्यं; T1 G1.4.5 न युध्यं; G2 युयुद्धं; Cn युध्यं (as in text). D1 स्वधर्मोन्. — °) D1 च (for तद्). G5 स्वधर्मं (for ब्रवीतु). — °) K1 तो वासुं; K3-5 Ds यद्वासुं (for वासुं). Gs repeats 10° (as in text) instead of 10^d!

11 °) K1 शैनेया हि चैत्रकाः; K2 Ds G2 शै (Ds सै)नेयाहिच्छत्रकाः; K3 D1.8 सै (D1 शै)नेयकाश्चैत्रकाः; K5 सोमकाश्चैत्रकाः; B (B4 missing) Dn Ds D3-7.10 शैनेयोयं (Dn3 °या ये) चेदयः; D2 सैनेयका यादवाः (for शैनेया हि चैत्रकाः). K4 शैनेयकाश्चैत्रकाश्चान्धकाश्च; T G1.3-5 M शैनेया-भीराश्चैत्रकाः (G2 °स्सोम-; G4 °श्चैत्र)का अंधकाश्च. — °) K2 वाष्णयभोजाः. K1.3 कौक (K3 °र)राः; B (B4 missing) Dn Ds D1-3.10 T G2.4 कुकुराः; Ds G1.2.5 M कौरवाः. D1.2 G2 वृष्णयश्च (for सृजं). — °) Ds D10 नन्दयन्ति (for °यन्ति).

12 °) D10 उग्रं; G2 वृष्णिं (for ह्युग्रं). Ks ये; G4 च (for वै). — °) B (B4 missing) D (except D1.2.8) °परायणां (for °पराक्रमां). — °) S (except G2) महारमानो (for °बला).

13 °) K1 बभ्रुश्च; K5 वज्रश्च (for बभ्रुः). K (except K3) गतौ (for गतो). — Ms. s om. from उत्तमां (in

C. 5. 206
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

लब्ध्वा कृष्णं आतरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो

विद्वो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य स्रुत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव

नान्यद्वृथां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13^a) up to कर्मणां (in 14^b); and M₄ reads the same portion *int. lin.*! — ^b) K ह्येनं (for कृष्णं), and केशवम् (for आतरम्). — ^c) K_{1.4} ययोः; K₅ द्वयोः; D₁ G_{2.5} M_{1.4} यस्मिन्; G₅ यस्मै (as in text).

14 M_{3.5} om. up to कर्मणां (in ^b) and M₄ reads the same *int. lin.* (cf. v. 1. 13). — ^a) K_{1.2} D₈ (by corr.) ईशो ह्ययं; D_{7m} ईशश्चायं; G₅ यदीदृशोयं (for ईदृशोऽयं). B (B₄ missing) D_{5.6.8} G₂ C₅ भूयान्; D_n विद्वान्(!) (for भूयो). — ^b) B (B₄ missing) D_n D₈ D_{1.3-6.8.10} M₂ विद्धि; D₂ G₂ विद्वान्; G₃ विदुरः; G₅ सत्यो (for विद्वो). D_n D₈ D_{5.8} कर्मणो; G_{3.4} णा (for णां). G₅ निश्चयज्ञः. — ^c) D₈ T₁ M₃₋₅ मत्तश्च (for तमश्च). K₂₋₅ लोके (for कृष्णो). — ^d) K_{2.5} D_n D_{5.4.8} कामे; D₈ क्रमं (for क्रमे).

Colophon missing in B₄; om. in D_{5.6}. — *Sub-parvan*: K₁₋₄ B_{1-2.5} D_{n1} D₈ D_{1.2.3-10} G_{1.2} M₂₋₅ संजययान. — *Adhy. name*: D₇ T₁ G₁ युधिष्ठिरवाक्यं; M₂₋₅ आपद्धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₇ 27; K₅ 24; D₈ S 28. — *S'loka no.*: K₅ D_n D₈ 14.

29

1 B₄ missing up to 3^a (cf. v. 1. 5. 27. 25). For Cd, cf. v. 1. 5. 28. 7. K_{1.2} T G_{1.5} श्री(K₁ om.

श्री)कृष्णः; D₁ M₁ श्रीवासुदेवः; G_{3.4} श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) D_{1.2} अविनाशे. — ^b) D₈ transp. अहं and एषां. K₂ श्रियं च; D₈ प्रयच्छन् (for प्रियं च). — ^c) D₈ राज्ये (for राज्ञो). K₃ गतनेत्रस्य (for धृतं)! — ^d) K_{1.2.5} D₈ सदा चाशंसे; B (B₄ missing) D_n D₈ D_{3-7.10} समाशंसे; D_{1.2} G₂ स(D₂ त)दा चा(D₁ -प्य)हं; T₂ G₃ य(G₃ त)याशंसे; M₄ तदाशंसे (for सदाशंसे). K_{1.3.5} D_{1.2} G₂ सह* (for बहु*).

2 B₄ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) T₁ G_{1.3} एष; G₄ एषां (for एव). — ^b) S (except G₂) तथा ब्रूया-स्तानभि(T₂ पि; G₄ व)शाम्यतेति; C_{5.8} as in text. — ^c) K₄ एतत्; K₅ मे तत्; S (except G₂) अहं (for हि). K_{1m.4} वृणोमि; G₅ ब्रवी* (for शृणो*). — ^d) K_{1.2} च तं; K₅ B_{2.5} D_{n2} D_{5.7} T₂ वै तत्; B_{1.3} D₈ D₁₀ तद्वै; D₂ चैतं; D₄ च तत्; G₂ चैव; C_n चैतत् (as in text). K_{1.2} पाण्डवार्यै; C₅ वानां (as in text). B_{2.3} D₈-r समक्षं; G₁ समत्वं; C_{5.8} समर्थं (as in text).

3 B₄ is missing up to 3^a (cf. v. 1. 1). — ^a) K₅₋₈ ह्य(K₅ य)त्र; B (B₄ missing) D_n D₈ D_{5-8.10} तत्र; D_{1.2} चापि (for चात्र). D₁ अत्र; D₈ अपि (for हि). — ^b) D₂ प्रकीर्तितं; G₅ M (except M₅) प्रदर्शितं (for तः). T₂ G_{1.3.5} पाण्डवेषु (for न). — ^c) K (except K₄) D_{1.2} G₂ यस्माद्; T₁ एवं; T₂ G_{1.3-5} M अस्मिन् (for यस्मिन्). K_{1.5} B_{2.3} D₂ D₈ C_{5.8} वृद्धो; D₁ धृतो; D₇ G₂ गृ(G₂ सगृ)ध्रो; T₁ प्रवृत्ते; T₂ G_{1.3.4} M_{1.3-5} वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
 तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
 अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
 उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
 यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
 पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
 अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
 कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र

हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
 नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
 द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
 या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
 तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
 पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
 सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
 तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-

C. 5. 818
E. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

Gs ऋते; Ms धृते; Csp गृद्धः (as in text). D2 G2 'राष्ट्रस्य पुत्रः; T G1.3-5 M 'राष्ट्रे सपुत्रे. — ^a) D2 Gs तस्माद् (for कस्माद्). D2 एतेषां (for तेषां). K1-3 B Ds Ca. n नावः; Dn Ds-5.7.3 G1 (by corr.) नावुः; Ds नाभि- (for नात्र).

4 ^a) K2m Dn1 D7.9 न चाधर्मः; B Dn2 Ds D2-6.10 न त्वं धर्मः; D1 S त(M4.5 स)त्वं धर्मान् (for तत्त्वं धर्मं). Cs cites त्वं धर्मं. K1.2 D1 T2 Gs.5 व्याहरन्; B Ds G1 Cn विचरं; G2 आचरन् (for विचरन्). Ks-5 Ds न त्वं धर्मः (Ks विधर्मच्यवनं (Ks 'र्म व्यचरं) संजं. — ^b) Dn1 G4.5 जानाति; Ca.5 जानासि (as in text). — ^c) K4.5 D2-4 Ms-5 अथ कस्मात्; Ds कथमस्मात्; G4 अतो कं; Ca अहो कं; Cs अथो कं (as in text). Ks Ds पाण्डवानां; Ca 'वस्य (as in text). — ^d) Ks Ds उत्साहिनां; Ds 'दिनः; S (except G2) 'हतः; Ca 'हिनः (as in text). K1-4 Ds D10 Ca.5 पारयितुः (Ks 'यतः); Ks Ds पूरयतां; D2 प्रार्थयतः (for पूरयतः). — G2 om. 4^e-5^d. — ^e) Ds यथाख्यातिम्; T2 अथां; Ca.5 यथा (as in text). Ds आनीप्सतः; Ca.5 आवसतः (as in text). Some MSS. कुटुम्बं or कुटुम्बे; Ca.5 कुटुम्बं (as in text). — ^f) B1 (m as in text).5 Dn Ds-6 पुरा कस्मात्; D7 'कर्णात्; Ca.5 'कल्पात् (as in text). Ms.4 साध्व(M4 'च्च)विलोपम्; Cs as in text. Ca cites विलोपम्.

5 G2 om. 5^{abed} (cf. v. l. 4). — ^a) K4.5 D2 'मानो; Ca.5 'माने (as in text). K4.5 स्वधर्मं; Ca.5 यथावत् (as in text). — ^b) K4.5 D2 (marg. sec. m. as in text) न हीयते नापि गच्छी हि लोके. — ^c) K1 कर्मणा चाहुः; Ds स्वकर्मणा; Ca.5 कर्मणाहुः (as in text). S (G2 om.) कर्मणा चेत् (T G1.4.5 केचित्; Gs एवेति)

सिद्धिमाहुः परत्र. — ^a) K1 कामं; Ks कामान् (for कर्म). — Ks (which om. 5^f) ins. after 5^{ed}:

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः संजयापि.

— ^a) K1.3 न चाभुञ्जानो; Ks नो भुञ्जानो; T1 न तामाहुः; G1.3 नाहुर्ज्ञानं; Ca.5 नाभुञ्जानो (as in text). D1 गृप्येद्; S तृप्ये (T1 तृप्तिः; G2 तृप्ये); Ca तृप्येद् (as in text). — ^f) Ks om. 5^f (see above). Ds इदं (for इह). B Dn2 Ds.6.10 Cn विहितं (for विदितं). Ds.4 जनानां; Ds द्विजानां (for ब्राह्मणं). S विद्या नापि (T1 G1 विद्यां न वा; T2 विद्यान्नापि; G2 तृप्तो विद्यान्; G4 विद्यानां वा; Gs विद्यान्ना चा; M1 विद्यानामपि) विषयं भोजनस्य.

6 ^a) S (except G2 Ms) विद्या साधय(T G1.3.5 'यं)तीह; Cs as in text. — ^b) S (except G2 Ms) तस्याः; Cs तासां (as in text). D1 S (except G4.5) दृश्यते (for विद्यं). S नेतरायाः; Cs as in text. — ^c) D1 'दशं; G4 'बलं; Cs 'फलं (as in text). Ks Ds हि; G4 च (for तु).

7 G2 om. 7^a-8^b. — ^a) K2 Ds2 Ds योयं; Cs सोऽयं (as in text). K1-3 D10 विहितो वै (K2.3 by transp. वै विहितो) विधात्रा; Ca विहितः कर्मणैव (as in text). Cd cites कर्मणैव. — ^b) K1-3 Ds प्रवर्तते; B (except B4) Dn Ds.4.7.9 संवत्; D1.5 उद्धं (for तद्धं). K1-3 Ds कर्मणैव; Ks तच्च कर्म; D1 तत्रैः कर्म; D2.9 कर्म त(D2 तं)त्र; S (except M1; G2 om.) यत्र कर्म; Ca.5 तत्र कर्म (as in text). — ^c) K1.2 Ds अत्र; Gs स तत्र (for तत्र). K1 D1 Gs योन्यः; T1 नान्यत् (for योऽन्यत्). Cs cites अन्यत्. Dn Ds Ds.4.8.10 T1 Ga.5 Ms.4 (inf. lin.) मन्ये; D1 T2 मन्ता; M1.3.5 मन्यते (for मन्येन्). — ^d) Ks Dn2 Ds.3 G4 आलपितं; K4 ज्ञापितं (for लपितं).

C. 5. 816
B. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह पुवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
विभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
सनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।

अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलमिदेवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

8 G₂ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) K₃ एवं; K₅ T G (G₂ om.) वै (for अमी). K₄ कर्मणा चैता देवताः परत्र. — ^b) K_{1.3} D₉ G_{3.4} एव; K₂ एव हि; K_{4.5} एवं; D₁ असौ; T₁ G₅ वायं; T₂ G₁ M एवायं (for एवेह). K₁₋₃ पवति (K₃ ति हि); K_{4.5} प्रवते; B₁ D₉ T₁ G_{1.4.5} प (G₄ आप)वते; D₁ वाति तु; G₃ पतते (for पुवते). — ^c) K₂ D₂ G₂ अहोरात्रं; D₁ दिवारात्रं; G₅ अहोरात्रि (for रात्रे). K₁ व्यचरत्; K_{2.3.5} व्यदधत्; D₁₀ विधिवत् (for विदधत्). — ^d) K₂ D₂ ह्यतन्द्रितो; K₄ स्वतं; T₁ G_{1.5} त्वतं (for अतं). B₄ D₅ D_{5-7.8.10} शश्वद् (for नित्यम्). K₁ D₂ उपैति (for उदेति). D₂ G₂ भानुः (for सूर्यः).

9 ^a) K₃ मासा तिथयो (for मासानथ). K_{1.3.4} नक्षत्रं; K₅ कृष्यं (for नक्षत्रं). — ^b) K B₂₋₅ D चाभ्युपैति; B₁ T₁ G_{1.3.5} अ(B₁ चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति).

10 ^b) M₁ वह्नेदपीयं (for विभर्ति देवी). — ^c) K (except K₁) D_{n1} D₅ D_{7.9} G₃ M₁ आपो (for अपो). — ^d) K₃ D_{5.2} सद्यः (for नद्यः).

11 ^a) D₁ चारिवाहः; C_{3.5} भूरितेजाः (as in text). — ^b) K_{2.3} B₄ D_n D_{2.4} T₁ G_{1.2.5} M₂ दिशश्च (for दिवं च). D_{n1} (hapl.) om. 11^a-13^a. — ^d) D_{1.2.9} S (except G₂) श्रेष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्). K अ(K_{1.2} प्र)ति देवं; D_{1.2} वज्रभृदेव (for वलमिदेव).

12 D_{n1} om. 12 (cf. v. l. 11); K₅ (hapl.) om.

from मनसश्च (in 12^a) up to सुखं (in 13^a). — ^a) K_{3.4} प्रतिरुद्धं (K₄ ध्ये)न्द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — ^b) K₃ स तेन; D₅ D_{1.5-8.10} S (except T₂ G_{1.2}) देवः (for तेन). D_{5.1} D₁₀ ज्यैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठ्यम्). — ^c) B (except B₄) D₅ D_{5.6.8.10} सत्यं (D₈ श्रेष्ठ)धर्मो (B₃ D_{5.1} D_{5.6.10} मौ); D₁ सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं). K₄ D₁₀ G₃ M पालयानो (for यन्). — ^d) K_{1.2.4} D_{1.2.9.10} G₂ ह्रियं (for प्रियं). — K₁ om. 12^a. — ^e) D₈ चीयं (for सेव). — ^f) K_{2.3} देवः; B D (except D_{1.2.9}) स दे(D₇ दे)वः; T G यो देवः (for देवः). D₁₀ समवाप (for मघवान्प्राप).

13 D_{n1} om. 13^a; K₅ om. up to सुखं in 13^a (cf. v. l. 11, 12). — ^b) K_{1.2.4} D_{7.8.10} संशितां; D₁ संश्रितां; T₂ संयतां; G₄ संहितां (for संशितां). K₄ यथा च (for यथावत्). — ^c) G₃ प्रतिमध्यैन्द्रियाणि. — ^d) K G₃ ततो (for तेन). K₁ D_{5.2} D_{1.6.8} T₁ देवान्; G₃ देवानाम् (as in text). K₁ D_{5.2} D_{5.8} आगमद्; G₃ अगमद् (as in text).

14 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.9}) ins. तथा before नक्षत्राणि. — G₃ (hapl.) om. 14^b-14^f. — ^b) K_{3.5} G₂ अ(K₅ अथा)धिनौ च; T G_{1.4.5} M ये च दिव्याः (for अथापि विश्वे). — ^d) D₂ T₂ अथ (for च). K₃₋₅ D₈ m सिद्धाः; B (except B₁) D_n D₅ D_{5-7.10} G₁ (by corr.)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
 ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
 निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
 जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
 ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
 स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
 न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
 आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
 तथाश्चमेधे राजसूये च विद्धि ।
 संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
 हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
 ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
 मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।

धर्मत्राणं पुण्यमेपां कृतं स्या-
 दार्ये वृत्रे भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
 ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
 आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
 यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
 तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
 उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
 राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
 तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
 चातुर्वर्ण्यस्य ग्रथमं विभाग-
 मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
 निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म

C. 5. 850
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

सूत; D8 सूर्यः (for शुभ्राः). — °) K3 G2 °विद्याः क्रियां च; B1 D9 °विद्यां क्रियां च; T G1.4.5 M °विद्या व्रतं च. B2-5 Dn Ds D3-3.10 ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च. — °) K3 निषेवणान्; D9 संसेव्यमाना. K4 B D (except D9) ऋषयो (for मुनयो). B1 M2 यत्र; D9 G2.4.5 अत्र (for अमुत्र).

15 °) G8 विद्वान् (for इमं). — °) B4 Dn Ds.4.9 विप्रेन्द्राणां (for ब्राह्मणानां). — °) G8 कस्मात्त्वं च (for स कस्मात्त्वं). D2 ज्ञानतो; T1 ज्ञानवान्; T2 ज्ञायातां; G1.4 ज्ञानिनां (for जानतां). T1 ज्ञानिनां; T2 G4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्). D2 त्वं; S (except M5) च (for सन्). K8-5 कस्माच्च (K8 °त्स) त्वं जानमानोपि सूत.

16 °) K3.5 आम्नायेषु च; Ds2 आम्नाये (for °येषु). — °) K4.5 D10 कर्मणा; Dn1 D7 च° (for व°). — °) K3 हस्तत्राणे; K4.5 हस्तितन्त्रे; B1.2 Ds D5-10 अश्वपृष्ठे (Ds D9.10 °ष्ठैः); B2-5 Dn D2m.3.4 हस्त्यश्वाद्यैः; T1 G1.5 अस्त्रैः शस्त्रैः; G8 M हस्तस्तोत्रैः; G4 अस्त्रस्तोत्रैः (for हस्तत्राणैः). K1 रथशस्त्रैश्च; K3-5 °शास्त्रे च; G1 °शास्त्रैश्च. Dn1 G5 भूयः; D5-7 पृष्ठः (Ds m भूयः as in text).

17 °) T G1.3 M इमं (M2 °दं); G2 पुनः; G4.5 इयं (for इमे). K D1.3 Ca.5 उपायान्; D9 उपेयं (for उपायम्). — °) K (except K4) D1.3 नाधि°; B4 Dn Ds D3-7.10 M5 अव° (for अधि°). K1 Ds अवधिं न; K5 G8.5 अपधेन; Ca.5 अवधेन (as in text). K3 पारं (for पार्थाः). — °) K1-3 आर्यं (K3 आर्यैर्) वृत्तैर्; K4

आचार्यवृत्तैर्; D1 आर्यवृत्तं; D2 अनार्यवृत्तैर्; Cs आर्ये वृत्ते (as in text). K1.4 D1.7 S (except G1.3) भी (G5 M भै) मसेनान्; Ca.5 °सेनं (as in text).

18 °) G1 वै (for चेत्). T1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text); G2 यत्तमाना. — °) K1-3 पारयन्तः; S (except T2 G1.2) पूरयतां (for पूरयन्तः). — °) K3 Ds D10 M3-5 तदा; K4.5 तथा (for तद्). K D10 (m as in text) प्रशंसा (for प्रशस्तम्).

19 S (except G2) reads 19 after 5. 28. 5 for the first time, all of these MSS. except G2 repeating it here. — °) T1 G1.5 (first time) आहोस्वित्; Ca उताहो (as in text). K1.3 धर्मम्; K2 संधिम्; B2.4.5 (m as in text) Ds D3-8 Cn शाम्यम्; D3 सर्वथा (for सर्वम्). Dn1 सर्वमेव; D10 शाम्यकार्यं (for सर्वमेव). — °) Ds D10 Ca युद्धं (for युद्धे). T1 G5 (first time) वर्धते (for वर्तते). T2 °तत्त्वं; Ca °तन्त्रम् (as in text). — K1 om. 19^{ca}; M2 (first time) om. 19°. — °) K4 अयुद्धे; Ds D10 Ca अयुद्धं (for °द्धे). D1.2 न वर्तते. T2 °तत्त्वं (for °तन्त्रं). K2 अयुद्धे वा धर्मतत्त्वं शृणोमि. — °) Dn1 D2.4 यथैव; T2 अ°; Ca.n.s त° (as in text).

20 °) K B2.4 Ds.4.8.10 G5 संविभागम्; B1 वै वि°; Ca विभागम् (as in text). — °) K5 अवेक्षस्व; D1 ऐक्षस्व वै; T G3-5 अवेक्षसे (T2 °सि); Ca अवेक्ष्य त्वं (as in text). D2 धर्मं; Ca.5 कर्म (as in text). — °) S (except T2 G2) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text).

C. 5. 230
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।

प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एताज्जाया पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांसस्तसाद्यदि विधेय कश्चि-

K1.2 चैषां; K8 चै; K4.5 D2 T1 G1.3-5 M त्वं; G2 वा (for अथो). K1.2 विहितं; Ca पाण्डवानां (as in text). K4.5 स्वधर्मं; B4 Dn Ds Ds.4.10 Ca च कर्म (for स्वकर्म). — ^a) K8-5 वा त्वं स्वमत्स्या; Ca यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते). D1 तदप्येषां शंस वा निन्द वा त्वं.

21 ^a) K8.5 याजयीत; K4 Ds2 यो जयेत; Dn Ds-4.7 वै यजेत; Ds.9 T2 G8-5 Ms-5 यो यजेत (for ऽथो यजेत). — K4 om. 21^b; M2 om. 21^{bed}. — ^b) K8 देवान्; K5 D1.6.7 T1 G2.4.5 M (M2 om.) ईयात्; Ds D10 देयात्; Ca इयात् (as in text). M (M2 om.) तीर्थमुख्यानि. — ^c) K8-5 D8 चैव; D7.10 M (M2 om.) वापि (for चापि). K8 यज्ञान्; K5 याजान् (for याज्यान्). — ^d) Ds D1.5.6.10 प्रतिग्रहं (D1 'हान्' च (D10 चै) (for प्रतिग्रहान्वा). K4 B Dn1 D2-6.10 T1 G (G8 corrupt) विहितान्; D1 विधितः; Ca विदितात्. T G1.4.5 उपेयात् (for प्रतीच्छेत्). K1-8 प्रतिग्रहान्विदितांश्चा (K8 'हितानां) ददीत. — S (except G2) ins. after 21 (M2, which om. 21^{bed} ins. after 21^a, om. also lines 1-3 of the following up to 'येज्ञः').

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धनं न तु याचेत किञ्चित् ।

न याजयेन्न तु चाध्यापयीत

एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) G8.4 M एष (for एवं). T1 G8-5 श्रुतः (for स्मृतः).]

22 ^a) K1.2 मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो). — ^b) Ds Ds.6.10 अप्रमादो (for अप्रमत्तो). K8 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा). — ^c) D8 'धर्मानधीत्य; S (except G2)

'देवान्स्वधर्मात् (for 'वेदानधीत्य). — D9 (hapl.) om. 22^d and line 1 of 140* up to अधीत्य. — ^d) G8 (by transp.) कृत्वा दारान्; G8 राजन्कृत्वा. K1.2 गृहं. — After 22, B1 Dn D2 (marg.). 8-8.8 (om. up to अधीत्य) ins.:

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं

यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D9 वेदान् (for पुण्यं). — (L. 2) D8 यदिच्छया; D9 पुण्यान्त (for यदि^o). D9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्).]

23 ^a) S (except G2) च्यधीत्य (for ऽधीत्य). K4 B1 Ds Ds S (except T1 G1.3-5) 'गोरक्ष्य'. — ^b) K1 प्राण्य; K2.8.5 Ds Ds.6.10 Ca चित्वा; K4 विद्वान्; D1 जित्वा; M विचिन्वन् (for चिन्वन्). K D2 पालयित्वा (for 'यन्). — ^c) K4.5 D1.2 कुर्वाणो (for कुर्वन्). — ^d) T1 G1 धर्म्यान्सदा; G5 धर्म्यास्तदा; M1 धर्मं कृत्वा; M2-5 धर्मं तथा (M2 'दा) (for धर्मशीलः). K1.2.4 गृहं; K5 गृहे (for गृहान्).

24 ^b) K3.5 नाधीयते; D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत). — ^c) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 'नो) (for 'स्थितो). — ^d) B4 Dn Ds.4 T2 M2 एवं (for एष). K4.5 D9 G4 श्रुतः; Ds Ds.10 स्थि^o (for स्मृ^o).

25 ^a) K1.2 एवं; K4 D9 T1 G4.5 एतद् (for एतान्). K8-5 पालयते (for 'यन्). — ^b) K4 D1.2 G4 नियोजयेत् (for 'यन्). — ^c) Ds धर्मं; D2 सत्यं; D8 सर्वं; T1 G1.5 संप्र (for समं). — ^d) T G1.8.4 अनुरुध्येद्; M1 नानुरुध्येत; M2 न निरुध्येत (for अनु^o). K3.5 B8.5 Ds-4.6.10 कामात्; T G1.8.4 अकस्मात्; G8 कश्चित् (for कामान्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
 न्न चेद्दृष्ट्वेदिति तस्मिन् साधु ॥ २६
 यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
 विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
 ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
 तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।

इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
 उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
 स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
 प्रसह्य वा यत्र हरेत् दृष्टः ।
 उभौ गह्वौ भवतः संजयैतौ
 किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
 योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C. 5. 842
 B. 5. 29. 24
 K. 5. 29. 24

26 ^a) K₄ D₁ श्रेयस् (for श्रेयांस). K₂.s.5 D₁.2 विदेत; Ca.s विद्येत (as in text). — ^b) D₁ अवि⁰; Ca.s अभि⁰ (as in text). — For 26^{ab}, S (except G₂) subst.:

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
 नियोजयन्स्त्रेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— ^a) K₄ संतं; T G₁.2.4 M स तान्; G₅ सदा; Cs स तं (as in text). K₁ B D Cs द्रष्टुम् (D₁ राद्रुम्); K₂.2 प्रष्टुम्; T₁ दृष्ट्वा; T₂ G₁.2.4 M दुष्टान्; G₅ तुष्टान् (for दुष्टम्). K₅ अनुशिष्टः; B₃ G₁.4 शिष्येत्; B₄ D₁.5.6 G₅ शिष्यन्; T G₁.8 M शिष्य; Cs.np शिष्यात् (as in text). K₁.4 B D (except D₁) G₁.2.4 M₅ Cs प्रजानां (for प्रजानन्). — ^a) B₁ न च तद्; B₂ न तद्; B₃-5 D₅-8 एतद्; D₁ न वै; Cn न चैतद्; Ca.s.np न चेद् (as in text). K₁(m as in text) B₄ D₅.7 Cn बुध्येद्; D₆ वध्येद्; Ca.s.np गृध्येद् (as in text). K₁(m as in text) दिवि; K₄ D₁₀ तात; B₄ D₅-7 न च (for इति). K₁(m as in text) नास्मिन्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K₂.4 B D₁.5.6.9.10 T₁ Ca.n.s साधु; Cnp साधु (as in text).

27 ^a) B₁ न चागृ⁰; G₅ यथा गृध्रो; Cs यदा गृ⁰ (as in text). K (except K₄) D₉ भूम्यां; B Dn Ds D₁.8-6.8.10 भूतौ; D₂ G₂ भूमौ; D₇ बुद्धौ; G₄ भूमिपतिं (for परभूमिं). — ^b) K₂.4 Ds D₁ बलम्; K₅ D₂ विधेः प्र⁰ (for विधिप्र⁰). Ca cites प्रकोपात्; Cs विधिः and कोपात्. T₂ G₃.4 M बलिम् (M₁ inf. lin. विधिम्); Ca.s बलम् (as in text). K₂ D₁ Ca.s आविदानः; K₅ T₂ M₁ (inf. lin.) आदधानः (for आददानः). K₁ बलात्प्र-बलमाविदानः (sic). — ^c) K₂ राज्ञो; Ds राज्ञा (for राज्ञां). K₁.2 भवति हि; K₂.5 D₁₀ भवति च; K₄ भवति; B Dn Ds D₁-4.7-9 G₂ Cs अभवद्; D₅.6 Cn समभवद् (for भविता). D₁ एव; D₂ एवं (for एतत्). — ^d) Ds तदात्र; D₉ अत्र; T₁ तत्तत्र; G₅ तत्रैवं; G₄ ततो (for तत्र). K₁.2 युक्तं (for जातं). Ds D₁ धर्मशस्त्रं; D₂.2.10 धर्मशस्त्रं

(for वर्म शस्त्रं). K₃-5 तदा योग्यं (K₃ युक्तं) धर्मशस्त्रं धनुश्च. — Dn₁ Ds M₂ (hapl.) om. 27^{ef}. — ^e) B Dn₂ D₃-8 G₁ Cn.s एतद् (for इदं). — ^f) B₁ D₁.2.9 G₂ M₅ धर्म श(D₂.8-शा)स्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K₃-5 D₁₀ उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय. — D₂ repeats 27^{ef} (v. l. धर्मशस्त्रं). — Dn D₁.2.5 (marg.).8 T₂ ins. after 27 (Dn₁, which om. 27^{ef}, ins. after 27^{ed}):

142* तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते
 सोऽयं दोषः कुरुभिस्त्रीवरूपः ।
 अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः
 प्रादुर्भूतः संजय तन्न साधु ।
 तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 धनं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
 नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं
 तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) T₂ तत्तद् (for तत्र). — (L. 4) D₅.8 प्रज्ञाभूतं (D₈ तः) (for प्रादुर्भूतः). Dn साधु तत्र (by transp.). — (L. 6) D₂ Cn धर्म्यं (for धनं). — (L. 7) D₁.2 नावेक्षते. — (L. 8) Dn D₂ तदाश्रयाः; T₂ तथा त्वया; Cn तदन्वयाः (as in text). D₁ एते (for एव).]

28 ^a) G₄ वित्तं (for धनं). K₁.2 ह्यदृष्टः; K₂.5 त्वदृष्टः; K₄ G₂ प्रष्टः; T G₁.4 प्रनष्टः; G₅ M प्रनष्टं (for ह्यदृष्टः). — ^b) G₄ प्रगृह्य (for प्रसह्य). D₈.4.9 वा(D₉ चा)न्यत्र (for वा यत्र). B₂ हरेत्तु; G₅ भवेद् (for हरेत्). D₉ T₁ G₁.2.4 M दृष्टयः; G₅ अदृष्टयः. — ^c) Dn₁ D₂.4 वध्यौ; D₉ तौ वध्यौ; Cs गह्वौ (as in text). K₄ भवतां; Ds₂ भवतं (for भवतः). T₁ G₁.5 इमौ (for एतौ). — ^d) K₃ om. 28^d. K (K₃ om.) D₂ किं वा; D₁.7.9 M₁ (inf. lin.) Ca.s किं; T₁ G₁.2 M₁.3-5 किं नः; T₂ तयोः; G₂.5 किं नः; G₄ M₂ किं नु (for किं वै). T₁ G₁.4 M पृथग्; T₂ एकः; G₅ पृच्छेः; M₁ (inf. lin.) पृच्छते; Ca.s पृथक्त्वं (as in text). K₄ D₁₀ धृतराष्ट्रे (for ऋष्ट्य). K₄ D₁₀ सपुत्रे; T₂ G₂.4 पुत्रः; G₃ पुत्रैः; G₅ पुत्रं (for पुत्रे). — ^e) B₃.5 D (except D₉) T₂ सोयं (for योऽयं).

C. 5. १४२
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

यमिच्छते मृत्युवशानुगामी ॥ २८
भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो बधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९
ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव

सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरुणाम् ॥ ३०
प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१
तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२
दुःशासनः प्रातिलोभ्यान्निनाय

K1.३ धर्ममेवं; K4.५ पापचेताः; T1 G1 धर्ममेवं; G4 'मेतद्
(for धर्ममेतं). Cs cites धर्म. — K2.४.५ D2 ins. after
28°; K3, after 28°:

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-

त्रासौ धर्मः स्तेयमाहुर्विधिज्ञाः ।

[(L. 1) K2 अधर्मं वा; K4 स्वकं धर्मं (for स्वधर्मं वै). D2
'हतां (for 'हारान्).]

— ^f) K4.५ om. 28°. B Dn Ds D5.६.८.१० यमिच्छति;
D3.४.७ M1.५ यदिच्छति (M1.५ 'ते); T2 प्रयच्छते; G5
यदीच्छते (for यमिच्छते). Cs cites इच्छति. B Dn Ds
D3-८.१० M2 क्रोधं; D1 धर्मं (for मृत्युं).

29 ^a) K (except K2) D1 भावः (for भागः). G4
पुरा (for पुनः). Dn1 D2.४.८.९ T1 G1.३ विशिष्टः; G5
विनष्टः; Cn निविष्टः (as in text). — ^b) K1 om. 29°.
K8 D1 स्वं न (D1 नः) कं; K4 G5 धनं कं; B3.४ D2 T
Cn तं नः कं; Dn1 तन्मे कं; G1.३.४ M न नः कं; G2 स तं
कं (for तं नोऽकं). — ^c) B5 Ds D10 तस्मिन्; Cs
अस्मिन् (as in text). K1.२ अर्थे; Cn.८ पदे (as in
text). T1 G (except G2) हि (for ऽपि). — ^d) G4
राज्यं (for श्लाघ्यः). K4.५ पेत्र्ये (K4 'त्रे); B Dn Ds
D3-७.१० G3.४ M2.५ पित्र्यं; D1 पित्र्यात्; D8 पित्रे; G2
पित्र्ये (for पित्र्यः). K (except K5) अमरराज्याद् (K4
'राष्ट्राद्); D9 T2 G2 परराष्ट्राद्; Cs परराज्याद् (as in
text). B Dn Ds D3-८.१० G3.४ विशिष्टः; D9 'ष्टात्.
— ^e) K1 एतान्कामान्; G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्).
G5 हितार्थं (for पुराणान्).

30 ^a) B3.४ D2 ये; B5 D1.३.४.६.८ T G M5 एते
(for ये ते). Cs cites ये. B2.५ D2.४ G5 मदान्; B3.४
M2 मंदान् (for मन्दा). D1 'पथाभ्युपन्नाः; D2 G3
'पाशोप (G3 'पाशाभि)पन्नाः; T2 'वशं प्रपन्नाः; G4 'शापाभि'

(for 'वशाभि'). — ^b) G8 धार्तराष्ट्रेषु; G5 धृतराष्ट्रेण; M5
धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण). K8 मूपाः (for मूढाः).
— ^c) Ds कर्मणापाय (for कर्म पापीय). K4.५ पापीय
एतत्; D2 'य एवं; D10 'य एषां; M1 पापीयसां वः (for 'य
एव). — ^d) Cs राज्ञां मध्ये (for सभामध्ये).

31 ^a) D1 'वयोभिपन्नां (for 'वृत्तोपपन्नाम्). — ^b)
K4 तद्; D2 यद्वै; T2 om. यद्. K1 D2 प्रे (D2 प्रै)क्षंत;
K2 प्रैक्षन्; K5 B Dn1 D1.३-८ T2 G1.२.४ उपैक्षंत; D9 Ti
G5 M उपेक्षन्ते; G8 ईक्षंत (for उपेक्षन्त). — ^c) K2
subst. 144* for 31^d. K4 कामानुरेण; Ds कामभोगेन;
M1.३.४ कामानुरागेण; Ca.५ कामानुगेन (as in text).
K1.२.४ M1.३-५ अवरुद्धां (M4.५ 'द्धं); K8 अनुरुद्धां; G5
उपरुद्धाः; M2 Cnp 'रुद्धं; Cs 'रुद्धां (as in text). B D
(except D2.८.१०) G2 M ब्रजंती; G5 प्रज्ञांताः (for रुद-
न्तीम्). — K8 subst. for 31^d; K4.५ ins. after 31^d:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टा ।

[K4 दुःशासनो मन्दबुद्धिर्विचेष्टा.]

32 ^a) B1.५ Dn D2-७ तं (as in text); the rest
(for K3 see below) तां. G5 तथा (for तदा). M5 स
ते (for ते). T1 G5-५ M (except M5) स कुमारं; T2
G1.२ स कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा). K3 ममाप्यपेक्षा
न कृता मदांवेद् (sic). — ^b) K4 Dn D2.१० आवारयिष्यन्;
D1 आवारयंतः; T1 G4 अपालयिष्यन्; T2 G1 (before
corr.). 2 M2.४ अ (G2 आ)पारयिष्यन्; G5 निवारं; Cn
अवारं (as in text). — ^c) K3 करिष्यत्; Ds2 M3
अकरिष्यन्; T2 G4 करिष्यन्; G8 करिष्येत् (for अकरिष्यत्).
— ^d) G2 om. च. K (except K2) D2 चेत्; Cs च (as
in text). K (except K1) Dn1 D2.४.७.९ सुकृतस्; D8
सूक्तम्; T1 G1.५ महिमा; T2 G4 M3-५ हितम्; Ca. n. ५
कृतम् (as in text). K2 G4 अन्नः; K3 हितं; T1 G1.५ च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
 न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
 नाशकुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं बुवाणो
 धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
 अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
 मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
 कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
 सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
 येन कृच्छात्पाण्डवानुजहार

तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
 यत्रात्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
 कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
 प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेदम् ।
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति
 पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
 यो वीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
 दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
 कर्णाच्छिरो बाह्वयस्तिग्मतेजाः
 प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
 कृष्णाजिनानि परिधित्समाना-

C. 5. 833
B. 5. 29. 45
K. 5. 29. 45

M1 (*inf. lin.*) अस्मात् (for अस्य). K3 स्यात्; G5 अभवत् (for अभविष्यत्).

33 ^a) K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 'मान्'); B2-4 Ds2 D5.7.8 T1 प्रतिलोम्यान् (T1 'मं'); D1 T2 G1 प्रातिकामी (T2 'म्यं'; G1 'मं'); G3-5 M प्रातिलोम्यं (G3-5 'मं'); Ca.n.s प्रातिलोम्यान् (as in text). G5 तदानीं (for निनाय). — ^b) D1.2 G2 समक्षं (for च कृष्णाम्). — ^c) S (except T2 G2.4) दीना (for नीता). B D करुणं व्यपेक्ष्य (D1 कृपणं समीक्ष्य); T2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्). Ca cites करुणं. — ^d) K1 G1.8.5 आचष्ट; B D अवाप (D1 ऐक्षिष्ट; D2 अदृश्य; D3 अदर्शि) (for अदृष्ट). B Ds2 D5-7 G3.5 M2 Cn किंचित् (for कंचित्). G4 अपश्यती सा (for अदृष्ट कं). T2 G2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता.

34 ^a) K धर्ममेवं (K4 'कं'); G2 कार्पण्याद्वै (for 'ण्यादेव). Cs cites कार्पण्यात्. K1 तस्य (for तत्र). B Dn Ds D3-10 भूपा; D2 T2 यूयं (for राज्ञो). — ^b) B Dn Ds D2-4.8 T1 G1.5 धर्म्यम् (as in text); the rest धर्मम्. K D1.2.10 T2 G2 अवेक्ष (or 'क्ष्य)माणो (for अर्थं बुवाणो). — ^c) K3.4 B Dn D3-7 T2 G5 M1.2.5 धर्मं (D7 G5 M5 'मं)बुद्ध्वा (K4 'ध्वा); Ds1 यो धर्मबुद्ध्वा; Ds2 धर्म्यं बुद्ध्वा; D3 धर्मं बुद्ध्वा (for धर्मं बुद्ध्वा). K अल्पबुद्धिन्; G4 M आर्यबुद्धिः (for अल्पबुद्धिम्).

35 ^a) B (except B2) Dn Ds D10 Cs अनुद्ध्वा (for अनुक्त्वा). G5 अनुद्धतं (for अनुक्त्वा त्वं). K1 D1.5 T2 G4 तं; G3 तद् (for त्वं). K1-3 Cs एनं; B D G3 Ca एतं; G2 एतत् (for एवं). — ^b) K1.2 G2 अथेच्छसे; B2

D2 यथे^०; D3.4.7.9 अन्विक्षसे; T2 अथेहसे; G4 य इच्छसे (for अथेच्छसे). Cs cites इच्छसि. G2 पाण्डवस्योपदेष्टुं; Cs पाण्डवस्योप^० (as in text). — ^c) T1 G1 चचार (for चकार). K1.2 G2 शुभ्रं; K3-5 D2 धर्म्यं (for शुद्धं). — ^d) K2.3 B D (except D1.2) T2 तत्र (for तद्धि). — ^e) Cf. 1. 2. 102 and B. 2. 72. 3. T2 सहात्मना (for तथात्मानं).

36 ^a) D2 तत्र; S (except G2) यद्; Cs तम् (for यत्र). — ^b) Ds2 D3 कृष्णा स्थिता; T2 कृष्णां प्राप्तां (for कृष्णां स्थितां). T1 G1.8-5 M प्राप्तां कृष्णां परिषदो वै सकाशे (G4 'मीपे). — ^c) S (except T2 G2) पतिर् (for गतिर्). — ^d) T2 याहि; Ca प्रपद्य (as in text). B Dn2 Ds1 D1.2.5.6.10 T2 G2 M2 Ca दासी (for इदानीं). T1 G1.5 प्रपद्येथा; M1 प्रपद्यस्वेदानीं (for प्रपद्येदानीं). K1.2.4.5 D1.9 T G M1 धृत^० (for धार्ते^०). — ^e) S (except T2 G2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति). — ^f) K कामिनि; B D (except D1.8.9) भामिनि (for भामिनि).

37 ^a) K1-3 स; K4 नो (for यो). B D (except D1.9) Ca.8 प्रोत; G3 गूढ (for प्रौढ). — ^b) K4 अस्थिच्छिदैर्; K5 'छिदैर्; B1 'प्राच्छिदन्; B2 G1.5 'छेदी; B3-5 Dn Ds D5.6.8.10 'छिदन्; D1 'प्रच्छिन्नन्; D2-4.7.9 T2 G2 'प्रच्छिदन्; T1 'प्रच्छिन्नः; G4 'स्पृशं (for अस्थिप्रच्छिन्न). S (except G2) पृषत्कः (for सुघोरः). — ^c) N Cs फाल्गुनस्य.

38 ^a) T1 G1.4.5 M कृष्णां जि (M1 भी)तां वै परिभत्स्यं (M3 'त्सं)मानो (M5 'ने); T2 कृष्णांजिनां वै परिधित्समानो;

C. 5. 853
B. 5. 29 45
K. 5. 29. 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्धृतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्भूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं

शमं कुरुणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भाषमाणस्य कान्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंसां ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G₃ नानि परिवर्त्यमाना. — ^b) K_{1.4} D₈ G₁ कटुकान् (for 'कानि). K अन्वभाषी (K₂ 'व)त्; D₁ G_{2.5} आवभाषे; T₂ G₄ अभ्यभाषीत्; G₁ अभाषत् (for अभ्यभाषत्). — ^d) S (except G_{2.4}) तथा (for क्षयं). S (except G₂) निरयं (for नरकं).

39 ^a) A few MSS. गंधार. — ^b) K_{4.5} D_{1.2.7-9} स्म (for स). B (except B₁) D (except D_{1.2.8.9}) पार्थ (for पार्थान्). S (except G₂) यदब्रवीत्पाण्डवान् (T₁ G₄ M₂ 'वं' द्यूतकाले. — ^c) G₂ पराजिते नकुले (for 'तो नकुलः). B₄ D₈ (m as in text).⁶ नन्दनः (for नकुलः). S (except T₂ G₂₋₄) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति). — ^d) K₈ (by transp.) त्वं कृष्णया; K₄ किं कृष्णया त्वं; D₁ कृष्णया वै. K_{4.5} D₁ G_{4.4} दीव्यसे (for दीव्य वै). G₂ राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या).

40 ^b) N (except K₈ D₂) T₂ G_{2.4.5} वाक्यं (for 'वाच्यं). K_{1.2.5} D₁ G_{2.4} वाच्यम्; K₂ (marg. sec. m.) गार्हम्; K₄ B Dn Ds D₈₋₉ गार्हम्; T₂ सर्वम् (for वाक्यम्). D₁₀ गार्हणीयं; T₁ G₁ वाक्यमेतद् (for वाक्यमेवं). K एवं यथावत्; G₄ एवंविधोक्तं (for एवं यथोक्तम्). — ^c) D₂ चाहं; T₁ G (except G₂) वाहं (for त्वहं). — ^d) M₂ एवं (for एतद्). G₃ M₁ विनष्टं (for विपन्नम्). — After 40, T₁ G_{1.4.5} ins.:

145* जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं

दुरात्मनः पापवशानुगतम् ।

41 ^a) D₁ अवापयित्वा; T₁ अहं प्रयिष्यन्; G_{1.4.5} अहा (G₄ 'भ्या')पयिष्यन्; G₈ M अहं प्रयात्वा (for अहापयित्वा). S (except G₂) कुरुपाण्डवार्थं (T₂ M₂ 'र्थे').

— ^b) T G₈ M हितं; G_{1.5} अहं; G₄ अयं (for शमं). B Dn Ds D_{5.6.10} अपि चेत्; D_{8.4.7-9} अचिरात् (for अथ चेत्). B₄ D_{5.6} T₁ Cn शक्यं; T₂ G₄ आचरेयं; G₅ शमोर्थं (for चरेयम्). — ^c) M_{2.4} om. मे. D_{1.2} महार्थं; T₁ G₁ (before corr.) यथोदयं (for महो). — ^d) K₈ मुच्येयुश्च; B₄ मुच्येरन्वै; D₈ मुच्येरंश्च; D₁₀ G₂ विमुच्येरन्; T₁ G_{1.8.5} M संमुच्येरन्; T₂ न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च).

42 ^a) B D (except D_{1.2.9}) मे वाचं (for वाचं). K₂ वाच्यां; K₄ T₂ G₂₋₄ M काम्यां; T₁ G_{1.5} धर्म्यां; G_{4.5} कात्यां (as in text). — ^b) T₁ G_{1.5} काम्यां रम्याम्; T₂ धर्म्यामद्र्याम्; G₂ धर्म्यां रम्याम्; G_{4.4} धर्म्यारामाम्; G₄ धर्म्यारामाम् (as in text). — ^c) K समीक्षे; T₁ M₂ अपेक्षे (for अवेक्षे). D₂ कुरवः; D₇ कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्राः). K D₂ T₂ G₂ समेत्य; D₁ M_{1.4} समर्था; D_{3.4.9} T₁ G_{1.8.5} समर्था; G₄ समग्रा; M_{2.3.5} समर्थं (for समक्षं). — ^d) K₁₋₃ वै; D_{8.4.8} सं- (for च). D₂ धार्तराष्ट्राः (for कुरवः).

43 ^a) N (except D_{1.2}) फाल्गुनेन. — ^b) D₁₀ सूत (for चैव). S MSS. (mostly) 'दंसितेन. — ^c) K₂ D_{2.9} पराशक्तान् (K₂ marg. sec. m. 'भूतान्); D₂ D_{3.4.7} M₁ 'जितान्; D₁ G₂ 'मृष्टान्; T₁ G_{1.3-5} बलोत्सिक्तान्; T₂ वरोत्सिक्तान्; M₂₋₅ पराधित्तान्; G_{4.5} परासिक्तान् (as in text). Dn Ds D₈₋₁₀ T₂ च; D_{1.2} T₁ G M स्म; D₉ हि (for तु). D₂ पश्य (for विद्धि). — ^d) D₂ प्रपद्य (for प्रदह्य). B D (except D_{1-4.9}) पापान्; M चोक्तं (for मन्दान्).

44 ^a) K D₉ हि; Ds D₁₀ T₂ G_{1-3.5} M₁ च; D₁

रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
 गदाहस्तो भीमसेनोऽग्रमत्तो
 दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ४४
 सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
 स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
 दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
 मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५
 युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
 स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
 माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
 मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
 निर्वनो बध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
 तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८
 लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
 न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुर्मरिदमाः ।
 यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०
 स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१

C. 5. 866
 B. 5. 29. 58
 K. 5. 29. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M₂-s स्म (for तु). D₂ G₄ पराजितान्पाण्डवान् उग्र(G₄ वीक्ष्य)वाचो. — ^a) K₄ रौद्रा रूपाश्च; K₅ सुरौद्ररूपा; B Dn Ds D₂-6. 8. 10 Cs रौद्रा रूक्षा (D₂ °पा); D₇ रौद्रान्देवं; G₂ रौद्रं रूपं (for रौद्ररूपा). K_{1.2} D₁₀ अभाषत; K₅ अभाषन्; D₉ भाषते (for भाषते). K₅ D₉ धार्तराष्ट्राः. — ^a) T G_{1.4} मारयिता; G₃ मारयेत (for स्मारयिता). S (except G₂) च (for हि).

45 = (var.) I. 1. 65 (v. l. दुर्योधनो). — ^a) Ds D_{1.3} S (except T₁ G₅ M₂) दुर्यो° (for सुयो°); cf. I. 1. 65. — ^b) K₃ B Dn₁ Ds₁ D_{2.5}-10 T₁ G₁ M_{2.5} शाखा. — ^a) G_{2.5} M °द्विजिकेयः (for °द्वेऽमनीषी).

46 = (var.) I. 1. 66 (v. l. मूलं कृष्णो). — ^b) K₂ च (for अस्य). K₃-s B (except B₄) D (except D₉) T₁ M_{2.5} शाखा. — ^a) K_{2.3} B₁ D_{1.3}-5. 7. 9 T₂ G₂ M₂ °सुतौ (for °पुत्रौ). — ^a) K D_{1.2}. 9 G₂ कृष्णो (cf. I. 1. 66); G₄ चाहं (for त्वहं).

47 ^{ab}) D_{1.2} तत्र (D₂ नरः) व्याघ्राः; B Dn Ds D₂-s व्याघ्रास्ते वै; D₁₀ व्याघ्राश्चमे; S सिंहा वने (G₂ वने व्याघ्राः) (for व्याघ्रा वने). B Dn Ds D₂-8. 10 पाण्डुपुत्राः; D_{1.2} G₂ पाण्डवाश्च (for पाण्डवेयाः). — For 47^{ab}, D₉ subst. (the s'loka line):

146* धार्तराष्ट्रो वनं राजा व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
 To complete the Tristubh stanza, Ds ins. after 47^{ab}:

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
 नरव्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः ।
 [Cf. 49^{ab}.]

On the other hand, S ins. after 47^{ab}:

148* सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्ये-

सिंहो न नश्येत् वनाभिगुप्तः ।

Thereafter G₁ reads 48 (with v. l.) for the first time, repeating it in its proper place. — S ins. after 148* (G₁ after the first occurrence of 48):

149* वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।

[Cf. 146*. T₂ धृतराष्ट्रो वनं राजा (for the prior half).]

— ^a) G₁ निर्व्याघ्रं (for सव्याघ्रं). — ^a) D₂ व्याघ्राः. K_{1.5} नीनशुः. K₄ वनं. K₂ D_{3.4}. 7. 9 S (except G₂) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; K₃ B_{1.2} D_{5.6}. 8 मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात्; B₃-s Dn Ds D₁₀ मा व्याघ्रा नीनशन्व(Ds °द्व)नात्.

48 G₁ repeats 48 here, reading it for the first time after 148*. — ^a) D₉ निर्वनं; G₄ M₂ °ने (for °नो). D_{2.5.6} बाध्यते (for वध्यते). T₂ G₁ (first time). 5 M सिंहो (for व्याघ्रो). K Ds वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो. — ^b) D₇ क्षीयते (for छिद्यते). K (except K₂) Ds व्याघ्रो रक्षति काननं; T₂ G₁ (first time). 5 M निःसिंहं (T₂ G₅ °हो) वध्यते वनं. — ^a) T₂ G_{1.5} M सिंहो (for व्याघ्रो), and सिंहं (for व्याघ्रं). — After 48, T₁ G₅ ins. 149*, followed by a repetition of 47^{ab}.

49 ^{ab}) D₂ लताधर्माणो; T G_{1.4.5} लता मता (for लताधर्मा). K₃m वृक्षाः; S शालाः; C₂ शालाः (as in text). T₁ G_{1.5} सर्वे च (for संजय). D₉ पाण्डुसुता मताः (for संजय पाण्डवाः). Ds (for the first time) लताधर्मा

C. 5. 867
B. 5. 80. 1
K. 5. 80. 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिपङ्गात् ॥ १
जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किञ्चित् ।
विब्रश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३
आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च कुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरक्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः. — °) K1. 2. 5 Ds वर्तते (for वर्धते). D1 नं लता जातु वर्धते; G2 लता जातु न वर्धते. — °) K1. 2 त्वनाश्रित्य; K5 ह्यनाश्रित्य. K (except Ks) G2 महाद्रुमान्. B D (except D2. 9) G2 M महा (D1 विना)द्रुममनाश्रिता.

50 °) K2 B2 D2. 8. 9 M (except M1) धातं (for धृतं).

51 °) T1 G4. 5 हि मे; G1 (before corr.). 2 हीमे; G3 धर्मे; M वशे (for शमे). — °) K2 D1 युद्धे; D10 योद्धुं; G5 M (except M1) यौवाः (for योधाः). K1. 2. 4. 5 D2 समिद्धाः; Ks B (except B1) Dn Ds D3-8. 10 T2 G2 समर्थः; G1 संनद्धाः (for समृद्धाः). K2 Dn2 Ds1 D3. 10 M2 तद्विद्वान्.

Colophon. — Sub-parvan: K2. 4. 5 B D (except Dn2) M2-5 संजययान. — Adhy. name.: B2 Dn2 Ds D2. 8. 10 M बासुदेववाक्यं; B2 कृष्णवाक्यं; T1 G2. 5 भगवद्वाक्यं; G1 भगवद्बचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds 28; Ds (sup. lin. sec. m.) 26; D1. 8 S 29. — S'loka no.: Ks 59; Dn 58; Gs 57.

30

1 °) K1-3 B D (except D1. 9) T1 G1. 2. 4 M1 त्वां (for त्वा). D2 °वयं; D9 °देवं (for °देव). — °) K1 वो (for ते). — °) T1 Gs-8 M1. 8. 4 ते (for मे). M (except M2) विषण्णात्; Cs अभिपङ्गात् (as in text).

2 °) K5 D1. 8. 10 G3 °पुत्रौ (for °सुतौ). M सात्यकिचेकितानौ (for °किं चेकितानं). — Cd resumes from 2nd (cf. v. 1. 5. 28. 7). — °) K D10 शिवं च वोस्तु; Ds

T2 Gs. 4 सुखं शिवं वः (D2 G4 च) (for शिवं सुखं वः). Cd cites शिवं. Dn1 T1 G1. 2. 5 च (for वः). — °) D1. 9 M मा (for मां). K4 क्षत्रिया (for चक्षुषा). D2-4. 7 अनघाः; D9 अनघ (for नृपाः).

3 °) K न ते चरे वा (K1 चा; Ks मो)प्रियं (Ks चराम्यप्रियं); B1 D1. 9 नरेश्वरस्य (D9 °स्य त्वं) प्रियं; B2-5 Dn D3-8 G2 न नः (D7 वः) स्मरत्यप्रियं; Ds D2. 10 न ते स्मराम्यप्रियं (for न नोऽकार्षीरप्रियं). B1 जातुम्; D1 आख्याहि (for जातु). N G2 विद्वन् (K4 विप्र; K5 Ds विद्वान्; B1 इच्छन्) (for किञ्चित्). — °) G4 विदुश्च (for विद्वश्च). K (except K1) B D T2 G1. 8 त्वां (Ds1 ते; D1 वा) (for त्वा). Ds1 त्वां च; D9 च ते; D10 हि च; T1 G1. 5 ते हि; M4 (inf. lin.) तात (for ते च). G2 विद्वश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे. — °) K (except Ks) शुभस्थं; T2 सभायां (for सभास्थम्).

4 °) B2 Ds-8 मे; G2 च (for असि). — °) K2. 4 D1 T1 Gs. 4 M1. 2 कल्याणवान्; B2 ज्ञानवान् (for °वाक्). B4. 5 Dn Ds Ds. 6. 10 T1 शीलवान् नृसि (Ds D10 स्वस्ति; T2 बुद्धि)मांश्च; D1. 2 T1 G1-3 दृ (D1 स्)ष्टिमान्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च). Ca. d cite दृष्टिमान्. — °) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्वं). K1 जातु मान्यान्; D2 जातु मन्ये; D10 ज्ञानमत्या; T1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — °) D1 मा कुध्येस्त्वम्; G2 न च कुध्येस्त्वम् (for न च कुध्येर्). K4. 5 D9 वक्ष्यमाणोप्यनर्थैः (D9 °नार्थैः). B Dn Ds D3-8. 10 उच्यमानो दुरुक्तैः; D1 अपि जानंश्च तत्त्वं; D2 उच्यमानोप्यनर्थैः; S उच्य (G4 ज्ञाय)मानोपि (T1 हि) त (G4 च)त्वं (for °मानोऽपि तथ्यम्).

5 °) G4 नाधर्मगां; Cn नो मर्मगां. B1 जातु रक्षा-सिरूपां; Ds वक्ष्यसि जातु रक्षां; D9 जातु वदेश्च रक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
 नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
 धर्माराममर्थवतीमहिंसा-
 मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५
 त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
 इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
 अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
 धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
 इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
 उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।

विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्ना-
 न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
 स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
 तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
 अभिवाद्या वै मदचनेन वृद्धा-
 स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
 पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
 आचार्याश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
 तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्ह
 संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९

C. 5. 875
 B. 5. 30. 9
 K. 5. 30. 9

जातु वक्तासि रूक्षां). — ^b) Ks Bs.5 Dn D1.3-8 M2
 नो(D1 ना)पश्रुतिं; D9 नापस्तुतिं; T1 G नोत स्तुतिं (for
 नोपस्तुतिं). Ca.d.s cite उपस्तुतिं. K4 कटुकामतिक्तां
 (for कटुकां नोत शुक्ताम्). Bs D9 M2 नोप- (for नोत).
 K1 B4.5 Dn D3-7 सुक्तां; K2 सुक्तां; K2m T G M3-5
 शुक्तां; K3 युक्तां; K5 D10 शुक्तां; B3 M1.2 गुप्तां; Ds
 D1.2.8 शुक्तां; D9 Cd सुक्तां (sup. lin. स्तुतिं); Ca.s युक्तां
 (as in text). — ^a) K5 मितं; D9 एनां (for एतां).
 K3 B (except B3) D (except D1.2.9) जानीम (for
 जानामि). K5 सौम्य (for सूत).

6 ^a) K5 Dn1 हि (for ऽसि). D1 G2 तात; D2.7
 G3-5 सूत (G5 inf. lin. दूत as in text). — ^c) K1.2
 पुरो हि नस्त्वं; Ds1 D9.10 पुरा हितस्त्वं; T G1.4.5 पुरा-
 तनस्त्वं; G3 M1.2 पुरापि नस्त्वं (for पुरा हि नस्त्वं). — ^d)
 K (except K4) च; D2 अपि (for असि).

7 ^a) B1 सर्व; B2.4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). — ^b) K
 (except K3) उपतिष्ठेथा; D1.2 M उ(M1 त्)पातिष्ठे (D1
 M1 'ष्टेर्). Ds ब्राह्मणा. K1.3.4 D9.10 G2 एतदर्हान्; K2
 D1.2 G3 वै तद°; Ds मे तदर्हाः; T1 G1.4.5 वेदगर्भान्; T2
 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हाः). — ^c) S 'वृत्तान् (G2.5
 'वृद्धान्) (for 'वीर्यान्). K1-3 G1.5 च गुणो°; D1 शरणो°
 (for चरणो°). B Dn Ds D3-8 विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः.
 — ^d) B4 D1 M5 om. (hapl.) 7^d. B (B4 om.) D
 (except D2.2.10; D1 om.) जाताः and 'पन्नाः (for
 जातान् and 'पन्नान्).

8 ^a) T1 G1.5 ये वसन्ति (for भिक्षवश्च). — ^b) T
 G1.3.4 M च रता; G5 परीता (for च नित्या). — ^c) B1
 D1 'वाद्य वै; D7 'वाद्या हि; D9 T G1.5 M 'वाद्य तान्;
 G3.4 'वाद्यतां (for 'वाद्या वै). D1.9 S (except G2

M2.5) वृद्धान् (for वृद्धान्). — ^d) K5 संवदेथाः; D2
 वदेश्च (for वदेथाः). S (except G2) तथैव तान् (M
 तथैतरान्) कुशलं तात पृच्छेः.

9 ^b) B D तथा(B1.3. 'दा)चार्यान्; T G आचार्याश्च
 (for आचार्याश्च). S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for
 ऋत्विजो). — ^c) K2.8 सर्वैर् (for सहितैर्). S (except
 G2) तांश्चैव (M1.3-5 'श्चापि) त्वं सहितान् वै यथावत्. — ^d)
 K4.5 D1.2 G3.4 M समागच्छेथाः (D1 'गच्छेः) (for संग-
 च्छेथाः). — After 9, K4 B D (except D1.9; D2
 marg.) ins.:

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा

मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।

आशंसन्तोऽस्माकमनुसरन्तो

यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।

श्लाघस्व मां कुशलिनं स्य तेभ्यो

ह्यनामयं तात पृच्छेज्ज्वन्यम् ।

[(L. 1) K4 श्रोत्रिया; D5 (by corr.). 1 ये श्रो°; Gs अश्रो°
 (as above). — (L. 4) B1.3.4 D2-4.7.8.10 धर्ममात्रं; Cs
 'मात्रां (as above). — (L. 5) Ds श्लाघ्यमानं; D7 श्लाघ्यश्च
 मां; D8 श्लाघ्यस्त्वं मां. — (L. 6) D7 पश्येर् (for पृच्छेर्).]
 On the other hand, T G (except G2) ins. after 9:

151* ततोऽन्यग्रस्तन्मनाः प्राञ्जलिश्च

कुर्या नमो मदचनेन तेभ्यः ।

— K4 B D (except D1.9; D2 marg.) ins. after
 150*: T G (except G2) ins. after 151*:

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे

ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L. 1) D2-6.8 जीव्यन्ति; T2 G3.4 जीवन्तो (for जीवन्ति).
 — (L. 2) D20 तान्पृच्छेथा मदचनेन संजय; T G (G2 om.)

C. 5. 878
B. 5. 30. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्वं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्वं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्चत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानुशंसं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
मीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरुणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पश्च (T1 शृणुष्व) ये (G5 ते) पालयंतो वसंति.]

— T G (except G2) cont.:

153* कृषीवला विभ्रति ये च लोकं

तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L. 1) G8 सर्वे (for लोकं). — (L. 2) G8 लोके तेषां (for तेषां सर्वेषां), and तात (for स्म).]

10 ^a) K2 इष्टो; D1 -पुत्रो; Ca इष्टो (as in text). K2 अनुपगो; K5 B Dn Ds D5-8.10 Cap नयगो; D1.9 परतो; D2 तपसो; T G (except G2) अनवसो; Ca अनपगो (as in text). D1 नृब्रह्मे (sic); D9 वृद्धसेवी; G5 विहार्यो; Ca विधेयो (as in text). D3.4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो). — ^b) K ईप्सुर्; B D (except D1.2.3.9) अमीप्सन्; G3 हृष्यन्; G4 परीप्सन् (for ईप्सन्). — ^c) K3 चतुर्वा; K4.5 धनुष्मान्; G3 चतुष्पात् (as in text). Ca. d cite चत्वारः पादाः. S (except G2) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव). G3 cites पुनः. — ^d) K1.2 द्रोणं भवान्; D1.6 द्रोणः प्रसन्नो (for द्रोणः प्रसन्नो). K (except K5) D2.9 ^oवदेर; D1 G2 ^oवदेद् (for ^oवाद्यो). K D1.2.9 G2 यथा मां; B Dn Ds D8-8.10 त्वयासौ (for यथार्हम्).

11 ^a) Dn1 D2.4 S अधीत्य वेदान् (G2 अधीतवेदश्च) (for अधीतविद्यश्च). G5 चतुरोपपन्नो. — ^b) K (except K2) D8.10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्). T1 G1.5 पितुरेव; G3 सकलं च (for पुनरेव). — ^c) K1 B1 D1.9 G2 Ca. d ^oपुत्रोपनिभं (D1 G2 Ca. d ^oमः); D2 G5 ^oपुत्रोपमिभं (for ^oपुत्रप्रतिमं). D1 G2 तरस्वी; T G2.4 तपस्विनं. — ^d) D9 T1 G1.2.4 M1.3.4 om. तम्. G8.5 च; G4 च तात; M3-5

तात (for स्म).

12 ^a) K D2.10 T2 हि; G4 च (for स्म). — ^b) B Dn Ds D5-7 M2 आत्म (for अस्म). — ^c) K मामेव (for त्वं माम्). B1.3 परिकीर्तयेथाः (for ^oयन्वै). — ^d) K5 स्पृश (for स्पृशेः). D1.2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथाः.

13 ^a) B4 Dn1 D2.8 अस्मिन्; D1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K D2 स्वैर्यम्; S (except G2 M2) शौचम् (for शौर्यम्). K1.2 चानुशंसं. D2.7 G2 दमश्च (for तपश्च). — ^b) D1.10 S (except G2) प्रज्ञाशीले. K D2.10 श्रुति (D2 ^oत)वीर्यं; B1 श्रुतिसत्त्वे; D2 G2 श्रुतसत्त्वे (G2 ^oत्वे); D3.4 प्रीतिसत्त्वे; D5.6 प्रतिसत्त्वे (D6 ^oत्वं); T G1.3-5 M श्रुत (T1 G5 ^oति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे). — After 13^{ab}, D1 ins.:

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्.

— ^a) S (except G2 M5; G4 before corr.) तात (for तत्र). D10 मीष्मस्य मां कुशलं वेदयेथाः.

14 ^a) G5 कुरुणां प्रणेता (by transp.). — ^b) B1 D8 मनस्वी (for मनीषी). — ^c) D10 ह्याच; T1 त्वाच (for आच).

15 ^a) B1.3 G2.4 मूढः (for मन्दः). — ^b) G2.4 शठः (for मूर्खः). D2 (before corr.) संतः and (by corr.) पंडः; D9 सदा; G2 सोयं; G2.4 प्रियः (for शठः). — ^c) G2 प्रविष्टा वै; M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै). T G1.3-5 यस्यापवादः (T2 G4 ^oवादाः; G3 ^oराधाः) पृथिवीं याति (T2 G2.4 यांति) सर्वा. — ^d) K1.2 सुयोधनं; M (except M2) सुयोधनं तं. D7 वाच्यः (for पृच्छेः).

आता कनीयानपि तस्य मन्द-
 स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
 महेश्वासः शूरतमः कुरूणां
 दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६
 वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
 महाप्राज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
 न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
 द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७
 निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
 श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
 यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
 स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
 नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।
 स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
 पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
 विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
 स्नेहादमर्षं सहते सदैव-
 स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०
 अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
 स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
 महेश्वासो रथिनामुत्तमो यः
 सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१

B. 5. 30. 21
 K. 5. 30. 23

16 K₁ D₇ T₂ om. 16; D_{2.5} read it in marg.
 — ^a) G₄ यस्य (for तस्य). — ^b) D₁ तथा शूरः; G₄
 तथाविधः; G₅ तथाशिवः (for तथाशीलः). D₉ तद्वत् (for
 शश्वत्). — ^c) G₅ 'श्वासं' 'तमं'. — ^d) N (except B₂
 D_{1.2}; K₁ D₇ om.) M₂ दुःशासनः (for 'सनं'). N
 (except D_{1.2}; K₁ D₇ om.) M₄ वाच्यः (for पृच्छेः).
 — T₁ G (except G₂) M ins. after 16; T₂ (which
 om. 16) ins. after 15:

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
 ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।
 तेभ्यो यथाहं कुशलं स्म सर्वं
 तथा वाच्यं मद्रचनाद्धि सूत ।

[(L. 1) T₂ M₂₋₄ अनुज्ञाः; G₄ ये; M₁ सुताः (for च).]

17 K₁ om. 17; D₅ reads it in marg. D_n reads
 17-18 after 26! — ^a) K_{2.4} D₁ G₅ कविमध्येषु; K_{3.5}
 D_n D₂ D_{2-4.9} M₂ कुरुमध्येषु; D₅ कुलमध्येषु; G₂ विष-
 मात्म्येषु (for कविमर्थेषु). G₅ cites अर्थेषु. B_{1.3.4} D₉
 मूढं (for अमूढं). — ^b) B D_{1.5} T₁ G_{1.2.5} M (except
 M₂) महाप्राज्ञं. — ^d) B_{1.3.5} D₁₀ G (G₁ before corr.)
 M₂ वैश्यापुत्रं.

18 For sequence of D_n cf. v. l. 17. — ^a) K₄
 D_{2.4.7} 'कृतनो; K₅ 'कृत्तिनो; D₅ D_{5.6} 'कर्तनो; D_{1.2.9} T
 G 'कृतने; Cnp 'कर्तनः; Ca. d. s 'कर्तने (as in text). K
 दीव्यते (K₃ देव्यने) यो; D₉ दीव्यतां यो (for देवने यो).
 — ^c) K₅ देवितव्ये च; B₈₋₅ D_n देव (D_{n1} देवि; D_{n2}
 दिव्य) रथेन (for देवितव्येन). — ^d) D_{2.9} T₁ पृच्छेः
 (for वाच्यः).

19 B₄ om. 19-26. — ^a) B₁ यस्य कामो वर्तयते
 निवेद्य. — ^b) K (except K₅) B_{2.3.5} D_{n1} D_{1.6} S
 (except T₂ G_{1.4}) नान्यत् (for नान्यः). K_{1.2.5} भरता
 (for भारता). — ^c) B (B₄ om.) D (except D_{1.2})
 मनीषी; S (except G₂) महात्मा (for मनस्वी). — ^d)
 D_{1.9} T G_{1.4.5} M₂₋₅ पुनर्यथा; G₂ यथा पुनर्; G₃ M₁ कुर्या
 यथा (G₃ 'दा' (for पुरा यथा). D₉ प्रपन्नः (for प्रसन्नः).
 B (B₄ om.) D_n D₅ D_{2-3.10} त्वयाभिवाच्यः संजय
 साधुशीलः.

20 B₄ om. 20 (of. v. l. 19). — ^a) G₂ M (except
 M₂) शूरैर् (for गुणैर्). G₅ M युद्धे (for युक्तो). — ^b)
 M (except M₂) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्). D₂ असौ
 (for यः).

21 B₄ om. 21 (of. v. l. 19). T G_{1.4.5} अ (T₂
 त) योत्तमः (for अर्हत्तमः). G₄ कौरवः (for कुरुषु). K
 D_{2.9} G₃ स सौ (K₅ सो) मदत्तिः; D₂ G_{2.4} M₄ सोमदत्तिः;
 T₂ च सोमदत्तिः (for सौमदत्तिः). — ^b) K (except K₅)
 D_{1-4.7.9.10} G₂ M₁ स ह (for स नो). K₂₋₄ D_{7.10}
 भ्रात्रा (for भ्राता). D_{1.2.4.9} G₂ सत्सहायः; D₂ शक्रसाहः;
 T G_{1.3-5} M मत् (G₄ सु; M मे) प्रियश्च (for मत्सखा च).
 — ^c) B_{2.2.5} D_n D₂₋₃ उत्तमोर्हः; D₅ D₁₀ 'मार्हः; D₁
 'मो वः; T G 'मश्च; M 'माद्यः (for 'मो यः). — ^d) D₂
 G₂ सहामात्यं. K₄ D_{n2} D_{2.5.6} T G M_{1.3-5} तात (for
 तस्य). M₂ समः शत्रयो रक्षिता पृष्ठमस्य. — After 21, S
 (except G₂; M₂ om. lines 1-6) ins.:

156* मूरिश्रवास्तात निपातयोधी
 महेश्वासो रथिनामुत्तमोऽयः ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२
ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शात्वकाः कैकयाश्च
तथाम्बष्टा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३
प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनुशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५
तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थाश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६
गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स तं मद्वचनेन ब्रूयाः
शब्दं तथा मद्वचनात्प्रतीतः ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्नयः [5]
समः शूलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
हीनिषेधो देविता वै मत्ताक्षः
सत्यवतः पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्दं
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः । [10]

[(L. 1) M (M₂ om.) निपात° (for निपात°). — (L. 7) T G₁ 8-5 यो (for वै).]

22 B₄ om. 22 (cf. v. 1. 19). — °) K₁ वै चान्ये;
D₁₀ T G (except G₂) चा(T₂ वा)प्यन्ये (for चैवान्ये).
— °) K सर्वे; D₂ 9 ये च; D₈ येन्ये; G₈ ये तु (for ये नः).
— °) T₁ G₁ तं तं तेषां; T₂ ये ये तेषां; G₈ 5 यं यं ते (G₈
ये)षां; G₄ तेषां ततो; M स्वयं तेषां (for यं यमेषां). T₁
G₁ 3-5 तेन तेन; T₂ तं तमेव (for येन येन). K₁ अति-
D₂-4.7 T₁ G₁ 4.5 M अग्नि-; G₃ अथ (for अभि-). B
(B₄ om.) D_n D_s D₅ 6.8.10 मन्यसे येन योग्यं (for येन
येनाभिगच्छेत्). — °) K₁-3 T₂ G₁ 3 M₁ 8.4 वाच्याः;
D₂-4.7.9 पृच्छेः; M₂ वाच्यं (for वाच्यः). B (B₄ om.)
D_n D_s D₅ 6.8.10 तत् (D₁₀ तं) तत्प्रोच्यानामयं सूत (B₁
तात) वाच्याः (D₁₀ पृच्छेः).

23 B₄ om. 23 (cf. v. 1. 19). — °) M (except
M₁) ये वै (for ये). D₁ पाण्डवयो°; G₈ 4 पार्थिवायो° (for
पाण्डवायो°). — °) M₂ समर्थिता (for समानीता). — °)
B (B₄ om.) D_n D_s D₈-3 G₁ (by corr.) वसातयः (D₂
वसंतयः); D₉ खसादयः; G₈ वसन्ति ये (for वसातयः).

Some MSS. सात्वकाः (for शात्वकाः). Some N MSS.
कैकयाश्च. T₁ G₁ 4 कैकयाः सात्वकाश्च (by transp.).
— °) Cnp तथावंसाः (for तथाम्बष्टाः).

24 B₄ om. 24 (cf. v. 1. 19). — °) D₁ 2 वीराः;
T₂ मुख्याः (for शूराः). — °) T₁ G₁ 8.5 M₁ 8-5 ये च;
T₂ ये; G₄ ये वै (for तथा). — T₂ G₄ om. 24^{ed}. — °)
T₁ G₁ 5 अंतभूताः. D₂ वृत्तशीलोपपन्नाः; T₁ G₁ शील-
धर्मोप°. — °) B₂ 8.5 D_n D₈-3 T₁ G₁ सूत; D_s D₁ 2.
8.10 G₂ स (D₂ नास्ति) (for तात).

25 B₄ om. 25 (cf. v. 1. 19). — °) K (except
K₅) D₉ पदातिनः. S (except G₂) चा(T₂ सा)श्च° (for
चार्य°). — °) D₉ आख्याहि. B (B₄ om.) D_n D_s
D₂-9 T G नित्यं; D₁ तेभ्यो (for तेषाम्). — °) G₂
समग्रान् (for समग्रान्).

26 B₄ om. 26 (cf. v. 1. 19). — °) G₈ तदा; G₄
अथ (for तथा). K₅ राज्ये (for राज्ञो). D₂ 4.9 अपि; T
G₁ 5 M तु; G₈ च; G₄ स्व- (for हि). B₃ अनुरक्तान्; T₁
G₁ 5 अर्थकामान्; C₅ अर्थयुक्तान् (as in text). K₄ 5
D₁ 2 G₂ ह्यर्थयुक्ता ह्य(K₅ अ)मात्या. — °) K₄ 5 D_n
D₂ D₁ 2 G₂ M₁ 3.4 दौवारिका ये. D_s D₉ सेना नयन्ति.
— °) B (B₄ om.) D (except D₁ 2.9) T₂ नित्यं (for
युक्ता). — °) D_n D_s 1 D₂ अर्थाश्च ये; D₉ चार्थाश्च ये; G₈
तांसांश्च ते. — After 26, G₁ repeats 25^{ed} (v. 1. नित्यम्
for तेषाम्). — D_n (which om. 27) reads 17-18
after 26!

27 D_n om. 27! — °) K₅ D₉ गंधारराजः; G₁ 5
तथा राजा. — °) K₂ (m as in text) 4.5 D₁ 9.10

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहस्यप्रभृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८
स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९
वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

कश्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनुशंसरूपाम् ।
इति श्लोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१
या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्वहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२
कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनुशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३

C. 5. 30. 1
B. 5. 30. 35
K. 5. 30. 37

निष्कृतनो (D1 'ने); G2 निकर्तनो. K2 G3 om. यो. — *) K1.4.5 D1.7 G4 धृतराष्ट्रस्य. K D1.2 G2 संजय; T G1.8-5 M नित्यं (for सूत). — *) Ds1 D10 'बुद्धिः; D1 'वृत्तिः; Ds T2 'बुद्धिः; T1 G1.5 'वृत्तिः; G2.4 M 'युद्धः; G3 'युक्तं (for 'बुद्धेः). K B1-3 D1 G2 तस्य (for तात).

28 *) T1 G1.5 'त्सहेतुः; T2 G4 'त्सहेतु (for 'त्सहति). K एक एवावजेतुं; T1 अप्रभृष्यन्वि; G2 'प्रभृष्यापि जेतुं; G3 प्रतनस्थान्वि. — *) B Dn Ds D1.8 वैकर्तनः कुशलं तस्य (Ds तात) पृच्छेः; D10 वैकर्तनं तं कुशलं स्म पृच्छेः.

29 Ds reads 29 in marg. (sec. m.). — *) K1-2.5 D10 बंधुः; Ds युक्तः (for भक्तः). S (for T1 G1 see below) च स एव (for स गुरुः स). K1.2.4.5 सखा (for गुरुः). B (except B1) Dn Ds D10 भर्ता; G5 दूतः (for भृत्यः). Ks स एव धर्मः स च तात भृत्यः; T1 G1 स एव भृत्यश्च स एव भक्तः. Ds om. स भृत्यः and the whole of 29^b. — *) S (except G2) स हि (for स च). — *) S (except G2) 'मेधा (for 'बुद्धिर्). — *) K1.2 वो (for नो). D1 बुद्धिः (for मन्त्री). K2.4 B2 Dn1 D1.6.7 तस्य; B1.8-5 Dn2 Ds-4.8-10 G2 तं स्म; G3 तं तु (for तात). T1 G1.5 वाच्यः (for पृच्छेः). — After 29, K4 Ds ins.:

157* वृद्धां गान्धारीं समुपेत्य संजय

कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छेः ।

[(L. 2) K4 कुशलं स्म (for अभिवाद्य).]

30 *) G2 बहुलोपं (for च गुणोपं). — *) K1.2 B Dn2 Ds D1.2.5.6.9.10 T1 G2 Ms ज्ञायन्ते नः (K2 याः); Dn1 Ds.4.7 विज्ञापयेः; T2 G1.8-5 M1-4 विज्ञायन्ते (for या ज्ञायन्ते). K संजय मातरोत्र; B1 संजय मातरं च; Ds

मातरो याश्च पूज्याः. — *) B Dn2 Ds.4 सवृद्धाभिर (for वृद्धाभिर). Ds-7 त्वं वदेथाः (for वदेथाः). K D1.2 G2 वृद्धस्त्रीभिरिति (K1.2 'रतिः; D1 'रभि)सांत्वं वदेथाः; T G1.8-5 M स्त्रीभिः वृद्धाभिरभिवाद्यानु (M2-5 'न्व)पृच्छेः.

31 *) K5 Ds.10 च; M (except M1) स्थ (for सु-). D1 जीवपुत्रेषु सम्यग्. — *) Dn1 G2-5 M om. वो. D2.9 T G1 वै (for वो). K4.5 मात्रानुरूपां (K4 'पं); B2-4 D (except D1.9) M1 अनुशंसरूपाः (D2 'शंसां सरूपां); G5 आनुशंसस्वरूपां. — *) K4 D1.5.8 उक्ताः (for उक्त्वा). — *) B1 'भार्यः; T1 G (except G2) 'भृत्यः (for 'पुत्रः).

32 *) K1.2 (marg. sec. m.).s D1 या वो; G1.4 राज्ञो; Cs या नो (as in text). G5 वाच्याः; Cs भार्याः (as in text). S (except G2.8) वेत्सि (for वेत्थ). — *) K D1.2 स्म (for तात). — *) K2 सुमतयो; B2.2 Ds Ds.6 सुरतयो; D1 G1 शूरनार्यो (for सुरभयो). K1.8 नविद्धाः (for ऽनवद्याः). — *) K Ds गृह्णाणि (for गृहान्). K1.8 Dn Ms आवसथाः. — After 32, Gs ins.:

158* आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो

इनामयं संजय तात पृच्छेः ।

33 *) D1 G2 कच्चिद्वृत्तिं वै; T1 G1 M2 कच्चिच्च वृत्तिः; M1.2.4 कच्चिद्वृत्तिः. K Ds.8.9 T2 G1 भद्रां; G4 M1.8.4 भद्रा. — *) D1 कल्याणी वर्तयध्वं; S (except G2) कल्याणवृत्तिम् (T G1.5 'त्तिर्; G2.4 'त्तिर्). B2 Ds Ds.6.8 T Gs-5 'रूपाः (for 'रूपाम्). — *) Ks च वः; B1 वः स्युः; Dn Ds (by corr.) T2 च स्युः; T1 G2 वयस्याः; G3 तथा स्युः (for च वः स्युः). — *) Gs आत्मना

C. 5. 902
B. 5. 80. 36
K. 5. 30. 38

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
कन्याः स्वजेथाः सद्नेषु संजय
अनामयं मद्रचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अवीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्क लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुञ्जखज्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धारतराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धतराष्ट्रो विभर्ति ॥ ३८
अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्वं; G₄ आत्मने वर्तयध्वं.

34 ^a) G_{2.4} वेत्सि; G₅ तत्र (for वेत्थ). — ^b) G₂ यथो* (for गुणो*). — ^c) D₅ D₉ G₂ om. वो. D₁ M (except M₁) यो; G₅ हि (for वो). D₅ प्रसन्नः (for प्रसन्नः).

35 T G (except G₂) transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^a) K_{1.2} (marg. sec. m. as in text) G₄ स्वजनेषु (for सद्नेषु). — ^b) K₁₋₃ सन्मानयन्; T₂ ह्यनामयं. K₁ सद्रचनेन; G₅ मद्रचनाच्च. D₉ S (except G₂) पृच्छेः (for पृष्ट्वा). — ^{cd}) T G_{1.4.5} M कल्याणवत्साः (for कल्याणा वः). G₅ गुणाढ्याः (for अनुकूलाः). D₉ कल्याणा वः पतयो संतु वक्ष्याः (for ^a). D₂ स्वयं (for यूयं). G₅ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्नाः कल्याणवत्साः पतयोनुकूलाः.

36 ^a) K_{1.2} D_{1.9} रूपं* (for वस्त्रं). — ^b) K₁ D₅ अवीभत्साः. T₂ सुखतो; M सुखिनो (for सुखिता). — ^c) G₄ लघुवाचा दर्शनं वा स्नुषाणां. — ^d) K_{4.5} D_{5.9} T₂ G_{1.9.5} वेश्या (K₄ शास्त्रियः; D₁ वंशस्त्रियः; D₅ वेश्यं स्त्रियं; D₇ वेशस्त्रियं; D₈ वेश्याः स्त्रियं; G₄ सर्वाः स्त्रियः (for वेशस्त्रियः). B_{1.3} D₅ D_{5-8.10} ताः स्म (for तात).

37 G₂ om. 37^a-38^b. — ^a) D_n D₈₋₇ दास्यः स्युर्या (for दासीपुत्रा). — ^b) T₂ तथाश्रिता (for तदाश्रया). — ^c) D₉ आख्याहि. K₄ D₁ M_{1.2.5} मां (for मा). — In B₁, the portion from कुशलिनं in 37^c up to 5. 33. 92^a is lost on five missing folios (34-38). K_{1.2} ह स्म; D_{n2} च; D₉ तात (for स्म). D₁ तेषां (for तेभ्यो). — ^d) Before अनामयं, to avoid hiatus K (except K₄) B (B₁ missing) D (except D_{1.2}) G₅ M₂

ins. अपि; T G_{1.4.5} M_{1.3-5} हि. K₈₋₅ D_{1.2.9} जघन्यान्; B₄ जघन्यः.

38 B₁ missing; G₂ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D₁ (hapl.) om. 38-39. — ^a) B (B₁ missing) D (D₁ om.) T₁ वृत्ति and पुराणी (for वृत्तिर् and पुराणी). G₅ cites वृत्ति. B₂ वर्धते. K वः (for वै). — K₂ (hapl.) om. 38^{cd}. — ^c) K₄ D₂ T G_{2.4} अंगैर् (T₁ 'गे) हीनान्; K₅ D₈ अथांगहीनान् (for अङ्गहीनान्). K₁ कुञ्जवामनान्; D₂ पंगवनाथान्; D₉ G₂ पंगुवामनान् (for वामनांश्च). B (B₁ missing) D_n D₇ चा (for च). T₂ transp. कृपणान् and वामनान्; and om. च. D₅ D_{5.6.10} अंगहीनाः कृपणा वामना वा. — ^d) K_{1.8} B (B₁ missing) D_n D₅ D_{2-7.10} T₁ G_{1.2} यानानृशंस्यो (K₁ B₃ D₅ D_{2-6.10} T₁ 'स्याद्; G₂ 'स्यान्; K_{4.5} D₈ अन्यान्नाशंस्यन् (K₅ 'सान्; D₈ 'सा); D₉ य आनृशंस्याद्; T₂ ह्यनृशंस्यान्; G₅ M अप्या-नृशंस्याद् (M₄ 'स्यान्) (for आनृशंस्याद्). K₈₋₅ B₃ D_{8.9} S (except T₂ G_{2.8} M₄) धातैराष्ट्रो.

39 B₁ missing; D₁ om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — ^a) K₁ अंधाश्रयान्यान्; K₂ B (B₁ missing) D (D₁ om.) Ca अंधां (D_{n1} D₁₀ 'धा)श्च सर्वान् (D_{n1} D₁₀ 'वाः); K₃ अंधाश्च ये स्युः (for अन्धाश्च सर्वे). K₂ B (B₁ missing) D (except D_{6.8-10}; D₁ om.) M_{2.5} Ca स्थविरान्; G₅ बधिरास्. K_{2.4} च ये स्युः; K₅ च सर्वे; Ca तथैव (as in text). — ^b) K_{4.5} B (B₁ missing) D_n D_{2-5.7.10} हस्त्याजीवाः; G₅ ये हस्तजीवाः; Ca.d.s as in text. K₈₋₅ चा (K₈ अ)श्चजीवाश्च येभ्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति). K_{1.2} च संति; D_{n1} वसंति (for ऽत्र सन्ति).

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपास्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१
ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मृदाः ।

तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः स्रुतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३
एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च स्रुत
पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४

C. 5. 912
B. 5. 30. 48
K. 5. 30. 49

— *) D₉ आख्याहि. M₁ मा. K₈ D₈ D₁₀ T₂ G₅ M
च; B_{2.8} D_{2.9} G₂ चापि; D_{8-9.8} ते स्म; D₇ वै स्म (for
स्म). B_{4.5} D_n D₈₋₈ T₁ G₁ तेभ्यो (for तेषाम्). — ^a)
Before अनामयं, B_{4.5} D_{n1} D₈₋₈ ins. अपि, T₁ G₁ हि.
K_{1.2} मद्भवेन पृच्छेः (for परिपृच्छेर्ज). K₈₋₅ D₂ जघ-
न्यान्; C₈ जघन्यं (as in text). Cd cites जघन्यः.

40 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^b) K_{1.3.5} G₈
M (except M₄) नेदं; T₁ इदं (for नूनं). — ^c) K_{8.5}
अभिनन्द; D_{1.9} T₂ निगृह्य (for अनुगृह्य). — ^d) K_{1.2}
वस्त्रेण चाक्षेन; D₂ वासोभिरन्येन (for वासोभिरन्नेन). K_{1.2}
D₂ M₂ वो भजिष्ये; D₁ वैभवेन; T₁ G₈ वोभविष्यन्; T₂
G_{1.5} पोषयिष्ये; G₂ वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये). C₈
cites भरिष्ये. — After 40, S (except G₂) ins.:

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं
नानादेश्या बहवो जातिसंवाः ।
विप्रोषितो बालवद्रष्टुमिच्छ-
न्नमस्येऽहं संजय भैमसेनान् ।
ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तं
त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G₄ M_{1.4} एतेन (for एकेन). — (L. 2) T₁ G₅
जातं; T₂ G₄ जातिं (for जाति). — (L. 3) G_{4.4} बलवद्;
M (except M₁) बलवान् (for बालवद्). — (L. 4) T₂
तान्समेतान्; G₁ भीमसेनान्; G₄ दृष्टिहीनान् (for भैम*).]

41 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) C_n संतीति मे.
Ca. d ब्राह्मणार्थे कृतानि; C₈ ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in
text). — ^b) K₅ D₈₂ D_{7.8} भाविनि; Ca. d. s भावीनि
(as in text). K₁ अथा तौ; K₈₋₅ D₁ अथान्ये; D₈ अथा;
D₉ अथो वो (for अथो नो). C₈ cites नो. K परि (K₅
sup. lin. वरि); B₂ D₈₁ D_{8.10} तवा; B₈ भवा; D_{1.2}
तथा; D_{8.6} तथा (for बत). S भोग्यान्यथो विजयं (T₂

भोगा यथा संजय; G₂ भोग्यां रथे विजयं) वर्तयन्ति. — ^a)
B₈ D_n D_{8.4} तान्पश्यामि; D₁ तान्पश्येहं; D₉ तान्प्रपश्यामि
(for पश्याम्यहं). Ca cites तान्; C_n तानि यथा पश्यामि;
C₈ तानि पश्यामि. T₂ तानार्तरूपान्; G₈ न्यायरूपान्; G₅
तां युक्तरूपं; M (except M₁) युक्तरूपं; Cd. s युक्तरूपान्
(as in text). — ^d) K₄ आवदेथाः; Ca. d. s श्रावयेथाः
(as in text). K_{1.2} नृपते. K_{8.5} त्वं (for तम्).

42 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^b) S स्म (G₂
अति) (for अथ). — ^d) K₄ D₉ अस्मद्भचनात्; D₁
त्वस्मद्वा; T₁ G₁ ह्यस्मद्वा (for अस्मद्वा).

43 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) D_n D₈ (by
corr.) नाश्रिता; D₈ (before corr.) नानाश्रिता (for
संश्रिता). — ^b) D₈ D₁₀ G₈₋₅ M आगताः; D₈₋₇ ये गताः
(for आगताः). — ^c) M पृष्ट्वा (M₁ उक्त्वा) (for
दृष्ट्वा). K_{8.5} तान्वै वा (K₈ चा) हंतः; T₁ G_{1.5} M पूर्व
कुशलं; G₈ चैवं कुशलं (for तांश्चैवार्हतः). K (except
K₄) D₉ चैव; T₁ G₁ तांस्तु; G₈ चाव्ययं; G₅ M तां स्म
(for चापि). G₂ च (for सर्वान्). — ^d) D₁ संपृच्छेवै.
M (except M₁) स्वजनान् (for कुशलं). G₈ पश्चादहं
कुशली तात वाच्यः.

44 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) G₅ आगतांश्च
(for अभ्यागतांश्च). K₈₋₅ सर्वानेव (K₈ नेतान्; K₅ नेवं)
स्वागतानागतांश्च. Ca. d. s cite आगतान् अभ्यागतान्. — ^b)
K_{1.2} (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्).
— For 44^{ad}, D₈ repeats 43^{ad}. — ^c) K_{1.2.4} D₈ D_{1.2}
T₂ G_{2.4} M₈₋₅ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K_{1.2} दृष्ट्वा; K₄ G₅ सर्वं;
D₈ T₁ G_{4.4} पूर्व (for सर्वान्). K_{1.2} तात पृच्छेः; D₉ तात
वाच्यं; G₄ तान्स पृच्छेः (for तांश्च स्रुत). T₁ तांस्तु; T₂
G_{1.2.5} M₁ तान्स; M₂₋₅ तात (for तांश्च). — ^d) K₄ S
(except G₂) तात (for तेषु).

G. 5. 913
B. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।

यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरुनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B1 missing (cf. v. l. 37). — ^a) Ds Ds. 6. 8. 10 T2 Gs. 4 M परे; T1 पुरे; Gs हि ते (for अपरे). — ^b) D2 ये वै योधा; G4. 5 ये ये योधा; M ये योधका. Ca. d cites योधकाः. S (except G2) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण). T1 G1 सूत; T2 Gs. 5 M राज्ञः; G4 संति (for लब्धाः). — ^c) T G1. 2. 4 M युक्तो; Gs स्तुत्यो; Ca. d. s नित्यः (as in text). D1. 9 सम; Ca. d. s मम (as in text). S नित्यं (G2 एकः); Ca. d. s धर्मः (as in text). Ds2 एव; Ca. s एव (as in text).

46 B1 missing (cf. v. l. 37). — ^a) Ks Ds एवं (for इदं). Ds पूर्वं (for पुनर्). — ^b) S (except G2) सुयोधनं मद्रचनेन ब्रूहि. — Gs is broken from 46^a up to 47^a. — ^c) K1 शरीरं; Cd. s शरीरे (as in text). — ^d) Ca हृत् + अयं; Cd. s हृदयं (as in text). — ^e) Ks B (B1 missing) सपत्नो; D2 न सकामो; Ds संपत्नो; Ca असपत्नः (as in text). Cd cites असपत्नान्; Cs सपत्नान्.

47 B1 missing (cf. v. l. 37). — ^a) Gs broken (cf. v. l. 46). K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्). Ca. d cite युक्तिः; Cs युक्तः. — ^b) K1. 2 नैवं करिष्यामि; Ks. 4 Ds T1 Gs. 5 M1. 2. 4 नैवं विधास्यामि (K4 Ds M1. 2. 4 °म). — ^c) D1 तदेहि; Ca ददस्व (as in text). T G (except G2) वै; Ca वा (as in text). Ks B (B1 missing) Dn Ds. 5. 7 Gs Ca शक्रपुरी; Ds शत्रुपुरी; Cs शक्रप्रस्थं; Cd शक्रपुरं (as in text). — ^d) Ds वीरः (for वीर).

Colophon om. in B1. — Sub-parvan: K B2-s D T1 G1 M2-s संजययान. — Adhy. name: Bs युधिष्ठिर-संदेशः; T1 M1 कुशलवाक्यप्रेषणं; G1. 5 कुशलवाक्यप्रस्थानं (Gs °स्थापनं); M2. 2. 5 कुशलप्रश्नवाक्यं; M4 कुशलप्रश्नं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds. 7 29; B3 S 30; Ds (sec. m.) 31. — S'loka no.: Ks 46; Dn 48; Ds 51.

31

 This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 ^a) Gs broken. D1 ततः; Ca. d उत (as in text). K (except K4) Bs Dn Ds. 4. 6-8 G2 वा (for च). — ^b) T1 जितं; T2 G1 जडं; G2-s M जलं (for बालं). B2 T2 Gs. 5 M वीरं; B3. 4 Ds D1. 8-10 T1 G1. 2 धीरं (for वृद्धं). Ks तथैव च (for च संजय). — ^c) B3. 5 Dn2 Ds बालं (for अबलं). Gs M उत बालमबालं च (Gs वा).

2 2^{ad} = (var.) 3. 31. 21^{ad}. — ^c) K1. 2 M दधा (M1 sup. lin. दा)ति; Ca ददाति (as in text). — ^d) G4 Ca. d. s शुक्र उच्चरन्; Cap. sp शुक्रमु° (as in text).

3 ^a) Gs broken. B (B1 missing) D (except D1. 2. 3. 9) बलं; Cd. s अलं (as in text). K (except K4) विज्ञापनं यस्माद्; B (B1 missing) Dn Ds Ds. 8. 10 विज्ञासमानस्य; D1 विज्ञायमानस्य; D2 विज्ञापनायास्य; M1. 2 विज्ञापनाय स्यां; Ms. 5 विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्). Cd cites अलं विज्ञापनाय, Cs अलं विज्ञापनं. — ^b) D1

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरुन्वात्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषन्त्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।

शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

ins. अपि before आचक्षीथा. Ms-5 यथा तथा; Cs 'तथम्' (as in text). — G2 om. 3rd. — *) K1 अपि; K2. 2. 5 अलं; K4 B2. 4. 5 Dn D3. 4. 7 अथ (for अथो). S (G2 om.) अथोपसंगृह्येथास्त्वम्. — ^a) Before अन्योन्येन, D1 ins. तु; D9 हि. T2 Cd अन्योन्यम् (for 'न्येन). G2 अत्र (for अति). K1 D2. 9 अभिष्टुष्ट (D9 'ष्ण)वत्; K2-5 अतिष्ट (K3 'ट्ट' 'ष्ट' (for अतिहृष्ट). B4. 5 Dn Ds D3-8. 10 याथातथ्येन हृष्टवत्; Cs अतोऽन्यैरभिष्टुष्टवत्. Cd cites धृष्टवत्.

4 *) G2-5 spell गावद्गणे. — ^b) D1 महामतिः; M1 जनेश्वरं (for महाबलम्). — ^c) K2-5 'संगम्य (for 'संगृह्य). — ^d) K3 पुनः (for ततः).

5 *) K4. 5 D9 चैव (for चैनं). K4. 5 पुनम्; G4 उप; G5 तम्; M सम् (for त्वम्). — ^e) D9 तथैव (for तवैव).

6 *) K3 संप्राप्ता; K4. 5 प्राप्तास्ते (for बालास्ते). — ^b) K2 अनुत्तमं; D9 अरिंदमाः. K3-5 राज्यं चैव सुखानि च. — ^c) D9 राष्ट्रे (for राज्ये). S (except T G2) च (for तान्). K3-5 आदौ (for अग्रे). — ^d) G3 broken. K5 D9 M मा (M1 sup. lin. न as in text). K1. 2. 4 मो (K4 नो)पेक्षीर्वै विनश्य (K2 'नश्य)तः; B (B1 missing) Ds D5-7. 10 नोपेक्षस्व विनश्यतः; D1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते; T1 G1. 2 नोपेक्षेथा विनश्यतः; T2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यतः; G4 नोपेक्षेथा नशिष्यथाः; G5 नोपेक्षीर्विनशिष्यसि.

7 ^b) S (except T2) भारत (for संजय). D8 कर्हि (for कस्य). — ^c) G4 नाथ; M तस्मात्; Cs तात (as in text). T1 G1. 5 M2 संगत्य (for संहत्य). — ^d) B (B1 missing) D (except D1. 2. 9) द्विषतां मा (for मा द्विषन्त्यो). Cs cites द्विषतां. K4 D2. 1 T1 G1 गताः (for गमः).

8 T1 reads 8th twice (with v. l.). — ^a) D1. 9 T1

(both times) G अथ (for तथा). — ^b) K1 B2 Ds D5. 9. 10 T2 भरतानां. K1. 2 अनुत्तमं; D9 T1 (first time) M2 अमद्यपं; G8 M1. 3-5 अमध्यमं (for पितामहम्). — ^c) K1 (hypermetric!) शिरसाभिवदेथास्त्वं; K3 शिरसाभिवदेथाः; T1 G (except G2) शिरसा चाभिवदेथाः. — ^d) K3 त्वं मे (for मम).

9 ^b) D1 तातो; D9 तथा; S (except T2 G2) त्वया (for ततो). — ^c) A few MSS. शांतनोर्.

10 *) K4 सर्वं (for स त्वं). K2. 4 यथा (for तथा). — ^b) D2 सुखेनैव (for स्वमतेन). — ^c) K2 D1 ते पुत्राः; M1 पौत्रास्ते (by transp.). — ^d) S (except T2 G2) 'युक्ताः (for 'मन्तः).

11 *) D1 सौम्यभावश्च; S (except T2 G2) सौम्य भाषेथाः. — ^a) D1 G2 मित्रं; D9 मैत्रं; T G1. 3-5 M शमं (for हितं). K D (except Ds D1. 9) T2 युधिष्ठिरे (K4 'रं).

12 *) K5 B2. 4 D T2 G2 अथ (for अथो). K4 B2 D (except D9) T2 G2 दुर्योधनं. — ^a) Ds अवमन्य; M अनुमान्य (for अनुनीय).

13 *) K1. 3. 5 अपाप्मानम्; K2 अपापां ताम्; B (B1 missing) Dn2 Ds D3-8. 10 T2 अपापां यद्; Dn1 अपायं यद्; D1 अपश्येताम्; T1 G M3. 4 अपश्यं माम् (for अपश्यन्माम्). K (except K4) B2. 4 Dn D3-8 T2 उपेक्षस्त्वं; B2. 5 उपेक्षंतं; Ds D10 उपै (D2 'पे)क्षंतं; D1 उपेक्ष्यंतीं; D2 उपेक्ष्यंति; T1 G3. 5 अपेक्षंतीं; G1. 4 अवेक्षंतीं; G2 उपेक्षंतीं (for उपेक्षन्तं). — ^b) B3-5 Dn Ds D3-7. 9. 10 T2 कृष्णामेतां; D1 दृष्ट्वा कृष्णां. B2 G5 सर्मां गतां. — 13rd = 15th. — ^c) K D1 च तितिक्षामो; B2. 4 Dn Ds. 4 वै तिति'; B3 D9 T2 G4 M अतितिक्षामो; D2 न्यतितिक्षामो; D8 संतिति'; Cd. n अतितिक्षाम (as in text).

स्यमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२

अलमेव शमायासि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।

अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २

आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः

C. 5. 842
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

स्तुयं (for स्ययं). Ks Dn समां यांतु (for समायान्तु).
— ^a) Ks पांडवाः; some N MSS. पांचालाः (for पाञ्चालाः).

22 ^a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्). — ^b) K Bs D
(except Ds D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for
पश्येम). — ^c) K D1.8 G (except G2) शाम्या(Ks
पश्या)मो; Ds यत्समो (for शाम्याम). M (except M1)
भरतर्षभाः.

23 ^a) D1 शमं यामि; G1 शमं याम (for शमायासि).
— ^b) Ds यथा (for तथा). B2 भारत (for संजय).
— ^c) Ds धर्मान्वयो बलं चाहं. Ca cites अलं. — ^d) Gs
उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan*: K1.2.4 B
(B1 om.) D T2 G1.5 M1-5 संजययान. — *Adhy. name*:
T2 संदेश***योगः; G1 धर्मपुत्रसंदेशः; M ग्रामपंचकप्रार्थनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds S
31; Ds.7 30; Ds (sec. m.) 28. — *S'loka no.*: Ks
Dn Ds 23.

After adhy. 31, S (except T2 G2) reads
(with v. l.) 5. 64. 3-11, for the first time, repeating
the stanzas in their proper place.

32

This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5.
30. 37).

1 ^a) K4.5 D1.2 G2 सोनुज्ञातः. — ^b) K1 transp.
प्रययौ and संजयः. — After 1, S (except T2 G2) ins.:

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाहैव परंतप ।

याति स हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

16

[(L. 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततस्तु). T1 Gs एकाहे च;
G1 एकाहेन. — (L. 2) T1 G1.8.5 परंतप; M1 च प्राविशत्
(for समाविशत्). G4 गजवाजिसमाकुलं (for posterior
half).]

2 ^a) K1-8 Ds D10 Gs M (except M1) स (for
सं). Ds T1 G (except G2) हास्तिनपुरं; Ca हास्तिन (as
in text). — ^b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च;
T1 G1.4.5 शीघ्रमधैर्महा(T1 G4 'नो)जवैः. Ca cites
शीघ्रमेव प्रविश्य. — ^c) K1.2.4 Ds T1 Gs Ms उपास्थाय;
Ks B2.4.5 Dn Ds.4.9 समास्थाय.

3 Before 3, Gs.4 M ins. संजयः. — ^a) Some
MSS. द्वास्थ. Ms om. द्वास्थ. Ds आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य
द्वास्थ त्वं मां (sloka rhythm!). — ^b) Ks.8.5 Ds
समागतं (for उपा). G2 दिदक्षया द्वारमुपागतस्ते. — For
3^{ab}, B (B1 missing) D (except D1.2; for Ds see
above) T2 subst. (the anuṣṭubh lines):

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।

सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— ^a) Ks इति; K4 अधि- (for अशि). T1 G1.5 अशि-
वाद्योपवृत्तः; Gs अभिवंद्याप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः).
B (B1 missing) Dn Ds Ds.3-8.10 T2 द्वाःस्थ; G4
द्वारस्थ (for क्षत्तः). — ^b) Dn1 प्रवेक्ष्ययां; D2-4 प्रवेक्षय
मां; G1.4 Ms प्रवेश(G4 'शे)यं; Gs.5 निवेद्योयं (Gs 'हं)
(for प्रविशेयं). K1.4 Ds वै विदितो; Ds.4 विदितोतः
(for विदितो). — For 3^{ab}, G2 reads 4^{ab} for the first
time, repeating it in its proper place. — After 3, B
(B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins.:

162* निवेद्यमत्रालयिकं हि मेऽस्ति

द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद !;

[121]

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३
द्वाःस्य उवाच ।
संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४
धृतराष्ट्र उवाच ।
आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमसौ
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्धारि तिष्ठेत् क्षत्तः ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्देश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद

वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सतपुत्रः ॥ ६
संजय उवाच ।
संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्वृच्छति प्रीयमाणः
कचित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कचित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

while G₂ ins.:

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ

निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ^a) G₂ transp. नमस्ते and दिदक्षया. G₂ s M दिदक्षते (for 'क्षया'). M त्वां (for ते). — ^b) K₄ s D₃ आप्तो (for प्राप्तो). G₂ दूतः; G₄ सूतः (for दूतः).

5 G₂ s om. the ref. — ^a) D_{n1} D₁ M₃ s मा (for मां). The portion of the text from कुशलिनं (5^a) up to परस्त्वेनं (26^a) is written (sec. m.) in D₂ on a subst. folio. B₄ s D₂ s D₂ s G₂ कुशलिनं; D_n दुःखितं D_{n2} 'नं' (for सुखिनं). K B₄ s D Ca. d. s कल्पम्; B₂ s T₂ G₂ M₃ s कल्पम्; G₄ कार्यम्; M₁ भव्यम् (for काल्यम्). — ^c) N (B₁ missing) G₂ अकल्पः; T₂ अकल्पः; M₃ अकल्पः; Ca. d अकल्पः (as in text). — ^d) D_{n2} हि (for मे). K D₁ s G₂ तिष्ठति द्वारि; B (B₁ missing) D₂ s G₁ द्वारि तिष्ठेच्च; T₂ द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत्). N (B₁ missing) G₂ Ca. s सक्तः (K₂ रुद्धः; B₄ D₂ s शक्तः); T₂ Cd अशक्तः; G₁ s सूतः (for क्षत्तः).

6 D₁₀ T₁ G₂ om. the ref. — ^a) D₂ (marg. sec. m.) अनुमतेर्; G₂ 'मतो. — ^b) D₂ T₁ G₁ s महादेश्म. G₄ s प्राप्य (for प्राज्ञ). S (except G₂ s) अभिगुप्तः; Cd आर्यगुप्तम् (as in text). — ^c) K सिंहासने;

D₂ महासनस्थं (for सिंहासनस्थं).

7 D₂ G₄ om. the ref. — ^a) = (var.) 4^a above. — ^b) D₁ s s G₂ om. अस्मि. D₁ नरदेवान्स्य; G₂ 'देवास्मि' (for 'देव'). D₁ s G₂ s G₁ s 2.4 पार्थान् (for पाण्डवान्). — ^c) G₄ M 'वादयन्' (for 'वाद्य त्वां'). K₂ मनीषी (marg. sec. m. as in text). — ^d) D_{n2} सर्वेषां नः (for युधिष्ठिरः). K₂ चाभ्यपृच्छत्; K₄ वा चान्वपृच्छत्; B₂ चान्वपृच्छेत्; M त्वा (M₃ चा) नुपृच्छेत् (M₁ s 'च्छत्). — ^e) D₂ ते स (by transp.). T₁ G₁ स ते पुत्रः; G₄ सपुत्रं त्वां (for स ते पुत्रान्). G₂ om. from पुत्रान् up to the end of 11. — ^f) D₂ om. अपि. K₂ अनु (for उप).

9 D₁ (hapl.) om. 9 and the ref. before 10; G₂ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) K₂ D₂ अप्येवं; B (B₁ missing) D_n D₂ s D₂ s 10 T₂ अभिनन्द्य; G₂ अभ्येत्य (as in text). M त्वा; G₂ त्वां (as in text). K₁ तु; K₄ तु (for तात). — ^b) K (except K₁) D_{n1} D₂ s 'शत्रुः and पार्थः. Cn. s cite अजातशत्रुः. D₂ अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च. — ^c) K₂ राजा; D_{n2} T₁ G₄ s च राजा (for स राजा). T₁ G₁ s सूतपुत्र (for सपुत्रः). — ^d) K₁ s सहामात्यैः. D₂ सहानुजः. D₁ पाण्डवानां; G₄ कौरवाणाम् (for कौरवाणाम्).

10 G₂ om. 10 (cf. v. 1. 8); D₁ om. the ref. (cf.

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो

भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।

निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी

बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्जशीलवांश्च ॥ १०

परं धर्मात्पाण्डवस्यानुशंसं

धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।

सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-

ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते

सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।

इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य

मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं

पापोदकं घोरमवर्णरूपम् ।

यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं

तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं

जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।

विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो

युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४

अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज-

C. 5. 854
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

v. l. 8, 9). — ^a) K (except K₅) धर्मं (for पाण्डुं). — ^b) K₄ B (B₁ missing) D (except D_{1.9}) T₂ Ca.s बुभूषते; T₁ भूयश्चाते; M Cap भूयश्च ते; Cd भूयश्चातो (as in text). K₈ ये च; D₁ यश्च; D₂₋₄ यत्र (for यच्च). Ca.d.s cite यत्. K₄ B (B₁ missing) Dn₂ D₂₋₄ T₂ त्मनो; Ca.d.s.np मनो (as in text). — ^c) K₅ निर्णीत; G₈ निर्णीय; Ca.d निर्णिक्त (as in text). — K₄ (hapl.) om. from धर्मार्थं up to सुखप्रिये (in 11°). T₁ G₂ तपस्वी; G_{4.8} तरस्वी (for मनस्वी). — ^d) B₈ दृष्टिमान्; D₈ वृत्तिमान्; D₂₋₄ बलवान्; G₂ दृष्टिमान् (for दृष्टिमान्).

11 G₈ om. 11 (cf. v. l. 8); K₄ om. up to सुखप्रिये in 11° (cf. v. l. 10). — ^a) K (K₄ om.) D_{1.7} T₁ G_{1.5} Cn परो; G₂ परात्; Cd.s परं (as in text). K (K₄ om.) D_{1.7.9} G₈ धर्मः; Ca.d.s धर्मात् (as in text). — ^b) D₉ Cd 'चर्यात्; Ca.s 'चयात् (as in text). — ^c) K₅ 'प्रिये न; D₁ G₈ 'प्रियो (for 'प्रिये). D₁ 'हीनो; C₈ 'हीने (as in text). K₄ B₂ न धर्यान्; B_{8.4} Dn₂ D_{8.10} M_{2.5} न पार्थे; D₉ न पार्थ; Cn अनपार्थे (for न पार्थे). Cnp पार्थे; (as in text). — ^d) K₄ B₂ न रुध्यते; D₉ अनुरुध्ये; G₄ निरुध्यते; C₈ अनुरुध्यते (as in text). K_{8.5} D₈ D_{1.8} Ca.d.s भावतः; Cap भारत (as in text). K₄ B (B₁ missing) D (except D₂ D₉) T₂ तस्य बुद्धिः; T₁ (by transp.) विद्धि तस्य; G_{1.2.4} तद्धितस्य; G₈ तद्धितं च. — After 11, G_{1.4.5} M (except M₂) read 25^{ab}, which is followed by:

164* अकुर्वतः सिध्यति चापि सर्वं

तस्मादाहुः पुरुषं कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) M_{1.4} साधु (for सर्व). — (L. 2) G₄ पौरुषं. G₁ कर्मणो हि; G₄ कर्म दैवं; G₈ कर्मणोऽपि; M_{1.4} कर्मणोपि.]

— After 164*, G_{1.4.5} M (except M₂) read 25^{ad} and 26^{ab} for the first time, repeating them in their proper place.

12 ^a) K_{1m} दैवः; D₇ G₄ परः; Ca.d.s पर- (as in text). — ^b) = 5. 39. 1^b. D_{7.9} धातुं; G₈ दामं (for दारुं). — ^c) K₂ G₂ इमं च; D₁ इमं तु (for इमं). G₄ निश्चयं; Ca.d.s नियमं (as in text). K (except K₅) पार्थिवस्य (for पाण्डुं). — ^d) G₈ (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र.

13 ^b) S (except T₂) पापोदयं. K_{1.8} G₂ घोरम-
रूपवर्णं; D₁ घोररूपमवर्णं; D₂₋₄ G₁ घोरमवर्णरूपं; Ca as in text. Cd cites अरूपवर्णं, C₈ अवर्णरूपं (as in text). — G₂ om. 13^{ad}. — ^c) K₅ B (B₁ missing) Dn D₈ D_{8.6.10} T₂ G₄ Ca परः; D₈ च न (for नरः). K_{1.2} D₈ ध्यामयते; Dn₁ कामपतिर्; Ca त्वा कामयते; Cd.s न कामयते (for कामयते). K_{1.8} Cd त्रिकाल्यं; K₂ न काल्यं; K₄ अतिकल्पं; K₅ B (B₁ missing) Dn₂ D_{2-7.10} T₂ Ca अतिवेलं; Dn₁ 'बलं; D₈ D_{1.8} G₄ C₈ अतिकालं; D₉ त्रिकल्पं (for अतिकाल्यं). — ^d) K₁₋₃ स कामं; K₄ D_{1.9} च कालं; K₅ च कामं (for नरोऽयं). Ca cites अयं.

14 ^a) K (except K₄) D₂₋₄ T G₁ च (for तु). — ^b) D₈ नाग (for सर्प). G₄ अवसुच्य (for असमर्थाम्). — ^c) B₈ विशाजते; G₈ बुभूषते (for विरोचते). Dn₁ D_{1.2.9} S (except M₂; T₂ by corr.) हार्यवृत्तेन (G₈ 'वृत्तो हि); Cn as in text. B₂ D_{1.10} S (except G₈) धीरो; D₉ धीमान् (for वीरो). Ca.d निसृज्य; C₈ विसृज्य (as in text).

15 ^a) B (B₁ missing) Dn₂ D₈ D_{2-7.10} T₂ Cn हंत; Dn₁ D_{2.8} हतः; D₉ अथ; Ca.d अङ्ग (as in text).

C. 5. 854
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्प्रथिन्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्थे-
हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७

कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंसं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl.) om. 11³⁶. — ^b) K5 'युक्ताद्राज'; G5 'युक्ताय' (for 'युक्तादार्य'). — The portion from 15³⁴ up to 5. 101. 10³⁶ is lost in K3 on 107 missing fol. (42-148)! — ^c) T2 उप-; G4 एव; Ca.d इह (as in text). K1.2.5 धोरं (for राजन्). — ^d) K1.4 नो चेत्तत्; K2 नेहैतत्; K5 D1.9 नो चेत्; B (B1 missing) Dn D5-8.10 T2 (before corr.) भूयश्च; D5 भूयः; D2-4 नेहेच्च; S (T2 by corr.) मोहाच्च; Ca.d.s नो वा (for *नोहेश्च). D1 अपापं. T1 G1.3.4 विसृजन्; G2 प्रसजन्; G5 विसृजेन्; M विसृजेर; Cd.s प्रसजेत् (for प्रसजेत्).

16 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^a) K5 सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G1.2) समर्थं (for अर्थ). K1.2 (m as in text) संजनितां; K5 संशयितुं. — ^b) K1 आशंसये; Dn2 D5 आशंसते; B3-5 D2 (by corr.). 5.6.10 (m as in text) T2 (before corr.) Cn अस्य; D2 (before corr.). 3.4.7.8 अथ (for अद्य). — ^c) D1 तु; D2-4.9 सु- (for च). — ^d) D1 नीचं (for नेदं). D1 त्वत्कृतं; Ca.d.s त्वत्समं (as in text). D1.9 भारताग्र्य.

17 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^b) K1.2.5 D5 दीर्घावलोकी; K4 दीर्घावलीलो; B3-5 D5-7.10 T2 G2 दीर्घ वैरी; D1 दीर्घवैरो; T1 G1.3-5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K1.2 अवीरः (for अधीरः). — ^c) B3.4 T1 G1.3-5 एतान्धर्मान्; D1 एतद्धर्मो; D7 एवंधर्मः; G2 एकाद्धर्मान्; Cd.s एवंधर्मा (as in text). K4 B (B1 missing) Dn D5 D2-7 T2 संश्रयेयुर; K5 संतितीर्थन्; D9 सत्यतीर्थे; D10 संश्रयित; Cd स तितीर्थेत्; C5 संतितीर्थेत् (as in text). — ^d) K5 D8 सुहीनवीर्यो; D5 D5-7 हीनो (D7 'ने') वीर्ये (D8 'यो'); D9 यो न वीर्यो; D10 हीनवीर्ये; T1 G1.2.5

हीनवीर्यो; G8 अदीनवीर्यो; G4 यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो).

18 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^a) B (B1 missing) Dn D2-7.10 T2 G4 बलं; D5 D9 G5 M5 धनं; D1 यो धनवान्; D8 भगं; M1-4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — ^b) K1 B2.3 D5 D2-5.7.8.10 T2 जितात्मा; K2 घृता (for यता). — ^c) G4 श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्). T1 G1.3-5 M विपश्चिन् (for बिभर्ति). K (K3 missing) धर्मार्थकामांश्च समं बिभर्ति; B (B1 missing) D (except D1.9) T2 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. C5 cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्तयिता. — ^d) K1 ह्यन्यत्तद्; K2 ह्यन्यच्च; K4 G8 अन्यत्र; K5 नान्यच्च; B2 स ह्यत्र; B3 यो ह्यत्र; B4.5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताज्जास्य; D9 भावाद्) (for नान्यत्र). K1 D9 Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य). B2 Dn2 D5 D9.10 S (except T G5) अपैति.

19 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^a) K1.2.4 मन्त्राद्य (K2 'प्र')वरो; D2-4.7 मन्त्रार्थधरो; D9 मन्त्राग्रधरो; T1 G2.4 M1.2.4 मन्त्राग्रधरो; G2 मन्त्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D9 मनस्वी (for मनीषी). — ^c) B2.5 D5.10 T M5 Cn एवमुक्तः; D7.9 युक्त एवं (D9 'व') (for एवंयुक्तः). D5 'धर्मैर्' (for 'मन्त्रैर्'). K1 च हीनः; D1.9 T1 G1.2.4.5 M विहीनः; D2-4 T2 G8 अहीनं (for अहीनो). — ^d) K1.2 अनायस्यं; K4 नरो नृशंसं; K5 अनाशंसं; B (B1 missing) D T2 नरो नृशंसं (D1.9 अयशस्यं); T1 G अनाशस्यं; Cd.s अनायस्यं (for अनानृशंसं).

20 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^a) B (B1 missing) Dn D5 D5.6.8.10 T2 G2 तव ह्यमी; D1 तवापीदं; T1 G5 M2.5 तथा हि मे; G1 M1.8.4 तथा हीमे;

कुरुक्ष्यार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
 अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
 न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
 इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
 निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
 किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
 यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
 अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
 न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
 एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य

भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
 बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
 नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
 चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् जिह्वा
 ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
 तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
 तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
 न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
 संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
 मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसृतः

C. 5. 964
 B. 5. 32. 26
 K. 5. 32. 34

Gs. 4 तथा (Gs 'दा' हि ते (for तवापीमे). G4 समेताः (for समेत्य). — ^b) M3-s समासाते! — ^d) K (Ks missing) D1.s Cd.s कुल (K4 कुरु also) क्ष्यार्थे (D3 'र्थ'). T1 G M1 निय (M1 sup. lin. र) तो (T1 'ता'); Cd.s निरयो (as in text). T1 न व्यधाय; G1 न व्यधायि; G2 व्यधायि; G3-s M प्य (M1.3.4 व्य) पायी (Gs. 5 'यि; G4 'यं [by corr.]); Cd.s व्यपादि (as in text). K (Ks missing) Ds निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि). B (B1 missing) Dn Ds D2-7.10 T2 कुरुक्षये (D2-4 कुलक्षयो; Ds कुरुक्षयं; D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि; Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि.

21 Ks missing (cf. v. l. 15). — ^a) K4.s S (except T G1.2) आकालिकं; Ca.d.s अकालिकं (as in text). D1 नामविष्यत्. — ^b) B2 Dn1 D2-4 T2 न्यायेन; all comm. पापेन (as in text). K4 राज्यम्; Cd पापम् (as in text). D1.s अजातशत्रोः. — ^c) D2-4.9 इच्छेत; Cs as in text. K1.2 D1 पापं; K4.5 राजन्; Gs जातं (for जातु). K1.2 राजन्; D1 जातं; Cs पापं (as in text). K1 D1 Cd निसृज्य; Ca.s as in text. — Gs om. 21^d-22^a, and reads 23^{ed} in its place. — ^d) K (Ks missing) Ds G4 Cn निन्दा; Cs as in text. K (Ks missing) चेमां; Cs येयं (for चेयं). — D1 om. from तव up to न संशयो in 22^d. K (Ks missing) आत्मलोकानुरागः (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text).

22 Ks missing (cf. v. l. 15); D1 om. up to न संशयो (in 22^d) and Gs om. 22^a (cf. v. l. 21). — ^b) K4 B4.5 Dn1 D5.6.8-10 G4 स (K4 Ds च; G4 स) द्रष्टुं; Dn2 T G1 स दृष्टं; G5 सुदुर्गमं; Ca.d ददर्श (as in text). Cn.s cite द्रष्टुं. G2 यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा. — Ks om. 22^{ed}. — ^c) Ds स यथा; T1 G4 M स तदा;

Gs सहसा; Ca.d स तथा (as in text). K1.2 संमतः सन्; Bs संगतः स्यात्; T1 G1.2.4.5 M सर्वमर्त्यान्; Gs धर्ममर्थांन्; Ca.d.s संमतः स्यात् (as in text). — ^d) K1.2.4 न संशयं; T1 G1.2.5 Ms असंशयो; Ca.d असंशयं; Cs न संशयो (as in text).

23 Ks missing (cf. v. l. 15). — ^a) Gs कृतान्; Ca.d.s गुणान् (as in text). Dn2 Ds Ds Gs 'गुणान् (for 'कृतान्). K1 Ds कर्म कृतानवेक्ष्य. — ^b) D1 च नित्यौ; T1 अनाद्यौ; Cs अनित्यौ (as in text). Gs reads 23^{ed} after 21^{ab} (cf. v. l. 21). — ^c) K1.2.4 बहिर्हि; Ds मंदो; T1 G1.2.4 बली; Gs बली च; M बली हि. K2 राजन् (for राजा). K4 सारमविन्द; D1.9 S परमं (D9 परमा; T2 परमे; G4 परं) विन्द; Ca.d पारमविन्द (as in text). Cs cites पारं. — ^d) T1 G2.5 नान्यत्र (for नान्यत्). M2 कार्यात्; Ca.d.s कालात् (as in text).

24 Ks missing (cf. v. l. 15). Gs om. 24^a-25^a. — ^a) K1.4 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). M स- (for च). — ^b) K1.2 भोगस्य (for ज्ञानस्य). — ^c) D1 तानि प्रीणति; D9 G1.4 M1.8.4 नातिप्रीतानि; G2 तानप्री. D1 तृष्णाक्षयान्तो; T1 G1.4.5 M 'क्षये तु; G2 'क्षयत्वाद् (for 'क्षयान्ते). K1.2.4 तानि प्रीत्या नैव दुःखानि सज्जेत् (K4 तृष्णात्कथांते); B2 तानि प्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयान्ते. Ca.d.s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत. — ^d) T1 G1 तद्व्यथो; G4 तान्यव्यथो; Gs तानप्येते (for तान्यव्यथो). K1.2.4.5 दुःखनीतानि नुद्यात् (Ks बुध्यात्); T1 G1.4.5 Ms-5 दुःखनीतः प्रणुद्यात्. D1 दुःखान्येतान्यव्यथा न प्रसज्जेत्; G2 एतां तृष्णां बीजभूतां प्रणुद्यात्. Ca.d.s cite अव्यथः; Cd.s दुःखानि and प्रणुद्यात्.

25 Ks missing (cf. v. l. 15); Gs om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^a) K2 Ds Ca नन्वेव; D9 न न्वेवम्; Cd.s न त्वेव; Cnp तेनैव. — ^b) D1 'वर्धते; M 'पद्यते; Cs 'वर्तते

C. 5. 964
B. 5. 32. 26
K. 5. 32. 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।

कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः समाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text). Dn स्वप्न°; Ds Ds सुख°; D1.9 संप्र° (for सुप्र°). — G1.4.5 M (except M2) read 25^{ed} and 26^{ab} for the first time after 164*, repeating them here. — °) K1.2.5 D1 Cd वि-; T1 हि; G3 अपि; Ca.s अग्नि- (as in text). — °) D1.8 T1 G (except G2) M1.2 संवर्धितो (M2 °ते); Cs संरक्षते; Ca.d संवर्धते (as in text).

26 Ks missing (cf. v. l. 15). Ks om. 26^{ab}. — °) K1.2.4 प्रशंसा (for -प्रशंसे). Bs D2.0 न (for च). K1.2 भवेत्तथैव; K4 corrupt; B2.3.5 D2-4.9 T1 G1.5 भजंत एनं; B4 D7 T2 भजंतमेव (Dr °नं); Dn Ds.6 भजंतमेवं; Ds भजंत एव; D1 भवंत एव; G2.4 भजंति चैनं (for भजेत एनं). — °) D1 परेष्ट्वेनं; Ds परश्चैनं (for परस्त्वेनं). Cs cites परस्तु. — °) K4 Ds M5 °वृत्ते; Cs °वृत्तं (as in text). K1.2.5 Bs °वृत्त (K1 Bs °वृत्त)त्वमेव.

27 Ks missing (cf. v. l. 15). — °) K2.4.5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1.2.5 M2.5 स त्वां; Ca.d.s सोहं त्वा (Cs त्वां). K4 (marg. sec. m.) गर्ह्ये; Dn1 Ds.4 गर्ह्ये; Ca.d.s गर्ह्ये (as in text). — °) T1 नाशो; Cs अन्तो (as in text). G4 च (for अयं). — °) K4 D1 न; Ca.d.s नो (as in text). Ks अयं; G5 इयं; Ca.d.s इदं (as in text). K1.2.4 D2 G2.5 तव कर्मापराधः; Ds तव कर्मानुरोधात्; Cn.s कर्म तवापराधात्.

28 Ks missing (cf. v. l. 15). — °) K2 किल पुत्रेषु; K4 D1.2 G3.5 जातु पुत्रेषु; K5 Ds Ds.10 T2 जात (T2 also °जातु)पुत्रस्य; B (B1 missing) Dn Ds-7 जातु पुत्रस्य; Ds राजपुत्रेषु; Cs अजातपुत्रेषु; Ca जातपुत्रेषु (as in text). — °) K4.5 G3.5 वशं गतः; B (B1 missing)

Dn1 D2-10 T2 Ms वशं गत्वा; Dn2 वशे कृत्वा; T1 G1 वशं हंता; G4 वंशांतगः; Ca बलं गता; Cd.s वशं गता (as in text). Ks D2.8 G2 नरेन्द्रः. D7 सर्वलोकेषु राजन्. — °) B (B1 missing) Dn Ds-7.10 कामात्म (Dn2 °त्मा)नः; T G1.3-5 यदा (G1 °था)त्मानं; G2 कामात्मना; M किमात्मानं; Cd.s कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघ्यसे; K5 श्लाघता; B (B1 missing) Dn2 D5 Cn श्लाघनो; Dn1 Ds Ds.4.7.10 T2 श्लाघनाद् (Ds Dr °ता); D1 श्लाघतां; D2 श्लाघ्यतां; Ds corrupt; T1 श्लाघते (for श्लाघसे). — °) B (B1 missing) Dn Ds-7.10 T2 नागाः; Ds मा गाः; Cs नान्यत् (as in text). B2.4.5 D (except D1.2.7-9) T2 शमं; Bs समं; Cd.s शमात् (as in text). S (except T2) पश्यसि पाक (M2 काल)मस्य; Cs as in text.

29 Ks missing (cf. v. l. 15). — °) K5 प्रग्रहत्वं; Bs प्रग्रहात्तु; B4.5 Dn1 D2-8.10 T2 संग्रहात्त्वं; G2 प्रग्रहत्वान्; G3 संग्रहत्वं (for प्रग्रहात्त्वं). Ca.d cite प्रग्रहात्. — K1 (hapl.) om. from त्वं up to निग्रहात् (in °). — °) K4 Dn1 Ds.3 T1 G5 M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च; G3 निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात्. — °) G3.5 स्थितां (for स्फीतां). K (Ks missing) G2 बहुरत्नाम्; T1 दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्). Ks समेतं; T1 न दत्तां (for अनन्तां). — °) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1.4.5 M2.5 अशक्तः (for न शक्तः). K1.2.5 Ds कौरवेशः; B4 Dn1 कौरवेन्द्र (for कौरवेय).

30 Ks missing (cf. v. l. 15). The portion of the text from 30 up to 5. 33. 34. is lost in Dn2 on a missing folio (24). — °) K4.5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्थं ग्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५

C. 5. 975
B. 5. 32. 5
K. 5. 33. 5

Dn1 Ds D1-5.7.10 T2 Cs अभिपद्ये; Ds विपद्ये; Ds निबोध; T1 G अनुपद्ये; Cn प्रपद्ये; Ca.d निपद्ये (as in text). K1.2 Ds प्रपद्ये; D7 नरेन्द्र (for नृसिंह). — ^a K (Ks missing) D1 समग्रं; D7 त्वयोक्तं; Gs M यथोक्तं (for समेतः). — After 30, K4.5 B (B1 missing) D (except D7; Dn2 missing; D1 marg.) T G (except Gs) ins.:

165*

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया
मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथं; K5 D1 T1 G1.5 स्ताव°; D2 त्वाव°; Ds G2.4 आव° (for अस्याव°). K4 B (B1 missing) D10 Ca.n परैहि; K5 D1.2 परेत्य; Ds T1 G1.4.5 समेत्य; G2 प्रविश्य (for परैहि). — (L. 2) K4 Ds.6 T2 सुखं प्रपद्यस्व; K5 Ds D1-4.9.10 G1.2.4 सुखं प्रपद्य (Ds °वे:); T1 प्रपद्ये; Gs सुखं प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व). Cd. s cite प्रपद्य (then reading probably स्वशयनं). — (L. 4) K5 B5 Dn1 Ds Ds.6 T2 G2 समेतः (cf. 30^a); B2.3 यथावत्; Ds समग्रं; G1.4.5 यथोक्तं (for त्वयोक्तम्).]

Colophon missing in K3 Dn2; B1 om. it. — *Sub-parvan*: K1.2.4.5 B (B1 om.) Ds D1.2.5-7.9 T2 G1.2 M1.2 संजययान; to it K5 D1.2.5 G1.2 M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name*: Ds संजयहस्तिनापुरगमनं; D10 संजयागमनं; T1 G1 M संजयप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds.7 31; Ds (sec. m.) 29; Ds S 32 (M 33). — *S'loka no.*: Dn1 32; Ds 33.

33

~~33~~ This adhy. is missing in K3 (cf. v. 1. 5. 32. 15); 1-92^a is missing in B1 (cf. v. 1. 5. 30. 37), and 1-34 is missing in Dn2 (cf. v. 1. 5. 32. 30). K3 and B1 are mostly ignored in this adhy.

1 ^a Most MSS. द्वास्थं. Gs-5 चाह; Ms.4 त्वाह (for ग्राह).

2 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a T1 Gs-5 प्रेषितो (for प्रहितो). — ^b T1 G4 द्वास्थः; Gs सूतः (for दूतः). — ^c D1.9 त्वा (for त्वां). K2 Ds T1 G1.2.5 M °प्राज्ञ (Ds M1.2.5 °प्राज्ञो); G4 °बाहो (for °राज्ञो). — ^d K2.5m Gs-5 M महाराजो; K4 D1.2.4.7 °प्राज्ञो; K5 T2 °प्राज्ञो; Ds Ds.6.10 °प्राज्ञ; T1 G1 धृतराष्ट्रो. K1.4.5 B2.3 D1.9 G1.2.5 दिदृक्षते.

3 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a K2 Dn1 Ds.4.7.9 राजनिकेतनं; Gs राज्ञो निवे°. — ^b B (B1 missing) Ds.9 Gs M2 द्वास्थं. G1 मा (for मां). K1 प्रतिबोधय; B3 Ds.6 T2 प्रतिपादय; Ds.4.7-9 संनिवेदय; Ms प्रतिवेदय; Ca.d as in text. G2 प्राप्तं प्रतिनिवेदय.

4 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a Gs महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो). — ^b Ds Gs.4 करोमि (for °तु).

5 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a D (except D1.2.6.8.9; Dn2 missing) T Gs महाप्राज्ञं. — ^b K1.4.5 B2.4.5 D (except Ds; Dn2 missing) T2 नाकाल्यो; K2m नासमयो; Gs नाकार्यो; Gs न कालो; Ca नाकाल्यो (as in text). Cd cites अकाल्यं.

6 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a K1.4.5 B (B1 missing) D (except Ds; Dn2 missing) T2 Gs अकाल्यो (D1 °काल्यं); Gs अकार्यो (for अकाल्यो). — ^b S (except T2 G2.5) महाराजो (for जातु राजा). B (B1

G. 5. 976
H. 5. 33. 6
K. 5. 33. 6

द्वाःस्थ उवाच ।

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेष्काल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञं संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयो विदुर प्राप्नो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति).
G2 अब्रवीत्पुनः (for ब्रवीति माम्). — After 6, G2
reads 13.

7 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 7-8.
— *) G2 प्राञ्जलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं). — For 7, K
(K2 missing) subst.:

166* एवमुक्तः प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn2 missing (cf. v. l. 1); G2 om. 8 (cf. v. l.
7). Before 8, G2 ins. विदुरः. — *) K2 D5.10
महाप्राज्ञ. — *) K2 किञ्चित्; K4 Dn1 D2 किञ्चित्; B2
किञ्चित् (for किञ्चन). D3.4.9 यदि (D2 'च्च') किञ्चिन्मया
कार्यं; D2 वचनं तव कर्तव्यं. — *) B2 किं करोमि (for
अयमस्मि). — After 8, T1 G1.4 read 13-14.

9 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — *) D2 T1 G2 तु;
G4 स (for च). D2 G4 मा (for मां).

10 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — *) G2 अथ (for
तस्य). K4 अथ; B2 D1.2 G2 तत्; G4.5 अस्य (for अद्य).
B2 कुरुराजस्य; G2 'सिंहस्य. — *) B2 D1.2 S (except
T2 G1) दहन्मे (B2 'हते; G2 'हते) सर्वगात्राणि.

11 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — *) K2 B (B1
missing) D (Dn2 missing) यदनु; G1 यद्यत्र (for
यदिह). — *) K4 च हि (for ब्रूहि). K (K2 missing)
हितं (for हि नः). — *) D1.2.9 G2 शुचिः; G2 यतः (for
हसि). M अर्थधर्मविशारदः.

12 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — *) G2 प्रयाति
(for गतानि). — *) K1.2.5 अत्र (for एव). B2.5 मेघ;
G2 मेघ; G2 मम; M च मे (for हि मे). K2 अस्ति; D2.9

तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११

यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो

न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि

किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

विदुर उवाच ।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।

हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।

कच्चिन्न परवित्तेषु गृह्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

अत्र; D2 च; G2 इह (for अद्य). K1.4.5 (sup. lin.)
B2.5 D1.2.4.7.8 G2 M Cn प्रचिता; K2 प्रशंसा; T2
विचिता (for ऽद्य चिन्ता). — After 12, S (except
T2) ins.:

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-

त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।

यथा च नस्तात हितं भवेत्

प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T1 G (except G2) त्वं (for सर्वं). — (L. 2)
T1 G M4 (sup. lin.) मनीषितं (for सान्त्वं तस्मै). — (L. 3)
T1 G1.5 भवेच्च; G2-4 भवेत्तत् (for भवेत्). — (L. 4) T1 G
प्रजाश्च सर्वाः (G1m तन्मे) सुखिता भवेयुः.]

13 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D2 om. 13-14; G2
om. 13. T1 G1.4 read 13 and 14 after 8; G2 reads
13 after 6. — *) N (except B2; B1 Dn2 missing;
D2 om.) चौरं (for चोरं). Ca cites हृत्स्वं; कामी, चौरश्च.
— After 13, G2 reads 15^{ab}.

14 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D2 om. 14 (cf. v.
l. 13); G2 om. 14. For T1 G1.4 cf. v. l. 13. — *)
G2 M1.2.4 अस्पृ^० (for न स्पृ^०). — *) B (B1 missing)
D (except D1.9; Dn2 missing; D2 om.) T2 G2 च
(for न). — *) G1.4 M1 (sup. lin. as in text).2.4
गृह्यन् (for गृह्यन्). K2 B (B1 missing) D (except
D1.2.9; Dn2 missing; D2 om.) न परितप्य (D2 D2
before corr. 'प्य)से (for विपरि^०).

15 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G2 reads 15^{ab}
after 13. — *) T1 G अहं (for ते). K4 सर्वं; T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।

अस्मिन्नाजर्षिर्वंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५

विदुर उवाच ।

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च द्विस्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८

यस्य कृत्यं न विद्वन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९

C. 5. 294
B. 5. 33. 19
K. 5. 33. 25

क्षत्तः (Gs त्वत्तः) (for धर्म्यं). — ^b) K (Ks missing) D1.2 T1 G4.5 निः (for नैः). — ^c) K1.2.4 वै (for हि). — ^d) T1 G1.5 प्राज्ञसंमतः.

16 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., K (Ks missing) D1.2.7.8 S (except T2) ins.:

168* राजा लक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।

प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।

विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ।

अचिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।

आनुशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् ।

गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहुन्केशांस्तिष्ठति ।

दुर्योधनेन सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा ।

एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।

आत्मज्ञानं समारम्भस्तिष्ठति धर्मनित्यता ।

[(L. 1) D1 राजन्; Gs-s M राज- (for राजा). Ks D1 अधिपो (for अपि यो). — (L. 2) K2 Gs प्रेष्यः; Cn प्रेष्यः (as above). T1 G M प्रेषिता (Gs प्रेषिता); Cn प्रेषितः (as above). M3-s सोस्तु (for चैव). — (L. 3) D1 तत्र; D2 त्वं तु; Ds त्वं च (for च त्वं). S (except T2) विपरीतः सपुत्रम् (T1 G1-s त्वं). Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न. S (except T2) लंभितः (for संमतः). — (L. 4) Ks D1 Cn अचिषां प्रज्ञयाचैव. S (except T2) धर्म्यया; Cn धर्मात्मा (as above). — (L. 5) K1.5 D1 सत्यात्परा; T1 Gs-s M क्रमः. — (L. 6) Ks D1 गुरुत्वात्. K2.4 D2.8 M तिष्ठति; Cn as above. — (L. 7) D1.2 सौबले च; S (except T2) दुःशासने (for सौबलेये). S (except T2) राजन्कर्णे च (M कर्णे) सौबले. — (L. 8) S (except T2 M5) आत्मनो (for कथं त्वं). D2 शान्तिम् (for भूतिम्). — (L. 9) S (except T2 M5) असंरम्भः (for समा). K1.5 D1.7.8 आत्मज्ञानसमा. — Of this passage, lines 1-6 are an anticipation (with variation) of 5. 34. 81-83; and, similarly, lines 7-8, of 5. 35. 66. The Bombay ed. of the comm. of Nil contains a comment on this passage with the remark: कश्चित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an interpolation

made in the comm. by some modern Pandit! The MSS. of Cn ignore this portion of the comment altogether. The passage is unnoticed in Ca. d. s.]

— After the above, K1.5 D2.7 read 17^{ed} (repeating it in its proper place); while S (except T2) cont.:

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः ।

एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राज-

न्नुक्च द्रोणी वोढनी पीडनी च ।

एतद्वाजन्ध्रवतो मे निबोध

एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽस्य सच्च ।

[(L. 2) M तक्ष्यात् (for राजन्). — (L. 3) T1 Gs पेढनी; G1 वोढनी; G2 वोढिनी; G3.4 वेधनी (for वोढनी). — (L. 5) G1.3.4 वै; G2 च (for पुरुषात्).]

— ^c) Ks T1 G3-s आस्तिकः श्रद्धानश्च.

17 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ds अमर्षं (for हर्षं). Ds दंभः; Cs दर्पः (as in text). — ^b) K1.5 Cs अमान्यमानिता. — K1.5 D2.7 read 17^{ed} for the first time after 168* (cf. v. l. 16), repeating it here.

— ^c) K1 (before corr. as in text). Dn1 D2.4.9 T2 G (except G5) अर्थो (for अर्थान्). — ^d) = 18^d, 19^d, 20^d etc. — After 17, T1 G1.5 M read 20; while D2 ins.:

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

कितवेन कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ।

[= (var.) 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255.]

18 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 18-20; Ds G4 om. 18-19; B2 om. 18. T1 G1.5 M transp. 18 and 19. — ^a) K2.4.5 मन्त्रं (for कृत्यं). M विदंति (for जानन्ति). — ^b) D2 मित्रं (for मन्त्रं). K2.4.5 m बाह्याश्चाम्यन्तराश्च ये. — ^c) K2 अभि- (for अस्य).

19 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 Ds.9 G2.4 om. 19 (cf. v. l. 18); Gs om. 19-26. T1 G1.5 M transp. 18 and 19. — ^a) K2 Ds निमंति; T2 विदंति. — ^c) T1 Gs M च (for वा).

20 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 Gs om. 20

C. 5. 990
B. 5. 23. 10
K. 5. 33. 27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किञ्चिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो हृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्त्रिकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf. v. l. 18, 19). T₁ G_{1.5} M read 20 after 17; G₂, after 22. — ^a) K₄ Dn₁ D₇ संचारिणी; all comm. संसा (as in text). — ^b) G₂ धर्मार्थो वशमुच्यते. — ^c) D_{7.8} कामार्थं न; G₅ कामाज्ञार्थ. — After 20, D₇ ins.:

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।

राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 21 (cf. v. l. 19); G₄ om. 21^{ab}. — ^b) K₂ हि कुर्वते; D₅ च कुर्वति; G₂ M उपकुर्वते. — ^a) D₉ G₂ पुरुष (for भरत). B (B₁ missing) Dn₁ D₅ D_{8-9.10} T₂ नराः पण्डितबुद्धयः (B₃ वृत्तयः; D_{8.2} मानिनः).

22 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ D₁₀ G₃ om. 22 (cf. v. l. 19). — ^b) K₁ D₁ चार्थान् (for चार्थ). G₃ cites अर्थ (as in text). D₅₋₆ T₂ (by corr.) च; G₃ न (as in text). D₁ M कामं; D₃ (sup. lin. as in text). 4.5.9 G₅ कामान्; G₃ as in text. — ^c) K₄ असंपृष्टः; T₁ G₅ संपृष्टः; G₄ संस्पृष्टः; Ca. d. s असंपृष्टः (as in text). K₁ B_{2.3} Dn₁ D₅ D_{8-9.10} T₂ व्युपयुक्ते; D₁ व्युपयुक्ते (sic); D₉ नोपयुक्ते; G₃ उप; Cd. n व्युप (as in text). K_{1.4.5} (m as in text) परस्य; D_{3.4.6} T₁ G_{4.5} परार्थ; Cd. s परार्थ (as in text). G_{1.2} M न संपृष्टोपयुक्ते परार्थ. — ^a) D₂ प्रथितं (for प्रथमं). — After 22, G₂ reads 20.

23 = (var.) Hitopades'a (ed. Peterson) l. 127. — Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 23 (cf. v. l. 19). — ^c) D_{8.4} T₁ G (G₃ om.) न वि (for च न). — ^a) D₅ मानिनः (for बुद्धयः). K₁ पण्डिता भरतर्षभ.

24 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 24 (cf. v. l. 19). — ^a) K₂ S (except T₂ G₂; G₃ om.) प्रकृष्टे; Ca. d. प्रक्रमते (as in text). — ^b) G₅ नांतर्वसति; Ca. d. s as in text. K₄ G₅ कर्मणां; G₃ as in text.

25 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 25 (cf. v. l. 19). — ^a) K₄ आर्ये (for आर्य-). K₄ रस्यन्ति; D₂ सज्यन्ते. — ^b) B₃ D₅ D₉ G₅ M₄ भूति (D₉ त्ति) कर्मणि. B₃ युज्यते (for कुर्वते). — ^c) D₉ हेतु (for हितं). T₁ G_{1.5} M transp. च and न. T₁ G_{1.5} अभ्यसूयन्ते; M अप्यसूयन्ते. — ^a) D₉ S (except T₂ G₂; G₃ om.) पुरुषर्षभ (D₉ भाः).

26 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₂ G₃ om. 26 (cf. v. l. 19). — ^a) K (K₃ missing) आत्मसन्माने. S (except T₂ G₂; G₃ om.) न प्रहृष्यति संमाने. — ^b) K₁ D_{8.4} M₂ अपमानेन (K₁ ने च); K_{2.4.5} D₈ G₃ अवमाने च (for अवमानेन). K (K₃ missing) कुप्यति (for तप्यते). D₈ न तप्यते परोदये. — ^c) K₄ D₁ G_{1.4} गंगा (for गाङ्गो).

27 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₄ G₃ om. 27-28. M transp. 27 and 28. — ^a) S (except T₂; G₂ om.) मनोज्ञः; G₃ तत्त्वज्ञः (as in text). G₃ cites तत्त्व. — ^a) S (except T₂; G₂ om.) स वै (for नरः). — After 27, T₁ G₁ reads 39.

28 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₄ G_{2.3} om. 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28. — ^{ab}) K₂ B_{2.5} D₅ ऊहवान्; D₈ ज्ञानवान्; G₃ ऊह (as in text). Cd. n. s cite ऊहः. D₈ प्रवृत्तिमान्निमित्तज्ञो बुद्धतामनुभाववान्. — ^c) S (except T₂; G_{2.3} om.) बुद्धवाक्यस्य (G_{1.4} श्रु) (for आशु ग्रन्थस्य). K₁ D_{2-4.8} यः (for च). — ^a) K_{2.4.5} B (B₁ missing) Dn₁ D₅ D_{1.5-7.9.10} T₂ यः स; D₈ स च (for स वै).

29 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). Dn₁ om. 29. — ^a) D_{8.4} शास्त्रं; Ca. d. s श्रुतं (as in text). K₁ चैव (for यस्य). — ^b) D₂ यस्य (for चैव). — ^a) D₅ D₉

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थाश्चाकर्मणा ग्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
 अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
 बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
 अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
 विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
 परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
 यश्च कुप्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
 अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८

C. 5. 1009
 B. 5. 33. 39
 K. 5. 33. 47

लभेतु (for लभेत). — After 29, Gs. 4 M1 read 39.

31 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Ca स्वमन्त्रं (for स्वमर्थं). D2 सं- (for यः). — ^b) Ca पराज्ञः; Cd.s परार्थं (as in text). ☞ Ca: परार्थमिति असम्यक् । ☞ D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति. — ^d) T1 G1.5 स (for च). T1 G1 इहोच्यते; G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते). K1.2.4 तमाहुर्मूढलक्षणं; D2 यः स मूढतमो नरः. — After 31, Ds ins.:

172* यः प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु सज्जते मूढस्तरुदच्युतं विदुः ।

On the other hand K4 ins. 173* after 31.

32 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 om. 32-34. — ^a) G4 M1.3.4 अकामां; Ca as in text. G5 यः कामयते (for कामयति यः). — ^b) Gs. 4 M1.3.4 कामयानां. K5 B (B1 missing) D (except D1.2) T2 G2.3 परित्यजेत् (G2 'जन्' (for परिद्विषन्). — T2 om. 32^d-34^d. — ^d) = 33^d, 38^d. K1.2.5 'लक्षणं' (for 'चेतसम्').

33 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 T2 om. 33 (cf. v. 1. 32). K2 reads 33 after 35. — 33^{ab} = Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3. 231^{ab}. — ^b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात्. — ^d) K1.2.5 Ds मूढलक्षणं.

34 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 om. 34 (cf. v. 1. 32); T2 om. 34^{ab}. — ^a) Ca cites सेव्यानि. — ^b) K2 Ds Ca विचिकित्सति. — ^c) Ds क्षिप्रार्थी; G5 क्षिप्रस्य; Cd.s as in text. — ^d) K1.2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम. — B (B1 missing) D (except D1; Dn2 missing) T2 ins. after 34: K4 (which om. 32-34) ins. after 31:

173* श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।

सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for दैव*). D2 अपि; Ds. 4 च (for न). D2-4 न; T2 वा (for च). — (L. 2) D2-5. 3. 9 T2 भजते (for लभते). Ds2 D2.10 मूढचेतसं (D2 'नं').]

35 35^{ab} = (var.) Hitopades'a 2. 45. — Dn2 resumes! — ^a) Gs. 4 M संप्रविशेत् (for प्रविशति). — ^b) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — ^c) K1 D2 T1 G5 विश्वसिति. T1 G M अप्रज्ञातेषु; Ca.d अप्रमत्तेषु (as in text). B (B1 missing) Dn Ds Ds-10 T2 अविश्वसे विश्वसिति (Ds1 Ds 'सति; T2 'सीत'); D1 विश्वसेयः प्रमत्तेषु. — ^d) K2 नराधिप (for 'धमः'). — After 35, K2 reads 33.

36 ^a) K1.2.4 D1.6.3 G2 परान्; Dn2 एवं (for परं). — ^c) D1 यस्तु; Ds यच्च. K1.2 कुप्यति (for कुप्य*). B (B1 missing) D (except D1-4.3) T2 अनीशानः; Gs अशक्तः सन्; M नीचः सन् (for अनीशः सन्). — ^d) D1 वै; G4 तु (for च). K1.4 मूढः सदा; T1 G (except G2) मूढतरः. Ds. 4 नृप (for नरः). K2 मूढचेता नराधिप.

37 ^a) G5 वधं (for बलं). Ds अज्ञात्वा; G5 आस्थाय (for अज्ञाय). — ^b) Dn1 Ds Ds. 4.3 T G (except G2) Ms 'परिवर्जितः'. — ^c) D1 वै कामं; Ca.d.s नैष्कर्म्यात् (as in text). S (except T2 G2) असाध्यं कर्म यः कुर्यात्. — ^d) Ds स (for इह).

38 G2 om. 38-39. — ^a) Ds. 4 Gs अशिष्यान्; Ca.d अशिष्यं (as in text). — ^b) D1 न (for च). D1 शिष्यं; Ca.d.s शून्यं (as in text). T1.2 (before corr. as in text) G (G2 om.) M1 (sup. lin. as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4.5 M1 'प्यं') न शास्ति च (T2

C. 5. 1010
M. 5. 3. 40
N. 5. 23. 37

अर्थ महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविमज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुमुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च बध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्त्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुङ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते). — °) Dn1 कमर्थः; Dn2 कंदर्पः; G5 कातर्यः; all comm. कदर्थ (as in text). Ds2 प्रसते (for भजते). K2 Ds Ds T1 G (G2 om.) तु (for च). — K4 om. from 38^d up to वासश्च in 40^b. — °) G5 विदुर् (for आदुर्). K1.2 मूढलक्षणः; Ds मूढचेतनं.

39 K4 G2 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 G1 read 39 after 27; Gs. 4 M1, after 29. — °) K2 D1.2.8 T G1.4 च (for वा). — °) G5 यः पंडित इहोच्यते.

40 K4 om. up to वासश्च (cf. v. l. 38). — °) K2.5 (sup. lin. as in text) घत्ते; Ca वस्ते (as in text). K1 सु- (for च). — °) K1 असं (for योऽसं). G5 Ca मूते (for भृत्ये). — °) K2 (m as in text) पुमान्; G3 स्मृतः (for ततः).

41 °) Ds Gs-5 M1.3.5 महाजनाः; Ca as in text. — °) S (except T2 G1.2) तत्र मुच्यते (T1 लुप्यते); Ca विप्र (as in text). — °) K2 B2 पापेन; Ca दोषेण (as in text).

42 = (var.) Pañcatantra 1. 219; = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1355; = (var.) Śukasaptati (text. simpl.), ed. R. Schmidt (Leipzig 1893), p. 101. — °) G5 द्वि (for न). — °) G2 धनुर्भुता; G3 M (except M1) महेषुणा. — °) D2 हंति (for हन्याद्).

43 Ds om. 43. G4 transp. 43 and 44. — °) S (except T2) द्वौ; Ca. d. s द्वे (as in text). — °) K1.2.4 Dn1 D1-4.7.8 G5 वशीकुरु; Ca वशे कुरु (as in text). — °) G4 हित्वा; Ca. d जित्वा (as in text). B1 D2 T विजित्वा; Ca विदि (as in text).

44 G4 transp. 43 and 44. — °) T1 G विषधरो. — °) K2 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr.) एकेन (for एकश्च). — °) Ds Ds राज्यं (for राष्ट्रं). — °)

K1.5 (orig.) मन्त्रनिश्चवः; K2.4.5 (inf. lin.) °निश्चवः; B (B1 missing) Dn D2-7.10 T2 (before corr. as in text) G2 Ca. s °विष्टवः; D1 °निश्चवः; Ds °विष्टवः; T1 °विष्टवः.

45 = (var.) Pañcatantra 5. 88. — °) D2-4.7 स्वार्थान्; T1 G1-4 चार्थः; G5 शास्त्रं (for चार्थान्). — °) S (mostly) जाग्रियात्.

46 °) D1 अद्वितीयस्य (for °तीयं तद्). K2 Ds transp. तत् and यत्. K4 Dn1 Ds Ds °बुध्यते; Ca. d as in text. — °) T1 G1 संयानं; G3 संधानं (for सोपानं).

47 = (var.) B. 12. 160. 34. — °) G2 क्षमावतो. — °) K (Ks missing) B2.3.5 Dn Ds D2-10 T2 G2 उपपद्यते; D1 एव लभ्यते (for °लभ्यते). — After 47, N (Ks B1 missing) T2 G1.2 ins.:

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

[K (Ks missing) D1 G2 अपि (for अस्य). Ds. 6 T2 धनं (for बलम्). G2 क्षमया हि परं बलम्.]

D2 (marg.). 3. 4. 7. 10 T2 G1 cont.:

175* क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।

क्षमा वशीकृतिर्लोकं क्षमया किं न साध्यते ।

शान्तिखङ्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।

अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L. 3) D20 transp. किं करिष्यति and दुर्जनः.]

D2 (marg.). 3. 4. 7. 10 (marg.) T2 G1 cont.: K (Ks missing) B (B1 missing) Dn Ds D1.5.8.9 G2 ins. after 174*:

176* अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca. d. s! — (L. 1) K (Ks missing) B2.4 D2-4 G1.2 चापि; D1 अपि (for चैव). G2 वर्जं (for योजं).]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सपौ विलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नसिल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्पुरुषं किञ्चिदसतो नार्थयस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।

यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५

C. 5. 1032
B. 5. 33. 62
K. 5. 33. 69

48 °) B₂ D_n D_s D_{8-7.9.10} T₂ वृत्तिः; D₈ T₁ G (except G₂) M तुष्टिः (for दृष्टिः).

49 = (var.) C. 2. 1958; 12. 665, 2049; 13. 2180. — °) D₁ G_{1.5} M (except M₂) सपौ. D_n D₁ S (except T₂ G₂) विलशयाविव; D₇ शयानि च. — °) K₂ om. च. K₄ विरोद्धतं; B₃ अवियोद्धारं; B₅ D₈ D_{8-7.9} S (except T₁) अप्ययोद्धारं; D₁ अप्यहंधानं (for अवियोद्धारं). — After 49, D₂ ins. 180*, followed by 178* (cf. v. 1. 54, 52). On the other hand, T₁ G_{1.4.5} ins. after 49:

177* पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।
followed by line 2 of 179* (cf. v. 1. 52).

50 °) K_{2.5} D_{n1} D₇ विराजते; D_{8.10} [S] धिरोचते; S (except T₂ G₂) महीयते; C_{d.8} विरोचते (as in text). — °) T₁ G (except G₂) M न ब्रूयात्; T₂ (before corr. as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्). D_{n2} D_{1.10} कंचित् (for किं). — °) K₁ B_{2.4.5} D_n D₈₁ D_{8.6.9.10} T₂ [S] नर्चयंस्तथा; K₄ B₈ नार्चयंस्तथा; K₅ D_{8.4.7.8} नाश्र-
मंस्तथा; D₂ G₂ [S] नर्थयंस्तथा; T₁ G_{1.8-5} नार्थयेत च; M नार्थयेत च.

51 °) D₁ S (except G₂; T₂ by corr.) मूर्खाः (D₁ लोकाः) पूजितपूजकाः. C_d cites लोकः. — After 51, D₂ G₂ ins. 179* (cf. v. 1. 52).

52 B₄ om. 52. — °) K (K₈ missing) शरीरस्याव-
शोष (K₁ °पि)णौ; B (except B₃) D_{n2} D_{2-4.9} T₁ G₁ M₁ (sup. lin.) C₈ परिशोषिणौ; D₈ G₂ परिशोषकौ. — °) M₁ (sup. lin.), 2-4 both times यत् (for यः). — K_{2.4.5} D_{8.10} ins. after 52: K₁, after 54: D_{2.7}, after 180*:

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[= (var.) Pañcatantra 1. 345. — (L. 1) K₅ D₁₀ पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके). D₈ भेदकौ (for भेदिनौ). — (L. 2) D₂ (marg. sec. m.) स्वामिना संयुक्तश्च.]

After the above, K₄ D₁₀ ins. 180* (cf. v. 1. 54). — K₂ D₁₀ ins. after 53: K₄, after 180*: K₅ D₈, after 178*: D_n D₈₋₇ T₂, after 52: D₂ G₂ after 51: T₁ G_{1.4.5} (all four om. line 1), after 49:

179* द्वाविमौ न विराजते विपरीतेन कर्मणा ।

गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ।

[(L. 1) D_n द्वावेव (for द्वाविमौ). — (L. 2) T₁ G_{4.5} वै (for च). T₁ G_{4.5} सारंभः (for कार्यवान्). D₈ अथ (for एव). K₂ कार्यारंभश्च भिक्षुकः.]

— After the above, K₅ D₈ ins. 180*.

53 °) G₅ लोके (for राजन्). — °) D₁ सर्वस्य (for स्वर्गं). — °) K₅ M₄ प्रतापं (for प्रदानं). — After 53, K₂ D₁₀ ins. 179*.

54 = (var.) C. 12. 798. — °) T₁ G₅ M₁ (sup. lin.) न्यायार्जितस्य. K_{1.2} D_{2.6} T₁ G_{1.5} M₁ (sup. lin.) वित्तस्य. — °) K₂ विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ). D₁ T₁ G_{1.5} व्यति° (for अति°). — After 54, K₁ ins. 178*. — K₂ D_n D₈₋₇ T₂ ins. after 54: K₄ D₁₀, after 178*: K₅ D₈, after 179*: D₂, after 49:

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्धा दृढां शिलाम् ।

धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) D_{n1} D₈₋₇ T₂ विनिक्षेप्यौ (for निवे°). K_{2.4.5} D₈ द्वावेवाप्तु प्रवेष्ट°; D₂ द्वाविमावप्तु निःक्षेप्यौ (for the prior half). K_{2.4} D₈ कंठे; D_{5.6} गार्दं (for गले). D_{5.8} गले (for दृढां). — (L. 2) K₄ D_{2-5.7} T₂ धनिनं चाप्यदातारं. C_n cites अप्रदातारं.]

— After the above, D_{2.7} ins. 178*.

55 °) D₂ अन्यो; C₈.np त्रयो (as in text). K₅ B₈ D_{5.6} T₂ C_n उपायाः; D₂ न्यायः; C_{d.8}.np न्यायाः (as in text). — °) K₂ किल भारत (for भरत°). — °) K₁ तत्व°; K_{2.4} D₂ G₂ C_{d.8} वृत्त°; D₁ वृत्ति°; D_{3.4.7} G_{1.8.5} M धर्म° (for वेद°).

56 = (var.) Hitopades'a 2. 63; = (var.) Śārṅ-

C. 5. 1033
E. 5. 33. 68
K. 5. 32. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।

gadharap. 1366. — °) K₂ यथावृत्तं (for यथावत्तां).
57 = 1. 77. 22; = (var.) Manu 8. 416. — °)
D₁ भार्या दासस्तथा सुताः. — °) D_{1.7} S (except T₁
G₂) एते (for ते). — After 57, N (except K_{1.2.5}
D₁; K₃ B₁ missing) T ins.:

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । [5]
श्रीनेताम्भारणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रास्त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L. 1) B_{2.4.5} D_{3.4.7.8.10} °भिमर्षणं; D₂ °भिमर्शनं.
— (L. 2) K₄ D₂ सुहृदां च; D_{3.4} शुश्रूषोश्च; T₂ (by corr.)
विहितस्य (for सुहृदश्च). B_{2.4} D₃ D_{5.6.8-10} T₂ मयप्रदाः
(for क्षया). — (L. 3-4) = Bhagavadgītā (Vulg.) 16.
21. K₄ D_{3.4} एतत् (for इदं). — After line 4, T₁
reads 58. — K₄ B₅ D_n T₁ read lines 5-6 after
line 8. — (L. 5-6) Om. (hapl.) in B₄. D₂ T₁
विषमानपि न त्यजेत्; D_{3.4} °मेवपि न त्यजेत्. — (L. 8)
D_{n1.n2} (before corr.) D_{3.4.7} कृत्वा; C_n कृच्छ्रात् (as
above).]

58 T₁ reads 58 after line 4 of 181*. — °) K_{2.4}
अपि; S (except T₂ G₂ M₅) हि (for तु). — °) K_{1.2.5}
D_{3.9} विद्यात्; D_{n1} D₁₋₄ जह्यात्; M₄ (inf. lin. as in
text) विद्वान् (for विद्यात्). — °) D₁ transp. अल्पप्रज्ञैः
and न दीर्घसूत्रैः. D₁ प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्). B₃ D₃₁
(sup. lin.) C_{n.s} रमसैः; C_{d.np.sp} अलसैः (as in text).
K₁ C_{d.ap.np} अशनैः; D₃ D_{3.9} अबलैः; C_{3.s} चारणैः

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः

सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाशयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता मातागिरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयेल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

(as in text).

59 °) S (except T₂) चत्वारस् (for चत्वारि). — °)
D_{5.8} श्रेयः (for श्रिया). K_{1.2.4} D₂ G_{2.4.5} M₁ अभि-
युक्तस्य (K_{3m} अवियुक्तस्य); M₂₋₅ C_d °भूतस्य (for °जुष्टस्य).
K₁ मनुष्यधर्मे; D₃ D₉ G₄ गृहस्थधर्मे (for गृहस्थधर्मे).
— °) B₂ T G₁ (before corr.). 2.3.5 M Cap श्रान्तः;
D_{3.4} आर्तः; G₄ श्रान्तः; C_{3.d.s} वृद्धः (as in text).

60 °) D₉ G_{1.2} M₅ °प्राज्ञः; T₁ G₅ M₁₋₄ °प्राज्ञः (for
°राज्ञ). — °) K₂ श्रेयस्कानि; K₃ B (B₁ missing) D_n
D₃ D_{3-7.8.10} T₂ M₅ C_{3.s} साद्यस्कानि; D₁ यशस्यानि; G₃
सदृशानि; G₄ सद्यस्तानि; C_d as in text. — °) T₁ G₅
एतानि; G₃ तानि (for इमानि). G₄ M (except M₁)
तानि वक्ष्यामि मे शृणु.

61 °) D₃ देवतानां (for देव°). C_n cites देवताः.
— °) K₂ महात्मनां (for च धीमताम्). — °) M_{3.5}
विनाशः (for °शं). M₃₋₅ °कर्मिणां (for °कर्मणाम्).
— After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbha-
konam ed. ins. the foll. stanza (which is noticed in
the comm. of Arj., but not found in our MSS. !):

182* चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्यथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥

[= 1. 85. 24; = (var.) 5. 35. 38.]

62 °) G₃ पंचैव तु (for पञ्चाशयो). G₃ M मनुष्याणां.
— °) D₁ समंततः (for प्रयत्नतः).

63 °) D_{3.9} G₄ पूजयेल्लोके. — °) T₁ G_{1.4.5} चाप्नोति
(for प्राप्नोति). G₂ पुष्कलं (for केवलम्). — °) K_{1.2.4}
ब्राह्मणान्; S (except T₂ G₂) च भृत्यान्; C₃ मनुष्यान् (as
in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा हृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घस्रवता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवाणवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनस्रया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१

C. 5. 1059
B. 5. 33. 24
K. 5. 33. 91

64 °) Dn1 Ds अमित्रमित्र(Ds °त्रा)मध्यस्था. — °) S (except T2) उदा(T1 अथा)सीनोपजीविनः.

65 =(var.) C. 12. 8782; =(var.) Manu 2. 99. — °) K1.2 स्यात् (for चेत्). — °) K2 Ds Cs क्षरति; T1 द्रवति; G4 द्रवते; Gs M स्रवते (for स्रवति). — °) D1 हरेः; D2m.8.4 T2 गिरेः; Ca.s हृतेः (as in text). B2.4 D7.8.10 पात्रा° (for पादा°).

66 =Hitopades'a 1. 25. — °) K1 एते (for दोषाः). — °) D7 Gs हंतव्या (for हात°). K1.4 वृद्धिम्; K2 श्रेयः (for भूतिम्). — °) Ds.4 मानं (for निद्रा). K2 मोहः; Ks मानः; Ds.4 निद्रा; D7 मानं; Cs तन्द्रा; Ca.d तन्द्री (as in text). K1 तन्द्रा भयं क्रोधनिद्रा.

67 =(var.) C. 12. 2090; =(var.) Pañcatantra 3. 71. — °) Bs मति° (for षडि°).

68 =(var.) C. 12. 2091; =(var.) Pañcatantra 3. 72. — °) K1 Bs भर्तारं (for राजानं). — G2 om. 68°-70°.

69 G2 om. 69 (cf. v. 1. 68). — °) T1 G (G2 om.) एते (for एव). Gs जीवता (for तु गुणाः). — °) K2 Ds Ds G4 M कथं° (for कदा°). — °) K2 अहिंसा च (for अनालस्यम्). — K4 D1-7 T2 ins. after 69: B Dn Ds Ds-10, after 72: T1, after 70:

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गावः सेवा कृषिभार्या विद्या वृषलसंगतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् । [5]
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।

आरोग्यमानुष्यमविप्रवासः

सद्धिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।

स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः

षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । [10]

इंशुंष्टुणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ।

[(L. 1) Om. in K4. D1.2.5.6.8 T2 मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्). Ds अनवेक्षणात् (for अनवे°). — (L. 2) Ds वृषलसंहतिः; D7 विमलसंगतिः. — (L. 3) D2 एतान् (for एते हि). T1 नरं (for नित्यं). D2 सर्वो° (for पूर्वो°). — (L. 4) K4 D1 आचार्यान्. Dn1 Ds.4.6.7 T2 कृतकृत्या नरेश्वरं. — (L. 5) K4 D1-4.6 T च (for तु). Dn1 Ds कृतार्थश्च. Dn Ds (before corr.) T1.2 (before corr. as above) प्रयोजकं; Ds (after corr.) प्रयोजकान्. — (L. 6) B2 निर्गदाः; T2 ह्यरोगाः (for आतुराः). K4 B (except B2; B1 missing) Ds Ds.10 चिकित्सकान्. D2 चिकित्सकमनातुराः. — (L. 9) Bs सुप्र°; Cs स्वप्र° (as in text). Ds D10 अमीतिवासः. — (L. 10) T1 एव (for जीव-). — (L. 11) =(var.) Hitopades'a 1. 19. Some MSS. ईंशुः. Dn1 शृणिः; Ds ग्रही; Cn शृणी (as above). K4 Bs D1-7 T2 त्वसंतुष्टः; Dn1 असंतुष्टः (for न संतुष्टः). — (L. 12) K4 D2 दुःखभाजनाः; D1 दुःखजीविनः (for नित्यदुःखिताः).]

— K4 D1-7 T cont.: B Dn Ds Ds.10 ins. after 69:

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var.) Hitopades'a Prastāyana 16. — (L. 4) T1 षडेव (for षड् जीव-). D7 सुखानिहानि (for सुखानि राजन्). D10 तात (for राजन्).]

70 =C. 3. 13941. — G2 om. 70° (cf. v. 1. 68). — °) Ks Ds अधि°; Bs नातु°; Dn नाधि°; G1.5 सोधि° (for योऽधि°). — °) G1.8.5 च (for स). S (except T2 Gs; G4 damaged) न च; Ca कुतो (as in text). Cd.s कृतानर्थैः. Gs आलस्यैः; Ca. अनर्थैः (as in text). — After 70, T1 ins. 183*.

71 °) K1 Gs एते (for इमे). — °) K1.2 Bs.4 T1 G °पद्यते (for °लभ्यते). — °) N चौराः (for चोराः).

Q. 5. 1080
B. 5. 33. 85
K. 5. 33. 92

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽश्वा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्त्रानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्सरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।

72 K₂ transp. 72^b and 72^d. — ^b) G₂ यागशीलेषु (for यज). — ^d) D_n सुखिषु; T₁ आर्तेषु; C_n मूर्खेषु (as in text).

73 ^a) M तथा (for सदा). — ^b) S (except T₂ G₂) विजिगीषुणा; C_a व्यसनोदयाः (as in text). — ^c) K₁ D₁ T₁ वै (for वैर). — ^d) G₁ कृतमूलाः; C_a कृतमूलाः (as in text). K_{1.2} D_{1.2} हि; K₄ D_{3.4.9} G₂ अपि (for च). K₅ इव दुःसाः; B (B₁ missing) D_n D_s D_{5.6.8.10} T₂ अपीश्वराः (for च पार्थिवाः).

74 = Pañcatantra (Pārṇabhadra's recension) l. 158. — ^b) T₁ G₃ वाक्पारुष्यपञ्चमं (catalectic!); G₃ वाक्पारुष्यपञ्चमं. — After 74, K (K₃ missing) D_{2.7} read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except K₁) repeating it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°, and कुलं चैव for च कौल्यं च); cf. v. l. 80 also.

75 ^b) B_{2.4} भवन्ति (for नरस्य). D₁ हि विनश्यतः (for विनशिष्यतः). — ^d) B₃ प्रबोध्यते; C_{a.d.s} विरु° (as in text).

76 ^a) M उपादत्ते (for चादत्ते). — ^b) B₅ D_{3.4} जिघांसते. — ^d) K₂ अधिगच्छति; D_{s1} D₁ अभिनन्दते.

77 ^a) B_{2.4.5} D (except D_{5.6.10}) G₂ नैतान् (for नैतान्). G₅ कृच्छ्रेषु; C_{a.d.s} कृत्येषु (as in text). — ^b) K_{2.4} अप्यसूयति; B₃ D_{1.5.6} T₂ अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K₂ ins.:

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्नः पराभवः ।

— ^a) K_{4.5} D₃ बुद्ध्या; B (B₁ missing) D_{n2} D_s D_{2.5.10} T₂ G₂ बुध्येद्; G₄ वाचा (for बुद्ध्या). K₄ D_{s1} D_{3.4} G_{3.4} बुद्ध्या; K₅ D₃ चैव (for बुद्ध्या). K_{1.5} D_n

एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्या विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेदस्य त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

D_{5.6.10} T₂ M₂ विसर्जयेत्; K_{2.4} D_{1.3.4.7} G_{2.4} च वर्जयेत्.

78 ^a) D_{3.4.9} एतानि (for हमानि). — ^b) B₃ महास्थानानि; D₁ रमणीयानि (for नव°). C_s cites हर्ष-स्थानानि. — ^d) T₁ G (except G₂) तथैव (for तान्येव). K₂ D₃ सुसुखान्युत (D₃ °नि च); K₅ B_{2.4.5} D_n D_{7.9.10} स्वसुखान्यपि; D₁ च सुखानि च; D₂₋₄ सुसुखान्यपि.

79 ^a) D_{n2} सखिभिर्वै (for च सखिभिः). D_{n1} मित्रेण; D₃ सुखिभिः; C_{a.d} सखिभिः (as in text). — ^b) D_{n1} D_{3.4.9} सुमहांश्च (for महंश्चैव). — ^c) K₂ तनयस्य (for पुत्रेण च).

80 ^a) M (except M₅) तु (for च). D₁ G₃ M °लाभः; T₁ °जातः; C_s °लापः (as in text). — ^b) K₁ B₂₋₄ D_{2.10} G₅ C_a स्वयूथेषु; K_{2.4.5} °पूजयेषु; D_n °यूथे च; D₁ प्रयुज्येषु; C_d स्वयूथेषु (as in text). B (B₁ missing) D (except D₁) T G_{1.2.4} C_s समुन्नतिः (for च संनतिः). C_d cites संनतिः. — ^c) K_{1.2.4} अभिप्रेतार्थ-लाभश्च. C_d cites अभिप्रेतस्य. — After 80, B (B₁ missing) D_n D_s D_{1.3-3.8-10} T₂ read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except D₁) repeating it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°). — In D_s D₁₀, (this first occurrence of) 5. 35. 45 is followed by 5. 35. 46 also.

81 ^b) K_{1.2.4} D_{1-4.7-9} C_{np} पांच (K₄ D_{1.3} पंच)-भौतिकं; K₅ D_s C_{s.np} पंच (K₅ पांच)भूमिकं; G₂ पांच°; C_{a.d} as in text. ☞ C_n: पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः । ☞

82 ^a) T₁ G_{1.3.5} M (except M₅) धर्मान् (for धर्म°). — ^d) M transp. श्रान्तः and क्रुद्धः.

83 D_{n1} om. 83. — ^a) K₄ B₃ D_{1.2} भीत°; K₅

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४

यः काममन्यु प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवानिक्षप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।

न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदारामिमर्शम् ।
दम्भं स्तेन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९०

C. 5. 1079
B. 5. 33. 109
K. 5. 33. 110

Dn₂ Ds Ds-6.8.10 T₂ लुब्धः; G₄ भीम^o (for भीरु^o).
— ^b) K₅ B_{2.4.5} D (except D_{1.2.7.9}; Dn₁ om.) T₂
भीतः (for लुब्धः). — ^c) K₅ B_{2.4} Dn₂ Ds Ds-6.8.10
T₂ सर्वे^o (for भावे^o). — ^d) K₄ Dn₂ D_{1.2.5} S (except
T₁ G₅) प्रसज्येत; Ds₂ D₉ प्रसह्येत; Ds₄ प्रमाद्येत; Ds
प्रसंज्येत.

84 G₂ om. 84. — ^c) Ca असुरेन्द्राय. — ^d) T₁
G_{3.4} M₁ वेदे; G₁ चेदं; G₅ वेद; M (M₁ sup. lin.) वादे
(for चैव).

85 Ms om. 85^{ab}. — ^a) G₁ विजहाति (for प्रज^o).
— ^b) Ca.d प्रतिष्ठापयति. — ^c) D₂₋₄ विशेषवान्; G₅
विशेषतः; Ca.d वित् (as in text). — ^d) K₁ (before
corr.) प्रणामं (for प्रमाणम्).

86 ^b) K_{1.4} G₅ विज्ञाय (for विज्ञात^o). D_{1.9} दधाति
(for दधा^o). T₁ G (except G₂) दंडान्. — ^c) D₁ G₂
पात्रं; T₁ G_{1.2-5} M पथ्यं; Ca.d.s मात्रां (as in text).
B_{2.8.5} G₂ यथा (for तथा). D₉ क्षमां च देशं; G₄ पराक्रमं
च (for तथा क्षमां च). T G_{1.2} M_{1.8.4} क्षमं (for क्षमां).
D_{3.4} जानाति मात्रानुगमं च देशे. — ^d) D₉ ईदृशं (for
ता^o). K₁ भजते (for जुषते). Ds₄ समस्ता (for 'ग्रा).

87 ^a) K_{2.4} B₈ T₁ यो (T₁ स) दुर्बलं; D₉ सुदुर्बलं
(for सुदुर्बलं). Dn Ds D_{2.5.8.9} G_{1.2.4} M₅ किंचित्
(for कं^o). — ^b) D₂ युक्त्या; Ca.d.s युक्तो (as in text).
K_{2.4} Dn₁ D₉ M (except M₁) सेवति. — ^c) K_{1.4}
विक्रमं (for 'ग्रहं). — ^d) Ds कालेन (for काले च). K₁

वीरः (for धीरः).

88 ^b) K₁ (inf. lin.).⁴ उत्थानं; K₁ (orig.) Ds
Ca.d.s उद्यानं; D₁ विद्वांसं; D₉ यो योगं (for उद्योगं).
K_{1.2} वा (for च). — ^c) K_{1.2.4.5} (sup. lin.) D
(except D_{1-5.9}) T₂ महात्मा; B (B₁ missing) यता^o
(for जिता^o).

89 K₅ om. 89. — ^b) B_{2.4.5} Dn₁ D_{2-4.6.8.10} T₂
'भिमर्षं; D₅ 'भिमर्षणं; D₁ 'वमर्शं; G₂ 'भिमर्शनं. — ^c) S
(except T G₂) दम्भं (for दम्भं). K_{1.2} D₁ G₂ स्तेयं
(for स्तेन्यं). — ^d) Dn च (for स). K₂ स धन्यः
(for सदैव).

90 ^a) D₁ transp. न and संरम्भेण. K_{2.4} संरंभाद्;
D₉ संरम्भेण (for संरम्भेण). T₁ हरते; G₂ आहरते (for
आरभते). K₅ (sup. lin.) B (B₁ missing) Dn Ds
Ds-6.10 T₂ त्रिवर्गं; Ds-4.9 अर्थकृत्यं; T₁ G₁ परार्थं; M
अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्). — ^b) D₁ अकारितः; T G₅
M_{1.2} नाकारितः; G₁ न चानृतं; G₂ M₂₋₅ न कारितः; G₅
न कामतः; Ca.d.s आकारितः (as in text). B (B₁
missing) Dn₂ Ds Ds-6.10 T₂ तत्त्वम्; D_{1.7} S (except
T₂) सत्यम् (for तथ्यम्). — ^c) B₂₋₄ Ds₁ D_{1.6.8.10} T₂
G₂ मित्रार्थे; Ca.d.s.np मित्रार्थे (as in text). K₅ न
मित्रार्थे रोचते विप्रवादं; S (except T₂ G₂) न च स्त्रियर्थे
यतते विवादं. — ^d) Ds-4.9 न कोपितः (for नापूजितः).
D₁ सः (for च). K₂ अनीशः (for अमूढः).

91 ^a) K₅ Ds m Ca.d.s transp. न and यः. B_{2.4}

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यस्यत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेपं
न पौरुषेणापि विकथ्यतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चि-
त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुदीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशीलं परमाहुरग्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं

नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाज्जातिधर्मा-
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तं विविधाऽल्लोकवादान् ।

D1-4.7 S (except G2) च (for यो). G4.5 M4 अप्य-
स्यति; Ca. d. s अय्य (as in text). D2 यः (for च).
— ^b) K1 G2 (before corr.) दुर्लभः; G3 दुर्बलः (as in
text). D1.8 प्रतिभाव्यं; D3 (m as in text). 4 प्रातिभाष्यं;
G5 'भयं; Ca प्रतिभावः; Cd as in text. G1.5 च याति
(for करोति). D9 न दुर्बलोऽस्मीति करोत्यकार्यं. — ^c) D2
अपि; Ca. d. s अति (as in text). D8 G2 Cd कंचित्;
Ca as in text. D1 कुरुते; D6.8 क्षमते वै; G3 क्षमते (as
in text). D5 नात्याहिते क्षमते वै विवादं; S (except T2
G2) न विग्रहाद्गोच (G4 'द्याप)यते विवादं.

92 B1 resumes from वेपं (cf. v. 1. 1). — ^a) D2
G5 उद्धतः. D9 T2 (after corr.) G5 दोषं (for वेपं).
— ^b) K2 अति (for अपि). K4 हि; Cd वि- (as in
text). Dn G4 अन्यात्; M अन्यं (for अन्यान्). — ^c)
K4 D9 G2 कंचित्. K5 न मूर्च्छितोऽप्याह कटुनि किञ्चित्.
— ^d) G2 जनौघः (for जनोऽपि). K5 D1.2.7 अयं; B5
Dn D8 D5.8.10 T2 हि (for ऽपि).

93 ^a) G5 चैनम् (for वैरम्). — ^b) K1 नांतम्; K2
वास्तम्; S (except T2) ज्ञातिम्; Cd. s नास्तम् (as in
text). — ^c) G3.4 दुर्बलो (for दुर्गतो). K5 B D
(except D1.2.8.9) S (except M1.2.4) अकार्यं; Ca. d. s
मन्युं (as in text). — ^d) K1 नरस्य; K2 तदस्य (for
तमार्यं). Dn1 आह (for आहुर). K4.5 B Dn2 D5
D8-8.8.10 T आर्याः; Dn1 पूर्णः; D1 अग्रे; G2 आढ्यं;
M1 (sup. lin. as in text). 2-5 अर्थं (for अय्यम्).

94 ^a) K2 यः (for वै). D1 T G कुरुतेति (T1 'ते ते;
G4 'ते यः) (for वै कुरुते). T2 मोहं (for प्रहर्षं). — ^b)
K5 B D (except D1.2.7) T1 (m as in text). 2 G1.5
ग्रहष्टः; Ca. d प्रतीतः (as in text). — ^c) K2 D8 G4 तु;
D1 T2 G5 नु (for न). K2 B2.4 D7.10 G2 न तापं; D9
प्रलापं; T2 (before corr.) न पापं (for ऽनुतापं). — ^d)
K5 B D (except D1.9) T2 G1.2 स (for न). B D
(except D1.7.9) T G2 कथ्यते (for कथ्यते). K1.2.5
B2-4 Dn G5 सत्पुरुषार्यशीलः; G1.4 M सत्पुरुषः सुशीलः.

95 ^a) K1.2.4 B1 D1.8-8 ज्ञाति (for जाति). — ^b)
S (except T2 G2.4) बुभूषते; Cd. s बुभूषते (as in text).
D1 स (for यः). K4.5 B D (except D1) T2 स; G5 च
(for तु). — ^c) K1.4.5 B D T2 G5 यत्र (for the first
तत्र). K2 T1 G1.2.5 यत्र (for the second तत्र). B D
(except D1) M1 (sup. lin. as in text) अभि (B4 D9
अपि) (for अधि). — ^d) T1 'राज्यस्य (for 'जनस्य).

96 ^a) S (except T G1.2) दम्भं. K1 transp.
मत्सरं and पैशुनं. D8 (by corr.; orig. as in text) राजं
(for पापं). D9 M2 राजन् द्विष्टं; G3.4 राजद्वेषं. G5
परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्). K2 गर्ववैरं; D1.2 G2
पूर्वं; G4 'कृत्यं; Cd. s पूगवैरम् (as in text). — ^c) D1
अभि; G2 अप; M3 अवि- (for अपि). — ^d) K1 S
(except T2 G2.4) transp. यः and प्रज्ञावान्. K2 अत्र
धीरः (for प्रधानः).

97 ^a) K1 B2.4.5 Dn D5 D10 दानं; D1 समं (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमने निविष्टः

सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४

C. 5. 109
B. 5. 33. 123
K. 5. 33. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दमं). B₂. 4. 5 Dn D₁₀ होमं; D₈ मोहं (for शौचं). S
(except T₂ G₂. 4) दैविकं; Cd. s दैवतं (as in text). K₂
संगलेज्या. — ⁵) B₂ Dn D₁₀ M₂ प्रायश्चित्तान्; Cd as in
text. D₂ S (except T₂ G₂) चिविधं वादं. Cd. s cite
लोकवादान्. — ⁶) G₄ वै (for यः). K₂ नैत्ति (read
'स्त्रि) कानि; D₈ नित्यं; D₈ मंदं (for नैत्यं). — ⁷)
G₈ M₈-5 देवता (for देवता). K₁. 2. 5 D₁. 2. 5. 5. 8 (by
corr.). 5 G₂. 5 M धारयन्ति; Ca. d. s राधयन्ति (as in text).
98 K₅ transp. 98 and 99. — ⁸) K₁ D₈ D₈ T₁
G₁. 2. 5 विवादं. — ⁹) K₁ समैश्च; D₈ समं (for समैः).
K₂ B₈. 4 Dn₂ D₂. 4. 7. 10 G₂. 5 कथां (for कथाः). — ¹⁰)
K₂. 5 जिताः; D₁ नयः G₂ नराः (for नयाः). K₂. 5
सपत्नाः; D₁ सुनीतः (for सुनीताः).

99 K₅ transp. 98 and 99. — ¹) D₁ मित्रेषु (for
अमित्रेषु). D₁ यः; D₈. 6. 9 T₂ स्वं (for सन्). — ²) K₂. 4
D₂. 5. 8 G₁. 5 प्रजहति; D₈ प्रजयति (for प्रजहति).

100 ¹) K₂ किञ्चित् (for यस्य). — ²) D₈ अन्ये;
Ca. d अन्ये (as in text). D₈ जनः (for जनाः). D₈
जानाति; Ca. d जानन्ति (as in text). K₁. 5 G₅ केचित्;
K₂ यस्य (for किञ्चित्). — ³) K₁ अपि; M₈. 4 न (for
च). — ⁴) D₂ M₂ नाल्पः; D₈ स्वार्थाः (for स्वल्पः). B

Dn D₈ D₁. 8-8. 8. 10 T₂ G₂ Ca. d नाल्पोपि (for स्वल्पो न).
K (K₅ missing) D₂ अप्यर्थः; D₈ M तस्य (for नास्य).
K₂ B Dn D₈ D₂-8. 8. 10 T₂ Ca. s व्यथते; D₁ बाध्यते
(for व्यथते). K (K₅ missing) D₂. 1 नास्य कश्चित्; D₈
नापवादः (for कश्चिदर्थः).

101 ¹) M (except M₈) स (for यः). K₂ सर्व-
भूतोपशमने; Ca. s as in text. Cd cites प्रशमने. — ²) K₅
B Dn D₂-7. 10 T₂ G₁. 2 M₂ मानं; D₈ मौनं (for दानं).
K₂ सुप्रभावः (for शुद्धं). — ³) K₂. 4. 5 B (except B₈)
D (except Dn₁) T₂ G₁. 4 M₁ स ज्ञायते; M₁ (sup. lin.
as in text). 2-5 संशोभति; Ca. d. s संज्ञा (as in text).
G₈ अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्तः. — ⁴) K₂ (before
corr.) प्रधानः; D₈ D₈ प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

102 ¹) B₁ यथा (for यः). G₄ स्वयं (for भृशं).
— ²) K₁ परः; K₂ D₂. 9 पुरः (for गुरुः). D₂ भवेत्युनः
(for भवेत्युत). K₄ स सर्वलोकप्रवरो भवेत्युत; D₁ S
(except T₂; G₄ damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भवः.
— ³) K₂. 4 (before corr.). 5 B D (except D₁. 9) स
(for स्वं).

103 ¹) G₅ चेवेन्द्रं (for पञ्चेन्द्रं). — ²) K₁. 4 D₁. 2
G₂ om. एव. D₈ G₄ transp. वर्धिताः and शिक्षिताः.

C. 5. 1094
B. 5. 34. 1
K. 5. 34. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

जाग्रतो दहमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि

प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।

यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व

श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥ २

पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-

न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।

कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-

न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।

अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४

तस्माद्रक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरुन्प्रति ।

वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।

अनुपायप्रयुक्तानि मा स तेषु मनः कथाः ॥ ६

— ^a) K₄ D₈ त्वद् (for तव).

104 ^a) D₉ राष्ट्र (for राज्यं). — ^b) T₁ G_{1.2.5} वधेयस्व; M वतयस्व (for मोदमानः). — ^c) K₄ D₂ (by corr.; orig. as in text). s. 9 देवतानां (for देवानां). — ^d) K₂ इत्थं (for त्वं). K_{1m.2} T₂ (by corr.) धर्मे; D_{7.10} G₁ गर्हं; G₈ क्रमं; C₄ तर्कं (as in text).

Colophon. K₃ missing. — Major parvan: K₂ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K_{1.4.5} D_{n1} संजययान; B_{1.2.4} D_{n2} D₈-s. 3. 10 T G₁ M प्र (D_{5.6} om. प्र) जागर; B₂ संजयप्रजागर; B₅ D₈ G₈ विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K (K₃ missing) D_{1.2.7-2} G₂ विदुरवाक्यं (K₄ रवचनं); D₁₀ संजयागमने विदुरवाक्यं; G₁ M पंडित (M₈ संधित) लक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈ 32; K₂ 1 (of प्रजागरपर्व?); D₆ (sec. m.) 30; D_{7.8} S 33 (M 34). — S'loka no.: K₂ 111; K₃ 107; D_{n2} 119; D₈ 125.

34

✎ This adhy. is missing in K₃ (cf. v. 1. 5. 32. 15). G₄ is missing and damaged in many places in this adhy.; the variants in this MS. are given wherever possible.

1 ^b) K₂ D_{1.2.3.4.5.7.8} श्रेयो यद्; S (except T₂; G₄ missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं). K₂ इह (for अनु). — ^d) N (except K₅ D_{1.2.7}; K₈ missing) T₂ G₈ ह्यसि (for शुचिः).

2 G₄ missing (cf. v. 1. 1). G₈ om. 2^{ab}. — ^a) D₉ त्वं मा; T₁ तस्माद्; G₈ M तन् मा (G₈ मां). — ^b) T₁

G_{1.2} प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं). — ^c) T₁ G_{1.5} तत्त्वं; C₄. d. s पथ्यं (as in text). — ^d) T₁ G_{1.5} श्रेयः पथ्यं; all comm. श्रेयस्करं (as in text). K₂ तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै). G₈ तथा (for तद्वै).

3 G₄ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) D_{2.5} पापशंकी; C₄. s as in text. D₉ अनुपृच्छन्. G₈ cites पश्यन्. — ^b) D_{n1} G_{3.5} M_{1.2.4} त्वा (for त्वां). S (except T₂ G₂; G₄ missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाहं). — ^c) K₁ कच्चिद्; K₂ किंचित्; G₈ त्वं मे (for कवे). B_{1.2.5} D_{n1} तदेतत् (for कवे तत्). T₁ G (G₄ damaged) तत्त्वं (for सर्वं).

4 = (var.) Pāṇicatantra 1. 269. — G₄ missing (cf. v. 1. 1). — After the ref., D₈ ins.:

186* सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।

[= 5. 37. 14 (q. v.); Rām. 6. 16. 21.]

— ^b) S (except T₂ G₂; G₄ damaged) प्रियं (for द्वेष्यं). D₉ वेतरं; S (except T₂ G₂; G₄ damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्). — ^c) D₂ ब्रूयाः (for ब्रूयात्). D₁ अपृष्टः कस्य न ब्रूयात्; S (except T₂) नापृष्टः कस्यचि (M_{2.5} 'स्य त' ब्रूयात्. — ^d) D₁ यदि; T₁ G₁ यः स; G_{2.5} यस्तु (for यस्य). K₁ 'जयं' (for 'भवम्').

5 G₄ missing (cf. v. 1. 1); G₈ om. 5^a-7^b. — ^b) K_{1.5} D₈ D_{1.2.5.7.8.10} C₄. d. s भावं; T_{1.2} (by corr.) G_{1.2.5} शर्म; C₄ p भवं (as in text). B_{3.4} D_n D_{8.4} हितं यत्स्यात्; D₉ यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्). — ^c) M वाचं श्रेयस्करं धर्म्यं. — ^d) D₉ त्वं; M तां (for तत्).

6 G₄ missing (cf. v. 1. 1). G₈ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^b) M बु (M₁ sup. lin. यु) द्येयुर (for सिध्येयुर).

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
 उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
 अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 संग्रधार्यं च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
 अनुबन्धं च संग्रहेष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
 उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
 यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
 युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांग्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
 भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
 रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
 यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
 हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
 वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
 स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
 यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
 फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
 यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
 तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविर्हिसया ॥ १७

C. 5. 1110
B. 5. 34. 17
K. 5. 34. 17

T₁ G_{1.5} अपि (for यानि). — *) K_{1.2.4} D_{1.2} G₂ Ca. d अनुपायेन युक्तानि; D₂ T G_{1.5} M अनुता(D₂ 'पा)पप्र-युक्तानि; Cn as in text.

7 G₂ missing (cf. v. 1. 1). G₂ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). — *) K₂ 'सहितं (for 'विहितं). — *) D_{2-4.5} कर्मजं (for कर्म यत्). B Dn Ds Ds.10 यत्तु कर्म न सिध्यति. — *) K₂ G₂ अपाययुक्तं; T G_{1.2.5} उपाययुक्तो; Ca. d उपाययुक्तं (as in text). Cs cites उपायः. — *) K₄ transp. न and तत्र.

8 *) K₂ B₂₋₄ Dn Ds Ds-7.10 T₁ M (except M₁) अपेक्षेत; D₂ च संग्रहेष्य (for अवेक्षेत). — *) D₁ न; Ds प्र; G₂ तु (for च). — *) D₂ न चोद्वेगं; S (except T₂ G₂; G₄ damaged) सहसा न (for न वेगेन). Ca. d cite वेगेन (as in text).

9 *) S (except T₂ G₂; G₄ damaged) 'बन्धान् (for 'बन्धं). — *) B Dn Ds Ds-5.8-10 T₂ G₂ विपाकं; Ca. d. s as in text. — *) K₂ आत्मवान् (for आत्मनः). K_{1.2.4} T₂ G₂ आदौ (for एव). — *) D_{2-4.5.9} मानवः (for वा न वा).

10 *) K₂ transp. तथा and क्षये. — *) Some MSS. कोशे. K₂ दुर्गे; Ca. d. s दण्डे (as in text). — *) D₂ राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ B₂ Dn₁ Ds₂ Ds.9 अवतिष्ठति (Dn₁ Ds₂ 'त); G₄ अवशिष्यते; G₂ पतिष्यति; Ca न्यव-तिष्ठते; Cd as in text.

11 K₂ om. 11. — *) K₁ च (for तु). K_{1.4} transp. प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति). — *) D₂ स राष्ट्रं (for स राज्यं). K₂ D₂ 'तिष्ठति (for 'गच्छति).

12 =Hitopades'a 3. 109. — K₂ transp. 12 and 13. — *) D₂ राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ Dn₁ Ds.4.9 एवं (for एव).

13 K₂ transp. 12 and 13. — *) G₂ आमिषं (for आयसम्). — *) K₂ Ds Cs. ap रूपातिपाती; K₂ (sup. lin.) B Dn Ds-1 T₂ लोभाभिपा (B₂ 'वा)वी; D₂ (by corr.). 2.10 G₂ रसाभिलाषी (D₂ G₂ 'पाती); T₁ G_{1.2.5} M अन्नाभिलाषी; G₄ रूपाभिलाषी; Ca. d as in text (Cap लोभातिपाती). — *) Ds Ds-8 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 = (var.) Pañcatantra 4. 23, 79; = (var.) Śārngadharapaddhati 1308. — *) K₂ transp. शक्यं and ग्रस्यं. B₂ transp. ग्रस्यं and ग्रस्तं. K_{1.4.5} D_{1.2.3} ग्रस्यं; Ds. 10 वस्तु; D₂ यस्य; G₄ ग्रस्तं (for ग्रस्यं). D₁₀ G_{2.5} परिणमेत (for 'णमेच्च). Ca. d cite परिणमेत. — After 14^{ab}, D₁ reads 19-20. — *) Ds. 4.9 G_{2.4} स्यात्; M च (for यत्). — *) K₂ B (except B₂) Dn₂ Ds-7.10 T₂ Ca तदाद्यं; Ds तदाज्यं; G₂ तथाद्यं. Cd cites अद्यं. T₁ तदद्यं स्यादभीप्सितं; G₂ तदद्यादभीप्सया (sic); M यत्तदद्यमभीप्सया.

15 *) K₁ G₂ विचिनोति; B₂ उपचि' (for ग्रचि'). — *) S (except T₂; G₄ damaged) तेषां (for तेभ्यो). — *) B_{1.3} तस्य; D₂ चैव (for चास्य). D₂ ग्रणश्यति (for विन').

16 *) D₁ उपाधत्ते; D₂ समादत्ते. — *) S (except T₂ G₂) बीजं (for बीजात्). T₁ G_{1.2.4} M_{1.2} फलात् (for फलं).

17 *) S (except T₂ G_{2.4}) अर्थं (for अर्थान्). — *) G₂ विहितं सदा (for अविर्हिसया).

C. 5. 1111
B. 5. 34. 18
K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२

18 ^a) K₁m पुष्पमादौ; D₂ T₁ (also as in text) G₂.s पुष्पं फलं. D₂.s विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत). — ^b) G₃ M वि (G₃ तु) वर्जयेत् (for न कारयेत्).

19 19^{ab} = C. 3. 2342^{ab}. — D₁ reads 19-20 after 14^{ab}. — ^a) K₄ D₉ S (except T G₂.s) प्रेक्ष्य (for चिन्त्य). — ^d) D₈ G₈ धीरः (G₈ वीरः) कुर्वति वा न वा; C₃ as in text.

20 D₁ reads 19-20 after 14^{ab}. — ^a) B₁ अनवद्या (for अनारभ्या). — ^b) G₃ कृत्वा; M कृत्यं; C₃.d.s नित्यं (as in text). K₂.4 D₇ तथाकृताः; G₃ तथापरे; G₃ तथैव च; C₃.d.s तथागताः (as in text). — ^c) B D (except D₁.s) T₂ G₃ हि (for ऽपि). — ^d) D₁ भवत्येष (for भवेद्येषु). — After 20, D_n (for the first time) reads 5. 38. 29, and D_s D₂-4.7.8.10 (all first time) read 5. 38. 29^{cd} only. On the other hand, S (except G₂) ins. after 20:

187* अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।
and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5. 38. 29 as follows:

T₁ G₁.s 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)

T₂ 187*, 29^{abcd}

G₃ 187*, 29^{cd}

G₄ 187*, 29^{ab}

M₁.s 187*, 29^{cd}, 29^{ab}

M₃.s 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated).

21 ^a) D₁ T₁ G (except G₂) कश्चित् (for कांश्चित्). T₁ G₁.s महाप्राज्ञो (for नरः प्राज्ञो). — ^b) D₃.4 लघुपायान्; T₁ G₁ M यत्नान्; G₃.4 युक्तान्; G₅ मूलं. B₂.4 महोदयान्; G₅ महोदयं. — ^d) D₁ विधूयति; G₁.s दीर्घं; G₄ M₃ विस् (for विघ्नं).

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्प्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्खेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

22 ^a) K₅ B₅ D (except D_n D₁.2.6) T G₁.s.4 ऋजुः; C₃.s as in text. D_s सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^b) K₁ D₃-6 T₂ प्र-; C₃ as in text. — ^c) K₄ अधि- (for अपि). K₂ तं तूष्णीं; C₃ तूष्णीकं (as in text). — ^d) D_s अपि रज्यन्ति; D₂ अनुरक्षन्ति; C₃ as in text. K₂ वै (for तं). — After 22, B D (except D₁.r.9) T₂ ins.:

188* सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरारुहः ।

अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[= (var.) Ādi. App. I, No. 81, line. 137 f.; = (var.) C. 12. 5277^{cd}-5278^{ab}. — (L. 1) B₂.4.5 D_s D₃.10 पुष्पितः स्यादफलः (for the prior half). C_n सफलः सन् (for फलितः स्यात्). — (L. 2) B₄.5 संदृशो (for संकाशो). B (except B₃) D₂-6.8 T₂ च (for तु). B₁ सीदेत (for शीर्येत), and कस्य (for कर्हि).]

23 = (var.) Śārngadharapaddhati 1394. — ^{ab}) K₂ transp. चक्षुषा and कर्मणा. — ^c) B D (except D₂) T₂ G₂ transp. लोकं and यः. K₄ लोके; C₃.d लोकं (as in text). — ^d) K₂ (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति; M तस्य (M₁.s ततो) लोकः प्रसीदति.

24 ^a) K₂ यतस् (for यस्मात्). K₄ D₉ M त्रसन्ति. — ^d) K₄ D_s D₁ T₁ G₁.s transp. लब्ध्वा and स.

25 ^b) T₁ G₁.s प्राप्यापि; G₃.s लब्ध्वा च (G₅ अपि). G₄ लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K₅ D_n D₆ M कर्मणा (for तेजसा). — ^c) D_s वज्रं (for अभ्रं). T₁ G₁ अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^d) B₄ D_s D₁ अनयस्थितः; G₄ अपथे स्थितः; C₃.s अनये स्थितः (as in text).

26 ^b) D₁ आत्मनः (for आदितः). — ^d) D_n D₁.6.8 G₅ भूति (D₁ मि)वर्धनी; D_s D₉ G₃.4 भूतिवर्धनी;

27 ^b) D₃-6.8 T G (except G₂) om. च. — ^c) K₁.4 B₅ D₃.4 वेष्टते; D₉ चरते; C₃.d.s वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
 स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
 अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्याद्भूम्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
 सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजन्नैव तां विनयन्त्यपि ॥ ३३
 यदतस्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३४
 एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
 पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
 पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
 मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वात्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनाद्भावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८

C. 5. 1183
B. 5. 34. 40
K. 5. 34. 41

text). — ^a) K₂ अग्रावाहितचर्मवत्.

28 ^a) G₂ M transp. यत्नः and क्रियते. B₂ D_{2.4} कर्तव्यः (for क्रियते). — B₂ om. 28^b. — ^b) B (B₂ om.) D (except D_{1.2.7.9}) T G परराष्ट्रविमर्दने. — ^d) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे.

29 ^a) K₁ D_{1.2.7.9} S (except T₂ G₂; G₄ damaged) राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ (by corr.; orig. as in text) विन्देत; D₂ विदितं; T₂ वीक्षेत. — After 29, G₂ repeats 25 with v. l. [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्); and अनवस्थितः (for अन्ये स्थितः)].

30 ^b) K₂ B (except B₁) Dn D_{2.6.10} T₂ 'जल्पतः; Ca. d. s 'सर्पतः (as in text). T₁ G (except G₂) बालादपि सुभाषितं. — ^d) S (except G₂; T₂ by corr.; orig. as in text) पांसुभ्यः (for अश्मभ्यः).

31 ^a) D₂ D₁ अव्याह (D₁ 'हि) तानि. B Dn D_{2.6.10} T₂ सूक्तानि (B₁ सुमतं); T₁ G (except G₂) M महतां (for सुधियां). — ^b) M सुमतानि (for सुकृ°). — ^c) K₄ विचिन्वन्; Cd. s as in text. D_{2.1} D₁ वीर (for धीर). — ^d) K_{1.2} D₂ शिलाहारी; K₂ G_{2.4.5} M सला°; D₂ शिलाहारः; Ca. d. s as in text. K_{1.2.5} D₂ शलं; G_{2.4.5} M सलं; Ca. d. s as in text.

32 = (var.) Pañcatantra 3. 64; = (var.) Śārngadharapaddhati 1448; = (var.) Vikramacarita (ed. F. Edgerton) SR 8. 1 and JR 8. 2. — ^a) K_{2.5} गावः पश्यन्ति गन्धेन. — ^b) K₂ शास्त्रैः (for वेदैः). K₂ D₂ D₁₀ वाडवाः; K₂ D₁ पंडिताः; D_{2.4} च द्विजाः (for ब्राह्मणाः). — ^d) G₂ सर्वजंतवः (for इतरे जनाः).

33 = C. 12. 2503. — ^b) T₁ G₁ दुर्दुहा; Ca. d

दुर्दुहा (as in text). — ^c) Dn D₂ अथ वा (for अथ या). T₁ G_{1.2.5} सुदुहा. D₁ गावं; D_{2.7} S (except T₂ G₁) भवति (for राजन्). — ^d) T₁ G (except G₂) transp. नैव and तां. K (K₂ missing) D_{2.9} विनि (D₂ 'प्र) युजते; Dn D₂ D_{2.10} वितुदंत्यपि. D₁ नैव तद्धि नियुज्यते.

34 = (var.) C. 12. 2504. — ^a) T G (except G₂) प्रणमते; Cd as in text. — ^b) T₁ G_{1.2.5} M उत (for अपि). K_{1.2.4} D_{1.4.7.9} T₂ G₂ न तत्संतापमर्हति. — ^c) G₂ न तद्; G₂ नते; M नमेद्; Ca. d नतं (as in text). D₂ यत्स्वयं संनमेद्दारु; T₁ G_{1.4} यत्स्वयं नमते दारु. — ^d) K_{1.4.5} Dn D_{2.4.7.8} T₂ न तत्संता (K₄ 'हा) पयंत्यपि; S (except G₂; G₄ damaged) M न तत्संतामयेद्दुधः.

35 ^a) K (K₂ missing) D₂ G₁ (before corr.). 4.5 वीरः; D₂ धीमान्; G₂ राजन् (for धीरः). — ^b) K (K₂ missing) D₂ प्रणमेत; D₂ यो नमेत (for संन°). — ^c) K₂ B₂ प्रणमति. — ^d) D₂ यो नमेत (for नमते यो).

36 ^b) K₂ अमाल्य°; K₂ D (except D_{1.2.9}) T₂ G₁ (after corr.) Gap मंत्रि°; T₁ G₁ (before corr.) मृत°; Ca. d. s मित्र° (as in text). — ^c) T₂ G_{2.4} M transp. पतयः and बांधवाः. G₂ तथा वै (for पतयो). T₁ G₁ देवताः; G₂ पतयः; Ca. d बान्धवाः (as in text).

37 ^b) K₂ S (except T₂ G_{4.5}) अम्यासेन; Ca. d. s योगेन (as in text). — ^c) K₄ (sup. lin.) लज्जया; D_{2.2} सुगया; Ca. d. s सुजया (as in text). — ^d) D₁ शीलेन; T₁ वृत्तेन (for वृत्तेन).

38 ^b) S (except T₂ G₂) रक्षेत् (for रक्षति). S अनुक्रमात्; Ca. d अनुक्रमः (as in text). C₂ cites अनुक्रमणं. — ^c) K₂ B D (except D₂) T₂ G_{1.2} C₂ अभी-

C. 5. 1134
B. 5. 84. 41
K. 5. 84. 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रमेदाच्च येन माद्येन तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।

असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वल्लवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शनं गात्र (Dr T₂ G₁ 'व:'). — ^a) K₁ 2.4 D₉ G₂ रक्षेत् (for रक्ष्या:). K (K₃ missing) B₁.5 Dn₂ Ds₂ Ds Cap कुचेलता; Dn₁ कुलेन च; D₉ G₂ कुशीलता. D₁.2 स्त्रियो रक्ष्यत्वचेलता. Ca. d. s. cite अचेलता.

39 ^a) B₂ वृत्तिहीनस्य; D₂ हीनवृत्तानां (for वृत्त⁰). — ^b) K₂.4.5 B₂.4 Dn₂ Ds₂ Ds.7 अंतेषु; D₁ S (except T₂ G₂) अन्येषु (for अन्त्येषु). S (except T₂ G₂-4) च (for हि). D₁₀ अंतावसाधिजातानां.

40 ^a) K₂ ईर्ष्यालुः; G₂.5 यस्यैषा; G₄ यं रक्ष्यः (for य ईर्ष्युः). K₅ B D (except Dn₂ Ds Ds.8) T₂ G₂ ईर्ष्युः; Cd. s ईर्ष्युः (as in text). — ^b) K₁.4.5 G₄ transp. रूपे and वीर्ये. K₁.4 D₁ T₁ G (G₄ damaged) M₁ (sup. lin.) कुलेन्वये (for कुला⁰). — ^c) G₄ शीले (for सुखे). D₁ 'संस्कारे (for 'सत्कारे). K (K₃ missing) Dn₂ Ds Ds.8.9.10 T G₅ M₁.2 सुखसौभाग्यसत्कारे (K₁ 'संस्कारे). — ^d) G₂ M तस्य चाधिर्निरंतरः.

41 ^b) D₂ तु (for च). T₁ G₁.4.5 विसर्जं (for विवर्जं). — ^a) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 ^a) K₁ (by corr.).4.5 B (except B₂) D (for D₂ see below) T₂ G₂ transp. एते and मदाः. K₁ (orig.).2 D₂ एते मदा मदाधानां. — ^a) K₁ त एव हि (for एत एव).

43 ^a) K₅ प्रार्थिताः; B₂-5 Dn Ds D₂-8.10 T₂ -अ- (D₁₀ -प्य) चिताः; D₁ G₅ ह्यर्थिताः. Cn cites अर्थिताः. — ^b) B D (except Dn₂ D₁.2.7.9) T₂ क्वचित्कार्ये (for किञ्चित्कार्ये). — After 43^{ab}, B₁ Ds.8 T₂ ins.:

189* तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

— ^a) B₁ D₂ G₂ इति; T₁ G₁.4.5 चापि; Ca. d अपि

(as in text).

44 ^a) S (except T₂) एवात्मनः; Ca. s आत्मवतां (as in text). D₂ असंतः संतमात्मानं. — ^b) D₂ ** संभाव्यत्युत. — ^{cd}) D₂ आत्मनो हि गतिः संतः संत एव सतां गतिः!

45 ^a) T₁ G₁.8.5 transp. जिता and सभा. D₁ वसु⁰; G₄ शास्त्रं (for वल्ल⁰). — ^b) K (K₃ missing) B₂.4 Dn D₂-8.10 T₂ G₁ मि (K₂.4.5 Dr G₁ मृ) दृष्टाशा; B₁.8.5 धनाशा; Ds G₂ सुखाशा; D₁ सधना (for समाशा). — ^a) G₄ अर्थं (for शील⁰)!

46 ^b) D₂.8.9 तद्यदास्य; M तच्च यस्य (for 'स्येह). K₁ (after corr.) न विद्यते, (before corr.) न विदति (for प्रणश्यति). G₄ तद्यस्य विप्रण⁰. — ^a) Ds₂ Ds.10 च (for the second न).

47 ^b) B₁ Ds.3.9 गोरसोत्तमं; B₂ गोरसं परं; Ca as in text. — ^a) Hypermetriol K₁.2.4 तैलप्रायं; K₅ B₂-5 Dn T₂ (m as in text) G₂ तैलोत्तरं (Dn₁ 'मं); B₁.2 तिलोत्तमं (B₂ 'रं) (for लवणोत्तरं).

48 ^b) B₁ Ds.4.9 जनाः (for सदा). — ^a) D₂ सदा (for सा च). — K₄ repeats 48 with v. l. [संपन्नरसं (for 'तरं), and नत (for क्षुत्).]

49 ^a) D₂ नेहे; Ca लोके (as in text). — ^a) K₅ D₂ च (for तु). K₂ काष्ठान्यपि हि जीर्यते; B Dn Ds D₂-8.10 T₂ G₁ जीर्यत्यपि हि (B₁ Ds₁ Ds-8 T₂ तु) काष्ठानि; G₂ दरिद्राणां महाराज. — ^a) D₁ ह्यपि (for अपि). K₄ T₁ G₁.2.5 काष्ठादि (K₄ 'नि); D₁ काष्ठोपि; M काष्ठं च (for काष्ठं हि). M जीर्यति (for जीर्यते). K₂ B₂-5 दरिद्राणां तथोदरे (K₂ 'णां तु भारत); K₅ G₂.4 काष्ठममं च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
 ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
 तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोद्धराद् ॥ ५३
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
 आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६
 रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
 नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
 तैरग्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
 र्दान्तैः सुखं याति स्थीव धीरः ॥ ५७
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
 अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
 इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९

G. 5. 1155
B. 5. 34. 01
K. 5. 34. 02

(G₈ 'ष्टमश्मापि; G₄ 'ष्टं वाश्मापि) जीर्यते. B_{1.5} D_n D_s
 D_{2-3.10} T₂ दरिद्राणां महीपते. Cd cites 49^d as in text!
 — After 49, K₂ Dr ins.:

190* यथा यथा महत्तत्रं विस्तरश्च यथा यथा ।

तथा तथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा तथा ।

50 ^a) B_{1.2.5} Ca अवृत्तेः; T₁ G₁₋₄ M अशनात्; Cd.s
 अवृत्तिः (as in text). K_{2.4.5} D_{1-4.7.10} T₂ अ(D₁
 प्र)वृत्तिभयम्. G₅ अशनाद्भयं तु मंदानां (hypermetric).
 — ^c) D₁ तु सत्वानां; D₂ मनुष्याणां; G₅ तु सर्वेषां (for तु
 मर्त्यानां). — ^d) K₁ D₉ अय(D₉ 'व)मानान्महद्भयं; M
 (M₁ inf. lin. as in text) अवमानभयं भयं.

51 ^a) D_{1.9} ऐश्वर्यम्(D₉ 'म)दमाविष्टाः; S ऐश्वर्यमत्तः
 (G₂ 'मदः) पापिष्ठो; Cn.s 'मदः पापिष्ठो; Cd as in text.
 — ^b) K_{1.2.4} D₉ मदा मद्य(D₉ 'ख्यान)मदादयः; D₂
 मद्यपानं; S मधु(T₂ 'द्य)पानमदादयः. — ^c) T₂ तु (for
 हि). M ऐश्वर्यमदमत्तानां. — ^d) K_{1.2.4} D_{1.2} विमाद्यति
 (D₂ 'ते); D₉ विरुध्यते (for विबुध्यते). D₈ नोपतित्वाव-
 बुध्यते; T₁ G नाव(G₄ न हि)तिष्ठति (G₂ 'ष्टेन) कुत्रचित्;
 M गतिरुर्ध्वा न विद्यते. — After 51, G₈ repeats 51^a,
 with v. 1., as in M.

52 ^b) K₂(m as in text) असंयुतैः; Ca.d अनिग्रहैः
 (as in text). — ^c) D₁ नीयं; D₉ भ्रान्त्यं; G_{1.3.4} M
 तप्यं (for ताप्यं). D₁ G₄ लोके (for लोको).

53 ^b) B Dn Ds D_{1-4.7.8} T₂ Ca आत्मकर्षिणा; D_{5.6}
 अनुं; D₉ अपं; D₁₀ 'वर्तिना.

54 =(var.) 5. 127. 27 (cf. v. 1. 55). — ^a) B_{2.4}
 Dn₂ D_{2.4.10} यथात्मानं; G₈ यमां (for य आं). — ^c) K
 D_{2.7} G₂ अजितात्मा; B₁ अमित्रात्मा; D₁ अमात्यान्वि- (for

अमित्रान्वा). D₉ अमित्रांश्चार्थतोमात्यः.

55 =5. 127. 28 (cf. v. 1. 54). — ^b) K₁ (before
 corr. as in text) उपदेशेन; B₂₋₅ T₂ (before corr.) Cn
 द्वेष्यरूपेण; B₁ Dn D_{2-8.8} द्वेषं; D₈ देशे कालेन; G_{3.5} शमं;
 Ca.d.s देशं (as in text). ☞ Ca: दष्टरूपेणेत्यस्यम्। ☞
 — ^c) M मित्राणि (for अमात्यान्). M_{1.3.4} अमात्यान्
 (for अमित्रान्). — ^d) K_{1.4} क्रमेण; K₂ ततोऽन्यं (for
 न मोघं). D₉ न स मोघं जिगीषति; S (except T₂ G₁)
 नियतः कुरुते वशे; Cs as in text.

56 =5. 127. 29. — ^a) K₅ B D (except D_{1-4.7})
 T₂ G₈ जितात्मानं (for 'मात्यं). — ^b) K_{1m} (orig. as in
 text) D₈ D₁₀ Cs विकारिणं (D₈ Cd.s 'णां); Ca विकारिषु
 (as in text). — ^c) D_{5.6.8} वीरं; D₉ शूरं; S (except T
 G_{1.2}) दान्तं (for धीरं). D₈ D₁₀ अत्यस्तं (for अत्यन्तं).

57 =(var.) C. 3. 13942. — ^a) K (K₈ missing)
 D_{1.7.9} G₂ सर्वं; D₂ सृष्टं; T₁ G₈ M दष्टः; G₅ दष्टं (for
 राजन्). — ^b) T₁ G₁ यंता च; G₅ यंता (for नियन्ता).
 D₁₀ एव (for अस्य). D₉ अस्य वाहाः; T₁ G_{1.3.5} आहुरश्वान्
 (for अस्य चाश्वाः). — ^c) K_{1.2.5} D₈(orig.)⁹ कुशलैः;
 K₄ B Dn₂ Ds D_{1-7.8} (by corr.)¹⁰ T₂ G₂ कुशली (for
 कुशलः). D₉ G₈ सदाश्वैः. — ^d) G₅ कृती (for सुखं).
 K₂ (orig. as in text) D₁ M पथीव; T₁ G_{1.5} स एव; G₈
 सदैव (for स्थीव). D₈ G₈ वीरः (for धीरः).

58 =(var.) 5. 127. 26. — ^a) D₈ अपि गृहीतानि;
 M (inf. lin. as in text) अनुगृही. — ^c) D₁ अयनाहं
 (for अविधेया). — ^d) B₂ Ds D_{1.9.10} हयाः पथिषु
 सारथिः; S (except T₁ G₂; G₄ damaged) सरथं सारथिं
 हयाः.

C. 5. 1156
B. 5. 34. 62
K. 5. 34. 63

धर्माथौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षणेव जालेन ह्येषावपिहिताबुधौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्माथौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्च शत्रून्विजित्य मतिक्षयान् ।

जिगीषति रिपून्न्यात्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्वाजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरम् ॥ ६८
अनस्रयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

59 ^a) ❧ Ca: आद्यन्तमिति च पाठः । ❧ Ds अर्थवत्;
Ca. d. s अर्थतः (as in text). — ^b) B1. s. s Ds2 D7
अनर्थवत्; Ca. d. s as in text. — ^c) Ms-s इन्द्रिय-
K2. s D7 G2 प्रसृतैः; K4 B Dn Ds Ds-6. s. 10 T2
अजितैः; T1 G1. s-5 प्राकृतैः; Cd. s प्रसृतः (as in text).
— ^d) T1 G1 स (for सु).

60 ^a) D7 श्रीधनप्राणदारेभ्यः; T1 G (except G2)
M1. s श्रीप्राणराष्ट्रं; Ms. 4 धान्येभ्यः. — ^d) K (Ks
missing) सोवशः (for क्षिप्रं स); cf. 54^d. Gs परिभूयते
(for हीयते).

61 ^a) Ds G2 (by corr.) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि).
B1. s भ्रश्यतीह न संशयः.

62 ^a) K2 आत्मनो मानमन्वि; D2 Gs आत्मानं ह्या (Gs
आ)त्मनान्वि. — ^b) Ds यतः; D1 रतः; T1 G (except
Gs) युतैः; M हितैः (for यतैः). K (Ks missing)
आत्मानमवसादयेत्. Ca cites 62^a, and Cd cites 62^{ab}
as in text. — 62^{ad} = (var.) l. 67. 7^{ab}; Gītā (Vulg.)
6. 5^{ad}. — ^c) K2 आत्मनो बन्धुरात्मैव; K4. s BD (except
Dn2 D1-4. s) T2 आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुः. — ^d) Ms-s
गतिः (for रिपुः). K2. 4. s G2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After
62, K4. s (om. line 2) B (B1. s. 4 om. line 2) D (D2
marg.; Ds om. line 1) T2 ins.:

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।

स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

[(L. 1) = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 6^{ab}. Dn2 D1
transp. एव and आत्मा. — (L. 2) K4 नियमो; Ds Ds (by
corr.). 4. s अनियतो (for the second नियतो).]

63 = (var.) 5. 127. 30. — ^a) K2 (m as in text)
छिद्राख्येण; Ca. d. s as in text. Dn1 च; Ds G4. s एव;

Ca. n. s इव (as in text). — ^b) K1. 4 Dn Ds D2. s. 4
(by corr. as in text). 7. s. 10 G2 Ca. d. s डरु; Cap डभौ
(as in text). — ^d) T1 G1. s द्वौ (for तौ). Ds प्रदानं;
D1 Gs विज्ञानं; Ca. d as in text. K2 तौ ज्ञानमवलुपतः.

64 ^a) D2 प्रसमीक्ष्य; Ca. d. s समवेक्ष्य (as in text).
K1. 2. s D7 T1 G1 हि (for इह). — ^b) D2. 4 सभां
राज्ञेधि.

65 ^a) G2 पंचाप्यंतरजाञ्छत्रून्. — ^b) G4 विनिर्जित्य
(for अविजित्य). B Dn Ds-6. 10 T2 Ca. p. s मनोमयान्;
Gs M मनीषयान्; Ca. d as in text. — ^c) Gs जिगीषते.
K2 विजिगीषति वै वाह्यान्. — ^d) Gs M आपदो; G4
चृपांश्च (for रिपवो). G4 Ms. 4 (inf. lin. as in text)
अपि (for अभि-). K2 सोवशस्तैर्विजीयते.

66 K2 om. 66-71. — ^a) D2. 9 च (for हि).
B2. 4 Dn D1. s. 7. s महा (for दुरा). — ^b) K1 बध्य-
कामाः; B D1. s. 4. s. 9 G2 बध्यमानाः; T1 G1. s बध्यन्ते हि;
M मुह्यमानाः. — ^c) K1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्).
— ^d) K1. 4. s D1. 2. 7 G2 चित्तविभ्रमैः; B (except B4)
Ds Ds-6. 10 T2 राज्यविभ्रमे; T1 G1. s-5 M विच्युताः.

67 = (var.) C. 12. 2797. — K2 om. 67 (cf. v.
l. 66). — ^b) D1 स्पृशति. Dn2 D10 T1 Gs M2. s
मिश्रभावात्; Ds अपि भारत (for मिश्र). — ^c) Dn2 Gs
M2 मिश्र; Ds (m as in text) मिथ्या (for मिश्र).
— ^d) D7 T1 G1 संगं (for संधिं).

68 K2 om. 68 (cf. v. l. 66). — ^a) K4 अविजित्य
ततः शत्रून्. — ^b) Ds Gs. 4 (by corr. as in text) M2
प्रयोजनात्; Ca. d. s as in text.

69 K2 om. 69 (cf. v. l. 66). — ^b) D1 नाभिमानिता
(for प्रिय). — ^d) T1 G1. s नैष सागो (for न भवन्ति).

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 वाक्त्रैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत ॥ ७०
 आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
 वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
 वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
 अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
 अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
 सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
 संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न संरोहति वाक्शतम् ॥ ७५
 कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
 वाक्सायका वदन्नाभिष्वपन्ति
 यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
 परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
 तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
 यस्यै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
 बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९

C. 5. 1176
 B. 5. 34. 82
 K. 5. 34. 83

70 K₂ om. 70 (cf. v. l. 66). — ^a) M₁ (*inf. lin.* as in text). 2-3 असंरंभः (for अनायासः). K₁ आत्मज्ञान-समारंभः. — ^b) Dn सूक्ता; Cn.d.s गुप्ता (as in text). D₁ G₂ गुप्तदानं च; Ds. 4. 9 मधुरा दानं; Cs as in text. D₂ वाक्शौचमधुरादानं. — ^c) K₅ एते हि; D₁ G₄ एतान्; G₅ एषाम् (for एतानि). K_{1.4} B_{1.2.4.5} Dn₁ Ds₂ Dr-10 M₅ अंतरेषु; K₅ अन्तरेषु; B₅ G₄ अन्येषु; D₁ T₁ G_{1.3} एतेषु; G₅ एतानि; Ca.d.n अन्येषु (as in text). Ds. 4. 9 कृत्स्नशः (for भारत).

71 K₂ om. 71 (cf. v. l. 66). — ^b) D₁ बुधं (for बुधान्). K_{1.4.5} Ds-6. 3-10 विहिं (K₁ Ds 'ह') सत्यबुधो बुधान्; M हिंसयन्त्यबुधा बुधं.

72 ^b) K₁ राज्ञो; Cs राज्ञां (as in text). — ^c) K₂ D₂ च (for तु). — ^d) Dn₁ D₁ T₁ G_{1.5} बलं (for गुणं).

73 ^a) K (K₃ missing) Dr G₂ मे; D₂ M वै (for हि). D_{2.9} G_{2.5} नृपतेः. — ^c) K₂ अर्थं वचो; K₅ B₅ अर्थयुक्तं. K₅ च चित्रं; Ds पवित्रं; Cs विचित्रं (as in text). — ^d) K₅ B_{1.5} Dr. 3 G₂ भाषितं (for भाषितुम्).

74 Ds om. 74-75; B₁ om. 74^{ab}. — ^a) B₅ अभ्यावहति; G₅ असौ वहति. — ^b) K_{1.4} B₂₋₄ Dn₂ D_{1.2} विविधं; K_{2.5} D₁ सततं (for विविधा). — ^c) D₁ सा वै दुर्भाषिता; G₄ सुभाषितेतरे (for सैव दुर्भा). — ^d) G₄ M कल्पते (for पद्यते).

75 = (var.) C. 13. 4987; = (var.) Pañcatantra 3. 112. — Ds om. 75 (cf. v. l. 74). — ^a) K_{1.4.5} D_{1.2} G₂ इषुणा (for शरैः). K₂ B Dn Ds Ds-7. 9. 10 T₂ रोहते सायकैर्विद्धं. — ^b) Ds (after corr. as in text). 4 वणं (for वनं). — ^c) K_{2.5} Ds D₁ वीभत्सुं (D₁ 'सु:'); [147]

Ca.d.s वीभत्सं (as in text).

76 = C. 13. 4988. — ^a) B D (except Dn Ds Ds. 8) G_{2.3} कर्णिनालीकनाराचान्; Ds₂ D₂ नालिकनाराचाः; Ca.d as in text. Cn cites कर्णी नालिकः, Cs कर्णिः नालिकाः नाराचाः. — ^b) K_{1m} T G_{1.5} M निःसरन्ति; G_{3.4} निष्पतन्ति; Ca निर्वहन्ति; Cd.s as in text. Ds. 4 शरीरिणः (D₄ 'णां'); G₅ शरीरगाः. — ^c) D₁ 'शरः' (for 'शल्यः'). Ds तेन (for तु न). G₁ न निर्हर्तुं (for न निर्हर्तुं). K₂ न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं. — ^d) K₂ स्यादुर्हरो (for हृदिशयो). — K₂ repeats 76^{cd} in marg. with v. l. as above.

77 = (var.) 1. 82. 11; = (var.) C. 2. 2192; = C. 12. 10999; = (var.) B. 13. 104. 32. — ^a) K₁ (after corr., as in text) निःसरन्ति (for निष्पतन्ति). — ^b) Ds राजन्हतः (for यैराहतः). — ^c) Ds (before corr., as in text) ते; D₁₀ वा (for ना). K₂ Ds वै; D₂ ये (for ते). — ^d) D (except D₁₋₄) T₂ G₃ परेभ्यः (for परेषु).

78 = (var.) C. 2. 2579; = (var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 29. — ^a) B Dn Ds-6. 3-10 T₂ G₂ Cs.ap अवा (B₁ D_{4.6} T₂ 'वा') चीनानि; T₁ G_{1.3-5} M अपनीतानि; Ca.d as in text. K_{1.2} (m as in text). 4 न स वेत्यात्मनो हितं. — After 78, K₂ ins. 192* (cf. v. l. 79).

79 = (var.) C. 2. 2680; = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1319; = (var.) Pañcatantra (*text. simpl.* ed. Kielhorn and Bühler) 3. 184. — ^b) K₁ Ds T₁ समुप^०; K₂ D_{1.7} G (except G₂) पर्युप^०; M₂ प्रत्यव^०

C. 5. 1177
B. 5. 84. 88
K. 5. 84. 84

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१

अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्केशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।

उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युष°). — °) Gs नयरूपेण (for नयसंकाशो).
— °) Bs Gs उप° (for अप°). M बुद्धिमाकर्म्य तिष्ठति.
— T1 G1.4.5 ins. after 79: K2, after 78:

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ।

[=(var.) 5. 35. 33. — (L. 2) K2 सदृश्या ये जयंति
(for बुद्ध्या संयो°).]

80 °) B D T2 G2.8 भरतर्षभ (for तव भारत).
— °) Ds निरो° (for विरो°). — °) K2.5 तत्वं; Ds न
त्वं (for न च). K2.5 नैव; Ds चैव; B Dn D2-4.7.10 T
G एना(T1 G5 °ता)न् (for एनाम्). K1 अवबुध्यसे; Ds
D10 अवमन्यसे; D7 G2.5 नावबुध्यसे; D8 अनुबुध्यसे.

81 81^{ab}=(var.) 5. 88. 21^{ab}; =line 1 of 168*.
— °) B2.4 Dn1 Ds D1.5.6.8 G4.5 M राजलक्षणसंपन्नः
(D1 °युक्तः). — °) Ds अधिपो (for अपि यो). Ms सं-
(for यो). — °) Ds (sup. lin.).9 पुत्रः; G4 प्रेत्यः; Cs
शिष्यः (as in text). Ca cites शमिता. T1 G चैव (G2
ते तु) (for सोऽस्तु). K1.4.5 शिष्यस्ते शाधि तस्मात्तं
(K1 °त्वं).

82 °) K (Ks missing) D1-8 G2 अतीत्य; Ca
अतीव (as in text). K2 स च; Ds शक्तः (for सर्वान्).
— °) Cn भागधेये; Cs °देय- (for °धेय-). — °) D1
पूजया (for प्रज्ञया).

83 °) K2 B D (except Ds.9) T2 G2 Ca. d. s
transp. आनृशंस्यात् and अनुक्रोशात्. — °) D2 T1
G1.4.5 तितिक्षते. — Ca reads 83^{ad} as in text.

Colophon. Ks missing. — Sub-parvan: K2.4
संजययान; B Dn Ds D2-6.3.10 T2 M प्रजागर; Gs
विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K1.2.5 D1.2.7 G2 विदुर-
वाक्यं; K4 विदुरवावर (sic); T1 G1 हिताहितविवेकः; M
हितोपदेशः (M1 °ज्ञं). — Adhy. no. (figures, words or
both): K1 Ds 33; K2 2 (of प्रजागरपर्व?); Ds (sec.
m.) 31; D7.8 S 34 (M 35). — S'loka no.: K2
78; Ks 83; Dn Ds 86; Gs 87; Ms 84.

35

This adhy. is missing in Ks (cf. v. 1. 5.
32. 15).

1 K4 om. 1. — °) K1.2 (before corr. as in
text) B (except B4) D1 हि; Ds प्र- (for इह). Ks Gs
भाषते; D1 शंस मे.

2 °) Ds.4.9 G4 च; D7 यत् (for वा). K1.4 Gs.5
M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K4 °चात्मा)नं. — °) Ds(m as in
text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K2 B3 D2 G1 वा (for च).
— °) B Dn Ds Ds.6.8 T2 स्वेते; Ds.4 ह्येते; D10 चैते
(for एते). G (except G2) M उभावेतौ समौ स्यातां.
— °) K1.2 D1.10 G2 Cd तु; K4.5 Dn1 D7-9 च; Ca वा
(as in text).

3 °) K2 स्वेषु तेषु च; D7 तेषु भारत (for सततं विभो).
— °) G4 अवामुहि (for °प्यसि).

4 °) Ks B4 Dn Ds Ds.7.10 T2 लोके प्र- (for
लोकेषु). T1 G (except G2) M लोके भवति भारत.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५
 केशिन्युवाच ।
 किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
 अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६
 विरोचन उवाच ।
 प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
 अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।
 इहैवास्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
 सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८
 विरोचन उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
 सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९
 सुधन्वोवाच ।
 अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्मदेऽहं तवासनम् ।

C. 5. 1165
 B. 5. 35. 14
 K. 5. 35. 15

— ^a) D₂₋₄ T₂ पुरुषन्याघः; G₂₋₅ M[°] श्रेष्ठ (G₁ M₁ °श्रेष्ठ).
 5 ^a) K₅ महात्मनः; D₈ सुधन्वनः. — After 5, D_n
 D₂ (marg.). 3. 4. 5 (marg.). 8 T₂ ins.:

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।
 रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाभ्यया ।
 विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
 प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 ^a) D₈ ब्राह्मणः. K_{2m} D_{2.7} वै; M_{2.4} त्विह;
 Ca. d. s स्वित् (as in text). — ^b) G₁ (before corr.). 5
 च; G_{2.4} स्युः (for स्वित्). — ^c) D_{n1} D₈₋₉ T₂ (before
 corr.) अस्य (for स). K₄ G₂ पर्यङ्के; C₈ पर्यङ्कं (as in
 text). S (except G₂; T₂ by corr.) इदं (M₂₋₅ इमं)
 व्यवस्य पर्यङ्कं. — ^d) K₁ नाधिगच्छति; K₄ नानु; D₁
 ह्यधि; D₂ वाधि; S (except T₂ G₂) -प्यधिरोहत्.

7 After the ref., K₂ reads 9. — ^a) D_{n1} D_{1.9}
 M₂ प्राजापत्याः (D₈ त्यां). B₈ D_n D_{3.4} T₂ तु वै; D₈ -थ
 वै; D₉ G (except G₂) M वयं (for हि वै). — ^b) D₉
 सदा; S (except T₂ G₂) सर्वे; C_d वयं (as in text).

8 ^a) K₂ अद्य; K_{2m.8} B D_n D₈ D_{8-9.10} Cap
 आवां; K₄ आस्थ; D₁ अप्सु; D₉ आस्य; Ca. d आस्व (as
 in text). D₉ प्रतीक्षाम; C_{d.8} as in text. S (except
 T₂ G₂; G₄ damaged) इह त्वं वस वै भोगाः (T₁ G₁
 °न्याः). — ^b) K_{1.2.4} D₉ उपस्थानं; T₁ G_{2.4} M त्वदर्या
 मे; G₁ त्वधर्मा मे; G₅ स्वार्थामेह; Ca. d. s उपस्थाने (as in
 text). — ^c) K_{1.4} D₉ वा (for वां).

9 K₂ om. the ref. and reads 9 after the ref. of
 7. — ^b) M₅ यथार्थं (for यथा त्वं). G₅ अभि- (for
 भीरु). M वक्ष्यसि (for भाषसे). — ^c) S (except T₂
 G₂) उभौ (for एव). — ^d) K₂ M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि).
 — After 9, K_{1.5} B (except B₁) D_n D₈ D_{1.2.5-8} T₂
 G₁ ins.:

194* अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K₁ D₁ प्रमातायां (for अतीतायां). D₇ ततो रात्र्यां व्यती-
 तायां (for the prior half).]

D_{n1} D_{2.7.8} T₂ cont.: K₄ D_{2.4.9} G₂ ins. after 9:

195* अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

K₄ D_{n1} D_{2-4.7-9} T₂ cont.:

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ।

[D₂ सह संगतः (for सहितः स्थितः).]

— D_{n1} D_{2-4.8} (all om. line 1) T₂ cont.: K_{1.5} B
 (except B₁) D_{n2} D₈ D_{1.5.6} ins. after 194*: D₁₀
 (which om. 9^{ab}) ins. after 9^{ab}:

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्मदि केशिनीं तथा ।

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।

प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

[(L. 1) B_{2.4.5} D_n D₈ D₅ सुधन्वानं (for °न्वा च).
 K₁ वै; K₂ D₆ तं; D₁ तु; D₁₀ तां (for च). K₁ प्रति (for
 तथा). K₅ प्रह्लादिमवनीपतिं; D_n D₈ D_{5.6} प्राह्मा (D₈ D₈
 °ह्लादिः केशिनी तथा. — (L. 2) K_{1.5} तमा° (for समा°).
 — (L. 3) D₈ D₁ पाद्या (D_{8.2} °दा)र्घ्यं प्र (D₁ च) ददौ (for
 पाद्यमर्घ्यं ददौ). G₄ अनुत्तमं (for ददौ पुनः).]

— T₁ G_{2.5} M ins. after 9: G₁, after 194*:

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।

इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G₂ M₅) om. the ref. — ^a)
 D_{2.4.9} समालभे; D₇ अन्वारेभे; Ca. d as in text. K₂
 अन्वारुहेयं रम्यं वै; S (except T₂ G₂) आस्व तल्पे हि
 सौवर्णे. — ^b) K_{4.5} D_{8.1.6} T₂ G_{2.4} M प्राह्मदे; D_{n1}
 D_{8.2} D_{1.9} T₁ G₁ प्रह्लादे. B D_n D_{5.10} T₂ ते (D₅ T₂ -हं)
 वरासनं; D₈ D_{2.4} तव चासनं; S (except T₂ G₂) ब्राह्मण-
 स्त्वहं. — ^c) K₅ समत्वं; D₁ एवं त्वं; S (except T₂
 G₂) एकांतं; Ca. d. s एकत्वं (as in text). K_{2.5} अनु-
 संपन्नो; Ca. d as in text. — ^d) K_{4.5} B D (except D_n
 D_{1.2.7.8}) T₂ आसेहं; Ca. d आसेयं (as in text).

C. 5. 1195
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा वृसीम् ।

सुधन्वन्न त्वमहोऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्विजितमसुरेषु नः ।

सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न हि देवेष्वहं स्याता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

11. G₂ om. 11^a-13^b. — ^a) K_{1.5} D_{2.8} अथा (D₂ 'ध्या')हरन्तु; B Dn Ds Ds. 6.10 तवार्हते तु; T₂ हरन्तु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु). Cd.n cite अधः. K₁ D_{2.7.8} T₂ फलकी; B (except B₄) D₅ फलकी; Ca.d.s as in text. K₅ D_{3.4.9} तवार्हं फलकं ब्रह्मन्; D₁ अथाह दत्तफलकं; T₁ G (G₂ om.) M हरन्तु फलकं (T₁ G₁ M_{4.5} 'कां'; M₃ 'कौ') कूर्च. — ^b) T₂ बर्ही; Ca.d.s कूर्च (as in text). K_{1.2.8} D₇ वृषी; K₄ B_{1-2.5} Dn₁ Ds D_{3.4.6.2.10} Cs वृषी; B₄ Ds Cn वृसी; D_{1.2.8} T₂ Ca.d वृषी (for वृसीम्). T₁ G (G₂ om.) M तथा वृ (T₁ -प्य; M₂₋₈ वृ)स्यस्त्वानि च. — After 11^{ab}, D₁ ins.:

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— ^a) Dn₂ transp. सुधन्वन् and न. — ^d) K₅ समा सितुं; D₁ ममासनं; D₁₀ सहा; Ca समा (as in text). S (except T₂; G₂ om.; G₄ damaged) यदासीथा (T₁ G₈ 'सिद्धा') मया सह.

12 G₂ om. 12 (cf. v. 1. 11); Dn₁ om. 12-13. — After the ref., K₅ D_{1.8} ins. the foll. stanza (which is reproduced in some of the old printed ed.):

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।

द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरं ॥

[(L. 1) Bom. and Kumbh. ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D₁ द्रावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half).]

— ^a) B D (except D_{1.2.7}) G₁ (before corr. as in text) M₄ हि (for अपि). M (except M₅) सहा (for समा). — ^b) K₂ उपासीते च; T₁ G₁ उपासीदति; G_{2.4} M उपासीत (for उपासीतैव). G₅ विपणा चास्तु केशिनी. — ^c) K₄ D₉ सुखैधितो (for सुखैधितो). S (except T₂; G₂ om.) बालो गृहेषु सुखितो. — ^d) K₁ D₇ बोधिषि;

K₄ D₉ जानासि; D₁ बुध्यसि (for किञ्चन). K_{1.4} D_{1.7.9} किञ्चन (for बुध्यसे). K_{2.5} बुध्यसे त्वं न किञ्चन; G₅ न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn₁ om. 13 (cf. v. 1. 12); G₂ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 11). — ^a) = 14^a. G₄ चैव गावः; G₅ च गवाश्चान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्वं). — ^b) K₅ D_{1.9} असुरे पुनः (for असुरेषु नः). K₁ D_{7.8} च (for नः). — ^c) K₂ D₇ विपणं (for विपणे). T₁ G₄ M (M₁ inf. lin. as in text) तस्य नः (T₁ सः) कृत्यं (for विपणे तेन). — ^d) = 14^d. G₂ प्राज्ञं; G₅ प्राज्ञान् (for प्रश्नं). K₂ Ds₁ Ds m. 10 G₈ पृच्छामहे (G₈ 'मये'); M₁ (sup. lin.). 2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये). K₂ विमुं; Ds₁ D₁₀ त्विमं (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T₁ M₄ om. 14; D₉ om. 14^{be}. — ^a) = 13^a. G₈ सुवर्णं (for हिरण्यं). G₅ M₁₋₃ चैव गावः; G₅ च गवाश्चान् (for च गवाश्वं). — ^b) K₁ Dn₁ Ds D_{1.7.8} T₂ G₂ M₂ तथा (for तव). G₅ विशेषतः (for विरोचन). — ^c) G_{1.5} M (M₁ inf. lin. as in text; M₃ om.) प्राणयोरेव नः कृत्यं. — ^d) = 13^d. K₂ पृच्छामहे; G_{1.5} M₁ (inf. lin. as in text). 2.8 गच्छाव ये.

15 ^a) K₁ B₁ D₇ T₂ तौ वै; K₂ तौ च; K₅ तं नौ (for आवां). D₉ आवां क नु गमिष्यामः (sio); T₁ G_{1.8-5} M ते वयं (G₄ तावावां) क गमिष्यामः. — ^b) = 16^b. G_{4.5} M (M₁ inf. lin. as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^c) K₅ B D (except D_{1.7-9}) तु; T₂ नु (for हि). D₂ अवस्थाता; T₁ G_{1.2.4.5} M (M₁ inf. lin. as in text) संस्थानं; G₅ अधिष्ठानं (for अहं स्याता). — ^d) T₁ मनुष्ये-ष्विह लीव्रतः; G_{1.8.5} M (M₁ inf. lin. as in text) मनुष्येष्विह (G_{1.5} 'षु हि; G₈ 'षु च) तिष्ठतः (G₅ 'ति).

16 K₄ om. 16. — ^a) D₉ प्रहृदं नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रहादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रहाद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदश्येते याभ्यां न चरितं सह ।

आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७

किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।

विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।

प्रहाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रहाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।

ब्रह्मन्भ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।

प्रहाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१

C. 5. 1208
B. 5. 35. 27
K. 5. 35. 28

T1 G₂. 5 गमिष्यामः. — ^a) = 15^b. S (except T₂ G₂) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^c) D₁ तु (for हि). K₁ पुत्रस्यापि हिते प्रश्नः; K₂ पुत्रस्य हेतोरपि सः; S (except T₂ G₂) अपि पुत्रस्य चेत् (G₄ वै) हेतोः. — ^d) K₁ B₁. 8-5 D₂ D₂. 8-7. 9. 10 T G₁. 5 प्रहादो (as in text); the rest प्रहादो. — After 16, K₂. 4. 5 D (for D₂ see below) T₁ (om. line 2), 2 G (G₄ damaged; all G om. line 2) M₁ (om. line 2) ins.:

201* विदुर उवाच ।

एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।

विरोचनसुधन्वानौ प्रहादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K₂. 5 T₁ G₂-5 M₁ om. the ref. K₂. 5 D₁ T₁ G M₁ एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K₂. 5 ततश्चोभौ; D₁ गतौ शीघ्रं); K₄ D₈ D₁₀ एवं कृतप्राणपणौ; D₁ एवं विपणमास्थाय; D₈ एवं कृतपणौ तौ तु; D₈ T₂ एवं कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half). K₂. 5 प्रहादं प्रतिजग्मतुः; D₁ प्रहादस्यांतिकं गतौ; D₈-8. 8-10 T₂ क्रुद्धौ (D₂. 4. 8 उभौ; D₉ तौ तु) तत्राभिजग्मतुः; D₁ प्रहादस्य निवेशनं; T₁ G (G₄ damaged) प्रहादं दितिनंदनं (for the posterior half). — (L. 2) D₈ D₈. 6 प्रहादो. D₁ -प्यत्र (for यत्र). K₂. 5 विरोचनस्तु प्राहादिः सुधन्वांगिरसस्य यः (K₅ सः); D₁ सुधन्वानं [तु?] दृष्टैव प्रहादो वाक्यमब्रवीत्.]

— On the other hand, D₂ ins. after 16:

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रहादस्य गृहं प्रति ।

गत्वा तं ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।

तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रहादो विस्मितस्तदा ।

पप्रच्छागमने हेतुं उभयोर्दितिजस्ततः ।

17 Some MSS. प्रहाद in the ref. — ^a) D₂ भूमौ (for इमौ). D₁ मम दृश्येते; D₈ विप्र^o; M (M₁ sup. lin. as in text) प्रतिगृह्येते (for संप्र^o). — ^b) K₂ द्वाभ्यां; S (except T₂ G₂) ययोः (for याभ्यां). K₂ चरितुं; Ca. d. s चरितं (as in text). — ^c) M आस्तां च (for क्रुद्धौ). — ^d) K₅ B D (except D₁. 7) T₂ मार्गौ (for मार्गं).

K₁ उपस्थितौ; K₂ अनुश्रितौ (for इहागतौ). T₁ G₁. 5 एकमार्गगतावुभौ; M क्रुद्धावेकाशयं गतौ.

18 ^a) K₁. 4 D₁. 2. 3 T₂ Ca. d किं वां; G₂ किंचित् (for किं वै). K₂. 5 B₂-5 D (except D₂ D₁. 2. 5) T₂ एवं; Ca एव (as in text). K₁. 4 D₁. 2 G₂ Ca. d चरितं; B D₂ D₂ D₂. 5. 7. 10 चरथो; D₈ सुरथौ (marg. sec. m. सुहृदौ). — ^b) K₁. 4 B D (except D₂. 8. 9) T₂ G₂ Ca. d चरथः (for 'तः'). — After 18^{ab}, K₂ ins.:

203* तत्त्वां सुधन्वपृच्छामि मा पृष्टमनृतं वदीः ।

19 ^a) Some MSS. प्रहाद. K₁. 5 B₂ D₈-7. 10 T₂ तत्त्वं (for तत्त्वां). K₁. 5 D₁. 2. 7 G₂ पृच्छावो (D₁ 'मो'); D₂ गच्छामि. K₄ D₂. 4. 9 प्रहादैतद्विजानीहि; T₁ G₁. 5. 5 मत्तत्त्वा (G₂ M₁ inf. lin. त्वां तु; M₁-4 तत्त्वं) पृच्छावहे तात. — ^b) K₂ D₁₀ पृष्टं; D₈ तत्त्वं (for प्रश्नं). K₁. 4 B₂ D₁. 8-6 T₂ वदेः; B₂ T₁ G₂. 5 वद (for वदीः). — After 19, M₂ ins. (cf. v. l. 21):

204* प्रहादः ।

न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान्धुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।

सुधन्वा ।

यद्यत्तत्त्वं वक्ष्यसि त्वं यदि वा नापि वक्ष्यसि ।

प्रहाद प्रश्नमनघं मूर्खो ते विफल्यति ।

20 M₂ om. 20-23. — Some MSS. प्रहाद in the ref. — ^a) K₄ B₂. 4 D₂ D₂ D₁-4. 10 वा; D₉ गां (for च). K₁ D₈ आनयध्वं; K₂ D₁ अप्यानयध्वं; D₁ प्रयच्छंतु; D₉ आनयंतु (for अप्या^a).

21 M₂ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^b) K₁ D₇. 8 सर्वमेव; K₅ B D₂ D₂-6 T₂ पथिष्वेव; D₂ तव पंच; D₁₀ यथावद्; T₁ G₁. 3 M (M₂ om.) प्रश्न एव (T₁ G₁ -वाचा); G₂ त एव हि; Ca. d. s पथ एव (as in text). G₂ कांक्षितं; C₅ अपितं (as in text). B₂ D₂ मया; C₅ मम (as in text). K₄ D₉ तथैवास्तु सुरोत्तम (D₉ सुरेश्वर); G₅

C. 5. 1210
B. 5. 35. 28
K. 5. 35. 30

प्रह्लाद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।

प्रश्नान्तावर्षितं (sic) मम. — ^a) Some MSS. प्रह्लाद; Ds D₁₀ पृच्छाम (D₁₀ °व) (for प्रह्लाद). K₁ त्वं हि; K₄ D₉ एवं तु; D₁ त्वं च; D_{8.4} ब्रूहि; T₁ G_{1.5} इदं (T₁ इमं) तु; G₈ M (M₂ om.) एतं तु (for त्वं तु). K₄ D₉ G₈ नः; B Dn D_{8.8} T G_{1.5} मे; Cd. s नौ (as in text). K₄ B Dn Ds D_{2-7.9.10} T₂ G₂ transp. प्रश्नं and तथ्यं. D₁ तत्त्वं; D₈ पथ्यं (for प्रश्नं). K₂ प्रह्लाद तव प्रश्नोस्ति. D_{1.8} प्रश्नं; T₁ G_{1.8.5} M_{1.8.4} तत्त्वं (for तथ्यं). D_{8.4} त्वं चैव (for ब्रूहि). K₄ B Dn D_{1.2.5.6.9} T₁ G_{1.8.5} पृच्छतः (D_{1.2} °ते; D₉ °तां). — After 21, N (except D₉; K₈ missing) T₂ G_{1.2} ins.:

205* किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्धिरोचनः ।

[= (var.) 6^{ab}. K₂ B_{1.8} D_{2.7.10} G₂ वै; D₁ अहं (for the first स्वि). D₁ श्रेयः साम् (for श्रेयांस). K_{1.2} विरोचन. B₃ उता गौः पीवरी कृता (for the posterior half).] K₂ cont.:

206* सत्यं ब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परमं तपः ।

Lines 1-2 of 204* are ins. in G₁ after 205*, in T₁ G₈₋₅ M_{1.8-5} after 21; in M₈₋₅, they are followed by lines 3-4 (with v. l.) of the same passage.

22 M₂ om. 22 (cf. v. l. 20); M₈₋₅ om. 22-23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^a) K₄ B Dn Ds D_{8-7.10} T₂ Cap पुत्र एको; K₅ D₈ Cd पुरोधान्यो; T₁ G (except G₂) M₁ अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो). K_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G (except G₂) M₁ भवेत्; K₄ B Dn Ds D_{8-7.10} T₂ Cap मम (for भवान्). Ca पुरोधा समान्यो ब्रह्मन्. — ^b) D₁ सत्यं (for साक्ष्ये). K_{1.2} M D_{1.8} तथा; K₄ भवान् (for भवेत्). B Dn Ds D_{8-7.9.10} T₂ Cap त्वं च साक्षादिहास्थितः; Ca त्वं च साक्ष्य इव स्थितौ. Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ. — ^c) D₁ द्वयोः (for तयोः). K₂ अन्यत्; G₂ प्रज्ञं (for प्रश्नं). — ^d) B₁ T₂ भवेत् (for वदेत्). — Lines 3-4 of 204* are ins. (with v. l.) in T₁ G (except G₂) M₁ after 22, in M₈₋₅ after 194*. — T₁ G (except G₂) M₁ cont.:

207*

विदुरः ।

आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं सर्वज्ञं प्रियदर्शनम् ।

प्रह्लादः ।

पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।

तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ।

तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमसाद्विधो वदेत् ॥ २२

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।

एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

[(L. 2) M₁ सर्वदर्शिनं (for प्रियं). — (L. 3) G_{8.4} प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये).]

— T₁ G_{1.8-5} cont.: K₄ B D T₂ G₂ ins. after 22:

208*

सुधन्वोवाच ।

गां प्रदद्यात्स्वौरसाय यद्दान्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।

द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T₁ G_{1.8} हंसः (for सुधन्वो). — (L. 1) K₄ B₁ D (except Dn Ds D₁₀) T₂ G₂ गाः (for गां). T₁ G (except G₂) वै दद्यात्; Ca. d प्रदद्याः (as in text). Ds₂ D₉ T₁ G (except G₂) Ca. d औरसाय (for त्वौ). D₉ च; G_{8.4} अयं (for अन्यत्). — (L. 2) B₈ T₁ G (except G₂) तयोः (for द्वयोः). T₁ G (except G₂) राजन् (for तथ्यं). K₄ B₁ Ds D_{1-4.7.9} तु; G₂ तत् (for च). T₁ G_{1.8} प्रश्नं सत्यं यथा वदेत्; G_{8.4} यथा धर्मस्ततो वदेत्.]

23 M om. 23 (cf. v. l. 20, 22). Before 23, K₄ B D T G ins. प्रह्लाद उ° (resp. प्रह्लादः). — ^a) K_{1.2} D_{2.7} G₂ तद् ब्रूयात्; D₈ तु ब्रूयात्; T₁ G_{1.8-5} विद्वं; Ca प्रब्रू° (as in text). — ^b) D₉ T₁ G (except G₂) न सत्यं नानृतं वदेत् (D₉ नरः). — ^c) D₁ कां (for किं). Ca किंचन; Cd किं वसेत् (as in text). T₁ G (except G₂) हंस तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः. — T₁ G (except G₂) ins. after 23; M₁ (which om. 23), after 22:

209*

हंसः ।

पृष्ठो धर्मं न विब्रूयाद्भोर्कर्णशिथिलं चरन् ।

धर्माद्भयति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।

धर्मं एतान्संरुजति यथा नद्यनुकूलजान् ।

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठोऽर्थं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तारि ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।

प्रह्लादः ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावाद् यदि ब्रुवन् ।

धृतराष्ट्र त्वां पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf. 214*. — (L. 2) T₁ G₈ राजा (for राजन्). — (L. 3) T₁ G₈ स रुजति. — (L. 5) G_{8.4} अर्थं (for अर्थ), and पादं (for पादः). — (L. 7) G_{8.4} मुच्यते (for मुच्यन्ते). T₁ G_{1.8} अपि (for च). — (L. 8) M₁ निन्दाहो यत्र निन्दते. — (L. 10) G_{1.8.4} तत्त्वं (for त्वां). T₁ G₈ M₁ तु (for तु). M₁ कं (for कां).]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितसाङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिकुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदीः ॥ २७

प्रहाद उवाच ।

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्माच्च तैर्न वै जितः ॥ २८

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।

सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रहाद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रहाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामालोऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३

C. 5. 1222
B. 5. 35. 40
K. 5. 35. 51

24 G1 M (except M1) om. the ref. T1 Gs-s M1
हंसः (for सुधन्वा). — ^a) M (M1 sup. lin. as in
text) या; Cs स्त्री (as in text). — ^b) M (M1 sup. lin.
as in text) स्त्रिया वा (for यां चैव). B1.2.5 Ds.4 अक्षे
(for अक्ष-). Ds पराजितां. — ^c) Ds यथा; Ds यं च
(for यां च). T1 G (G1 by corr. as in text; G4
damaged) M यां च भाराभितसा गौः (M1 inf. lin.
पञ्चास्ते). — ^d) = 25^d. S (except T2 G2; G4 dama-
ged) तु (for स). M1 (inf. lin.) कृतां (for स तां).

25 ^a) Ds D10 'बद्धः; D1 'विद्धः (for 'रुद्धः). D1
बहिर्द्वारे; Ds G (G4 damaged) M 'द्वारे; Ds.4.9 T1
'द्वारे. Ks बहिर्द्वारेषु रक्षितः. — ^b) K4 भूयः स; T1
भूयसं; M (M1 inf. lin. as in text) चैव तान्. B Dn
Ds Ds.5-7.10 पश्येत् (for पश्यन्). Ds.4 अमित्राभूय
सर्वस्य. — ^d) = 24^d. T1 G1.3.5 M तु; G4 स (for स).
Ds व्रजेत् (for वसेत्). B Dn Ds Ds.6.10 यः साक्ष्यमनृतं
वदेत्. — After 25, S (except T2 G2) ins.:

210* यां च रात्रिममिदुग्धो यां च मित्रे प्रिये मृते ।

सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अमिषेते (for अमिदुग्धो). T1 G1 पुत्रे
(for मित्रे).]

26 =Manu 8. 98; =(var.) Pañcatantra 3.
109. — D2 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — ^a) K1 T1
G1(after corr.).8 पञ्चानृते; Ds पंचा; G1(before
corr.).4.5 कन्या; Ca पञ्च (as in text).

27 =Manu 8. 99. — ^b) Bs Dn1 Ds2 D1.6.8 T2
Gs.4 वदेत्; Gs वुवन् (for वदन्). — ^c) M सर्वान् (for

सर्वं). Ks Dns Ds Cn भूम्यनृतं. — ^d) Gs अस्तु (for
स). Ds हन्यानृतं; D10 हन्याकृतं (for भूम्यनृतं). K4
वद; B (except B4) D1.8.4 वदेः; D2 T2 Gs.4 वदेत्;
D10 वदन् (for वदीः).

28 Some MSS. प्रहाद in the ref. — ^a) Ds m
पंडितो; Ca. d. s अंगिराः (as in text). — ^b) Ks.5 B1.8
Ds.4.7 Gs त्वत्त एव च; D1.9 Gs तु (Ds वै) विरोचनात्
(for त्वद्विरोचन). Ca cites त्वत्तः, Cd. s त्वत्. — ^c) K4
तव त्वं; D1.2 G2 ततस् त्वं (G2 तु); T1 Gs M1 भवतः;
G1.5 भवास्तु; M2 भवतु; Ms.4 भवसि; Ms भवति (for
तस्मात्त्वं). G1.2 M2-s एतेन (for तेन). K2 ततस्त्वं वै
पराजितः; D10 तव पूज्यो द्विजस्ततः.

29 K1 om. 29^a-30^b. — ^a) K4 Ds वै (for अयं).
— ^c) B1 Ds.4.10 T1 G1 M1 (sup. lin. as in text)
पुत्रं; Ds Gs पुत्र (for पुनर्).

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^a) B1 Ds यो;
Ca तत् (for यत्). K4 योत्र धर्मं वृणीथास्त्वं. — ^{cd}) Bs
D1 ददामि. Ks.4 B D (except D7) T2 transp. तस्माद्
and पुत्रं. Some MSS. प्रहाद (in this and the foll.
stanza). G4 (by corr. from text reading) दुर्लभं
(for दुर्लभम्).

32 ^a) D7 नरेन्द्र (for राजेन्द्र). — ^d) K2 भवान्; B
Dn Ds Ds.6.8.10 T G (except G2) M1 नाशं; D1 अनर्थं
(for अत्ययं). B (except B1) Dn Ds Ds.6.8.10 T2
पुत्रार्थमनुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्). K1.5 Ds Gs.4 अनु-
सरन्; K2 Ds अनुवजन् (for अनुभ्रमन्). M2-s यः
पुत्राननुभ्रमन्.

C. 5. 1273
B. 5. 35. 41
K. 5. 35. 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४
न छन्दांसि वृजिनाचारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांसेनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५
मत्तापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्न पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।

अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रशुक्लपारदारिकः ॥ ३९
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०
सुवग्रहणो ब्राह्म्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंसात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

33 = (var.) Pañcatantra (text. simpl.) 3. 182;
= (var.) 192*. — ^a) B_{2.4.5} D (except D_{1.7.9}) T₂
दंडम् (for यष्टिम्). — ^c) G₂ हि (for तु). — ^d) K_{1.5}
B D T₂ संविभजंति (as in text); the rest संयोजयंति.

34 ^b) D_{1.2.7} S (except T₂; G₄ damaged) मतिं
(for मनः). — ^{ad}) G₂ यथा यथा (for तथा तथा).
K_{1.4} D₁ हि; D₉ अत्र (for अस्मि). K₁ सर्वाणि; S
(except T₂ G₂) सिध्यन्ति (for सर्वार्थाः). S (except T₂
G₂) सर्वायां (for सिध्यन्ते).

35 = 5. 43. 3. — ^a) N (except K_{1.2} D₁; K₃
missing) T₂ नैनं; C₅ न (as in text). G₂ वृजिनं
(for वृजिनात्).

36 ^a) K₂ महापानं; K₄ B D (except D₅ D_{2.8.10})
T₂ Ca.p मद्यपानं; T₁ G₁ M मद्या (T₁ °ध्या)पानं; G_{3.5}
मध्यान्हुयानं; Ca.d.s as in text. K₁ D₂ Ca.d.s
विकलं; Ca.p कलहं (as in text). G₂ पूर्व (for पूग).
— ^c) D₁ G₂ द्वेषं (for °द्विष्टं). B₂₋₅ D (except D_{3.9})
T₂ °पुंसयोर् (for °पुमांसोर्). B₁ राजद्विष्टं पुंस्त्रियोश्चापि
भेदः. — ^d) K₄ D_{5.9} विवर्जयेद्; D₁ त्याज्यानाहुर् (for
वर्ज्यानाहुर्). D₅ पंचातिरिक्तः (for पन्थाः प्रदुष्टः). K₄
G_{1.4} सुदुष्टः; D_{5.9} तु दष्टः (for प्रदुष्टः).

37 ^a) B₁ G₂ M (except M₂) Ca.d.s सामुद्रिकं.
K_{2.5} B (except B₄) Dn वाणिजकं; D₅ D_{1.9} G₂ वाणिजं
(for वणिजं). K_{1.4} B_{2.5} D₅ D_{1.2.8.10} C.d.s चौरपूगं;
K₂ च चौरं; K₅ B₁ Dn D_{2.5.7} चौरपूर्वं; D₉ चौर्यमुग्रं; G₃
भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं). — ^b) D₁ T₁ M C.d. शला (D₁ T₁
°ल)काधूर्तं; G₅ शडं धूर्तं; Ca.s as in text. G₃ स्यालं धूर्तं

वंचकं (for शलाकधूर्तं च). — ^d) K₁ B (except B₁)
Dn D₅ T₂ G₂₋₅ साक्ष्ये तु; M साक्षीन् (for साक्ष्येषु).
D_{5-6.8.9} विप्रकुर्वीत; G (except G₁) M₁ (inf. lin. as
in text). 2-5 अधि (M_{2.4} °ति)कुर्वति (M₂ °तु). G₁₋₃
M काले (for सप्त).

38 = (var.) 1. 85. 24; cf. 182*. — ^a) T₁ M₅₋₈
°यज्ञः; G_{1.5} °यज्ञं (for °मौनं). — ^b) D₉ T₁ मानाधीतं;
G_{1.5} मानादधीतं; Ca as in text. T₁ G_{1.5} M₅₋₈ °मौनं
(for °यज्ञः). — ^c) D_{1.9} T₁ G (except G₃) M₁
(inf. lin. as in text) भयंकराणि; Ca.d.s अभयं (as in
text). — ^d) T₁ G (except G₃) M₁ (inf. lin. as in
text) श्रियं प्रयच्छन्ति यथाकृतानि. Ca.d. cite अयथा-
कृतानि; C₅ cites 38^d as in text.

39 39^{ab} = Manu 3. 158^{ab}. Cf. Gautama-dharma-
sūtra 15. 17 (ed. Mysore, 1917, p. 255). — ^a) K₂
(before corr.) D_{1.2.9} Cd आगारं; Ca as in text.
M_{2.4} दरदः (for गरदः). — ^c) S (except T₂) चर्मं;
Ca.d. पर्व (as in text). C₅ cites पर्ववदकः. — ^d) K₁
°यायिकः; K₅ D_{1.7.9} °जायिकः (for °दारिकः).

40 ^c) B_{1.2.5} S (G₄ damaged) काकः; Ca.d.s
काकः (as in text).

41 ^a) K_{1.4.5} Dn₁ D_{1.7.9} G₅ श्रु (Dn₁ G₅ सु)वग्रहर-
(K₄ °श्रव)णो; B_{1.2} D₂ श्रुव (D₂ °त)वग्रहणो; D_{5.4} सुरप्रं;
G_{1.2} M सुवग्रहाप (G₂ M_{1.8} °वाह)णो; G₃ नृपः प्रहरणो;
M₁ (inf. lin.) सुराग्रहवणो; Ca.d.s as in text. — ^b)
B₄ D_{6.7} आत्मवान्; D_{2.4} स्वार्थवान्; Ca अश्ववान्; C₅
अर्थवान् (as in text). K₂ कीनाशश्चार्थहा तथा. — ^c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
 युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
 शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
 कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृद्धारयश्च ॥ ४२
 जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
 मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
 क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
 ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
 श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
 दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतिष्ठति ॥ ४४
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
 प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।

पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
 एतान्गुणांस्तात महानुभाव-
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
 सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
 स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
 चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
 श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
 यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
 चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।

C. 5. 1235
 B. 5. 35. 55
 K. 5. 35. 67

D1 रक्षाम्युक्तः; D1 रक्षेत्युक्ते. — ^a) K2.4 B Dn Ds
 D1.8-7.10 T2 G1-8 ब्रह्महभिः; D2 'हनः (for 'हणैः).

42 ^b) K4 Ds Ds T1 Gs-5 युगेन; Ks B Dn Ds-5.10
 T2 वृत्तेन; G2 योगे; Cd धूर्युगे; Ca.5 युगे (as in text).
 Ds धुर्यो; G शूरो; Ca.d.s भद्रो (as in text). K1
 व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च; Ds.4.7 G4 M व्यवहारेषु;
 Ca व्यवहारेण (as in text). Cd.s cite व्यवहारे. K1
 असाधुः. — ^c) Ds.6 अथ कृच्छ्रेषु; Cs as in text. — ^d)
 K1 Dn1 Ds2 D7.8.10 M1.8.4 कृच्छ्रास्वापत्सु; B कृच्छ्रे-
 स्वापत्सु (so mostly old printed ed.1).

43 ^a) K1.2.5 Ds.9 हरते. K (Ks missing) Dn2
 D1.8.8.9 om. हि. Ds.m.10 आशां; Cs आशा (as in
 text). — ^b) Ks B1 S (except T2 G2) अति (for
 अभि); cf. v. l. 5. 37. 7. — After 43, S (except
 T2) ins.:

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
 क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
 न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
 सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T1 G4 न स्त्री; G2 दाक्ष्यात्; Gs च श्रीः; Gs न
 श्रीः (for कोशः).]

44 ^a) D1 धीर्धर्मात्; M1.8.4 मंगल्यात्; Ca as in
 text. — ^b) D1 Gs संप्रवर्तते; Gs संविधर्धते (for संप्र).
 — ^c) K1 Dn1 Ds प्र-; Ks.5 च; T1 G1.2 M1 (inf. lin.)
 स्वं; Gs M सं- (for तु). S (except T2; G4 damaged)
 रूपं (for मूलं). — ^d) B4 संज्ञयात्; Ca.d.s संयमात् (as
 in text). K2 Ds D10 'तिष्ठते.

45 K1 D1 om. 45. — ^a) K2 (m as in text) D1
 प्रीणयन्ति; Cd दीपयन्ति (as in text). — ^b) K2 कुलं चैव
 (for च कौल्यं च). T1 Gs.4 M कौली; Ca.d कौल्यं (as
 in text). G4 शमः (for श्रुतं). — Cf. v. l. 5. 33. 74,
 80; 37. 28 for this and the foll. stanza.

46 Cf. v. l. 45. — ^a) Gs तांश्च (for तात). S
 (except T2 G2) महानुभाव; Cd 'भावान् (as in text).
 Gs-5 M (except Ms) प्रगृह्य; Cd.s प्रसह्य (as in text).
 — ^b) Ds.6 संश्रयते (for सत्कुरुते). Gs M1 मनुष्यान्.
 — ^c) Ds.4.7.9 एक; Cd.s एषः (as in text). K1
 अतियाति; K2.4 Bs Ds.4 (by corr.).5-7 T Cn विभाति;
 B1 Dn Ds G1 अभिभाति; Ds.10 विभर्ति; Ca अतिभाति
 (as in text).

47 T1 (hapl.) om. 47^d-48^b. — ^a) Ks B1.4 Dn1
 Ds-7 T2 Gs चैषाम्; Bs Dn2 तेषाम्; D1 नैषाम् (for
 एषाम्). Ks B4 Dn Ds.7 T2 अनुयाति; D1 अन्ववसन्ति;
 Gs.4 M 'वायन्ति; Gs 'धावन्ति; Ca.s 'वयन्ति (as in text);
 cf. v. l. 48.

48 K4 D1 Gs om. 48; T1 om. 48^{ab} (cf. v. l. 47).
 — ^b) K2 अन्ववयन्ति; Cs 'वेताति (as in text). K2
 om. 48^{ad}. — ^c) Ds transp. दमः and सत्यं and adds
 च. B1 Ds.4 धर्मः (for दमः). — ^d) Bs.4 Dn Ds-5
 T2 अनुयाति; D2 अन्ववेतानि; T1 Gs.4 M 'वायन्ति; G2
 'वसन्ति (for 'वयन्ति); cf. v. l. 47. — After 48, N
 (except B1 Ds; Ks missing) T G1.2 ins.:

212* इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।

C. 5. 1280
B. 5. 85. 65
K. 5. 85. 67

दमः सत्यमार्जवमानुशंसं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोऽनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।

पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्रुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदामोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमामोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[= (var.) 3. 2. 71; = (var.) Hitopades'a 1. 7.
— (L. 1) Ds transp. क्षमा and दृणा. Ds T1 G1 दमः;
Ds. 4 दया (for दृणा). — (L. 2) K1. 2. 4 Ds-5. 8 T1 G1
धर्मश्च (for धर्मस्य).]
— K (Ks missing) D (except Ds Ds. 10) T G1. 2
cont.: G4 ins. after 48:

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[= (var.) Hitopades'a 1. 8. — (L. 1) Cf. 3. 2.
72^{ab}. Ds T1 अत्र (for तत्र). Dn पूर्वं (for पूर्व). T1
G1 धर्मार्थः; Cs दम्भार्थः (as in text). T1 G1. 4 शक्यते (for
सेव्यते). — (L. 2) K4 Ds D2 G1 च (for तु).]

49 = (var.) Hitopades'a 3. 59; = (var.) Śārn-
gadharapaddhati 1344. — ^b) K4 Ds Ds. 4 transp.
न ते and वृद्धा. B4 D7 विदन्ति (for वदन्ति). K2 धर्मान्
(for धर्म). — ^a) Ds transp. न तत् and सत्यं. G4
नैतत् (for न तत्). N (except K2. 4 D2; Ks missing)
अभ्युपेतं (Dn2 'पैति') (for अनुविद्धम्).

50 ^a) Dn1 व्रतं; Cs श्रुतं (as in text). — ^b) Dn1
Ds. 4. 9 S (except Gs; G4 damaged) कुलं; Ca. d कौल्यं
(as in text). — ^c) D1 चरित्रं; G1-8 M विचित्रं (for
च चित्रं). K2 प्रीतिः; D2 Gs मितः; Ds. 9 मित्रः; Ca. d. s
चित्रं (as in text). Ks शौर्यं च प्रीतिसंभाष्यं. — ^d)
K1. 5 Cnp दश संसर्गजा गुणाः; K4 B Dn Ds D1-7. 10 m
T2 दशमे (Dn1 D7 दशैते; D1 दश वै) स्वर्गयोऽनयः. Ca
oites संसर्गयोऽनयः (as in text), Cd. s cite संसर्गस्य
योऽनयः. — After 50, M ins.:

214* अथ यो नैव विज्यान्न सत्यं नानृतं वदेत् ।

ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठः पादं हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तारि ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

अनेनाः श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः । [5]
एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ।

[Cf. 209*.]

51 ^a) K2 B D (except Ds. 4. 9) T2 पुण्यमत्यन्तमश्रुते
(K2 'मेधते'). — After 51, K4 B (except B1) D
(except D1) T2 ins.:

215* तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः संसितव्रतः ।

[Ds कुर्वति (for कुर्वीत). Some MSS. संशित° (for
संसित°). Ds पुरुषाः 'व्रताः'.]

52 ^a) Ds Ds. 8. 8. 10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां.
— ^b) = 53^b. Dn2 Ds D10 द्विय° (for क्रिय°). — ^c) =
53^d. Ds क्षिप्रं (for नित्यं), and जनः (for नरः).

53 D2 om. 53. — ^a) Ds D10 वर्धयते. — ^b) =
52^b. Dn2 Ds D10 द्विय° (for क्रिय°). — ^c) = 52^d.
K4 D1. 7 क्षिप्रम् (for नित्यम्). K4 Gs आचरते (for
आरभते). K4 Ds सदा (for नरः). — After 53, B D
(except D1. 9) T2 ins.:

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।

[Ds2 Ds पुण्य- (for the second पुण्यं). Bs Ds D10
स; D7 च (for स).]

— B Dn Ds D2-8. 10 T2 cont.: K1. 5 D1 T1 G1. 2. 5
ins. after 53:

217* तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 K2 om. 54^{ab}. — ^a) B1. 2. 5 Cap अकृतप्रज्ञो;
Ca. d. s दन्दशूको (as in text). — ^b) S (except T G1)
नै (G2 नि)ष्ठुरी; Cd. s निष्ठुरो (as in text). K4 'किंकरः'
(for 'कृन्नरः'). B D (except D1. 2. 7. 9) T2 शठः (for
नरः). K4 (hapl.) om. 54^d-55^e.

55 K4 om. 55^{ab} (cf. v. 1. 54). — ^a) K1 Bs. 4
D2-7. 9 S (except T2 Gs Ms. 4) अनुसूयुः. K1. 2. 5 G2
कृतप्रज्ञः; D7 दृढप्रज्ञः. — ^b) K2 धर्ममेवाचरेत्सदा. — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
 पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।
 शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
 धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
 असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
 ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
 क्षत्रियः स्वर्गभागाजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
 बुद्धिश्चेष्टानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जह्याजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५

C. 5. 1257
B. 5. 35. 75
K. 5. 35. 87

55^{ab}, Dr ins.:

218* पूजां च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— °) K₂ B_{1.2} Ca. d अकृच्छं; B₃₋₅ D (except D_{8.9})
 T₂ C₈ न कृच्छं; G₂ ससुखं; G₄ अचिरात् (for अकृच्छात्).
 K₂ B D (except D_{8.9}) T₂ G₂ महद्; T₁ शुभम् (for
 सुखम्). — °) Dr अपि; D₁₀ स; S (except T₂ G₂) तु
 (for च). K_{2.4} B₃ D (except D₈) T₂ G₂ रोचते
 (for राजते).

56 °) K₂ आगमयते; Ca. d as in text. — °) G₂
 transp. यः and प्राज्ञेभ्यः. — °) Dr S (except T₂)
 प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य). G₃ धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ).
 — °) Dr G₂ परिरक्षितुं (for सुखमेधितुम्).

57 D₈ reads 57^{ab} after 58. — °) S (except T₂
 M₅) अपि (for एव). Dr (hapl.) om. 57^{ab}. — °) K_{2.4.5}
 D_{1.8} M स्वपेत्; D₂ भवेत् (for वसेत्). — G₃
 om. 57^{ab}; D₈ transp. 57^{ab} and 58^{ab}; B₄ (hapl.) om.
 57^{ab}-58^b. — °) K₁ मासैस्तु; K_{2.5} D₈ मासैश्च. — °) G₂
 वर्षात्; M वर्षं (for वर्षाः). K₂ D_{1.9} भवेत् (for
 वसेत्).

58 B₄ om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). D₈ transp. 57^{ab}
 and 58^{ab}. — °) K₂ G₄ सुखी (for सुखं). K₄ G₄
 भवेत्; D_{1.7} स्वपेत् (for वसेत्). — T₁ G₃ om. 58^{ab}.
 — °) K₁ D_{1.9} जीवं च; D₈ G₄ M_{1.3.4} जीवं तु (for
 जीवेन). D₂ कार्यं (for कुर्यात्). — °) D₅ अमुत्र (for
 प्रेत्य). K (K₃ missing) Dr सुखी भवेत् (for सुखं वसेत्).
 D₁ स्वपेत् (for वसेत्). — After 58, D₈ reads 57^{ab}.

59 = (var.) Cāṇakyaśataka 79 (ed. Haeblerlin).
 — °) K_{1.4} D_{1.2} G₂ प्रशंसं (K₁ सी)त; K_{2.5} B₂ Dr. 8
 प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति). — °) S (except T₂ G₂ M₅)
 नारीं (for भार्या). — °) B D (except D_{8.2} D_{1.2.7.9})

T₂ G₅ विजितसंग्रामं; Cd.s as in text. K_{1.2.5} रणप्र-
 त्यागतं शूरं; G₄ रणे प्रतिहतं शूरं. — °) D₁ पापं; Ca. d. s
 पारं (as in text). K_{2.5} D_{1.2.7} Ca. d मनस्विनं; C₃. ap
 तप (as in text). K₁ धान्यं च गृहमागतं.

60 °) G₅ यदि (for यत्). K₄ संवि; D₈ G₂₋₄
 अभि; G₅ वि; Ca. s अपि (as in text). — °) B₂ D₁
 अवधीर्यते; T₁ G_{1.5} अपि जीर्यते; G₂ अवकीर्यते; G₃ अपि
 विद्यते; G₄ अभिधीयते; C₃ अवदीर्यते (as in text).

61 °) K₂ (sup. lin. as in text) आचरतां; Cd. s
 आत्म (as in text). — °) K₂ D_{1.8.4} transp. शास्ता
 and राजा. — °) K₁ Dr G_{2.3} M₁ इह; G_{4.5} M₄
 (sup. lin. as in text) अंतः (for अय).

62 °) Dr T₁ G (except G₈) शूराणां (for कुलानां).
 — °) K₂ B₃ प्रभवो; D₁ नियमो; D₉ संभवो; Ca. d. s
 प्रभवो (as in text). K₂ अवमंतव्यः; G₃ अभिगंतव्यः;
 Ca. d. s अधि (as in text).

63 °) K₂ G₁ M₅ निरतो. — °) K_{1.2.5} D₈ दातो
 (for दाता). — °) K₁ सर्वं; B D (except D_{1.2.9}) T₂
 शील (for स्वर्ग). D₁ प्राज्ञः (for राजन्). K₄ क्षत्रियः
 स्वर्गमाप्नोति.

64 = (var.) Pañcatantra 1. 51; = Dhvanyāloka
 (ed. N. S. P.), p. 49. Cited by Appayadīksita in
 Kuvalayananda (p. 50). — °) K₄ D_{8.4} सुवर्णपुष्पां
 पृथ्वीं. Cd. s cites सुवर्णपुष्पां. — °) K_{1.2.5} D_{2-4.7.9} विचि-
 न्वन्ति त्रयो जनाः (D₉ नराः); K₄ D₈ G₃ विचिन्वन्ति नरास्त्रयः.

65 = C. 12. 4191. — °) K₁ कार्याणि (for कर्माणि).
 — °) D₁ यानि (for तानि). M₁ (sup. lin. as in
 text) जह्याजघन्यानि; Ca. d as in text. — °) D₁ तानि
 प्रत्यवराणि च; D₉ भारयन्त्यवराणि च; Cd as in text. Ca
 cites प्रत्यवराणि, C₃ प्रत्यवरं.

C. 5. 1257
B. 5. 35. 76
K. 5. 35. 88

दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।

कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।

पितृवच्चयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।

साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमसौ महर्षे

दृष्ट्वा भवन्तं न शकुमोऽनुमातुम् ।

श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः

कान्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे

धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।

ग्रन्थि विनीय हृदयस्य सर्वं

प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

66 ^a) K1.5 B1.3.4 D T अथ; Gs.4 न (for च). — ^b) K2 एतेषु; K5 कर्णे तु (for कर्णे च). Dr आस्थाय (for आधाय). — ^c) T1 G1.5 M (except M5) आत्मनो; Gs कस्मात्त्वं; G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं). — Cf. v. 1. 5. 122. 44.

67 ^a) K2 Ds (before corr.) सर्वे (for सर्वैः). K2 D1 ते; K5 B Dn Ds D2.5-10 तु (for च). — ^b) D2 भरतर्षभाः. — ^c) G2 पितृवंशेषु (for 'वत्त्वयि'). — ^d) K2 पूर्ववत् (m पितृ and पुत्र [as in text]).

Colophon. Ks missing. — Sub-parvan: K1 संजययान; K4 B1-3 Dn Ds D1.2.9.10 G2 M प्रजागर; Gs विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K (Ks missing) B1.2.4.5 D (except Dn1 Ds) T2 G2 विदुरवाक्यं; G1 सत्यप्रशंसादिकथनं; M सत्यप्रशंसा (M1 'शंसनं'). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds 34; K2 3 (of प्रजागरपर्व?); Ds (sec. m.) 32; Dr S 35 (M 36). — S'loka no.: K2 70; K5 74; Dn2 76; Gs 83.

36

This adhy. is missing in Ks (cf. v. 1. 5. 32. 15).

1 ^a) K4 D2 S (except T2 M2.5) अपि (for एव). — ^b) S (except T2 G2) हंसस्यापि (for आत्रे). — ^c)

Gs सिद्धानां (for साध्या). D1 om. च. D3.4.9 तच्छृणु; Ds विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

2 ^b) K1.2 Ds2 D2-3 संशितं (for संशितं). — ^c) K2 महाराज; K4 D1.2.7 महात्मानं; B2.4.5 D3-6.9 T2 महाप्राज्ञं; T1 महाप्राज्ञाः. — ^d) K2 'पृच्छन्तु' (for 'पृच्छन्त'). T1 G1.5 भारत (for वै पुरा).

3 Before 3, K1.2.5 B1.8 Dn2 D1.6.7.10 T1 G1-3 M1 ins. साध्या ऊचुः (B1.8 T1 Gs M1 om. ऊचुः). — ^a) K1 Ds Ca सः; K2.5 Ds2 Dr.3 आसः; B Dn Ds1 Ds-6.10 T2 एते; Cd.8 असः (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वयं महर्षे. — ^b) S (except T2) transp. न and शकुमः. K1.2 (sup. lin. as in text) शक्यामो; D1.2.9 अशक्यामो; Ds शक्यामो (for शकुमो). K1.2 Dr Gs अनुगंतुं; D1 'मंतुं; Cn 'मातुं (as in text). — ^c) D1 श्रुतो (for श्रुतेन). G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्संमतश्च. — ^d) T2 G1.2.4 M3 कात्यां; Cd.8 कात्यां (as in text).

4 ^a) Gs संमतं (for अमराः). K2 संस्कृतं; T1 संश्रितं (for संश्रुतं). Gs-5 सर्वदैवः; M सम्यगेव (for संश्रुतं मे). — ^b) T1 G1.5 सर्वं (for सत्यं). — ^c) K1.4.5 D1-4. 1-9 G2 ग्रंथीन्; K2 ग्रंथान्वै; Ca ग्रन्थि (as in text). K1.5 Ds T1 G1 विमुच्य; Ds.4.9 एतान्; T2 विना यस्य; Gs.4 विभिद्य; Ms.5 द्वितीयं; Ca विनीय (as in text). M1.2.4 ग्रंथिद्वितीयं (for ग्रन्थि विनीय). K (Ks

आकुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
 आक्रोशारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५
 नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
 मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
 न चातिमानी न च हीनवृत्तो
 रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयेत् ॥ ६
 मर्मण्यस्थीनि हृदयं तथास्त्र-
 न्धोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
 तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
 धर्मरामो नित्यशो वर्जयेत् ॥ ७
 अरुतुदं परुषं रूक्षवाचं

वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
 विद्यादलक्ष्मीकृतमं जनानां
 मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ८
 परश्वेदेनमधिविध्येत वाणै-
 भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
 विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
 विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
 यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
 तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
 वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
 तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

C. 5. 1259
 B. 5. 36. 10
 K. 5. 36. 10

missing) D1-5. 7-9 G2 सर्वान् (for सर्व). — ^a) B1 एव;
 G4 न (for च). K4 D3. 4. 9 M उपशमं (K4 'समं; M1. 3. 4
 'वशं); K5 Dn D5. 6. 8. 10 T2 आत्मसमं (D5 'नि सं; D3
 'समां); B1 G4 अवशमं; B2 T2 G1-3 अनुवशं (B2 T1
 'समं; G1 'शमं). K1. 2 D1-4. 7-9 G1. 2 नयेत्; K4 नयेच्च;
 G4 अधीत्य.

5 = 1. 82. 7. — ^a) K2. 4 G1. 2 नाकुश्येत्; G5
 नाकुश्ये; Cs नाक्रोशेत् (as in text). — ^b) K5 मृत्युर;
 Cs मन्युर (as in text). — After 5^{ab}, D5 ins.:

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।
 — ^a) D5 निर्दहते; Cs as in text. — ^d) T1 अपि
 (for अस्य).

6 ^b) K2 नापि द्रोही; D3. 4 मित्रधुक्; G1 M2-4 न
 मित्रं; M1 नो मित्रं (for मित्रद्रोही). K2 D2-4 नैव; K4
 D5 नापि (for नोत). — ^c) T1 वा (for the first च).
 K2. 4. 5 B Dn D5 D1-3. 8. 10 T2 G4 अभिमानी; D5 T1
 अपि मानी; Ca अतिमानी (as in text). Cd cites
 अतिमानः. D2 T2 नि- (for the second च). K1 D3. 4
 वृत्तहीनः; K4 हीनवृत्तः; D2 G1 हीनवृत्ती; G4 हीनः प्रमत्तः.
 — ^d) K2 रूक्षां (for रूक्षां). G5 कुवाचं (for वाचं).
 K1 D1. 3. 4. 8. 10 G5 Ca. d. n रुशतीं; B1. 2. 5 D5 Cap. np
 उषतीं; Dn D5 D5 उशतीं; M1 रुशतीं; T2 रुशतीं; Cs
 रुशतीं (as in text). K1 D1. 2. 7 G1. 2 वर्जयेत्; K4
 वर्जयेच्च; G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयेत्).

7 K1 D5 om. 7. — ^b) B Dn D5 D5. 10 T2 रूक्षा;
 D5 रूक्ष्या (for घोरा). Dn D5. 4. 9 G4 M1 इव (for इह).
 — ^c) K4 B Dn D5 D5. 4. 8. 9 उषतीं; other MSS.
 रुशतीं, रुसतीं, रुशतीं etc. (for रुशतीं). D1 G2 तीक्ष्णरूपां;

D2 'कृष्णं; M3-5 पापलौक्यान्. — ^a) G5 वर्जयेत् (for
 नित्यशः). K4 T1 G2. 4. 5 M वर्जयेत्तां; D1. 2 G1 वर्जयेत्;
 G5 नित्यशस्तां.

8 = (var.) 1. 82. 9. — ^a) K1. 4 B4 Dn1 D1. 3-6.
 8. 9 T2 पुरुषं; Cd परुषं (as in text). K2. 4 D1. 2 G
 (except G4) T1 तीक्ष्णं (for रूक्षं). — ^b) K1 Dn1
 D5. 4. 9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्). — ^c) K1. 2. 5 D10
 विद्यात् (for विद्यात्). K2 नराणां (for जनानां). — ^d)
 B1 S निऋतिं; Ca. d. s निर्ऋतिं (as in text). K4 D2-5 वै
 वहंतं; D5 D5 वहन्तीं (for वहन्तम्). D5 मुखे विद्धां
 निर्ऋतिं वै वहंतं.

9 ^a) K1 D5 M1 (inf. lin.) परं; T1 वरं; Cs परः (as
 in text). K1 D5 तु यो न; D1. 9 G4 चैनं; M1 (inf. lin.)
 चैकं न; Cs चेदेनं (as in text). K1 D1 G4 अभिं; D2. 9
 Cs अतिं (for अधिं). — ^b) M1. 3. 4 om. सु. K1 D2
 अनिलोग्रदीप्तैः; K4 D1 अनलाग्रदीप्तैः; G2 अनलार्करूपैः.
 Ca. d cite उग्र and दीप्त. — ^c) K4 विविध्यं; B1. 3 स
 ताड्यं; Dn D5 D5. 4. 10 T2 स विध्यं; D1 M5 विरच्यं;
 G5 उदीच्यं; G4 विरुच्यं; Cd. s विरिच्यं (as in text).
 K1 G4 M1. 3 प्र (K1 व्य)तिरिच्यं; K4. 5 B Dn D5-7. 10
 अप्यतिदह्यं; M4 न प्रतिरिच्यं; Cd. s अप्यतिरिच्यं (as in
 text). — ^d) K2 D7. 10 विद्यात्; Dn1 D1. 3. 4 विद्वान्;
 Ca. d विद्यात् (as in text). G5 transp. सुकृतं and मे.
 K5 D5 नो (for मे). D1 करोति; G5. 4 दधाति; Ca. d. s
 दधाति (as in text). — Cf. C. 12. 11001.

10 ^a) B1. 2. 5 D5. 6 T M सेवति. — K4 om. 10^e-
 11^b. — ^c) D5 S (except T2 M3-5) रागं; Ca. d. s रङ्गं
 (as in text). — ^d) T1 G3 हि (for स).

C. 5. 1270
B. 5. 80. 11
K. 5. 86. 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११
अव्याहतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेव्याहतं तद्वितीयम् ।
प्रियं वदेव्याहतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेव्याहतं तच्चतुर्थम् ॥ १२
यादृशैः संविददते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृचाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५
भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७
दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतमनः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

11 K₄ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) S वाचं (T₁ G₁ 'च्यं); Cd वादं (as in text). K₂. 5 D₇. 9 G₂ च (for तु). B D (except D₁. 7-8) T₂ अतिवादं (for वादं तु यो). — ^b) B₈ D₁ T₁ G₁. 5 ये (for यो). D₁ नाभितः; D₈ नाभ्यातः (for नाहतः). — ^c) T₁ G (except G₂) हन्तुमिच्छेत् (G₁. 4 'च्छेत्' च (for हन्तुं)). K₁ D₈ इच्छति (for इच्छेत्). B Dn Ds D₅. 6. 10 T₂ हन्तुं (Dn Ds 'तुश्च' च यो नेच्छति पापकं वै. Cn cites नेच्छेत्, Cd पापं).

12 = (var.) C. 12. 11029. B₁ om. 12^{ad}. — ^a) K₁. 5 B (B₁ om.) D₂-4. 6. 10 T₁ G₂ M धर्म (for धर्म्यं). D₁₀ नुरीयं; Ca. d चतुर्थं (as in text).

13 = (var.) C. 12. 11023; = (var.) Pañcatantra 1. 279. — ^a) K₁. 2. 5 D₁-4. 8. 9 G₂ संनि (K₁ 'वि-; K₈ 'स्य' वसते (K₂ m संविदहते); K₄ B₂. 4 Dn Ds D₅. 7. 10 T₂ Ca. d. s संनिविशते; G₄ संविदधते; Cap संविददते (as in text). — ^b) K₄ Ds₁ G₄ यादृशैः; Dn₂ D₁ यादृशं (for यादृशान्).

14 ^a) K₁. 2. 5 Ds₂ D₁. 7. 9 G₈ M₄ निवर्तते; Dn₁ निवृत्तते; D₈ विमुच्यते; Cd. s as in text. — ^b) K₈ transp. ततस्ततः and विमुच्यते. K₁ D₈ विमुच्ये (D₈ निवर्तते) त ततस्ततः. Ca. d. s cite विमुच्यते (as in text). — ^c) D₄ निवर्तमानः (for 'वर्तनाद्धि). K₂ च; K₄ Ds. 7. 9 S (except T₁ G₂. 5) तु (for हि). K₈ Ds. 4 T₁ G₈ सर्वत्र. — ^d) K₂ D₇. 8 चासि; Cs वेत्ति (as in text).

15 ^a) K₂ D₇ नो जीयते; G₈ संजीर्यते; Cd. n. s न जीयते (as in text). K₁ Ca नोप-; K₂ न वि-; K₈

Ds. 4. 7 चानु-; Dn Ds D₁₀ Cnp (1) नानु-; D₈ T₂ अन्यान्न; D₈ T₁ G₄ Cd अन्यैर्न; D₈ नोनु (for नोत). D₁ अन्यं; Cs अन्यान् (as in text). — ^b) K₂ D₈ वैरं कृत्वा; K₄ D₈ वैरीकृद्वा; K₈ D₈ वैरीकृत्; D₈ T₁ वैरीकृच्च; G₈ 'कृच्छात्'; G₈ 'कृचापि (for 'कृच्च). K₈ D₈ न प्रति; T₁ G₄ प्रतिघातकः (for अप्रति). K₂ D₇ स्वात् (for च).

16 ^a) D₇ S (except G₂) सर्वत्र (for 'स्य). — ^b) K₁ B Dn Ds D₅. 6. 8. 10 T₂ मनः (for मतिम्). — ^c) D₁ सततं यः स पूरुषः.

17 D₁ om. 17. — ^a) G₄ नानर्थकान्; Cd. s नानर्थकं (as in text). D₈ स्थापयति; Ca. d. s सान्त्वयति (as in text). — ^b) K₁ D₈ प्रतिज्ञातं. K₄ वा (for च). — ^c) K (K₈ missing) D (except Dn₂ Ds D₁. 2. 3) T₂ M₂ रंभं परस्य; T₁ G (except G₂) M₁. 8-5 रंभ्रापरंभे; Ca. d. s राद्धापराद्धे (as in text). K₁. 2 m. 5 D₇ नो याति; K₂ यो याति; K₄ नो वेत्ति (for जानाति). — ^d) K₁. 2. 4 B Dn₂ Ds D₂. 5. 8. 9 T₁ G₁. 8. 4 उत्तमं (for मध्यमं).

18 ^a) S (except T₂) दुर्दशनः (for दुःशासनः). Cs cites दुःशासनस्था. K₁. 4. 5 D₁. 2. 3. 9 G₁. 5 M₁ (sup. lin. as in text) उपह (G₈ 'ग' तांतरात्मा; B Dn Ds D₃-7. 10 T₂ उपहतोभिशास्तो (for उपहन्ता न शास्ता). K₂ अभिशास्ता; T₁ G₄ अनुशास्ता; G₂ परस्य (for न शास्ता). — ^b) K₄ यो वर्तते; D₁ G₄. 5 M₄ (inf. lin.) न वर्तते; T₁ G₈ प्रवर्तते. Ca. d. s नावर्तते (as in text). — ^c) G₈ मंत्रम् (for मित्रम्). D₁ मित्रमहो; D₈ मंत्रहेतोः (for मित्रमथो). — ^d) M₈. 4 (sup. lin.) कालः; Ca. d. s कलाः (as in text). G₈ M (except M₁) पृवैताः. D₈ स्युरधमस्य (for

न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
 निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
 उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
 अधर्मास्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
 प्राप्नोति वै वित्तमसद्वलेन
 नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
 न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
 न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
 धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
 पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
 भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

अधमस्येह). Gs अधर्मस्य; Cs अधमस्य (as in text). Gs om. इह. G2.4 एव (for इह). Gs पुंसां (for पुंसः).
 19 D10 om. 19. — ^a) Gs अ (for न). — ^b) K4 Ds S (except T2 G1.2) हि (for अपि). Ds अनु; G1 अति; Ca.d.s आत्म (as in text).

20 ^b) K5 B (except B2) Dn D1.3-6 T2 प्राप्त; Cs प्राप्ते (as in text). T1 G1.4.5 M transp. प्राप्ते and काले. — ^c) K1.2 D1.2 G2 न; T1 G1.3-5 M च (for तु). K1.2 D1.2 G2 एव (for न). — ^d) K4 B Dn2 Ds D2.7-10 G2 भूतिम्; Dn1 Ds-6 T2 गतिम् (for श्रेयः).

21 ^a) S (except T2 G2) वीर्यम् (for वित्तम्). K4 B2 Dn2 Ds.6 T2 अयं बलेन; T1 G1.5 M असद्वलेन; Ca.d.s असद्वलेन (as in text). — ^c) Ds न त्वेष; Gs सदैव (for न त्वेव). G4 सत्यं (for सम्यग्). K4 रमते; Gs वहते (for लभते). — ^d) K4 निवृत्तिम्; B2.5 Dn2 Ds D1.5.6 न वृत्तिम्; Gs स वृत्तम् (for न वृत्तम्).

22 ^a) K1.5 Dn1 D2-4.7.9.10 T2 G2 Cn महाकुलेभ्यः; M1 *कुलानि (sup. lin. as in text). — ^b) K1 Ds Gs *युक्ता; K4.5 B Dn Ds Ds-5.7.10 T2 *नित्या; D1 *वृत्ता; D2 *बंधा (for *वृद्धा). — ^c) Gs M त्वा (for त्वां). K2 Ds एकं; D2.9 एनं; G एतत् (for एतं).

23 D10 om. 23-24. — ^a) Gs शमो (for तपो). D1 बलो (for दमो). K1.2.4 B1.3.5 Dn Ds2 D2.7.8 Ms.5 *वित्तं; K5 Ds.4.9 *वृत्तं; G4 *चर्य (for *वित्तं). S तितिक्षा; Ca.d वित्तानाः (as in text). — ^b) B2 विद्वाराः (for विवाहाः). B2 D1 सततं प्रदानं (for सततान्नं). S

विदुर उवाच ।
 तमो दमो ब्रह्मवित्तं वित्तानाः
 पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
 येष्वेवेते सप्त गुणा भवन्ति
 सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
 येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
 वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
 ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
 त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
 अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
 देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६

C. 5. 1285
B. 5. 36. 23
K. 5. 36. 26

(except T2) इज्या विवाहः सांत्वनं (M सन्नतिश्च) चान्नदानं. — ^a) K1 येष्वेते वै; K2 Dn2 येष्वेव ते; K4 यत्रैवेते वै; D2 ज्येष्ठे ते वै; Ds यथैवेते; S (except T2) अष्टावेते (for येष्वेते). S (except T2) नित्यमेवं (for सप्त गुणा). K (K2 before corr.) B2.4.5 Dn Ds1 वसंति; Ds2 च संति (for भवन्ति). — ^d) S सतां गुणाः (for सम्यग्वृत्ताः). — After 23, D2 reads 25^{ab}, 27^{ad}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D2 cf. v. l. 23. D7.10 om. 24 (for D10 cf. v. l. 23). — ^a) K2 om. the first न, reading नैव for the second. Ds-8 T2 transp. न and वृत्तं. S (except T2) येषां न (T1 G1.2 प्र-) वृत्तं साधुकारेण युक्तं. — ^b) K1 चित्तप्रसादे; K2.4.5 Dn1 D1-6.8.9 T2 चित्त(D2 वित्त)प्रसादेन; T1 G M वृत्तप्रदानेन (Gs **प्रदानेन); Ca वृत्तिप्रसादेन. Cd.s cite प्रसादेन. K1 संचरन्ति; Dn2 धरन्ति; Cs चरन्ति (as in text). — ^c) Ds ईदंति; Ca.d इच्छन्ति (as in text). D1 विसृष्टां; T1 G1.2.4 M निविष्टां; Gs विनष्टां (for विशिष्टां).

25 = (var.) Manu 3. 63. — ^a) K2 B Ds-8.10 T2 Cs कुविवाहैः; Ca.d as in text. M1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च). K4 अनिष्टकुविवाहैश्च; Ds अनिष्टकुलसंबंधैः. — ^b) K2 M2 उच्छेदनेन; Ca.d उत्सा (as in text). — Ds.4 om. 25*-26^d; T2 om. 25^{ad}. — ^d) K1 Dn Ds.9 G2 ब्राह्मणा (for धर्मस्या); cf. 26^d.

26 Ds.4 om. 26 (cf. v. l. 25). K1.5 Dn Ds om. 26; G2 om. 26^{ab}. T2 reads 26^{ab} after 27. — ^a) B4

C. 5. 1288
B. 5. 26. 27
K. 5. 26. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कथिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्रिपेत् ।

न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सन्नृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाम्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
स्वक्ष्मोऽपि भारं नृपते खन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

Ds °लोपेन (for °नाशेन). — Ds om. 26^e-27^d; Ds T2 om. 26^{ad}. — ^a) D1 G2 धर्मस्यां (for ब्राह्मणां°).

27 Ds (cf. v. l. 26) and Ds om. 27. — ^b) K2 Ds G2 Cs परिवादात्; Cd as in text. — ^a) T2 धर्मस्यातिक्रमेण च (=25^d). — After 27, T2 reads 26^{ad}.

28 ^b) Dn Ds Ds-6 T2 M1 (sup. lin.) Cs अर्थतः; D1 अद्यतः; T1 अन्यतः; Ca. d अश्वतः (as in text). — °) T1 G1 कुलख्यां नानुगच्छति. — ^a) G5 Ca वृत्तितः; Cd वृत्त° (as in text). — After 28, Ds. 4. 7. 8 ins. lines 3-4 of 220*.

29 =(var.) Manu 3. 66. — ^a) D2. 9 च (for तु). Ds अविपन्नानि (for अविहीनानि). — ^b) K5 Ds D10 T1 च (for अपि). — °) K1. 4. 5 B1. 3 D1-7. 9. 10 T2 G2. 5 च; M5 न (for तु). K2 निगच्छन्ति; B5 प्रग°; Dn Ds प्रय° (for तु ग°). — ^a) D10 प्रकर्ष° (for कर्षन्ति). Gs अपि (for च). K5 T1 G1 M महाजनं; G5 महाधनं (for महद्यशः). — K4 B D (except D2) T2 ins. after 29 (Ds. 4. 7. 8 ins. lines 3-4 after 28): T1, after 30:

220* वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विद्वत्तमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।

कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

[(L. 1) Ds Ds यत्नेन (for यत्नेन). Ds. 4 वै (for सं-). B2. 8 D1 आयाति (for पति च). — (L. 3) D10 गोभिरश्वैश्च कृष्या च वृत्तयः सुसमृद्धयः.]

30 ^a) D1 °भृत् (for °कृत्). T1 G1. 5 M (by transp.) अस्तु कश्चित्; T2 अस्तु राजन्. — ^b) D2 राज्ञे-पथ्यो; T1 G M1 राज्ञा वध्यो (G2 राजापथ्यो); M2-5

राजावध्यो. D1 न; Ds यः (for मा). — °) Ds2 नैकृति-वान्. D2. 9 नैकृतिको (for नैकृतिको). Ds2 m सदैव (for अनृती वा). — ^a) D1 यः (for वा). — After 30, T1 ins. 220* (cf. v. l. 29).

31 ^a) K (Ks missing) D1 गो- (for नो). K (Ks missing) B2 Dn2 Ds2 D1-4. 7-10 T2 ब्राह्मणान् (for °णं). — °) K2 m Ds m नरः स; K4 Gs ततः स; Dn2 Ds2 Ds. 4 Cnp न तस्य; Ds यश्च न; D10 न च सं; G4 स नरः; Cn न नः स (as in text). K1 समतिं; K2 (before corr.) सुमतिं; Cd. s समितिं (as in text). D1 नरः सुसुमतिं (sic) गच्छेत्. — ^a) K4 विवदेत्; K5 विद्विषेत्; D1 निर्वहेत्; Ds निर्वदेत्; Ca. d. s निर्वपेत् (as in text). K1. 2 Ds Cnp पितृन्; K4. 5 ऋषीन्; Ds. 4 कचित्; Ds गुरुन्; Cs कृषिम् (as in text).

32 =3. 2. 52; =(var.) Manu 3. 101; =(var.) Pañcatantra 1. 187; =(var.) Hitopades'a 1. 45; =(var.) Śārngadharapaddhati 642. — °) K1 हर्म्येषु (for गेहेषु). Ds. 4 पुतान्यपि सतां गेहे.

33 ^b) D1 सत्कृतिं; Cd संस्कृतिं; Cs सत्कृतिं (as in text). — °) B5 प्रसूतानि; Ds प्रदत्ता°; Cd. s प्रवृत्ता° (as in text). K2 D1. 2 G1 °राज (for °प्राज्ञ). — ^a) K5 B D2-5. 7. 8 T G (except G3) पुण्यकर्मिणां.

34 ^a) K1 Ds नृपतेः. — ^b) K2 D2. 7 T2 G2 सोढुं शक्तो; D1 विसोढुं शक्तो; Gs शक्नोति वोढुं; G5 शक्नोति भारं (for शक्तो वोढुं). — °) K5 भारवहा.

35 M2 om. 35-36. — ^b) T1 G (except G2) M (M2 om.) कोपनेनोत (G1 °प) शक्यं; Ca. d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमधुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकसादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामग्नं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभृज्जते ॥ ४०
अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।

नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्युताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्वाधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च ग्रहण्यन्ति मा स्म शोके मनः कथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवामवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५

C. 5. 1336
B. 5. 36. 47
K. 5. 36. 47

(as in text).

36 M₂ om. 36 (of. v. l. 35). — ^a) B Dn Ds D_{3-6.8-10} यः कश्चित्; D₂ G₂ अथ चेत् (for यदि चेत्). K_{1.4.5} B_{1.8.4} D_{2.5-8} T₂ G₁₋₈ Cn असंबद्धो; Dn₁ असंबंधी; Dn₂ असंबद्धो; D_{3.4} असंबद्धि (for असंबन्धो). D₁ यस्य चेतसि संबंधी; M₁ यदि कश्चिदसंबद्धो. — ^d) G_{3.5} स (for सा).

37 ^a) Dn₁ D₃₋₄ बलवि (D₂ °चि)त्तस्य; T₁ G₄ न कश्चि (G₂ °चि)त्तस्य; M₂ न तन्मित्रं यस्य (for चलचित्तस्य). — ^b) D_{3.4.9} G_{1.8.4} M_{3.4} अनुपसेविनः. — ^d) B₃ Dn₂ °संगतः (for °संग्रहः).

38 ^a) D₁ स्थिर°; D_{2.8} बल° (for चल°). K₂ T₁ G_{1.5} अनात्मज्ञः; D₁ महात्मानं; M₁ तुरात्मानं (M₁ sup. lin. as in text); C₃ अनात्मानं (as in text). — ^c) K₅ B₁₋₄ Dn D_{3.10} T₂ समभि°; D₇ समधि°; Ca. p समति° (as in text). — ^d) K₂ Dn₁ D_{1.8.9} G₄ शुष्कसरो.

39 ^a) D₁ अथ (for एव). — ^d) B₁ D₁ मित्रं; D₃ अर्ध°; T₁ G_{1.4.5} अप्सु; M₃₋₅ अभूत्; Ca. d. s अभ्रं (as in text).

40 =(var.) Rāmāyaṇa (ed. N. S. Press) 4. 30. 73.

41 ^a) B Ds₂ D_{2.6.8.10} अर्थ°; T₁ G_{1.5} प्रार्थ° (for अर्थ°). — ^b) Dn D₅ च (for the first वा). — ^c) B_{1.2.8} D₅ नानर्थयन्; D₉ नान्यथा विप्र°; T₁ G_{1.2.5} तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्). K₂ D₁ T₁ G₁ M विजानाति (as in text); the rest pr°.

42 K₂ Ds₂ om. 42^{ab}. G₃ transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — ^b) Ds₁ D₁₀ कुलं; D₂ फलं (for बलम्). — ^d) B_{1.2.4} D₂ अर्ध°; Dn अर्ध° (for ऋच्छ°).

43 ^a) K_{1.2} अनवाप्य; K₄ D₃ संप्राप्तं च; B_{1.8} अनिवार्यं च; T₁ G₁ अपहास्यश्च (G_{3.4} °स्य°); Cd. s अनवाप्यं (as in text). — ^b) K₁ वै प्रतप्यते; K₄ चोपतप्यतः; B₂ D_{1.8.4.9} G₁ उप°; D₂ चोपपद्यते. — ^c) B_{1.8} ग्रहण्यते.

44 ^a) G₄ transp. म्रिय° and जाय°. K_{1.4.5} D₃ पुनः (for च). — ^b) K_{4.5} transp. हीय° and वर्ध°. B_{1.8} D₁ G_{1.5} M_{1.8.4} याचति याच्यते; T₁ याचते याच्यते; T₂ हीयते वर्धते; G₃ याच्यते याचते; G₄ याच्यते याच्यते; M_{2.5} याचति याच्यते (for हीयते वर्धते). K₂ B D (except D_{2.7.9}) T₂ G (except G₅) च (for पुनः). — ^c) B_{1.8} शोचति; B₂ याचते; T₁ G_{1.4} M₁ वर्धते; G_{3.5} हीयते; M₂₋₅ हायति (for याचति). B_{1.8} शोच्य°; Ds₂ D_{3.9} याच°; T₁ जाय°; G_{1.4} M₁ हीय°; G_{3.5} M₂₋₅ वर्ध° (for याच्य°). K_{1.4} D_{2.7-9} M₂₋₄ पुनः (for च). — ^d) B_{1.8} हीयते; B₂ शोचते; T₂ G₃ शोच्यति (for शोचति). B_{1.8} वर्ध°; T₂ G₃ शोच° (for शोच्य°). K_{2.8} B D (except D₇₋₉) G_{1.5} च (for पुनः).

45 =(var.) C. 12. 762. — ^b) K₅ वा (for च). — ^c) Dn₁ D_{3.4.10} G_{1.2.4} पर्यायतः; G₃ पर्यायशश्चैव (for °यशः). K_{1.4.5} D_{3.9} इदं; B Dn Ds₁ D_{3-6.10} T₂ एते; Ds₂ इव (for इह). D₅ स्पृशते; T₁ M आस्पृशति (for स्पृशन्ति). — ^d) Ds₁ D₇ T₂ G₄ वीरो (for धीरो). K₅ B (except B₃) Dn₂ D_{3.6.8} T₂ च (for एव). S

C. 5. 1307
B. 5. 33. 46
K. 5. 35. 48

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुचः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विगमिदं सर्वं नित्योद्विगमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०

अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना

न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।

न स्त्रीषु राजत्रतिमाप्नुवन्ति

न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं

न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति

न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं

योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T₂) transp. हृष्येत् and शोचेत्. B₈ शोच्येत्;
D₂ हृष्येत् (for शोचेत्).

46 ^a) B₈ D_{8.4} बला° (for चला°). D_{n1} D₉ हीना°;
T₁ G₅ भीमा°; G₂ इमा° (for हीमा°). D₉ यदि (for
यद्). — ^b) D_{2-4.9} transp. तेषां and यद्यत्. K₁ यद्यत्;
K₄ T₁ यत्; D_{n1} यत्तद् (for यद्यत्). B_{1.4} D_n D₈ D_{8.10}
T₂ G_{1.2} C₈ वर्ध°; D₁ यत्° (for वर्त°). B_{2.5} D₈ D₁₀
तत्र तत्र; D₇ T₂ यत्र तत्र; C₈ यत्र यत्र (as in text).
— ^d) T₁ G₅ सछिद्र° (for छिद्रोद°). — Cf. 5. 33. 65.

47 = (var.) 5. 52. 13. — ^a) K_{1.4} D_{1.8.9} T₁
G_{1.8-5} तनुरुचशिखी (T₁ G_{4.5} °खो); B_{3.4} D_{n1} D₂₋₆ T₂
C_n °रुद्धः शिखी; G₂ °रत्पसुखी; Ca. d. s as in text.

48 ^a) G₄ समुद्विग्नं (for नित्यो°). K (K₈ missing)
B_{2.4.5} D_{n1} D₈₁ D_{2.7} Ca. d. s सत्त्वं; D_{n2} नित्यं; G₂ सत्त्वं
(for सर्वं). — ^b) K_{4.5} चाल्यंतम् (for तत्पदम्). K_{4.5}
S (except T₂ G₂) अनुद्वेगं (for °द्विग्नं). — ^d) B_{2.4}
D₉ ब्रूहि (for वद). S (except T₂ G_{8.4} M₂) °द्युते
(for °मते).

49 ^a) D_n D₈₂ D₈ G₂₋₅ विद्यातपसः; D₁ विद्यते
ध्वंसो (for °तपसोः). Cd. n cite विद्या तपः. — D₁ om.
49^a-50^b. — ^b) K_{1.4.5} D₈ G₂ लोभसंन्यासात्; K₂
सर्वसंन्यासात्; G₄ प्रशमाद्राजन् (for लोभसंन्यासात्). — ^d)
G₄ हितं; Ca. d. शान्तिं (as in text).

50 D₁ om. 50^{ab} (cf. v. 1. 49). — ^a) B₈ तमः;
Ca. d. s भयं (as in text). — ^d) K₅ B_{2.4.5} D_n D₈

D_{5-8.10} T₂ योगेन; Ca. d. s त्यागेन (as in text).

51 ^{ab}) K₂ D_{1.2} G₂ transp. दान° and वेद°. B_{1.4}
देव°; Cd. s वेद° (as in text). D₈₂ धर्मं चैव समाश्रिताः.

52 ^a) D_n अधीतस्य (for स्वधी°). K₁ स्वयुद्धस्य; K₂
D_{2.9} T₁ G (except G₈) सु (G₄ च; G₅ स्व) बुद्धस्य (for
सुयु°). — ^b) D₉ सुश्रु° (for सुकु°). — ^d) K₁ अश्रुते
(for एधते). D_{n1} D_{8.4.9} भवंत्येते सुखोदयाः.

53 ^a) D₈ आस्ती° (for स्वास्ती°). — ^b) T₁ G_{1.5}
निद्रां भजन्ति; G_{2.4} M लभन्ति निद्रां; C₈ निद्रां लभन्ते
(as in text). K_{1.5} D₈ न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति
(= 54^d). — ^c) K_{1.4.5} दृतिम् (for रतिम्). — D₈
om. 53^d-54^d.

54 D₈ om. 54 (cf. v. 1. 53). — ^a) D₈ transp.
चरन्ति and धर्मं. — ^b) K₁ (before corr.) धीराः (for
भिन्नाः). — ^c) K₂ D_{7.9} मानयन्ते; K₅ B (except B₁)
D_n D₈ D_{8-5.8.10} T₂ प्राप्नुवन्ति (D₈₁ °ते); D₁ च श्रयन्ति
(for मानयन्ति). — ^d) T₁ G₈ M_{1.2} प्रथमं; C₈ प्रशमं (as
in text). B₈ मान° (for रोच°).

55 ^a) K_{1.4} न चैषां; K₂ D₂ न वै चैषां; K₅ D₁
न चैषैषां (for न वै तेषां). T₂ स्वादते; G₈ संदधे; G₅
रोचते (for स्वदते). — ^b) K₅ B₁ D_{1.8} T₁ G_{1.2.5}
योगक्षेमः; Ca. d. s as in text. B D T₂ एव; G_{8.4} M
इह (for उत). — ^c) T₁ G_{1.5} वा (for वै). — ^d) G₂
कश्चित् (for किञ्चित्). G₄ अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्वि°).

56 = (var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 9; = (var.) Pañ-

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं

न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संवशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्दुर्ममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५

C. 5. 1326
B. 5. 35. 67
K. 5. 36. 67

catantra 4. 81. — ^a) B_{2.4.5} Dn₂ Ds D_{5.6} T₂ transp. संभाव्यं and संपन्नं. D₁ च क्षीरं (for संपन्नं). — ^b) B Dn₁ D_{3-6.8.9} चापलं स्त्रीषु; Ds D₁₀ चापलं स्त्रीणां; T₂ वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्यं).

57 = (var.) Pañcatantra 2. 8. — ^a) Ds D₅ जंतवो; D₁ तरवो (for तन्तवो). G₃ M_{1.4} वि-; G₄ हि (for ऽपि). K₁ (by corr.) Cd आतता; B D₃ (before corr.). 4-8.10 T₁ G₅ M_{2.5} आयिता; Ca. s आयता (as in text). — ^b) B (except B₁) D (except Dn₁ D_{1.3.9}) T₂ G_{1.2.5} Ca. d. s तनवो (for तन्तवो). T₂ G_{3.4} M स्मृताः; Ca. d. s समाः (as in text). — ^c) D₁ आयासा; T₁ M_{3.4} व्यायामात्; G_{1.5} M_{2.5} व्यायामान्; G_{3.4} आयामान्; M₁ व्यायामा; Ca. d आयासान् (as in text). K₂ बहुत्वाद्वहुलत्वाच्च. — ^d) K₂ संहति; S (except T₂ G₂) वहति; Ca संहति (as in text).

58 = 5. 62. 19. — ^a) K₄ B₈ Dn₂ Ds D_{5.6.8.10} S (except T₁ G_{1.4.5}) धूमायन्ति; Ca. d as in text. G₄ व्यपेता हि; Ca. d व्यपेतानि (as in text). — ^b) D_{2.7} M_{1.2} ज्वलन्ते; Ca as in text. K_{2.5} Dn₁ M_{1.2} संहतानि. G₃ तु (for च). K₁ संहतानि ज्वलन्ति च; T₁ G_{1.4} प्रज्वलन्तीह (G₄ °व) संगताः.

59 = (var.) Śārngadhara-paddhati 1312. — ^a) G₃ तु (for च). — ^b) M₂ transp. स्त्री° and ज्ञाति°. B₁ स्त्रीषु गोषु च भारत; D_{2m.8.4} स्त्रीषु गोषु तपस्विषु.

60 = (var.) Pañcatantra 3. 51. — ^a) K_{1.2} Dn₁ D_{3.4} T₂ एककः; Ca. d एकजः (as in text). — ^b) K₂ फलवान्; M (M₁ sup. lin. as in text) बलवत् (for बलवान्). K₂ तु (for सु). — M₂ (hapl.) om. 60°-

61^b. — ^a) D₉ विषह्यः; D₁₀ सुशक्यः; Ca. d. s प्रसह्यः (as in text). K₁ प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव). B₈ इव (for एव). S (except T₂ G₂; M₂ om.) वातस्य (for वातेन). — ^d) D_{3.9} शाखास्कन्धे; Ca. d as in text. D₁ विसर्पितुं; D₂ च मर्दितुं; D₃ प्रमर्दितुं (for विम°). K₁ शक्यः स्कन्धे प्रमर्दितुं; K₄ शक्यः स्कन्धेन म°; K₅ T₁ G M शाखास्कन्धेव- (T₁ G₁ °धेन; G₂ °धश्च) म°; B Dn Ds D_{3-6.10} T₂ सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात्; T₁ शाखास्कन्धेन म°.

61 = (var.) Pañcatantra 3. 60. — M₂ om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — ^a) K_{1.2} संहता (for सहिता). — ^b) K₂ सर्वत्र; T₁ G_{1.5} अमूलाः; G₂ आमूलाः; G₄ M (M₂ om.) समूलाः (for संवशः). T₁ G_{1.5} अप्र° (for सुप्र°). G₃ आमूलाप्राप्तप्रतिष्ठिताः. — ^c) K₄ B_{1.8} D_{3.4.9} S (except T₂ M_{2.5}) अपि; D₂ तेषि (for ते हि). — ^d) K₂ [अ]न्योन्यमाश्रयात्; D₄ [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!).

62 = (var.) Pañcatantra 3. 53. — D₄ (hapl.) om. 62^a-63^b. — ^a) K₁ B₈ Ds D_{1.9.10} T₂ एककं (for एकजं).

63 D₄ om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — ^a) K (K₃ missing) D_{1.2.5.6.8} G₂ अन्योन्यसमुपस्तं (K₂ °पास्तं; K₄ °पलं) भात्; T₁ G_{1.8-5} M अन्योन्यस्योप (G₁ °स्याप; G₄ °स्येह; G₅ °स्यैव) संस्तं भात्; T₂ अन्योन्यसमनुस्तं भात्. — ^b) B_{1.8} वा (for च). G₁ अन्योन्याश्रयेण च; G₄ अन्योन्यस्याश्रयेण च. — ^c) B₈ G₂ M₁ (sup. lin.) संप्रवर्तते. — ^d) D_{2-4.9} G₄ (before corr.) च (for उत).

64 ^b) K₁ वृक्षाः (for बालाः). M बालाश्च (for °श्च). D₂ बांधवाः (for ज्ञातयः). B Dn Ds D_{3-6.8-10} T₂ ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः. — ^d) K₂ T₁ G (except G₅)

C. 5. 1327
B. 5. 38. 63
K. 5. 38. 63

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराजं पिब प्रशाम्य ॥ ६६
रोगादिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७
पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
धूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्त्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
मृदुमौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९
धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमित्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०
मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गताः (for शरणा). — After 64, Ds ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 ^a) Ds मनुष्येषु (for न मनुष्ये). K1 Ds T1 Gs. 4 M मनुष्यगुणः; Ds Gs. 5 मनुष्यगुणाः (for मनुष्ये गुणः). — ^b) K1 Ds Gs गुण (for धन). Ds ऋते (for अपि). K4 B1. 8 Dn Ds Ds-7. 10 T2 राजन् (K4 B1. 8 D7 अन्यः) सधनतामृते.

66 = (var.) 5. 27. 23; = (var.) B. 2. 64. 18. — Gs. 4. 5 transp. 66 and 67. — ^a) Ms-5 अव्याधिकं; Ca. d as in text. K4 B1. 8. 4 D (except D1. 2. 7. 8) T2 Gs Ca शीर्षरोगि; Gs शीर्षतोयं; Cd रोगं (as in text). — ^b) Gs पापानुबिद्धं; Ca. d as in text. K1 तीव्रम्; Ca. d. s तीक्ष्णम् (as in text). N (except D1; Ks missing) T2 Ca. d. s उष्णं (for उग्रम्). — ^c) D1 Gs. 5 अपेयं; Ca. d पेयं (as in text). D1 Gs om. यत्. D1 च (for न).

67 Gs. 4. 5 transp. 66 and 67. — ^a) T1 रोगान्विता. K1 वै (for न). K1 बलम्; Gs M (except Ms) फलान्; Gs बलान् (for फलानि). K1 आश्रियन्ते; Gs आश्रं; Ca. d आद्रि (as in text). — ^d) T1 Gs न विदन्ते; G1 विनिन्दन्ते; G2 न लभ्यन्ते (for न बुध्यन्ते). Dn2 धनयोगात्; T2 न च भोगात् (for धनलोभात्). D1 धनलोभानुसौख्यं; M1 (sup. lin.) धनभोगात्सुभोगान्. T1 G (except G2) Ms-5 भोगान् (for सौख्यम्).

68 ^a) K1 Ds S (except T2 Gs) अपि (for हि). K1. 2 B1. 8. 4 Dn Ds Ds-8. 10 T2 उक्तं; Ds युक्तो (for उक्तो). — ^b) D1 Gs वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — ^c) D1. 9

वारयति; Ds धारयति; Ds. 6 वारयेन्न (for वारयेति). — ^d) K2. 5 D1. 2. 7. 8 Gs कैतव्यं वै; Ds कितवत्त्वं. K1. 4 B1 Ds D10 वै पण्डिता (for पण्डिता).

69 ^a) T1 G1 अव; Ca. d. s वि (as in text). — ^b) K4. 5 B Dn Ds-6. 10 T2 Cap सहस्रो; T1 मैत्री; G मैत्रो (Gs मित्रो); M मित्रं; Ca. d. s मिश्रो (as in text). T1 G1. 5 सहसा (for तरसा). — 69^{cd}=C. 2. 2488^{cd}. — ^c) K1. 2 D1. 7 प्रध्वंसिनी (for प्रध्वं). T1 G क्रूरसमाश्रिता. D1 ते (for श्रीः). — ^d) D1 सतिमौढाद्; Cs मृदुमौढा (as in text). Ca. d cite मौढा. K2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्).

70 ^a) Bs पाण्डवेयान् (for पाण्डवान्). — ^b) K1. 2. 4 Ds1 D1. 9 T1 G (except Gs) पुत्राः (for सुताः). T1 G (except Gs) तु (for च). Ds जातु (for पान्तु). — ^c) Ds D1. 10 एकामित्राः (for एकारि). K4 D1 Gs ह्येकमित्राः; B1. 2. 4. 5 Dn Ds Ds. 6. 8. 10 T2 ह्येककार्याः; Bs Ds. 4. 9 पाण्डवाश्च; Ds T1 G1. 2. 4. 5 M1-3. 4 (inf. lin. as in text). 5 ह्येकमित्राः. — ^d) S (except T2) कुरवः (for सुखिनः). D7 Gs समेताः (for समृद्धाः).

71 ^a) B4 Ds Ds S (except T G1. 2) Cd मेधी; Ca. s मेढी (as in text). K1 एकः (for अद्य). — ^b) D7. 8 Gs. 4 त्वया; T1 G1. 5 त्वद् (for त्वयि). K2 D7. 8 S (except T2 G2 M1) अधीनं (for आधीनं). Ds2 D7 कुरुकुलं (for कुरुकुलं). — ^c) T1 G1. 3. 4 वासे (for वास-). — ^d) K1. 4 गोपाय त्वं; K2 गोपायन्वै; Ds (उ)पालयस्व (for गोपायस्व). D7 रक्ष (for रक्षन्). S (except T2 G2) गोपायेस्त्वं स्वान्मुतांस्तात रक्ष.

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।

सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।

सप्तदशेमात्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।

स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कथ्यते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्धधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

C. 5. 1337
B. 5. 37. 4
K. 5. 37. 4

72 " Ds संयक्ष; Gs अद्वत्स्व; Gs संयच्छ (for संधत्स्व). Ks B D (except D1) T G (except G2) कौरव (for कौरवान्). — " Ds सुयो° (for दुर्यो°). Gs वारय; Ca स्थाप° (as in text). D10 सुमार्गे (for नरेन्द्र).

Colophon. Ks missing. — Sub-parvan: K2 B1-4 Dn2 Ds D1.8-6.2.10 T G1.2 M प्रजागर; K4.5 संजयान; Bs Gs विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K (Ks missing) D1.2.7.8.10 G2 विदुरवाक्यं; G1 M कुलप्रशंसनं (G1 शंसा). — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 35; Ds (sec. m.) 33; D7 S 36 (M 37). — S'loka no.: Ks 71; Dn Ds 73; Gs 72; Ms 70.

37

 This adhy. is missing in Ks (cf. v. 1. 5. 32. 15).

1 " K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र). Gs मनुष्येन्द्र (for इमात्राजेन्द्र). Ds दोषान्सप्तदश श्रीमान्. — 1^b=1. 67. 9^d; 111. 31^d. — " Ds आकाशे (for आकाशं). Ms आकाशं घ्नति मुष्टिभिः.

2 " Dn D2-5 T2 दानवैन्द्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य). Ca. d cite इंद्रस्य. K1 कोसुत्र (sic); K2.4.5 D1.7.8 G2 Cd.8 कार्मुकं; D2 कोदंडं; T2 च धनुः; Gs-5 M वै चापं (for हि धनुः). T1 G1 तानेव हींद्रस्य चापं. — " Ds T1 Gs.4 M4 अनम्यं (for अनाम्यं). K4 M1.4 नाम्यतो; G1 नमते; Gs नयतो (for नमतो). D1 धुवन्; T1 G1.2.5 धुवन्

(for अब्रवीत्). K1 मान्यं कामयतो व्रतं. — G2 om. 2^{ad}. — " T1 G (G2 om.) अनम्यान्; Ms.4 अनम्यन् (for अनाम्यान्). D1 T1 G (G2 om.) M2-5 अब्रवीत् (for तथा). K4.5 B Dn Ds Ds-8.10 T2 अप्राहान्युद्धतस्तथा; Ds अनामयतोऽब्रवीत् (sic); M1 आनम्यांश्चैव नाम्यतः.

3 " K2.5 B Dn Ds Ds-8.10 T शास्ति वै (K2 D7 च; T1 तं; Gs तु) (for शासति). Ks Dn1 D2-6.8 T2 Cn तुष्येत्; B Dn2 Ds D10 G2 रुष्येत्; D1 तप्यते; Ds कल्पेत्; Gs कुप्यति; G4 Cs कुप्येत् (for कुप्यते). — Ds om. 3^{ad}. — " K1.2 D2.7 Ca स्त्रियं; K4 श्रियं; D1 प्रियं (for स्त्रियः). T1 G1.8.5 नो; Ca. d यो (as in text). K4.5 B1.8.4 Dn D1-5.6 (sup. lin.) T2 अश्रुते (for अस्तु ते). — " B D (except D1.2.7; Ds om.) T G2 याचते (for "ति). B1.2.4.5 Dn Ds कथ्यते वा; Bs Ds Ds-8.10 T2 कथ्यते च; G4 वै ह्यनौर्थः (sic) (for यश्च कथ्यते). K2 D1.2 G2 कुप्यते (for कथ्यते).

4 K4 om. 4^{ad}. — " D1 अबली (for अबलो). B1.2.5 Dn2 Ds T1 बलिनां (for "ना). — " D1 ह्यश्रं (for अश्रं). T1 G1 वचो (for च यो). — " K2 अधनः; K4 कामं; Ds D10 G2 Ca. d. s अकामान्; D1 कामान्; Ds T1 G1.2.5 Ms अकामं; G4 M1.4.5 Cdp. sp अकामां (for अकाम्यं).

5 " K1 Ca वध्वा हासं; K4 B Dn D2-6.8 T2 G2 वध्वावहासं; D1 यद्वा दुरापं; T1 G1.8-5 वध्वा वासं; M1 (sup. lin. as in text). 2-5 वध्वा सहासं; Cd. s वध्वा हासं (as in text). D1 सुलभं (for शशुरो). B D

C. 5. 138B
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न सरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कथयति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिन्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

(except D1. 2. 7. 9) T2 transp. यः and मन्यते (om. च).
— ^b) K4 B3. 4 D (except Ds D1. 9) T2 वध्वावसन्नभयो
(for वध्वा वसन्नुत यो); see Cn. T1 G1. 3. 5 M वासं;
Ca. d. 8 वसन् (as in text). T1 G1. 3. 5 सहते; M सह
यो (for उत यो). G5 धर्मः; Gs मानं (as in text).
— ^c) K2 निर्वपते. S (except T2 G2) यश्च वपेत (for
निर्वपति यश्च). Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे. D1 स्व-
(for च). Ds वीर्यं; Ca. d बीजं (as in text). — ^d)
K1. 4 स्त्रियः; T1 G2. 4 M1 (inf. lin. as in text). 3. 4
प्रियं; G1. 6 प्रियां (for स्त्रियं). Ca. d cite परिवदति.

6 ^a) B Dn Ds D5. 6. 10 T2 अपि (for एव). S
(except T2 M2) लब्धं (for लब्ध्वा). B (except B3)
Dn2 Ds D5. 6. 3. 10 T2 वादी; Dn1 वदेत् (for उवाच).
— ^b) B3. 4 कथयति; T1 G5 कथयते; G3. 4 कथयति; Cn
कथते (for कथयति). K1. 5 Ds D1 याचमानं; K2 D3-7
याच्यमानं; B3. 4 M1 (sup. lin. as in text). 2. 4 याचमानः
(for याच्य). — ^c) K1. 2. 5 D1. 9 ये च; K4 तमेव (for
यश्च). K1 असंतः (for असतः). K (K3 missing)
D2-4. 7. 9 G2 संतम्; B3 D5. 6. 3. 10 T2 G4 सत्वम्; D1
सततम् (for सान्त्वम्). K1. 4. 5 Ds. 4. 7. 9 T2 G2 उपासते
ह; B Dn D5. 6. 3. 10 नयीत; Ds शयीत (for सतीह).
— ^d) K4 उपला नयति; K5 B Dn Ds D2-8. 10 T2
एतान्नयति; Ds ताः सर्वे नु यांति; T1 G1. 5 एते हि यांति;
G2 एते मनुष्याः; G3 एतेन सांत्वति; G4 एतेन यात्यति (for
एते नु यांति). K4. 5 B Dn Ds D3-8. 10 T2 G8 निरयं;
D1 सलिलं; G5 अनिशं (for अनिलं). D1 वै मनुष्याः;
G1. 5 पाशहस्तं (G5 स्तान्).

7 = (var.) C. 12. 4052. — ^a) D5 G3. 4 M वर्तति.
— ^b) B3 T G1. 3. 5 वर्तितव्यः. D2 G2 धर्मः. — ^c) D1
मायाविनो (for चारो). D1 वर्तितव्याः; T1 G1. 2. 5 बाधिः;

मायाचारो मायया वर्तितव्यः

साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।

नामोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।

क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कुन्तन्त्यायूषि देहिनाम् ।

एतानि मानवान्मन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

G3. 4 M बोधिः. — ^a) D1 साध्वाचाराः. B D (except
D2. 8) T2 प्रत्युदेयः (D1 देयाः). — After 7, K2 B D
(except D2-4. 9) T G (except G3) M1 ins. (a variant
version of 5. 35. 43):

222* जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा

मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।

कामो द्वियं वृत्तमनार्यसेवा

क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L. 1) K2 Ds D1. 7 M1 om. हि. Dn2 G4 M1 आशां.
— (L. 3) D1 transp. कामो and द्वियं. — (L. 4) D1
सर्वहरो (for सर्वमेव). D1 T1 G (except G3) M1 अति-
(for अभि-).]

8 ^b) K1 G2 वै सदा; D1 सर्वदा; D1 वै तदा; T1
G1. 4. 5 M1 (inf. lin.) वै तथा; G3 वै यथा; M भारत
(for वै यदा). — ^c) D1 प्राप्नोति (for नामोति). Dn1
D3. 4 अयं; D2 इह; G3 अपि (for अथ). D1 न (for च).
D9 न चापुवन्ति तत्सर्वं. — ^d) K2 G3 एव (for इह). S
(except T2 G2. 8) कर्मणा (for हेतुना).

9 ^a) K1. 4. 5 B2. 4 Dn Ds D5. 6. 10 T2 transp.
वादः and मानः. B1. 3. 5 T1 G5 अभिवादो; Cd. 8
अतिवादो (as in text). D2 अतिमानोतिवादी च. — ^b)
D2 अति- (for तथा). K1. 4. 5 T1 Cdp. np. sp अत्याशो;
K2 G अत्याशा; B2 अन्यायो; Cd. 8 अत्यागो (as in text).
D9 तथा संभावनात्मना. — ^c) K1. 4. 5 B2. 3 D2-4. 7. 9 T2
विविक्तरसा; B1. 4. 5 D5 m. 6. 3 G1 M5 Cn आत्म (G1 M5
अति) विधित्सा; Dn Ds D10 Ca. d. 8 अनुविधित्सा; D1 अति-
प्रहर्षः (for अतिविवित्सा). — ^d) M दुष्टं (for द्रोहः).

10 ^a) B1 Ds G2. 3 M अयसाः; D2-4 आसयाः (for
असयः). — ^d) K1. 2. 4 Ds1 T2 अश्रुते (for अस्तु ते).

11 ^a) Ds. 4. 9 विश्वस्तवर्गान् (Ds स्त इति) यो हन्यात्.

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यथापि गुरुतल्पगः ।
 वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
 गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
 शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
 नानर्थक्यक्तकलिः कृतज्ञः
 सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
 अग्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाग्रिये ।
 अग्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
 आपदर्थं धनं रक्षेद्दारात्रक्षेद्धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ॥ १७
 उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
 नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
 तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
 न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C. 5. 1858
B. 5. 37. 20
K. 5. 37. 20

— ^a) K₁ अपि (for एव). D₁₀ मधुपानरतः सदा; G₄ यश्च स्यात्पानपो द्विजः. — After 11, N (except D₉; K₃ missing) T G (except G₈) ins.:

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।

[D₁ आदेशनादः; Ca. d. s. as in text. T₁ G_{1.4.5} विप्राणां (for द्विजानां).]

12 ^a) G₈ शरणागतहंता च. — ^b) K₂ D_{1.7} T G_{1.2.5} ब्रह्महभिः; K₄ B D_{n1} D₈ D_{2-8.9.10} हणः (for हणैः). B_{2.4} D₂ स्मृताः (for समाः). — ^c) K₁ संभाष्य; D₁ स्मरत्य (sic); D_{8.4} समेतैः; G_{4.8} समेत्य (as in text). B वर्तव्यं; D_{n1} D_{8.1} D_{8.8} M_{1.2.4} चर्तं; D₁ वक्तुं (for कर्तुं). — ^d) K₄ स्मृतं; T₁ स्मृतः; G_{1.5} स्मृतिः (for श्रुतिः).

13 ^a) D₂ m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो). K_{1.5} D₇₋₉ G₈ अनपविद्धवाक्यः; D₁ अनविरुद्धं; T₁ G₁₋₄ M अनपविद्धाग्निहोत्रः; G₈ अविधित्ताग्निहोत्री; G₄ np अनपविद्धं (as in text). K₄ B D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ गृहीतवाक्यो नपविद्धवान्यः. — ^b) B D (except D_{1.2.7.8}) T₂ G₄ M_{2.5} हि (for अपि). — ^c) K_{1.4} मानार्थं; B D_{n2} D₈ D_{8.10} M₅ नानर्थक्यत्वाकुलितः; D_{n1} D_{3.4} नानर्थकारी कुशलः; D₁ corrupt; D₉ नानर्थक्यत्वापकलिः; G_{8.4} नानार्थं; M_{1.8.4} यो ह्यर्थक्यं (for नानर्थक्यं). — ^d) D₉ G_{4.5} सद्यो (for सत्यो). G₈ मृतः (for मृदुः).

14 = (var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 21; = (var.) Pañcatantra 2. 171 (text. simpl. 2. 160); = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1360; = (var.) Subhāṣitāvali 2838; = Śukasaptati (text. simpl.) pp. 76, 199. — ^c) K₂ D₈ च (for तु). — ^d) D₂ transp. वक्ता and श्रोता.

15 = (var.) B. 2. 64. 17; = (var.) Hitopades'a 4. 17. — ^a) K_{1.4} B D_n D₈ D_{8-8.8.10} T₂ समा; K₅

अना; D₈ G₈ उपा (for व्यपा). — ^b) K₂ त्यक्त्वा (for हित्वा). G₈ प्रियौ (for प्रिये).

16 = 5. 126. 48; = (var.) 1. 107. 32; = C. 2. 2104; = (var.) Skanda-purāṇa, Kāśīkhaṇḍa 18. 90; = (var.) Pañcatantra 3. 81; Hitopades'a 1. 115; = Cāṇakya-Śataka 31 (ed. Haeblerlin); = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1462. — ^a) D_{n2} कुलार्थं; Ca as in text. K_{1.4} त्यजेदेकं कुलस्यार्थं. — ^d) D₈ आत्मार्थं; G₄ ह्यात्मार्थं.

17 = Manu 7. 213; = (var.) Ādi 1614*; = Cāṇakya-Śataka 29; = Hitopades'a 1. 31; = Vikramacarita (ed. Edgerton) SR 12. 1 (JR 20. 1). — ^a) K (K₃ missing) B_{2.5} D_{n1} D_{8.2} D₈₋₁₀ T₂ आपदर्थं. D₁ G₅ रक्ष्यं (for रक्षेत्). — ^b) D₁ S (except T₂ G_{2.4}) दारा रक्ष्या (for दारान्त्रक्षेद्). — ^c) K₂ D₂ सर्वतो; G₈ सर्वदा (for सततं). D₁ M आत्मा तु सर्वथा (D₁ तो; M₅ दा) रक्ष्यो. — ^d) G₄ प्राणैर् (for दारैर्). — After 17, K₄ B D (except D₉) T G₁ ins.:

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L. 1) B_{2.8} एवं (for एतत्). T₁ सृष्टं (for दृष्टं). D_{2-4.7} T₁ वै नरकं (for वैरकरं).]

18 ^a) K₅ च; G₄ तु; G₈ हि (for ऽपि). — ^b) K_{1.2} D_{1.2} G₂ एतत्; B D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ G₈ इदं (for एव). K₄ प्रयुक्तं; G₈ युक्तं (as in text). K₄ B₅ D (except D₈ D_{8.8.9}) T G₁₋₈ Ca. d. प्रातिपेय (for पीय). — ^c) K₁ G_{1.5} यथा; G₈ तथा (for तदा). — ^d) K₂ तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य).

19 ^a) D₉ वर्णान् (for वर्हान्). — ^b) K_{4.5} D_{2-4.9} T₁ G_{1.8} जैषी; B D_n D₈ D_{8-8.8.10} T₂ जयेथा; (for

C. 5. 1354
B. 5. 37. 21
K. 5. 37. 21

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्टाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९
यस्तात न कुण्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१
कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्याव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।

संगृहीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुरक्तः ॥ २३
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यथापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानि प्रतिक्लवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

जैष्टाः). — *) K₂ transp. हित्वा and सिंहान्. K₁ जंबुकान् (for क्रोष्टुकान्). — *) D₂. 4. 9 S (except T₂) transp. प्राप्ते and काले. — After 19, K (K₃ missing) D₁. 2. 7 T₁ G (except G₄) ins. an addl. colophon [Adhy. No.: K₁. 2. 4. 5 D₁. 2. 7 35; T₁ G (except G₄) 37.]

20 Before 20, K (K₃ missing) D₁. 2. 7 T₁ G (except G₄) ins. विदुर उ°. — *) K₂ सं- (for न). T₁ G₁. 5 M₁. 4. 5 सार्व° (for सर्व°). — *) K₁. 4. 5 T₁ G (except G₄) transp. भृत्यस्य and भक्तस्य. M₄ वर्गस्य; Ca. d. s भक्तस्य (as in text). K₁. 4. 5 चिराश्रितस्य; G₈ हितस्य तस्य (for हिते रतस्य). — *) D₇ T₁ G₁. 4. 5 M₁. 2 यस्मिन् (for तस्मिन्). T₂ भक्ताः (for भृत्याः). D₂. 4. 9 पितरीवाश्वसन्ति (for भर्तरि वि°).

21 *) K₅ B Dn₂ D₈ D₅. 6. 8. 10 T₂ राज्यं धनं (for बाह्यं जनं). K₂ D₈ स जिघृक्षेत्; D₃. 4 संविचर्धेत; D₉ संविभजेत्; Cd as in text. D₂. 4. 9 विद्वान् (for अपूर्वम्). — *) D₈ एनं; T₁ G₁. 5 अमी ह्येनं (for ह्येनं). K₅ B₂ Dn D₈-7. 10 T₂ चं (D₇ उ°) चिता वै विरुद्धाः; D₈ उचिता-श्राव°; D₁. 2 उचि (D₂ कुपि) ता विरुद्धाः; D₈ उचिताव°; T₁ G₁. 3. 5 M उचितापराधा (G₈ °धात्); Ca. d. s as in text. — *) M₃. 4 अपि (for हि). D₈ अमात्याः (for ह्य°).

22 *) D₁ पूर्वाणि; T₁ सर्वं न; G₁ सर्वान् (for सर्वाणि). — *) B₂. 4 Dn₂ D₂. 5-9 T₂ °व्यये; T₁ G M

°व्ययाभ्यां; Ca. d. s °व्ययौ (as in text). B D (except D₁. 10) T₂ चानुरूपां; G₂ अनुरूपान्; Ca. d. s as in text. G₂ न (for च). — *) Dn₂ सु-; D₈ T₂ ह (for हि).

23 *) K₁. 4. 5 अथ; D₁₀ तु (for तु). — *) K₁. 4. 5 B₈ D₉ अतद्वितः; K₂ B₄ D₅ D₁. 2. 6. 7 T₂ अतन्द्री; B₁ D₈. 10 अतन्द्री; T₁ G M अवक्रः (for अतन्द्रीः). — *) D₁ G₄ अनुरूप (for अनुरक्त). — *) D₈ D₁ G₄. 5 आत्मैव. — After 23, K₅ D₈ ins.:

225* बाणः शाकुनिको मञ्जी एकाकी स्तम्भसेवकः ।

सद्योरोगी विवादी च सहेतान्सेवकांस्यजेत् ।

24 *) D₈ D₁₀ च; G₄ हि (for तु). D₁ वाक्यं च यो नाद्रियते विशिष्टं. — *) D₉ ज्ञाना°; S (except T₂) आत्मा° (for प्रज्ञा°). — *) K₁ इह (for एव).

25 *) D₂ अध्वस्तं (for अस्तब्धं). — *) K₂ D₂. 9 शक्तं; D₁ शुक्लं; T₁ G₁. 5 कुशलं; G₂-4 M₂ शक्यं; M₁. 4 शुक्लं; Cd. s श्लक्ष्णं (as in text). G₃ अवार्थ; Ca. d. s अहार्यं (as in text). — *) K₁ Dn₂ Ca. d. अरोगजातीयं; Cs as in text. K₄ °वेधं; D₁₀ °वाचं; Ca. d. s °वाक्यं (as in text).

26 *) K₁. 4. 5 D₈ विश्वसेत् (for विश्वासात्). B₄ D (except Dn₁ D₁-4. 9) T₂ Cs गेहे (for गेहं). — *) D₈. 10 चित° (for चेत°). T₁ G₂. 4 M₁. 4 पि काले; Ca. d. s विकाले (as in text). — *) D₈ तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). Dn₁ D₈ D₅ नगूढो; T G₂. 5 मू (T₂ गू) ढो; G₂. 4 M अमूढो

न विश्वासाज्ञातु परस्स गेहं
गच्छेन्नरथेतयानो विकाले ।
न चत्वरं निशि तिष्ठेन्नगूढो
न राजन्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २६
न निह्वं सत्रगतस्य गच्छे-
त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७
घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो आता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८
गुणा दश स्तानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।

स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९
गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०
अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
मेतान्गृहे न प्रतिवासयति ॥ ३१
कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठुरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२

C. 5. 1359
B. 5. 27. 35
K. 5. 27. 31

(for निगूढो). — ^a) K1.5 राजन्यां; K2.4 Cd राजन्यां; B Dn Ds Ds-3.10 T2 Ca.s "काम्यां; D2-4.9 G1 (before corr. as in text) "कीयां (for राजन्यां). D1 योषितो; Cs as in text. K1.2 D1 Ca.d प्रार्थयेत्; Cs as in text.

27. ^a) K1 सर्वे; K2.4.5 D1 शत्रुं; B Dn D2-10 T2 G1 (by corr.) M1 Ca मंत्रं; T1 G1 (before corr.). 2-5 M2-5 पुत्रं; Cs.ap.dp सत्रं (as in text). Gs पृच्छेत् (for गच्छेत्). — ^b) K4 संसृष्टमन्त्रस्य; Bs Ds.4 संसृज्य मंत्र(Bs-मान)स्य; Ds.5.7 G (except Gs) M1 (inf. lin. as in text). 2-5 संसृष्टमन्त्रस्य; Ca.d.s as in text. Gs कुलं गतस्य; Ca.d.s as in text. — ^c) K1.2.5 B Dn1 D2-4.3 (by corr. as in text). 6-8.10 T2 नाश्वसिमि; G आश्वं (Gs विश्वं) (for नाश्वं). — ^d) K1.2.4 D1-4.3.9 M1 (inf. lin. as in text) च (for तु).

28. ^a) G1.5 कुशली (for पुंश्चली). — ^b) Ds पत्नी (for पुत्रो). K4 सपुत्रा; D1 बालपुत्रः. — ^c) D1 सुता; Cs सभा; Ca.d सेना (as in text). Ks B Dn Ds Ds-6.8.10 T2 उद्धृतभूति; Ds उद्धृतो भक्त; T1 G M भूमि; Cs उद्धृत; Ca.d as in text. — ^d) K2.4 B1.3-5 Dn व्यवहारेषु (K2 रे चैव; K4 रे च); B2 Ds D1.5.6 T1 G (except G4) Ca.d.n व्यवहारे (for व्यवहारे वै). — After 28, B Dn Ds D1(om. lines 5-8). 5.6.8 T2 Ca ins. 5. 35. 45-46 (with v. l.).

29. ^a) K4 एते गुणोदयास्तात शीलं भजन्ते (hyper-metric!). — ^b) K1 B Dn2 Ds D10 G2.8 Ca वर्ण-

प्रसिद्धिः; K2 वर्णशुद्धिः; Cd.s as in text. — ^c) Dn1 Ds-6.9 T2 तेज (for गन्धं). Ca.d.s cite स्पर्शगन्धौ. — ^d) T1 G नार्यः; Cs नार्यः (as in text).

30. ^a) S (except T2 Gs M2) तु; Cs च (as in text). K4 मितभुक्ति; Ds G1-3 M2 मित(Gs ता)भक्त; Ca.d.s as in text. — ^b) T1 G M प्रतिभा (for च सुखं). K1.5 B Dn Ds Ds.6.8.10 T2 transp. सुखं and बलं. — ^c) K1.5 B (except B4) D (except D1.2.7-9) T2 भवति (for भवेत्). — ^d) M मा तावद् (for न चैनम्). K1.2.4 D1.2.9 आद्यून; Ca.d.s as in text.

31. ^a) Ks Ds अधर्म (for अकर्म). — ^b) Bs अशिष्टवेशं; Ds अनिष्टवेगं; D1 वंशं; Cd.s वेपं (as in text). — ^c) Ds T1 G1 (by corr. as in text). 2-5 M पुनं (for एतान्). Ds गृहेषु (for गृहे न). K1.2 B Ds D1.2.5-8 T2 प्रतिवासयेत् (Ds यंति).

32. ^a) Ks वराकसंभूतं; B D (except D1.9) T2 G1 (by corr.) M2.5 वनौकसं भूतं (D2 M2.5 संभूतं); Gs वराकि; Cd.s वराकसंभूतं (as in text). — ^b) D1 सुनिष्ठुरं; Ds नैष्ठुरिणं; Cd.s निष्ठुरी. K1 (by corr.). 2 B2.4 Dn Ds Ds.4.8.9 दृढवैरं; D1 कष्ट (for कृत). — ^c) D1 चैतान् (for एतान्). Ks यायात्; D1 रक्षेत् (for याचेत्).

33. ^a) K1.2.4 Bs Ds D2-4.9 Cs संश्लि(Bs आश्लिष्ट-कर्मागम्. K4 अतिप्रचंडं; Bs.4 Dn2 D1.5.6.9 T G1.2.5 अतिप्रमादं (D1 वाचं); Gs.4 M प्रमादिनं; Ca.d.s as in text. — ^b) K4 Ds.4 S (except T2) बह्वानृतं (K4 शिनं)

Q. 5. 1370
B. 5. 37. 37
K. 5. 37. 37

संक्षिप्तकर्माणमतिप्रवादं

नित्यानुतं चादृढभक्तिकं च ।

विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-

प्येतान्न सेवेत नराधमान्यट् ॥ ३३

सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।

अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा

वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् ।

स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा

अरण्यसंस्थो मुनिवद्भूषेत् ॥ ३५

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।

तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६

बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।

व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७

पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं

यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।

पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो

यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८

भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प

द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः

श्वेतो ग्रहस्तिर्यग्निवापतन्खे ॥ ३९

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।

पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०

धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुमुता मताः ।

मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्राग्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या). M वा (for च). K₁ अनुतभक्तिकं; M_{1.8.4} अदृढभक्तिकं (for 'भक्तिकं'). K₂ वा (for च). — ') K (K₃ missing) D₈ D_{1-4.7.8} Ca. d. s निकृष्टरा (K_{1.8} D₈ 'रो')गं; B Dn D_{8.6.7.10} T₂ M₅ विसृष्ट' (for विकृष्ट'). K_{1.4.5} B_{8.4} D (except D₉) T₂ बहुमानिनं; T₁ G M बहुभाषिणं (G₈ 'तं') (for 'मानिनं'). D₈ T₂ वा (for च). — ') D₅₂ D₂ T₁ G_{1.4.5} om. अपि. K_{1.4} न; D₁ हि (for अपि). K_{1.4} निषेवेत; D₉ न भाषेच्च (for न सेवेत).

34 ') K₄ अपि (for हि). — ') K₄ अपि; D₉ T₁ G_{1.2.5} हि (for च). — ') D₂ ह्येतौ; D₈₋₆ T₂ चोभौ (for एतौ). M 'बंधना ह्येते. — ') G₂ सिध्यतः (for सिध्यतः).

35 ') S (except T₂) अनुणश्च भूत्वा (for अनुणांश्च कृत्वा). — ') D₇ अथ (for अनु). — ') D₉ कुमारी. K₁ 'पादयित्वा (for 'पाद्य सर्वा). — ') K₁ G_{3.4} M ह्यरण्यसंस्थः (K₁ 'स्था'); K₂ D₇ चारण्यसंस्थः (for अरण्यसंस्थः). K₁ तु मुनिः; K₂ D₇ च मुनिः; K₄ B₈ अपि मुनिः; B_{1.2.4.5} Dn D₈ D_{2-4.6.8-10} T₂ अथ मुनिः; D₅ नृपतिः (for मुनिवत्). — After 35, K₅ reads 55-58.

36 ') D₉ G₄ च (for यत्). — ') G₄ सर्वभूत-सुखावहं. — ') K₂ om. तत्. D₂ यत् (for तत्). B Dn₂ D₈ D_{8.6.10} T₂ ईश्वरे (D₈ D₈ 'र'); Ca. d. s ईश्वरो (as in text). K₅ S (except T₂ M₂) अपि; Ca. d. s हि (as in text). D₂ एकं; Ca. d. s एतत् (as in text). — ') B Dn D₈ D_{8.10} T₂ सर्वार्थ' (for धर्मार्थ').

37 ') K₄ B (except B₂) D_{2-6.10} T₂ G_{1.2} Cn बुद्धिः; D₈ बुद्धेः; Ca. d. s. np बुद्धिः (as in text). — ') T₁ G_{1.2} अस्ति (for स्यात्). — ') K₅ D₉ T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} वृत्तिभयं; D₈ Cn अवृत्तिभयं; Ca आवृत्ति'.

38 ') Dn₁ D₂ पश्येह; D₁₀ यत्र (for पश्य). D₁₀ अदोषैः (for दोषान्). — ') K_{2.5} यैः प्रः; G₄ यस्य (for यत्र). B Dn₂ D₈ D_{8.6.8.10} T₂ व्यथेयुः (for व्यथेरन्). S (except T₂) सर्वदेवाः (for देवाः सशक्राः). — ') Dn₃ M₄ पुत्रे (for पुत्रैर्). G₅ सर्वैः (for वैर्). K₂ भृशं (for नित्यं). — ') K_{1.2} D_{1.2} प्रहर्षः; Dn₁ D_{8.4.7.9} संप्रहर्षः (for च हर्षः).

39 ') G₂ रोषः; C₈ कोपः (as in text). K_{1.5} B (except B₂) Dn₁ D_{2-5.8} T₂ G_{1.5} चैवैन्द्रकल्पः; K₂ वै चैन्द्र'; D₈ चैव प्रकल्पः; D₁₀ राजेन्द्र कोपो; G₄ वैन्द्र' (for चेन्द्र'). — ') T₁ G_{1.5} Ca. d श्वेतग्रहः; G₄ केतु' (for श्वेतो ग्रहः). D_{1.8} आपतेत् (for आपतन्). D₁ च; D₈ खं (for खे). S त्वापतन्खे (G₄ 'स्त्वाष्ट्रवधे) यथैव (for तिर्यग्निवापतन्खे).

40 ') M_{1.8.4} तु (for च).

41 = (var.) 5. 29. 47. — ') G₄ व्याघ्राः पञ्च च पाण्डवाः. — ') G₈ छिन्धि (for छिन्धि). — ') K_{1.2.5} D_{2.3.9} M निनशुः; B₄ Dn D₈ D_{8.6.10} T₂ नीनशन्; Ca. d. s नीनशो (as in text). D_{8.4.7} M₁ (sup. lin.) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; G₈ व्याघ्र न न वसेद्वनं (sic).

42 ') Dn₁ D₂ m. s. 4. 9 G₄ (by transp.) न स्युर्व्याघ्राः

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्कृते वनम् ।
 वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रात्रक्षति काननम् ॥ ४२
 न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
 यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
 अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
 यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
 तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
 यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
 धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
 संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
 स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
 बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
 यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
 धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
 यच्चस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
 येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
 यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
 तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
 भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
 प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
 श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
 न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
 नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

C. 5. 1391
B. 5. 37. 58
K. 5. 37. 58

K. 2. 4 Ds न व्याघ्राश्च (K⁴ °घ्राः स्युः); Ds न स्युर्व्याघ्रं (for व्याघ्रा न स्युर). D₁ G₄ वनात् (for कृते). K₂ B (except B₈) Dn₁ D₂-4.7 वनात्; D₁ G₄ कृते (for वनम्). — °) D₁ च; S (except T₂ M₅) तु (for हि). — °) G₁-3 व्याघ्रं (for व्याघ्रान्). — Cf. 5. 29. 48.

43 °) K₁. 5 B D (except D₁. 9) T₂ कल्याणान्; K₄ T₁ G (except G₅) कल्याणाः (for अकल्याणाः). — °) K₁. 2. 4 यथैव; T₁ तदेषां (for यथैषां). — °) D₂ वैगुण्यं. D₉ S (except T₂) पापवेदिनः.

44 °) G₂ M₂ कृच्छन्; G₄ कृश्यन् (for कृच्छन्). — °) K₁ उदितः; D₁ अभितः (for आदितः).

45 °) D₃. 4 विगतः; M विमुक्तः (for विरतः). — °) K₂ M वि (M₁ अभि)निवेशितः; G₈. 4 च निवेदितः (for च निवेशितः). K₅ कल्याणानि निषेवते. — °) G (except G₈) पूर्वम् (for सर्वम्). M₂ इयं (for इदं), and बुद्धा (for बुद्धं).

46 °) K₄ D₉ G₈ अर्थ- (for अर्थ). G₄ यो धर्मार्थकामं च. — °) D₃. 4 °कामं; G₄ °काले (for °कालं). — °) D₉ धर्मकामार्थसंयुक्तः; T₁ G₄ °संदोहात्; G₁-3. 5 °संयोगात्. — °) T₁ G₁. 5 M नन्दति (for विन्दति).

47 °) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न).

48 °) K₁ प्रोक्तः; K₂ Ds D₁-4. 7. 9 राजन् (for नित्यं). — °) K₅ तत् (for मे). — °) K₁. 4 यत्तद्; K₂ D₁ G (except G₈) M यत्र; D₉ T₂ यच्च; G₃ यत्तु (as in text). M₂ (hapl.) om. 48^a-50^a. — °) B₈ श्रेष्ठं तद्; S (M₂

om.) प्रथमं (for कनिष्ठं).

49 M₂ om. 49 (cf. v. 1. 48); D₁ om. 49^{ab}. — °) T₁ G (except G₈) M (M₂ om.) °लामं (for °लामत्). B D (except D₁. 2. 7-9) T₂ तृतीयं धनलाभं तु. — °) K₄. 5 जिगीषया; B D (except D₁. 2. 7. 8) T₂ मनीषिणः (for जिगीषवः).

50 M₂ om. 50^{ab} (cf. v. 1. 48). — °) D₈. 9 T₁ G₅ यत्तस्य (for यत्त्वस्य). — °) G₂. 4 M (M₂ om.) अभिजातं बलं; G₃ as in text. — °) K₂ transp. तत् and चतुर्थं. S (except T₂) चतुर्थं बलमुच्यते.

51 °) K₄ D₈ G₅ च (for तु). — °) T₁ G₈ तत् (for यत्). K₁. 4. 5 D₃. 4. 8. 9 अपि बलं (for बलं श्रेष्ठं). — °) S (except T₂) प्रज्ञानं (G₈. 4 M₅ °नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्).

52 D₁ om. 52. — °) K₄ न; D₉ S (except T₂) च (for यो). K₄ T₁ G₁. 3. 5 उपकाराय (for अप°). — °) K₁. 4 पर°; T₁ G₄ नय° (for नर°). M₁ तु यः (for नरः). — °) K (K₈ missing) D₉ G (except G₁) समासाद्य (for °सज्य). — After 52, T₁ G₄ ins. (with v. 1.) an anticipation of 5. 39. 32^a-34^b, repeating the passage in its proper place.

53 °) K₁ D₉ शत्रुसेविनि; K₄. 5 D₁ °सेवने. B₂. 4. 5 Dn Ds D₈. 10 स्वाध्यायप्रसुशत्रुषु. — °) K₂. 5 B D (except D₉) T₂ भोगे (D₁₀ °नि)षु (for भोगे च). D₈. 9 आयुधि (for आयुषि). M चाश्वासं (for विश्वासं). — °)

C. 5. 1392
B. 5. 37. 59
K. 5. 37. 59

सर्पश्चाग्रिश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्रिस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तदारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुर्नृते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

Ds न (for कः). D1 इच्छति (for अर्हति). — After 53, T1 ins: an anticipation of 5. 39. 34^{ad}, repeating the line in its proper place (cf. v. l. 52).

54 ^a) Ds. 4 नि° (for अभि°). — ^b) D1 transp. न and च. — ^c) K4 D1 विधिसंप्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि). — ^d) K2 D1 T1 G M2 आथर्व (K2 °र्वा)ण (M2 °णो); Ca. d. s आथर्वणाः (as in text). K1. 4 च; G1. 2 M (except M5) वा (for the second न). D1 प्राप्यगदाः; Gs प्राप्य गताः; G4 व्याप्य तताः (for नाप्य गदाः). Ca. d. s औत्ते अगदाः (as in text). K1. 4. 5 समृद्धाः (for सुसिद्धाः).

55 Ks reads 55-58 after 35. — ^a) K4 Ds. 4. 9 विप्र° (for सिंह°). — ^b) G2 °पुत्राः; Cs °पुत्रः (as in text). — ^c) B D (except D1-4. 8. 9) T2 ह्येति (for ते हि). T1 G M सम° (for ह्यति°).

56 ^a) K4 S (except T1 G4) अग्नेस् (for अग्निस). — ^b) K4 Dn1 Ds. 4. 9 S (except G2 M5) गूढं (for गूढस्). Ds चर° (for तिष्ठ°). — ^c) K5 Dn1 Ds. 4. 6 (sup. lin.). 3 (by corr.) °युक्ते; Ds D10 °युक्ते (for °युङ्क्ते). — ^d) K4. 5 B Ds1 D1. 2-5. 7. 10 T G नोदीप्य (D1 °दीर्य)ते (for नो दीप्यते). Ca. d. s उदीप्यते.

57 ^a) Ds एष (for एव). M (M1 inf. lin. as in text) यदारु (for दारुभ्यो). — ^b) K1 Ds2 D1. 3 T1 G (except G1) M1 (sup. lin. as in text) यथा (for यदा). — ^c) T1 G2. 8 तथा (for तदा). B Ds Ds-5. 8. 10 T2 तदारु (for तदा तत्). M1 (inf. lin. as in text). 2 तदारुपभवन्नं चान्यत्. — ^d) K4 निर्दहेत् (for °र्दहति). K4 स्वेन; Ds M2 आत्म- (for आशु).

58 = (var.) 5. 38. 14.

59 = (var.) 5. 29. 49. — ^a) Dn1 D1-4. 9 T2 °धर्मः (for °धर्मा). Dn1 Ds-4. 9 G4. 5 (by transp.) सपुत्रस्त्वं; T1 तु ते पुत्राः. K5 Ds सपुत्रस्त्वं लताधर्माः; G1. 2 लतासधर्मास्त्वपुत्राः. — ^b) B5 Dn2 Ds D1 S (except T2) Cs शालाः; Ca. d. n शालाः (as in text). K4 (sup. lin. sec. m.) हि ते (for मताः). — ^c) K1 G4 वर्त° (for वर्ध°). K2-5 D1 जातु वर्धते (for वर्धते जातु). — ^d) K1. 2. 4 Dn1 Ds2 D1 M °श्रिताः (for °श्रिता).

60 ^a) K5 B4 D (except D1. 5. 6. 8. 9) T2 तव पुत्रो (for त्वं सपुत्रो). — ^b) Ds2 Ds. 9 G2 पाण्डवाः (for पाण्डवान्). — ^c) K2 T1 G1. 5 तु; D9 च (for हि). K2 हि नश्येत्; D9 विनश्यति (for विनश्येत्). — ^d) M (M1 inf. lin. as in text) व्याघ्रा (for सिंह्या). K1. 5 वनं च; Ds. 4. 9 वनाच्च; T1 G1-4 वनात्तु; G5 M वनं तु (for वनेन).

Colophon om. in K2 D7; Ks missing. — Major parvan: Gs उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K4 संजययान; B Dn Ds D1. 8-6. 2. 10 T G1. 2 M प्रजागर. — Adhy. name: K1. 4. 5 B1 D1. 2. 3. 10 विदुरवाक्यं; G1 आयुर्वर्धनादि; G2 आर्वर्धकयनं (sic); M आयुर्वर्धनोपाय-कयनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T2 37; Ds 36; Ds (sec. m.) 34; T1 G M 38. — S'loka no.: Dn 64; Ds 65.

38

This adhy. is missing in Ks (cf. v. l. 5. 32. 15).

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनाः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय

आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।

सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं

ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपकं च गां च

नमन्नवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।

लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा

तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्ताविकीर्णं

स्तेनः क्रूरो मधुपो भ्रूणहा च ।

सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च

भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं

दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।

तिला मांसं मूलफलानि शाकं

रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोषणो यः समलोष्टकाश्चनः

ग्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।

निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये

चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेज्जुदशाकवृत्तिः

सुसंयतात्माभिकार्येष्वचोद्यः ।

वने वसन्नतिथिष्वग्रमतो

धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

C. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

1 = Mahābhāṣya 6. 1. 84 (ed. Kielhorn, vol. 3, p. 58); — Manu 2. 120. — ^a) Ds Gs M उत्क्रामन्ति (Ds Gs 'ते). — ^b) K1 Ds (sup. lin. as in text). 1 G1.4.5 आगते; Ca. d. s आयति (as in text). — ^c) Gs अन्त्यु (for प्रत्यु).

2 ^a) M स्वागते (for साधवे). G4 हि; M अति- (for अति). — ^b) K4 Ds परिमृज्य; D2 परिविमृज्य; G2.4.5 'निर्मृज्य; Ca. d. s परिनिर्णिज्य (as in text). — ^c) B2-4 D2.4 G2 स्पृष्ट्वा; D1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). Ks D1 S (except T2) परिवेद्य; Ds Cd प्रवेद्य; Ca. s as in text. K4 B2-4 Dn Ds-7.10 T2 Cn आत्म (B2 'नु) संस्थां; T1 G M आसनस्थं; Ca. d. s as in text. — ^d) M2 स्थितो (for ततो). D1 अवेद्य (for अवेक्ष्य).

3 ^a) D1 गाः (for गां). — ^b) K1 M1.3-5 नामंन्रवत्; K2.4.5 D1.8 M2 नामंन्रवित् (for नमन्नवित्). — ^c) K1 B (except B2) Dn Ds D2-4.7.10 G1.2 अथ कार्पण्यतो वा (G2 'ण्यहेतोः); D1 अर्थतः कामतो वा; Ds अर्थतः कार्यतो वा; Ds अथ कार्पण्यभावात्. — ^d) K (Ks missing) Ds M (except M2) अर्थवत् (for अनर्थ). M नाहुर (for आहुर).

4 ^b) D1 तथा; G M पापो (for क्रूरो). K1 transp. मधुपो and भ्रूणहा. D1 मधुपो (for मद्यपो). — ^c) K1 B2 इयेनाजीवी; Ds.4 इयेनोपजीवी; Ca. d. s as in text. Ks

Bs Ds.9 श्रुतिविक्रेयकः; T1 G1.4.5 श्रुतं; M 'विक्रयी; Ca. d वेदविक्रा'. — ^a) D1 M2 हि (for अपि).

5 ^a) K2.5 D1.2 (m as in text). 7-8 मद्यं; Ds.4 तिलान्; G4 तिलं (for तिला). K2.5 B Dn D2.7.10 फलमूलानि (Ks 'लं च) (for मूल). — ^d) D10 नीली; T1 G4.5 M1.3.4 रक्तं (for रक्तं). T1 G4 गावः (for वासः). K1 अगुरु; B Dn Ds Ds (before corr.). 6.8 गुडाः; D2 अगुलं (for गुडः).

6 ^a) Bs.4 Dn S (except Ms-5) समलोष्टाश्मकांचनः (hypermetrict) (for समलोष्ट). — ^b) K2.4 D1.8.8 ग्रहीणशोको; S (except T2) ग्रहीणशोको. — D1 om. 6^a-7^b. — ^c) T1 G2.3.5 'प्रियौ; Cs 'प्रिये (as in text). — ^d) K1 चरति; B Dn Ds Ds.8.10 T2 त्यजन् (for चरन्).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^b) K2 सुसंयतात्मा; Ds स्वसंयं; Ds सुसंजिं; Ds S (except T2) सुसंजिं. Ks ह्यभिकार्येषु; D2 गुरुं; Gs निजं; Cs अग्निं (as in text). K1.2.5 Ds अनोद्यः; K4 Bs.4 Dn Ds-8.10 T G2.4 चोद्यः; Ds D1 चोक्षः; Ds दक्षः; G2.5 अशोच्यः; Ca. d. s अचोद्यः (as in text).

8 ^a) B Dn Ds D10 T1 अपकृत्य; Ds अपहृत्वा. — ^b) K2 मा (for न). S (except T2 Gs) दूरस्थोपि न विश्वसेत्. Ds M2 om. 8^a-9^b. — ^d) Ds ताभ्यां (for याभ्यां). Dn1

G. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्षया विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अन्योऽग्निर्व्रद्धतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताहर्ति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

Ds हिंस्यात्स (for हिंसति). Ks हिंसकः (for हिंसितः).
Ds याभ्यां दूरे हि नास्ति सः.

9 = Ādi, App. I, No. 81, lines 125-126; = (var.)
C. 12. 5055^{ad}-5056^{ab}; = Harivamsa 1164; = (var.)
Pañcatantra 2. 43 and 4. 14. — Ds Ms om. 9^{ab} (cf.
v. l. 8). In B₂, the portion from 9^a-34^b is lost on
a missing fol. — ^b) K_{1.2.4} D_{2.9} M_{1.4.5} अपि न (for
नाति-). — ^c) Ds G₄ विश्वस्तात् (for विश्व-). G₅ आपन्नं
(for उत्पन्नं). — ^d) K₄ D₇ मूलात् (for मूलानि). S
(except T₂) समूलमपि कुन्तति.

10 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K₄ B (B₂
missing) D (except Ds Ds. 10) T G₁₋₃ Cd.s अनीर्ष्यः;
G₅ अनिशं (for अनीर्ष्यः). K₅ B (B₂ missing) D
(except D_{1-4.7.9}) T₂ च (for स्यात्). — ^c) K₂ G_{4.5}
M शक्तो; Ds तीक्ष्णो; D₉ दक्षो; G₁ शक्यो; Ca.d.s
श्लक्ष्णो (as in text). — ^d) D₉ M_{1.2} तासां; G₅ हासां
(for चासां).

11 = (var.) Manu 9. 26. — B₂ missing (cf. v.
l. 9). — ^a) K₂ D_{2.7} राज (for भागाः). — ^b) D₁₀
सुपुण्या (for पुण्याश्च). Ds₂ G₄ कृत (for गृह). — ^c)
K_{1.4.5} आहुः (for उक्ताः). — ^d) K₁ ताः सु; K₄ तास्तु
(for तस्माद्).

12 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K D_{1.7.9} om.
12^{ab}. S (except T₂) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं दारं (T₁ G₁
चात्म; G₂ स्वात्म; G₅ ह्यात्म) रक्षणे. — ^c) K₁ आत्म-
संमितं; K₄ आत्मसदृशं (for चात्मसमं). D₉ दत्त्वा; S
(except T₂) कुर्यात् (for दद्यात्). — ^d) G₄ transp. स्वयं
and कृषिं. — ^e) K₁ वणिज्याभारं; K_{2.4.5} B (B₂

missing) Dn Ds D_{2.5.9.10} वणिज्यचारं; Ds. 7 वणिज्य
भारं; T₂ G₂ M₂ वणिज्यचारं (G₂ 'रै:'). D₁ भृत्यैः शौर्यं च
वणिज्यं; Ds. 4 भृत्यैश्च वणिज्याचारं. — ^f) B D (except
D_{1.2.7}) T₂ च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 = Ādi. 1423^a; = 5. 15. 32; = Manu 9. 321.
— B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^c) K₄ एषां (for तेषां).
G₄ सर्वगतं (for 'त्रगं). — ^d) B₂ स्वात्म- (for स्वासु).

14 = (var.) 5. 37. 58. — B₂ missing (cf. v. l.
9). K_{2.5} om. 14; D₁₀ om. 14^{ab}.

15 = C. 12. 1412^{ad}-1413^{ab}. — B₂ missing (cf.
v. l. 9). — ^b) M₁ हि (for the first च). K₄ Ds
बाह्याश्चाभ्यन्तरे स्थिताः. — ^c) K₁ सर्वविच्छक्तः (for 'तश्चक्षुः).
— ^d) K₁ सर्वम् (for चिरम्). T₁ G_{1.2.5} ऋच्छति
(for अश्नुते).

16 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) G_{1.2.5} संव्रितं
(for करिष्यन्). — ^b) K_{2.4} (by corr.) B (B₂ missing)
D (except Ds. 6) तु (for च). Ds. 6 T₂ निर्दिशेत् (for
दर्शयेत्). — ^c) K_{1.2} D_{1.2} धर्मार्थकाम^o; Ds सर्वकामार्थ^o;
Gs-s M_{1.3.4} धर्मकामार्थकार्येषु. — ^d) K₁ G₄ यथा; G₅
तदा (for तथा). Dn₁ Ds D_{1.6} विद्यते (for भि^o).

17 = (var.) Manu 7. 147. — B₂ missing (cf.
v. l. 9). — ^a) K₄ समारुह्य; D₁ समारोहेत्; G₅ समागम्य
(for उपारुह्य). — ^b) K₁ Ds G_{2.4} M प्रासादे (for 'दं).
— ^c) G₅ वाग्निशाले; Ca.d.s निःशलाके (as in text).
— ^d) B D₂₋₃ T₂ अभिधीयते; M₁ (inf. lin.) न भिद्यते
(for विधीयते).

18 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^d) D₁ नात्मवान्;
Ca.d.s अनात्म^o (as in text). — After 18^{ad}, N (Ks

अमाल्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
 कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
 गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
 अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
 स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
 कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुधरा ॥ २३
 नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
 भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
 ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमाल्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
 न शत्रुरङ्गमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
 अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
 दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

C. 5. 1427
 B. 5. 38. 30
 K. 5. 38. 30

B₂ missing) T₂ G₁ M₁ ins.:

226* नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।

[D₁ 'मर्तो (for 'पालः).]

— °) K_{2.4} D_{1.7} अमाल्येषु; D₉ T₂ 'लेहिं; G₄ 'तेभ्यः (for 'ले हि).

19 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) G₅ जितानि (for कृ). — °) M_{1.2} om. वा. K₁ D_{2.8} G₄ वै; D₁ ते (for वा). K_{2.4} B (B₂ missing) D_n D_s D_{7.10} T₂ G₈ M₈₋₅ पारिषदा; T₁ G_{1.2.5} राज्ञः परे (for वा पार्षदा). K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.8-5.8.9} T₂ ins. after 19^{ab}; D₇, after 19: D₁₀ (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins. after 20^{ab}:

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

— D_{8.9} om. 19^{ad}. — °) G₄ बुद्धिर (for सिद्धिर). K₁ न संशयः; K₅ D₈ अनुत्तमा; G₄ असंशया (for असंशयम्).

20 B₂ missing (cf. v. l. 9). D₁₀ reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab}. — °) K₂ B (B₂ missing) D_n D_s D₁₀ कार्याणि (for कर्मां). — °) T₁ G_{1.2.5} M₂ सर्वेषां (for स तेषां). K_{1.2} B (B₂ missing) D (except D_{1.2.4}) T₂ C_s वि(K₁ च)परिभ्रंशात्; G₄ 'भ्रंशो (for 'भ्रंशे).

21 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) K₂ D₇ च; D_{8.2} तु (for तु). — G₃ (hapl.) om. 21^{bc}. — °) M₂ मानुषानां (for अनुष्ठानं). — °) K_{2.4.5} B_{4.5} D (except D₅ D₉) T₂ मते; G₃ M₃₋₅ भवेत् (for महत्). — K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.2} (marg.). 8-5.8-10 T₂ ins. after 21: D₇, after 22:

228* अनधीत्य यथा वेदाज्ञ विमः श्राद्धमर्हति ।

एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।

[(L. 1) K₄ D_{1.7.9} अहुवन्वै (for अनधीत्य). K₄ ययो (sup. lin. त्रयो) (for यथा).]

22 B₂ missing (cf. v. l. 9). D₈ om. 22^b-23^a;

23

D₁₀ om. 22^d-23^a. — °) K_{1.4} D₈ अनविज्ञातः; D_{8.4} T₂ अनभिज्ञातः; D₅ अनभिज्ञानः; D₉ अनाभिज्ञातः; D₁₀ अनन्त-ज्ञानः; T₁ G M (except M₂) अनवज्ञानः; Ca. d. s. as in text. — °) G₄ स्वामिनः (for स्वाधीना). D₁ स्वधीना तस्य मेदिनी. — After 22, D₇ ins. 228*.

23 B₂ missing (cf. v. l. 9). D_{8.10} om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — °) K₄ D₈ अपेतः; Ca अवध्यः (for अमोघः). Cd cites अवन्धौ. — °) K₅ B (B₂ missing) D_{7.8} कृत्यान्ववेक्षिणः; D_{1.9} T₂ G₁₋₄ M_{1.8-5} कृत्यान्व-वेक्षिणः (D_{1.9} G_{1.2} 'क्षतः); D₂ T₁ G₅ M₂ कृत्यान्ववेक्षितः (D₂ 'क्षतः; M₂ 'क्षिणः); D_{5m} कृत्यानुवेक्षिणः. — °) A few MSS. and Ca. s. 'कोषस्य. — °) K_{1.2.5} B (B₂ missing) D_{n2} D_s D_{1.2.6-8.10} Ca वसुदेवः; K₄ D_{n1} D_{8-5.9} T₂ स्वाधीनेयं (for वसुधेयं). Cd cites वसुदा.

24 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) K₂ तुष्येत्; D_{8.2} D_{8.5} तुष्येत्; Ca. d. s. as in text. — °) D₈ D₁₀ M (M₁ sup. lin. as in text) तु; D_{5.6} न (for च). — °) G₅ भृत्येषु (for 'भ्यो). K₁ विभजेत्; G₅ -पि सृजेत् (for विसृजेत्). D₈ S (except T G_{1.2}) अर्थ (for अर्थान्).

25 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) B₄ D_n D₁₀ transp. ब्राह्मणो and ब्राह्मणं. T₂ ब्राह्मणान्; Cd ब्राह्मणं (as in text). — °) D₇ ततः; G₃ यथा (for तथा). — °) B_{1.2.4} G₃ अमाल्यो (for अमाल्यं), and नृपति (for नृपतिर्).

26 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) B (B₂ missing) D (except D_{1-4.7.9}) T₂ वशसु; G₁ (sup. lin. as in text) अंतम् (for अङ्गम्). — D_{8.4.9} ins. after 26^{ab}: K₄ D₅ (marg.). 7.8 T₂, after 26:

229* न्यग्रभूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्वले सति ।

[K₄ D_{5.7.8} 'भूतः (for 'भूत्वा). K₄ D₈ वधे (for वले).]
 K₄ D₅ (marg.). 7.8 cont.:

230* अहन्यमानो भयकृन्न हताज्जायते भयम् ।

C. 5. 1428
E. 5. 38. 33
K. 5. 38. 30

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपन्नपः ।
तादृङ्गराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेदमनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— Ds om. 26^{ad}.

27 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.5} G₈ देवतासु; Ca. d as in text. D₂ G_{1.2} M तु (for च). B₄ Dn D_{1.6.7.10} प्रयत्नेन; D_{8.4.9} विशेषेण; G₄ च यत्तेषु (for च यत्नेन). — ^b) Ca. d ब्राह्मणादिषु. — ^c) D₈ भवेत् (for सदा). — ^d) D₁ अपि (for च). K₄ वृद्धबाल-तपस्विषु; D_{3.4} T₁ G₁ बालवृद्धातुरेषु च; D₉ बालवृद्धतपस्विषु.

28 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.2} D₁ G₈ निरर्थः; K₄ D_{8.4.9} अल्पार्थः; G₄ अनर्थ (for निरर्थ). K₄ D₉ ज्ञात्वा (for प्राज्ञो). — ^b) G₈ (before corr.) मूढ-चेतसं; G₄ मूढसेविषु. — ^c) Ca. n (for च). D₂ भजते; Ca. d लभते (as in text). G₈ वित्तं कीर्तिं च लभते. — ^d) D₈ D_{2.9} G₈ अनर्थेषु; Ca. d अनर्थेन (as in text). K₂ न चार्थेन वियुज्यते; G₈ लोके चार्थेन पूज्यते.

29 = (var.) Śārngadharapaddhati 1369. Cf. v. l. 5. 34. 20. — B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D₁ तस्य (for यस्य). — ^d) D_{1.3} M_{2.5} षण्ढं (for षण्ढं).

30 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^b) S (except T₂) मौढ्यं (for जाड्यं). T₁ G₅ सु(G₆ चा)समृद्धये (for असमृद्धये). — ^c) K₄ Dn₁ D_{8.4.9} G₂ वृत्तं तु; all comm. as in text. — ^d) M₁ (inf. lin. as in text) वै तरः (for नेतरः).

31 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.5} विद्या-वृद्धास्तपोवृद्धान्; D_{8.4.9} विद्यावृद्धं तपोवृद्धं. — ^b) D_{8.4.9} वृद्धं (for वृद्धान्). — ^c) K₅ B (B₂ missing) Dn D₈ D_{5-8.10} T₂ M₅ धना(D₈ मां)भिजातवृद्धांश्च; D_{8.4.9} धनाभ्यनेन वृद्धस्तु. Cs cites अभिजनः.

B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D_{8.4} अनार्य-

K_{1.2.5} D_{9.10} अप्रज्ञं. — ^b) D_{8.4.9}

अकृतज्ञम् (for असूयकम्). — ^d) K₅ वाग्दुष्टं.

33 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D₁ अविषादं च दानं च; S (except T₂) अविसंवादिनं दातं. — ^b) S (except T₂) अनतिक्रमः; Ca. d अव्यतिक्रमः (as in text). — ^c) K_{1.2.4} D₈ D_{1.6.7} Ca. d आवर्तयति; Dn₁ T₁ G₈ (except G₂) आवर्तयति; Cn. s as in text. — ^d) G_{8.4} प्रणिहितानि (for हिता च). Ca. d. s cite प्रणिहिता. G₄ च (for वाक्).

34 34^{ab} missing in B₂ (cf. v. l. 9). — ^a) D₉ दातः (for दक्षः). T₁ G₄ दांतोनसूयको दक्षः. — ^b) M₁ (sup. lin. as in text). 2 नृषु (for ऋजुः). — ^c) Dn₁ नरः; T₁ G_{1.2.5} अतिः; M₂ अय (for अपि). A few MSS. कोषो. — ^d) D₉ कुस्ते (for लभते). K₄ वारणात्; T₁ G_{1.2.5} चारि(G₂ चार)णं; M₂ चारिणः; Ca. d. s वारणम् (as in text).

35 ^a) D₉ G₈ transp. शमः and दमः. — ^a) K₄ D₂ एते (for एताः). K₄ D₂ हेतवः; Ca. d समिधः (as in text).

36 ^b) Dn D₈ D_{8.6} कृतज्ञो; D₉ वृत्तज्ञो (for कृतज्ञो). — ^c) Dn G_{4.5} M₂ (before corr.) नराधिपो (for धमो). D₈ तादृशो धनमाहिलोके. — ^d) K_{1.5} सदा बुधैः (for नरा).

37 ^a) K₄ (by transp.) स न; Dn₂ D₉ न च. — ^c) G₅ क्रोधः; Cd कोप (as in text). D₈ om. 37^a-38^a. — ^d) K₄ D₉ सबाह्वः; T₁ सरोषो; G_{1.2} सकोपो (for सदोषो). G₄ सदोषस्य महद्भयं.

38 D₈ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^a) D₈ T₁ एषु; G₈ तेषु; C₈ तेषु (as in text). D₁ G₅ अदुष्टेषु; G₂ M₁ (sup. lin. as in text). s. 4 रुष्टेषु; G₈ दोषेषु; Cd. s दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
 येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पत्तितेषु च ।
 ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
 यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
 मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
 प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
 तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१

यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
 यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
 हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
 आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
 तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
 ऐश्वर्यमदसंभूतं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवामभवे

सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।

धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं

C. 5. 1448
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

(as in text). K₄ D_{1.9} दुष्टः (for दोषः). — ^a) K₄ 'क्षेमश्च; D₉ 'क्षेमं च (for 'क्षेमस्य).

39 G₂ om. (hapl.) 39^b-40^a. — ^a) B₄ D_n D_{2-4.9.10} G₈ 'युक्ताः; Ca. d. s 'सक्ताः (as in text). — ^b) K_{4.5} B D (except D_{1.8.9}) T₂ प्रमत्तपत्तितेषु च; G₈ प्रसादात्पत्तितेषु च; G₄ M प्रथमोत्पादितेषु च; Ca. d as in text. — ^c) K₁ चानार्यसमापन्नाः; K₄ B_{2.5} D_{2.10} T₂ चानार्ये समा; D₈ G₈ 'समायुक्ताः. Ca. d cites अनार्याः.

40 = (var.) Pañcatantra 5. 52. — G₂ om. 40^a (cf. v. l. 39). — ^a) K₄ transp. यत्र and कितवो. — ^b) K_{2.5} B_{1.2.4.5} D (except D₉) T₂ transp. यत्र and बालो. B₈ यत्र (for बालो). K₂ B D (except D_{7.9}) T₂ अनुशासिता (for 'शास्ति च). K₄ वा; G₄ हि (for च). — ^c) Ca. d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text). K₅ B D_n D_{8-8.10} Cap राजन्; T₁ G_{1.5} M देव; G_{2.4} एव; Ca. d देशा (as in text). — ^a) S (except T₂ G₅; G₂ om.) यथा (for इव).

41 ^a) K₄ B₅ D_{1-4.9} T₂ शक्ता (for सक्ता). — ^b) D₁ निर- (for न). — ^c) = C. 12. 12223^d. D₁ विशेषो (for 'षा). D_{1.9} S (except T₂) विघ्नकारकाः (D₁ 'कः); Ca. d. s हि प्रसङ्गिनः (as in text).

42 ^a) K₅ कितवा यं प्रशंसन्ति. — ^b) G_{1.5} गायकाः; G₄ याचकाः; Ca. d चारणाः (as in text). — ^c) K_{1.2} D_{7.10} बन्धुक्यो; T₁ वर्धश्च; G_{1.2} वर्धक्यः; G₈₋₈ वार्धक्याः;

Ca. d बन्धक्यो (as in text). K₅ बन्धुक्यो यं प्रशंसन्ति. — ^a) K₄ भारत; D₂ मानव (for मानवः). S (except T₂) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति.

43 ^a) M₈₋₈ तदा (for त्वया). K₁ (m as in text) नृप; D₈ न वै; D₁₀ सुते; T₁ मते (for महत्).

44 ^a) D₈ द्रक्ष्यसे. D_{1.6} T₂ परं (for परि). — ^b) K_{1.5} B_{2.4} D_{8.4.8} अचिरात् (for नचिरात्). — ^c) S 'बल' (for 'मद').

Colophon. K₈ missing. — Sub-parvan: K₄ B D_n D₈ D_{5.6.9.10} T G₁ M प्रजागर (D_{n1} धृतराष्ट्रप्रजागर). — Adhy. name: K (K₈ missing) D_{1.2.7.8.10} विदुर-वाक्यं; G₁ गुरुसमाचारादिकं; M गुरुसमाचारः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D_{7.8} T₂ G₄ 38; D₅ 37; D₆ (sec. m.) 35; T₁ G_{1-2.5} M 39. — S'loka no.: K₅ 44; D_{n1} 47; M₅ 45.

39

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 ^b) = 5. 32. 12^b. — ^c) K₁ T₁ G₅ धात्रानुदिष्टस्य; K₄ D_{5.8} T₂ G₄ धात्रानुदिष्टस्य. Ca. d. s अनुदिष्टस्य; G₄ दिष्टस्य. B D (except D_{1.2.9}) T₂ कृतो (for किल). K_{1.5} एतत्; K_{2.4} D_{1.2} इदं; D_{5.6} अहं (for अयं). — ^a) D₁ वदेः (for वद). K₁ श्रवणाद्भूतो; D₁₀

G. 5. 1446
B. 5. 59. 1
K. 5. 59. 1

तस्माद्द त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्धवज्ज्ञानमवमानं च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्रेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्रेष्ये पापानि भारत ॥ ४
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।

धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७
विदुर उवाच ।
स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानां पुण्यमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

श्रवणोत्सुको; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृतः;
Cd श्रवणे. K4 Ds. 4.9 अस्मि; Ca अहम् (as in text).
S (except T2) तस्मात्त्वत्तः श्रवणे नादतोस्मि.

2 = (var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopadesa 2. 53. — *) G1. 2 बुद्धविज्ञानं; Ca. d. s. 'वज्ञानं' (as in text). — *) K5 B8 Ds Ds. 8. 8. 9 अप' (for अव'). G5 शाश्वतं (for भारत).

3 = (var.) C. 12. 5065^{ad}-5066^{ab}. — *) D1 प्रियवाक्येन. — *) D1 'मूलफलेन; G2. 4 M 'मूलफ' (G3 'ब'लैर्; T1 G1. 2. 5 'होमजपैर्; Cs as in text. Ca cites मूलं मंत्रं, Cd मूलं. D9 मंत्रमूलेन चान्यो वै.

4 *) K5 साधुर्द्रेष्यो न भवति. — *) K2 सर्वाणि; Cs अनुमानि; Ca. d as in text. K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 inf. lin. as in text); K2 B Dn Ds Ds. 8. 10 कार्यो' (for कर्मा'). — *) B Dn Ds Ds. 8. 8 T2 चैव ह (B2 Ds. 8 हि); D10 यो वदेत् (for भारत). — After 4, K4 (om. line 6) B Dn Ds D2 (marg.; om. lines 5-6). 3-8 (Ds. 8 om. line 6). 10 T2 (om. lines 5-6) ins.:

231* उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-

न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।

तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-

रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ।

न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।

क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D10 'मात्रं नरेन्द्र (for 'मात्रेऽपि राजन्). — (L. 4) D1 (sup. lin. as in text) त्यागः (for नाशः). — (L. 5) Cf. stanza 5. Dn Ds वृद्धिर् (for वृद्धिः). Dn वृद्धिः (for वृद्धिः).

om. 5^{ab}. — *) D10 transp. न and स.

G4. 5 सं- (for स). — *) K2 D1. 2. 7 transp. स and त्विह. K1 खलु; D10 G5 इह (for त्विह).

6 *) D9 धनं (for गुणं). — *) G5 गृह्णन्ति (for भवन्ति). K2. 4 D1. 2 G8 M (except M2) धनिनो; D9 गुणतो (for धनतो). — *) K4 धनवृद्धं; T1 G5 धने-प्सितान्; G1. 2 धनैः स्फीतान्; G8 धनैः स्थितान्; G4 M धनैर्हीनान्. K4 गुणैर्हीनं. — *) K1 D8 विसर्जय; K4. 5 B Dn D1. 8-8 T2 विवर्जय; T1 G1. 2. 4 विसर्जयेत्.

7 *) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं). K4 Ds. 4. 7-8 T G1. 8-8 M त्वया (for त्वम्). K4 D9 आयतीशुद्धं; K5 आयतौ युक्तं; Ds आयतीत्युक्तं; Ds. 8 नीतियुक्तं; D10 आयती-पश्यं; T G1. 8-8 M1 (inf. lin.) युक्तियुक्तं (G8 'क्ता'); Cs as in text. Ca cites आयतिः. G2 सम्यग्धर्मं त्वया युक्तं. — *) K4 Ds. 4. 9 S (except M5) भाषितं. K1. 2 'संमतः; K4 T1 G1. 2 M2 'संमितं. — *) D2 उत्सहेत्; Cs उत्सहे (as in text). — *) = 5. 141. 33^a; 146. 16^d.

8 *) B2. 4. 5 Dn Ds-8 अतीव गुणं; S (except T2 G1) 'संपन्नाः. Ca. s cite स्वभावगुणाः. S (except T2 G1) विनयान्विताः. — *) K1 अवमर्दं; K2 अप'; K5 अर्थमर्थं; Cs उप' (as in text). K4 B Dn Ds Ds. 8. 10 T2 उपेक्षते; K5 प्रयोक्ष्यते; D1 प्रयोक्ष्यति; D9 प्रयोक्ष्येत्; T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 *) K1. 2. 5 परापवादे. — *) K5 Ds. 9 T1 G परस्पर- (G1 'रं') विरोधेन (G5 'धे तु). Cs ये (for च). — *) K1. 5 B8 Ds D10 यतन्ति; Ca as in text. K4 (sup. lin.) सततोद्यताः.

10 G2 om. 10^a-11^b. — *) Dn1 Ds G2. 5 सदोष-दर्शनं; Ca as in text. K4 D1 तेषां; Ca तेषां (as in text). — *) K2 D1. 2 संवासात्; Ca 'से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
 युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
 निवर्तमाने सौहार्दे श्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
 या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
 यतते चापवादाय यत्तमारभते क्षये ।
 अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
 तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
 निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
 यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
 स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
 ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
 श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
 विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
 प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
 दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
 एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितैषिणम् ॥ २०
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१

C. 5. 1409
B. 5. 39. 23
K. 5. 39. 23

Ks Ds. 10 M च; Ds तु (for सु). Ds. 4. 7. 9 T1 G1. 4. 5
 संवासे (G4. 5 'दे') पु महद्भयं; Gs सहवासे महद्भयं; Ca as in
 text. — D7 T2 om. 10^{ad}. — °) D1 G4 Ms अर्थदाने.
 — °) K4 प्रदाने सु; Ds2 Ds 'नेन' (for 'ने च'). — After
 10, B D (except D1. 9; D2 marg.) T2 ins.:

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निष्प्राः शठाः ।

[Ds. 4. 7 ये च वै भेदशीलास्तु.]

11 G2 om. 11^{ab} (of. v. 1. 10). — °) K2. 4 D1. 2. 9
 संवासैः; T1 G4 'दे' (for 'से'). — °) K2 युक्ताः स्वकर्म-
 दोषैर्ये. — °) K1 विसर्जय; S (except T2 Gs Ms; M1
 inf. lin.; M4 sup. lin.) विसर्जयेत्; Cs as in text. K2
 नरास्तांस्तु विवर्जयेत्.

12 Ds om. 12. — °) K2. 4 निवर्त्यमाने; Cs as in
 text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup. lin. as in
 text); Cs सौहार्दे (as in text). — °) S (except T2)
 विनश्यति; Ca प्रण° (as in text). — °) D2 एक; M
 अस्य (for एव). K4. 5 फलनिष्पत्तिः; Gs फलते सूक्तिः;
 Ca. 5 'निर्वृत्तिः' (as in text). — °) K1. 4 D1. 9 सौहार्दे;
 Cs सौहृदे (as in text). B1. 5 G1. 5 वा (for च). B1. 3. 5
 T1 G1. 5 अपि (for एव).

13 °) K1. 2. 5 Ds अपकाराय; G2 च विवादाय (for
 अपवादाय). Ds om. 13^{ad}. — °) B5 Ds Ds-3. 10 S
 स्वल्पे (for अल्पे). — °) K2. 4 D (except Ds-6; Ds
 om.) G2-4 अधि° (for उप°).

14 °) K2 तादृशं. K4 संगतिं; D2 T1 G1 'तिर'; Ds. 9
 'तैर'. — °) K1m निश्चित्य; K4 D9 परीक्ष्य; Ks B Dn Ds
 D2-7. 10 T2 G1 (sup. lin.) Ca. 5 निशम्य. — °) K4
 क्रूरान् (for दूरान्). T1 G1. 4 M1 (inf. lin.) 3-5 विसर्जयेत्.

15 °) K2. 5 B D (except D9) T2 श्रेयः (for यशः).

K1 D2 अक्षयम्; K2 अनिद्यम्; K4 B Dn Ds D1. 3-8. 10
 T2 आनन्दम्; Gs. 4 M अप्ययम् (for अव्ययम्).

16 °) K4. 5 Dn2 Gs ते (for तैर). — °) K4. 5
 यदीच्छसि; Dn2 Ds य इच्छति. K1. 4. 5 B2 D1-4. 6. 9. 10
 G4 सुखं (for शुभम्). — °) D9 ततः (for तस्मात्). Gs
 सर्वं (for साधु). D2. 3 T1 समाचरेत्; G2 'गमे' (for 'चर').

17 °) K5 B3 Dn2 D7. 10 Gs. 4 M2 योक्ष्यते. — °) K
 (K2 missing) D7 निर्गुणा (for वि°). D1 अपि; Ds. 6
 चापि (for ह्यपि). K2. 5 D1. 2. 7 ते रक्ष्या; K4 राजेन्द्र
 (for संरक्ष्या).

18 °) B2 गुणयुक्ताः (for 'वन्तः'). K4. 5 D1. 2 च
 (for ते). — °) B D (except D1. 7-9) T2 वीराणां (for
 दीनानां). — °) K5 D9 S (except T2 M2) महात्मनां
 (for विशां पते).

19 °) K1. 2. 4 Dn D1. 8 G4 दीयतां (for दीयन्तां).
 — °) M2. 3 दत्त्वा (for तेषां). — °) K5 -प्राप्तिः; B D
 (except D1. 7-9; D2 marg.) T2 प्राप्तं (for -प्राप्तो). — °)
 N (except K1. 4 D1. 8; Ks missing) T2 G1. 3. 4 भवि-
 ष्यति. K4 T1 G1. 5 न संशयः; G2 परंतप.

20 °) K1. 2 D7 परि; M तव (for तात). Dn
 शासनं (for रक्षणम्). — D1 om. 20^{ad}. — °) B3 D9
 चाभिः; D10 -पि ते; G2 च वि- (for चापि). — °) K4
 स्व; B Ds. 4 G4 त्वं (for त्वद्-).

21 °) K4 D9 सुखार्थिना; Dn Ds. 4 शुभा°; T1 G1. 5
 हितात्मना; G4 हितार्थिना (for भवा°). — °) K1. 4 Ds
 भोग्या° (for भोज्या°). — °) K1 सह भारत (for भरत°).

22 = (var.) 5. 62. 16. — °) S (except T2)
 प्रीतिश्चैव (for संगीतिश्च). — °) N (except K1 Dn2
 D1. 7. 9; Ks missing) T2 कदा° (for कथ°).

C. 5. 1489
B. 5. 39. 24
K. 5. 39. 24

संभोजनं संकथनं संग्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलद्वन्द्वेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्तय यः ।
अध्यवसति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

23 Ds M om. (hapl.) 23^{ab}. — ^b) K₁ अपि; K₅ Ds. 9 ह (for च). — K_{2.4} B₅ G₄ om. (hapl.) 23^{cd}. — ^c) Dn₂ Ds प्रवृत्ताः; Ds सदृत्ताः; T₁ G_{1.2} सुवृत्ताः. D_{3.4} तारयन्ति सुवृत्ता वै. — ^d) K₁ T₁ G₁ दुर्वृत्तान्; G₂ 'त्तं' (for 'त्ता'). K₅ अपि; T₁ G₁ हि (for च). M (except M₁) निर्वृत्तान्वर्तयन्ति ह.

24 ^a) M (except M₁) सं (for सु). — ^b) K₂ D_{1.7} T₁ G_{1.2.5} भारत (for मानद).

25 After 25^{ab}, D₂ ins.:

233* सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं सममश्नुते ।
— D₉ (hapl.) om. 25^{cd}. — ^c) D₉ दिग्धहस्तं; S (except T₂ G₅) दिग्धहस्तान्; M₄ (inf. lin.) व्याधहस्तान्; Ca. 5 दिग्धहस्तं (as in text). — ^d) K₄ D_{3.4} Ca पापं; C₅ एनस् (as in text). D₁₀ पापं तस्य स विंदति.

26 D₁ om. 26^{ab}. — ^c) K₅ वा मृतान्; D_{1.8.4} आहतान् (for वा हतान्). K₁ Dn₁ D_{3.4.10} मृतान् (for सुतान्). D₉ तान्वा सुतान्वापि हतान्. — ^d) G₄ तात (for तत्). K₅ D₁ अनुचितयन्; B₄ T₁ G_{1.2.5} M₈ अनुचितये; G₄ विचितये; (for अनुचिन्तय).

28 ^a) Dn₂ Ds अपनयति; D₉ अपमन्यते; Ca. n. 8 as in text. — ^b) K₄ भारत; Ca. 8 भार्गवात् (as in text). — ^c) K₄ B₂ च (for तु). — ^d) K₅ Ds D_{8.10} G₄ M अवतिष्ठति (M 'ते'); D₁ G₅ अधिति; T₁ G₂ एव तिष्ठते; G_{1.3} अधितिष्ठते; Ca एव तिष्ठति (as in text).

29 ^b) S (except T₂) पांडवेषु (for पापं तेषु). K_{1.2.4} D_{1.2} कृतं पुरा (by transp.); B₅ पुरस्कृतं. — ^c) K_{2.4} कुरु (for कुल). — ^d) K_{2.4} D_{1.2.7} नराधिप; D₉

S (except T₂) जनेश्वर (for नरे).

30 ^a) K₄ D₉ S (except T₂) स्वे (for त्वं). — ^c) G₅ 'न्यात्र' (for 'श्रेष्ठ').

31 G_{1.2.5} om. 31. — ^a) Ds D_{2.6} T₂ सुव्याहृतानि; T₁ G_{1.4} अस्याहृ (G₁ 'वृ') तानि. Ds धीराणां (for धी). — ^b) K₁ M प्रविचिन्तयन् (M₂ 'येत्'); K₂ संप्रविश्य यः; K₅ T₁ G_{1.4} संप्रचितय (K₅ 'यन्'); B (except B₅) Dn D₅ T₂ परिचितय यः; Ds D_{8.9.10} परिचितय (D_{8.10} 'यन्'); D_{1.7} संप्रचितय यः; D_{2.9} प्रचिनोति यः (for प्रविचिन्तय यः).

— ^c) D₁ अध्यवसति; D_{2.9} स व्यवसति; D₈ अभ्य. — After 31, N (K₃ missing) T G_{1.4} ins. a passage given in App. I (No. 1).

32 ^a) Dn D_{3.4.9.10} अक्रीति; Ds₂ M अवृत्तं; Ca. d. 8 अवृत्ति (as in text). — 32^d = Manu 4. 156^d.

33 ^b) K (K₃ missing) D_{1-4.7.9} धर्म; S (except T₂) ब्रह्म (for परि). Cs cites परिचर्या. — ^c) D_{9.10} परीक्षयते; G₅ परिरक्षेत् (for परीक्षेत). D_{3.4.9} प्राज्ञो (for राजन्). — ^d) M वा (for च). — After 33, Dn ins.:

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।

अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।

[= (var.) Bhāgavata Purāṇa 3. 22. 121]

— N (K₃ missing) T₂ M₁ ins. after 33 (Dn, after 234*):

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।

मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।

दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।

धर्मापेक्षी मृदुर्हीमान्स कुलीनशताद्वरः ।

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
 समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
 दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
 विवर्जयितुं मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
 कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमत्यागि चेष्ट्यते ॥ ३७
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ३८

मार्दवं सर्वभूतानामनस्रया क्षमा धृतिः ।
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
 अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
 मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
 आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेचते ।
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
 मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३

C. 5. 1502
B. 5. 39. 58
K. 5. 39 57

[(L. 1) B (Bsm as above) Dn2 Ds Ds. 5. 10 T2 M1 राजो (for प्राज्ञो). K1 D2 दांतः; Ca. s वैद्यं (as above). Ks धर्मज्ञं (for धार्मिकं). D2 वादिनं (for दर्शनम्). — (L. 2) M1 मितवाक्यं (for मित्रवन्तं). K2 Cd सुवाचं; B4 कार्यं; D1 वासं (for वाक्यं). D2 मित्रवन्तं मुदाचारं (for the prior half). — (L. 3) K2 D2 दौष्कुलेयः; Ks B2. 4 M1 अकुलीनः (for दुष्कुलीनः). D1 नैव (for यो न). — After line 3, D1 ins.:

236* अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।

— (L. 4) K1. 4 Ds धर्मावेक्षी; M1 धर्मान्वेक्षी. K1. 5 B2. 4 Ds Ds. 4. 9 धीमान्; D1 M1 दांतः (for धीमान्). K1. 2. 5 D2 M1 कुलीनशतैर्; Ds. 8 कुलीनः शतान्. D1 स कुलीनशतेश्चरः.]

34 G2 om. 34-35. — ^a) M योचं (Ms यो यः) (for ययोः). B3 वित्ते; Dn Ds वृत्ते (for चित्ते). D1 T1 G1. 4. 5 वै (for वा). K4 निभृतं; B3 वा वित्तं; Dn Ds वा वृत्तं (for वा चित्तं). — ^b) K1. 2 D1 Cs नैभृत्यं; K4 नैश्वर्यं; B1-3 Dn1 नैवृत्तं; B4. 5 Ds. 4. 7. 10 T2 G1. 4 Cn निभृतं; Ca. d नैभृतं (as in text). K1. 2 B4. 5 Dn2 Ds D1. 2. 5-8. 10 T2 G1. 4 निभृतेन; B1-3 Dn1 निवृत्तेन (for नैभृतेन). K1. 5 Ds G1. 5 च (for वा). Gs नैभृतेन च नैभृतं. — ^c) D1. 9 समेत्य; Cs समेति (as in text). Dn1 Ds. 4 M1. 3. 4 प्रज्ञां; Cs as in text. — ^d) K4 B Ds. 4. 6. 9 जीर्यति.

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^a) K1. 5 अकृतात्मानं; K4 Ds. 4 अकृतज्ञं च; Cs as in text. — ^b) K (Ks missing) D2-4. 7 G4 विवर्जयेत् (K2 'त्तं); D1 विवर्जयति. — ^c) Ds. 6 T2 विनं (for प्रणं).

36 ^a) S (except T2 Gs M2) मूढं (for मूर्खं).

37 ^a) K4 Ds संतं (for सत्यं). — ^b) K2 Gs Ms. 4 स्थित्या. — ^c) T2 कथं (for चेष्ट्यं). K1. 5 Ds. 9 मित्र-

मत्याज्यमिष्यते; D2 'त्या जिगीष्यते; T1 G M मित्रमित्यभिवाञ्छते (T1 G1 'ति). Ca. d cite अत्यागि (as in text).

38 Ds (hapl.) om. 38^{ab}. — ^a) K2. 4 D2 इहोत्सर्गो; Ca. d. s अनु (as in text). — ^b) K2 तु; B D (except D1. 8; Ds om.) T2 Csp अपि; Ca. d न (as in text). Cs cites अतो मृत्युरवशिष्यते. — ^c) D1 उत्सर्गात् (for 'र्गः). — ^d) D1 Gs साधयेद्; T1 G1. 2. 5 M शा (Gs M4 शां) तयेद्. B (except B2) Ds. 4. 10 T2 G1 दैवतान् (for दैवतानि).

39 Ds om. 39. — ^b) K1 S (except T2) अनसूयां क्षमां धृति. — ^c) S (except T2) विजानीयात् (for बुधाः प्राहुः). — ^d) K1. 4 (before corr.) Dn2 Ds D7. 9 G4 M1 अवि (K1 G4 M1 'पि; D7 'व) मानिता; K4 (by corr.). 5 D2 अविमानता; D1 अपि पालनं; T1 G1-3. 5 M (M1 inf. lin.) अपि (Ms अभि-) माननं; T2 अविमाननात्. D10 मित्रसंमाननं तथा.

40 ^b) K1 प्रीत्या निनीषते; Ks S (except T2 G4) 'निनीषति; D1 'निनेष्यते. — ^c) D1 आसाद्य (for आस्थाय). — ^d) M (except M1) स आगात्पुरुषं.

41 = (var.) Manu 7. 179. — ^b) Ds G2 कृतं; Ca. d दृढं (as in text). — ^c) T1 G1. 5 transp. नरोर्थैर् and न. D1 नरो हंत न हीयते.

42 ^a) Gs transp. कर्म and मन. — ^b) Bs यदाभीक्ष्णं; Dn1 Ds. 4. 6 यदि (Dn1 'द') तीक्ष्णं (for यदाभीक्ष्णं). — ^c) K4 Ds तदभ्यासो हरत्येनं. Ca cites हरति, Cd. s अपहरति (as in text).

43 K4 Dn2 Ds1 Ds Ca. d 'लभनं; T1 G1 'चरणे; G2 'लपने; Gs. 4 'लभने; Gs 'लापनं; M1 'लभते; M2-5 'लभने. S (except T2 M2) योगं; Ca. d. s योगः (as in text). — ^b) Ds. 4 उत्थानमार्दवं; Cs as in text. — ^c) T1 G1. 2

C. 5. 1508
E. 5. 29. 58
K. 5. 39. 58

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखातेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।

अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य बुद्धेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्त्रापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G₂ 'वृत्ति').

44 44^a = Rāmāyaṇa 5. 12. 10^a. — ^b) K₁ 2. 5 D_{7.8} धर्मस्य च; K₄ D₁ D_{2-4.9} दुःखस्य च; B D₂ D_{5.6.10} T₂ लाभस्य च; D₁ शुभस्य च; G₄ दुःखनाशः (for दुःखनाशे). B D₂ D₅ D_{5.6} T₂ शुभ^o (for सुख^o). — ^c) G₅ तस्याद्; Ca. d महान् (as in text). D_{1.8.10} निर्विण्णः; D₂ सर्वेषां (for अनिर्विण्णः). — ^d) K₅ अत्यन्तम्; B D₂ D₅ D_{1.5.6.8.10} G₅ चान्तस्य (for चात्यन्तम्). K₄ D_{5.4.9} भयं न महदुर्लभं.

45 ^a) G_{5.5} M अन्यत् (for अतः). K₅ D₈ परतरं (for श्रीमत्तरं). — ^b) D₂ D₅ D_{5.6.10} T₂ मत्तः; D₈ महत् (for तथा). — ^c) D₅ D_{8.10} यदा (for यथा). Ca. d cite प्रभविष्णौ.

46 ^a) T₁ G₄ क्षमेत शक्तः. D₇ S (except G₅) सर्वत्र (for 'स्य'). — ^b) T₁ G₄ मति^o (for शक्ति^o). — ^d) D₂₋₆ T₂ M हितं (for हिता).

47 K₂ reads 47 after 49. — ^d) T₂ न मूढत्वं समाचरेत्.

48 ^a) K₁ दुष्टार्थेषु; K₄ D₈ दुःखिते^o; D₂ D₂ G₁ दुःखार्थे^o. K_{1.4} D_{1.5.6} प्रशान्ते^o; K_{2.5} D₅ D_{2.7.8} अप्रशान्ते^o; D₂ D₁₀ अप्रमत्ते^o. — ^b) D₁₀ अनये^o (for अलसे^o). — ^c) D₆ S (except T₂ G₄) भवति (for वसति). T₁ G_{1.5} अशान्ते^o (for अदान्ते^o).

49 ^a) T₁ G_{1.5} समायुक्तं; G₄ च संयुक्तं (for नरं युक्तं). — ^b) K_{2.4} B (except B₄) D_{1-4.7.9} C₅ मृदुत्वात्; T₁ G_{1.4} M_{1.8.4} (sup. lin.) मार्दवात् (for आर्जवात्). — ^c) K₅ D_{1.2.7} T₁ G₁ M मन्यन्ते. K₄ B D₂ D₅ D_{8-6.8.10} T₂ अशक्तं मन्यमानास्तु; D₈ हीनप्रतापं मत्वान्यं. — ^d) G_{2.4} धर्षयन्ते (G₄ 'तः'). — After 49, K₂ reads 47.

50 ^a) D₆ transp. श्रीर् and भयात्. K₁ D₆ S (except T₂ G₄) उपतिष्ठति (K₁ 'ते'). — After 50, N (K₅ missing; K₅ D₁ om. line 1; K₂ B D₅ D₁₀ om. line 2; D₂ marg.) T₂ ins.:

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।

नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुव्रज्यते ।

उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः कचिदेवावतिष्ठते ।

[(L. 1) K_{1.2.4} D₅ D₉ एव; D₁₀ एषा (for the first च). K₄ अपि (for the second च). — (L. 2) K_{1.5} D_{1.7} न विरज्यते (for नानु^o). — (L. 3) K₄ चपला (for उन्मत्ता). K₅ B (except B₄) D_{7.9} 'तिष्ठति.]

51 = (var.) C. 2. 247; = (var.) Pañcatantra 2. 154. — D_{5.4.9} transp. 51^b and 51^d. — ^c) B D (except D_{1.8.4.7.9}; D₂ om.) G_{1.8} नारी; G₂ M₁ (inf. lin. as in text). 2-5 नार्यौ (for दारा).

52 ^a) G_{2.4} द्वयैर् (for अयैर्). — ^b) K₁ D₂ D_{1.5} M_{2.5} और्ध्वदेहिकं; K_{2.5} D₅ G₄ ऊर्ध्वदेहिकं (K₅ G₄ 'दे'हिकं; Cn as in text. — ^c) K₄ D₉ मुक्ते (for प्रेत्य). — ^d) K₄ D₉ तस्य (for मुक्ते). K₅ D_{2.7.8} दुरात्मवान् (for 'गमात्).

53 ^a) K_{2.5} B D₂ D_{2.6.10} T₂ G_{1.5} Cd कान्तारे (for कान्तार). — ^b) K₁ D₅ D_{5.8} G_{2.4} M₄ कृच्छ्रास्त्रापत्सु; C₅ as in text. — ^d) K_{4.5} B (except B₂) D₂ D_{5-7.8} सत्ववतां; D₁ धर्मभृतां; D₂ शीलवतां; D₃ (m as in text). 4 सत्य^o; D₁₀ कोश^o; Ca. d. s शेष^o (as in text). S (except T₂) भयं नास्ति महात्मनां (G₄ 'नः').

54 ^b) D_{1.9} S (except T₂) क्षमा (for स्मृतिः). — ^d) S (except T₂ G_{1.9}) वृद्धि- (for विद्धि). G₄ फलस्य; Ca. d. s भवस्य (as in text). K₄ D₁₀ च; B D₂

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
 अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
 न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
 जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
 चौरैः कृतज्ञे विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
 अभिवादनशीलस्य नित्यं बृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
 अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्त तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमग्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
 अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
 ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
 नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६

C. 5. 1527
B. 5. 39. 62
K. 5. 39. 82

Ds Ds-s तु (for तत्). Ks विद्धि मूलं भविष्यतः.

55 ^b) Ds (by corr.) वेदो; Ca.d.s ब्रह्म (as in text). Da.4 क्षत्रं (for ब्रह्म). Ds राज्ञां दंडविधिर्बलं. — ^c) Ds अनार्याणां (for असाधूनां). — ^d) Bs Gs बलं (for गुणं). Ds चौराणां निःस्वनिर्बलं.

56 ^a) Ca.d.s षट्; Cap.sp अष्टौ (as in text). K (Ks missing) D1-4.7-9 एव; Cd.s एतानि; Csp तानि (as in text). — ^b) D1.2 जलं; Gs ह्यापो (for आपो). T1 G (except Gs) घृतं (for फलं). — ^c) Ks कामस्य; D1 काम्यं च; Ds S कामाय; Ca.s काम्या च (as in text). Cd cites काम्या.

57 After 57^{ab}, B₂ marg. ins.:

238* आत्मनः प्रतिकूलानि विज्ञानञ्च समाचरेत् ।
 — ^a) K1.2.4 Bs Ds D2-4.8.9 T2 एव (for एष). D1 M एष संक्षेपतो धर्मः. — ^d) K4 Ds मोहात्; Cs कामात् (as in text). Ds G M अन्यत् (for अन्यः). T1 कामादन्यत्र वर्तते.

58 =(var.) C. 3. 13253. — ^a) Gs आक्रोशो जनयेत्क्रोधं. — ^d) K1.5 सत्येनानृतिकं जयेत्.

59 ^a) Ks Da.4.9 नार्या धूर्ते; T1 G1.5 स्त्रियां धूर्ते; Ca.d.s स्त्रीधूर्तके (as in text). Gs स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ. — ^b) S (except T2 G2) पुरुषवादिनि; Ca.d पुरुषं (as in text). — ^c) S (except T2) चौरैः न कार्यो (for चौरैः कृतज्ञे). Bs D (except D2.7-10) चाश्वासो; Cs आश्वासो; Ca.d विश्वासो (as in text). — ^d) S (except T2) कृतज्ञे (for न कार्यो). K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; K4 नैव कार्यो न नास्तिके.

60 =(var.) Manu 2. 121. — ^a) Dr T1 G1 तस्य; G2-5 सम्यक् (for संप्र-). — ^d) Ks transp. कीर्तिर् and आयुः. Dr T1 G M आ (T1 G1.5 ह्या)युः प्रजा (Gs आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुः). Ks transp. यशः and बलं.

61 =(var.) Sukasaptati (text. simpl.), p. 86. — ^a) Dr M2 ये चार्थाः (for येऽर्थाः स्युः). — ^b) Dn2 Ds Ds G2.4 M वा (for च).

62 =(var.) Cāṇakyaśataka (ed. Haeblerlin) 57. — M transp. 62^b and 62^d. — ^b) N (except Ks D1-4.7.9; Ks missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्). — ^d) Ks Gs.4 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 =(var.) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Samvat 1915), 4. 17. — ^a) K1 S (except T2 Gs) देहभृतां. — Gs om. 63^{ad}. — ^c) D1.9 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — ^d) D1 वस्त्रस्याक्षालनं जरा; S (except T2; Gs om.) अश्वानां मैथुनं जरा.

64 ^a) Ds (by corr.) अनभ्यासमला. Ca.s cite अनाम्नाय (as in text). — After 64^{ab}, N (Ks missing) T2 ins.:

239* मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ।
 [Some MSS. वाहीकाः (for वाहीकाः). Ds2 पृथिव्यां वाहीका मुनिः (for the prior half).]

65 ^a) D1 रौप्यं (for रूप्यं). — ^b) Gs च (for अपि). K2.5 D2.8 G2.8 Ca.d त्रपुः. — ^d) G4 एव (for अपि). K1.5 मलो मलः; T1 G4 आयसं मलं (for मलं मलम्).

66 ^b) K4 (by transp.) जयेत्स्त्रियः; B Dn Ds Ds.8.8.10 T2 जयेत्स्त्रियः. — ^c) K1 D1 वह्निं (for अग्निं).

G. 5. 15:8
B. 5. 39. 68
K. 5. 39. 68

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्सेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाकुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शैते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— ^a) K₄ B₂ D₇ G₈ M₅ पापेन (for पानेन). K_{1.2} D_{1.2} नृपां; K₄ शुभं (for सुरां). S (except T₂) transp. सुरां and जयेत्.

67 ^b) N (except K_{1.4} D_{3.4.9}; K₈ missing) T₂ शत्रवो (for अमित्रा). K₁ वध- (corr. from धन-); K₄ D₉ भय-; S (except T₂) क्रोध- (for युधि).

68 ^{ab}) G₂ जीर्यति (for जीवन्ति) both times.

— ^c) K₂ (before corr.) D_{2.2} D₉ विमुच्य (for विमुञ्च).

— ^d) D₁ S (except T₂) न कथंचन जीर्यं (D₁ 'व्य')ते.

69 Cf. Ādi 840*; = (var.) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2. 94. — ^b) K₁ यच्च किंचिदजाविकं. — ^c) K₂ तुह्यर्थं (for तत्सर्वं). S (except T₂) तदेकस्य न पर्याप्तं. — ^d) B₂ मत्वा (for पश्यन्). G₄ M मुह्यते (M₁ inf. lin. as in text). K₂ D_{1.7} इति मत्वा शर्मं ब्रजेत्.

70 ^b) K_{4.5} D₈ D_{1.7.9.10} शर्मं; C₈ समं (as in text). — ^a) K₄ B_{2.4} D_{2.2} D₈ D_{5.10} वा (for च).

Colophon. K₈ missing. — Major parvan: D₉ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K₁ संजययान; K₄ B Dn D₈ D_{2-5.7.9.10} T₁ G₁ M प्रजागर. — Adhy. name: K (K₈ missing) D_{1.2.7.8.10} विदुरवाक्यं (K₄ 'क्यानि'); T₁ G_{1.2} M साम्यप्रार्थनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D_{7.8} T₂ 39; D₅ 38; D₈ (sec. m.) 35; T₁ G M 40. — S'loka no.: K₅ D₈ 82; Dn 86; G₅ 70.

40

— This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) B D (except D₇₋₉) T₂ अभ्यर्थितः; T₁ G₅ 'र्थिनं; G₂ 'र्थितं; G₃ ह्यर्थितं; G₄ ह्यर्थिनं; M₁ ह्यर्थितः (for अभ्यर्थितः). D_{1.8.9} G_{1.2.4} M (M₄ inf. lin. as in text) असज्यं; G₅ अतर्ज्यं; Ca. d. s असज्जं (as in text).

— ^b) K₁ D₉ S (except T₂) स्वां (for अर्थं). — ^c) K₄ D_{5.8} T₁ G_{4.4} प्रशस्तं; M प्रशस्ति; Ca. d यशस्तं (as in text). S (except T₂) सद्भिः (for सन्तं). — ^d) K₁ Ca. d. s प्रपन्नस्य; B₈ प्रशान्ता हि; D₁ प्रपन्नाय; D₂ प्रपन्ना हि.

2 ^a) G₅ अनर्थं (for अधर्मं). — ^b) B_{2.4} D_{8.4} यं; C₈ यः (as in text). K₄ D_{1.2.9} S (except T₂) 'त्यजेद्; D₈ D_{8.10} 'त्यजन् (for 'त्यजति). K₁ B₂ D_{8.10} अनुपा-
कुष्टः; K₄ B₈ D₉ T₁ G_{4.5} M अनुपकुष्ट (D₉ 'कुष्ट; G₅ 'कुष्ट; K₅ B_{1.4.5} Dn G₂ अनपा (G₂ 'प)कुष्ट; D₂ (corrupt) अनुयत्कुष्ट; D₈₋₇ G_{1.8} अनपा (G₈ 'प)कुष्ट; T₂ अनयोत्कुष्ट; Ca. d. s अनुपाकुष्ट (as in text). — ^c) K_{4.5} B_{3.4} Dn₁ D_{7.9.10} T₁ G_{2.5} सु- (for स). — 2^d = (var.) 5. 32. 14^b.

3 = Manu 11. 55. — ^a) K₄ B (B₈ marg.) Dn D₈ D₂₋₈ T₂ अनृते; Ca. d. s अनृतं (as in text). D₁₀ अनृतेन (for 'तं च). T₁ M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे). K₅ B D (except D₁) T₂ G₂ समुत्कर्षः; Ca. d. s as in text. — ^b) B₈ बाह्यगामि च; D₁ राजगामिनि; C₈ as in text. — ^c) G₈ गुरौ; C₈ गुरोः (as in text). — ^d) K₁ तत्समं; G₅ समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
 अमृतैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
 अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
 नाभिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
 आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
 क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
 अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
 न्नैकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
 मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
 वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
 एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
 अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
 विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
 देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
 इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
 पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

C. 5. 15. 14
 B. 5. 40. 12
 K. 5. 40. 12

4 ^a) T G_{2.8.5} M एकपदो; G_{1.4} संपदो; Ca. d. s as in text. — ^b) D₉ S द्वियो (for श्रियो). — K₄ Dn D_{2-8.8.9} T₂ ins. after 4: Dr, after 5:

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।

स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।

पुते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L. 2) Dr जिह्मता (for स्तब्धता). K₄ Dr-9 अति (for अभि^०). K₄ अनभ्यासित्वं (for तथात्यागित्वं). — (L. 3) Dn लुः (for तु). — D₄ (hapl.) om. from धिनां up to विद्या in 5^b.]

5 =(var.) Vṛddhacāṇakya 10. 3. — D₄ om. up to विद्या in 5^b (cf. v. l. 4). S transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^a) G₂ transp. सुखा^० and कुतः. — ^b) B₈ D_{1.2} G_{8.5} कुतो (for नास्ति). — ^c) D₁₀ त्यजेते (for वा त्यजेद्). — ^d) K₄ B Dn Ds D_{2.5-7.10} T₂ transp. सुखं and त्यजेत्. D₈ विद्यार्थी संत्यजेत्सुखं. — After 5, Dr ins. 240*.

6 =C. 13. 2226; =Pañcatantra 1. 153; =Hitopades'a 2. 103; =Śārṅgadharaṇapaddhati 1498. Cf. Ādi 1189*. — ^a) K₄ D_{1.8.10} G M वामलोचनाः.

7 ^a) D_{5.6} समस्तः; Ca. d as in text. Cs cites समृद्धिः. Ca अन्तरः; Cd. ap अन्तकः (as in text). — ^c) K₄ अरक्षणं (for अपा^०).

8 Cf. 5. 33. 59. — ^a) K₄ D₉ G_{4.5} T₂ (by corr.) अयः; B Dn Ds D_{3.4.10} G₈ M_{1.2} अजाः; G₂ पयः (for अजः). K₄ B (except B₈) Dn Ds D₈ (after corr.). 5. 8. 2. 10 T₂ G₁ (after corr.) रजतं; D₈ (before corr.). 4 च रजः; T₁ G₁ (before corr.). 2-5 M च रसः (for च

रथः). Ca. d cite रथः. — ^b) K₄ Dn₁ D_{8-8.9} S मध्वादर्शः (G₂ शी^०); Ca. d. s as in text. K₄ Dn₁ D_{3.4.9} सज्जनः; Ca. d. s शकुनिः (as in text). — ^c) =(var.) 5. 33. 59^a. K₁ सखा च; K₅ B D (except D_{1.8.4.7.8}) T₂ कुलीन (for वयस्य).

9 ^a) K₁ Dr G_{2.5} अजोक्षः (G₈ श्वा^०); K₄ D_{2.5.6} T₁ M अजोक्षाः; D_{3.4} आजोक्षाः; D₈ G_{1.4} अजोक्षः; Cd. s as in text. — ^b) S (except T G₅) आदर्श. — ^c) D₈ m लोहः (gloss); G_{8.5} पीठं; Ca. d. s विषं (as in text). ☞ Cn: विषं लोहमिति सर्वज्ञः । ☞ M₂ औदुम्बरः; M₃₋₅ वरा; Ca. d. s as in text. K₁ D₁ T₁ G₈₋₈ शंखं; D_{1.9} कांस्यं (for शङ्खः). — ^d) K₄ D₈ स्वर्णनाभिः; B Dn₂ Ds D₉ Cn. s स्वर्णनाभः (for स्वर्णं नाभिः). ☞ Cn: स्वर्णनाभः शालग्रामो दक्षिणावर्तः शङ्ख इति नारायणः । ☞ B Dn₂ Ds D₉ अथ (for च). K_{1.2} D_{1.2.7} स्वर्णं (D₂ शुभ्र) माभरणं वृषः; S (except T₂) कांस्यं वृषभकांचने.

10 ^b) D_{1.2} धन्यानि; S (except T₂) धन्याणि; Ca. d. s धन्यानि (as in text). — ^a) G₄ तथैव च (for च भारत).

11 ^a) S (except T₂) तु (for च). K₂ D_{1.7} S (except T₂) ते; K₄ D_{1.5.6} त्वा (for त्वां). K₄ सर्वमेवं; Dn₁ D₁ T G₁ (after corr.). 3-5 M_{1.8.4} सर्ववरं; D_{2.9} सर्वमहं; G₁ (before corr.) सर्वमिदं; Ca. d. s as in text. — ^b) K₄ D_{3.4} मुख्यं; Cs पुण्यं (as in text). D₉ पुण्यप्रदं (for पुण्यं पदं). S (except T₂) महद्विशिष्टं; Cs as in text. — ^c) G₄ अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — ^d) N (except K_{1.2} D₂; K₃ missing) T₂ जह्यात् (for त्यजेत्).

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्धर्मं त्यजेजीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गताब्जरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते

वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्राभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेध्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्यसि चेद्यथाव-
निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

12 ^a) D1 अपि; G4.5 हि (for तु). — ^b) K5 B (except B3) D (except D1.2.7.9.10) T G transp. नित्यो and जीवो. K5 B Dn D3-6.3.10 (sup. lin. as in text). T2 G1 Cap हेतुः; Ca. d. s धातुः (as in text). K4 धातवश्चाप्यनित्याः; D9 धातुरस्यापि (°स्य- before corr.) नित्यः. — ^c) K1.4 Ca. d. s अनित्यान्. G4 संप्रतिष्ठस्व; Ca. d as in text. — ^d) Cs लोकः (for लाभः). S (except T2) संतुष्य संतोषपरा हि संतः.

13 ^a) K (K3 missing) D1.2.7 धनान् (for °बलान्). K1.2.4 यस्य (for पश्य). — ^b) D9 राष्ट्राणि (for राज्यानि). K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्). — ^c) K1.2.4 B3 Dn2 D2 G4 गता नरेन्द्रा (for गताब्जरेन्द्रान्).

14 ^a) T1 G1 जनं (for पुत्रं). — ^b) K1.2.5 D1.7 °कंठाः (for °केशाः). After करुणं, K1.2 D1 ins. वै. K2.4.5 B4 Dn D7.9.10 G1 (before corr.) रुदन्ति (for रुदन्तः). — ^c) D3 एव (for इव). B3 Dn2 G3 M2 आक्षिपन्ति (for क्षिपन्ति). K1 काष्ठवन्निक्षिपन्ति.

15 ^a) K4 D8 प्रेत्य गतस्य. — ^b) T1 G1 (before corr.) चाश्रन्ति (for चाग्निश्च). — ^c) T1.2 (before corr.) G असौ; M त्वसौ (for अयं). G2 गच्छेत् (for गच्छति). K4 D3.4.9 एकस्तु जीवः समुपैत्यमुत्र. — ^d) K5 वेद्यमानः; G4 वेध्यमानः.

16 ^b) K1.2 D1.2.7 तथा (for सुताः). G3 बांधवा ज्ञातयः सुताः. — After 16^{ab}, N (K3 missing) T2 G1 (marg. sec. m.) ins.:

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ।

[K2 D2 (after corr.) 9 अपुष्पादफलाद्बृक्षाद्.]

— ^a) K1.5 D1.9 प्रास्तं; D3 प्रास्तौ (for प्रास्तं). S (except T2; G1 before corr.) अग्निं (G3 M2-5 °ग्नि-) प्रास्तं हि (M2 तु) पुरुषं. — ^b) D2 धर्मः (for कर्म). S (except T2) कर्मैवान्वेति यत्कृतं. — After 16, N T2 ins.:

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ।

17 ^a) K5 तस्मात्; Ca अस्मात् (as in text). Dn2 D1 अमुत्र; D9 अस्मात्; Cd. s अमुष्य (as in text). K2 Dn1 D3.4 T2 (after corr.) वा; Cn च (as in text). T1 G M अधश्च विद्वन् (G3 तिर्यक्); Ca अमुष्य पूर्व. — ^b) K5 D1.2.7.9 T1 G च (for हि). M3-5 हंत काले (for ह्यन्ध°). D2-4.7.9 अंधकारः; T1 G M1.2 अंतकाले; Ca. d. s as in text. — ^c) G2.3 M महन्मोहनं; Ca. d. s महामो° (as in text). — ^d) K2 S (except T2 M2) त्वा; Cs त्वां (as in text). K1.2 D1 Ca. d प्रसहेत; D2 प्रययौ न; D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत). Cs cites प्रसहेत्.

18 ^a) K1 क्षिप्यसि; K2 श्रोष्य°; B3 D9 D1.10 शक्य°; Ca. d as in text. — ^b) K2 D9 M4 निज्जास्य; Ca. d as in text. D9 चैव (for सर्वं). K4 D9 प्रतिकर्तुः; D2 प्रतिपन्नं; Ca. d. s as in text. K2 B2 D (except Dn2 D3.6.8) G3.5 M4 एव (for एवं). — ^c) T1 G1.5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). — ^d) K4 D2 भयं च नामुत्र. D3.4.9 भयं च ते नास्ति परत्र चेह च (D9 वा).

19 ^{ab}) = (var.) Hitopades'a 4. 90. — K5 B

सत्योदका धृतिक्कला दमोर्मिः ।
 तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
 पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
 कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
 प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
 विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
 कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
 यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
 धृत्या शिशोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
 कृतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-

न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
 अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
 निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
 गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
 हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
 वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
 धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
 त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
 प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
 ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
 क्रमेणैताद्वयायतः पूजयानः ।
 तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
 सत्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
 चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 28

Ds-7.10 Cn सत्योदका; Ca. d सत्योदका (as in text). K2 Ds. 4. 5 शीलतटा; K4 धृतिक्कला; Ca. d. s धृतिक्कला (as in text). K2. 5 B D (except D1. 7) T2 Cs दयोर्मिः; T1 दमोर्मिः; Ca as in text. — *) Ks T1 G1 (before corr.). 2-4 M (except Ms) यस्यां; Cs तस्यां (as in text). S (except T G2. 5) पूयति. — *) M2-5 तीर्थो (for पुण्यो). K4 B (except Bc) Dn Ds-5. 7 T2 G1m अलोभः; Ds अंभोधिः; Ca अम्भोऽम्भः (as in text). T1 G1 (before corr.). 2. 4. 5 तमा (G4. 5 'दा')त्मानं पुण्यमंभो (G1. 4. 5 'महो') लभस्व; Gs M1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमंभो लभस्व (M1 sup. *lin.* तदात्मानं पुण्यमंभो भूय). — After 19, M2. 3. 5 ins. another variant of 19^d तदात्मानं पुण्यमंभो लभस्व!

20 = (var.) C. 3. 13772; (= var.) 12. 12060. — *) K1. 5 B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 T2 transp. कृत्वा and नावं. Ds धृतिमयीं; G4 धृतिमहा- (for 'मयीं'). — *) D1 जन्मदुःखानि; Ds सर्वदुर्गाणि; Cs as in text.

21 *) K1. 4 S (except T2) कर्म (for धर्म). D1 T1 G1 (before corr.). 5 सुबन्धुं; D2 स्ववृद्धं (for स्वबन्धुं). — *) Ds D10 'बन्धुं (for 'वृद्धं). D1. 2 G2 यज्ञं; Gs तप (for वय). — *) S (except T2) उपपद्य (for प्रसाद्य). — *) D1 हि (for स). K2 D1 दुष्येत् (for मुह्येत्). D10 कदापि.

22 *) Ds2 G4 पाणिपादौ. — *) K2 D1 'श्रोत्रं.

— *) G2 वाचः. S (T2m as in text) विद्यया; Cs कर्मणा (as in text).

23 *) Dn1 Ds नित्यं स्वाध्यायी; G2 नित्याध्यायी. Ds पतितान्नवर्जः; S (except T2) ब्रुपलान्नवर्जी (G1 'वर्जः; G2 'जीवी; G4 'सेवी'). — *) K2 G4 मितं; Ks B D (except D1. 3; D2 by corr.) T2 सत्यं; Gs जातं (for कृतं). T1 G1. 5 वदन् (for ब्रुवन्). — *) G5 ब्रह्मणः (for ब्राह्मणः). G4 स्वर्गं (for ब्रह्म).

24 *) Ds परिचर्य; Cs परिसंस्तीर्य (as in text). S (except T2) अग्निः; Cs as in text. ☞ Cn: पुतेनाग्निहोत्रमुपलक्षयतीति नारायणः । ☞ — *) D1 transp. इष्ट्वा and यज्ञैः. — *) B2. 3 Ds Cn गोब्राह्मणार्थं; Cs as in text. D1 च (for शस्त्र). — *) K2 मृतः; Cs हतः (as in text). Ds. 4 स्वर्गभावस्यात् (for स्वर्गमेति).

25 *) K1. 2 D1. 2 G2. 4. 5 M (except M1) त्रेतापूर्वं; Ds त्रयीपूर्वं; Cs as in text. D2 धूपं; T2 सोमं; Cs धूमं (as in text). — *) B Dn Ds. 4. 9 दिव्यं (for देवं). D10 प्रेत्य स्वार्थं देवल्लोके नु भुङ्क्ते.

26 Ds (hapl.) om. 26. G1. 4. 5 'धर्मं (for 'वर्णं). — *) K2 Ds-4. 7 पूजयित्वा; Dn2 Gs. 5 पूजयमानः; D1 पूज्य सर्वान् (for पूजयानः). — *) K1 देवं; G2 सिद्धिः; Gs M1. 2 सिद्धं; Ms-5 सिद्धसुखादि (for स्वर्गं). T1 G1. 3. 4 सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च (for स्वर्गं भुङ्क्ते).

27 D1 तथा; S मया (for तव). — *) B1m. 2-4 Dn

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र बुवतो मे निबोध ।
क्षत्राद्धर्मादीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजत्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७
धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।

सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

Da. 4. 8 अनु- (for अत्र). — °) K₁ Ms-5 क्षत्राद्धर्माद्; D₉ क्षत्रधर्मात्; Ca. d. s as in text. D₉ क्षीयते; G₂ ईहते; G₈ दीर्यते (for हीयते). — °) K₂ D₇ स त्वं; D₂ G₂ तत्त्वं; D₈ 4 त्वं तं (by transp.). T₁ G (G₁ by corr.) राज्यभारे; M राजभावे (for राजधर्मे).

28 °) K₂ एव (for एतद्). B₂-4 Dn D₈ transp. मां and त्वं. K₂ M₂ अर्थ; B₁ 5 D₁-5. 8 T₂ M₁ 8-8 आत्थ (for मां). T₁ G₁ 5 वृत्तं; G₂ तत्त्वं (for मां त्वं). K₄ नित्यशः. — °) K₁ चैव (for अपि च). K₁ m. 4 D₂ 8 G₈ M (except M₅) transp. अपि and च. G₈ हि (for च). K₂ 4 मत्तं (for मतिः). — °) K₁ 4 D₁ 2 G₁ (before corr.). 4. 5 एव (for एवं).

29 D₁₀ om. 29^{ab}. — Before 29, S (except G₈ 5) ins. विदुरः. — °) D₂ समः; S (except T₂ G₈) साधु- (for सा तु). K₂ D₁ 9 हि; G₈ तु (for अपि). — °) T₁ G (except G₈) पाण्डवं (for पाण्डवान्). S (T₂ by corr.) भारत (for मे सदा).

30 °) D₁ T₁ G₁ 4. 5 अपि (for अमि). — °) K₅ B₂ 4 Dn D₈ D₈-8. 10 T₂ भूतेन; D₁ G₈ M अन्येन (for मत्त्येन). — °) G₁ 4. 5 दैवं; Cd दिष्टं (as in text). D₈ D₂ M एतत् (for एव). K₁ B Dn D₈ D₁-5. 7-10 T₂ ध्रुवं; K₂ 4. 5 D₈ G₈ परं (for कृतं). — °) = 1. 192. 12^b.

Colophon. K₈ missing. — Sub-parvan; K₂ B Dn D₈ D₁ 8-8. 9. 10 T G₁ M प्रजागर. — Adhy.

name: K (K₈ missing) D₁ 2. 7. 8. 10 विदुरवाक्यं (K₂ 4 °वाक्यानि), to which K₂ adds समाप्तानि; T₁ G₁ 2. 4 धर्मा-दि (G₂ वर्णधर्मादि) प्रतिपादनं; M धर्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₇ T₂ 40; D₈ 34; D₈ (see. m.) 37; T₁ G M 41. — S'loka no.: K₈ 31; Dn 32; D₈ 33.

41

Adhy. 41-69 are missing in K₂! This adhy. is missing in K₈ also (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) K₄ D₉ वचो (for वाचा). — °) G₂ 8 M धर्मं (for तन्मे). K₁ B Dn D₈ D₈-5. 10 T₂ शुश्रूषतो; K₈ D₇ 9 T₁ G (except G₈) °ते (for °वे). — °) D₁ वि-; D₈ ह; G₁ 8. 4 M (except M₂) इह; G₂ प्र- (for हि).

2 °) D₁ transp. कुमारः and पुराणः. — °) S (except T₂) सनत्कुमारः. — °) K₄ D₉ देहिनां (for भारत).

3 °) T₁ G (except G₈) यः (for सः). — °) K₁ B₈ D₈ 4 °संस्थितान्; K₄ 5 B₁ D₁ 2 T₁ G (except G₂) M₁ (sup. lin. as in text) °संश्रितान्; Dn₁ D₈ D₉ °संशयान्; Cn as in text. — °) T₁ G स (for प्र-). — °) K₁ सर्वं (for सर्व-). K₈ सर्वधर्मभृतां वरः; D₉ यथा बुद्धिर्मेनीषिणां; S (except T₂) मनोबुद्धिसमन्वितान्.

4 °) K₁ 4 D₁ 2. 9 एष (for त्वं न). K₄ मां; D₁ 9 मा (for मे). S (except T₂) तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गह्यो देवानां तस्मादेतद्व्रीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११

C. 5. 1576
B. 5. 41. 12
K. 5. 41. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं. — ^a) K₅ (corrupt) संज्ञातैः साम्नि चेत्तव.

5 ^a) D₁ G₈ 'योण्यां (for 'योनौ). T₁ G_{1.4} हि जातोऽस्ति (for अहं जातो). — ^b) D₂ अहं; G₅ ते (for अतो). D₂ तद् (for अन्यद्). — ^c) S (except T₂ G₈) कवेरस्य (for कुमारं). B_{2.4} च (for तु).

6 ^a) D_{n1} ब्राह्म्यां हि; G_{1.4.5} ब्राह्मणीं. B₄ T₁ G_{2.5} M तु (for हि). K₁ संपन्नः (for आपन्नः). D₁₀ ब्राह्मीं योनिं समापन्नः. — ^b) D_{n2} D₁ T₁ G_{2.5.5} स गुह्यं; D₈ स्वगुह्यं. D₉ असौ (for यो). — ^c) G₂₋₄ गुह्यो; M_{3.5} गह्यो. K₁ वेदात्मा (for देवानां). — ^d) K_{1.4} D₂ नैतद् (for एतद्).

7 ^a) K_{4.5} D_{2.5} प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^b) K₄ तत्पुराणं; D_{2.4} G₁ M तं पुराणं (by transp.). D₈ तु (for तं). D₁₀ क पुराणः सनातनः. — ^c) D_{n1} D_{2.4} S (except T₂ G₈) देवेन; D₁₀ च मया (for देहेन). — ^d) D₉ S (except T₂) transp. स्यात् and इहैव.

8 K₄ om. 8^{ab}. — ^b) N (except B₅ D_{n2} D_{n1} D₁; K₄ om.) M₂ संशितं (for संशितं). G₂ तमृषिं च सनातनं. — ^c) D₁ मनसा (for स च तत्).

9 9^b = 1. 13. 37^b; 53. 13^d; 96. 52^d etc. — ^a) T₁ G_{1.4.5} अथो (for सुखो). T₁ तथैनं; G_{1.4} तदैनं; G₅ तदेनं (for अथैनं).

10 Before 10, T₁ G_{1.4.5} ins. विदुरः. — ^b) K₅ धीमतः; B₁ D_n D₈ D₈₋₇ T₂ G₂ मानसः; D₁ विद्यते (for मानसे). — ^c) K₄ त्वं तस्मै; K₅ B₁ D_n D₈ D_{7.8.10} T₁ G_{1.4.5} त्वमस्मै; D_{8.4} असौ तद् (for तमस्मै). G₂ तस्मै

वक्तुं त्वमर्हसि. — ^a) K₄ श्रुत्वाथ; D₉ T₁ G_{1.2.4.5} श्रुत्वा यत्; G₈ M श्रुत्वायं (or श्रुत्वा यं) (for यं श्रुत्वा). K₄ D₉ G_{2.5.5} M तु; T₁ G₁ तत्; G₄ तं (for अयं). K₁ मनुष्येभ्यः. — ^f) N (except D₈) T₂ G_{1.2} सर्वं (for सुखं).

11 ^b) K₁ (after corr.) D₈ S (except T₂) तथा (for यथा). K_{1.5} S (except T₂) एव तु; D₈ एव च (for एनं न). — ^c) K₁ (by marg. corr.) विषहेतः; G₈ 'हेरन् (as in text). S (except T₂) मदो (M भयो) न्मादौ (for भयामर्षौ). — ^d) K₁ M S (T₂ also as in text) भयामर्षे; K₅ D_{1.5} मदोद्भवे; D₉ महद्भवे. G_n cites उद्भवः. — ^e) K₁ (by marg. corr.) S (except T₂) अरतिं (for अरतिः). B_{2.5} तन्द्रीः; S (except T₂) तन्द्री. — ^f) D₉ जयाजयौ; G₅ क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ).

Colophon. K_{2.5} missing. — Major parvan: D₉ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K₅ D₁ संजययान; B₁ D_n D₈ D_{1.3-6.9.10} T₁ G_{1.4.5} M प्रजागर (G₅ विदुर-प्रजागर), to which B_{2.4.5} D_n D_{8-6.9} T₂ G_{1.4.5} M₁ add समाप्त. — Adhy. name: K₁ B₁ D_{1.2} M_{3.5} विदुर-वाक्यं (followed by समाप्त); K₄ B₈ D_n D₈ D_{7.10} विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in D₈); D₈ विदुरनीतिः; M_{1.2} जातिप्रशंसनं; M₄ जातिप्रशंसनं and विदुरवाक्यं (followed by समाप्त). — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D_{7.8} T₂ 41; D₈ 40; D₆ 38; T₁ G₁ M 42. — S'loka no.: K₅ D_n D₈ 12. — Aggregate s'loka no. (of "Viduravākya"): D_{n1} 864.

42

Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātiya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṅkarācārya on the Sanatsujātiya (designated Cs'), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātiya (adhy. 42-45), Śi K (Ks missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages; and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS., on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nil. (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS. (especially Ds Ds-10) which betray the *direct* influence of Śaṅkara's commentary and agree generally with TG! Nilakanṭha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योग-पर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्न्याख्यातान्संश्रितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठांश्चोक्तान् गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type; and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṅkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28; adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53-54; adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}; adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23; 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātiya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above,

shows almost complete agreement with Śi K and Bin this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṅkara has generally accepted the TG version; but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS. or group of MSS. of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform; for, the individual MSS. of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14-23; 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṅkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition; nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Śi K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad; and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II; but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṅkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṅkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (=adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।

शृणु मे बुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३

उमे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४

प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोजन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।

पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः

शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

C. 5. 1581
B. 5. 42. 6
K. 5. 42. 6

☞ This adhy. is missing in K₂.s (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) M₃-5 विदुरेण तत्; C₃' विदुरेरितं (as in text). G₅ तु; C₅' तत् (as in text). K₄ B D₁-7.9 T₂ (m as in text) संपूज्य तं (D₁.2 'ज्यैवं') धर्ममृतां वरिष्ठं. — G₄ om. 1^c-2^d. — ^e) D₁ रहसि (! gloss); all comm. रहिते (as in text).

2 G₄ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B D₁ D₂-7.9 T₂ अहमिमं; D₁ यमिमं; D₁₀ G₁.5 यदिमं (for यदिदं). — ^b) K₄ B D₁ D₂-7.9.10 T₂ om. हि, and transp. मृत्युर् and न. D₅ also om. हि. Ca. d cite मृत्युर्नास्तीति; C₃' मृत्युर्हि नास्तीति (as in text). K₄ D₁.2 इह वादं (K₄ 'दः'); B₁.4.5 D₂ D₅-7 T₂ C₂.s प्रवादं; B₂ प्रसादः; B₃ D₁ प्रसादं; D₉ प्रसादात्; M अपदेशः (for उपदेशम्). C₃' cites उपदिष्टं. — ^c) K₁.5 D₅ D₈ G₅ om. हि. K₁ G₅ M C₃ अचरन्; C₃' आच^o (as in text).

3 ^a) K₄ B D (except D₅ D₄.8.10) T₂ Ca. d अपृच्छ; C₃.s'.np अमृत्युः (as in text). K₄ B D₁ D₅ D₁-7.9 T₂ (before corr.) C₃ यन्मां (B₄ D₂ यच्च); C₃'.np केचित् (as in text). Ca. d. n cite यत्. — ^b) K₄ D₁.2.9 यत्परं; B D₅ D₅-7 T₂ C₂ चापरं; C₃' चापरे (as in text). — ^d) D₁ G₄ तत्; Ca. d. s' एतत् (as in text). B₂ S (except T₂ G₅) विशङ्किथाः (cf. l. 67. 13 and v. l.); all comm. as in text.

25

[193]

4 ^a) K₄ B₂.4 C₃ तस्य विद्धि; D₁ D₁.2.5.6.9 T₂ (also as in text) एतस्य विद्धि; C₂p आद्यप्रवृत्ते (as in text). Ca. cites एतस्य, C₃' क्षत्रियाद्य. B₁.s.5 क्षत्रियस्नेह विद्धि (for 'आद्यप्रवृत्ते'). — ^b) K₄ B D₁ D₁.2.5.9 T₂ (also as in text). Ca. d मोहात्; M (except M₁) मोहैः; C₃.s' मोहः (as in text). D₅ संस्मृतो; C₃.s' as in text. K₄ B D₁ D₁-4.6.9 T₂ M अयं; C₃' यः (as in text). — ^d) B₄ D₁ M (M₁ sup. lin. as in text) तथा; C₃.s' सदा (as in text). K₄ D₈ अप्रमादात्; C₃.s. s' as in text.

5 ^a) D₁.8 T₁ वा (for वै). — ^b) K₁ न प्रमादाद्वै; K₄ न च प्रमादात्; C₃.s' अप्रमादात् (as in text). K₁.4 D₁ हि देवाः; K₅ D₅ D₈.10 T₁ G C₃'.np सुराश्च (for भवन्ति). — K₄ om. 5^c-7^b. — ^c) B₂ D₂ D₂-4.8 T₂ एव; D₉ चैव; Ca. d. s' वै (as in text). D₁ एति (for अत्ति). — ^d) D₈.10 T₁ G₁.2.4.5 अपि; G₃ M (except M₅) C₃' च; Ca. d. s हि (as in text). B₃ D₁ D₂-4.6.9 T₂ G₃ M₂ हि; G₅ च (for ह).

6 K₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) D₅ त्वेको; D₁ त्वेकं; G₃ चैके; all comm. त्वेके (as in text). — ^b) K₅ m (orig. as in text) D₅ D₈ T₁ G C₃'.np आत्मावासं (D₅ 'स्तं'); D₁ नात्मावसन्नं; C₂.s as in text. D₁ D₂.4.9 Ca. d आत्मा च (D₁ वा; D₉ वै) सन्नमृतं ब्र^o. — ^c) D₁ G₃ अनुप्रशास्ति; C₃' अनुशास्ति देवः (as in text).

G. 5. 1582
S. 5. 42. 7
K. 5. 42. 7

आस्यादेश निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्रवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-

स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

7 K₄ om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — ^a) K₁ (before corr.) B Dn D₂.5-7.5 T₂ G₂ M₁ (*inf. lin.*) Ca. d. s. अस्यादेशात्; D₁ अस्यादेवत्; G₅ आलस्यदोषात्; Cs'.np आस्यादेश (as in text). K₅ D₈ Cn निःसरति; Ca. d. s. s' as in text. — ^b) B₂.4 Dn₂ लोभः; Cd. s' मोहः (as in text). Cs cites क्रोधमोहौ. — After 7^{ab}, K₁ (marg.).5 Dn D₈ D₂ (marg. sec. m.). 3.4.8.10 T G ins.:

243* अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-

श्च चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca. d. s. — (L. 1)

G₁.5 इव (for एव). — (L. 2) D₈ G₄ कश्चित्; G₁.5 देही; G₂.3 Cs' किंचित् (for कश्चित्).]

— D₈ om. 7^{ab}; D₈1 transp. 7^{ab} and 8^{ab}. — ^a) K₅ D₈1 D₈.10 अतः; all comm. इतः (as in text). D₈1 G₁.3 प्रयाति; Cs. s' पतन्ति (as in text).

8 D₈1 transp. 7^{ab} and 8^{ab}. — ^a) T₁ G₅ Ca अतः; M तं (M₂ कं) वै; Cd. s. s' ततः (as in text). M om. तं. B₂ Dn₂ D₈-5 तान्; Ca. d. s. s' तं (as in text). D₁ ते वा (for तं देवा). K₅ D₈.10 S (except T₂) Cs' परिप्रवन्ते; Ca. d. s. विप्रवन्ते (as in text). — ^b) Dn₁ D₈.9 Ca ततो; Cd. s. s' अतो (as in text). K₅ D₈.10 T₁ G M₁ (*inf. lin.*) Cs' मरणादभ्युपैति; M कर्मणा ह्यभ्युपैति; Ca. s मरणाख्यामु (as in text). — ^c) K₄ B₂ D₁.2 M (M₁ *inf. lin.* as in text) कर्मफलानुगास्ते; D₈-s. s' लान्वितास्ते; Cs' लानुरागाः (as in text). Ca. d cite कर्मफलानुगाः; Cs फलानुगाः. — ^d) K₅ यांति ते; B₁.3.5 Dn D₈-6 T₂ (before corr.) ते यांति. D₈ यांतीति (for यान्ति). Here and in the sequel, T₁ has incorporated into its text fragments of Sanatsujātiya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये". Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T₁ ins. यज्ञनारायणीये । ततस्तं देवा अनु परिप्रवन्ते । — After 8, K₁ (marg.).5 D (except D₁.5.8.9; D₇ om. lines 3-6) T G (except G₂) ins.:

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-

त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां

मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।

मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरामा

स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[5]

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) D₈ 'योगावगमात्; T₁ 'योगाभिग'. — (L. 4) K₁ T₂ G₁.2.4 'योगेय (for 'योगस्य). — (L. 6) G₂.4.5 समस्तान् (for समन्तात्).]

— Thereafter K₁ (marg.).5 Dn D₁₀ T₁ G (G₈ om.) read 12; while D₈ D₂.4.8 T₂ read 12 here for the first time, repeating it in its proper place. Cd reads as in text.

9 ^a) K₄ B Dn D₁-5.8 (before corr.).7 Cs सः; Cs' यः (as in text). G₅ [अ]नुध्यायन्; M [अ]भिध्यायेद्; Ca. d. s as in text. K₁ (before corr.).4 B Dn D₁-7.9 Ca. d. s उत्पत्तिताम्; Cs' उत्पत्तिष्णून् (as in text). M (except M₂) न हन्यात्; all comm. निह (as in text). — ^b) K₅ D₈.10 M (except M₂) Cs' अनाचारेण; B₁.3.5 सदाचारेण; T₁ अनासारेण; G₅ 'चरेण; Ca. d. s 'दरेण (as in text). — ^c) B Dn D₈-7 Ca. s नैनं; D₁ न तं; D₂ न वै; Cs' स वै (as in text). K₁ D₈ G₅ M₅ Ca मृत्युः; K₅ मृत्योः; Cd. s. s' मृत्युः (first occurrence of the word) as in text. Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा). D₁.2.4.9 भूतानि; D₈ भूतं; Cs. s' भूत्वा (as in text). — ^d) D₈ D₈ G₂.5 ह्येवं; G₁.4 ह्येनं (for एवं). D₈ D₈.10 T₁ G₁.2.4.5 [अ]भिहन्तीह (G₁.4 'व); G₅ M ह्यभिहन्ति (for विनि). — After 9, D₈ reads 12.

10 ^b) K₄ D₈ G₅ कामाद्; Cs. s' कामान् (as in text). — D₈ om. 10^a-11^d. — ^c) D₈ कामान्व्युदस्यन्; D₂ G₅ M₅ कामानुदस्य; G₄ M₂.4 कामान्व्युदस्य; Ca. d. s' कामान्व्युदस्य (as in text). D₁ कुरुते; all comm. धुनुते (as in text).

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
 गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
 अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
 कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
 एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
 धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
 अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्य-

न्नाधीयते तार्ण इवास्व व्याघ्रः ।
 क्रोधाह्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
 स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
 ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
 मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४

C. 5. 1591
B. 5. 42. 15
K. 5. 42. 16

11 Ds om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K1m.5 Ds Ds.10 T1 G2-4 Cs' देहो; D1 तद्; Ca.d.s तमो (as in text). — ^b) Dn D2-4.5 T2 मुह्यन्तः; Ds G5 Cs गृह्यन्तः; D1 गृह्यन्तः; Ds.10 T1 G1.2.4 Cs' गृह्यन्तः; G3 M कृष्यन्तः; Ca.d.np गृह्यन्त (as in text). K5 Ds Ds.10 G1.2.4 Cs' एव; Ca.d इव (as in text). Ds उत्पतन्तश्च (for गृह्यन्त इव). — ^c) D2-5 T2 G1.4.5 गच्छन्ति; Cs' गच्छन्तः (as in text). K1 (before corr.).4 B Dn D1.2.5-7 श्वभ्रवत्सुखं; K5 श्वभ्रवन्मुखाः; Ds च भ्रमन्मुखाः; Ds.4 च भ्रमन्मुखं; T2 G4 श्वभ्रमन्मुखं (G4 'न्मुखः'); Cs' श्वभ्रमुन्मुखाः (as in text). Ca.d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे. — After 11, B4.5 Dn ins. 245* (cf. v.l. 12).

12 B4.5 Gs om. 12. K1 (marg.).5 Dn D10 T1 G (Gs om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8); Ds Ds.4.5 T2 read it for the first time after 244* and repeat it here; Ds reads 12 after 9. — ^a) Ds.4 (both second time) निदिध्या; all comm. अभिध्या (as in text). K4 B1-3 D (except Ds Ds.10; Ds.4 only second time) Cs लोकान्; Ca लोभात् (for चैनं). — ^b) K1 B1-3 Ca.s अवगृह्याशु; K4 Dn Ds.4 (both latter second time). 5-7.9 अनुगृह्याशु; D1.2 अथ गृह्याशु; Ds.4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च; T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु). Cs' cites प्रगृह्य. M रूपं (for चैनं). K5 Ds Ds च; T1 हि (for तु). — ^c) K1.5 Ds2 D2-4 (Ds.4 first time). 3.10 T (T2 first time) M एतान्; Cs.s' एते (as in text). Cs cites प्राप्नुवंति. — ^d) K4 Cs.ap.np चरन्ति; Ca.s' तरन्ति (as in text). K4 B1-3 Ca.s.np धर्मः; Cs' मृत्युं (as in text). — K4 B1-3 Ds-6.8 ins. after 12; B4.5 Dn, after 11:

245* असूदधृतेः पुरुषस्येह कुर्या-

त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्व व्याघ्रः ।

[Noticed in Ca; but not in Cd.s.s'. — (L. 2) B4 Dn Ds तीर्णः; Ca.n तार्णः (as above). K4 B4.5 Ds Ca सर्पः (for व्याघ्रः). Cf. 13^b.]

13 Bs om. 13^{ab}. — ^a) K5 Ds.9 Ms-5 किञ्चिद्; D1 कश्चिद्; Cd.s किञ्चिद् (as in text). — ^b) Cf. 245* above. K1.4 B (Bs om.) Dn D1.3-6.9 G1.2 Cd.s नाधीयते; Cs' यते (as in text). K4 ततो न इवास्व मृत्युः; B (Bs om.) Dn Ds-6 निर्णुदन्निवास्व चायुः; Cs बाल इवास्मव्याघ्रः; Cs' as in text. Ca.d cite अस्मव्याघ्र. — ^c) K5 Ds D1.2.8-10 T1 G3.4 M1 (sup. lin. as in text). 2.3.5 Cd.s.s' मोहम (G4 Ms 'मा') यांतरात्मा (for मोहमया). K1 D7 भीक्रोधलोभादिमया (D7 'हतां') तरात्मा; B Dn Ds-6 T2 स क्रोधलोभौ (B1.2.4.5 D6 'भो') मोहवानं (T2 'भयां') तरात्मा; G5 कामात्क्रोधाह्लोभभयांतरात्मा. Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्तः. — ^d) T1 G1.5 म एव (for स वै). G1.4.5 स्त्र (for त्वत्).

14 ^a) M transp. एवं and मृत्युं. — ^b) K5 Ds2 Ds.10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न विभेति मृत्योः. Ca.d.s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text). — After 14, K5 (om. lines 17-20) Dn Ds (om. lines 13-20) T G (Gs om. lines 1-8) ins.:

246*

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-

न्द्रिजातीनां पुण्यतमानसनातनान् ।

तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा

एतद्विद्वाद्भैति कथं नु कर्म ।

सनत्सुजात उवाच ।

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र

[5]

तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।

स नेह आयाति परं परात्मा

प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं

स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।

[10]

किं वास्व कार्यमथ वा सुखं च

तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C. 5. 1597
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किञ्चि-
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ।

[15]

[20]

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 2) = (var.) 5. 42. 17. Ks Ds T2 G1.2 सनातनाद्; Cs' as in text. — (L. 3) Ds तेषां परमार्थं कथयन्ति वेदाः; Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1.4 सनत्कुमारः (for सनत्सुजात उ°). — (L. 5) G1.4 Cs'p विद्वान्; Cs' अविद्वान् (as in text). T2 G1.2.4 Cs' परियाति (for उप°). — (L. 6) Ks Ds2 G2 तत्रार्थ°; Dn2 Gs यथार्थ°; T1 तदार्थ°; G1.4 तथार्थवाद°; Cn.s' as in text. Ds परं प्रयाति; Cs' वदन्ति वेदाः (as in text). — (L. 7) Dn2 Cn अनीह (for स नेह). T2 जानाति; G4 याति; Cs' आयाति (as in text). Ds तस्यैवाविद्वांसो वदन्ति वेदाः. — (L. 8) Ds स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). Ks T1 निहन्ति मा°; Dn2 Ds D10 G1.2 Cs' निहन्ति मा°. T2 धर्मान् (for मार्गान्). Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 सर्वे; G1.4 तत्त्वं; Cs' विद्वन् (as above). T1 विद्वन्; Cs' सर्वे (as above). — G1.2.4 सनत्कुमारः (for सनत्सु उ°). — (L. 13) T1 G1.4 च भेदयोगो (T1.°ने); Cs' विभे° (as above). — (L. 15) Dn1 Ds Gs-5 उपैति; Cn.s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यदेतद्वा (for य एतद्वा). G Cs' नित्यं (for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते). — (L. 20) Ds यथा; Gs.5 तदा; Cs' तद् (for तथा). T1 G1.4 °योगेन; Cs' °योगे च (as above).]
— Thereafter T2 reads 18 (with v.l.), repeating it (with v.l.) in its proper place.

15 Dn2 missing (cf. v.l. 14). Ks Ds om. the ref. — °) Ks Ds1 Ds.8.10 S Cs' यस्माद्; Ca.d.s येऽस्मिन् (as in text). Ds Ca.d धर्म; Cs.s' as in text.

सनत्सुजात उवाच ।

उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

K1.5 Bs Ds1 Ds-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' आचरन्ति; Ca.d नाचरन्ति (as in text). K4 Ds1 Ds.9 लोके (for केचित्). — °) K1.5 Bs Ds1 Ds-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' अधर्मान् (for धर्मान्). — °) T2 G2.5 धर्मेण पापं; Ca.d.s' धर्मः पापेन (as in text). K1.4 B4 Dn1 Ds-8.7.9 स्वित्; K5 Ds.10 S Cs' वा; B1.2.5 D1.2 Ca [अ]स्य (for स्म). — °) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स्म. — After 15, Ks ins. 247* (cf. v.l. 16).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — 16^{ab} is not noticed in Cs' (see below). — Ds.10 T G ins. after the ref.: Ks, after 15; Ds, after 16^{ab}; Dn1, after 16:

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं

ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।

तथान्यथा पुण्यमुपैति देही

तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ।

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं

शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[5]

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) Ds Ds.10 यस्मिन्; Cs' तस्मिन् (as above). Ks Dn1 T G2 स्थितौ; Cs' स्थितो (as above). Dn1 Gs च (for वा). — Gs om. lines 3-4. — (L. 3) T2 ततः; G1.4 अतः; Gs Cs' अथ (for तथा). — (L. 5) Gs स्थित्वा; Cs' गत्वा (as above). G1-3 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above). Dn1 D10 T2 भुज्यते; Cs' भुज्यते (as above). — (L. 6) G2.8.5 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above).]

— Ks Ds.10 T G om. 16^{ab}. — °) K1 उभयोर् (for उभयम्). K1 M om. एव. B1.2.5 M2 Cn उपभुज्यते; Bs.4 Ds D1.8.4 उपभुज्यते. M शुभं (for फलं). Ds फलं तत्रोपभुज्यते (by transp.). — °) M1.8.5 ins. फलं before धर्मस्य. M om. एव. Dn1 अपि मर्त्यः (for च). K1.4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य; D1 धर्मस्य वा चेतस्य. — After 16^{ab}, Ds ins. 247*. — Dn1 reads 16^{cd} twice, first time as in text and second time (for v.l. see below) after 247*. — °) Ks Dn1 (second time) Ds (also as in text) Ds.10 T G Cs' पापं; Cs अधर्मं (as in text). Ds (also as in text) M प्रणुदति; Gs प्रतिहन्ति; Cs.s' प्रणुदति (as in text). Gs om. इह.

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-

न्दिजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।

तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-

नैतद्विद्वन्मैव कृतं च कर्म ॥ १७

सनत्सुजात उवाच ।

येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।

ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।

अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्मानुसंज्वरेत् ॥ १९

यत्राकथयमानस्य ग्रयच्छत्यशिवं भयम् ।

अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०

यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।

ब्रह्मस्य नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

C. 5. 1807
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

M विप्राः (for विद्वान्). — ^a) T₂ G तत्र (G₃ विद्धि); Cs.s' तस्य (as in text). Dn₁ Cn (second time) सिद्धिः; G₃ तत्र; Cs'. np विद्धि (as in text).

17 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). K₅ D_{8.10} T G om. 17; not noticed in Cs'. — ^a) K₄ B Dn₁ D_{2-5.9} इह; D₈ M एव; Ca. d.s इमान् (as in text). B₂ D_{1.2.5} स्व; Cd.s अस्य; Ca स्वस्य (as in text). D₈ M त्वि (D₈ इ) ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्). — ^b) D₈ M (except M₂) पुण्यतमान् (for 'कृतां'). — ^c) Hyper-metric! K₁ परिक्षयात्; M पराक्रमं; Ca. d.s परिक्रमान् (as in text). D_{1.9} कथय त्वं; Ca.s कथयंतः (as in text). Cs cites कथय. D_{1.2.9} तथा (for ततो). M अन्यः (for अन्यान्). K₄ B Dn₁ D₈₋₇ Cn तेषां क्रमान् (B_{1.2.5} D_{2.4} 'षां परिक्रमान्' कथय ततोपि चान्यान् (B₂ चान्याः; D_{2.4} चान्यः); D₈ तेषां परमार्थं कथयन्ति वेदान्. — ^d) K₄ D₈ om. (the first) न. D_{1-4.9} विद्वान्; Ca. d.s as in text. K₄ वेत्तुं (for नैव). B Dn₁ D₈₋₇ Cn वेत्तुमिच्छामि; Ca. d नैतत्कृतं च; Cs नैव कृतं च (as in text). D₈ न तद्विद्वान्नेति कथं नु कर्म; M एतद्विद्वान्नेति कुतश्च धर्मः. — After 17, D₈ repeats 15, while K₅ ins. 248*.

18 Dn₂ missing (cf. v.l. 14); K₅ om. 18. D₈ S om. the ref. T₂ reads 18 (for the first time), with the ref., after 246*. — ^a) M_{2.4} (sup. lin. as in text).s एषां; Ca.s येषां (as in text). K₁ D₁ G₃ धर्मे न; B Dn₁ D_{8-6.10} व्रतेय; D₇ धर्मेण; D₈ T_{1.2} (first time) G_{1.5} Cs' धर्मेण; T₂ (second time) G_{2.4} धर्मेय; M_{1.4} (inf. lin.) बलेय; M₂₋₅ फलेय; Ca. d.s बलेन (or बले न) (as in text). — ^b) K₄ D₈ D_{1.2.9} Ca. d अपि; D₇ G₃ इह; Cs'. ap. dp इव (as in text). — ^c) K₅ मुक्ताः; Cd.s' प्रेत्य (as in text). — ^d) M₁ प्रशासते (for प्रका'). K₁ स्वर्गलोकप्रशासकाः; K₄ Dn₁ D_{8-7.10} ब्रह्म (K₄ स्वयं) लोकप्रकाशकाः; B_{1.8} Cs स्वर्गं (B₈ ब्रह्म) लोकमुपासते; B_{2.4.5} D_{1.2.9} Ca. d स्वर्गलोकप्रकाशकाः; D₈ D₈ T_{1.2}

(first time as in text) G Cs' स्वर्गे यांति प्रकाशतां; text as in M₂₋₅! — Dn₁ D₈ D_{8.10} T G ins. after 18; K₅ (which om. 18) ins. after 17:

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।

ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।

नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d.s. — (L. 1) K₅ धर्मेण; Dn₁ धर्मे च; T₂ G_{1.5} धर्मेण; Cs' धर्मे न (as above). K₅ Dn₁ विस्पर्धा; T₂ संस्पर्धा; G₁ चास्पर्धा. Cs' cites स्पर्धा (as above). — (L. 2) T₂ सनातनं; Cs त्रिवि' (as above). — (L. 4) G₁ स न; G₂ न स; Cs' नैनं (as above).]

19 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). — ^b) K₅ Dn₁ D₈ T_{1.2} (by corr.) G_{2.5} Cs'. np तृणोदकं; Ca. d. n. s. s' p 'लपं' (as in text). — ^c) D₈ D_{1.6} Cd अन्नपानं; Cs as in text. K_{1.4} D₈ च विष्टपं; K₅ B Dn₁ D_{8-7.10} ब्राह्मणस्य; D₈ D₁ M₁ ब्राह्मणस्तत्; D₈ ब्राह्मणैर्दः; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मणः). — ^d) K₄ संजीवन्; K₅ B (except B₈) Dn₁ D_{7.8.10} तज्जीवेत्; D₈ जीवेन्नैव; T₁ M₁ जीवनं; Ca. d.s तज्जीवन् (as in text). Cs' cites उपजीवेत्. D_{2.9} अनुसंस्वरेत्; all comm. as in text. D₁ जीवनान्यस्य संस्वरेत्.

20 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). — ^a) G_{1.2} यश्च; all comm. यत्र (as in text). K₁ अस्य यतमानस्य; B वै कथ्यमाने तु; D₈ Cap. dp अप्रयतमानस्य; Ca अव्ययमानस्य; Cs.s' अकथं (as in text). — D₇ (hapl.) om. 20^b-21^a. — ^b) K₁ D₈ M₂ Cd.s प्रयच्छन्ति; D₈ 'च्छन्; Ca.s' 'च्छति (as in text). D_{8-5.9} अशुभं; T₁ अशनं; all comm. अशिवं (as in text). — ^c) B₈ अस्तं सर्वभूतानां. — ^d) D₈ श्रेयसे; all comm. स श्रेयान् (as in text). G_{1.4} नेतरे जनाः. Ca. d cite नेतरे, Cs.s' नेतरः.

21 Dn₂ missing (cf. v.l. 14); D₇ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^a) B यो वै कामयमानस्तु (B₂ 'स्य); Ca. d यो वाकथयतो दत्त्वा; Cs यो वा कथयमानस्य; Cs' as in

C. 5. 1608
B. 5. 42. 88
K. 5. 42. 82

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किञ्चन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

text. — ^b) K1 Ca.d सहाजं; K4 B2 D2.9 स ह्यजं; K5 B3 Dn1 D1.8-5.8.10 T2 G ह्यात्मानं; D5 गृह्याजं; M आत्मानः (for आत्मानं). D7 transp. आत्मानं and न. — After 21^{ab}, M ins.:

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
(cf. 24^{ab}). — ^c) K1 D1 ब्रह्मस्थाने; Cs' ब्रह्मस्वं न (as in text). Ca.d cite ब्रह्मस्वं. K1 तु कुर्यात्तं; K4 B Dn1 D8-8 उपभुञ्जीत (B2 'युञ्ज्याद्वा). K5 D5 D7.8.10 T G Cs' उपहन्याद्वा; D1 च भुञ्जीत; D2 उपभुञ्जे वा (for उपभुञ्जेद्वा). D9 ब्रह्मस्थानोपयुष्टाद्वा. — ^d) G (except G5) तस्याजं; M कदञ्जं; Cd.s.s' तदञ्जं (as in text). — After 21, T2 G1.4.5 ins.:

250* कुशवत्कलचेलानां ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।
a gloss taken from Śaṅkara's comm. (q. v.)!

22 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 om. 22. D5 D8.10 T G2.3.5 read 22 after 25; G1.4, after 26. — ^a) D1.9 M1.8.5 यथा स्वः; D7 यथा वै; T2 यो यथा; Ca.d.s यथा स्वं (as in text). D5 D8.10 T1 G Cs' ये यथा (D5 यथा वा) वान्तमश्नन्ति. — ^b) D5 D8.10 T G Cs' बालाः (T2 बालः; G5 श्वानः) (for श्वा वै). — B5 om. 22^a-26^b. — ^c) D2.7 स्वं; Ca.s.s' ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति; Ca.s' as in text. — ^d) B1.3 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1.2 उपसेवनात्; D5 D7 T1 G5 Cs' उपभोजनात्; G4 उपशोभनात्; M उपदर्शनात्; Ca.d.n.s उपजीवनात् (as in text). D5.4 तस्य स्वमुपयुज्य वै.

23 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4 B (B5 om.) D1-7.9 Ca.d.s 'चर्येण; D5 'चर्याया; Cs' 'चर्या मे (as in text). — ^b) K4 D7 Cd ब्राह्मणं; B (B5 om.) D3.4 वै द्विजः; Ca.s' ब्राह्मणः (as in text). — ^c) D5 नैव; T2 G1.5 नैव; Cs' नैव (as in text). T1 विद्येत; T2 विद्येत; G1.4.5 Cs' विदेत. G1 कंचन; G2.8.5 M Cs'p कश्चन; Cs' किञ्चन (as in text). K1.4 D1-5.7.9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 'न्न) ब्राह्मणं; B (B5 om.) Dn1 D5 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः. Ca.d.s cite कश्चिद्ब्राह्मणं वेद (cf. K1.4 etc. above).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4.5 B4 Dn1 D1-7.9 को ह्यनं (D8.4

तस्माद्धि किञ्चित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

'रूपः; D9 'न्य)तरमात्मानं; B1-3 को ह्येवांतरमात्मानं; M को ह्येव स्वांतरा'. Ca cites को ह्यनंतरं, Cd.s अनंतरं, Cs' एवमंतरमात्मानं. — ^b) K1 D1.2.7.9 वेत्तुं; K4.5 D5 D8 T1.2 (before corr.) G1.4 Cs.s' मंतुं; D3.4 G5 ज्ञातुं; D5 वक्तुं (for हन्तुं). — After 24^{ab}, K5 Dn1 D51 D8.10 T G ins.:

251* निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — K5 Dn1 D10 'द्वैते'; Cs' 'द्वन्द्व' (as above).]

— K5 D51 D8.10 T G cont.: Dn1 D52 ins. after 24:

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारीणा ।

[= 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255. — Noticed in Cs', but not in Ca.d.s.]

— K5 D51 D8.10 T G Cs' om. 24^{ad}. — ^c) B1-3 तस्मिन्निह; M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि). Ca.d cite तस्मात् (as in text). K4 D5 transp. किञ्चित् and क्षत्रिय. M Cs कश्चित्; Ca.d as in text. K1 राजन्य; D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text). B (B5 om.) Dn1 D5 क्षत्रियस्यापि; D3.4 क्षत्रियं किञ्चित्; Cn (?) अब्राह्मणस्यापि (for किञ्चित्क्षत्रिय). — ^d) B (B5 om.) D3.4 नित्यदा; Ca.d.s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 D52 ins. 252*.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) K5 B (B5 om.) D5.7 T G (except G5) Cn.s' अनादाता; D5 अनाचारः; D1 अवज्ञातः; Ca.d.s अनादानात् (as in text). — ^b) K1 D5.7 Ca निरुपद्रव- (K1 'हृ)रः; Cd निरुपस्करः; Cs' as in text. Cs cites उपहृरं. — ^c) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न). Ca.d.s cite शिष्टः. B5 D1 वा (for न). K1.4 B1.2 D2.3 (before corr.). 4.5.9 Cs.np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्). Ca.d cite अशिष्टः. — ^d) D7 वेदपारगाः; M (except M2) ब्रह्मवित्तमः; Ca.d.s.s' as in text. — After 25, D8.10 T G2.3.5 read 22.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4 D1.5 (before corr.). 9 लोके; Cs.ap वृत्ते; Cs'.sp वित्ते (as in text). — ^b) T1 G (except G5) ह्याढ्या. K1.5 D1.2.5 (before corr.). 7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याय इह कश्चन ।
 न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
 यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
 न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
 विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
 अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
 न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०

श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।

ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१

द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो

बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।

सत्यार्जवे ह्रीर्मशौचविद्याः

षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1620
B. 5. 42. 48
K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca. d देवेषु; K₄ Cs देवेषु; Cs' देवेषु (as in text). K_{1.4} जजुषः; D₁ जिणवः; D_{2.9} यज्वसु; D_{5m.7} जजिरे; Ca. d जग्मुषः; Cs' ये द्विजाः (as in text). B (Bs om.) D_{n1} D_{3.4.5} (before corr.), s. 10 Cap आढ्या दैवे तथा क्रतौ. D₂ cites देवेषु गौडपाठः आढ्या देवे तथा क्रतौ । आढ्या देवेषु जजुष इति वा गौडपाठः । — °) G (except G₂) transp. दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्पा. K₄ D_{1.3.4} G₂ दुष्प्रकम्पा. M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कम्पाः; Ca. d. s. s' as in text. — °) B D_{n1} D_{3.4.5} (by transp.) तान् विद्यात्; D₁ विदितं; Cs as in text. K_{1.5} D_{3.10} विद्यात्; D_{2.5} विद्याः; Ca. d. s. s' विद्यात् (as in text). Ca. d तां; Ca. s' तान् (as in text). K₄ D_{3.8.9} G₂₋₄ M_{2.5} ब्राह्मणः; Ca. d. s. s' as in text. — After 26, G_{1.4} read 22.

27 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — °) K₁ सर्वस्वस्ति-
 कृतो; K₄ B₁₋₂ D_{1.5} Ca. d. s सर्वसृष्टिः; B₅ सप्तसृष्टिः; D₂
 सर्वसिद्धिः; D_{3.4.6.9} सर्वस्विष्टः; Cs' as in text. G₃
 transp. स्विष्टकृतो and देवान्. — °) K₅ D_{2.7-9} विद्याद्;
 Ca. s. s' as in text. K_{1.4} D_{2-4.6.9} यद्; Ca. d. s' यः
 (as in text). — °) D₅ ब्राह्मणः स्यात्; Cs. s' ब्राह्मणस्य
 (as in text). D₁ न समो ब्राह्मणस्यास्य. — °) B_{2.3.5}
 D_{n1} D_{2-4.6} Cd. s तस्मिन्; D₅ अस्मिन्; D₈ ह्यस्मिन्; Ca. s'
 as in text. K₅ प्रवर्तते; D₅ संवपते; all comm. प्रयतते
 (as in text).

28 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — °) B₃ G₂ स
 मानिताः; D_{1.2.5.8.9} स मानिनः; G_{1.4.5} समाहिताः; Ca. d. s
 as in text. — °) D₁ हृष्येत; D₅ दुष्येत (for मन्येत).
 Cd. s. s' cite न मन्येत. — °) B D_{n1} D_{6.7} न मान्यम्;
 D_{3.4} न मानाद् (for नामानाद्). K₄ अपि; D_{1.5} Ca
 अतिः; Cd. s अभि- (as in text). K₅ D₅ D₈₋₁₀ S (T₁
 damaged) Cs' नावमाने तु (K₅ M₃₋₅ न; T₂ G₂ अभि-;

G_{1.4.5} M_{1.2} अतिः; G₃ विः; Cs' अनु-) संज्वरेत्. — After
 28, K₅ D_{n1} D₅ D₈₋₁₀ T G ins.:

253* लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — K₅ D₅ D₉
 लोकस्य भावः; D₅ G₂₋₄ Cs' लोकस्वभावः; G_{1.5} लोक (G₅ 'कः')-
 स्वभाव एवो.]

29 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — °) D₂₋₅
 Ca. d. s' इति (for इह). — °) K_{1.4} D₁₋₆ मानं; Ca
 पूजां; Cs अनुः; Cs' इति (as in text). D_{n1} D_{1.3.4.5} G₂
 मानिनः; Ca. s मानितः (as in text). — °) B D_{n1}
 D_{3.4.5} T₂ निपुणा; Ca. d. s. s' विदुषो (as in text).
 — °) K₅ D_{1.2} लोके (K₅ 'काः') शास्त्रविशारदाः; B D_{n1}
 D_{3.4.5.7} लोके मायाविशः; D₅ D₈₋₁₀ T G Cs' लोक-
 (D_{2.10} T₁ लोकाः; T₂ वेद; G₅ लोके) शास्त्रविवर्जिताः; M
 लोकशास्त्राविशः; Cs as in text. Ca. d cite लोकशास्त्रं.
 — °) D₇ मानयन्तीति; Ca. d. s. s' मानयिष्यन्ति (as in
 text). D_{1.5} नामान्यान्मानयन्त्येते; Ca. s' as in text.
 — °) K₅ D₅ G_{2.4} एव; D_{5.10} एवं; T G_{1.2.5} [इ]त्येवं;
 Cs' इति (as in text). D₈ T₁ G_{4.5} मन्येत मानितः; Cs'
 मन्येदमानितः (as in text). K_{1.4} D₂ मान्ये नोतापमा-
 नितः; B D_{n1} D_{2.4.6.7} मान्यानामवमानिनः; D_{1.5} तत्कृता
 नावमानिता. Cd cites उत्त.

30 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — °) D₅ D₁₀ G₁
 एव; Cn वा; Cd. s' वै (as in text). K₁ D_{1.2.5} T₁
 Cd. s. s' मानः; Ca मानं (as in text). G₄ नैवावमानं
 मौनं च. ❀ Cn: मानं क्लीबत्वमार्प. ❀ — °) M₁ ताविमौ;
 Ca. d. s. s' सहितौ (as in text). K₅ D_{n1} D₅ D_{8.10} Cs'
 वसतः; Ca. s चरतः (as in text). K_{1.4} D₁ Cs. ap समं;
 D_{5.9} M सह; Cs' सदा (as in text). — °) K₅ D₅
 D_{8.10} T G अयं (G₁ 'सं'; G₂ 'सौ') मानस्य विषयः. — °)

C. 5. 1028
S. 5. 43. 8
K. 5. 43. 8

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्युचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।

त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
छन्दांस्तेनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

Ks Ds T G ह्यसौ; D10 अप्यसौ; Ca. d. s. s' असौ (as in text). K4 Ds D7 तद्विदः; D1.2 विद्वि तं (D2 तत्).

31 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — " Ks Ds Ds.10 T1.2 (before corr.) G Cs' श्रीहिं (Gs श्रीहीर्) मानार्थसंवासात् (Ds 'संसारत्'); Ca. d. s. as in text. — " K1 D1.2.9 Ca. s. 'दुर्धरा; Ds 'दुस्तरा (for 'दुर्लभा). T G Ca transp. श्री: and हि. — " T G विद्या; all comm. प्रज्ञा (as in text).

32 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — " Ks Ds Ds.10 T1 G2 Cs' सम्यक्; B (except B2) Dn1 Ds.7 Gs M तस्य; Cs तस्या: (as in text). B (except B2) Dn1 Ds इह; Ds क (for हि). Ks Ds.4.8.10 T1.2 (after corr.) G1.2.4.5 Cs' प्रवदन्ति; D7 Gs अभिवदन्ति; T2 (before corr.) हि भवन्ति; M अभिपतन्ति (for हि वदन्ति). — " Ds वर्ग (for बहु). K1 'रुहाणि; K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds.4.6.9 T2 (before corr.) 'धराणि; Ks Bs Ds Ds.5.8.10 T1 Cs. s' 'चराणि (for 'वराणि). — " K1 Gs सत्यार्जवही:; D2-3 'जवं ही:; Cs' 'जवे ही: (as in text). Gs M2.3.5 'विद्ये; Cs' 'विद्या: (as in text). — " K4 B2 Gs Cs 'प्रतिबोधनानि; Ks Ds Ds.10 T1 Cs. np 'प्रतिबोधनानि; B1.8 Ds संमानमोहप्रतिबोधनानि (Ds 'बाधितानि); B4.5 Ds.4.6 यथा न मोहप्रतिबो; Dn1 T2 G1-4 'प्रतिबोधनानि; Ds 'प्रतिवेदनानि.

Colophon. K2.3 Dn2 missing. — Sub-parvan: K1.5 D1.9 T2 G1.2 M सनत्सुजात; K4 B1.3-5 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 T1 Gs सनत्सुजातीय; B2 संजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; Ds सनत्कुमारजात; D7 संजययान and सनत्सुजातीय; G1.4 प्र(Gs प्रा)जागर and सनत्सुजात. — Adhy. name: D2 ज्ञानमाहात्म्यं; T G1.4 M1 मृत्युतत्त्व- (M1 om. तत्त्व)विचार:; M2-5 आयुर्विचार: — Adhy. no. (figures, words or both): Ks Dn1 Ds 1 (of the सनत्सुजातीय); Ds 41; Ds (sec. m.) 38; D7 T1 G M 43; Ds T2 42. — S'toka no.: Ks 38; Dn1 46; Ds 44.

43

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before 1, Ks Dn1 Ds Ds.10 T G ins.:

254*

धृतराष्ट्र उवाच ।

कस्यैष मौनः कतरन्तु मौनं

प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।

मौनेन विद्वानुत याति मौनं

कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ।

सनत्सुजात उवाच ।

यतो न वेदा मनसा सहैन-

[5]

मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।

यन्नोत्थितो वेदशब्दस्तथायं

स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — (L. 3) T1 Gs अनु-; Cs' उप- (for उत्). — (L. 6) Ds 'विद्वश्च; T G (except Gs) 'विद्वयन्ति; Cs' 'विद्वन्ति (as above). Ks Ds Gs Cs' स; T1 हि (for स्य).]

— Dn2 missing (cf. v.l. 5. 42. 14). — " K1.4 B Dn1 Ds-6 Ca. d यो वेद; D1 अथवेदं (sic); D2 T2 M अथो वेद; D7 अथर्वाणां; T1 G1.4 अथोधीते (for अधीते य:). Cs' cites अधीते (as in text). — " B Dn1 D1-4.6 Ms वेद य:; D7 ये विदु: (for यो द्विज:). — " K4 Cs वा न; B D (except Ds; Dn2 missing) किं न; T2 [अ]थ न; Ca न स (as in text).

2 Dn2 resumes! — " K4 Ds Gs.4 सामानुचो; D1 साम ऋचो. — " Ds Ds.9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि). K1.4 B Dn D2-7.10 Ca. d अविचक्षणं; Ds T1 G (except Gs) विचक्षण:; D1 'क्षणान्; Ds.8 T2 (before corr.) 'क्षणं.

3 = 5. 35. 35. — " K4.5 Ds.9 Gs.5 वृजिनं; Cs' वृजिनात् (as in text). — Ks (see below) Ds Ds-10 S (except G1.4 M1) transp. 3° and 3°. — " M नीलं (for नीडं). — " Ks 'स्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति.

4 " K1.4 B Dn Ds D1.3.4.10 विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।

न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।

अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४

सनत्सुजात उवाच ।

असिल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।

ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।

सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६

सनत्सुजात उवाच ।

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-

स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।

G. 5. 1635
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 16

वेदविदं (as in text). T₂ G (except G₈) न चेद्वेदविदं वेदाः. — ⁵) K₅ B₁ D_n D₈₋₁₀ T₁ transp. शक्ताः and त्रातुं. K_{1.4} B₅ D₅ D_{1.5-7} G₈ M विचक्षणं. — ⁶) K₁ मनीषिणां; C₅ सना (as in text).

5 T₁ G₁ om. the ref. — K₅ D_n D₈₋₁₀ T G ins. after the ref. (T₁ G₁, which om. the ref., ins. after 4); D₅ ins. after 5:

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-

रिदं जगद्भाति महानुभाव ।

निर्दिश्यं सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-

स्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरन्ति ।

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या

ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।

पुण्येन पापं विनिहस्य पश्चा-

त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्-

नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।

असिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-

ममुत्र शुद्धे पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in C₅, but not in Ca.d.s. — (L. 3) D_n प्रचरन्ति; C_n.s' प्रवदन्ति (as above)! — (L. 8) D₅ D_{8.9} T₂ G (except G₈) C₅' स (for सं). — (L. 10) D₅ D_{8.9} यथा (for अथ). — (L. 12) D₅ मार्गान्; C₅' मार्गम् (as above).]

— After the above, D₅ repeats 5 (for v.l. see below). On the other hand, D₂ ins. after the ref.:

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

— ⁵) K₅ D_n D₅ (first time as in text) D₈₋₁₀ T G C₅' मुज्यते (for दृश्यते). — G₄ om. 5⁶-6⁶. — ⁶) T₁ G₅ त्विमे (for इमे). D_n लोके; D₅ (first time) लोकान्; Ca.d लोकाः (as in text). K₁ B_{1.5} D_n D_{1-5.7} T₁ G_{1.5} M_{2.5} C_np वृद्धे; B_{2.4} D_n D₅ C_n धात्वे; B₂ सत्ते; D₅ (first time) रुद्धे; G₈ मध्ये; Ca.s ऋद्धे (as in text). B D_n D_{5.4.5.7} तिष्ठतां; T₁ संगताः; M₁ संस्थिताः; Ca.d.s संयताः (as in text). T₂ वृद्धा ये

तपसि स्थिताः. — K₅ D₅ (second time) D₈₋₁₀ G₂ C₅' subst. for 5⁶: T G_{1.5.5} ins. after 5⁶;

257* ब्राह्मणानां तपः स्तृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।

[D₅ समृद्धत्वं (for तपः स्तृद्धं).]T₁ G_{1.5} cont.:

258* एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6⁶).

6 G₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — ⁶) K₄ B D (except D₅ D_{8.9.10}) T₂ असमृद्धं (hypermetric!); T₁ G₁ M अत्यृद्धं; G_{2.3} अत्यर्थः; G₅ इत्युक्तं; C₅.ap.dp अस्यृद्धं (for अप्यृद्धं). Cf. 258*. — ⁷) K₄ तद्ब्रूहि (for तद्ब्रूहि). — ⁸) D₅ M कथं (for यथा). D_n D₅ विद्याम. K₅ D₅ D₈₋₁₀ T G_{2.3.5} (inf. lin. as in text) यथा (T G_{2.3.5} कथं) वि(D₅ D_{8.9} वि)द्यामहं प्रभो. — K₅ D_n D₅ D₈₋₁₀ T G ins. after 6 (G₁, which om. 5⁶-6⁶, ins. after 5⁶, om. at the same time the first line of the insertion):

259*

सनत्सुजात उवाच ।

निष्कलमर्षं तपस्त्वैतत्केवलं परिचक्षते ।

एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।

तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमामुषुः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कलमर्षं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कलमर्षं तपः ।

सनत्सुजात येनेदं विद्यां गृह्यं सनातनम् ।

[Noticed in C₅, but not in Ca.d.s. — K om. the ref. — (L. 2) T₂ G_{1.2.4} अत्यृद्धं; G₅ C₅' अत्यर्थ (for अप्यृद्धं). D_n केवलं (for नान्यथा). — (L. 4) K₅ D_{8.10} परेत्तामृतमां; D₅ परममृतमश्नुयुः. — (L. 5) D₅ तु यत् (for तपः).]

— On the other hand, after 6, D₂ repeats 256*, and cont.:

260* श्रीरेवमेका योऽधीते तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 ⁶) K_{1.4} मुख्यः; D₅ यत्र; G_{1.2.5} येस्य; C₅.s' यस्य (as in text). — ⁷) K_{1.4.5} B₁ D (except D₂) T G

C. 5. 1625
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 15

धर्मादयो द्वादश चाततानाः

शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७

क्रोधः कामो लोभमोहौ विविक्ता-

कृपास्यया मानशोकौ स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा

वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।

लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९

विकल्थनः स्पृहालुर्मनस्वी

विभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।

एते प्राप्ताः षण्णरान्पापधर्मा-

न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०

संभोगसंविद्विषमेधमानो

दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।

वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा

एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च

अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानस्यया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च

महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs' नृशंसानि (for 'सादि). Ks Ds Ds.9 T2 G2 Cs' च सप्त; B1.2.4 Ds.4 दशात्र; Dn Ds.10 दशत्रि; T1 च षट् च; Gs सममत्र (for षडत्र). K1.4 D1 त्रयोदशात्र; D2 त्रयोदशान्ये; Ds त्रयोदशोथ; D7 त्रयोदश स्युः (for षडत्र राजन्). B2.5 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन्. Ca.d cite त्रयोदश, Cs त्रिदश. — *) Ks Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञानादयो; Cs धर्मा (as in text). Ds Gs Cnp om. च. K1.4 B Dn D1-7 एते (K1.4 D1.2 ये; B2 Dn Ds.4 ते) पितृणां; Cs' चाततानाः (as in text). Ca.d.s cite पितृणां. — *) K1.4 D2.5 G2 विहिताः; Ds.4 कथिताः; Cs.s' विदिताः (as in text).

8 *) D2 क्रोधकामौ; D7 कामक्रोधौ; D10 कामः क्रोधो (by transp.). G1 मोहलोभौ (for लोभ). K4 B Dn Ds Ds T1 Ca.d.s विविक्ता; Ds.4 चिकित्सा; Cap.dp विविक्ता (as in text). — *) K1.4 Dn1 D1-5 कृपाभ्यसूये (K4 D2.5 'या) (for कृपासूया). — *) K4 मनुष्यलोके; Ds Ds-10 S Cs' महागुणेन; Cd.s मनुष्य (as in text). — *) Ds Ds-10 S transp. वर्ज्याः and सदा. Dn Gs नराणां; Ds द्विजेन; Ca.d.s नरेण (as in text).

In Ks, the portion of the text from 5. 43. 9 up to 5. 46. 3 is missing.

9 *) K1.4 B D (except Ds Ds-10) Ca.d एकैकः पर्युपासते ह (K1 'सो स्म; D1 'स्तेषां; D2 'स्ते यो; Ds.4 'स्तेभ्यो; Ds 'स्ते च). Cs cites एकैकः. — *) Ds Ds.7-10 Gs M Cs' मनुष्यं; Ca.s'p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5.7 भरतर्षभ; B Dn D2-4.6 मनुजर्षभ; Cs.s' पर्युपा (as in text).

10 Ds.10 G2 om. 10 (stanza not noticed in Cs'). — *) D7 स्पृहालुब्धः पुरुषो वदान्यो. — *) T G1.4

M1.4 विभ्रत्क्रोधं; M2 लुब्धक्रोधं. K1Ds Ca.dp.sp रक्षणः; D2 S (G2 om.) रोषणः; Ca.d.s रक्षणः; Cap अरक्षणं (for अरक्षणः). D7 विभ्रत्क्रोधं मनस्वी यो विकल्थी. — *) B Dn Ds.4.6 एतान् (for एते). B1.2.5 Dn2 Ds पापाः; D2 दोषाः; S (G2 om.) प्रोक्ताः; Ca.d प्राप्ताः; Cs प्राप्ताः (as in text). B Dn Ds Ds.4.6 षण्णराः (Ds2 षड्गुणाः); D2 षड्सान्. K4 पापधर्माः; S (G2 om.) पापशीलाः; Cs 'धर्मान् (as in text). Ds दोषा इमे षण्मनुजा भजन्ते. — Ds om. 10^a-11^a. — *) Bs पतन्ति वै; Dn1 Ds प्रकुर्वते; Cs as in text. B4 Dn2 Ds Cn नोत्रसंतः (Cn = नो + त्रसन्तः!); Dn1 Ds.4 लोभमंतः; D2 Cd.s नोत सतः; S (G2 om.) नोत धर्म. T1 च स्वर्ग्यः; T2 सुवर्गः; G (G2 om.) M सुदुर्गः; Ca.d.s as in text.

11 Ds om. 11^a (cf. v. 1. 10). — *) K1.4 B2 D2.7 Ca.d संभोगसंधिः; D1 'गमिच्छन्; Cs.s'.ap.dp संभोगसंविद् (as in text). K1.5 B1.3 Ds Ds-10 T1 G2.3.5 M2 Ca.d.s' विषमेधमानः; K4 Bs Dn D2-4.6 विषमोति (K4 'व)मानी; B2.4 Cap विषयावधानः; D1.7 T2 M1.3-5 विषमोथ (D1.7 'मेव)मानी; G1.4 विषमे सुमानः; Cap (another pāṭha) विषयावसानः; Cs.np.s'p द्विषमेधमानः (as in text). — *) D1 Ca.d.s दत्तानुतापः; Ds मत्तप्रमत्तः; D7 दत्त्वाविकल्थी; M दत्त्वानुतापी; Cs' as in text. Ca.d.s बलीयान्. — *) Bs Ds बहु; Ca.s.s' वर्गं (as in text). B4 Ds Ds.9 S Cs' वनितां च; D2 वनितां सु; D7 वनिता न; Ca.d.s वनितासु (as in text). Cap द्वेष्टा. — *) B2.4.5 Dn Ds 'वर्गाः; Ds Ds-10 S Cs' 'रूपाः; Cs 'धर्माः (as in text).

12 *) Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञानं; Cd.s धर्मः (as in text). Ds परमं; Gs च तपः; Cs' च दमः (as in text).

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 14-23 (together with all insertions) in Dn Ds D₈₋₁₀ T G₁₋₄ Cs'.

(N. B. Repetitions are marked by "(r)"; ll = lines)

Dn (= Vulgate)	Ds	D ₈₋₁₀	T ₁	T ₂	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄	Cs'
14	14	14	14	14	14	—	14	14	—
				263*	263*		263*	263*	
				261*	261*				
15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab}	266* (l. 7)	266* (l. 7)	15 ^{ab}
				264* (l. 1)			15 ^{ab}	15 ^{ab}	
				265*					
15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}
262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*
17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}
			16-17						
263*	263*	263*	263*			263*		263* (r)	263*
264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)		264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)
					265*				
264* (ll. 2-3)	264 (ll. 2-3)	264* (ll. 2-3)	264* (ll. 2-3)	264* (ll. 2-3)	264* (ll. 2-3)	264* (ll. 2-3)	266*	266*	264* (ll. 2-3)
	19 ^{ed} -20								
	263* (r)								
	21 ^{ab}								
18 ^{ab}									
266* (ll. 1-2)									
19 ^{ed} -20 ^{ab}									
267*									
20 ^{ed}									
18 ^{ed}									
19 ^{ab}									
19 ^{ed}	19 ^{ed} (r)	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}
	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)	266* (ll. 1-2)
				20 ^{ab}	20 ^{ab}			20 ^{ab}	
				18 ^{ed}	18 ^{ed}			18 ^{ed}	
266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)	266* (ll. 3-7)
21									
266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)	266* (ll. 8-11)
22	22	22	22	22	22	22	22	22	22
269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*
	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}	21 ^{ed}
23	23	23	23	23	23	23	23	23	23

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्वादशेभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो

नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।

तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।

अनृतं चाभ्यस्रया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५

क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।

मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६

अपसारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।

एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७

C. 5. 1645
E. 5. 43. 25
K. 5. 43. 26

Cd. s cite दमः. Ds Ds-10 T G Cs' श्रुतं; Cd. s तपः (as in text). — ⁵) Ds निर्मात्सर्यं; Cd. s. s' as in text. — ⁶) K1 B2 Cd. s यज्ञः; Ds Ms-5 यज्ञः; Cs' as in text. K1 श्रुतिः; Ds Ds-10 T G1. 2. 4. 5 M1 Cs' शमः; Gs Ms-5 शमः; Ca. d. s श्रुतं (as in text). — ⁷) K1. 4 B Dn Ds-4. 6. 7 व्रतानि वै; Ds एते गुणाः; D1. 5 एतानि वै; Cs' महाव्रता (as in text).

13 ^a) K1 प्रच्यवेत्; K4 B Dn Ds. 4. 6 प्रच्यवेत्; Ds Ds न प्रवसेत्; Ds प्रयत्ते; Ds प्रयत्ते; Cs' अप्रवसेत्; Ca. d. s प्रवसेत् (as in text). K4 B Dn1 Ds. 10 G1 M1. 2. 5 Ca द्वादशेभ्यः. — ^b) Ks Ds Ds-10 om. अपि, and ins. स after पृथिवीं. K1 D1 Ca. d. s प्रशास्य; B Dn Ds-6 Gs स शिष्यात्; Cs' प्रशि' (as in text). — ^c) B1. 2. 4. 5 Dn2 Ds Cn अधिकतो यः; Bs Dn1 Ds. 4 अन्विता यः; Ds Ds-10 T1 Gs. 5 विमुक्तः (Ds Gs 'क्तः); D1. 5. 7 Cd. s ततोपि; Gs अपि युक्तः; M1. 2 विशिष्ट; Cs अविमुक्तः (for विशिष्टः). K1. 4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. — ^d) B Dn Ds. 4. 6. 7 तस्य; Ca नास्ति; Cd. s नास्य (as in text). K1. 4 Ds च; Ds न (for स). K1. 4 Ds. 7 Cd. s वेदितव्यं; Ca as in text. Ds Ds-10 T Gs. 3. 5 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T Gs Cs' 'शिष्टा) मौनभूता भवन्ति.

The sequence of stanzas 14-23 in Dn Ds Ds-10 T G (except Gs) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader.

14 Gs om. 14; it is not noticed in Cs'! — ^a) S (Gs om.) अथाप्रमादः (for अप्रमादश्च). — The portion from 14^b up to the prior half of line 1 of 262* is om. in Ds (cf. v.l. 17). — ^a) S (Gs om.) ब्राह्मणानां मनीषिणां. — After 14, T2 G1. 3. 4 (first time) ins. 263* (cf. v.l. 17); which in T2 G1 is followed by:

261* दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 Ds om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) K1 दमो; Ds Cap मदो (for दमो). K1. 4 B Dn D1-4. 6 द्वादशगुणः

(K1 'णाः). Ca cites गुणः. — ^b) K1 प्रतिकूलाः; Ds D1. 3. 10 T1 Gs प्रातिकूल्यं; Dr 'कल्पे; all comm. as in text. Ds Ds. 10 T1. 2 (m as in text) G Cs' कृते (Ds T2 Gs 'तो; Gs 'तं) भवेत्; Cs कृताकृते (as in text). Ca. d cite कृतं and अकृतं. — After 15^{ab}, T2 ins. line 1 of 264* followed by 265*. — ^{cd}) Ds Ds. 10 T G Cs' अनृतं पैशुनं (Ds Ds. 10 पैशुन्यमनृतं) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रतिः.

16 For Ds Ds-10 T G Cs' cf. v.l. 17. — ^{ab}) Bs लोभः (for तृष्णा), and दंभः (for लोभः). — ^c) K4 B Dn Ds. 4. 6. 7 विवित्सा (for विवित्सा).

17 ^a) K4 Bs Dn Ds-4 T1 चाति (D1 Bs साभि)वादः (for साति). Ds. 5. 7 'स्यारोतिवादश्च. — For 16^a-17^b, Ds Ds. 9 (om. the prior half of line 1). 10 T G subst.:

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिरीडनम् ।

परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ।

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) T2 G अति- (for अभि-). — (L. 3) G1. 4 असंविः.]

— ^c) Ds Ds-10 Gs transp. विमुक्तो and दोषैर्. — ^d) K1. 4 B Dn Ds-4. 6. 7 दांतः; Gs मदः (for दमः). — B4 Dn Ds Ds-10 T1 Gs Cs' ins. after 17 (Ds repeats the line after 20); K1, after 268*; K4 D1-7, after 20: T2 G1. 3. 4, after 14 (Gs repeats the line after 17):

263* मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — K1 D1. 2. 5 T2 G1. 3. 5 दमो (for मदो). D (except D1-4; Ds first time) Cs' षड्विधः (for षड्गुणः).]

— Thereafter T2 G1 ins. 261*, while Gs. 4 ins. line 7 of 266*. — Dn Ds Ds-10 T1 Gs. 4 ins. after 263*: T2 (ins. line 1 after 15^{ab}) G1. 3 ins. after 17^{cd}:

264* विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।

श्रेयास्तु पङ्क्तिर्वस्त्रागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।

तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिन्त्यक्ते जितं भवेत् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) T2

C. 5. 1^a 47
B. 5. 43. 25
K. 5. 48. 28

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चाच्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।

अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुक्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G_{2.4} विपर्ययात्. T₂ (before corr. as above) कृता (for स्मृता). Ds Ds Gs ह्येते (for एते). T₂ G (except G₂) दम् (for सद्). — After line 1, T₂ G₁ ins.:

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L. 2) Dn दुष्करो भवेत्; Ds Ds-10 षट्सु दुष्करः (for तत्र दुः). — (L. 3) Ds. 10 T₂ G₁₋₄ तरति. Dn Ds Ds-10 Cs' भिन्नं (Cs' सर्वं) तसिञ्जितं कृते.]

— Thereafter Ds reads 19^{ad}.

18 B₄ om. 18-20; Ds Ds-10 T₁ G_{2.3} om. 18^a-19^b (passage not noticed in Cs'); T₂ G_{1.4.5} om. 18^{ab}. — ^b) B₈ Dn Ds-8 श्रियं; Ca प्रियं (as in text). — After 18^{ab}, Dn ins. lines 1 and 2 of 266*. — B₈ om. 18^a-19^a; D₇ om. 18^a-19^b. Dn reads 18^a-19^a after 20; T₂ G_{1.4}, after 20^{ab}. — ^c) B_{1.2.5} Dn D_{2-4.6} Ms च (for तु). — ^d) T₁ जातु; T₂ G_{1.4.5} त्यक्तं; M₁ त्यागं (for व्यथां). T₁ त्यागं न; M₂₋₅ एवाभि (for जातु न). K₄ Ds T G_{1.4.5} M वाञ्छति; B_{1.2.5} Dn Ds. 4.6 गच्छति; D_{1.2} चाहति; Ca. d चाच्छति (as in text). — After 18^{ab}, T₂ G_{1.4} ins. lines 3-11 of 266*.

19 B₈ om. 19^{ab}; B₄ om. 19; Ds Ds-10 T₁ G_{2.3} om. 19^{ab}, which is not noticed in Cs' (cf. v. l. 18); T₂ G_{1.4.5} om. 19^{ab}. — ^a) B_{1.2.5} Dn Ds-8 M transp. दारान् and पुत्रान्. — ^b) D_{2.5} ददति (for न चान्यं). K₁ याच्यं; K₄ वान्यं; D₁ चान्यः (for चान्यं). K_{1.4} D_{1.2.5} तद् (for यद्). D_{1.2} वशो (for वचो). B_{1.2.5} Dn Ds. 4.6 न याचेत् कदाचन; M याचतां हि ददाति च. — B_{1.2} om. 19^a-20^f; D₁ om. 19^{ad}. Ds repeats 19^{ad} after 21^{ab}. — ^c) K₁ Ca. d. s अहितं (for अर्हते). — ^d) M तु (for तद्). K₄ B₈ Dn Ds. 4.6 शुभं; D₂ वशः; M धनं; Ca. d. s वचः (as in text). Ds-10 T G Cs' पुत्रान्वि (T₁ यत्तद्धि) च ददाति यत् (T₁ यः). — B₈ (om. lines 1-2 and 8-11) Ds Ds-10 T₁ G_{2.3.5} ins. after 19^{ad}; Dn ins. lines 1-2 after 18^{ab}, lines 3-7 after 19^{ad} and lines 8-11 after 21: T₂ G_{1.4} ins. lines 1 and 2 after 19^{ad} and the rest after 18^{ab}:

266* दृष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ।

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।

अग्रमादी भवेदैतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च । [5]

एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

दोषत्यागोऽग्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यस्मृतमाहितम् ।

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । [10]

एतद्धातुकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 3) B₈ Dn Ds भवेत् (for महान्). — D₁₀ om. lines 4-5. — G₈ om. from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7. — (L. 5) B₈ Dn Ds G_{2.4}. Cs' अस्तेयं. B₈ Dn Ds Ds. 9 असंग्रहं; Cs' as above. — T₁ om. lines 6-9. — (L. 6) Ds. 9 दमस्य (for मदस्य). T₂ G_{1.3.4} दोषा दमस्य ये प्रोक्ताः. — (L. 7) Dn तथा त्यागोऽग्रमादश्च. — Dn Cs' transp. lines 8 and 9! — (L. 9) Ds सत्यं चास्मृतमश्रुते (for the posterior half). — (L. 11) Cs' वित्तं (for वृत्तं). T₁ G₈ परं; T₂ G₁₋₄ Cs' वरं (for व्रतम्).]

— Ds-10 T₁ G_{2.3} om. 19^a-21^b. T₂ G_{1.4.5} om. 19^{ef} (line not noticed in Cs'). — ^c) K₄ Ds अर्थवाच्यं; D₁ नाप्यवाच्यं; D₂ अस्य वाच्यं; M अप्यवाच्यं; Ca. d. s as in text. B₈ Dn Ds. 4.6.7 वदति; M ददाति; Ca. d वदति (as in text). K₄ B₈ Dn Ds Ds. 4.6.7 एतं (Ds एव) (for एव).

20 B_{1.2.4.5} Ds-10 T₁ G_{2.3.5} om. 20, which is not noticed in Cs' (cf. v. l. 18, 19). — ^a) D₂ द्रव्यैर्युक्तैः; T₂ त्यक्तद्रव्यैः; M त्यक्तो द्रव्यैः; Ca. d. s as in text. B₈ Dn Ds. 4.6 यद्; Ca. d. s यः (as in text). T₂ G_{1.4} प्रियो भूयात् (for यो भवति). M वसति; Ca. d. s भवति (as in text). — ^b) K₁ Ds. 7 Cd 'मुक्ते; K₄ 'मुक्ते; B₈ Dn Ds Ds. 4.6 'युक्तैः; D₁ 'युक्तः; Ds 'युक्ते; Ca. s 'युक्ते (as in text). K₄ तु; D₁ न (for च). Cs cites कदाचन. — After 20^{ab}, T₂ G_{1.4} read 18^{ad}, while Dn ins.:

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T₂ G_{1.4} om. 20^a-21^b. — ^c) B₈ Dn Ds Ds. 4.6 असिद्धेषु (Ds₁ सिद्धेषु); Ca. d. s तद्धीनः (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
 इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
 अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
 दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
 एतत्समृद्धमप्युद्धं तपो भवति केवलम् ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 आख्यानपञ्चमैवेदभूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
 तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनुचश्च तथापरे ।
 तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४
 सनत्सुजात उवाच ।
 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
 सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
 दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
 सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
 ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।

C. 5. 1665
B. 5. 43. 45
K. 5. 43. 46

— ^a) M₂₋₅ शिष्टदुद्धिः; Ca, d, s as in text. D₁ Cs मतो (for नरो). B₈ Dn Ds Ds. 4. 6 दुःखं तेन च न ग्लपेत् (B₈ प्रसेत्). — ^e) M (except M₁) स तैर् (for सवैर्). K₄ D₂ अपि (for एव). — After 20, K₁ Ds ins.:

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्धान्यज्ञावशिष्यते ! ; while Ds repeats 263*.

21 Ds. 9 T G om. 21^{ab} (cf. v.l. 18-20). For sequence in Dn, cf. v.l. 19. — ^a) K₁ D₁ transp. अप्रमादः and अष्टदोषः. B Dn Ds D₂₋₇ Ca. s अष्टौ दोषाः प्रमादस्य. — Ds D₈₋₁₀ T G read 21^{def} after 269*. — ^f) K₁ D_{1. 2. 4} Ca. d युक्तः; D₂ त्यक्तः (for मुक्तः). K₄ युक्तोपेतः; B भक्त्युपेतः; Dn Ds. 7. 10 मुक्त्युपेतः (for मुक्तो ह्येतैः). Ds D₉ चैतत्; D_{1. 2. 5} Ca. d अप्येतैः; Ds. 4 नैतैः; T₁ च स; T₂ G Cs' चेत्स (for ह्येतैः).

22 ^a) K₄ D₇ Cs' वियुक्तं; B_{1. 2. 5} D₁ Cs वियुक्तः; B_{2. 4} Dn D_{2. 6. 10} G₄ वियुक्तः; Ca वियुक्तं (as in text). G₅ दोषैरशेषैर्मुक्तं तु. — ^b) B Dn D_{1. 2. 6. 10} समन्वितः; Cs' as in text. — ^c) K₄ (also as in text) B Dn D_{2-4. 6} M₃ Cs' समृद्धमल्य (D₂ 'प्य')यै; D_{1. 7} 'द्धिमदुद्धं; T G M_{1. 2. 4. 5} 'द्धमल्यदुद्धं (G₈ 'द्धमल्यदुद्धं; G₅ 'द्धमदुद्धं च). — ^e) M (except M₂) मा (for मां). — ^f) B₂ अहंसि (for इच्छसि). Dn Ds D₈₋₁₀ T_{1. 2} (also as in text) G Cs' संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते; D₅ किं भूयः कथयामि ते. — After 22, Dn Ds D₈₋₁₀ T G ins.:

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca, d, s. — Dn D₁₀ पुण्यं (for शुद्धं). G_{1. 4} 'ल्युमयापहं; G₂ 'ल्युजरातिगं.]
 — After the above, Ds D₈₋₁₀ T G read 21^{def}; while M₁ ins. a colophon (adh. name मृत्युत्यागकथनं; adh. no. 44).

23 ^a) Ds Ds G₈ आख्यानं (for आख्यान). K₁

आख्यानं पंचमो वेदः; all comm. as in text. — ^b) Ds सूचितं; Ds M₁ भूयिष्ठः; all comm. as in text. K₁ Ds Ds. 7 जनैः; B₈ नरैः; all comm. as in text. — ^c) B_{2. 3} Dn Ds D₇₋₁₀ T₁ Cs' च (for एव).

24 D₁ M (except M₁) om. 24^{ab}. — ^b) K₁ B (except B₈) Dn D₁₋₈ अप्यनुचः; G₂ ह्यन्यतः; G₈ ह्यनुचः (for अनुचः). All comm. cite अनुचः (as in text). T₂ अनुशंसः (for अनुचश्च). — ^c) M एषां तु; Cs तर्हि तु. B Dn D₆ कतरः; Cs as in text. Ds D₈₋₁₀ T_{1. 2} (m as in text) G Cs' एतेषु मे (D₁₀ एतेषाम्) धिकं ब्रूहि. — ^d) B Dn Ds. 4. 6 T₂ m वै द्विजं; Cs. s' ब्राह्मणं (as in text).

25 ^a) Ds. 8. 9 S (except T₁) एकवेदस्य चाज्ञानात्. Cs' cites एकवेदस्य. — ^b) K₁ B Dn D₂₋₇ Ca कृताः; Cs' [अ]भवन् (as in text). — ^c) Ds स तस्य (for सत्यस्य). K₁ एव हि (for एकस्य). — ^d) G₄ M_{1. 3. 4} कश्चिद्; all comm. as in text. D₇ M असि (D₇ अपि) स्थितः; Ca. s. s' अवस्थितः (as in text). — Ds₂ D₈₋₁₀ om. 25^e-26^b. — ^e) D₁ T₁ Cs एकं वेदं; G₈ M एकवेदं. B Dn Ds. 4. 6 अविज्ञाय; D₁ महान्तोद्य; Cd. s अनुत्साद्य (as in text). G_{1. 2. 4. 5} Cs' य एनं वेदं तत्सत्यं. — ^f) B Dn Ds. 4. 6 Cs प्राज्ञोहमिति मन्यते (Cs कुर्वते); S Cs' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G₈ पूरुषः). Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति.

26 Ds₂ D₈₋₁₀ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) M₃₋₅ लाभात् (for लोभात्). G_{1. 3. 4} एव (for एतत्). — ^c) K₄ प्रपद्य; G₂ प्राच्यव; Ca, d, s. s' as in text. — ^d) K_{1. 4} B Dn D₁₋₈ T₂ M₂ Cd. s संकल्पश्च (K_{1. 4} D_{2. 5} Cd. s 'ल्पाच्च; T₂ M₂ 'ल्योपि) तथा भवेत् (Cnp as in text); Ds D₇₋₁₀ G_{2. 5} Cs' संकल्पा वितथाभवन्.

27 ^a) Ds D₈₋₁₀ G Cs' कर्म (for यज्ञः). B D (except D_{2-5. 7. 9. 10}) प्रतीयेत; Cs प्रतीयते; Ca, d. s' as in text. T₂ (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन. — ^b) Ds

C. 5. 1666
B. 5. 43. 46
K. 5. 43. 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्वातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंथा जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

Ds. 9 G Cs'.np सत्यस्यानवः; D1 सत्यस्योच्चावः; Cd. s as in text. — After 27^{ab}, T2 G1.3.4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef}; while M reads 29. — Ds-10 G2.5 Cs' om. 27^a-28^f. — ^a) G1.3.4 तथा; Ca. d. s वाचा (as in text). B Dn Ds Ds.4.6 अथ (for उत). D2 वाचान्योन्यस्य कः; D5 वाचमस्यति कः. — ^e) B1.3.5 G3 Ca संकल्पसिद्धिः; M (except M1) 'सिद्धः; Cd. ap as in text. B1.5 Ca वै पुंसः; M (except M1) पुरुषः. — ^f) K1.4 Ds D1.2 M4 (inf. lin.) Ca. d संकल्पाद्; D5 'ल्पे; T G1.3.4 M1 'ल्पः; M2.5 'ल्पश्च; M3.4 'ल्पाश्च. K1.4 Ca. d अवतिष्ठते; Bs T2 G1.8 M चाधितिष्ठति; D1.2.5 व्यवतिष्ठते; T1 चाधिगच्छति.

28 Ds-10 G2.5 om. 28. it is not noticed in Cs' (cf. v. l. 27). T1 om. 28^{ab}. — ^a) K1 D2-5.7 अनै (D2 'नै)भृत्येन; T2 G1.3.4 M सुतैर्भृत्यैर्न; Ca. d. s as in text. K4 B Dn2 Ds2 D1-4 Ca चैतस्य; D5 वै न स्यात्; Dr चैतस्यां; G3 चैतस्याः (for वै तस्य). — ^b) K1 D1.2.5.7 Ca. d दीक्षितो; G8 M (except M2) दीक्षितं; Cs दीक्षित- (as in text). — ^c) K4 नामैतद्वातुनिर्वृत्तं; Bs Ds नामै- तत्वात् (Bs 'च्च) निर्वृत्तं; M नामैतद्वातुनिर्वृत्तं (sic); Ca. d. s as in text. — ^d) D1 व्रतं; G4 वरं; Ca. d. s सतां (as in text). K4 D5 मतं (K4m व्रतं); G1.8 M1 वरं; Ca. s परं (as in text). — ^e) Ds दानं; Ca. d. s ज्ञानं (as in text). T2 G1.3.4 विज्ञानं चैतत् (T2 om. च) प्रत्यक्षं. — ^f) Ds M2-4 परोक्षात्; Ca. d. s as in text. D1.2 T2 G4 जायते; Ca. s as in text. T G1.3.4 मृषा; M तमः; Ca. d. s तपः (as in text).

29 T1 om. 29^{abed}. T2 G1.3.4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — ^a) Ds.7 विद्याद्बहुविधं तं तु; T2 (m as in text) विद्याद्बहु पठन्तं तु; G3 'द्बहु परं तं तु; G4 'द्बहुपठं तं तु; M (except M1) 'द्बहुफलं तं तु. Cs cites विद्यात्पठन्तं, Cs' विद्याद्बहुपठन्तं (as in text). — ^b) Ds Ds-10 S (T1 om.) Cs' बहुवा- गिति; D1 'पाठी तु; Ds.7 'पाठं तु. B Dn Ds.4.6 द्विजं वै बहुपाठिनं. Ca cites बहुपाठः, Cd बहुपाठी (as in text). — Ds-10 G2-5 Cs' om. 29^{cd}. — T2 G1 transp. 29^{cd} and 29^{ef}. — ^c) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पंथा वै (T2 G1 'थार्य). — ^d) K1.4 Ds.7 Cd जल्पितेन; D1 जपतो न; T2

M जहि तेन; G1 मन्ये तेन; Ca. s as in text. B Dn Ds Ds.4.6 वै द्विजं; D1 ब्राह्मणान्; Cs ब्राह्मणं (as in text). Cd. s cite ब्राह्मणः. — ^e) T2 सत्यान्नापैति यो राजन्. — Ds Ds-10 T G ins. after 29: Dn, after 30:

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्थाः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s.]

Ds.9 T2 G cont.: Dn Ds (om. lines 1-4) ins. after 31: T1, after 31^{ab}: M (except M2) ins. lines 5 and 6 only after 31:

271* न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं

यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ।

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं

न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेदं

ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।

धामांशभागस्य तथा हि वेदा

यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।

संवेदने चैव यथामनन्ति

तस्मिन्निह सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 2) Ds Cs' वेदेन वेद्यं (for वेद्येन वेदं). — (L. 3) T1 G4 वेद्यं; Cs' वेदं (as above). T1 वेदं; Cs' वेद्यं (as above). — (L. 4) T1 वेदं (for वेद्यं), and च (for स); Cs' as above. — (L. 5) G1.8 M1.8-5 न; Cs' स (as above). G1.8 M1.3.4 स; Cs' च (as above). G2 यो वेद वेदं वचनं च वेद. — (L. 6) G2 वेद्यं; Cs' न तं (as above). — (L. 7) G2.5 वदन्ति; Cs' विदन्ति (as above). Ds G (except G2) वेद्यं; Cs' वेदं (as above). — (L. 8) T2 G5 वदन्ति; Cs' सवन्ति (as above). — (L. 9) Ds G1 धामांशः; T2 यथांशः; G2 Cs' यामांशः; G5 धर्मांशः (for धामांशः). — (L. 10) Dn T2 G1.2.4 च (for हि). Dn Gs हि (for च). — (L. 11) Ds संवेदनं; Cs' as above. Ds न (for च). T G पदं. Ds Cs' तथा; T G अथ (for यथा).

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्ताद्विषर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं

सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ् नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४

C. 5. 1679
B. 5. 43. 59
K. 5. 43. 60

— (L. 12) Ds. 9 T G (except Gs) Cs' निले (for सले).
Ds शममात्मनोषः; Cs' as above.]

30 Ds-10 T1 G2 om. 30 (not noticed in Cs').

— ^a) S (T1 G2 om.) द्विपदां वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्य-
थर्वा). K1 D1.2 संयथर्वा; Ds सुप्रवृत्ता (for तान्य°).
— ^b) K1.4 D2 यस्मात्; Ds संयावाक् (sic); Gs. 5 M सुरैः
(for जगौ). D2.5 एव (for एषः). B Dn Ds Ds. 4. 6. 7
पुरा जगौ महर्षिसंघ (B1. 3. 5 °षिः संघ; B2. 4 Ds °षिसर्ग;
D7 ऋषिसर्ग) एषः (B2. 4 Ds D7 एव); D1 यस्मात्पुरस्तादथ
सर्व एव; T2 G1. 4 सुरैः पुरस्ताद्विसेवितानि. Cs cites जगौ
and ऋषिसर्ग. — ^c) T2 G1. 3-5 M न च (for य उ). B
Dn Ds. 4. 6 य उत नाधीतवेदा (Bs यतताधीताश्च); Ds य
उताधीत्य वेदान्. — ^d) K1 B Dn Ds D2-4. 6 Ca. 5 न
वेदवेद्यस्य; T2 G1. 3-5 नामैव वेदस्य; M तानेव वेदस्य. B
Dn Ds Ds. 4. 6 हि तत्त्वं; D2 न वेदान्. D1 न विदुर्वेद्यस्य च
हुनिवेदनं; D7 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीयं. — After 30, Dn
ins. 270*.

31 Ds-10 T2 G om. 31 (not noticed in Cs').

— ^a) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन्. — M2 om. 31^b-
32^b. — ^b) T1 तान्वै (for कश्चिद्). B Dn Ds त्वेतान्;
Ds Cs चैतान्; D1 त्वत्तो; Ds. 4 नैतान्; Ds. 7 एतान्; M
(M2 om.) वेत्ता (for वेदान्). K4 Dn1 चापि; Ds M1
चैव; T1 Ms-5 नैव; Cn as in text. — T1 om. 31^{cd}.
— With 31^a; cf. 271*. — ^d) Ds. 4 सत्यस्थितो. Bs
वेदान्; Ca. d वेद्यं (as in text).

32 M2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^b) B Dn
Ds. 4. 6 Ca. 5 व्याख्यातारं. — After 32^{ab}, T2 G ins. (a
line noticed in Cs').

272* एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तत्; !
while Ds Ds. 9 ins.:

273* परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः !;
and finally, D10 ins.:

274* यो वै विजानाति परं मयोक्तं
स वै विजानाति परं क्रमेण ।

Ds Ds-10 Gs cont. (after their last insertion respec-
tively): T2 G1-4 ins. after 32: Dn T1, after 33:

275* नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।

अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but not Ca. d. s. — Cf. stanza 33.

— (L. 1) Dn तस्य; Cs' नास्य (as above). — (L. 2)
Ds वेद; Cs' वेदे (as above). Dn G2 तपः; Cs' ततः
(as above). Ds पश्यति; Cs' as above. T1 विभुं; Cs' प्रभुं
(as above).]

— Ds Ds-10 Gs om. 32^a-33^d (line not noticed in
Cs'). T2 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. — ^a) Bs. 4 Dn Ds. 7
T1 स; D1 च; T2 G M तु; Ca. n(!) सन् (as in text).
— ^d) B Dn D2-7 T1 Ca. 5 व्याचष्टे. T2 G M छि(Gs
भि)नस्यपि च संशयान्. Cd cites सर्वसंशयं. — After
32, T2 G1-4 ins. 275*.

33 Ds Ds-10 G2. 5 om. 33 (not noticed in Cs');
but cf. 275*. T2 transp. 33^{cd} and 33^{ab}. — ^a) Bs
Dn D2. 5. 7 T G (G2. 5 om.) नास्य; Ca. d. s तस्य (as in
text). — ^b) T Gs. 4 प्रतीचीं; M प्रतीच्छेत्; Ca. d. s
प्राचीनं (as in text). S (G2. 5 om.) दक्षिणां; Ca. d as
in text. — ^c) K1 प्रतीचीनं; K4 Ds न प्राचीनं; D2
नापचीनं; D7 Ca. d. s नाप्राचीनं; T G1. 3. 4 अविचिन्वन्
(for नार्वाचीनं). Gs दिशः (for कुतः). M अविचिन्वन्कु-
तस्त्यंतं (sic). — ^d) K1 नोदीचीनं; K4 विदिशं तु; D7
आदेशं तु; T1 विदिशश्च; T2 प्रदिशस्तु; G1. 4 अशक्तस्तु; Gs
न दिशस्तं; M न दिशं तु (M1 विदिशस्तु); Ca. d. s नादिशं
तु (as in text). B Ds Ca कदाचन; S (G2. 5 om.)
कुतश्चन. — After 33, Dn T1 ins. 275*.

34 Gs reads 34 twice running (with v.l.). — ^a)
Ds. 9 तूष्णींभूतं; Ca. s. s' as in text. — ^b) Ds एवेच्छन्;
D2. 5 चेष्टन्; Ds-10 T G Cs' चेच्छेन् (Gs first time चेष्टं);
Gs (second time) M1 चेच्छन् (for चेष्टेन्). K1 D7 [अ]पि
हि; B Dn D1-6 [अ]पि च (for अपि). — B2 om. 34^{cd};
G1 reads it twice. — ^c) K1. 4 B1. 4. 5 Dn D1-7 Ca. d. s

G. 5. 1650
B. 5. 43. 60
K. 5. 42. 61

मौनाद्भि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणास्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिमां परार्था
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां

तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तस्व; Bs अभिवर्तस्व; Gs अभ्यागते तु; Cn उपावर्तस्व;
Cs' 'वर्तेत (as in text). K1 ब्रह्मेतत्; K4 D1. 2. 5 ब्राह्मणं;
B Dn Ds. 4. 6. 7 Cs तद्ब्रह्म; Ds Ds-10 G1. 8 (both second
time) Cs' ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य). — ^d) K4 B1 Dn
D1-4. 7 विश्रुतं; Bs संश्रितं; Ds Gs (first time) वै स्थितं;
T1. 3m G1 (first time). 4. 5 वै श्रुतं (for वै श्रितं). K1
परमात्मविनिःश्रुतं; Ds Ds-10 T2 G2. 8 (second time) Cs'
ब्रह्म (Ds तम; T2 तद्ब्रह्म) नंतरमाप्नुयात्; G1 (second time)
ब्रह्मंतरमाप्नुयात्; Cd. s अंतरात्मा विनिःश्रुतं.

35 D7 om. 35^a-36^b; G4 om. 35. — ^a) Hyper-
metric! Gs मौने; Cs. s' मौनाद् (as in text). Ds
मौनधीः (for मौनाद्भि). Dn1 D2 G1 om. हि. Dn2 Ds-3
Cn न (for हि). D1. 5 M1 om. स. T1 M2-5 न; Gs
अथ (for स). K4 भाति (for भवति)! — ^c) K1. 4 D1. 5
Ca. d. s स्वराक्षरं; B Dn Ds. 4. 6 स्वलक्षणं; Ds Ds. 9 T2
Gs. 5 M2 Cs' अक्षरं तं; Ds क्षराक्षरं (for अक्षरं तत्).

36 B2 D7 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — After 36^{ab},
Dn Ds Ds-10 T G ins.:

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s.]

— ^d) K4 स वै (for भवेत्).

37 ^a) Ds M (except M1) तिष्ठेत्; all comm. as in
text. K4 Ds. 7 सत्यं च (Ds वै) ब्राह्मणः पश्यन्. — ^b) K4
D1. 4. 7 क्षत्रियः; B1. 3. 5 भारत. B2 Dn Ds Ds-10 T G
M1 Cs' तत् (Ds स) विद्वान्सर्वविद्वदेत् (but cf. 277*);
M2-5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति. — After 37^{ab}, K4 Dn Ds
Ds-10 T G M1 ins.:

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — Dn धर्मां

(for ज्ञानां). G1-4 M1 क्षत्रियो.]

— ^c) K1 B D1-7 Ca. d. n. s वेदेषु; Cs' वेदानां (as in
text). K4 D1. 8-10 Ms Ca. d 'पूर्वेण; Cs. s' as in text.
— ^d) Ds-10 चैतत्; Gs तथा; Ca एतत् (as in text).
K1 B Dn D1-4. 6 Ca. s बुद्ध्या; Cs' विद्वन् (as in text).
Ds तद्विद्वन्ब्रवीमि ते.

Colophon. K2. 3 missing. — Major parvan: K4
उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K1 Dn2 D7 G1. 4
M सनत्सुजात (D7 'ति); K4 B1. 3. 5 Dn1 Ds D1. 2. 7. 10
T1 Gs सनत्सुजातीय; Ds सनत्कुमारजात; G2 सनत्सुजात-
गीतासु उपनिषत्सु. — Adhy. name: D2 संयमप्रशंसा; M
सत्यस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn Ds 2 (of the सनत्सुजातीय); Ds 42; Ds 39; D7
T1 G M 44 (M1 inf. lin. 45; M2 40); Ds T2 43.
— S'loka no.: Dn 63; Ds 62; Gs 55.

44

This adhy. is missing in K2. s. 5 (cf. v.l. 5.
41. 1; 32. 15; 43. 9).

1 ^a) K1 B Dn Ds. 4. 6 याम्; D1. 2. 7 य (for यद्).
Ds इति मां; Cs' यदिमां (as in text). K1. 4 B Dn D1-7
परां त्वं; Cs' परार्था (as in text). — ^b) Ds. 4 transp.
ब्राह्मीं and वाचं. K1 चिदसि; K4 D1. 5. 7 Gs वदसि; B
Dn D2-4. 6 वदसे; Ds वदसीह; Ds-10 G2 Cs' वदसि हि;
T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि). — ^c) K1 Ds परं हि; D1 परेषु;
Ds परेण; G2. 3 Ms पारं हि. B Dn Ds-6. 10 कामेन; Ds
D7-9 S Cs' कार्येषु; Ca. d. s कामेषु (as in text). — ^d)
B Ds Ds-10 T G2. 5 Cn. s' प्रब्रूहि; Ca. d तद्ब्रूहि (as in

अन्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं

बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।

अन्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं

ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले

कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजात उवाच ।

येऽसिल्लोके विजयन्तीह कामा-

न्नाह्नीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

C. 5. 1890
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

text). Cs cites ब्रूहि. K1.4 D1 त्वं; all comm. मे (as in text). K1 D1 वाच्यं; Cs. s' वाच्यं (as in text). K1 Ds D8-10 T G1.2.4.5 M Cs' एवं; Cn इदं (for एतत्). G8 त्वं मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार.

2 " K1.4 B D1-5.7 Ca. d. s इदं (for एतद्). D1.2.5 Cd ब्राह्मण्यं (D1 'जं'); D1 ब्राह्मं; Ca. s' ब्रह्म (as in text). — " M (except Ms) मा; Ca. d. s. s' मां (as in text). K1.4 B D8-7 पृच्छन्; D1 Cd. s पृच्छे; D2 पृच्छेत्; T1 पृच्छतु; Ca. s' पृच्छसि (as in text). B D8.4.5.7 अति- (for अभि-). K1 इव (for अतीव). K4 नातिहृष्ये न कुप्ये; Dn Ds D8-10 T2 G Cs' अभिपरेण राजन्; D1.2 Cs नातिहृष्येन्न कुप्येत्; Ds नातिकुप्येन्न हृष्येत्; T1 वृद्धिषु नित्या; Cd नाभिहृष्येन्न कुप्येत् (for अभिहृष्येत्-तीव). Ca cites नातिहृष्येत्, Cn हृष्यसि (Cnp अभिपरेण). — After 2^{ab}, B1.5 Dn Ds D8-10 T2 G ins.:

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या

विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) B1.5 Dn विलीने; Cs' प्रलीने (as above). Ds प्रलीने; Cs' प्रचिन्त्या (as above). — (L. 2) Ds विचिन्त्या विद्यां; Cs' विद्या हि सा (as above).]

— B (except B2) Ds T G Cs' om. 2^{ab}; Dn reads 2^{ab} after 3. — " K1 अध्यात्मं; B2 अत्यंतं; Cd. s अन्यक्तविद्यां (as in text). Ca cites अन्यक्तविद्या. K1.4 D1.2.5.7 Cs इति पूर्वमेपां (K1 'वं एपां; K4 D1 'मेपा; D5.7 'मेनां; Cs 'मेवं) (for अभिधास्ये पुराणीं). M अन्यां विद्यामभिवर्द्धति संतो. — " K1 बुध्येत तद्; K4 B2 बुध्वैव ते; D2 बुध्येत्तेषां; Ds बुध्वैव तद्; D1 बुध्वैतद्; Ca. d. s बुध्ये तेषां (for बुद्ध्या च तेषां). B2 ब्रह्मचर्येषु; Cd. s as in text. K1 वीर्यं; K4 D4 सिद्धं; B2 वीर्यं; D5.7 कुर्यात्; Ca. d. s सिद्धां (as in text). M बुध्यंति यां ब्रह्मचर्येषु (M1 'जं) जीर्णाः. — After 2, Dn ins. 280*.

3 D8-10 T G om. the ref. — " B Dn Ds अत्यंतविद्यां; Ca. d. s as in text. K1 इह; Ds.4 अपि; Cs इति (as in text). — " K1 युक्तं; K4 Ds1 सिद्धं; Bs सिद्धिं; Cs as in text. — D8-10 S subst. for 3^{ab}; Ds ins.

after 3:

279* आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां

या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) Ds अविद्यां; M अन्यां (for आद्यां). T1 M सत्यसंघ; Cs' रूपां (as above). — (L. 2) Ds यः (for या). T1 M विप्रैः; Cs' सद्भिः (as above).]

— Ds D8-10 S cont.: Dn ins. after 2:

280* यां प्राप्यतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति

या वै विद्या गुरुबुद्धेः नित्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) Dn D8-10 Cs' एतं; Ds मर्त्या; T2 एतं; G (except Gs) एतत् (for एतां). T2 G Cs' मर्त्यभावं. M मर्त्यतां नोपयाति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति). — (L. 2) M या वै नित्यं गुरुकुलेषु विप्रैः.] — Dn Ds D8-10 T G cont.: B4 ins. after 4: M1, after 5:

281* धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।

तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 2) B4 Dn ब्रह्मन्; Cs' विद्वन् (as above).]

— D8-10 S om. 3^{ab} (not noticed in Cs'). — " K4 आनालभ्या; B1.2.4 नावलभ्या; Dn Dr अनारभ्यां; D1 अनुलभ्या; Cs अनारभ्यः; Ca. d as in text. K4 आर्यलोके; B Dn D1-4.6 कार्यकाले; Ca. d. s आर्य काले (as in text).

4 After the ref., B8 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' read 6; Ca. d. s read as in text. — " B8 Dn Ds D8-10 T1 G1 M Cs. s' अस्मिन् (om. यः); B4 Gs योस्मिन्; D1 यस्मिन्; Ca. d येऽस्मिन् (as in text). B Dn D2-4.6 Ca वै जयंति; Cs. s' विजयंति (as in text). — " K4 B2.4 स्मृतिः; all comm. स्थितिः (as in text). K4 B Dn D2.6 ह्यनुतितिक्षं; Ds अन्वनुतिष्ठमानाः; G1 इहानु; G4 नाम तितिक्षं; G2.5 इहानुदितिक्षं; Ca. d. s. s' as in text. — " Ds Ds.3.9 T2 G M1.3.4 निर्वहंति; all comm. as in text. — " Cf. Katha Up. 2. 3. 17^{ed}. K1 Gs मुञ्जां; all comm. मुञ्जाद् (as in text). K1 D1 T1 इषीकाद्;

C. 5. 1860
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४
शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५
आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न दुहोत्कृतमस्य जानन् ॥ ७
गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९
समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

all comm. as in text. Ds Ds-10 S Cs' धीर(Gs M देह)भावात्; Ca. d.s सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B₄ ins. 281*; while D₇ ins.:

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।

अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf. Manu 2. 147-148. — After 5^{ab}, Ds T₂ ins. 283*. — ^a) T₂ M 'शिष्टा; Ca. d.s 'जाता (for 'शास्ता). K₁ आचार्यजातयो जातिः. — ^a) = Manu 2. 148^d. K₁ Cd.s सा नित्या; K₄ D₁-4 सा दिव्या; B Dn₂ Ds D₁.s.6 Ca सा पुण्या; Dn₁ दुरापा (for सा सत्या). — Ds-10 T₁ G subst. for 5^{ad}; Ds T₂ ins. after 5^{ab}:

283* आचार्यतस्तु यजन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d.s. — Ds Ds-10 च (for तु).]

— T₂ ins. after 5^{ad}:

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।

— After 5, M₁ ins. 281*.

6 B₁.s om. 6. B₂ Dn Ds Ds-10 T G M₁ Cs' read 6 after the ref. of stanza 4; Ca. d.s read as in text. — ^a) K₁.4 B₂.s D₁.s.6 Ca. d.s 'योनौ; Cs' 'योनि (as in text). K₁.4 D₁.s.5 सं; Cs' ये (as in text). Ca. d.s cite प्रविश्य (as in text). — ^b) K₁.4 B D (except Ds Ds.9) Ca. d.s गर्भे; Cs' गर्भं (as in text). — ^c) Ds Ds-10 T G M₁ Cs' विहाय; Cs प्रहाय (as in text). Ds Ds-10 T G Cs' सत्यं; D₁ रूपं; Ds योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd!

7 Cf. Manu 2. 144. — ^a) K₄ Ds₂ G₄ om. य. Ds-10 T₁ Cs' स; Cs य (as in text). B₁.s Dn D₁.s प्रावृणोति; B₂ वै वृणोति; M₁.2 आवृणोति; Ms. 4 आवृणोति;

Cs, s' as in text. Ds-10 T₁ G₂ Cs' om. from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^b! Ds अतिरतं; Gs अविस्मृतं; Cs as in text. B (except B₂) Dn Ds.4.6 वर्णान्; Ds सुशिष्यं; D₇ T₂ कर्मणा (for कर्णौ). — ^b) Ds विद्यां; T₂ G₅ दुःखं; G₁.4 अदुःखं; Cs कृतं (as in text). K₁.4 D₁.s.7 ब्रुवन्; Ds अन्नं; Cs कुर्वन् (as in text). D₇ अमृतत्वं (for अमृतं सं). Ds Ms संप्रयच्छेत्. — ^c) Om. in Ds-10 T₁ G₂ Cs'. Ds तस्मिन्; G₄ Ms तत् (for तं). K₁.4 B₂ D₁-7 वै मन्ये (B₂ Ds मन्येत्); G₄ M₁ मन्ये (for मन्येत). — ^d) Ds Ds.9 तस्मिन्; D₂ नास्मै (for तस्मै न). D₂-4 Cs प्रजानन्; Cs' जानन् (as in text).

8 ^a) B₂.4 Dn Ds-10 T₁ G₂.s Cs' अभिवादयी(Ds 'ये)त; Ca. s अभिमन्य (as in text). — ^b) K₄ Ds Ds.7-10 S Cs' इच्छेत् (Ds Ds-10 T₁ G₂.s Cs' 'इ) सदाप्रमत्तः; B₁ इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः. Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8^{ab}, Ds-10 G₂ ins. 285*. — Ds-10 G₂ Cs' om. 8^{ad}. — ^c) S (except T₁; G₂ om.) मानाक्ष माघेत्; Ca. s as in text. Dn Ds D₇ T₁ Cs नादधीत; D₂.s निदं; M विदं; Ca न दधीत (as in text). — ^d) Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः (not adopted in the old printed editions!); see above. — B₁.4 (om. line 2).s Dn Ds T₂ G₁.s.5 ins. after 8: Ds-10 G₂, after 8^{ab}:

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. s.]

9 Ds Ds.9 T₁ G₂ read 9 after 287*; D₁₀ T₂ G₁.s.5, after 11. — ^a) Ds Ds-10 S (except G₂) Cs' आचार्याय. Ds Ds.10 ब्रूयात्; T₁ कुर्वन् (for कुर्यात्). — ^d) Ds Ds.9 T₂ G चतुर्थः (for द्वितीयः)!

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं

प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।

इतीव मन्येत न भाषयेत्

स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११

एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-

माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।

सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति

गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२

एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह

बहुन्पुत्राल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।

वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च

वसन्त्यसिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३

C. 5. 1702
B. 5. 44. 19
K. 5. 44. 19

10 G₄ om. 10. Ds G_{1.8} read 10 twice (reading 10th second time as in text!). — *) G₁ (second time) M transp. गुरौ and यथा. Ds (both times) Ds-10 T G₁ (first time). 2. 8 (first time). 5 यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः (D₉ ित्ति); G₂ (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिः. — *) B (except B₄) Dn Ds (both times) Ds-10 T G₁ (both times). 2. 8 (first time). 5 आचरेत् (for भवेत्). — *) B₅ Dn Ds (first time) Ds-10 T G₁ (first time). 2. 8 (first time). 5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्. — *) B_{1.8} Dn Ds (first time) Ds-10 T G₁ (both times). 2. 8 (first time). 5 द्वितीयः (for तृतीयः)! K₄ D₇ तृतीयं पादमाध्यात्. — After 10, Ds. 10 ins. (cf. 287*):

286* आचार्येण कृतं ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।

तं गुरुं प्रति हृष्टः संस्तुतीयः पाद उच्यते ।

Ds cont.: B_{1.8} Dn Ds D₉ T G (except G₄) ins. after 10:

287* आचार्येणात्मकृतं विज्ञानं

ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।

यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः

स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.s. — (L. 1) T₁ उपकृतं; T₂ G_{1.8} अधिकृतं; Cs' आत्मं (as above). Ds विज्ञानता; T₁ Cn जानन्; Cs' विज्ञां (as above). — (L. 3) Ds तन्; T₁ G₅ यं; Cs' यन् (as above).]

— Thereafter Ds Ds. 9 T₁ G₂ read 9.

11. Ds-10 G₂ om. 11 (not noticed in Cs'). For G₄ see below. — *) B Dn₂ Ds Ds-7 नाचार्यस्य; Dn₁ Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय). K₁ अप्राप्य चेतः; B_{1.8-5} Dn Cs अनपाकृत्य; B₂ Ds-8 अनुपाकृत्य; Ds अनुपकृत्य; D₂ इहोपकृत्य; D₇ अनुपहृत्य (for इहोपकृत्वा). B_{1.4.5} Dn Ds-6 प्रवासं; D₁ विवादं; Ca.s as in text. S (G₂ om.) ना (M₁ आ)चार्याय कृतमिति चा (M₁ ना)भिमानात् (G₂ M 'मानं'). — *) D₂ कुर्वीत; T₁ मन्यते; T₂ G₁ मन्येत; G₂ M₂ मन्ये; M_{1.8-5} मन्येत्; Cs कुर्वीत (as in text). K_{1.4} D_{1.8.4} T₂ G₁ om. न. K₁ तद् (for एतद्). — *) T₂

G_{1.8} M भावं (for भाषं). — For 11, G₂ subst.;

288* एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि

नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।

प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि

स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

— After 11, T₂ G_{1.8-5} read 9. — B_{1.8} Dn T₁ ins. after 11: Ds Ds-10 T₂ G, after 9 (cf. v.l. 9.):

289* कालेन पादं लभते तथार्थं

ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।

उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-

च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.s. — (L. 1) D₁₀ G तथायं (G₂ तदायं); T₁ यथा च; T₂ यथायं (for तथार्थं). — (L. 2) D₂ T G तथा; Cs' ततः (as above). — (L. 3) T₁ योगं (for पादं). G_{1.4} इच्छेत् (for ऋच्छेत्). — (L. 4) T₁ G_{1.4} छास्त्रेण (for शास्त्रेण). T₁ G₂ तथा (for ततो).] — B_{1.8} Dn Ds Ds-10 T₁ G_{2.5} cont.: T₂ G_{1.8.4} M₁ ins. after 13:

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-

मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।

आचार्ययोगे फलतीति चाहु-

ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.s. — (L. 1) Dn धर्मां; Cs' ज्ञानां (as above). — (L. 2) T₂ G₂ M₁ Cs' transp. अन्यानि and अङ्गानि. — (L. 3) T₂ भवति; Cs' फलति (as above).]

12 Ds. 10 T₁ G_{2.5} Cs' om. 12-13; D₇ om. 12.

— *) G₂ M संतं (for वसन्तं). B Dn Ds Ds-8 T₂ एवं प्रवृत्तो (T₂ च सर्वं) यदुपालभेत (Ds T₂ 'प्लवेत्' वै; Ca एवं संतं यदुपप्लवते धनं; Cs तमेव संतं यदुपाहरेद्धनं. — *) K_{1.4} Ds आचार्यायैव; B Dn Ds Ds-6 धनमाचार्याय; D₁ तमाचार्यैव; Cs आचार्याय (as in text). Cs cites संप्रयच्छेत्.

13 Ds. 10 T₁ G_{2.5} om. 13, which is not noticed in Ca.s' (cf. v.l. 12). — *) K₄ एवं कुर्वन्; D₁ स एवं

G. 5. 1703
B. 5. 44. 20
K. 5. 44. 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५

य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; Cs एवं वसन् (as in text). K1 B2.3 Ds D3 T2
G1.3.4 Cs वर्धते; D1 भवति. K1 D3 T2 G3 ह; B2.3 Ds
हि; D3 हव; G1.4 च (for इह). — ^b) K1 D1.2.7.8
बृहत्; Cs महत् (for बहून्). K4 पुत्रान्पौत्रान् (for
बहून्पुत्रान्). — ^c) S (T1 G2.5 om.) प्राप्य प्रतिष्ठां (T2
G1.4 तिष्ठेत्) (for वर्धन्ति चासौ). Cs cites वर्धन्ति.
— ^d) K4 B Dn D2-4.3.7 वसति; Cs वसन्ति (as in
text). K4 B2-4 Ds D3.7 ब्रह्मचर्य. Ds om. from
ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14. S (T1 G2.5 om.) धीरः
पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत्. — After 13, T2 G1.3.4 M1 ins. 290*.

14 Ds om. 14^{ab} (of. v.l. 13). G4 (hapl.) om.
14^b-15^c. — ^b) = 5. 60. 3^d. K1 G2 आमुयु; D1 आग-
मन्; Cs' आमुवन् (as in text). — ^d) D3.4 M3-5 'चर्य';
T2 G1.3 M1.2 'चर्यान्' (for 'लोकं'). Ds D8-10 T1 G2.5
ब्रह्मचर्येण चाभवन्. — After 14, Ds ins. 291*.

15 G4 om. 15^{ab} (of. v.l. 14). — ^{ab}) Ds D8-10
S (G4 om.) Cs' एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M1-3.5
'भजन्; M4 'भवन्'). — ^d) K1 सूर्योह्नाय प्रजायते; K4
सर्वमाह्नाय जायते; B Dn D1-8 सूर्योप्य (Bs D5.6 ह्य)ह्नाय
जायते; Ds सूर्य आह्नायते सदा; D7-9 T1.2m G1.2.4.5 M
सूर्य (sic) अह्नाय जायते (T1 कल्पते); T2 सूर्यो ब्रह्मा
ह्यजायते; text as in D10 Gs only (K2.3.5 missing).
— B1.5 Dn Ds D2.10 T G2.5 ins. after 15; G1.3.4,
after 16; Ds, after 14:

291* आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।

एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.s. — (L. 1) Dn
D10 आकाङ्क्षार्थस्य; Cs' as above. G2 संक्षोभं (for संयोगात्).
Ds आकाङ्क्षार्थसंयो; G1.4.5 'क्षार्थसमायोगात्; G3 आकाङ्क्षितार्थः
संयो'. Cs' as in text. — (L. 2) B1.5 एते; Cs' एतत्
(as above). Ds समादाय (for 'ज्ञाय). T2 G Cs' त्विमे
(for इमे).]

16 Ds.10 T G2.5 om. 16 (not noticed in Ca.s').
— ^a) Gs om. य. K1 D1 तमः; Ds m.7 तपः; D3 अति-
(for य). K1 D1 नाशयेत्; K4 B Dn D2-7 आश्रयेत्;
G1.3.4 M आशंसेत्; Cs as in text. B (except B2) Dn
D2-7 पावयेत्; G3 त्वरयेत्; Cs as in text. D2 M चा
(for च). K4 विद्वान् (for राजन्). — ^c) B Dn Ds D3
G1.3.4 M1 वै; D2 च; D3 एव (for असौ). D1 M2-5
om. असौ. D3 अस्य; Cs बाल्यं (as in text). B Dn
Ds D2.4.6 G1.4 अभ्येति; D2 सत्येन; Cs as in text.
— ^d) Ds.6 यथा; M1 (sup. lin. as in text) जरां (for
तथा). B1.3.5 स जयति; B2.4 Dn Ds.6 संजयति; Ds
बंधसि; D1 नान्वयाति; D2 अपराधयति; G1.3.4 M रंधयति;
Cs रुणद्धि (Csp बंधयति) (for रोधयति). — After 16,
G1.3.4 ins. 291*.

17 ^a) B D2-4.7.10 T G1.2.5 Cn अंतवन्तः; Cs.s' as
in text. — ^b) Gs.5 लोकं; Cs.s' लोकान् (as in text).
B Dn Ds D1-6.3-10 T1 Cs निर्मलेन; D7 तर्पितेन (for
निर्मि). — ^c) Ds Ds.9 T1.2 (m as in text) G Cs'
ज्ञानेन; Cs ब्रह्मैव (as in text). Ds Ds.9 T G Cs' तेज;
Cs तेन (as in text). K1.4 B (except B2) Dn D1-6.10
चाभ्ये (D2-4 'प्ये)ति; Cn.s' as in text. B2 युक्तो; Ds
D7-10 S Cs' नित्यं; Ds.6 सर्वो; Cs मृत्युं (for सर्व).
— ^d) = (var.) Vāj. Sam. 31. 18^d; (var.) Śvetās'vatara
Up. 3. 8^d; 6. 15^d. K1 एष; B2 यत्र स; D1 नैष; D2 यो
न; Cs नान्यः (as in text). Ds.6 विद्यात्; Cs विद्यते (as
in text). Ds D8-10 S Cs' न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M
तत्र) पन्थाः.

18 Bs T1 om. the ref. — ^a) T1 नाभाति; Ca.s.s'
as in text. — ^b) K4 तथाञ्जनमिव; Ds ह्वाप्यञ्जनं; T2
ह्वाञ्जनं; G2 Cs' अर्जुनं; G3 अञ्जनं; M अथाञ्जनं; Ca.s
ह्वाञ्जनं (for अथाञ्जनं). Ds.4 काञ्चनं; T2 G3 रौद्रवं;
Ca.s.s' काद्रवं (as in text). K1 अथाञ्जनं धूसरं काद्रवं च.

तद्वाहणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
 न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८
 सनत्सुजात उवाच ।
 नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव
 अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
 न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
 नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ १९
 न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
 न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य ।
 न चापि वायौ न च देवतासु
 न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०
 नैवर्धुं तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
 न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।

रथंतरे बार्हते चापि राज-
 न्महाव्रते नैव दृश्येद्भुवं तत् ॥ २१
 अपारणीयं तमसः परस्ता-
 त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
 अणीयरूपं क्षुरधारया त-
 न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
 भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३
 अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
 वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
 तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४

C. 5. 1714
B. 5. 44. 31
K. 5. 44. 32

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T₁ G_{8.4} om. 18^a-19^b. — ^a) B₂ D₂ D_{2-5.10} सद्; T₂ G_{1.2} यद्; Ca. s. s' तद् (as in text). B D₂ D_{2-5.10} T₂ G_{1.2} Ca ब्रह्मणः; C₈ ब्राह्मणः (as in text). D₂ D_{2-5.10} T₂ G_{1.2.5} M C₈ यत्र (T₂ m तत्र); Ca. n योऽत्र (as in text). — ^a) K₄ D_{2.4} M अक्षयं; Ca. s. s' अक्षरं (as in text). K₁ B₂ Ca. s. s' परं (for पदम्). D₂ D_{2-5.10} कथंरूपं तदक्षरं परं ब्रह्म (cf. Śaṅkara's comm: कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म!). Ca. d. s. s' cite तदमृतमक्षरं परं (as in text).

19 T₁ G_{8.4} om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); K₄ om. 19^{ab}. — Cd resumes from 19^a! — ^a) K₁ B D₂ D₂₋₁ T₂ Ca आभाति; C₈ नाभाति (as in text). — ^b) D₂ D_{2-5.10} G₈ अथो (D₂ अप्य) कृष्णमथांजनं काद्रवं वा; T₂ G_{1.2} अथो कृष्णमर्जुनं काद्रवं वा; M अथो न काद्रवं कृष्णमथार्कवर्णं. Ca. d. s cite आयसं, C₈ अर्कवर्णं, Ca. d अर्क. — ^a) K₄ D₁ नैवं; D₂₋₅ M₂₋₅ C₂ नैनं; M_{1.2} न; C₈ नैतत् (as in text). M_{1.2} om. समुद्रे.

20 ^a) D₂ transp. न and च, and reads आश्रयं (for आश्रितं). — ^b) G₈ विद्यते (for दृश्यते). — ^c) D₁ च न (or वन-) (for न च). — ^d) K₄ वा; B_{1.2.5} D₂ D_{2-5.10} G₈ एतत्; B₁ D₂₋₅ वै (for तत्). T₂ G_{1.2.4}

चंद्रे वा (for तच्चन्द्रे). T₁ विद्यते (for दृश्यते). D₂ नोत दृश्यते (for दृश्यते नोत).

21 ^a) Hypermetric! D₁ न ऋक्षु; T₂ न चैवर्धुं (for नैवर्धुं). D₂ D₂ T₁ नैतत्; D₂ G₈ m नैव; G_{1.4} तत्रैव (for तत्र). T₂ G₂ om. (the last) न; G_{1.2.4} om. नापि; D_{2-5.7} om. अपि! K₄ न ऋक्षु तद्दृश्यते नो यजुःषु. — ^b) S चापि (for चैव). K₁ D_{1.7} अखिलेषु (for अमलेषु). K₄ न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B D₂ D₂₋₅ न दृश्यते वै विमलेषु सामसु. — ^c) K₄ B D₂ D₂₋₅ M बार्ह (D_{2.5} बृह) द्रये; Ca. d. s बार्हते (as in text). B D₂ D₂₋₅ T₂ G_{1.2.5} M_{1.5} वा; C₈ च (as in text). K₄ वा तथास्मिन् (for चापि राजन्). D₂ D₂ T₁ रथंतरे चापि बृहद्रथंतरे. — ^d) K₁ महानास्मि; C₈ महाव्रते (as in text). D_{2-5.7} दृश्यते; T₂ दृश्यं (for दृश्येत्). D₂ महात्मनः स्वात्मनि दृश्यते तत्; D_{2-5.10} G_{1.2.4} C₈ महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् (D_{2.5} तेपि; D₂ ते हि; G₂ ते यत्). T₁ महाप्रज्ञास्यात्मनि दृश्यमेतत्.

22 ^a) K₄ D₇ अणोरणीयान् (D₇ यः); D_{2-5.10} S (except G₄ M₂) C₈ अवारं; Ca. d. s as in text. — ^b) D₂ D_{2-5.10} S (except G₈) C₈ अंततो (T G_{1.4} M_{2.5} को)भ्येति; Ca. d. s as in text. — ^c) K₁ B D₂ D₂₋₅

अणीयो रूपं (for 'यरूपं'). B1.2 Ds.4 समानं; B4.5 Dn Ca समं; Ds.6 तु (for तत्). Ds Ds-10 T G Cs' अणी-यरूपं च तथाप्यणीयसां. — ^a) Ds Ds.8-10 Gs स्व; Ca च (as in text). K1 Gs स्वति; K4 T1 अपि; B Dn Ds-7 Ca तद्वै; G4 स्वय (for त्वपि). — After 22, Ds.10 T1 G2 Cs' ins. 292*.

23 Ds.10 T1 G2 om. 23^a-24^b (not noticed in Cs'). D7 transp. 23 and 24. — ^a) Ds तत् (for सा). — ^b) K1 D1 Ca. d लोकः; K4 लोकान्; T2 m लोके (for लोकाः). Ds.4 G1.2-3 M ते ब्रह्म; Ca. s तद्वै (as in text). — ^c) Ds तस्मिन् (for तस्मात्). — ^d) Dn Ds-7 हि; Ca च (as in text). — After 23, Ds Ds ins. 292*.

24 Ds Ds-10 T1 G2 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23); the line is not noticed in Cs'. D7 transp. 23 and 24. — ^a) T2 G (G2 om.) M1 स्वयं; M2-s corrupt; Ca. d महत् (as in text). K1.4 D2 उच्यते; D1 उच्यतां; G2.5 M1 उद्धतं; Ca उद्यतं (as in text). Cap उद्यतानुगं. — ^b) K1 B Dn Ds-7 Cd. s विकारं; T2 विचारान् (m as in text). Cap cites अवचोऽविकारं. — ^c) B2.5 Dn Ds-4 Gs यस्मिन्; Ds.6 T2 G1.2.4 M (M1 inf. lin. as in text) अस्मिन्; Ca. s' तस्मिन् (as in text). M (except M1) ins. सः after जगत् and om. the remaining portion of the stanza! — ^d) = (var.) 5. 45. 6^d; = (var.) Brhad Ā. Up. 4. 4. 14^d; Kāṭha Up. 2. 3. 2^d; Śvetās'vatara Up. 3. 10^e, 13^d; 4. 20^d. Ds D7.8.10 T1 M1 Cs' एतत् (for तद्). — T2 G1 M1 ins. after 24; Ds.10 T1 G2, after 22; Ds Ds, after 23:

292* तदेतदह्मा संस्थितं भाति सर्वं

तदात्मविरपश्यति ज्ञानयोगात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d.]

T2 G1 M1 cont.:

293* तस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।

which is a repetition of 24^{ad} (with v.l.), and noticed in Cs'.

Colophon. Om. in K4 Gs; K2.2.5 missing. — *Sub-parvan*: K1 M सनत्सुजात; B1.2.5 D सनत्सुजातीय; G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name*: D2 ब्रह्मोपदेशः; M ब्रह्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 44 (as in text); Dn Ds Ds.6 3 (Ds 44 also); Ds 43; Ds 40; D7 T1 G1-4 M1.2.4 45; M1 (inf. lin.).2.5 46. — *Śloka no.*: Dn 31; Ds 24; Ds 29.

After adhy. 44, all MSS. (K2.2.5 missing)

except Ds.10 G2 ins. an additional adhyāya, which is given in App. I (No. 2), K4 omitting lines 2-25, TG om. lines 5-23. This adhy. is not commented upon by Śaṅkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the beginning of his commentary on our adhy. 45 (= Bom. ed. adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. (Ds.10 G2) mentioned above, one of Telang's MSS. (cf. Sanat-sujāṭīya, SBE, Oxford 1898, Intro. p. 137) also omits this adhy. It may be observed that almost the whole of this additional adhy., as Telang has also noted (*op. cit.* p. 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy. given in App. I (No. 2) will show, are nothing more than variants of stanzas already occurring in our adhy. 42-44. It will be seen that excepting lines 1-23, which give a continuous variant version of 5. 43. 8-14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas. This repetitious character of the adhy. was recognised by Dev., Arj. and Nil. Thus Arj.: शोकादी-स्तत्त्वावरणरूपानुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयो-रादरातिशयविधानाय शोकः इत्यादि!; and Nil.: समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्ति-निरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वैदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चाद्विधिध्यासनेन सः अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यासाधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्श-यितुं प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति शोकः क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless repetition involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṅkara generally follows), admits this adhy., it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5-23); while another MS. K4 omits as many as 24 lines (viz. lines 2-25), that is, more than half of the adhy.! The Javanese version does not cite any line or stanza from this adhyāya.

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 1-24 in Ds D₈₋₁₀ T G Cs'.

(N. B. Repetitions are marked by "(r)".)

Ds ₁	Ds ₂	Ds	D ₈₋₁₀	T ₁	T ₂	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄	G ₅	Cs'
1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10	1-2 10
3	3	3	3	3	3	13 3	3	3 4	13 3	3	3
5 4	5	5	5	5	6 5	6 5 4		5	6 5 4	5	5
6 7	6 7	6 7	6 7	6 7			6 7	6 7 (r) 11 12			6 7
8-9 10 (r) 11 12 13	8-9 10 (r) 11 12 13	8-9	8-9	8-9	8-9		8-9	8-9		8-9	8-9
				13 298* 11	11 ^{ed} 13		13	13		13	13
14	14	14	14	14	14 15 17 16		14	14		14	14
300*	300*	300* 301*	300*	300*	300*	17 16	300*	300*	17 16	300*	300*
					18 19 20	18 299* 19 20	18	18 299*	18 299*	18	18
20 15-17 18 19	20 15-17 18 19	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
21 22-23 15 (r) 19 (r) 24 11 (r) 299* 4 (r) 16-17 (r) 22 (r) 23 (r)	21 22-23 15 (r) 19 (r) 24 11 (r) 299* 4 16-17 (r) 22 (r) 23 (r)	21	21	21	21 22-23	21 22-23	21	21 15 19 24 11 (r) 299* 4 (r) 16-17	21 22-23	21	21
										15 19 24 11 299* 4 16-17	15 19 24 11 299* 4 16-17
										22 23	22 23

४५

सनत्सुजात उवाच ।

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादूर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना

उभे विभर्ति पृथिवीं दिवं च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च

दिशश्च शुक्रं ध्रुवनं विभर्ति ।

तस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति

तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 46. 5

45

This adhy. is missing in K₂. s. s (cf. v. l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9). — For sequence of Ds Ds-10 T G Cs' cf. the tabular statement facing this page.

1 G₄ om. 1^a-2^b. — ^a) Dn₁ Ds. 4. 3 Ms. 4 (*sup. lin.* as in text) एतत्; Ca. n. s. s' यत्तत् (as in text). B₂ Ds. 4. 7 Ms. शुक्रं; D₂ उक्तं; all comm. शुक्रं (as in text). Ms. 3 महाज्ज्योतिः; Ca. s. s' as in text. — ^b) Ds वीक्ष्यमाणं; all comm. as in text. — ^c) D₁ T₂ G₁-s Cs' यद्वै; M (except M₁) यस्यै; Ca तद्वै (as in text). B₂-s Ca. n. s. s' उपासते. Ds उपासते स्म तद्देवा; D₂ यद्वै उपासते देवा. — ^d) B Dn Ds-7. 10 Ca तस्मात्; Cs' यस्मात् (as in text). K₁ G₁ एको; B₄. s Dn Ds-7 सूर्यो; Ca. s' अर्को (as in text). — ^e) D₁ तत्र पश्यन्ति; G₃ तं प्रशंसन्ति; Ca. s as in text. — ^f) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं; Cs. s' सनातनं (as in text).

2 K₁ M₄ om. 2; G₄ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) D₁ T₁ शुक्रात्; all comm. as in text. G₃ शुक्राच्च ब्रह्म भवति. — ^b) D₁ शुक्लेन. Cap वर्तते. — ^c) D₁ शुक्रं. — ^d) D₁ G₁. 5 भवति; Ca. d तपति (as in text). D₁ तापनः; G₂. 4 तापसं. B₂. 4 दीप्यमानं महद्यशः (=1^b). — D₁ om. 2^{ef}. — After 2, Ds (for the first time) Ds-10 T G Cs' read 10 (G₄ reads here 10 followed by 13).

3 D₁ M₂ om. 3. Ms-s read 3 after 6. — ^a) K₁. 4 Ca. s आपो नु अद्भ्यः; B (except B₄) Dn D₁. 3-s Ms अपोथ अद्भ्यः; Ds D₁₀ T₁ G₅ अपोथाद्भ्यः; D₂ अपो वसंत्यथ; Ds अथापोद्भ्यः; T₂ G₂. 8 (by Sandhi) आपोथाद्भ्यः; G₁. 4 आपोथाद्भिः. Ds Ds-10 T₁ G (except G₁) Cs' सलिलं

तस्य; Ca. s सलिलस्य (as in text). — ^b) Ca उभौ, Cs. s' उभौ (as in text). D₁. 2 Ms. 4 अंतरिक्षं. — ^c) = (var.) Rgveda 1. 164. 31; Vāj. Samhitā 37. 17. K₄ D₁. 3 Ca. d. s अ (K₄ आ) तद्वितः; Ds Ds-10 T₂ (by corr.) G₂. 8 Ms-s Cs' आ (G₃ अ) दध्रीचीः (Ms-s 'च'); G₅ सदध्रीचीः; Cap. np स सध्रीचीः (as in text). Ca. d विसृचिः; Cs. s'. ap as in text. K₄ वसानः; D₁-4 M₁. 3. 4 Ca. s वसानः; Ds T G₁. 3. 5 Cs'. np वसानौ; Ms विवस्वान् (for वसाना). B Dn Ds. 8 अतद्वितः सवितुर्विवस्वान्. — ^d) B₄ Dn Ds Ds. 6. 9 T G Cs'. ap उभौ; Ca. s उभे (as in text). — After 3, D₁ ins.:

294* अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमथासृजत् ।

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन्नेवे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Lines 1-3 = (var.) Manu 1. 8^{ed}-9^{ed}.]

4 T₂ om. 4; K₁ om. 4^a. Ds₁ transp. 4 and 5; Ds₁ repeats and Ds₂ Ds-10 T₁ G₂. 3. 5 Cs' read 4 after 299*. The sequences in G₁. 4 is: 6, 5, 4. — ^a) D₁ Ca उभे; T₁ आजौ; Cs. ap उभौ (as in text). G₄. 5 om. च. T₁ स (for च). Ds₁ G₁. 4 M₁-3. 4 (*sup. lin.* as in text). s Ca देव्यौ; Ds₂ देवी; D₁ दिव्यौ; T₁ देवः; G₂ देवी; Cs देवौ (as in text). K₄ Ms दिवः; Ca. s दिवं (as in text). — ^b) K₁ D₁. 7 Ca शश्वत्; Cs दिशः (as in text). B Dn Ds₁ Ds. 6 om. च. K₁. 4 B Dn Ds₁ D₂-6 Cap शुक्रः; D₁ शुक्रौ; T₁ शुक्रं; Ca शुक्ले. — ^c) Ds₂ Ds-10 यस्मात्; Ca (which cites the whole st.) तस्मात् (as in text). — ^d) Dn₁ Ds. 3-10 Gs महान्तः; Ca. s as in text.

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 46. 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूर्णां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य अमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

5 K₄ om. 5. K₁ (which om. 5th) D₂ read 5 in marg. sec. m. T₂ transp. 5 and 6. For G_{1.4}, cf. v. 1. 4. — ^a) B Dn D_{2.5.6} T G₃ Ca. d तिष्ठन्तः; Cs' तिष्ठन्तं (as in text). — ^b) M₂₋₅ केतुमन्तः. — ^c) G₂ Cd तत् (for तं). K₁ देवं; G₃ M_{2.3.4} (inf. lin. as in text). 5 विश्वं; Ca. d. s दिव्यं (as in text). M_{2.4} (inf. lin. as in text). 5 अजरं; Ca. d. s as in text. G₂ अपराजितं (for अजरं दिवि). K₁ G₃ M विदुः; Cs. s' दिवि (as in text). — K₁ om. 5th.

6 = (var.) Kātha Up. 6. 9; Svet. Up. 4. 20. — G₃ om. 6. For G_{1.4}, cf. v. 1. 4. T₂ transp. 5 and 6; G₃ transp. 6 and 7. — ^a) B_{1.2.4.5} Dn₂ सादृश्ये; D₃ सादृश्यं; T G_{1.2.4} M₁ (sup. lin.) संहृश्ये; all comm. सादृश्ये (as in text). — ^b) T₁ दृश्यते; M₂₋₅ दृश्यति; Ca. s' पश्यति (as in text). D₃ देवमीड्यं; T₁ G_{1.2.4} कश्चनैनं; Ca. s' कश्चिदेनं (as in text). — ^c) M₁ (sup. lin. as in text). s-s अहो (for अथो). — ^d) = (var.) 5. 44. 24^d; = (var.) Kātha Up. 6. 2^d and 9^d; Svet. Up. 3. 1^d, 10^b, 13^d; 4. 17^d, 20^d. K₁ Cs' एवं (for एनं). M (except M₁) यथा (M₂ यदा) चैनं (for य एनं). — After 6th, G₃ ins.:

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

[= (var.) Svet. Up. 6. 23.]

— After the above, G₃ reads 7 (for the second time), 11, 12. — D₁₋₇ G₃ om. 6th. — After 6, M₂₋₅ read 3.

7 T₂ M₂ om. 7. G₃ transp. 6 and 7. — ^a) D₃ D₃₋₁₀ T₁ G M₁ (inf. lin. as in text) Cs' 'पूणाः सरितो. — ^b) Before 'देव', K₁ Dn D₁₋₆ M₁ ins. पिबन्तो (K₁ विशन्तो; D₂ वहन्तो; D_{3.4} पिबतो). K₄ B D_{2.5-7} Ca. d. s

'रक्षितो'; D₃ D₃₋₁₀ T₁ G M₁ (inf. lin. as in text) Cs' 'रक्षिताः. — ^c) K₄ Ca. d इच्छन्तः; D₁ जुवंतः; Cs इषन्तः. M₁ सदा (for तदा). K₁ D₂ मध्विच्छन्तः परं तस्य (D₂ पारं तस्याः); B_{1.2.3.5} Dn D_{3.6} M₁ (inf. lin.) मध्वीक्षं (D₃ 'छं) तश्च ते (B_{1.2.5} 'तस्तदा) तस्याः; B₄ मध्वीक्षन्तस्तदा; D₃ D₃₋₁₀ G₃ मध्वीक्षते तदनु विधायिनस्तदा; D_{3.4} M₅ मध्वीक्षन्तस्तदा (as in text, but with Sandhi); D₇ T₁ G₁₋₄ Cs' मध्वीक्षते सदा (T₁ G₃ तथा; G_{1.4} Cs' तदा). — ^d) K_{1.4} B Dn D₁₋₆ M₁ Ca. d संचरन्तीह घोरं (B Dn D_{3.6} M₁ [inf. lin.] Ca. d 'रां). Cs संचरन्ति घोरां; Cs' as in text. — Unidentified metre!

8 D₇ G₄ om. 8-9. — ^a) D_{3.4} Cn भवति; Ca. s. s' पिबति (as in text). — ^b) D₃ T G (G₄ om.) M₁ Cs' संचितं (M₁ inf. lin. 'चित्); Ca as in text. — ^c) M₁ ईश्वरः; Ca. s. s' ईशानः (as in text). D₁ 'भूतानि; Ca. s. s' as in text.

9 B₂ D₇ G₄ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) Dn D₃ D₃₋₁₀ T₁ G_{2.5} M_{1.2.5} Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text); the rest (with Ca. d. s) 'वर्णम्. — ^b) B (B₃ om.) Dn D₃ D_{3.6.10} T₁ M₁ (inf. lin. as in text) Cs अभिपद्य; Ca. d. s' as in text. K₄ B (B₃ om.) Dn D₃ D_{3-6.8-10} T₂ G (G₄ om.) M₁ (inf. lin. as in text) Ca ह्यपक्ष (D₃ D₃₋₁₀ 'क्षि) काः; D₁ T₁ तु पक्षिकाः; Cs त्वपक्षकाः (for अपक्ष). — ^c) D₃ त एते; D₃₋₁₀ T G_{1.5} तत्र ते (by transp.). — ^d) D₁ प्रापयन्ति; D₃ प्रपश्यति; T₂ G₃ प्रवदन्ति; all comm. as in text. D₃ D₃₋₁₀ S (G₄ om.; M₁ sup. lin. as in text) Cs' यथासुखं (G₃ 'दिशः).

10 = (var.) Brhad-Ā. Up. 5. 1. — D₁ om. 10; D₂ (first time) om. 10^a. D₃ (for the first time) D₃₋₁₀ T G Cs' read 10 after 2; D₇, after 12. — ^a) K₁ D₃₁ (first time) D_{2.7-10} S (M₁ sup. lin.

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्भंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

C. 5. 1762
B. 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

as in text) Ca.d.s.s' पूर्णम् (for पूर्णानि). K₄ Ds (second time) Ds.6 T₁ Gs M (except M₁) Ca.d.s उद्धरति. — ⁵) Ds (first time) Ds-10 S (M₁ sup. lin. as in text) Cs' पूर्णापूर्णं प्रचक्षते (M 'चक्षिरे). — ⁶) Ds (first time) T G_{1.2.4.5} M₁ (sup. lin. as in text) Cs' पूर्णं च; Ca पूर्णाश्च; Cd पूर्णानि (as in text). Gs M₂₋₅ पूर्णापूर्णं च हरति. — ⁷) T₂ M₁ (sup. lin. as in text). 2-5 'सिच्यते; Ca.d.s.sp 'क्षिच्यते (as in text). — Śaṅkara's reading of 10^d cannot be made out with certainty. — Gs.4 om. 10^{ef}.

11 G₄ om. 11-12; T₂ om. 11^{ab}. Ds-10 G_{2.5} Cs' read 11 after 24, while Ds repeats 11 there; T₁ reads 11 after 298*. Gs reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and repeats it after 24! M (except M₁) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^a) K₁ D₂ G₁ M (except M₁) Cd यस्मात्; Ca.s तस्मात् (as in text). Ds-10 G_{1-3.5} च; Ca वै (as in text). K_{1.4} Ds D₂ Ca.d.s आततः; Gs आयाति (for आयातः). — K₄ (hapl.) om. from प्रयतः to तस्मिंश्च (in ^d). — ^b) K₁ D₂ M_{2.5} Cd यस्मिन्; G_{2.5} तस्मात्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K₁ D_{1.7} Ca प्रलयं; Ds D_{2.3-10} T₁ Gs M₁ (sup. lin. as in text). 3.5 Cd.s प्रलयः; G₂ प्रणवः (for प्रयतः). K₁ D_{1.7} Ca गतः; Ds-10 T₁ G_{2.5} M₁ (sup. lin. as in text) तथा; Cs सदा (as in text). G_{1.3} M_{2.4} यस्माच्च प्राण आगतः. — ^c) K₁ D_{1.2} M (except M₁) यस्मात् (for तस्मात्). — After 11^{ab}, K₁ ins.:

296* यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।

तस्माद्वै वायुराततः.

— ^a) D₁ यस्मिन्; Ds T₁ G_{1-3.5} M₁ तस्मात्; M₂₋₅ यस्मात् (for तस्मिन्). Ds Ds T₁ G_{1.2.5} M आगतः; D₁ आयातः; Ca.d.s as in text. T₂ प्रलयस्तथा (for प्राण आततः). — After 11, T₂ G₂ M_{1.3} ins. (the refrain):

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
presumably on the supposition that the stanza ends at 11^d. — M_{1.3} cont.; G₁ ins. after 12; T₁ after 13:

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगतः ।
(= var. 11^{ad}). — Ds-10 G_{2.5} ins. after 11; Ds T₁ Gs ins. after the repetition of 11; G_{1.4} ins. after 18; M₁ after 21:

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यज्ञः ।

भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L. 1) G_{1.4} M₁ तत्पृष्ठादमृतं लोकाः (for the prior half). T₁ G_{2.5} लोकाः; G_{1.4} M₁ तथा (for लोकाः). — (L. 2) G₅ भूयः संजज्ञिरे तस्मात्.]

12 B₂ D_{2.3-10} T G_{2.4.5} om. 12 (not noticed in Cs'). — ^a) D₁ सर्वैः; Ca.s as in text. Ds Gs एतत्; Ca.s एव (as in text). K_{1.4} D₁ Ca.d.s विद्मः; G_{1.3} M विद्मः (for विद्यात्). — ^b) K_{1.4} Ds G₁ तं तु; Ds तत्तु; D₁ तत्र; Gs ततो; M (M₁ sup. lin. as in text) तत्तु; Ca.d तं वा (for तत्तु).

13 D₇ om. 13. M (except M₁) transp. 13 and 14. — ^c) D₁ M₅ Cs गिरति; Ca.d.s' as in text. — ^d) K_{1.4} B (except B₄) D_{1.2} Ca सूर्य (B₂ अपो) गिरति तत्परं (B_{2.3} D_{1.2} चंद्रमाः). — After 13, T₁ ins. 298* (cf. v.l. 11).

14 14^{ab} = (var.) Atharvaveda 11. 4. 20^{ab}. — G₂ om. 14. M (except M₁) transp. 13 and 14. — ^a) D₁ एकपादो नोच्चरति. — ^b) B₂ D₂₋₄ T G (G₄ om.) M₅ सलिलार्धं (T₂ G_{2.3} 'र्थं) स उ (G_{1.2.5} समु)च्चरन्; D₁ सलिलं हंसवच्चरन्. — ^c) Ds.4 न (for तं). Gs सिंचेत् (for तं चेत्). K₄ B (except B₂) D_{2.6} Gs M₁ (sup. lin. as in text) Gn संततं; Cd सततं; Ca.s as in text. Dn Ds.7 M₁ (sup. lin. as in text) ऊर्ध्वाय; G₁ अत्यन्तं; G₂ Cs' उत्क्षिप्येत्; Gs उत्पन्नं; M₂₋₅ ऋत्विजां; Ca.d.s ऋत्विजं (as in text). Ds D₂ तं चेत्सततमृत्युजन्म (D₂ om. न्म). — ^d) K₄ वानृतं; T₁ M₁ (sup. lin. as in text). 2 Cap अमृतं; Cd.s नानृतं; Ca.s' नामृतं (as in text). K_{1.4} D_{1.2} Cd.s चरेत्; B₂ Ca भजेत्; M₁ (sup. lin. as in text). 2 कुतः; Cs' भवेत् (as in text). Cap न मृत्युरमृतं भजेत्. — Dn Ds Ds-10 T G_{2.3.5} M₁ ins.

C. 5. 1763
B. 5. 46. 14
M. 5. 46. 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य

पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रेययुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

after 14 (T₂, after 16):

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. Cf. stanza 24.]
Thereafter Dn reads 20-21 for the first time, while
Cs reads 18 followed by 20-21. — Ds on the other
hand ins. after 300*:

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः
संसारकूपे परिवर्तते यः ।
त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते
स वै ज्ञो गार्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K₁ om. 15-16; Ds G₄ om. 15. Ds repeats 15
after 23. — ^a) B₂ Dn Ds (second time) Ds-10 T₁
G_{2.8} M₁ Cs' -रूपो; D₁ देवं; G₅ -भूतो; Ca. d. s. देवो (as
in text). Ds Ds-10 T₁ G_{2.8.5} M₁ Cs' महानात्मा; D₁
महात्मानं; T₂ G₁ M₂₋₅ महात्मासौ; Ca. d. s. महात्मा स
(as in text). — ^b) M (except M₁) पावकः; all
comm. as in text. T₁ M₂₋₅ गिरः; M₁ (inf. lin. as
in text) गिरत्; all comm. गिरन् (as in text). — ^c)
K₄ Ds₁ (second time as in text). s₂ (both times)
D₁₀ T₂ Cs पुरुषो; Ca. s' as in text. — ^d) B_{2.4} Dn₂
Ds₁ (both times). s₂ (second time) Ds M₁ (sup. lin.
as in text). s Cn अर्थो; Ca. d. s. s' आत्मा (as in text).
D₁ T₁ लिप्यते; D₁ निद्यते; G₃ रिष्यति; all comm. रिष्यते
(as in text).

16 K₁ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^b) B_{1.5} M₁
संहृत्य; Ds. 9 T G_{2.8} M₂₋₅ Cs' आहृत्य; G_{1.4} संभृत्य; G₅
संप्राप्य; Ca. d. s. संतत्य (as in text). — ^c) K₄ स मध्ये;

D₁ मध्यमैः (for मध्यमे). Dn₁ मध्ये मध्यस्य आग'; D₁
मध्यमे च सदाग'; Ds. 9 T G M₁ Cs' नांतं गच्छेत्कारणस्य;
M₂₋₅ अमध्यमध्यं नो गच्छेत्; Ca मध्ये मध्ये स आग'; Cn. s
as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — ^d) Ds. 9 T₁
G_{2.8.5} M₁ Cs' यद्यपि; T₂ G_{1.4} अपि वा; M₂₋₅ अपि च;
Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanat-
sujāta here!! — G₂ om. 16⁹. — After 16, T₂
ins. 300*.

17 For sequence in Ds Ds-10 T G Cs', cf. v.l. 3.
— ^a) K_{1.4} D₁ Cd. s न सादृश्ये; Ds-10 S Cs' अदर्शने
(for न दर्शने). — ^b) Ds-10 S Cs' सुसमि(T₂ G₅ 'मृ')द्ध'
(for सुविशुद्ध'). — ^c) Ds-10 T G M₂₋₅ Cs' हीनः; M₁
धीरः; Cd. s हितः (as in text). K₁ मनसाभिपश्यन्; K₄
B Dn Ds Ds-7 'सा न तप्यते; D₁ 'सोपि तप्यते; D₂
'सोभितप्यते; Cs' as in text. Cs cites तप्यति. — ^d)
B Dn D₁ ये प्रव्रजेयुः; Ds Cs ये त्वे(Ds₁ om. त्वे)न श्रेयेयुः;
D_{1.8-10} T G_{2.8} Cs' य एनं (Ds T₂ 'वं') विदुः; Ds. 4 ये तं
भजेयुः; Ds. 6 ये ते प्रव्रजेयुः; G_{1.4.5} M₁ य एतद्भिदुः; M_{2.5}
ये (M₅ ए') तजयेयुः; M₃₋₄ एतं जयेयुः (for ये तं श्रेयेयुः).
— G₂ om. 17⁹.

18 For sequence in Ds Ds-10 T G Cs', cf. v.l.
3. — ^a) M₁ (sup. lin. as in text). 2-5 सर्पम्; Cd. s. s'
as in text. Ds. 9 T_{1.2} (before corr.) G (except G₃)
Cs' गह्वरेषु; Cd. s as in text. — ^b) K_{1.4} D₁ क्षि(K₁
क्ष)शिक्षया; Ds Ds. 9 T₁ G (except G₃) Cs' क्षयं नीत्वा;
Cd क्षशिक्षयात् (sic); Cs. dp स्वशिक्षया (as in text).
G₃ योगेन (for वृत्तेन). Ds Ds. 1-10 T₁ G_{1.2.5} Cs'
मर्त्यान्; Cd. s as in text. — ^c) Ds Ds. 9 T G M₂ Cs' ते
वि(T G₂ तेषि; G₁ येषि; G₃ तेन; M₂ ते च)प्रमुह्यन्ति;
M₁ (inf. lin. as in text). 2-5 ते न प्रपश्यन्ति; Cd as in
text. M₅ न (for वि-). — ^d) K_{1.4} D_{1.2} Cd यथाध्वानं
(D_{1.2} Cd 'ध्व')नः; Ds Ds-10 G₅ Cs' तैर्दत्तभोगाः; T_{1.2}

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।

सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैव एव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९

न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।

मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१

एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

G. 5. 1785
B. 5. 46. 20
K. 5. 46. 20

(before corr.) G₁₋₄ तैर्देत्ता वै; M₁ (*inf. lin.* as in text). 2-5 यथाध्यानं; C_s as in text. K₄ D₇ C_{d.s} मोहयते; G_{4.5} मोहवन्तो. D_s D₈₋₁₀ G_s C_{s'} भवाय (D_s 'वस्य); C_s अभयाय. — M_{s.5} om. 18^{ff}. — After 18, G_{1.4} ins. 299*, and D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} read 21 (with v.l.).

19 G_s om. 19. D_s repeats 19 (cf. v.l. 23). C_{s'} reads 19 after 15. — ^a) K₁ नाहं सदास्यैः सत्कृतः सन्न मृत्युर् (Tristubh, here and in the next three!); K₄ नाहं सदा सत्कृतः स्यान्न वाक्य; B_{1.5} D_n D_{s1} (second time as in text). 2 D₁₋₇ M₁ (*sup. lin.* as in text) C_{d.s} नाहं सदा सत्कृतः स्यां न (D_s D_{s.6} स्यान्न) मृत्युर्; B₂₋₄ नाहं सदा किमु तसत्कृतः स्यां; C_{s'} तस्मात्सदा सत्कृतः स्यात्. — ^b) K₁ न वा सदस्यैरमृतत्वं कुतः स्यात् (Tristubh, here and in the next five); K₄ मृत्युरप्यमृतः कुतः स्यात्; B_{1.5} D_n D_{s.4} M₁ (*sup. lin.* as in text) C_s न चात्म्युरमृतं मे (D_{s.4} om. मे) कुतः स्यात्; B_{2.4} D_{s1} (second time as in text). 2 D_{s.5.6} न मृत्युरप्यस्या (B₄ om. स्या; D_s 'स्य) मृतं कुतः स्यात्; B_s न मृत्युरस्याप्यमृतं मे कुतः स्यात्; D_{1.7} न संवादमप्यमृतं कुतः स्यात्; C_{d.s'} as in text. — ^c) B_{s.4} D_n D_{1.2.3.6} समानबंधे; D_s (first time as in text) D₈₋₁₀ T₁ G₂ C_{s'} समान (D_{s2} D_{s.9} T₁ C_{s'} 'नु)बंधिनी; C_{d.s} as in text. G₄ तस्यानृते तस्य च मानबंधने. — ^d) D_{s.9} T₁ G_{2.5} M₁ (*sup. lin.* as in text). 2-5 C_{d.s'} एकस्; C_s एकः (as in text). D₇ चैव योनिः (for चैव एव). — D₇ om. 19^{ff}.

20 D_n reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19). — ^a) M₂₋₅ वापि (for नोत). D_n (first time) D_s D₈₋₁₀ T₁ G₁ M₁ C_{s'} असाध (G₄ 'धु)ना वापि ससाध (G₄ 'धु)ना वा. — ^b) D_n (first time) D_s D₈₋₁₀ T₁ G_{2.2.5} C_{s'} इतरस्य

(for विद्यात्). — ^a) D_n (first time) D₈₋₁₀ T₁ G_{2.2.5} C_{s'} मु (D_s G_{2.3} C_{s'} यु)क्तास्तत्र मध्व (G₂ 'धु) उ (D_s स्त)स्त्वं समापुः (D_s श्रयेयुः; D_{s.9} G_s शमापुः).

21 D_n reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here; D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} C_{s'} read 21 after 18. G_s om. 21. — ^a) D_n (first time) S (G_s om.) C_{s'} उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति (M_{1.3-5} व्याप्य याति; M₂ प्राप्नुवन्ति); C_{d.s} as in text. — ^b) B_{1.2.5} D_s नानाहितं; D_n (first time) T₁ G₁ (G_s om.) M₁ C_{s'} तदाहुतं; M₂₋₅ नास्याहुतं (for नानधीतं). D_n (first time) C_{s'} चाहुतं; D₇ नाग्निहोत्रं; C_s नाप्यनृतं (for नाहुतं). D₇ च राजन्; C_s अग्नि (as in text). — ^c) D_n (first time) T₂ G_{2.3} M₁ C_{s'} मा ते; T₁ मौनेन; G_{1.4} ततो; C_{d.s} मनो (as in text). K₄ B_{s.4} D_{n1} (first time). n₂ (both times) D_{s.5-10} S₁ C_{s'} ब्राह्मी. C_d cites मनो ब्राह्मी. — ^d) K₄ B₁ D_n (second time) D_s D₈₋₇ प्रज्ञां चास्यै; T₂ प्रज्ञा धीरा; G_{1.4} प्रज्ञातारं; C_{d.s} प्रज्ञानमस्य (as in text). D_{n2} (first time) D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} C_{s'} स्यात्; M₁ अस्या (for अस्य). T₂ G₁ नित्यधीरं (T₂ 'धैर्यं); C_{d.s.s'} नास धीरा (as in text). — After 21, M₁ ins. 299*.

22 K₄ om. 22^a-23^b. — For sequence in D_s D_{8.10} C_{s'} cf. v.l. 3. — ^a) K₁ य एवं; D₈₋₁₀ T₁ G₁ C_{s'} इमं यः; M₁ य इमं; C_{d.s} एवं यः (as in text). — ^b) D₈₋₁₀ (by transp.) स किं; D₁ किमु; T₁ न किं; T₂ M₄ किं न. C_n cites शोचति. — After 22, G_s ins. the refrain (योगिनस्तं etc.).

23 = (var.) G₁ā (Vulgate) 2. 46. — G_s om. 23; K₄ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K₄ G_{1.4} C_d transp. सर्वेषु and वेदेषु. M₁ भूते (for सर्वे). D_{1.3-10} T₁ G_s C_{s'} भूते; D_{s.7} देवे; M₁ सर्वे (for वेदे). — ^b) D_n D_{s.6} आत्मानमनुजानतः; D_s T₂ G₁ C_{s'} 'णस्य विशेषतः;

C. 5. 1785
B. 5. 48, 26
K. 5. 46 26

एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा

न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।

अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च

स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवासि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽसि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।

पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd.s as in text. — After 23, Ds repeats 15 and 19.

24 24^{ab} = (var.) Katha Up. 6. 17^{ab}; Śvet. Up. 3. 13^{ab}. — Ds om. 24. — ^a) Ds Ds S (except T1 M1) अंतरात्मा; Cd.s महात्मा (as in text). — ^b) B Dn Ds-8.10 M1 (sup. lin. as in text) Cs हृदि संनि (Bs 'प्र')विष्टः; Cd.s' हृदये निविष्टः (as in text). — ^c) Hypermetric! K1 अजश्चरः; Ds अंतश्चरः; D1 अनश्चरः; D2 अजः (for rectifying metre!); G2 चराचरः; G5 अचंचलः; Cd.s' अजश्चरः (as in text). Cs cites नित्यचरः. K1 अजस्रम्; D2 दिवारात्रिम्; Ds.4 नित्यम् (for rectifying metre!); Cs दिवारात्रं (as in text). B तं (for च). Ds D1.2.8 T1 G2.5 M3-s om. च. T2 G1.8.4 M1 इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं (M1 'त्रौ'); M2 सर्वस्य धातारम-चिल्यरूपं. — ^d) Ds Ds M3-s om. स. K1 य एनं मत्वा; K4 हृदा मत्वा; D1.2 तं मन्वानः; T1 तस्माद्वा; T2 G1.8.4 M1 अतन्द्रितः; M2 तं विदित्वा (for स तं मत्वा). Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा. K1 Ds M4 (inf. lin. as in text).s Cd प्रपन्नः; Cs.s' as in text. — After 24, Ds Gs read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, Ds Gs repeat, and Ds Ds-10 Gs.3 Cs' read, 11. Thereafter Ds1 repeats 41

25 D4 om. 25-27. — ^a) K4 B Dn D1-3.5-7 M1 (sup. lin. as in text) स्मृतो; Cs' असि वो (as in text). — ^b) K4 इहं; T1 अप्यहं; Gs त्वहं (for अस्म्यहं). Cs' cites असि. — ^c) Ds Ds.9 T G1.2.5 अस्य; Gs.4 M (except M2) Cs' असि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) Ds Ds.9 S Cs' च; D1.2.8 (after corr.) वा (for वो). K4 Ds (after corr.).5.7 हि; B1.2.4.5 Ds (before corr.) अति; D1.2 असि; Cs' अपि (as in text). Bs Dn1 Cn वयं; Dn2 Ds इयं (for स्प्यहं).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^b) K1 Bs D1.2 T2 देवः प्रोक्तो; B4 Dn Ds Ds-10 T1 G2.5 Cs' ओतप्रोतो (for वेद). Cd.s cites देवः. D2 M3-s अजरोप्रतिष्ठः (D2 'विष्टः). — After 27, N (except D4.s) T1 Gs repeat 24^{ab} with v.l. [(Prior half.) K1 अजश्चरो; D1 अजो; Ds अनश्चरो (for अजश्चरो). — (Posterior half.) K1 Ds मां विज्ञाता; K4 D1.8 संविज्ञाय (D1 'ता'); Ds ज्ञात्वा तु मां; D2 विज्ञात्वा वै; T1 विज्ञानात्मा वै; Gs विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय). K1 D2.7.9 प्रपन्नः; Ds D10 T1 न मत्तः (for प्रसन्नः).]

28 ^a) K1 Ds G1.4 सुमहान्; Cs.s' सुमनाः (as in text). — ^b) K4 B Dn D1-7.9 M4 (sup. lin. as in text) Cd.s जाग्रति; Ds Ds.10 T G M1 (inf. lin. as in text) Cs' अवस्थितः (for जागृमि). — ^c) M (except M1) आत्मानं; Cd.s.s' पितरं (as in text). B4 D (except Ds Ds.10) M (except M1) 'मूतेषु; Cs.s' 'भूतानां (as in text). — After 28, K4 ins.:

302* विषं शुद्धं सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।

राजन्केन विना नाभ्यां स्फीतं कृष्णाजिनं वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with double entendre. A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious.]

Colophon. K2.3.5 missing. — Sub-parvan: K1 Ds G1.2 M स (K1 सा) नत्सुजात; K4 B Ds D2-8.8.10 T2 Gs सनत्सुजातीयः; Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं; D1.7 G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1.4 B Dn Ds D1.8-7.9.10 T1 G1.5 M add समाप्त. — Adhy. name: D2 ज्ञानोपदेशं (followed by समाप्तं); G1.4 आत्मज्ञा (G4

४६

वैशंपायन उवाच ।

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
 सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्वे एव ते ।
 सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिद्वक्षया ॥ २
 शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
 धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
 सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
 चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
 रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारुवरैरपि ।
 अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोचरच्छदैः ॥ ५

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
 सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
 दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उल्कोऽथ विविंशतिः ॥ ८
 कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
 आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
 शुशुमे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १०

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 10

आत्मविज्ञानाधिकारः; M1.2 आत्मज्ञानाधिकारकथनं; M1 (inf. lin.). 8-5 आत्मज्ञानस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds 45; Ds 42; Ds T2 G2.5 46; T1 G1.3.4 M 47 (M2.3.5 48). — *S'loka no.*: Dn 31; Ds 28; Ds 30; Gs 38.

46

✎ This adhy. is missing in K2.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before the ref., G2 ins.:

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।

निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

Ks om. 1-3 (cf. v.l. 5. 43. 9). — °) Ds सर्व (for सार्धं). — °) K4 Bs व्यतीता च (for व्यतीयाय).

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — °) T2 रात्र्यां तु (for रजन्यां). — °) K1 एव ह; D7.9 एव हि; S पार्थिवाः (for एव ते). — °) T1 G1.4.5 प्रविविशुर (for आवि°). Bs सर्वे (for हृष्टाः). — °) D2 सूतपुत्रदिदं. Ca. d cite सूतस्य.

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — °) Bs.4 Dn Ds D2-4.8.10 M5 वाचो (for वचो). Dn Ds Ds-5.8.10 'संहिताः; D2 'संयुतं; Ms-5 'संश्रितं (for 'संहितम्). — °) K1 Ds विविशुस्तां (for ययू राज-). S (except Gs M1) राजन्सभां.

4 Ks resumes! — °) Ms-5 शुभा° (for सुधा°). — °) Ks 'जितभूषितां; B1.2.4.5 Dn Ds Ds.8.10 'जि-

भूषणां; Bs D1.2.4.7.9 G2 'जिनभूषितां; D2.6 'जिनभूषणां; Cn as in text. — °) K1 D7.9 'प्रभाभां; Bs 'प्रभावां; G4 'प्रभासु (for 'प्रभां सु). — °) K4.5 B D (except D7.9) 'चंदन' (for परम°).

5 °) K1 Ds Gs M कीर्णां (for स्तीर्णां). — °) K1 Ds तारकैर; Dn1 दारुकैर; T1 G M तारवैर (Gs स्फाटिकैर) (for दारवैर). — °) B1.2.5 स्वास्तीर्णां; M2 सास्तीर्णैः.

6 Ks om. 6^{ab}; Gs (hapl.) om. 6^a-7^b. — °) Ds S (except T2; Gs om.) 'दत्तोय; D10 'दत्तिश्च (for 'दत्तश्च).

7 Gs om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — °) D1 धीराः (for शूराः). — °) K4 D1 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभाः. — °) Ds प्रविवेश (for विविशुस्तां). B2 transp. सभां and शुभां. G1.2.5 तं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिताः शुभां.

8 Ds D10 om. 8^{ab}. — °) B2.4 Ds दुःसहो दुर्मुखः (by transp.). T2 G1.5 दुष्प्रहः (G1 'मः) (for दुःसहः). — °) T2 च; G2 अयं (for अथ). D1 विशां पते (for विविंशतिः). — After 8, D10 ins.:

304* दुःशासनः सौबलश्च शकुनिः शलतोशलौ ।
 while S ins.:

305* एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 °) D1 ते (for तां). — °) Ds.4 S देवाः (for सुराः). Dn1 'सभां (for 'सदो).

10 °) K1 D2.9 प्रविशद्भिः. K1 Ds Gs om. (hapl.) from राजन् up to सभा (in °). K4 यथा; Dn1 Ds-5 T2 तथा; T1 G M सभां (for तदा). Gs राज्ञः (for राजन्).

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽसि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरुन्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयसांश्च वयस्वतः ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^b) Ds परिचवाहवः. — ^c) K₄ D₁ तैस्तु; T₂ रम्या (for राजन्).

11 ^a) D₂ transp. ते and प्रविश्य. — ^b) B D (except D₁-4.7.9) सर्वे महौजसः; Ca. d समितिशोभनाः (as in text). — ^c) K₅ B D (except D₁-4.9) M_{1.2} विचित्राणि (for महा).

12 ^a) S (except G_{3.5}) द्वाःस्थो निवेदयामासुः. — ^b) K₁ राजे सूतम्; Ca सूतपुत्रम् (as in text). D₂ अव (for उप).

13 ^a) T G (except G₃) सारथिर् (for स रथ). — ^b) K₅ D₁ योगच्छत्; D₅ य आसीत् (for योऽयासीत्). — ^c) D₇ इतो; G₅ सूतो (for दूतो). D₁ वः (for नः). K₁ D_{2.9} तूर्णमभ्येति; K₅ D_{1.7} चोदयन्नश्चान्; D_{3.4.8} तूर्ण आयातः; T G₃ M तूर्णमुशति; G_{1.2.4.5} तूर्णमायाति. D₁₀ दूतस्ते संजयस्तूर्ण. — ^d) G₂ साधुवाहितः. K₅ D_{1.7} M सैन्धवान्साधुवाहि (K₅ D₁ 'ह'नः. — After 13, D₁₀ repeats 5. 32. 4-5 [v.l.: गावह्मणिः (for संजयोऽयं in 4^a); प्रतीहारं धृतराष्ट्रोन्ववोचत् (for 5^a); स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्धः (for 5^a)], followed by वैशं.

14 ^a) K_{1.5} B₄ D₁ D_{2.7.9.10} M₅ C_n उपेयाय; B₃ उपागच्छत्; D₁ उपाययौ; G (except G₃) उपधावत्. K₁ B_{1.4.5} D_{2.1} D_{2-4.10} T₂ G₃ M₂ स तु (by transp.); K₄ तु वै; B₃ सद्. — ^b) K₄ D_{1.2} भूमि (for मही).

15 ^b) B (except B₃) D_n D_{2-3.10} तं; S मां (G₃ मा) (for तद्). K₅ विजानीथ. G₂ पार्थिवाः (for कौरवाः). — ^d) S सर्वान्कुरुन्पाण्डवेयो ह्य (T₁ अ)भ्यभाषत धर्मेवित् (T₂ 'राह).

16 ^a) Hypermetric! D₅ अभिवादयति; S 'यते.

S om. च (to avoid the hypermetric!). — ^c) S युनश्चाभ्यवदत् पार्थः (M_{1.2.4} प्रीतः).

17 ^a) K₁ D₉ तथाहं; D_{5.6} यथा हि; M₂ यथाहं. — ^b) S इहागतः (for इतो गतः). — ^d) D_n D₅ पाण्डवं (for पाण्डवान्). K₄ सत्तमाः; D_{2-4.7} कौरवाः (for पार्थिवाः). S अब्रुव (M 'ब्रुव) वचनं (T₁ G_{1.4} तदब्रुवं वचो) युक्तं नात्र किंचन हापितं. — After 17, S ins.:

306* अब्रुतां तात धर्मेण वासुदेवधनंजयौ ।

[= (var.) 5. 58. 1^{ab}. T₂ तत्र (for तात).]

Colophon missing in K_{2.3}. — Sub-parvan: K₁ B D_n D₅ D₅₋₉ संजययान; D₂ यानसंधि; D₁₀ T₁ G_{1.2.4} M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D₂ सभाप्रवेशः; G₂ वासुदेववचनं; M संदेशकथनारंभः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ T₂ G₃ 47; D₅ 46; D₆ 43; D₇ T₁ G₁₋₄ M 48 (M_{2.3.5} 49). — S'loka no.: K₅ 13; D_n 17; D₃ 18.

47

☞ This adhy. is missing in K_{2.3} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) G₃ M त्वा (for त्वां). — ^b) S यद् (for किम्). G₃ अर्जुनो योत्समानः (for वाक्यमहीनसत्त्वः). — ^c) T₁ जनार्दनः (for धनजंयः). — ^d) K₁ D₁ जीवितमिच्छन्; K₄ साधयिता (for जीवितच्छिन्). — S reads adhy. 58 after 1 (M_{2.5}, after 5. 47. 19), followed by the repetition of 11

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
 किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
 धनंजयस्तात युधां प्रणेता
 दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
 यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
 धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
 अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
 उपहरे वासुदेवस्य धीरः ।
 अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
 मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।

यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
 सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः
 शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
 तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
 किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
 इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
 गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
 न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
 युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
 अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
 दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
 येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
 तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
 सैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
 धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
 युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
 योऽप्यध्यानान्निर्दहेद्रां दिवं च ॥ ७

C. 5. 1817
 B. 5. 48. 9
 K. 5. 48. 9

2 ^a) B₈ युध्यं (for योत्स्यं). K₈ om. 2^a-3^a.
 3 K₈ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₁ D₈ D₇ Ca. d
 अनुव्रस्तो; B_{8.4} अनुव्रतो; D₂ S अवित्रस्तो; D_{6.9} असंव्रस्तो;
 D₁₀ दिव्यास्त्रज्ञो (for अन्वत्रस्तो). Dn₁ D_{3.4} बाहुवीर्येण;
 Cd. s as in text. Dn₁ D_{3.4} विद्वान्; D₁ ततान्; D₂
 दधार; S विजानन्; Ca. n. s विदानः (as in text). — ^b)
 S तस्य (for वासु-). K_{4.5} B (except B₄) Dn₁ D_{1.8-8}
 वीरः (for धीरः). — ^c) K₄ अथावदन् (for अवोचन्).
 M मा (for मां). — ^d) K₁ G_{8.4} ब्रूयाद् (for ब्रूया).
 — After 3, K₄ B D (D₂ marg. sec. m.) ins.:

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै

दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।

यो योद्धुमाशंसति मां सदैव

मन्दप्रज्ञः कालपक्रोऽतिमूढः ।

4 ^a) Dn₁ D₁ राजन् (for राजानः). D₁ पार्थिवायो;
 D_{2.8.9-8} पाण्डवान्यो; S (except G₈) पाण्डवैर्यो; Ca. d
 पाण्डवायो (as in text). — ^c) G₈ अथो समग्रं (for

यथा समग्रं). K₁ D₈ S (except T₁) यथोक्तं (for मयो^a).
 — ^a) G₈ सामात्यमाद्यु (for सहामात्यं). K₄ B D
 (except D_{1.2.9}) G₈ (inf. lin.) नृपं तत्; G₈ नरेंद्रं (for
 नृपं तम्).

5 ^a) S गिरं (T₁ परं) (for नूनं). M₈ देवस्य (for
 'राजस्य). — ^b) G_{1.4.5} तथा ह्यशृण्वन्. D₇ (by transp.)
 संजयाः पाण्डवाश्च. — ^c) K₁ किरीटिनो. K₁ D₈ समस्ताः;
 B₄ समग्रां (for समर्थाम्). S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं
 (T₁ 'योः; G₂ 'थो).

6 ^a) D₂ आयतपद्मनेत्रः; T₁ G_{1.4.5} लोहिततोयजाक्षः;
 T₂ अरुणपद्मनेत्रः (for लोहितपद्मनेत्रः). — ^b) D₂ आस्ते;
 G_{1.4} अस्त्येव (for अस्ति). — ^c) D₈ Cd अनिविष्टं; C₈
 अनिर्विष्टं; Ca अनिर्विष्टं (as in text).

7 ^a) D_{1.8.4} यमाभ्यां; Ca. d. s अश्विभ्यां (as in text).
 — After 7^a, D₂ ins.:

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— ^a) Some N MSS. सैनेयेन. — ^b) K_{1.5} D₈ वा (for

C. 5. 1818
E. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेदुद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रूपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८
यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९
द्विया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुह्या धनेन ।

अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्वार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०
मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानुतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्मुधोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूदुत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — 7) For 7^f, D₁ reads 308*. D₃ om. 7^f. K₁ D₉ योपध्यातोः; S योपध्यातान् (T₂ G₂ यो वध्यमानान्). Ca. d cite अपध्यातान्.

8 *) D₁₀ एतैर् (for तैश्चेद्). K₅ B₄ D (except D₁-4.7.9) योद्धुं (for युद्धं). — 5) K₁.4 D₁ D₃.8.9 T₂ G₃ निर्वृत्तो; G₁ निर्वृत्तो (as in text). — After 8^{ab}, D₂ ins.:

309* नूनं ह्येतास्त्रिदंद्वाण्डिवं च,
which is followed by a repetition of 8^{ab}. — *) K₁ D₉ मानं न कार्षीः; G₂ मैतत्कार्षीः; G₃ मा तद्वीहि; G₄ मा वः कार्षीः; G₅ मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षीः). N (except D₁.2; K₂.8 missing) पाण्डवस्यार्थहेतोः; T₂ पाण्डवार्थस्य हेतोः. G₅ cites पाण्डवस्य हेतोः, Ca. d हेतोः (=दैवात्). — 4) K₁ D₂ ऋते हि; B₃ D₁.2 D₁.8 उपैति; G (except G₂) अवे (G₃ वे)हि; M₁ उ (inf. lin. अ)पेहि (for उपैहि). D₂ अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्धं).

9 K₅ om. 9^{ab} up to पाण्डवो. — *) K₁ D₁ यांता; D₆.8 T₁ यातां (for यां तां). K₁ D₉ उपास्त; B D₁ D₃.4.8-8.10 अवात्सीत् (B₃ उपासीत्); D₁.2 D₃ D₅ अवा-
सीत्; D₁.2 उपास्ते (for उवास). — 5) K₅ D₇ ब्रह्मचारी; D₂ धर्मचारी (for धर्मचारी). — After 9^{ab}, D₂ ins.:

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या धनेन ।
After the above, the sequence in D₂ is: 10^{cd}, 11^{ab}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^d (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed). — *) K₁ आश्लेष्यते; K₄ अवाप्स्यते; K₅ B D₁ D₃ D₅-8.8-10 M₂ आ (D₃ प्रा)मोतु तां; D₁ अद्यापतेत्; T G M₁ आश्लिष्यते (for आशिष्यते). M₁ दुःखशय्याम् (for 'तराम्). K₁ अनर्थांम्; B₂ असह्याम्; D₁ M₁.2.4 अनर्थांम्; D₃ अनर्हाम् (for अनर्थांम्). — 4) K₁ अनंत;

K₅ D₇ शून्यां; T₂ अन्यां; G₅ अंल- (for अन्यां).

10 For sequence of D₂, cf. v.l. 9. — *) K₅ B₃.4 D₁.2 क्रिया- (for द्विया). S अर्जवेन (for ज्ञानेन). — 5) K₁.4.5 D₁.2.7.9 क्रोधेनार्थो (K₅ 'र्थी); B D₁ D₃ D₃-8.8.10 शौर्येणाथो (D₅.8 'र्थी); S क्रो (G₂ M₁.8-5 अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो). K₁.4.5 D₃ D₁-4.7.9 T₂ बलेन; T₁ G₁-4 फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D₉ reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — 4) K₅ B D (except D₃.4.9) अन्यायवृत्तः. K₄ त्वथ (for कुरु). S न्या (G₂ नन्या)यवृत्ता (T₂ युक्ता)कुरुषु (G₅ 'ते) पाण्डवेयान्. — 4) K₁ D₃.8.10 Ca अध्यातिष्ठद्; D₁ अवा; G₂ अध्या-
तिष्ठद्; Cd अध्यातिष्ठद् (as in text). S परासुः (for दुरात्मा).

11 For sequence of D₂, cf. v.l. 9. — *) K₁ मायोपधः; K₅ D₁ T₁ Ca. d. s मायोपधा; T₂ G₁.5 M माधोपधं; G₄ मायोपायं (for मायोपधः). K₄.5 B₁.2.5 D₁ D₂-8 G₅ प्रणिपातार्जवाभ्यां; G₄ प्रणीयार्जवाभ्यां. — 5) S (except T₂) फलेन; Ca. d. s बलेन (as in text); cf. v.l. 10. — D₉ reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — 4) M (except M₁) वदन् (for ब्रुवन्). K₁ D₉ प्रीतियुक्तो; K₄ D₁.7 Cd प्रतियुक्तो; K₅ B D₁ D₃ D₂-8.8.10 प्रतिपन्नो; T₂ ध्युशक्तो (sic); G₁.2.4 प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या). K₁ D₇.9 नृशंसः; K₄ D₁ Cd बलेन; K₅ B D₁ D₃ D₂-8.8.10 नृपो न (B₃ नृणां यः); G₅ व्रतेन; M अनृते (M₁ 'पे also)ति (for अनृतेन). — 4) K₁ तितिक्षाणः (for 'क्षमाणः).

12 *) K₁.5 D₃.2 D₃-10 शंसि (D₃ 'शि)तात्मा; Ca. d as in text. — 5) K₅ तं; D₁.2 युक्तं; D₂ द्युतं; D₃-8 जातं; T G₁.2.4 M मोक्ता; G₃ मुक्त्वा; G₅ मोहान्; Ca. d. s यत्तं

कृष्णवर्त्मैव ज्वलितः समिद्धो
यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १४
महासिंहो गाव इव प्रविश्य

गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १५
महाभये वीतभयः कृतान्धः
समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
सैन्याननेकांस्तरसा विमृष्ट-
न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

(as in text). K₁ D₈ 'गणं'; K₅ D₇ S 'पूगं' (T₂ 'पूरं')
(for 'पूगान्'). — *) T₁ सदा दृष्टः; T₂ यथा दृष्टः; G_{1.2}
सदा दृष्टः; G₈ यथादृष्टः; G₄ तदा दृष्टः; G₅ यदा दृष्टः; M
यदा दृष्टः; Ca. d. s अवक्षष्ट (as in text). K₁ उद्धूतचेतनः;
D₉ उद्धूतवेगः; S उद्धू (G₈ 'द्धू') तचेताः; G₅ उद्धूतचेताः (as
in text). Ca. cites उद्धूतं, Cd उद्धूतं. — *) D₁ धार्ते-
राष्ट्रान् (for 'राष्ट्रो'). D₁ अतप्यत्; D_{2.5.9} नुतप्यत्; Ca. s
अन्वतप्यत् (as in text). Here and below, wherever
this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रान्तप्यत् (a few
MSS. 'द्वान्तप्यत्'), only G₄ (almost uniformly) धार्ते-
राष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत्).

13 *) S (except T₂ G₂) ज्वलनः; Ca. d ज्वलितः (as
in text). K₁ Dn D_{2.9} समिद्धो; Ca. d. n समिद्धः (as in
text). K₄ D₁₀ कृष्णवर्त्मो ज्वलमानः (D₁₀ प्रज्वलितः)
समिद्धो. — *) D_{2.4} दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले. — *)
D_{1.8.4} T₁ G_{1.4.5} दग्धा; T₂ देहे; Ca. दग्धा (as in text).
— *) D₁₀ reads 13^a after 311*. K₄ 'दीप्तो नु विद्धि;
B Dn Ds D_{8-6.8} 'दीप्तोन्ववेक्ष्य; D₁ 'दीप्तोनुविध्य; D₁₀
'संदीपिताक्षः; T₁ G_{1.4} 'दीप्तोभिवीक्ष्य; G₈ 'दीप्तानुदीक्ष्य;
G₅ 'दीप्तो निरीक्ष्य (for 'दीप्तोऽनुवीक्ष्य).

14 T₂ om. 14. — *) K_{4.5} B D (except D₉) रथं
(for रणं). — *) K₄ B D (except D_{2.4.7.9.10}) T₁
Ca. d अमर्षणं (for दुर्मर्षं). G_{8.5} 'सेनं (for 'वेगं').
— After 14^a, D₁₀ ins.:

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,
which is followed by 13^a. — *) D₂ (before corr.).
8.4.8 गदायुद्धं (for तदा युद्धं). For S cf. v.l. 12.
D₁ as in S; D₂ 'नुतप्यत्. — After 14, N (K_{2.8}
missing) ins.:

312* सेनाग्रं दंशितं भीमसेनं
स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् ।

29

घ्नन्तं चमूमन्तकसंनिकाशं
तदा सती वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-
न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवास्त्रवमतो भिन्नकुम्भा-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ।

[5]

[(L. 1) K₁ भीमवेगं. — (L. 2) K₁ Dn₁ Ds D_{1.8.10}
Ca. d स्वालक्षणं; K₄ शालक्ष्णं; K₅ अलक्ष्यसे; B₃ D₂₋₄
सुलक्षणं; D₉ स्वरक्षणं; G₅ स्वलक्षणं; Cn स्वालक्षणं (as above).
— (L. 3) K₁ D₉ दिव्यालयुक्तम्; K₅ D₂ दिव्यचमूमम् (for
घ्नन्तं चमूमम्). D_{2-6.8} 'वेशं (for 'काशं). — (L. 4) K₄
D₈ अग्निः; Ca. d अग्निः (as above). D₁ वचनं सोमिमानी.
— (L. 7) Dn₂ Ds₄ अमो यथा (for कुम्भैरिवा). K_{1.5}
D_{1.2.9} कुम्भान्यथा भिन्नकुम्भान्वमतः. Ca. d. s cite भिन्नकुम्भान्वमतः.
— (L. 8) K₁ D₂ 'राष्ट्रोनुतप्यत् (D₂ 'त्ये)त्; D₁ 'राष्ट्रान-
तप्यत्.]

15 Ds₄ M (except M₁) om. (hapl.) 15; T₂
reads 15^a in marg. — *) K_{1.4} Ds₂ D_{1.8.9} G₈ गा
इव सं (Ds₂ Ds G₅ om. सं) प्रविश्य; K₅ नागमिव प्रविश्य;
T₁ G_{1.2} गा इव च (G₂ च इव) प्रं; G₈ गज इव संप्रं; G₄
गोसमूहं प्रं. Ca. d. s cite गावः. — *) K_{1.4.5} D₁ T₁
G धार्तराष्ट्रान्; T₂ कौरवाजान्; M₁ कौरवेयान् (for भीम-
रूपो). — *) For S cf. v.l. 12 (G₄ भीमसेनोभिवीक्ष्य).
D₁ 'राष्ट्रो न तं; D₂ 'राष्ट्रोनुतप्यत्.

16 G₈ (hapl.) om. 16-17. — *) Dn₁ सदा भये;
D₇ महाहवे; S (G₈ om.) महाबलो (for महाभये). — *)
B₃ शत्रुगणावं; D₁ शत्रुसंघावं; D₂ शत्रुबलान्मं; T₁ G₁
धार्तराष्ट्रावं (T₁ शत्रुबलावं also, as in text). — *) K₄
प्रतियोत्स्यन्; K₅ B D (except D_{1.9}) अप्रतिमान् (for
प्रतियाद्). — *) K₄ D₂₋₄ S (G₈ om.) विनिघ्नन्; D₁
विमृष्टन्; G₅ अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्).

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १७

तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं

ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।

पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं

परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं

पराङ्मुखं प्रायशोऽष्टयोधम् ।

शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन

*परःशतान्कुलश्चित्रयोधी ।

यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २०

सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु

दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्मृशं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २१

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय

समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

17 Gs om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) K1 Ds सैक्येना-
नेकान्; K4 B Dn Ds Ds-6.10 शैक्येन नागान्; K5 शक्याना-
नेकान्; D1 सैन्येन कायान्; D2 सैवेनिकायान्; D2m.7
शैक्येन कायान्; D3 शैक्येन नागाः; T2 सैन्यान्त्यनेकानि (for
सैन्यानेकान्). Ca.d.s cite शैक्येन. T2 अभितो (for
तरसा). K5 विमर्दयन्; B D2.5.6.10 Cn विगृह्णन्; Ds.4
अवगृह्णन्; D7 M1-2.5 प्रसृजन्; T G1.2.4 विनिघ्नन्; M4
अवसृजन्; Cnp विमृदन् (as in text). — ^b) B (except
Bs) D10 छेत्ता; T2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता). — ^c) S (Gs om.)
छिन्नं (for छिन्दन्). K1 Ds अवसृष्टं; Bs D1 वीरः; Ds T2
G1 M सृष्टं; D10 अतिशूरः; T1 घुष्टं; G2.5 घृष्टं; G4 अवघुष्टं
(for शूरः). — ^d) For S cf. v.l. 12. Ds *राष्ट्रान्वतप्यत्;
D1 as in S; D2 *राष्ट्रोनुतप्येत्.

18 K4 om. 18; K5 (hapl.) om. 18-19. — ^a) G2
ज्वलितेन; Cs ज्वलनेन (as in text). — ^b) T2 G1.2 यदा
(for यथा). B (except Bs) धार्तराष्ट्राः; Dn1 Ds D2.
5-8.10 *घ्नान्; D1 *घ्नं. T G4 M समीक्षेत्. — ^c) T सस्यं
(for पक्वं). — ^d) Ds Cs *सक्तं; M (except M1) *धित्तं;
Ca.d *सिक्तं (as in text).

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) D2 विकलं वै;
Ds.4 विपुलं; D7 विह्वलं वै (for विमुखं). D7 तृपार्तं (for
भयार्तं). — ^b) Ds S नष्टयोधं (T2 *धैर्यं; G1 M2-5
*योधं); Ca.d पृष्टयोधं; Cs as in text. — ^c) D1 S
अस्त्रार्चिषा; Ds.4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा*). T2 *सेनस्य; M
(except M2) *सेनाग्नि (for *सेनेन). — ^d) For S cf.
v.l. 12. T1 G1 युद्धं तदा (by transp.). D1 as in S;
D2 *राष्ट्रोनुतप्येत्. — After 19, M2 reads 22^{ab} (for
the first time), repeating it in its proper place;
M2.s on the other hand read adhy. 58 (om. some

stanzas) after 19.

20 D7.9 om. (hapl.) 20. — ^a) K1 उपासंगानंतरं;
K4 Dn Ds.4 *संगेनाचरन्; K5 B4 D10 Cn *संगानाचरेद्;
B1-2.5 Ds Ds.6 Cs *संगानाचरन् (B1.2.5 *रं); D1
*संगानाहरन्; D2.8 *संगादाहरन्; Gs *संगान्दुर्धरं; G4 Ms
*संगादुर्धरं (Ms *रन्) (for *सङ्गादुद्धरन्). Ca cites उपा-
संगान्. K4 दक्षिणेषु; Ca.s as in text. — ^b) K1 Ds
पारं गता; K4 B1-2.5 Dn Ds D1-4 M1 परंशतान्; K5 पर-
सेनां; B4 Ds.6.10 Cn वरांगानां; T खरं शरं; G1 वरं शरं; G2
M2-5 परं शतं; Gs परान्द्वारान्; G4 परं शरं; G5 परः शतं
(for *परःशतान्). G2 क्षिप्रयोधी. — ^c) Bs D2-4 Gs.4
M1 (inf. lin. as in text) यथा. B1.2.4.5 G1.2 रथ्याग्र्यौ;
Dn1 Ds-6 *ग्र्यान् (for *ग्र्यो). D1 नकुलः; T1 Gs.4
रथिनां (for रथिनः). K1 प्रजेता; Bs T Gs-2 प्रजेता; Ds
Ca.d प्रचेता; M1 प्रचिन्वन् (inf. lin. प्रवेत्ता); Cs प्रचेता
(as in text). — ^d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S;
D2 *राष्ट्रोनुतप्येत्.

21 ^a) Bs दुःखान्वितो (for सुखोचितो). — ^b) K1
सुदीर्घः (for दीर्घः). D1 अशीतः; Cd आशेत; Ca.s अशेत
(as in text). — ^c) K4.5 B D (except D2-4.7)
उद्ध (Bs आव)मन्विषं; T1 Gs आचरेद्यः (Gs *रेद्यत्); G1 M1
(inf. lin.) आचरेद्यदा; G2.4 आचरेद्यदा; Ms स्वनैः; M5
आस्वनेन (for श्वसन्मृशं). — ^d) For S cf. v.l. 12. K5
*राष्ट्रान्वतप्यत्; D1 as in S.

22 T1 G1 read 22-23 after 28; T2 G2.4 M1, after
29; Gs, after 271 — ^a) T1 G1.2.5 पांढवां (for
पार्थिवां). — ^b) K1 Ds समानीता; M2 *दिष्टान्; M3.5
*दिष्टा (for *दिष्टा). K4.5 (inf. lin.) B D (except
D1.7.9) सूतः; T2 योधाः; Gs शूराः; M2 धीमान्; M3-5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो
 दृष्ट्वा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
 शिशुन्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा-
 न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
 त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २३
 यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं
 सुवर्णतारं रथमाततायी ।
 दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
 शिरांसि राज्ञां क्षेप्यते मार्गणौघैः ॥ २४
 महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
 विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।

सर्वा दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २५
 हीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
 महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 गान्धारिमाछंस्तुमुले क्षिप्रकारी
 क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
 यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-
 ञ्शूरान्कृतास्त्रात्रययुद्धकोविदान् ।
 आशीविषान्धोरविषानिवायत-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २७
 यदाभिमन्युः परवीरघाती
 शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

C. 5. 1840
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

धीराः (for वीराः). — *) K₄ रथैः शुभ्रैः; D_{1.2} रथैश्चित्रैः; S रथैरथैः (G₁ रथैः सुतान्; G₅ यदा रथैः). D_{n2} D₈ सैन्यमध्ये द्रवन्तो; D₁ G₅ द्रवते; G₁ सम्यगभिद्रु; G₃ द्रवन्ति. — *) K₅ अलंतं; D₁ तदा (for पश्चात्). D₈ तप्यति; G₁ तप्यते. T₁ G_{1.5} मंदबुद्धिः (for धार्तराष्ट्रः).
 23 For sequence of T G_{1.2.4.5} M₁, cf. v.l. 22.
 — *) T₂ शूरान्कृतास्त्रान्. G₃ शिशुप्रकाशानशिशुप्रकाशान्.
 — *) K₁ D₈ T₂ पञ्च वीरान्. — *) K₁ D_{1.2.3} T₂ G₃ त्यक्तप्राणान्. K_{1.5} D_{1.2.3} कैकयान्; K₄ B D_n D₈ D_{3.5-7.10} कौरवान् (for केकयान्). D₄ कौरवाणां द्रवन्तः; G₃ केकयान्प्राद्रवन्तः. C₅ cites आद्रवन्तः. — *) For S cf. v.l. 12. D₁ as in S; D₂ राष्ट्रोऽनुतप्येत्.

24 G₃ (hapl.) om. 24-27. — *) K₅ गतोद्वाहम्; D₂ कृतोद्वाहम्. D₁ यदा कुद्धेद्वाहनकूजनार्थं; T G_{1.2} M₁ यदा (G_{1.2} था) शक्रो दानवानां जया (T₂ वधा)र्थं; G₄ यदा वीरोद्वाहविकूजनार्थं; G₅ यथा शक्रो दानवनाशनार्थं; M₂₋₅ यदा शरोद्वाहविकूजनाक्षं. Ca. d cite गतोद्वाहं and अकूजनाक्षं (as in text). C₅ गतोद्वाहः अकूजनाक्षः. — *) S उत्तमाश्वैः (M₂₋₅ श्वैः); Ca. d आततायी (as in text). G₄ सुयुक्तमश्वैः शबलैर्हयोत्तमैः. — *) D_n क्षातैर्युक्तं; D_{1.2} क्षात्वा युक्तः (for दान्तैर्युक्तं). Ca. d cite क्षातैः; C_{n.s.ap} दातैः (as in text). — *) K₁ D_{2.3.5} G₅ क्षेप्यति; D₁ छेत्स्यति; G₄ क्षिप्यते (for क्षेप्यते).

25 G₃ om. 25 (cf. v.l. 24). T G_{1.4.5} M₁ transp. 25 and 26. — *) D₁₀ M₁ रणे; T G (G₃ om.) हवे (for भवे). K₁ D_{8.9} संप्रवृद्धे. — *) D_{n2} D₈ विवर्तमाने; T₂ निवर्तमानं; G_{2.4} M (except M₂) निवर्तमानं;

Ca. d. s as in text. M (except M₁) समये (for रं).
 — *) K₁ D_{8.9} M₂₋₅ Cd. s पूर्वा दिशं; K₅ B_{2.4} D_n D₈ D_{3.4.7.10} T G (G₃ om.) M₁ सर्वा दिशः. Ca. d cites पूर्वा. K₄ D_{5.6} संतपन्तं. — *) For S cf. v.l. 12. D₂ राष्ट्रोऽनुतप्येत्.

26 G₃ om. 26 (cf. v.l. 24). T G_{1.4.5} M₁ transp. 25 and 26. — *) K₄ B D (except D₂ D_{1.2.3}) Cap निषेधो; Ca. d निषेधो (as in text). M₁ सत्ववेदी (for सत्यवादी). — *) D₇ M_{2.5} सत्यं; M₄ सत्व (for सर्वं). — *) K₁ D₈ D₃ C₅ गांधारम्. K_{1.4} D_n D₈ D_{2-3.5} अच्छेन्; T₂ आरात्; G₂ M_{2.4} आच्छेत्; all comm. आच्छेन् (as in text). D₁ गांधारिगर्भं; D₉ गांधाराथैः (for गान्धारिमाछन्). A few MSS. तुमहे. — *) B₃ राजन्; D₂ शूरान्; D₈ जनः; T₂ राज्ञां; Ca. d जनान् (as in text). S (G₃ om.) सपत्नान् (for तरस्वी).

27 G₃ om. 27 (cf. v.l. 24). G₁ reads 27 after 32; G₅, after 28. — *) T दृढः; G_{1.4} M₂₋₅ अथ; G₂ दृत्; M₁ ऋजु (for रथ). — *) D₂ क्रोधं (for घोरं). T₂ इह (for इव). K₁ आयतान्; D₂ आपतन्; S (except M₂; G₃ om.) आगतान्; Ca. d. s आयतः (as in text). — *) For S cf. v.l. 12. K₅ राष्ट्रान्तस्यात्; D₂ राष्ट्रोऽनुतप्येत्. — After 27, G₅ reads 22-23.

28 D₁₀ G_{1.5} transp. 28 and 29. — *) T₂ हंता G_{2.3} हारी (for वाती). — *) T₂ प्रहर्षन्; G₅ अतिवर्षन् (for अभिव). — *) For S cf. v.l. 12. D₂ राष्ट्रोऽनुतप्येत्. — After 28, T₁ G₁ read 22-23, while G₅ reads 27.

C. 5. 1840
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्सैन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३०
बृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्सैन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-

ञ्जिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
कुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनुशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनुशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डुवार्यं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्वीर्यमि ॥ ३५

29 Ks (hapl.) om. 29. D10 G1.5 transp. 28 and 29; Dn2 Ds transp. 29 and 30. — ^b) K4 B (except B2) Dn Ds Dr उत्पतंतं; Ds आतपंतं; T2 असंतं (for आपतन्तम्). — ^c) For S cf. v.l. 12. D2 'राष्ट्रो-
नुतप्येत्. — After 29; T2 G2.4 M1 read 27-28.

30 K1 reads 30 in marg. more K4 (hapl.) om. 30-31; G2 (hapl.) om. 30. Dn2 Ds transp. 29 and 30. — ^a) K1.5 Ds.10 'तमा; T2 Gs 'रथा (for 'तरा). — ^b) T G1 M2.4.5 सर्व; G2-5 M1.8 सर्व (for सिंह). In Malayalam, प and व are difficult to distinguish. — ^c) S (G2 om.) 'राष्ट्रस्य सैन्यं (Gs सैन्यान्). — ^d) For S cf. v.l. 12. D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

31 K4 om. 31 (cf. v.l. 30). Gs transp. 31 and 32. — ^b) D1 वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्). D1 अति; D2 G4 परि; Ds.4 अति (for अभि). — ^c) K1 Ds Ds.6.8 Gs द्रष्टारो; D1.2 T1 G1.2.4.5 M द्रष्टा (for द्रष्टारौ). K1 B2.4 Ds Ds.6.8 'राष्ट्राः सैन्याः (B2.4 Ds.6 'न्यान्); D1.2 'राष्ट्रः स्वसैन्ये (D2 'न्यै); T1 G M 'राष्ट्रस्य सैन्यं (Gs सैन्याः) (for 'राष्ट्रान्सैन्यान्). T2 यदा असंतौ कुरुराजसैन्यं. — ^d) For S cf. v.l. 12. D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

32 G2 (hapl.) om. 32-33. Gs transp. 31 and 32. — ^a) D2 प्रच्छिदन्; T1 G1.4 विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्). — ^d) For S cf. v.l. 12. D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्. — After

32, G1 reads 27.

33 G2 om. 33 (cf. v.l. 32). D2 (hapl.) om. 33. — ^a) K1 Ds G4 'हंता (for 'घाती). — ^b) K4 Dn1 Ds-7 मर्मान्तरे; Ks (inf. lin.) Ds मदंतरे; B Dn2 Cn ममत्तरे; D1 रणांतरे; Ds.4 सहोत्तरः (see below); D10 महारणे; S (G2 om.) कर्मान्तरे (for मर्मान्तरे). ☞ Cn: सहोत्तर इति आधुनिकाः पठन्ति। ☞ Ks प्रविष्टं; D7.3 T2 G1.3.4 M1.5 प्रविष्टः; T1 Gs Ms प्रवेष्टः (for प्रवेष्टा). — ^c) Catalectic! K1 D1.3.9 T1 G1 M1 मत्स्यैश्च; Gs.4 मात्स्यैश्च; Ms.4 मात्स्यैः (for मत्स्यैः). K1 Ds.9 सुनुशंसरूपैः. — ^d) For S cf. v.l. 12.

34 ^a) K1.5 Ds मत्स्यं; K4 B Dn Ds D2.5.8.10 मात्स्यं; D1 च मात्स्यं; Ds.4 मत्स्यस्य; T2 G2.5 M1.8.4 मात्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्). T1 G1 यदा श्रेष्ठं मात्स्यम् (for ज्येष्ठं मात्स्यानाम्). K1.5 B Dn Ds D2-4.7-10 अनुशंसार्यरूपं; Ds.6 अनुशंसमार्यरूपं (for अनुशंसरूपं). — ^b) Ds G2.8 रथिनां (for 'नं). — ^c) K1 Ds.9 यदा द्रष्टारो; Gs यदृष्टा (for यदा द्रष्टा). D1 S दंशितं पाण्डुवार्यं (G2 पाण्डवा दंसितार्थं); Ds.4 दंशितं पाण्डुवार्यं. — ^d) For S cf. v.l. 12. D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

35 S transp. 35 and 36. — ^a) Dr प्रवहे (for प्रवीरे). S ह(T1 G1 ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे. — ^b) K1.4.5 B Dn Ds Ds-7.9 स(Dr ह्यु)त्तमे शांतनूजे; D1

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्मीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्वन्नथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३६
यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके
वृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्यै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७
यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवनिष्ठुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३८

हीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीवृष्णिर्सिंहः ॥ ३९
ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नस्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०
यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्छरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ४१

C. 5. 1554
B. 5. 48. 48
K. 5. 48. 48

शतनूजे महारमनि; Ds. 4 शतनोर्वै तनूजे; S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शतनूजे). — °) Bs बाध°; T1 G1-8.5 M धर्व°; G4 प्रहर्ष° (for धार°). — °) Ds पुरः सर्वे; Gs निःसंशयं; Gs न संशयं; G4.5 M (except M2) न संशयः (for असंशयं).

36 S transp. 35 and 36. — °) T1 Gs. 4 रथिनं (for 'नः'). G1.5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्). — °) Ds अनुयातो; Ds. 4 (m as in text) अभिजातो (for अभियाता). G4 अवरोधी; Ca. d वरूथी (as in text). G1.5 भीष्मस्य हंता परवीरापहारी. — °) K1 Ds. 9 T1 G1.5 अस्त्रै (for हयैर). D1.5 एव मृद्वन्; D2 अवमर्दन्; T1 G1.5 अभिमृद्वन्. D1 T1 G1 रथौघं. — °) For S of. v.l. 12. M अथो (for तदा). D2 'राष्ट्रोनुतप्यत्.

37 °) Ks Dn1 Ds Ds-4 Gs संजयानाम्. — °) Ds नादयंतं; Ds S वर्तमानं (for रोचमानम्). — °) Ds Ms-5 शस्त्रं; Cs अस्त्रं (as in text). Ds ह्यस्त्रै; Gs तस्त्रै; Cs यस्त्रै (as in text). Ds. 4 दिव्यम्; S (except Gs) घोरम् (for गुह्यम्). — °) S तप्यत् (G4 °प्य)ते.

38 Ds transp. 38 and 39. — °) K4.5 B Dn Ds Ds-8.10 परामृद्वन्; D1 M2 परावपन्; Gs परास्तपन्; Gs परापतन्; M1 (inf. lin.) 8-5 परान्वपन् (for पराभवन्). — °) K1 D1 Gs रथे (for रणे). T2m अभिघाती; Gs अभिहंता; Ms-5 अप (M4 inf. lin. अभि)याता. — °) For S of. v.l. 12. D1 as in S; D2 'राष्ट्रोनुतप्यत्.

39 Ds transp. 38 and 39. — °) K1 D1 transp. मनीषी and मनस्वी. T1 G1.5 कृतास्त्रः (for मनस्वी). — °) K4 Ds. 6.9 G4 om. स. Gs यो (for स). Ds2 Ds

मामकानां; Cs सोमकानां (as in text). — °) D1 M2 om. तं. T1 G M1.8-5 नः (G1 वः) (for तं). K1 Ds सहेयुः. — °) K4 ह्येषां; Gs. 4 एषां (for येषां). — After 39, Ds ins. 313*, omitting lines 3-4.

40 °) K1 D1 ब्रूयाच्च मा (D1 तं); K4 Dn Ds Ds-8.8.10 Ca. s इदं च ब्रूया; Ks B D1 Gs ब्रूयाच्चै (Ks Gs 'चै)नं (D1 'वं) (for ब्रूयाच्च मा). Cd cites इदं च ब्रूयात्. Ds. 9 T G (except Gs) मां (for मा). K4.5 Dn Ds D1.8-8.10 Ca. d. s मा (Ds मां) (for प्र). — °) K1 Ds T1 G (except Gs. 5) रणस्थं (for रथ°). — °) T1 G M वृ (G4 शृ)णुयां सात्यकिं वै (G1.5 वा; Gs च); T2 सात्यकिं कालकल्पं; Ca प्रवृणीमः सात्यकिं. Cd. s cite प्रवृणीमः. — °) Ds 'भये; T1 'भयं (for 'बलं). — B Dn Ds Ds-8.10 (marg.) ins. after 40: Ds (om. lines 3-4), after 39:

313* महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नस्ता तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ।

41 K4 Ds om. 41. — °) Ds प्रवरो (for अधिपो). — D4 om. 41^b-42^a. — °) Ks अतिवर्षन्; T2 G1-4 अभिवर्षन्; Gs M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्). — °) K1 प्रच्छादयंस्तान्; T2 उत्सादयिष्यन्; Gs संछादयिष्यन्. G1.2 Ms. 4 'जालेन योधान्; Gs 'जालेन योन्तस; Gs 'जालै-नरौघान्. B Dn Ds Ds. 5-7.10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योध-मुख्यान्. — °) For S of. v.l. 12. D1.2 'राष्ट्रोनु (D1 'द्रो न)तप्यत् (D2 °प्य)त्.

C. 5. 1835
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्रे ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा
भिन्धाद्विरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तेरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेवै सुयोधन-

स्तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौन्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

42 Ks D4 (cf. v.l. 41) om. 42^a. — ^a) M न कुरुते (for कुरुते). — 42^b = 43^a. — ^c) Dn 'सिंहस्य वै; G4 सिंहस्येव. — ^d) K4.5 D (except Ds D1) Cs संवेष्टते. K1.5 D7-10 अस्माद्र (K1.5 D8 'त्र)णाग्रे; S तद्भयेन.

43 43^a = 42^b. — Ks om. from 43^b up to 54^a. — ^b) Ds G2 सिंरि. D1 संहरन्. S चापि (for सर्व). — ^c) Ds शस्त्रे; Ms-5 अस्त्रे: (for अस्त्रे). Bs क्षीप्रहस्तो; D1.2 S चित्र (Gs शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो). — ^d) K1 Ds S अवभाति; D2 आविभाति.

44 Ks om. 44 (cf. v.l. 43). — ^a) K4 Dn Ds.6.8.10 Cnp श्लक्ष्णः; Ca.d.n.s सूक्ष्मः (as in text). Gs M1.2 यावदस्य (for यादवस्य)! — ^b) K1(m as in text) आस्त्रेयाणां; Dn1 Ds अस्त्रैर्योगः; D1.2 शस्त्रे योगः; T1 G1.3.5 अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोगः; Cs अस्त्रे योगः (as in text). Ca.d cite योगः. S योभूत्; Ca.d.s भूयान् (as in text). — ^c) D7.9 G4 तथाविधं; Cs as in text. — ^d) D1.2 अन्युपेतः; G4 तैरुपैति; Cs as in text.

45 Ks om. 45 (cf. v.l. 43). — ^a) D7 G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). K4 B Dn Ds Ds-8.10 धार्तराष्ट्रः; D1 वा दुरात्मा; T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधनः). — ^d) = 46^d. Ds.4 अकृतात्मः (for अकृतात्मा). G1.5 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतपस्यत्.

46 Ks (cf. v.l. 43) Ds om. 46. — ^a) K4 Ds1

Ds.4.8 T2 G2.8 Ms-5 यथा (for यदा). Gs रथस्थं. D1.2.7 T2 मणिहेम (by transp.); T1 G1.5 मेघसमं; G2-4 M मणिमेघं. — ^b) D2 कपि (for वानर). G4 अग्र्यं (for उग्रम्). — ^c) G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D7 रथं; T1 रणं (for रणे). T1 संयुगं; T2 G4 संगतं (G4 'ते); G1-3.5 M1.8.4 संयुतं (for संयतं). K4 B Dn Ds Ds-6.10 दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन. — 46^d = 45^d.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 43). — ^a) Ds T1 G1.3.5 'निर्घोष' (for 'निष्पेष'). — ^b) K1 Ds 'निर्घोष' (for 'निष्पेष'). — ^c) T G M1 महाहवे (for 'रणे'). Gs यो (for मया). — ^d) K4 D1-6.8 गाण्डीवशब्दं; Bs.4 Dn Ds D7.10 स गाण्डिवस्य (for गाण्डीवस्य). K1 S (except M2-5) श्रोष्यते.

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 43). — ^a) T G (except Gs) यदा (for तदा). — ^b) K4 Ds-8 S (except M2.4.5) तदा; Ca.d तप्ता (as in text). D1 संतपस्यते (for तप्ता युद्धे). — ^c) T G1-3 Ms द्रष्टा (for दृष्ट्वा). K4 B (except Bs) Dn Ds Ds-8.10 बाणवर्षा (Ds 'भयां)धकारे; D1 'वृतांधकारं; Gs 'वर्षांधकारः. — ^d) K1 Ds प्रसजन्तं; Dn1 D1 प्रभज्यन्ते; S (except G4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं).

49 Ks om. 49 (cf. v.l. 43). — ^a) K1 Ds Gs उच्चर (Gs 'लं)तीव विद्युत्; K4 B Dn Ds Ds-8.10 उच्च (Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंघा-

न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।

नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०

यदा मन्दः परवाणान्विमुक्ता-

न्ममेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ।

तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्धुरग्रै-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१

यदा विपाठा मञ्जुजविप्रमुक्ता

द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।

प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२

यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो

महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।

शरैर्हतान्पातितान्श्चैव रङ्गे

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३

पदातिसंघान्नथसंघान्समन्ता-

द्वयात्ताननः काल इवाततेषुः ।

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

‘द्ध’रतः सुभीमान्; T₁ G₈ उच्चरंती च विद्युत्. — After 49^a, K₄ B D (except D_{1.2.9}) ins.:

314* विद्युत्फुल्लिङ्गानिव घोररूपान्,
and om. 49^d. — ^b) K₁ D₉ सुशीघ्रगान्; K₄ B Dn Ds
Ds-8.10 सहस्रगान्; T₁ उत्साहगान्; T₂ उत्साहगान्; G_{1.8.8}
उत्साहगान्; G₂ Ms-8 उत्साहगान्; G₄ सा शिजिनी; M_{1.2}
गांडीवागान् (for सहस्रगान्). K₄ Dn₁ द्विषतः (for ‘तां’).
K₁ D₉ मामकेषून्; K₄ B Dn Ds D_{1-8.10} संगरेषु (for
संगमेषु). — ^c) T₂ G_{8.4} वर्मभिदो. K₁ D_{1.2.9} दह-
न्परान्; K₄ B Dn Ds Ds-8 सुपुंस्वान्; D₁₀ बहुन्परान्; T₂
वमंछरान्; G₅ परांछरान्; M₂ न मत्परान्; Ms-8 नमच्छरान्
(for वमेच्छरान्). — ^d) For S cf. v.l. 12. K₄ B Dn
Ds Ds-8.10, which ins. 314* after 49^a, om. 49^d. D₂
‘राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 43). — ^a) G₅ रणं (for
ज्यां). — ^b) K₄ B D (except D_{1.9}) G₈ आपततः (for
पततः). — ^c) K₄ B_{2.5} Dn Ds Ds-8.10 हयान्गजान्; D₂
B_{1.8.4} राजान्हयान् (for नागान्हयान्). S रथिनः (for
वर्मिणः). — ^d) For S cf. v.l. 12. G₂ om. 50^d. D₂
‘राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

51 K₅ om. 51 (cf. v.l. 43); D_{2.4} om. 51-52.
— ^a) D₂ द्रष्टा (for मन्दः), and परं (for पर-). — ^b) S
महेषुभिः (for ममेषुभिः). K₄ B Ds. 6.8 क्रियं; Ds₂ D₇
G_{8.4} M₂ ह्रीयं (for ह्रियं). — ^c) K₁ तिर्यक् द्विधा; K₄
B Dn₂ Ds-8.10 तिर्यग्विध्यत् (K₄ ‘व्यन्’); Dn₁ तिर्य-
ग्विध्य; Ds D_{2.9} G₄ तिर्यग्विधा; D₁ T₂ G_{2.8.8} M
(except M₁) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्वान्). Dn₁
Ms. 4 छिद्यं; T₁ भिद्यं (for छिद्यं). K₁ D_{7.9} धुराग्रैः;
K₄ B Dn Ds D_{1.2.5.8.10} पृषत्कैः; G₂ धुराग्रैः; G₄ M

धुरैश्च (for धुराग्रैः). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂
‘राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

52 K₅ Ds. 4 om. 52 (cf. v.l. 43, 51). K₁ transp.
52 and 53. — ^a) K₁ गांडिवविप्रमुक्ताः; Ds मञ्जुज-
विप्रकीर्णाः; Ds. 8 ‘विप्रमुक्ताः; Ds गांडिवं. S om. मद्.
— ^b) D_{1.2} महानगां; G₅ महीधरां (for महीरुहां).
— ^c) K₄ B Dn₂ Ds Ds-8.10 Ca. d. n प्रचेतारः; G₅
प्राप्तोत्तराः (for प्रच्छेत्तारः). K₁ D₉ स्रोत्तमांगानि; T G
M₁ चोत्तं; Ms-8 स्रोत्तं (for उत्तमां). K₁ D₉ नृणां (for
यूनां). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ धार्तराष्ट्रोनुतप्स्यात्.

53 K₅ om. 53 (cf. v.l. 43). K₁ transp. 52 and
53 (cf. v.l. 52). — ^a) D₂ पततः स्यन्दनेन; S घृतराष्ट्रस्य
पुत्रो. — D₄ om. 53^{bed} and line 1 of 315*. — ^b) D₈
महागजस्याश्वगतान्. T G_{1.8-8} च हतान्; G₂ M च हतान्
(Ms om. च) (for अश्वगतान्). B_{1.2.4.5} Dn D_{4.8}
सुयोधनान्; B₈ Ds सुयोधान्; Ds. 6 S स्वयो (or ‘यौ’) धान्
(G₈ ‘यूथान्’) (for च योधान्). — ^c) K_{1.4} D_{1.2.5.8.8}
T₁ G (except G₈) पतितान् (for पातितान्). K₄ चापि;
S एव (for चैव). M₂ संघे (for रङ्गे). — ^d) For S cf.
v.l. 12. D₂ धार्तराष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 53, K_{1.4} B D
(except D₉; D_{2.3} marg. sec. m.; D₄ om. line 1) ins.:

315* असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य

यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।

अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K₅ om. 54^a (cf. v.l. 43). — ^a) K₁ D₉ यदाश्च
(for पदातिं). K₄ Ds. 4 अ (D_{2.4} र)थ सैन्यसंघान् (for
रथसंघान्समन्तात्). D₂ यदा रथान्गजसंघान्समन्तात्; S
यदा (T₂ G_{8.4} ‘था’) भिसार्याथ च (T₂ ‘सायैव तु’) सैन्यसंघान्.

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।

प्रजापतेः कर्म यथार्धनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाश्र्वजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्ष्य्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्धर्तयन् दस्युसंघान्समेता-
न् प्रवर्तयन् युगमन्ययुगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तस्मा धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
अष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— ^b) D₇ आयतेषु; T₁ G₄ M₁ आगतेषु; T₂ G_{1-3.5} आहवेषु; M_{2.4} अंततेषु; M₅ अंतकेषु; Ca. d आततेषु: (as in text). — ^a) T₁ G₅ तप्स्यते.

55 D₉ om. 55. — ^a) K_{4.5} संपततो. — ^b) K_{4.5} D₁₀ रथव्रजान्; D₁ रथध्वजं; D₂ रजध्वस्तं; G₁ रजाध्वजं; M₂ रजोध्वगं; C₅ रजोध्वस्तं (as in text). K₅ पाण्डवेन; D₈ D_{5.6} गांडीविना; Ca गाण्डिवेन (as in text). K₁ अवकृत्तान्; K₅ उपकृत्तान्; B Dn D₈ D_{5-8.10} Cn प्रकृत्तं (Dn₁ अप्रवृत्तं); D₁ अपकृत्तं; T₁ G_{1.5} अथ कृत्तं; G_{8.4} M (except M₄) अवकृत्तं; Ca. d. s अपकृत्तम् (as in text). — ^c) K_{1.4.5} D_{1.2} M (except M₁) तुमुलं (K₁ 'ले'); Ca स्वबलं (as in text). K_{1.4.5} D_{1.2} 'गाढं'; T₂ 'मूढः' (for 'मूढं'). — ^d) K₅ तदा पश्चात्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्य (T₂ M₅ 'प्स्ये')त्.

56 ^a) K₅ कांदिशिकं; D₁ केचिदूतं; Ca. d कांदिग्भूते. D₈ विसर्गं (for 'संज्ञं'). — ^c) K_{4.5} D_{1.2.7.9} हतप्रवीराश्च नरैः; B₈ हताग्रवीराश्चनरैः; Dn₁ हतांश्च वीरांश्च नरैः; D_{8.4} रथाश्ववीराग्र्यनरैः; D₈ हतस्ववीराग्र्यनरैः; S हताश्वनागैर्द्र-पदातिसंदनं.

57 ^a) T₁ मया स्वरं; G₈ आर्तस्वनं. — ^b) T₁ G_{1.5} M₁ विशीर्णः; M₂₋₅ प्रकीर्णः (for विकीर्णः). Ca. d cite विकीर्णः. B₂ 'सवथं'; G₁ 'संकुलं' (for 'संघम्'). — ^c) S कालस्य वै; Ca. d प्रजापतेः (as in text). K₅ B_{1.4.5} Dn₂ D_{8-6.10} M₂ यथार्थनिः; B₃ यथार्हनिश्चितं; D₁ G₈ पथावनि- (G₈ 'ति')ष्ठितं; D₂ यथापि नष्टं; D₇ यथार्थतिष्ठतं; T₁ G₁ यथातिनिः; T₂ G_{2.4} M_{1.3-5} यथा च निः; G₅ यथातिनिष्ठुरं. — ^d) K₁ B₃ T₂ तदा द्रष्टा; D₉ द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा).

B D (except D_{1.7.9}) T₂ G₄ तप्स्यति. K_{1.5} B₈ D₈ D_{1.2.7-10} मंदचेताः; K₄ D₆ मूढचेताः (for मन्दबुद्धिः). T₁ G_{1.5} तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्.

58 ^a) B₂ D₇ G₄ M₂ यथा (for यदा). D₁ G₅ रथं (for रथे). D₆ G₄ गांडीवं. — ^b) B₃ हयं (for हयान्). — After 58^{ab}, K₅ ins. a variant of 47:

316* यदा मूर्ख्यां मूलनिःशेषमुग्रं

महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।

दोधूयमानस्य महारणे मया

गाञ्जीवनादं श्रोष्यते मन्दबुद्धिः ।

— ^a) G M₁ शंखं (for मां च). — ^d) K₅ B D_{5-7.10} T G_{1.4.5} M₁ दृष्ट्वा; D_{8.4} द्रष्टारो (for द्रष्टा). T₁ G₈ अतप्स्यत् (for युद्धे). D_{8.4} धार्तराष्ट्राः. K₁ D₉ समंतात्; Dn D₈ D₇ अन्वतप्स्यत्; D₁ समेतं; D₂ अनुतप्स्येत्; D_{8.4} समेताः; T₂ समेत्य (for समेतान्).

59 ^a) G₈ उद्धर्तयिष्यन्; Ca. d as in text. D_{8.4} अश्वं; Ca. s दस्युं (as in text). Cd cites दस्यून्. K_{1.4} B_{1.3.4} D_{1-4.7.9} Ca परेषां (for समेतान्). — ^b) S प्र (M₃₋₅ प्रा)वर्तयिष्यन्; C₅ प्रवर्तयन् (as in text). B₂ युगपद्वै युगांतं; D₁ तद्युगपद्युगांतं; S युगपद्युगांतं; Ca. d युगमन्ययुगान्ते (as in text). C₅ cites युगांतं. — ^d) T₁ असौ तप्स्यति; T₂ G₈ M अथो तप्स्यन् (T₂ 'प्स्येत्'; G₈ M₂ 'प्स्यत्'; M₅ 'प्स्यात्'); G_{1.2.5} असौ तप्स्यन्; G₄ तदातप्स्यन् (for तदा तस्मा). Ca. d cite तस्मा. Dn₁ D₈ D_{5.6.8} धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; D_{8.4} S (except T₁) धृतराष्ट्रस्य (G₈ om. स) पुत्रः.

60 ^a) K₅ D₇ T₂ M सह भ्रात्रा (K₅ 'त्रा वै'); B Dn

दर्पस्थान्ते विहिते वेपमानः
 पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
 पूर्वान्ने मां कृतजप्यं कदाचि-
 द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
 कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
 योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
 इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
 पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
 पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
 वज्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
 दसिन्धुद्वे वासुदेवं सहायम् ।
 स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
 मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मै ॥ ६३
 अयुध्यमानो मनसापि यस्य
 जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।

ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
 न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
 स बाहुभ्यां सागरमुत्तिरीर्षे-
 न्महोदधिं सलिलस्याग्रमेयम् ।
 तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
 गिरिं य इच्छेत् तलेन भेतुं
 शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
 तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
 न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
 अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
 चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।
 हरेर्देवानाममृतं प्रसह्य
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
 यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
 मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।

C. 5. 1881
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

Ds D2-6.8 सभ्राता वै (D2 om. वै) (for सहभ्राता). K4 स सहसैन्यैः सपुत्रैः; K5 B D (except D9) S (except T2 G4) सहसैन्यः समृत्यो (K5 D2.7.10 T1 G1-3.5 M सपुत्रो). — 5) T G1-3 M तेजाः; G5 वीर्यः (for चैतः). — 6) K1 Ds निहितो; K4 B1.2.4.5 Dn2 D8-6.9.10 निहतो; B8 Dn1 Ds Gs विहतो; D2 विहितो (for विहिते). G2 om. विहिते. K5 वेपमानश्च; T G1.5 वेपमानः कृतज्ञः (for विहिते वेपमानः). — 7) D1.2.7 तप्स्यते.

61 6) K5 मे; M (except M1) मा (for मां). G5 जप्यः (for जप्यं). — K5 om. 61^{6d}. — 7) Dn1 T1 G1.5 M (except M1) मनोज्ञः. — 8) D2 तं; D3.4 तत् (for ते).

62 6) T2 वरुणो (for वा ते). K4 B8 Ds D5.8 Ca हरिमान् (Ds2 मत्); D1.2 हरिभिर; T2 G3.4 हरिर्वा (for हरिवान्). K5 D8.4.10 इन्द्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात्. — 7) K5 हर्षात्पातु; D3.4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु). T2 G4.5 M8-5 om. अरीन्! G2 विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्).

63 6) T1 G1 धर्मः; G8 वै (for मे). — 7) D2 मन्यध्वं (for मन्ये चैतद्). K1.4.5 D1.7.8 S चाहं (for चैतद्). K1.4 सहितं; K5 D7.9 सहितो; D1.2 संमतं; T1 G1 विदितो; T2 विहिते; G2 विहितो; G4 परमं; Cd संहितं (for विहितं). G4 दैवतं (for दैवतैर्). K1.5 D7.9 च;

K4 तैः; D1.2 मां (for मे).

64 6) S बलं (for जयं). G5 रक्षेत् (for नन्देत्). — 7) Dn D10 एवं (for ध्रुवं). K1 B8 Dn2 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्). — 8) D6 सहेंद्रः; G8 सर्वान् (for सेन्द्रान्).

65 6) K4 उत्तिरीर्षुः. — 7) Ds2 महोदयं; T1 G2.4 महानिधिं; Ca. d. 8 महोदधिं (as in text). — 8) K1 S ओजः; K5 D10 ऊर्जं (for तेजः). M1 वीरं (for शूरं). — 65^d = 67^d.

66 6) B Dn Ds D10 G2-4 इच्छेत् (for इच्छेत). T2 इच्छेत यः पाणितलेन भेतुं. — 7) B8 सहसा (for सनखो). K1 D2 T2 G2.4 विशीर्यते; Ds D5.6.8 विदीर्येत्. — 8) Dn1 वापि (for चापि). D1.7 च (for तु). G4 transp. स and तु.

67 6) K1 D8.4 S transp. चन्द्रं and सूर्यं. K1 D8.4 निवारयति; K4 B रयेच्च; Dn2 D5.6 रयेत्तत्; T2 निपातयेच्च; G M निपातये (G5 ची)त. — 7) D9 हरेच्च देवादमृतं प्रसह्य. — 8) = 65^d. D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो).

68 6) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 म्); K5 T G8.4 भोजयान् (for भोजयाम्). — 7) T1 G2-4 उत्सायं (for उत्साद्य). K1.4.5 B D (except D1) राज्ञः (for राज्ञां). K1 D9 विषयं वै; B Dn Ds D2-3.10 समरे (for

C. 5. 1861
B. 5. 48, 74
K. 5. 48, 74

उवाह भार्या यशसा ज्वलन्ती
यस्यां जज्ञे रौक्मिणो यो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नमजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।

वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्भलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास स्वस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतर्षीं
दोभ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राण्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषयं). T₂ G₂. 4 प्रगृह्य (for °सह्य). — D₄ om. from प्रसह्य up to नमजितः (in 69^b).

69 D₄ om. up to नमजितः in 69^b (cf. v.l. 68). — ^a) D₅ स्वयं; D₁ अथो (for अयं). Dn₁ D₁ S गांधारी (D₁ G₂. 4 °रि); D₈ °रा: (for °रान्). S (T₂ marg.) यशसा (T₂ orig. च वशां) (for तरसा). K₅ संप्रसह्य; Dn₁ स मथ्य; D₁ प्रमथ्य; S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य). — ^b) G₂ समग्रान् (for समग्रान्). — ^c) D₁ युद्धे; D₂. 4 बद्धा; Ca. d. s बद्धं (as in text). D₂ विनदन्; D₂ T₂ G₂. 4 M निनदन्तं; G₂ निनदं (for विनदन्तं). D₁ G₂ M (except M₂) प्रगृह्य (D₁ M₁. 4 [both latter *inf. lin.*] प्रसह्य as in text); D₂ अश्वमथ्य. — ^d) K₁ D₉ सुदर्शनं यं; K₄. 5 Dn₁ D₅ D₁. 5. 8. 3 G₂ Ca. d. n. s सुदर्शनं; B₂ Dn₁ D₁₀ सुदर्शनं वै; D₂ यज्ञसार्थं (for सुदर्शनीयं). K₁ D₂. 7 S (except T₂ M₁. 2) ललाम; Ca. d. s as in text.

70 ^a) K₁. 4 D₂. 3. 9 Cnp कपाटे निजघान; K₅ कंटे नि; Dn D₂-5. 10 कपाटेन जघान; G₂ कवाटेन जघान. Ca. d. s eite कपाटे. T₁ G₁. 5 पौडान्; T₂ G₂-4 M पाण्डवान् (for पाण्ड्यं). — ^b) Dn₁ D₂ कलिङ्गं. K₄ दंतकूले; Dn₁ D₅ °कूटे; D₁ संकुरुन्; D₂ G₁. 4 दंतवक्रं; T G₂. 3. 5 दंतवक्रे; M₁ (*inf. lin.*). 3. 4 °कूरे (M₁ orig. °वक्त्रे); all comm. दन्तकूरे (as in text). — ^c) K₄. 5 D₁-7 Ca. d. n अनाथा (for विनाथा). — ^d) M (except M₅) सा चाराणसी (for वारा°).

71 ^a) K₄ D₂ यं वै; B (except B₂) Dn D₂-8. 10 T₂ G₂. 3. 5 अयं स (T₂ G₂ om. स); T₁ G₁ यस्मिन् (for यं

स). K₅ योसायुद्धे; D₁ योसायुद्धे; M (except M₁) यं लोकोयं (for यं स युद्धे). D₂ [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर). T G₁. 4 अजय्यं. — ^b) K₄. 5 B D (except D₉) तमेकं (for एकं). — G₂ (hapl.) om. 71^a-73^b. — ^c) K₄. 5 B Dn₁ D₅ D₂. 6. 8. 10 T₁ G₂ वेगेनेव; D₁. 2. 7 बलेन; D₉ T₂ G₁. 3. 4 M वेगेन (for वेगेनेव). Cn cites वेगेन. S (G₂ om.) अभिहलेव (M₂ °लैव; M₄ °त्यप); Ca. d. s अभिहत्य (as in text). K₄ कुंभे; Dn₁ कुंभं; D₂ Ca. d. जम्भं; S (G₂ om.) कुं(T₂ कुं)भः; Cn. s जम्भः (as in text). — 71^a-73^b.

72 G₂ om. 72 (cf. v.l. 71). — ^a) B₅ Dn₁ D₁. 3-8 S (except M₁. 2; G₂ om.) ततः; Cnp तथा (as in text). T₁ G₁. 5 हत्वा (T₂ अहितं) मातुलं तं (for उग्र-सेनस्य सुतं). K₁. 4 B₂. 5 D (except D₁) सुदुष्टं; K₅ च कंसं (for प्रदुष्टं). — ^b) D₂ अभ्य° (for मध्य°). B Dn D₅ D₁. 3-6. 8. 10 सभास्थं; D₂ सहायं; G₂ नृपं तं (for तपन्तम्). — ^c) G₁ अपादयत्; M₄ (*inf. lin.* as in text) अवादयत् (for अपातयत्). — ^d) T₁ G₁ M₁ अदवात् (for ददौ). M₂-5 om. च.

73 G₂ om. 73^{ab} (cf. v.l. 71). — ^a) D₁. 2 पात° (for योध°). — ^b) D₁ साह्वराजः; S (G₂ om.) साह्व°; C₅ साह्व° (as in text). — ^c) D₁. 2 सौभद्वारे. G₂ M₂ शतर्षीः. — ^d) T₂ प्रसहेत (for विष°).

74 ^b) K₁ D₉ घोरं पुरम्; K₄ D₁ T₂ पुरं सुघोरम्; M₂ पुरा घोरम्. D₂ त्वसुराणां. D₅ प्रसह्य; T₁ G₁. 5 अप्रमथ्यं; T₂ G₂. 4. 5 M अघृष्ट्यं (for असह्यम्). — ^a) G₂ दित्वा (for अदित्वा), and उभे (for शुभे).

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं

महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
वर्तिनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमग्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१

C. 5. 1894
B. 5. 48. 87
K. 5. 48. 87

75 ^a) B₅ नैनं (for न तं). B Dn Ds Ds-5.8.10 शेकुः; D₁ सोढुः; D₂ सेहुः; G₅ शेकिरे (for सेहिरे). — ^b) K₄ D₉ ते (D₉ वै) शरणाय भीताः; B Dn Ds Ds-5.8.10 युधि मृत्योरभीताः (for आहरणाय भीताः). — ^c) K₅ B D (except D₁ 2.7.9) तं (for ते). — D₁ (hapl.) om. 75^d-76^a. — ^d) K₄ D₂ 4 उग्रं (for अग्रं). K₁ 4.5 Ds D₂-4.7.9 M₂ 5 अपारं (for अवारं).

76 D₁ om. 76^a (cf. v.l. 75). — ^b) D₁ [अ]प्ययो-जयन् (for न्ययोजयन्). — ^c) S (except G₅) ऐश्वर्यं वा; Ca. d. s ऐश्वर्यवान् (as in text).

77 ^a) Ds D₇ 8 Ca. d. s निर्मोचने (Cap निर्मोचने as in text). D₁ षट्सहस्रं. B₅ दृष्ट्वा; D₁ विदित्वा (for हत्वा). — ^b) D₁ तु (for सं). B₅ क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्). — ^c) K₄ Dn Ds मुरं (for मुरं). K₅ T₂ G₅ ओघ(T₂ उप)राक्षसान्; B (except B₅) D (except D₁ 9) G₄ ओघरक्षो (for ओघराक्षसं). — ^d) K₁ Ds D₇ 9 निर्मोचनं; M₂ निर्मोचनान् (for निर्मोचनं). K₁ हति- (sic); K₅ हति-; Dn₁ वा; D₁ 9 चाभि- (for चापि). D₁ जवान्; G₁ मुमोच (for जगाम).

78 G₁ (? hapl.) om. 78. — ^a) S (G₁ om.) देवस्य (for तेनास्य). — ^b) G₅ महाबलस्यातिबलेन विष्णोः. — ^c) = 71^d. K₁ शनैः (for शेते). T₂ G₂-4 M स (for स). — ^d) K₁ 4.5 B₅ D₁-4.8.9 उन्मथितः (for मथितः).

79 ^a) D₅ तस्मात् (for कृष्णो). S शुभे (for ते). — ^b) K₄ Dn Ds नरकं मुरं; D₁ नरकासुरं (for *कं मुरं). — ^c) B कृतो; D₁ युतो (for वृतो). B₂ 4 Dn Ds Ds.5.8 G₄ विद्वान् (for धीमान्). — ^d) K₁ D₉ अस्यां (for प्रत्यां).

80 ^a) K₄ B Dn Ds असौ (for तस्मै). B Dn Ds D₂ 5.8.8.10 G₅ M₂ वराणि. D₅ 4 अददत्; D₇ प्राददन्; D₃ G₅ M₂-5 प्रददुः; T₂ G₂-4 M₁ अददुः (for अददन्). D₅ 4 देवी; G₄ देव (for देवा). — M₂ om. 80^b-81^b. — ^b) G₂ देवं (for भीमं). K₄ 5 B D (except D₅ 4.9.10) कृतं रणे (by transp.); G₂ 4 रणोद्धृतं. — ^d) K₁ D₈ वा चाप्सु च ते; K₄ 5 B Dn Ds D₂-7.10 चाप्सु च ते; D₁ वा चाप्सु गते; D₉ चाभीप्सितस्ते; T₁ G₁ 8.5 M (M₂ om.) वाप्यप्सु चैव; G₂ 4 (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव). T₂ आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्.

81 M₂ om. 81^{ab} (cf. v.l. 80). — ^a) T₂ अस्त्राणि (for श्). K₄ D₁ 2 G₂ M₂-5 गात्रेषु न (D₁ च); K₅ B Dn D₃-7.10 गात्रे न च; D₅ G₂-5 गात्राणि च (G₂ 4 न) (for गात्रे च न). K₁ D₈ 9 वि-; D₁ न (for ते). — ^b) K₁ नित्यं स; K₄ D₂ नित्यं हि; K₅ D₅ 4.9 नित्यं च; G₅ इत्येव (as in text). K₄ T₂ तथा (for ततः). K₄ D₁ कृतार्थः (for *र्थः).

82 ^a) G₅ तं चाप्यसह्यं (for तमसह्यं). — ^b) B D

C. 5. 1865
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसहं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३
नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्दिने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४
धर्मेणाहं नियतं तस्य मन्ये

(except D1) T1 विजेतुं (for बलेन). — *) K4.5 B D (except D1.2.9) सदा (for यदा). — *) T2 मां; Ca.d.s अस्मान् (as in text). T2 G4 निरीक्ष्य; Ca.d.s समीक्ष्य (as in text).

83 *) B2 पर्याप्तोयं; Ca.d.s पर्यागतं (as in text). — *) Cf. 102°. K1 D2 T2 G4 M चैव; G2.3 Ca.d.s यन् (for यो). N (K2.3 om.) "सह" (for "युज्य"). Cs cites प्रसज्य. — *) Dn न हर्तुं; D1 हर्तुं; G5 M2 कर्तुं; Ca.d.s हर्तुं (as in text). K4 B2 T1 G1.2.5 महत्वं; D1 समत्वं; D2 महार्थं; D2.4 च स त्वं; M ममत्वं; Ca.d.s ममत्वं (as in text). — *) G2 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G2 repeats 83 with the last pāda as in text). Ca.d.s cite almost all the words of this stanza.

84 *) K5 द्रोणाचार्य; D2 "य वै; S "याथ (for "याथो). — *) G2 "बुद्धये (for "द्वन्दिने). — *) D2 योत्स्याम्यहं तैः सर्वथा वै समसैः.

85 *) K4 अर्थ; B D (except D1.2.3) आहं; T1 G5 वाहं; G1 चाहं; G4 अथ (for अहं). B D (except D1.2.3) निधनं; T G2 निहतं; Ca.d. नियतं (as in text). — *) G5 कौरवैर् (for पाण्डवैर्). K1.5 धर्मचारिभिः; B Dn D2 D2-5.3.10 m पापबुद्धिः (D2 न्यायबुद्धिः); D2.7.9.10 धर्मचरैः (for धर्मचारी). — *) K4 "गृहे; B2 "मूढैर्; D2.4 S "ग्लहैर्; Ca.d.s "ग्लहे (as in text). D2 om. from ग्लहे up to हि (in 86°). K1 D2 तैर् (for वै). S विजि(T जीवि)ताः सत्यसंधाः (M2-5 "धान्" (for निर्जिता वै नृशंसैः). Cs cites निर्जिताः. — *) K4.5 B Dn

यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५
अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६
ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७
न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

D2-5.7.8.10 संवत्सरान्वै; D2 G2.3 "त्सरा (for "त्सरान्). N (except D1.2.7; K2.3 missing; D2 om.) राजं (for पाण्डुं).

86 D2 om. 86° up to हि (cf. v.l. 85). — *) K1 D2 प्रवाह्य; K5 अवाप्त- (for अवाप्य). D1.2 विहरंत्यरण्ये; D1 न्यहरंत्यरण्ये (for विहितं ह्यरण्ये). K4 B Dn D2 D2-5.8.10 वासः (Dn1 "चः) कृच्छ्रो (K4 "त्त्रो) विहित-श्चाप्यरण्ये. — *) G1 दीर्घकालं; G2 सुदीर्घकालं. D2 D2.7 चैवम्; G2 चैतम् (for चैकम्). K1 D1.9 "चर्यं; K4 B Dn D2 D2-6.8.10 "वर्षं; D1 "वीर्यं (for "चर्याम्). G4 दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्याः. — *) K4 Dn1 D2 D2-6.8.9 तेषां कस्मात्; K5 B2 Dn2 D2.10 ते हि कं; D1 तथे कं; D2 तेह कं; T2 तर्हि कं; G (except G1) M ते ह्यस्माकं; Ca.d.s अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्). K5 B (except B2) D (except D1.2.3) Ca.d.s जीवतां (for जीवितं). — *) K4.5 B (except B2) D Cs नंदिष्यन्ते (D1 निर्दिष्यन्ति; D2 न निर्दिशन्ते); Ca.d. नंदिष्यन्ति (for न मृष्यन्ते). D2 D1.2.7 Cs बलं (for पदं).

87 *) D2 T1 G1.5 युध्यमाना (for "मानान्). — *) K4 अर्थेन्द्र; K5 B D (except D1.2.4.7.9) महेंद्र (for अपीन्द्र). — *) S धर्मादधर्मस्तु (G2 "मेश्व; G5 "मोस्तु) भवेद्गरीयान्. — *) K4.5 B Dn D2 D2-10 ततो; D2 नित्यं (for इति). D2 अध्रुवं; G1.5 M ध्रुवन् (for ध्रुवं). K4.5 B Dn D2 D2-9 Ca.d. च; D10 तु (for the second न). Ca. cites सुकृतं.

88 D1 om. 88° and transp. 88° and 89°.

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
 दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
 न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
 न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
 इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
 प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्वीमि
 युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
 न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
 इत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
 त्राज्यं कुरुणामवजेता समग्रम् ।

यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
 मिथान्दारानात्मजांश्चोपशुक्ल ॥ ९१
 अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
 बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
 नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
 दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
 क्षयं महान्तं कुरुसुञ्जयानां
 निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
 तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
 संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।

C. 5. 1907
 B. 5. 48. 100
 K. 5. 48. 100

— ^a) K₄. 5 B (except B₂) Dn₂ Ds D₂-4.10 S न चेदिदं (G₃ न चेवेदं); Ca. d. s न चेदिमं (as in text). K₅ B Dn Ds D₁₀ पौरुषं; T G₁. 2. 5 M₂-4 पुरुषे; G₃. 4 पुरुषैः; Cn पुरुषः; Ca. s पुरुषं (as in text). D₇ 'बंधनं'; T G₁. 2. 4 M (M₁ inf. lin.) 'बंधं'; G₃ 'बद्धान्'; G₅ 'बंधे'; Cn 'बद्धः'; Ca. d. s 'बद्धं' (as in text). — ^b) G₅ बलेन; Ca. d. s विशिष्टान् (as in text). D₁ न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म.

89 D₁ transp. 88^{ab} and 89^{ab} (cf. v.l. 88). — ^a) K₅ नो; Ca. d. s न (as in text). B (except B₂) Dn D₁₀ नरेद्र; Cd. s नरेषु (as in text). K₄ बंधा; K₅ बुद्धे; B D (except Dn₂ D₁. 2. 7. 9) Ca बं (Ds₁ च) ध्यं; G₂-4 M बंधं; Cd. s बद्धं (as in text). T₁ G₁. 5 पुरुषे कर्मबंधं (for कर्म नरेषु बद्धं). — ^b) K₄ B D (except D₁. 2. 7. 8. 9) न चेद्वेत्सुकृतं नि (Ds 'तान्नि') फलं वा. Ca. d cite पुरुषस्य स्वकर्म; Cs cites the line as in text. — ^c) K₄ D₂. 4 बुद्ध्या; D₁. 2 Ca. d. s तत्र (for तच्च). K₄. 5 B D (except D₁. 2. 3. 10) G₅ अभि- (for अपि). — ^d) Dn₁ D₇ G₄. 5 M₁ साधु; G₃ नूनं; Ca. d. s साधुः (as in text).

90 ^a) Cs युद्धं. K₄ B Dn D₂-8. 3. 10 यदि स्युर; Ds यदिच्छन्; Ca. d. s परीप्सन् (as in text). — ^b) K₄ B D (except D₁. 2. 7. 8. 10) न युद्धे वै; G₂ यो युध्यतां; Ca. d. s न युध्यतां (as in text). D₁ नेह; S शेषं; Ca. d. s शेषः (as in text). K₅ इव; D₁ तत्र; Cs इह (as in text). D₂. 7 S किंचित्; Ca कश्चित् (as in text).

91 T₂ om. 91-92. — ^a) T₁ G₃ [अ]हं तान्; G₁. 2. 4. 5 M हि तान् (or [अ]हितान्) (for त्वहं). Dn₁

स्वकर्मणा (for सकर्णान्). — ^b) D₂ अग्रं (for कुरुणाम्). K₄ D₃. 4 एव जेता; D₁ अवजेतुं; G₁. 5 अपजेता; G₄ सर्वजेता (for अवजेता). D₁ कुरुणां (for समग्रं). — ^c) K₁ D₉ G₃ यथावद् (for यथास्वम्). — ^d) K₅ D₇ आत्मनः (for आत्मजान्). D₁ 'भुंक्ष्व'; D₂ 'भुंक्ते' (for 'भुङ्क्त'). K₄ B Dn Ds D₂-8. 3. 10 आत्मभोगान्भजध्वं; S (T₂ om.) विषयांश्चोपशुङ्धं (G₂ 'युध्वं'; G₃ 'युंघ्वं'; G₄ 'युद्धं'; M₂. 3. 5 'भुंक्त'; M₄ 'भुंक्ते') (for आत्मजांश्चोपशुङ्क्त).

92 T₂ om. 92 (cf. v.l. 91). — ^a) K₄ D₂. 4. 7 T₁ G₁. 2. 4 M₁. 3. 4 अप्येव; G₃ अस्त्येव; Cs as in text. — ^b) M (M₁ inf. lin.) सां (M₂. 4 सं) वत्सरे; Ca. d. s as in text. D₂-8. 3 G (except G₅) M ज्योतिषे; Ca. d as in text. K₄. 5 B Dn Ds D₂. 5. 6. 8. 10 चाभि-; D₂ G₃ चापि; D₄ चाति- (for चापि). Ca cites अभियुक्ता. — ^c) K₁ D₉ वि- (for च).

93 ^b) D₉ दिव्य- (for दिव्याः). K₁ D₉ ग्रहचर्या; Dn₁ मृगबर्हा; D₂. 4 मृगचर्या (for मृगचक्रा). K₅ m Ca. d. s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह (Ca. d. s मृग) चक्रान्मुहूर्तान्; S दैवप्रज्ञान् (T G₃. 4 'प्रश्नान्'; G₁ दैवं प्रज्ञान्) ग्र (T₁ G₃. 5 गृ) हचर्या (T₂ G₂. 3 'र्यान्' मुहूर्तान् (T₁ 'र्ताः'; G₃ 'र्त'). — ^c) S अयं महत् (T₁ G₁. 5 by transp. महद्भयं) कौरव (G₅ कुरु) संजयानां. — ^d) K₁ D₉ न्यवेदयन्; Cs निवेदयन्ति. G₁. 5 जयाय (for जयं च).

94 ^a) K₅ B D (except D₁. 3. 4. 8. 9) T₁ G₁. 4 Cs यथा हि; T₂ यदा हि; M₂-4 तथापि (for तथा हि). — ^b) K₁ D₉ Ca. d संसिद्धार्थं; D₁ संसिद्धमर्थं (for 'द्धार्थो'). — ^c) D₂ निः; Cs न (as in text).

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णिर्सिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निसरति प्रसन्नो
हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति

95 ^{a)} K1.5 अहं च जानन्नपि विश्व (K5 जानन्नभविष्य)-
रूपान्; B Dn Ds Ds.6.8.10 अहं तथैतं (D3 'वं' खलु
भाविरूपं; D1.2.7.9 अहं च जानेत्य (D1 भानन्व; D2
यानास्य) भविष्यरूपान्; S स्वयं चाहं यानि (G4 यन्न) पश्यामि
नित्यं (G2 नित्यान्). — ^{b)} Ds युद्धात् (for बुद्ध्या). S
भविष्यन्ति (T1 G2.4 'व्यंस्या; G3 'व्यं नो) वै (M om. वै)
पूर्वरूपाणि युक्त्या. — ^{c)} G4 व्यथिता; Ca.d व्यथते (as
in text). K1 D1 पुराणा; Cd पुराणी (as in text).
— ^{d)} K4.5 B D (except D1.9; D2 marg.) G1 संयुध्य^०;
G5 वियुध्य^० (for युध्य^०).

96 ^{a)} Ds 'लभं; G4 'लब्धं; Ca.d 'लब्धं (as in
text). — ^{b)} K5 B D (except D1.4.7-9) 'हता (for
'लब्धा). K1 Ds.10 S (except T2 G2; M1 inf. lin.)
जृम्भति (T1 G1.8.5 'ते) (for कम्पति). G3 वै (for मे).
— ^{c)} T1 G1.2 एते; G5 ते (for मे). Dr तूणमुखं; S
तूणमुखाद् (T2 G4 'खं; G5 'खे). K1 Ds निसृत्य; K5 B
Dn Ds Ds.5.8.10 T1 G4 विसृत्य; D1 निसृज्य (for
विसृज्य). — ^{d)} S मुहुर्विनिद् (for मुहुर्मुहुर्).

97 ^{a)} K4 B Dn Ds Ds.6.8-10 G1.5 खड्गः; Ds1
D2.7 Cd.5 शैक्यः; T2 G2.3 सैन्यः; Ca शैक्यः (for सैक्यः).
Some N MSS. कोषात्. Ds निश्चरति. G3 प्रसन्नो (for
प्रसन्नो). — ^{b)} M3-5 कीर्णाम् (for जीर्णाम्). T G
(except G3) तनुं (for त्वचं). G3 यथा (for स्वाम्).
— ^{c)} K5 B D (except D1.4.9.10) T भवन्ति (B8
चरन्ति) (for वदन्ति). — ^{d)} K1.4.5 Ds.4.9 योत्स्यते;
Dn1 योज्यते. D1.2 दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (=99^b).

कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
मृधा वडाश्चैव तरक्ष्वश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाधे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

98 ^{a)} K1 रुन्ति; B Dn Ds Ds.8.10 T2 G4 नदन्ति;
D2.9 रुदन्ति; Ds रुन्ति; M1 भवन्ति (for वदन्ति). — ^{b)}
K1.5 D1.9 अधो (for अथो). Ds.9 निपतन्ति. — ^{c)}
Many MSS. शृगालाः. M2 स- (for च). M3-5 कंकाः;
Cs काकाः (as in text). — ^{d)} K1 Dn2 Ds Ds.8.9
बलाश्चैव; K4 B1.3.4 Dn1 Ds.4 बलाकाश्च; K5 B2.5
Ds.7.10 T1 बकाश्चैव; D2 बजाश्चैव; T2 गजाश्चैव; G1.2
बलाश्चैव; G2.4 M बलाश्चैव (for बडाश्चैव). Cs cites
बलाकाः.

99 ^{a)} K1 सुपर्णपाताश्च; K4 B Dn Ds Ds.4.7 Ca.s
सुवर्णपत्राश्च; K5 Cd सुवर्णपाताश्च; D1 सुवर्णवाजाश्च; Ds.6.10
(sup. lin.) सुपर्णपत्राश्च; S सुवर्णपादा (G5 'दा)श्च. K1
D1.9.10 अनुपतन्ति; T G अनुवदन्ति (T2 अनुनदन्ति; G5
पठन्ति); M वदन्ति (for पतन्ति). — ^{b)} S (except G1)
'हयैः (for 'हय-). — ^{c)} T1 G1.5 कौरवान् (for पार्थिवान्).
G5 Ms.5 सर्वयौधान्. — ^{d)} K4 Ds.4 शरवर्षन्; T2
शरान्वर्षन्; G1.5 शरांश्च वर्षन्. K4 Ds.4.8 मृत्युलोकान्.

100 ^{a)} T2 G2.4.5 M (except M2) पृथगस्त्रं (for
पृथगस्त्रं). — ^{b)} K1 Ds.9 गहने; G2 भगवान् (for
गहनं). — ^{c)} K4.5 B2 D (except D1.3.9) महास्त्रं (for
च घोरं). — ^{d)} K4.5 B D (except Ds) ब्राह्मं चास्त्रं; T1
G1.5 तथा ब्राह्मं (for तथा ब्रह्मास्त्रं). D2 न (for च). G1
शक्ते न; G2 शुक्रो (for शक्रो). K4 B Dn Ds Ds.6.8.10
[अ]प्यदान्मे; D1.2.9 T G4 M1.3.4 [अ]पि वेद; G5 हि
वेद (for विवेद).

101 ^{a)} K1 वृत्तान्; K4 B8 Dn1 Ds D1.4.10 वृत्तो;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
 नाहं प्रजाः किञ्चिदिवावशिष्ये ।
 शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
 स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
 नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
 देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।

तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
 स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
 वृद्धो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च
 द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
 एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
 आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १
 बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।

मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
 आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
 नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

D₉ च तान्; G₂ धृतो; G₅ द्रुतो; G₇ धृतो (as in text). G₂ वेगवतः; G₈ 'मिमं; M₁ 'वत्सं (for 'वतः). — ^b) K_{1.5} B₈ D_{1.8.9} G₂ M (except M₂) अहं (for नाहं). K₅ om. from इह up to 101^a. K₁ B D (except D_{1.7}) G₂ इह (for इव). K₁ D₉ अवशेषे; D₈ 'क्षेप्ये; T₁ G_{1.4} अव (G₁ 'वि'शिष्य (for अवशिष्ये). — ^c) D_{2.7} कामः (for भावः). — ^d) K₁ D₉ T₁ G₂ भवन्; D₁ भावो; T₂ G₄ M भव; G_{1.8.5} भवान् (for मम). T₁ G₈₋₅ गावद्गणे. D₂ त्वं; S तत् (for तान्).

102 ^a) K₅ corrupt. D_{1.2.7} S सचिवैर्यान् (T G 'वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्). K₄ B Dn Ds Ds-8.10 ये त्रै जय्याः (B₈ ये नैव जय्याः; D₈ ये त्रै न जय्याः) समरे सूत लब्ध्वा. Ca. s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text). — ^b) K₄ B (except B₈) Dn Ds-8.10 समेतान्; D₁ सहायवान्; Ca. d. s सहायान् (as in text). — ^c) Cf. 83^b. K₅ D_{1.2} तैः; Ca. d. s तैः (as in text). G₅ मन्येहं; C₈ संमन्यते; Ca. d. s मन्यते (as in text). K₄ B Dn Ds D_{2-8.10} M₅ संप्रसह्य; D₁ 'सृज्य; Ca. 'सृज्य (for 'युज्य). — ^d) D₈ om. स. M₂ न (for स). Dn पश्यतां; D₁ 'तो; D₂ 'ते; T₁ 'ति; G₃ 'तु; G₄ पश्य; M₁ (inf. lin.).² पश्य सं; Ca. d. s पश्यत (as in text).

103 ^a) T₂ हृष्टो (for वृद्धो). — ^c) B₈ यद्वदन्ति; G₁ यद्वदेयुः (for 'दन्ते). — ^d) G₅ सर्व एव (for सन्तु सर्वे).

Colophon missing in K_{2.8}. — Sub-parvan:

K_{1.4.5} B Dn Ds Ds-10 संजययान्; D₂ यानसंधि; M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D₈ अर्जुनवाक्यनिरूपणं; D₂ अर्जुनसंदेहाः; T₁ अर्जुनवाक्यं; G₂ अर्जुनवचनं; M₁ अर्जुनामर्षवचनं; M_{2.4} अर्जुन (M₄ 'ना)मर्षवचनकथनं; M₃ अर्जुनामर्षवचनकथनं (sic); M₅ अर्जुनवचनकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈ 48; D₈ 47; D₈ 44; D₇ T₂ G_{4.5} 49; T₁ G₁₋₃ M 50 (M_{2.3.5} 51). — S'loka no.: Dn 109; D₈ 106.

48

 This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^b) D_{2m} T₁ G_{1.5} सर्व (for तेषु). — ^{cd}) T₂ दुर्योधनं शान्तनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, K₁ (marg. sec. m.).⁴ D_{2.4} S (except G_{2.4}) ins. भीष्म उ^o (resp. भीष्मः). — D₈ om. 2-22. — ^a) K₄ D₈ D₁ T₂ G_{1.8.5} M (except M₁) उशनाश्च. — K₅ (hapl.) om. 2^b-3^a. — ^b) K₁ D_{1.9} समुपस्थितौ; T₂ पर्युपस्थितं; G₂ समुपस्थितं. — ^c) B₈ D₁ T₁ G_{1.5} M (except M₁) महेंद्रेण. — ^d) N (except D_{1.2}) अग्निना सह; T₁ G_{1.8.5} तथा (G₈ 'दा)श्विनौ.

3 K₅ om. 3^a; D₈ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^d) T₁ G_{1.5} तथा; G₈ रुद्राः; G₄ M₁ शुभाः (for शुभाः).

4 D₈ om. 4 (cf. v.l. 2). — ^a) K_{4.5} B D (except D_{8.10}) T G (except G₈) M_{1.2} नमस्कृत्यो^o. — ^b) D₈ वृद्धं

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकानन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।

लोकपिता. — ^a) K4.5 D2.4.10 M पर्युपासन्; D1 पर्यासत; D7.9 उपासं (D7 सि)त (for पर्यासत).

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 2); D1 om. 5^{ab}. — ^a) S (except M5) मनांसि (for मनश्च). — ^b) K1 चि; K5 B3 T1 G1.5 हि (for अपि). D9 om. अपि. B Dn Ds1 D5.3.10 इवौजसां (D5 'स:'); D52 दिवौकसः (for दिवौकसाम्). — After 5^{ab}, S (except G2) reads 7^{cd} (T G1.2.5 M repeating it in its proper place). — ^c) G2 ह्यतिक्रान्तौ; G5 ज्वलन्तौ तौ; Ca.d व्यति (as in text).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 2). — ^a) K1.5 B5 D (except D1.3-5.3) T G (except G4) तु (for च). — ^b) D1 उमौ (for इमौ). — ^c) D2 उपति; G2 चोपति; Ca.d नोपति (as in text). — ^d) G1.2.4 तत्रः (for तौ नः).

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 2). T1 G1 (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा). — ^a) T1 G1 इमौ (for एतौ). — ^b) D10 m द्विजोत्तमौ (for तप). — S (except G2) reads 7^{cd} after 5^{ab} (T G1.2.5 M repeat it here). — ^c) K4 D2.4 शुद्धावति; B1.3.4 D5.3 तावेतौ तु; D2 m (by corr.) उभावेतौ; G2 (first time) द्वावतीतौ; M (M both times) व्याप्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca.d cite अतीतौ. T1 (first time) G2 (second time) तपस्विनौ; T2 (second time) दिवौकसां (for महाबलौ). T1 (second time) व्याप्याविमौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ; G1.5 (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 2). — ^b) B3 D2 G1 M लोकाल्लोकं; D2.4 'लोके (for 'ल्लोकं). — ^c) S उच्छिष्टौ

असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

(for ऊर्जितौ). — ^a) K5 G5 'सत्य'; G5 'बल' (for 'सत्त्व').

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 2). — ^a) T1 G1.5 स्व- (for हि). B Dn Ds D5.3 T1 G1.2.5 लोकं (B3 लोके) (for लोकान्). — ^b) B दर्शयामासतुर; G2 नादयांचक्रतुर. K4.5 B Dn Ds D1-5.3.10 G (except G2) M5 ध्रुवं. — After 9^{ab}, K4 Dn1 D2.4 S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G2 महात्मानौ. M ब्रह्म (for ब्रह्मन्). G5 तपस्विनौ (for परं).]

— ^c) B Dn Ds D5.3 विनाशाय (for अभावाय). — ^d) D1 'भूतये (for 'पूजितौ).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 2). B Ds D2.4.5.3.10 om. the ref. — ^a) S सहस्राक्षः समावृतः.

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 2). — ^a) S तस्मिन् (for तदा). B D (except D1.7.10) T G युद्धे (for घोरे). — ^b) G5 महात्मनां (for दिवौ). — ^c) B3 अवोचत (for अया). S महावीरौ (for 'त्मानौ).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 2). — ^b) D1 तथा. B3 D1 भारत. — ^c) D2 तथा (for अथ). B3 D1.7.9 S (except M2.5) तौ (for एतौ). — ^d) B Dn Ds D5-5 साह्यं नः; D5 संनद्धः; T1 साह्यं तु (for साह्यं नः).

13 D6 om. 13 (cf. v.l. 2). — ^a) G5 अथ (for ततः). — ^b) K1 D2.10 यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — ^c) K4 D2.4 स; T1 G1.5 तु (for च).

14 D6 om. 14 (cf. v.l. 2). — ^b) K1.5 D7.3.10 अमित्रान् (for शत्रून्). — ^c) K5 Dn3 कालजंघांश्च; B4 D5 'कंजाश्च; S 'केयांश्च (for 'खर्जांश्च). — ^d) D1 शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
 एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्मह्येनापहरच्छिरः ।
 जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
 एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
 हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातक्रवचात्रणे ॥ १६
 एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
 अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
 नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
 एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
 नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
 अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
 एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।

नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
 एतौ हि कर्मणा लोकानश्रुवातेऽक्षयान्श्रुवान् ।
 तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
 एतद्वि सर्वमाचष्ट बृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
 शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
 पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
 सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
 दुर्योधन तदा तात सर्तासि वचनं मम ॥ २४
 नो चेदयमभावः स्यात्कुरुणां प्रत्युपस्थितः ।
 अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
 न चेद्ब्रह्मीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हताम् ।
 तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६

C. 5. 1943
B. 5. 49. 26
K. 5. 48. 26

सहस्रशः.

15 Ds om. 15 (cf. v.l. 2). — ^a) D1 एष शाक्ते; T G1.2.5 एषो भ्रान्ते. Ds G4 रणे; T2 रथी (for रथे). — ^b) K4.5 Bs Dn Ds Ds-5.7.9.10 T1 G2.8.5 M4 अपाहरत्; D2 अभिहरत्. — ^c) Dn1 G4 जुंभस्य. — ^d) K4 B Dn Ds Ds-5.8.10 तदा हि; K5 यं तम्; T G1-8 वज्रम्; M1 शङ्खम् (inf. lin. as in text) (for यज्ञम्). T G1 उद्यम्य (for अर्जुन).

16 Ds om. 16 (cf. v.l. 2). — ^b) K5 ओजसा; Ds आत्रजत्; G2 आविशत्; C2 आरुजत् (as in text). — ^c) K4 B D (except D7.9.10; Ds om.) जित्वा (for हत्वा). B Ds D1-5.8 षष्टि (for षष्टि).

17 Ds om. 17 (cf. v.l. 2). — ^a) T2 G2 एव; G3 देवः; G4 देव (for देवान्). K5 D1 महेंद्रेण; T2 G2-4 सहस्राणि (for सहेन्द्रेण). — ^b) G2 हत्वा (for जित्वा). — ^c) K1 त्वथो वीरो; D9 तथा वीरो; T1 G8 त (T1 तु)दैवात्र (for तथैवात्र). — ^f) Bs Ds.4.8 भूयः सोन्यान्.

18 Ds om. 18 (cf. v.l. 2). — ^a) D1 महावीरौ; D7 महात्मानौ. — D1 (hapl.) om. 18^{bs}. — ^d) Ds T2 समरे तौ (for समवेतौ). K1 Ds.10 महाबलौ.

19 Ds om. 19 (cf. v.l. 2). — ^a) T2 G1 एतौ (for देवौ). — ^b) Bs Ds T1 G1.5 श्रुतौ (for श्रुतिः). — ^c) Ds.4 मानुषौ; T1 G1.5 मानुषैः (for मानुषे). — ^d) D2 सर्वैः (for सेन्द्रैः).

20 Ds om. 20 (cf. v.l. 2). — ^b) K1.4.5 B D (except D1.2; Ds om.) G1.2.5 M2.5 फाल्गुनः. K4 B

D (except D7.9.10; Ds om.) च (for तु).

21 Ds om. 21 (cf. v.l. 2). — ^b) T2m अनुयातौ (for अश्रुवाते). K1.4.5 D7.9 G4 ध्रुवं (for ध्रुवान्). — ^c) D9 पुनरत्रैव; G4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव). — After 21, Ks D10 ins.:

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।

अत्रियं मुद्गक्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धवः !,
 — a very natural extension !

22 Ds om. 22 (cf. v.l. 2). — ^a) K4 D9 G5 च (for एव). — ^d) G2 देव (for वेद).

23 D2 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — ^c) D1.8 पर्याददानं; G5 पश्चाददानं (for पर्याददानं). S om. च.

24 ^a) K1.5 D7.9.10 महेश्वासौ (for महात्मानौ).

25 Ks om. 25. — ^a) D1 S न (for नो). — ^b) D2 पर्युपस्थितः; Ds प्रत्यप; G5 प्रत्यवस्थितिः. — B4 om. 25^{cd}. — ^c) T1 नार्थाय; G2.4.5 नार्थाच्च. K1 D1.2.9 तव (for तात). G2 कामाच्च (for धर्माच्च). G1 राज्यादंशुजनादर्थतः. — ^d) K1 D1.2.9 तात (for तव). B1.8 अवप्लुता; G4 अपाहता (for उपप्लुता).

26 ^a) K1 नो चेत्. K1.5 D1.2.9 ग्रहीष्यसि; G2.4 Ms-8 ष्यते. K1.5 D1.2.9 वचः (for वाक्यं). — ^c) K4 Ds.4 हि मतिं सर्वे; S विहितं पूर्व (for हि मतं सर्वे). — ^d) G2 प्रत्युपासते.

27 ^a) K4 Ds.4 T2 G5 वचनं; D2 यन्मंत्रं; G2 लोकानां (for च मतं). — ^b) S त्व (T1 G8 तत्त्व)मेकोप्य (G8 ष्हा)नुमन्यसे.

C. 5. 1943
B. 5. 48. 27
K. 5. 48. 27

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जतिः स्रुतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य आतुर्दुःशासनस्य च ॥ २८
कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यसि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किञ्चिद्वार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१
वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।

धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि स्रुतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरुन्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वावः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

28 ^a) Cd उजातेः; Ca दुर्जातेः (as in text). — ^b) G₁ मूढस्य शकुनेस्तथा. — After 28, D₁ reads 42-44^{ab} (repeating 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins. 323*.

29 ^b) K₁.s D₂.s यन्मामा (K₅ °न्ममे)ह (for यन्मा-
मात्थ). K₁ Dn₁ D₁.s.s G₂ पितामहः. — ^c) K₁ D₅
D₁.s T₂ G₃ ह्यसिन् (for ह्यसि).

30 ^a) D₁.s वा (for च). K₁ D₉ G₂ अपि (for
मयि). — ^b) G₃ M मा (for मां). K₅ °गर्हयेत्; D₇ G₃
°गर्हसि. — ^c) G₂.s न साहसोचि (G₃ °दि)तं किञ्चित्.
— ^d) D₂ transp. विदुः and क्वचित्. — After 30, D₈
(marg. sec. m.) ins.:

319* कामाहोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।
— D₈ (marg. sec. m.) cont.: K₄ Dn D₈.4 ins.
after 30:

320* नाचरं वृजिनं किञ्चिद्वार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।

अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।

प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 ^a) D₁ अस्य; S अपि (for हि). — ^b) T₂ G₄ कृतं
(for प्रियं). D₉ G₃ मम (for मया). — D₁ om. 31^{cd}.
— ^d) D₃.4 कार्ये (for राज्ये). K₅ D₇.10 °स्थितः (for
°हितः). — After 31, T₂ G₄ ins. an addl. colophon
(adhy. no.: 50).

32 ^a) T₂ G₄ वचनं (for तु वचः). — ^c) K₄.s B
(except B₅) Dn D₈ D₈-c.s महाराज; T₁ G₁.s °त्मानं;
T₂ G₃ °भागं (for °राजस्). — ^d) K₄.s B (except B₅)

D (except D₁.7.9.10) संभाष्य (for आभाष्य). T₂ वचः
पुनः (for वचोऽब्रवीत्).

33 Before 33, S (except G₂-4) ins. भीष्मः. — ^a)
G₂ कर्णः (for नित्यं). — ^b) G₁.s प्रति (for इति). — ^{cd})
D₃ कलापि नैव संपूर्णः; S (except G₃) नायं कालोपि (G₄
कालो हि; M कलाभिः) संपूर्णः. Ca cites कला. — K₄
D₈.4 subst. for 33^{cd}: D₈ (marg. sec. m.) ins.
after 33^{cd}:

321* तेषामेककलां पूर्णं पाण्डवानां न चाहति ।

34 ^a) G₁ वायं (for योऽयं). K₁.s D₁.2.7-9 अनयोयं
समा (D₁ इहा; D₇ उपा) गन्ता.

35 ^a) K₅ B Dn₂ D₈ D₁.5-7.10 G₂ एतम् (for
एनम्). — ^b) G₄ मूढ° (for मन्द°). — ^c) K₁.s B₂.4
D₁₀ अवामन्यत; B₁.3.5 D₈ अवमन्येत; S (except G₄)
अत्यमन्यत. M₃-5 धीरान् (for धीरान्).

36 ^a) K₁.4 D₈ D₇.9 वा (for च). N (except
D₁.2.8; K₂.8 missing) G₃ एतेन (for अनेन). — ^b) K₅
B D (except D₃.4.9) कृतपूर्वं. K₁ D₉ च; K₅ हि
(for सु).

37 D₈ om. 37. — ^b) D₂ रणे (for प्रियम्). — K₅
om. from जयेन (in 37°) up to किम् (in 38^d). — ^d)
K₁ D₉ कृतं तदा (by transp.). G₃ पुरा (for तदा).
— After 37, S ins.:

322* सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।

अपि सर्वामरैश्चर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K₄ om. up to किम् (in ^d) (cf. v.l. 37). — ^a)

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
 क तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
 ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
 एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
 विकथनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।

न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
 पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
 यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
 सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ।
 ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
 तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

C. 5. 1968
B. 5. 49. 48
K. 5. 49. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1.5 Ds2 D9 तु (for हि). — °) K1.5 B D वासः (D1 गात्र; Ds marg. sec. m. गावः as in text).

39 °) K5 D2.8 S अयं; G4 यत् (as in text). K1.5 D7.9 सुयोधनः (for सुतस्तव). — °) S असौ (G8 अयं) (for अभूद्). — °) S य इदानीं प्रभाषते (G8 इदानीं प्रतिभाषते). Ca. d. s cite वृषायते (as in text).

40 D1 om. 40. — °) G3 हि (for अपि). K1.4 B D (except D2.7.9.10; D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन. — °) G3 अपि (for एव). K4.5 B Dn Ds D3-6.8 संगम्य; D10 T1 G1.5 चाक्रम्य (for चागम्य).

41 °) K5 विच्छिन्नस्य (for विकथनस्य). — °) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also); G2 तथा.

42 Before 42, K1 D8.9 T G ins. वैशं उ° (resp. वैशं). D1 repeats 42 (cf. v.l. 28). — °) D1 (second time). 2 T2 वचनं (for तु वचः). — °) S (except T1 G3) तपाः (T2 मनाः also as in text!). — °) K4 D3.4 अपि; D2 T1 G1 हि (for अभि). K5 अतिपूजितः; D7 सुपूजितं; D10 अभिपूजितं; G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्).

43 Before 43, T G1.5 M1 ins. द्रोणः. D1 repeats 43^{ab} (cf. v.l. 28). — °) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा). — °) G4 तद्गीतमः (by transp.). Ds G8 इति; T G1.2.4 M1.4.5 परं; G5 स्वयं; M2.8 वरं (for नृप). — For D1, cf. v.l. 28. — °) K1 D9 अनुलिप्सूनां; G2.4.5 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूनां). D1 न कामपरिलिप्सूनां; D3.4 न काममात्रलिप्सूनां; T1 G1 न च कामावलिप्तानां; T2 न कामादवलिप्तानां; G3 न काममदलिप्तानां. — °) Ds वक्तुम् (for कर्तुम्).

44 For D1, cf. v.l. 28. D2 om. 44^{ab}. In K4

the portion of the text from 44 up to 5. 49. 20 is lost on a missing fol. — °) D1 अलं (for पुरा). — °) B D (except D1.7.9; D2 om.) T1 G1.2 संगतं (Ds2 °ति) (for संगमम्). — After 44^{ab}, D1.3.4 ins.:

323* अजेयाः पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44). — °) K5 तदा; M2.8.5 तम् (for तद्). K1.5 D9.10 अभिजानीमः; B (except B9) Dn Ds D3-8.8 G4 अपि जानामि. — °) K1 D9.10 स (for च). G1 करिष्यति च पाण्डवाः. — After 45^{ab}, S reads 5. 51. 6^e-10^b (for the first time), followed here by a repetition of 45^{ab}; the transposed lines are repeated in their proper place! — °) K1.5 D7.9.10 ह्यन्यसु; D1 G4 तस्य; G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य). — °) K1.5 D7.9.10 T1 G1.5 अस्य; G3 वै (for अस्ति).

46 K4 missing (cf. v.l. 44). Before 46, K1 D1.8.9 S (except T2 G2.8) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) D9 स ततः (by transp.). — °) K5 B D (except D1.2.7.9) T G (except G4) M3-8 पाण्डवान्.

47 K4 missing (cf. v.l. 44). — °) K5 राजन् (for राजा). — °) M °वर्तते (for °भाषते). K5 सम्यक्त्र न भाषते.

Colophon missing in K2-4; Ds om. it. — Sub-parvan: K1.5 B Dn Ds D3-7.9.10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D2 कर्ण-निर्भर्त्सनं; M भीष्मद्रोणवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 48; D5 47; D6 45; D7 G5 50; D9 49; T G1-4 M 51 (M2.3.5 52). — S'loka no.: Dn 47; G5 55.

C. 5. 1967
B. 5. 50. 1
K. 5. 50. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्समानो युधिष्ठिरः ।
कस्य खिद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के खिदेन वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४

49

 This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Stanzas 1-20 are missing in K₄ (cf. v.l. 5. 48. 44). — ^b) D_{1.2.4} S सूतपुत्राभ्यभाषत. — ^c) B Dn Ds Ds-5.8.10 इह (for इमाः). Dr S श्रुत्वेमां (T₁ G_{1.5} 'त्वैतां' बहुलां सेनां. — ^a) = (var.) 5. 56. 1^b. K₅ B Dn Ds Ds-9.10 प्रीत्यर्थं नः; D_{1-5.8} S (except G₈) प्रीत्यर्थेन (D₅ 'र्थे नः'); Dr प्रत्यर्थे च; Ca. d प्रत्यर्थेन (as in text). Dr S 'गतं' (for 'गताः').

2 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K_{1.5} D_{2.9} किमि (K₅ कम) च्छत्यभिसंरम्भात्; B Dn Ds Ds-8.10 किमसौ चेष्टते सूतः; S किमिच्छत्यभिसंरम्भात्. — ^b) T₂ योद्धुं वापि (in addition to the text reading!); G₂ योद्धुर्वापि (for योत्समानो). — ^c) K₁ Dr. 9 कश्चास्य; K₅ कोपश्चेद्; B Dn Ds Ds-6.8.10 के वा (D_{2-6.8} चा)स्य; D₁ चरितं; D₂ कोस्य खिद्; G₄ M कस्यचिद् (for कस्य खिद्). — ^d) K₅ T₂ G₂ चिन्तासुखमुदीक्ष (T₂ 'मवेक्ष'; G₂ 'मिवेष्यते'); B Dn Ds Ds-8.8.10 पश्यत्याज्ञेप्सवो मुखं; D₉ राज्ञः सुमुखमीक्षते.

3 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ कचिद्; D_{5.6} केचिद् (for के खिद्). K₁ D_{2.7-9} G₃ कश्चि (G₃ किं खि) देन वारय (D₂ 'यं')ति. — ^b) K₅ B Dn Ds Ds-6.8.10 युद्धाच्छान्ये (D₅ 'न्य')ति; D₂ सौम्य युद्धेति; Dr शाम्य युद्धाच्च. — ^c) T₂ G_{1.5} मन्ये (for मन्दैः).

4 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D_{1.2} संजयैः सह; G₈ पाण्डवास्तथा (for पाण्डवैः सह).

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।

पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६

आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।

पाञ्चालाः कैकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७

ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।

क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

5 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₉ पृथक्पृथक्; D₂ पृथग्भूताः; G₃ पृथग्भूत्वा; M पृथक्प्रजाः. D₂ भारतानां (for पाण्डव). — ^b) T G_{1-2.5} पृथग्प्रजाः; G₄ M पृथक्प्रजाः (for रथव्रजाः). — K₅ om. 5^c-7^b.

6 K₄ missing (cf. v.l. 1); K₅ om. 6 (cf. v.l. 5); M₃ om. 6^a-7^b. — ^a) B D (except D_{1.9}) T₂ नमः; T₁ G_{1.4} तं तु (for तमः). K₁ D_{1.9} T₂ प्रतं (for उद्यन्तं). — G₂ om. 6^b-10^a. — ^b) S (G₂ M₃ om.) यज्ञ आश्विनशंसिनः (G₃ 'सिनः'; M₂ 'किनः'). — D_{1.2} om. 6^{cd}. K₁ reads 8^d for 6^d, repeating it in its proper place. — ^d) B₄ Dn₁ Ds Ds-6.8 T₁ उदितम् (for उद्यतम्).

7 K₄ missing (cf. v.l. 1). K₅ M₃ om. 7^{ab}; G₂ om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — ^a) B D (except D_{1.9}) 'विपालाश्च. — ^b) B D T₁ G_{3.5} M_{1.4} नन्दमाना (D_{1.10} [sup. lin.] वन्दमानं); T₂ G₁ M_{4.5} वन्दमाना (for नन्दमानं). — ^c) A few N MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकया. A few S MSS. मास्याः. — ^d) D_{2.7} पाण्डवान्.

8 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₁ S (G₂ om.) ब्राह्मणा (G₃ वाडवा) राजपुत्रा (K₁ 'न्य'श्च. Ca cites राजपुत्र्यः. — ^b) T₂ G₁ M विशो (for विशां). Dr तथा (for च याः). — ^c) T₁ G₄ M हि (for ऽभिः). — ^d) D₂ (as in text) समभिवीक्षितुं.

9 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) B₂ D (except D_{1.2.8.9}) M_{2.5} येन; G₃ केन (as in text). G₅ अस्मिन् (for अस्मान्). — ^b) K_{1.5} D_{1.9} अभ्ययुञ्जत; D₂ प्रत्ययुञ्जत; G₅ अभ्ययुज्यत; G₃ अभ्ययुञ्जत (as in text). — ^c) K_{1.5} D_{2.9} सैन्यानां (for सेनान्या). B₃ Dn Ds Ds-8.10 दृष्टद्युम्नस्य सैन्येन. — ^d) D₂ केवलाः

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्स्रुतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्दीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कश्चितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुवले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।

C. 5. 1985
B. 5. 50. 19
K. 5. 50. 19

T₂ क्रमुका (in addition to the text reading!) (for किंबला). B₁.s.4 तथा; D₂ T₁ G₈ इति (for इव). K₅ B₂.s Dn D₈ D₈-3.10 सोमकानां बलेन (K₅ किंबलेन) च (K₅ D₇ वा); D₁ सोमकाः किंकरा इव; G₈ सोमकाः कुलवर्धनाः.

10 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 10^a (cf. v.l. 6). — ^a) A few MSS. गावद्गणिः. K₁.s B₈ D₇.9 ततः (for तु तत्). T₁ संपृष्टः; M₁ (inf. lin. as in text) पृष्टः स (for तत्पृष्टः). — ^b) D₁ स चायं; M (M₁ inf. lin.) सहसा (for सभायां). — ^c) Some MSS. निःश्वस्य. D₅ M स भृशं (M₄ सहस्रं). K₁.s D₇ कोपात् (for दीर्घं). — ^d) G₈ मनः (for मुहुः). — ^e) K₁ D₉ G₂ सूतः (for सूतं).

11 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B D (except D₁.2.9) विदुरः (for पुरुषः). — ^b) B₈ D₁.2 T₁ G₁.3.5 कुरु (for राजं). K₁.s D₉ सभास्तारोथ संसदि. — ^c) T₂ G₁.s.5 क्षितौ (for भुवि). — ^d) D₈ उत्सृजते; G₈ विसृजते (for न सृजते). Dn₁ G₈ किंचिद् (for कां). — ^e) S (except T₁) नष्टप्रज्ञो. G₁.4.5 विचेतनः.

12 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₈ पाण्डवान् (for संजयो).

13 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₂ समा (for प्रत्या). — ^c) K₁ B₈ Dn₁ D₈ D₁-9 T₂ G₁.2.5 राजं; G₈ बाहुं (for राजं). — ^d) G₁ जनं (for कुरुं).

14 K₄ missing (cf. v.l. 1). Before 14, K₅ B D (except D₈.10) T₂ G₄ ins. संजय उवाच (resp. संजयः). — ^a) B Dn D₈ D₈-8.8.10 वास (B₈ वासे) निरोधेनाव (D₈ ति) कश्चितान्; S (except T₁ G₁) वासानव (G₈

दुपः; G₄ नविः; M₂ नप)रोधेन कं. — ^a) D₈-8 येन (for यैर्हि). Ca. d cite यैः. — ^f) = 16^a, 17^f, 22^d, 25^d. K₁.s D₁.2.9 Cd युञ्जत; G₈ M₈ युञ्जत (for युञ्जत). Ca cites वोऽभ्ययुञ्जत. — After 14, the sequence of G₈ is 17, 15, 23-27, 30^{ad}, 28, 31-33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K₁.s B D (except D₈.4; D₁₀ marg.) ins.:

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।

[K₁ D₈-10 युद्धं. Dn₁ च ते; Cn वस्ते (as above). B₈ पाण्डवास्ते; T₁ G₁-8 युवराज्ञा (G₂ जो) (for युद्धे वस्ते). K₁ D₂.9 अभ्ययुञ्जत; K₂ अप्ययुञ्जत.]

15 = (var.) 5. 89. 24; = (var.) 5. 178. 11. Cf. 5. 81. 34. — K₄ missing (cf. v.l. 1). D₈ (hapl.) om. 15-17; M (hapl.) om. 15-16; D₈.4 om. 15^{ab}. D₈ reads 15-17 in marg. sec. m. For the sequence of G₈, cf. v.l. 14. — ^a) D₁.9 नैव (for नैव). T G यो न रोषान्न भयात्. — ^b) B Dn D₈ D₂.5.8 लोभात् (for कामात्). D₁ अर्थः; D₂ नान्यः; T₂ नात्मं (for नार्थं). — ^c) B Dn D₈ D₁.2.5.7.8 कदा (for कथं).

16 K₄ missing (cf. v.l. 1). D₈ G₂.5 M om. 16 (cf. v.l. 15); D₈ reads it in marg. sec. m. — ^b) A few MSS. वर (for वरः). — Dn₂ (hapl.) om. 6^a-17^d. — ^c) K₅ येन वोजातशत्रूणां. — ^d) K₁ D₉ वोभ्ययुञ्जत; K₅ D₁.2 अ (D₂ चा)भ्ययुञ्जत; B₈ D₈ वोभ्ययुञ्जत.

17 K₄ missing (cf. v.l. 1). D₈ om. 17 (cf. v.l. 15); Dn₂ om. 17^{abed} (cf. v.l. 16). D₈ reads 17 in marg. — G₂ om. 17^a-23^b. For the sequence of G₈, cf. v.l. 14. — ^d) K₅ D₈ कृत्वा (for चक्रे). K₁.s D₈.9

C. 5. 1986
B. 5. 50. 20
K. 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्विडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२

कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्; T₂ धनुर्भृतः. — S repeats 17^{ad} after 20. B Dn Ds Ds (marg.). 10 (marg. sec. m.) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{ad}, Ds. 4 after 17, all MSS. repeating it in its proper place. — *) D₂ T₂ G_{1.5} वै; G_{2.4} ते (for वो). — *) K_{1.5} D_{1.2.3.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 20, 22, 25 etc.). — After 17, B Dn Ds Ds. 4. 10 (marg. sec. m.) read 29^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place; Ds reads 29^{ab} after 17 only.

18 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 18 (cf. v.l. 17); G₅ om. 18-22; T₂ (hapl.) om. 18-20. — *) D₁₀ निःसृता वै (for 'तानां). B Dn Ds Ds. 4. 8 निःसृता (B₂ Dn₂ 'स्य) जतुगृहाद्वै. — *) K_{1.2} D_{1.9} हि (D₁ है) डंवात्. — 18^{ad} = (var.) 19^{ad}. — *) K_{1.5} B Dn Ds Ds. 10 यज्ञैषाम्; D_{1.2} यज्ञैषाम्; Ds. 4 त्रातैषाम्; G₁ स एषाम् (for य एषाम्). Dn₁ Ds. 4 धीमान्; D₁ G₄ वीरः (for द्वीपः).

19 K₄ missing (cf. v.l. 1). T₂ G_{2.5} om. 19 (cf. v.l. 17, 18). — *) S (T₂ G_{2.5} om.) मिथो (for अथो). — *) Ms. 5 अथ (for अप्). — 19^{ad} = (var.) 18^{ad}.

20 K₄ missing (cf. v.l. 1). T₂ G_{2.5} om. 20 (cf. v.l. 17, 18). — *) B₂ transp. संगतान् and पाण्डवान्. — *) K_{1.5} D_{1.2.3.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 22 etc.). — For 20^{ad}, S (T₂ G_{2.5} om.) reads कुन्तीपुत्रो वृकोदरः, and then repeats 17^{ad}.

21 G_{2.5} om. 21 (cf. v.l. 17, 18). G₂ M₄ om. 21^a-22^b. — K₄ resumes! — *) Dn कृष्णायां चर!

22 G₂ om. 22; G_{2.5} M₄ om. 22^{ab} (cf. v.l. 18, 21). — *) B Dn Ds D_{1.5.6.10} युतैर् (for 'युतं).

— *) D₁ G_{1.4.5} वै (for वो). — *) K_{1.5} D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 20 etc.).

23 G₂ om. 23^{ab} (cf. v.l. 18). — *) D₂ तुष्ट्यर्थं (for तुष्ट्य). — *) D_{1.2} यो जिगाय (for अजयद्यः). S (except G_{2.5}) धीरो (for वीरो). — *) T₂ G_{2.5} युध्यमानः. — After 23, G₁ repeats 17^{ab}.

24 *) K₄ B_{2.4} Ds. 4 G₄ च; T₂ तु (for स). — *) B₅ Dn₂ D₁₋₉ S (except G₄ M_{1.2}) गिरिशं. — *) G₄ महेश्वरं (for उमां).

25 *) B (except B₅) Dn₂ वशं; G₅ वशी (for वशे). — *) G₄ धुरंधरः; G₅ धनुर्धरान्. — *) T₂ G_{1.4} वै (for वो). D₁ आदौ; D₂ अथ; D₃ असौ (for आजौ). — *) K₁ D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

26 M₂ (hapl.) om. 26-27; K₄ om. 26^{ab}. — *) Ds. 4 G₅ transp. दिशं and वशे. K₁ Ds. 9 'गणान्वितां; Ds 'गणैर्युतां; D₂ G₂ 'गणावृतां.

27 M₂ om. 27 (cf. v.l. 26). — *) T₂ G_{1.4.5} वै (for वो). — *) T₁ G_{1.4} M (M₂ om.) धीरेण (for वीरेण). G₄ M (M₂ om.) अथ; G₅ हि (for अति). D₁ G_{2.5} वी (D₁ व; G₂ धी) रेणापि (D₁ 'ति) धनुर्मता; D₂ पाण्डवातिधनुः. — *) K_{1.5} D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — After 27, G₅ reads 30^{ad} (cf. v.l. 14).

28 B Dn Ds Ds (marg.). 10 (marg. sec. m.) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{ad}, Ds. 4 after 17; all these MSS. repeating it here. — *) K₁ यः काशीशं समगधान्; K₅ यः सकामान्समगधान्; T G₂ यः काशिवंगमगधान्; D₃ यः काशीन्समगधान्. — *) B_{2.4.5} (first time) पुराजयत्; Dn₁ (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्). — After 28^{ab}, D₁ reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
 यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
 अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
 तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
 यः कलिङ्गान्तमापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
 शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३

यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
 महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
 महेष्वासा राजपुत्रा आतरः पञ्च कैकयाः ।
 सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रान्नो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
 स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
 शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।

C. 5. 2008
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

28^{ad}. — D₂ om. 28^{ad}. — ^a) K₁ D₉ एव; T₂ G_{1.4} वै (for वः). — K₄ D₈ (hapl.) om. 28^{ad}-30^{ad}, but cf. v.l. 17. — ^a) K_{1.5} D_{1.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.).

29 K₄ om. 29 (cf. v.l. 28); G₅ (hapl.) om. 29^{ad}-30^{ad}. — D₁ reads 29 after 28^{ad} (cf. v.l. 28). B Dn Ds Ds-8.10 (marg. sec. m.) read 29^{ad} after 17 (for the first time), repeating it here. D₈ reads 29^{ad} after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29^{ad} (cf. v.l. 28). — ^a) B (except B₈) Dn Ds Ds-8.10 (all first time) सहसा (for सदृशाः). — ^b) G_{1.4.5} मानवा भुवि (by transp.). B₈ (first time) पाण्डवाः (for मानवाः). — ^c) K₅ रौक्मिरे. B D (except D_{1.2.9}; D₈ om.) रुक्मी प्रद्युम्न एव च.

30 K₄ D₈ om. 30^{ad} (cf. v.l. 28); G₅ om. 30^{ad} (cf. v.l. 29); D₇ also om. 30^{ad}. — ^a) T₂ G_{1.4} वै (for वः). — ^b) K_{1.5} D_{1.2.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). K₄ B Dn Ds Ds-8.10 m युद्धं राजन्महालयं. — K₅ om. 30^{ad}. G₅ reads 30^{ad} after 27 (cf. v.l. 14). — ^c) K_{1.4} Dn₁ Ds_{4.7-9} T₂ G_{1.5} 'नन्द' (for 'नन्दि'). K₁ हि; D_{7.9.10} ह (for च).

31 ^a) K₄ Ds₄ घोरं या (by transp.); Ds₂ D₁ T G_{1.2} M_{1.5} यो घोरं. — ^b) Ds₂ D₈ G₂ M₄ काशीकन्या.

32 ^a) K₄ Ds Ds₆ पांचालस्य; D₂ दुपदस्य. K₁ D₉ राजन् (for जज्ञे). — ^b) G₅ M₁ सा च (for च स).

33 ^a) K₁ D_{9.10} स लिंगं; K₅ D₇ कलिङ्गं. — ^b) K_{1.5} B D (except D_{7.9}) पांचालयो. K₅ युधि दुर्मदः. — ^c) K₁ D_{1.2.3.9} च; T G ते (for वः). G₅ कौरव्य (for कुरवः). — ^d) S पाण्डवा (for कृतास्त्रेण). K_{1.5}

D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). — After 33, T₁ ins. कुरवः कुरुनित्यर्थः (gloss); and G₅ reads 39^{ad} (cf. v.l. 14).

34 K₅ D₇ (hapl.) om. 34. — ^a) K₄ B Dn D_{1.3-6.10} T G_{1.2.4} यं (for यां). — ^b) K₁ D₁ निधनं किल; K₄ B Dn Ds Ds-8.3.10 निधनेच्छया; T G निधनं प्रति. — ^c) D₁ वीरेण (for रौद्रेण). — ^d) K D_{1.2.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 34, G₅ reads 42 (cf. v.l. 14).

35 K₄ G₅ om. (hapl.) 35. — ^a) K₁ D₉ G₅ महाराज (for राजपुत्रा). — ^b) Some N MSS. read कैकयाः. — K₅ om. 35^{ad}-36^{ad}. — ^c) B Dn Ds Ds-8.10 आमुक्तं; D₁ आमुष्टं; G₅ सुष्टं; G₄ सचद्धं (for सुमृष्टं). — ^d) T₂ ते अभ्यं; G₄ ते अभ्यं (for वस्तेऽभ्यं). K₁ D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

36 K₅ om. 36^{ad} (cf. v.l. 35). — ^a) B₈ सत्यसंगरः. — ^b) G_{1.5} वै (for वो). D₁ वृष्णिर्हिनेन. T₂ तेन वृष्णिप्रवीरेण. — ^c) D₂ संगमः; T G M₁ संगताः.

37 ^a) K₁ चासीत्; K₅ चासां (for आसीत्). — ^b) N (K_{2.3} missing) भविता वः समागमः. — After 37, T₂ ins.:

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामनाः ।

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G₅ (hapl.) om. 38. — ^a) B₂ Ds₉ च (for स). Some N MSS. काशीपती. — ^b) K₁ D₉ स एवाति-मतो योद्धा; B₈ D₂ स तेषामभितो योद्धा; D₁ स तेषामभि-योद्धा वै; S (G₅ om.) ये (G_{2.4} ए) तेषामभितो योद्धा. — ^c) K_{1.5} D_{2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T₂ पाण्डवास्तेभ्ययुञ्जत.

C. 5. 2009
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वशेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२

तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्समानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

39 Gs reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14); M1 reads 39-40 after 41. — ^a) G2.5 M3.5 संखे (for संख्ये). — ^b) D9 पाण्डवेयैर् (for द्वौपदेयैर्). D8 M1 'रथैः (for 'त्मभिः). Gs om. 39^c-41^f. — ^c) D1 आशी-विषसमाः सर्वे. — ^d) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

40 Gs om. 40 (cf. v.l. 14); for the sequence of M1 cf. v.l. 39. — ^a) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 40, K1 D9 read 43^{ab}.

41 K4 Gs (cf. v.l. 39) om. 41. K1 D9 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. D6 reads 41^{ab} after 43^{ab}. For 41^{ab}, D2 subst. 326*, followed by 327*. D1 om. 41^{cd}; D7 om. 41^{def}. — ^e) D2 दुर्जयः (for दुःसहः). — ^f) D2 'यशः (for 'रथः). — After 41^{cd}, K5 reads 43^{ab} and repeats 41^{cd}. D10 om. 41^{ef}. — ^g) G1 M2 वै (for वः). — ^h) K1.5 D1.2.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — N (except D10; K2.5 missing) ins. after 41 (D1, after 328*; D2 subst. for 41^{ab}):

326* अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।

[K5 यश्च (for योऽभिः). D5.5 संसृतः; D7 संश्रितः.]

D1 cont.:

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भवः ।

On the other hand, after 41, T1 M2.4 read 43; G2 reads 44; G4 reads 43^{ab} and repeats 41^{cd}; M1 reads 39-40, 43.

42 T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. Gs om. 42-43. Gs reads 42 after 34 (cf. v.l. 14). — ^a) K5 संश्रयः पाण्डवानां च. — ^b) G5 वै (for वो). — ^c) K1.5 D1.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

43 K1 D9 read 43^{ab} after 40; K5, after 41^{cd}.

B (except B2) G2.5.5 om. 43 (for G2 cf. v.l. 42). T1 M2.4 read 43 after 41; T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G4 reads 43^{ab} after 41; M1 reads 43 after 40. — ^b) S (G2.5.5 om.) ऋषभो नाम वीर्यवान्. — G4 om. 43^{cd}. — ^c) D8 M तेन व (M2.5 क)र्षेण सहितः; T1 तेनर्षभेण सहितः; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिताः. — ^d) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T G1 पाण्डवा अभ्य; M पाण्डवास्ते (M1.4 'र्थे)स्य.

44 Gs reads 44 after 41. — ^a) K5 D5.2 D7.8 T G (except G1) M2 जरासंधिः. D1 सहदेवो जरासंधिः. — After 44^{ab}, N (K2.5 missing) ins.:

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।

[B (except B5) Dn2 D1.8 'रथे (for 'रथौ). K1.5 D1.2.7.9.10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).]

— ^b) S (except G4) 'राज (for 'तेजा). — ^c) D2 पाण्डवार्थेभ्यो.

45 ^b) D2 महारथाः; D10 महीभृतः (for महीक्षितः). — ^c) K1.4 B1.2.5 Dn2 D8-8.9 M2 यानुपाश्रित्य; K5 B4 Dn1 D2.8 यानमा; B5 यानमाह्वः; D1 यानसमा; T G5 यांत्युपा; G1-4 M1 (inf. lin.) यांत्यपा; M1.8-5 यान्यपा. — ^d) T G M1 (inf. lin.) धर्मराजं व्यवस्थिताः.

Colophon missing in K2.5. — Sub-parvan: K1.4.5 B Dn Ds D8-10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M1.2 संजयप्रतियान. — Adhy. name: D1 संजयवाक्यं; M2-5 पाण्डवबलाहयानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 D9 50; D5 49; D8 45; D7 G5 51; T G1-4 M 52 (M2.5.5 53). — S'loka no.: Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
 भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
 क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
 जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
 भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
 महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
 ऊरुग्राहगृहीतानां गदां विभ्रद्बृकोदरः ।

कुरुणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
 सैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
 मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
 यथा रुरुणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
 मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
 सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माक्षी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
 उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
 बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
 तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
 स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
 ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
 पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३
 अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।

C. 5. 2031
B. 5. 51. 14
K. 5. 51. 14

50

☞ This adhy. is missing in K_{2.3} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) D₅ M सर्व एव; D₁ एते सर्वे (by transp.). K₄ D_{5.4} S महोत्साहा.

2 ^a) T₁ G_{1.5} तु (for हि). B_{2.4} transp. मे and भूयो. — ^b) D_{1.2.7} कूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 ^a) K₄ D_{5.4} रात्रीः सर्वास्तु; D_{5.6} रात्रीर्यः सर्वा. — ^b) Some MSS. निःश्वसन्. — ^c) D₂ मृगः (for पशुः). K₄ B D (except D_{1.2.7.9.10}) अपरः (for अबलः).

4 ^a) K₅ D_{5.2} D_{1.2.7.8.10} G_{5.4} महाबाहो.

5 ^a) D₂ अमर्षी चैव; T₁ G₁ अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — ^b) S (except M₁) अनर्महासः.

6 ^a) T₂ G₄ महोत्साहो (for महोत्साहो). — ^b) D₅ बुद्धिः; D_{1.2} वीर्यो (for बाहुः).

7 ^a) S गृहीतेषु.

8 ^a) K₄ B Dn D₅ D_{5-6.8.10} अष्टाक्षि (Dn₁ D_{5.1} D₅ 'त्रि)मायसी; D₂ सैक्यामेवायसी; D₇ सैक्यामयस्ययी; T₂ काष्णायसमयी. Ca. d cite सैक्यां. S गुर्वी (for घोरां). — ^b) K₄ B_{2.4.5} D (except D_{1.7.9.10}) भूषणां (for भूषिताम्). — After 8^{ab}, T₁ G_{1.5} read 24^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^c) S

भीमस्य (for मनसा). D_{1.2} सं- (for अहं). — ^a) D₂ कालः; G₂ भीमं (for ब्रह्म). G₂ उदितं; G₅ उद्यतां (for उद्यतम्).

9 ^a) = (var.) 5. 57. 20^a. K_{1.4} D₅₋₉ गजानां; K₅ B₄ Dn D_{1.2.10} G₅ मृगाणां; B_{1.2.5} D₅ T₂ G_{1.2.4} कुरुणां; M करेणु (for रुरुणां). B₂ T₂ G_{2.4} युद्धे (for यूथे). — ^b) K₁ D_{1.9} वीरो (for भीमो).

10 ^b) K_{1.5} D₅ एव; T₁ G_{1.3.5} एष (for एकः). T₁ G_{1.5} क्रूरकर्मकृत्. — ^c) K₅ बकाजीवी प्रतीपश्च; S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. Cs cites विप्रतीपः. — ^d) Dn₁ रुषितः; S तरसा; Ca. d. s रभसः (as in text). G_{4.5} तदा.

11 ^a) K₅ Dn₁ D₂ T₂ उद्वेजते (K₅ 'ति). — ^b) K₄ D_{5.4} सदा; K₅ Dn D_{5.10} ये मे; B D₅ D_{1.5.6} T₁ G₅ यथा; G₁ तथा (for यदा).

12 ^a) D₂ यस्य (for तस्य). K₅ G₄ संतुष्टा; D₁ मुष्टा; D_{2.7.9.10} दुष्टा; T₂ G₅ M 'त्रस्ता. — After 12^{ab}, D₂ ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्धः परपुरंजयः ।

13 ^a) G₅ मानं हानीकानि. — ^b) D_{5.2} D_{5.3} व (D_{5.6} न)रवारणयोधि (D_{5.2} 'वाजि)नां; T G रथवारणं; M बलाद्वाजिनं. — ^c) D₅ T₂ G₄ M च (for इव).

14 After 14^{ab}, K₄ B Dn D_{5.1} D₂ (marg. sec.

C. 5. 2032
B. 5. 51. 15
K. 5. 51. 15

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्यौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्षिष्टः संग्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभूः कथं शाम्येद्द्रुकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्धतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
ममा तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतश्रीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

m. 3-5. 8. 10 (marg.) Ms ins.:

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 ^a) T G₁ अनिलाभं. — ^b) G₂ यत्तेन (for यत्तेन).
— ^c) D₁ S (except G₂ & M₁ & 2) नि- (for न). D₂ तत्र
(for सर्वे). — ^d) K₄ B (except B₂) D (except
D₁ & 9) transp. मम and पुत्रा. S (except G₅)
मनस्विनः.

16 ^b) K₄ B Dn Ds D₃-5. 8. 10 पुरा हताः; D₁ & 7
निष्ठुरिताः; T₂ महाबलाः (for समा^o). — After 16^{ab},
T₂ ins.:

331* हिडिम्बवककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबलाः ।

17 ^a) D₂ नासौ (for न स). — ^b) K₄ B Dn Ds
D₁ & 8. 10 बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D₂ बाल्येपि
मम संजय.

18 ^a) K₁ D₂ & 9 निष्ठुरस्य च निष्ठुरी; K₄ & B Dn Ds
D₁ & 8. 10 निष्ठुरो रोषणोत्थर्य. — ^b) N (K₂ & 3 missing)
G₄ भज्येतापि.

19 ^a) K₄ B Dn Ds D₃-8 शूरस्तथाप्र^o; D₁ बृहत्तथाप्र^o;
D₂ बृहत्तमोप्र^o; S बृहत्प्रति (T₁ स्पति; G दिवस्पति) बलस्तात
(G₄ स्तब्धो). — ^b) D₁ & 2 प्राञ्चुः (for गौरः). S तरु
(for ताल). K₄ & B D (except D₁ & 9) उद्धतः; T₂ G₂
उत्थितः; G₁ & 5 उद्धतः (for उद्धतः). — ^c) S प्रादेशाद्;
Ca प्रादेशेन (as in text).

20 ^a) G (except G₅) M₁ (inf. lin.) वायुम् (for
वाजिनः). K₁ & 5 B₁-3 D₁-5. 8. 10 T₂ G (except G₅)
अभ्येति (see below); Ca अत्येति (as in text). T₁
जवेन वायुतुल्येति. — ^b) K₁ B₁-3 D₁-5. 8 T₂ G₂ & 3
अभ्येति (see above). — ^c) K₁ D₁ & 9 अव्यक्तजल्पो; S

अत्यल्पभाषी. — ^a) S पाण्डवो मध्यमो (by transp.).

21 G₁ om. 21^{ab}. — ^a) B₁ & 3 श्रुतं. — ^b) T₂ G₄
बाल^o (also व्यास^o); G₂ आचार्य^o; M₁ (inf. lin. as in
text); बाल्य^o (for व्यास^o). K₁ & 5 D₂ यथा; S (G₁
om.) युवा (G₅ श्रुतं) (for पुरा). — ^c) K₄ & 5 D₁ & 7. 9
T G M₂ याथातथ्येन.

22 ^a) K₁ D₂ & 4. 10 च; T₁ अभि-; G₁ & 5 अय (for स).
— ^b) G₄ हयान् (for रथान्). K₄ & 5 B D (except
D₁ & 8-10) नरान्हयान् (by transp.); G₅ हयान्नयान्; G₄
रथान्हरन्. — B Dn Ds D₄ & 8 transp. 22^a and 23^b.
T G₁ & 2. 4. 5 om. 22^a-23^a.

23 T G₁ & 2. 4. 5 om. 23^a (cf. v.l. 22). M₃-5
repeat 22^c for 23^a. — ^a) K₁ & 5 D₁ & 9 क्रुद्धो (for
रब्धो). — B Dn Ds D₄ & 8 transp. 22^a and 23^b.
— ^c) N (except D₁ & 2; K₂ & 3 missing) M₅ मया (for
मम). T₁ G₁ & 5 तावत् (for तात). — ^d) K₄ D₁ G₄ M
पूर्वं (for पूर्व).

24 T₁ G₁ & 5 read 24^{ab} after 8^{ab}, repeating it here
(cf. v.l. 8). — ^a) K₁ & 4 D₂-4. 9 निष्कीर्णम्; K₅ Dn₁
D₁ & 10 T₂ वि (Dn₁ नि) स्त्रीर्णम्; Dn₂ D₅ & 8. 10m T₁ G
(except G₅) निष्कीर्णम्; Gd. 5 निष्कीर्णा (as in text).
Ca cites निष्कीर्णं. B₅ पूर्णा; D₅ D₁₀ & 10m C₅ क्षैक्यां (for
स्थूलां). — ^b) K₄ B Dn Ds D₂-5. 10 सुपर्वा (D₃ & 4
श्रीं); D₁ अपूर्वा; S अपूर्वा (T₁ G₅ first time असद्धां)
(for सुपर्वा). D₇ महती; C₅ काञ्चनी (as in text).
— ^c) D₁ नादसंयुक्ता; D₈ तात निर्ह्रादा; S कृतनिर्घोषां;
Ca. d. 5 शतसंहरादां (for शतनिर्ह्रादां).

25 ^b) B (except B₅) D (except D₁-4. 7-9) T₂

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
 क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
 विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
 संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
 नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
 शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्त्रिममितौजसम् ।
 ग्रहितां दुःखसंस्पर्शा कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २८
 गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
 सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
 उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्नवान् ।
 प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०

विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
 अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
 वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
 नृत्यान्निव गदापाणिर्गुगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
 प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जनपुष्पितान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
 कुर्वन्नथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
 आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
 गङ्गावेग इवान्पांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
 वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

C. 5. 2053
B. 5. 51. 26
K. 5. 51. 30

G2.4 'वेगितं' (for 'वेगिनम्'). — °) B3 'समं'; T1 G1.5 'महा' (for 'मयं'). — °) T1 G1.4.5 कथं (for तात).

26 °) M विषमान्. K4 D3.4 नानुपश्यन्ति; B4 Dn2 D10 न हि मन्यन्ते; Dn1 Ds D5.6.8 नावमन्यन्ते; D1 नैव पश्यन्ति; G3 नावबुध्यन्ति. — °) Ds प्रतापं (for प्रपातं).

27 °) D2 संग्रामं (for 'युगं'). S ते (for ये). K1.5 B D (except D1.2) गमिं; K4 नक्षिं (for करिं). — °) K4 B D (except D1.2.6) मृत्युं (for वायुं). — °) K1 Ds मृगा यथा; B2 Dn1 Ds D5.6 हता मृगाः; D1.2 वने मृगाः; Ds यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 °) Some MSS. शैक्यां. Ds.4 तां तु; T2 G1 तां च; G4 तस्य (for तात). — °) D1 T1 G1.4.5 षडश्राम् (D1 'साम्'); D2.5.6 G2.8 M1.8-5 षडश्रम्; T2 Ms षडश्रम् (for षडस्त्रिम्). K1.4 Ds M1.2 'तौजसा'; T1 G4 'तौजसः'; Ms 'तौजसां'. — °) D1.2 मामकाः (for मे सुताः).

29 °) B (except B4) 'मस्तकं'. — °) MSS. सृक्किणी, सृक्किणी and 'णी' also. — °) Gs.4 बहु (for मुहुः).

30 °) M (except M1) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K4 B Dn Ds D2-3.10 नागान्; K5 पातीन्; D2 Gs M1.3.4 वातान्; T2 पातान् and पत्तीन्; M2 पावकान् (for पातान्). T1 G1.4 उद्दिश्य तानापततः. — K5 om. 30^b-31^a. — °) B D (except D1-4.8.9) T G1.2.4.5 प्रतीपं. K1 पतनो-
 न्मत्तान्; D1.2 पुरतो मत्तान्; T2 वदतो मत्तान्; G2 प्रपतो मत्तान् (for पततो मत्तान्). Gs प्रतीतं सततो मत्तान्. — °) K1 Ds.10 परिगर्जतः; B1.2.5 Ds प्रतिगर्जितः; T1 G (except G4) 'भंजतः'.

31 K5 om. 31^a (cf. v.l. 30). — °) Ds कुशलान् (for विगाह्य). — °) D1.2 वीरान् (for वरान्). S

यो (G1.5 M1.8-5 यौ) धात्रिर्दिश्य निघ्नतः. — °) K4 Ds.4.1 वायुयुतं (for प्रज्वलितं). — °) K5 न विमुच्येत; D2 नावमुं (for अपि मुं). D1 वै (for मे). T1 G1 न मुच्येर-
 निमाः प्रजाः; T2 G2-5 M1 न मुच्येयुरिमाः प्रजाः; M2-5 अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 °) Dn2 G1.8 M (except Ms) वीथी-; B1 T1 G2 वीथीः; Gs वीथीं (as in text). D1.2 'वीथीं' (for 'बाहुर'). — °) T1 G1.5 आमं (for द्वावं). K1 Ds नागः; K5 गजः; G2-4 इव (for मम). — °) G1 युगांताग्निरिवोत्थितः.

33 °) Gs.4 पुष्पितद्रुमान्. — °) D2 प्रवेक्ष्यति. K1 Ds महा- (for रणे). — M4 (hapl.) om. 33^a-35^a. D1 reads 35^a for 33^a (for the first time), repeating it in its proper place.

34 M4 om. 34 (cf. v.l. 33). — °) D10 विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K1 रथकृवरान्; K5 D1.2.10 भग्नकृवरान्; Ds भिन्नकृवरान्; Ca.d भग्नपुष्करान् (as in text). K4 B Dn Ds D2-3.10 m विसारथिद्वयध्व (D1 'त्र')जान्. — For 34^a, D1 repeats 33^a. — °) K1.5 Ds.2.10 'व्याघ्रान्' (for 'व्याघ्रो'). — °) D1 reads 35^a for 34^a (cf. v.l. 33).

35 M4 om. 35^a (cf. v.l. 33); D1 om. 35^a. Ds.4 om. 35; D10 reads it in marg. — °) K4 Ds T2 G (except G1) गांगो (for गङ्गा). — °) K4 Dn1 T1 G4 M1 विविधद्रुमान्. — °) K4 B Dn Ds D5-8 प्रभंक्ष्यति; Ds.10 प्रवेक्ष्यति (for प्रवे). N (except D1; K2.3 missing) Gs रणे (for महा). — °) D1 reads 35^a here for the third time (cf. v.l. 33, 34)! T2 पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^a).

36 D10 reads 36 in marg. G4 (hapl.) om. 36. — °) K1 Ds.8 वशे; K4 B Dn Ds D2-6.10 दिशो; K5

C. 5. 2054
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नैर्यं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्षयति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः स्रदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।

बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न विभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समाश्रिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणात्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मादाश्रयं किञ्चिद्वत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीराः; T G 1. 8. 5 M₁ (inf. lin. as in text). 2 वधं (for वशं). — ^b) K₅ B D (except D_{7. 9}) 'भया' (for 'बला'). — ^c) G₉ transp. पुत्रां and भृत्यां.

38 ^a) K₄ D_{8. 4} वसुधा (for पृथिवी). S सूत (for देवी). — ^b) D_{1. 2} जरासंधभयादिता. — ^c) D₉ तेनैव मागधेन्द्रेण. — ^d) K₄ D_{1-4. 9} प्रशासिता (for प्रता).

39 ^a) K_{1. 5} D_{7. 8. 10} भीष्मप्रभावात्; K₄ D_{8. 4} 'प्रसादात्; G_{2. 8} भीष्मप्रतापात्. — ^c) K₁ D_{1. 2. 3} T₂ G₄ ये न; K_{4. 5} B Dn D₈ D_{8-7. 9. 10} यज्ञ (for ते न). K₄ B Dn D₈ D_{8-6. 8} M₂ वशे (for वशं). — ^d) K₄ B Dn D₈ D₈₋₉ तत्; D₂ च (for वा).

41 ^a) K₄ D₁₋₈ 'युक्तं; T₁ G_{8. 4} 'सक्तं; G₅ M₁ 'सिद्धं (for 'सिक्तं). B Dn D₈ D₈ दीर्घकाल (Dn₁ 'लं)-समास (B_{1. 2. 4} D₈ D₈ 'युक्तं. — ^d) K₄ D₁₋₈ पाण्डवः (for संजय).

42 ^c) D_{1. 2} महाबाहुः (for गदा).

43 ^a) K_{1. 4. 5} D_{8. 4. 7. 9} T₂ 'ह्य (D_{8. 4} T₂ 'ह्य) महावीर्यं; D_{1. 2} 'ह्यमनासाध्यं; T₁ G M 'ह्यमनाहार्यं. — ^c) D₈ इह; D_{8. 4} G_{2. 5} च; D₈ G₄ M₂ वा (for इव). D₈ D_{1. 2} S अभि- (G₅ हि) (for अति).

44 ^c) B₂ D_{8. 2} D₈ 'चर्मणः; T G 'खजिनः (for 'वर्मणः).

45 ^a) G₄ भीष्मद्रोणकृपश्चायसश्चत्तामा तथैव च. — ^c) B (except B₃) D₈ D₈ तथैवाहं; D₁ यथा वाहं. — ^d) B D_{1. 2} S वीर्यज्ञास्.

46 ^a) D₁ S आर्यव्रतं. — ^b) D₁ G_{1. 2} विभित्सवः; T G_{2. 5} भिभित्सवः; G₄ corrupt.

47 ^a) K₄ D_{8. 4} तु भवेद्; S तत्तु वै (for सर्वतो).

48 ^a) S अविषह्यं (T₁ G_{1. 8. 4} 'ह्य; T₂ G₅ 'ह्य) (for ते पुराणं). — ^b) K₄ B_{1. 2. 4} D₇ समाश्रिताः; D₂ अवस्थिताः. — ^c) A few N MSS. तुमुले.

49 ^a) D₁ सूत (for तात). — ^d) D₇ पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च.

50 ^a) B₂ D_{1. 10} ये तु; B₈ T₂ यत्तन्; D₈ यज्ञ (for युत्त). B₈ T₂ मदाश्रयं (T₂ 'ये); T₁ G_{2. 5} अस्मादाश्रयात्; G₅ अस्मादाश्रयं (as in text). G₂ तात (for किञ्चित्). K₅ D₇ यत्त (D₇ 'द) अस्मादाश्रयं किञ्चित्; M₂₋₅ यत्तस्मादाश्रयं किञ्चित्. — ^b) K_{1. 4} D_{8-6. 8} हितम् (for दत्तम्). — K₄ om. 50^a-52^a.

51 K₄ om. 51 (cf. v.l. 50). — ^b) B_{1. 2. 5} D_{2. 9} क्षात्रधर्मं. D_{8. 2} D₂ परीप्सवः. — ^c) K₅ B D (except D_{1. 2. 7. 9}) क्षत्रियं (for ब्राह्मणं). — ^d) D₇ T₁ G_{4. 5} M₄ परम् (for वरम्).

52 K₄ om. 52^a (cf. v.l. 50). — ^a) D₉ शश्वत्

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
 न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
 भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपधातकम् ॥ ५३
 ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
 सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
 किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
 पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
 संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
 द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
 चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
 किं नु कार्यं कथं कुर्यां क नु गच्छामि संजय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
 अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०
 यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
 दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
 गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
 हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

C. 5, 2084
 B. 5, 51. 61
 K. 5, 51. 61

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै). Ds. 4 S वो (for वै). — ^b) G2. 5 M ये युयुत्स (Gs 'त्सं'त. K4. 5 B D (except D2. 7. 9) पांडवैः. — ^a) D2 तदेव भ'.

53 ^a) K4 Ds. 2 ननु; T G न तन् (for न तु). Gs विनाशाय (for विघाताय). — ^b) Gs नूनं; M जानन् (for ज्ञानं). Ds भेषजं (for संजय). — ^c) K4. 5 B Dn2 Ds D1. 8-8. 10 T2 G2 अतिबलं; D2 अनाविलं. — ^d) K4. 5 B D (except D1. 8. 9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि).

54 ^a) G2 अपि हि; G4 ह्यपि; Ms. 4 (inf. lin.). 5 ह्यपि (M4 orig. व्याधि) (for ह्यपि). Ks संयुक्ताः; Cs निर्मुक्ताः (as in text). Gs विषयेभ्यो विनिर्मुक्ताः. — ^b) K1. 5 D1-4. 7-10 लोकसंग्रहं; Cs as in text. — ^c) K4. 5 B. 4 Dn1 Ds. 4. 10 सुखैर् (for सुखे).

55 ^a) K4. 5 B1-3. 5 Ds D2-8. 10 मोहम्; B4 S चोयम् (G4. 5 यो मया) (for योऽहम्). Ds आसक्ताः. — ^c) K1. 5 D7 राष्ट्र; K4 B4 Dn1 Ds Ds-5. 8. 10 राज्ये; Ds राष्ट्रे (for राज्य). Ds पुत्रेषु दारे राज्येषु; G2 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic). — ^d) B8 पौत्रेष्वपि.

56 ^b) K1. 5 Ds. 6. 8 तु (for नु). K5 B2 Dn1 Ds. 4. 7-9 T G1 क्षेमम्; Cs as in text. K4 B4. 5 Dn Ds1 D1. 5. 6. 10 Gs उत्तरं (for उत्तमम्). — ^c) K4 Ds. 4 द्यूतपश्यामि; D2 द्यूतगच्छामि; T1 G1. 5 एव पश्यामि. — ^d) T1 G1. 5 अनयात्ततः; Gs. 4 M2 अपि चिन्तयन्.

57 ^a) K4 आप्नोति; Dn1 D10 (sup. lin.) T G1. 4. 5 आयाति (for आभाति). Ds D1. 2 द्यूतप्रमुखतो भाति.

58 ^a) T2 G1. 2 M प्रधिः; Ca. d. s प्रधिः (as in text). — ^a) M1. 2 नात्र; Cs नास्मात् (for नास्य).

59 ^a) K4 B D (except Ds) कुर्यां (for कार्यं). K1. 5 Ds तथा; Ds. 8 च वै (for कथं). Ds. 8 तेषु (for कुर्यां). — ^b) K4 Ds. 4 कुत्र; G4 अनु- (for क नु). In Ds the portion from 59^a up to 5. 60. 12 is lost on missing folios. — ^c) K1. 5 Dn1 D10 कालवशा (Dn1 'शे)नुगाः; S क्रोधवशं गताः.

60 Ds missing (cf. v.l. 59). K4 B D (Ds missing) तदा (for पुरा). — ^c) T1 G1 रुदितं (for निनदं). — ^d) T1 Gs. 5 M1-4 मा (for मां).

61 Ds missing (cf. v.l. 59). — ^a) T2 G1 Ms. 4 (sup. lin.). 5 यदा (for यथा). — ^b) Dn1 चीयमानः; D2 क्षोभ्यं; D10 नोद्य'. — ^c) K4 B D (except D1. 2. 7. 10; Ds missing) वै तथैव (for तद्वदेव). — ^d) K1. 5 D7. 10 (sup. lin.) अस्मदीयान् (for मदीयान्). Gs सहितानर्जुनेन.

Colophon missing in K2. 3 Ds. — Sub-parvan: K1. 4. 5 B (except B2) D (Ds missing) संजययान (D2 यानसंधि); G2 M1. 2 संजयप्रतियान. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 51; Ds 50; Ds 47; D7 Gs 52; T G1-4 M 53 (M2. 3. 5 54). — S'loka no.: Ks 60; Dn Gs 61; Ds 62.

५१

C. 5. 2085
B. 5. 52. 1
K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्यविरो गुरुः ।

समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

This adhy. is missing in K_{2.3} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 = (var.) 3. 46. 5. — ^a) K₁ नैवानृता; D₈ चैतानृता; T₁ G₁ ताः सूनुता; T₂ (orig.) G_{2.3} ता नानृता; T₂ (inf. lin.) G₄ नानानृता; G₂ नानाविधा; M तादृगृता (for वै नानृता). — ^b) K₁ T₁ M₂ अनुशुश्रुम. B D (except D₇; D₉ missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D₉ 'म:'). — ^c) K₁ D_{7.10} T₂ G₂ अद्य (for स्याद्). — ^d) K₁ D_{2.10} S (except G₃) यस्य योद्धा (by transp.).

2 = (var.) 3. 46. 8. — ^a) T₂ तु न; G_{2.4} न च (by transp.). — ^b) = 3^d. D₂ T₁ G_{3.5} 'धन्विनः. — B₂ (hapl.) om. 2^a-3^d; K₁ reads it in marg.

3 B₂ om. 3; K₁ reads it in marg. (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.) 3. 46. 6^{ab}. — ^a) D_{2.2} D_{7.3} G₄ कर्णनालीकान्. — K₅ om. 3^{ad}. — ^c) K₄ प्रतीयान्; D₁ युध्यतो; D_{2.3} प्रमेता; Ca. d प्रत्येता (as in text). — ^d) = 2^b. S विद्यते सव्यसाचिनः.

4 = (var.) 3. 46. 9. — ^b) S वीरं (T₁ G₁ वा तं) नरर्षभं. — After 4^{ab}, N (K_{2.3} D₉ missing) ins.:

332* कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— ^c) K_{4.5} B D (except D_{1.8}; D₉ missing) G_{1.3} महान्स्यात्; T₂ G₄ उभाभ्यां; Ca. d माहात्म्यात् (as in text).

5 = (var.) 3. 46. 10-11^{ab}. K₅ om. 5^a-8^b. — ^a) G₄ M (except M₁) जितं (for दृढं). — ^c) T₁ G_{4.5} M (except M₂) तु (M₁ inf. lin. सु- as in text). A few MSS. तुमलं. K₁ D₈ Ca. d. s. तुमु (K₁ D₈ 'म) ले युद्धे. — ^f) G₅ सर्वतः; G₅ सर्वशः (as in text). K₁ M₁

Ca. d. s अपराजितः. T₂ सर्वशत्रुभयावहं.

6 = (var.) 3. 46. 11^a-12^d. K₅ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ D_{2.4} [अ]प्यस्त्रं; M₁ शस्त्रं (for ह्यस्त्रं). — ^b) D₂ सर्वैः प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S repeats 6^{af}-10^{ab} here (with v.l.), reading the lines for the first time after 5. 48. 45^{ab}. — ^c) G₁ (first time) यथा; G₅ (second time) जये (for वधे). — ^f) S (first time) तव and (second time) ए (T₁ ते) वा; Ca. d तयोर् (as in text). K₁ वै (for वा). K_{1.4} B D (except D_{1.2}; D₉ missing) फल्गुनस्य. K₄ B (except B₂) D (except D_{1.3}-5.7; D₉ missing) च (for वा).

7 = (var.) 3. 46. 13. K₅ om. 7 (cf. v.l. 5). S repeats 7 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ^{ab}) B Dn Ds D_{2.6.8} transp. जेता and हन्ता. T₁ G_{2.4} M (all first time) and T₂ G_{1.3.5} (all both times) वा (for च). D_{1.2} नैवास्य (for चास्य न). — G₅ om. 7^a-8^d. — ^d) K₁ D₇ समुत्थितः (for य उत्थितः).

8 K₅ om. 8^{ab}; G₅ om. 8 (cf. v.l. 5, 7). S repeats 8 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ^a) D₂ शस्त्राणि; G₃₋₅ M (all first time) ह्यस्त्राणि (for स्यस्त्राणि). — ^b) D₂ जयंति न जयंति च; S (both times) युध्यंति विजयंति च (G₅ om. second time). — ^c) S (first time) अयं तु; Ca. एकान्तं (as in text). D₂ चेह; T₁ G₁ (both second time) त्वेष (for त्वेव). — ^d) Some N MSS. फल्गुनस्य. K_{1.5} तु; B₂ D_{1.2.3} T₂ (second time) G₄ (both times) च; D_{3.4.7.10} G₁ (both times) हि; M₅ (second time) वा (for ह).

9 = (var.) 3. 46. 14. S repeats 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वात्रास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
 यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
 कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
 युगपत्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
 नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ् योद्धा न च सारथिः ।
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
 शेषयेदशनिर्दासो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु शेषं शराः कुर्युस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
 अपि चास्यन्निवाभाति निम्नन्निव च फल्गुनः ।
 उद्गरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
 अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
 गाण्डीवेदं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 विव्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
 यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
 महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वद्वक्ष्यति मामकान् ॥ १७
 यदोद्गमन्निशितान्वाणसंघा-
 न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
 यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
 ऽश्रोतासि तानावसथे कुरुणाम् ।
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
 क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९

C. 5. 2105
B. 5. 52. 20
K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

v.l.); cf. v.l. 6. — ^a) K₁ B (except B₄) Ds D₁. 5. 7. 8. 10 समाः सूतः; K₅ समये तेषु; D₅ क्षपाः सूतः; T₁ G₅ M (all both times), T₂ (second time) and G₁-8 (all first time) सहैद्रेण; T₂ G₄ (both first time) सहस्रानि; G₁. 3. 4 (all second time) सहस्रेण; G₂ (second time) सहैद्रेण (for समाः सूतः); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समाः. * C₂: त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यथेति शेषः । C_n: त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः । संधिरार्षः । * — ^a) K₅ B Dn Ds D₅. 6. 8. 10 C₂ विद्मः; T₁ G₁. 5 (all second time) वेत्ति (for वेद्मि). S both times (G₁ M₅ first time only) पराभवं.

10 S repeats 10^{ab} here; cf. v.l. 6. — ^b) K₁ 'समायुतः; D₇ 'यशोनिधिः (for 'समो युधि). — ^c) K₄ B₄ ध्रुवं (for ध्रुवः). K₁ कृतं तात व्रतं तस्य; K₅ क्षेमं तस्य ध्रुवं तात; D₁. 2 ध्रुवं तस्य भवेत्तात; S कृतं तस्य (G₅ कृतस्तस्य; G₅ अर्जुनस्य) ध्रुवं तात.

11 ^a) S युक्तौ (for यत्तौ). — ^b) B₈ वरिष्ठं; C₂. d अधिज्यं (as in text). — ^d) D₂ इति (for अनु). K₄ B D (except D₆. 7. 10; D₉ missing) -शुश्रुम.

12 ^a) K₄. 5 B Dn Ds D₃-6. 8. 10 नैवास्ति नो; D₂ न रथोस्ति; S नैव चास्ति. — ^b) D₁ G₈ न घोघा; G₄ M न

हया. — ^a) K₁ T₂ ते (for तत्). D₁. 2 बुध्यन्ते (for जानन्ति).

13 = (var.) 3. 46. 15. — ^a) G₄. 5 शोषयेत्. D₁ M दीप्ता (for दीप्तो). — ^b) K₅ B (except B₅) Dn D₂. 4. 7. 10 विपतन्; D₁ G₅ M पतन्ती; D₂ प्रपतन्; D₅. 6. 8 निष्पतन्. — K₅ om. 13^a-19^d; D₅ om. 13^a-15^b. — ^c) K₄ B (except B₅) Dn D₃-6. 8. 10 तात (for कुर्युः). — ^d) K₄ B Dn D₃-6. 8. 10 कुर्युस्ताः (B₅ मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात).

14 K₅ Ds om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) D₇ पुव (for इव). B Dn D₁. 2. 5. 6. 8 धनंजयः; a few N MSS. च फाल्गुनः (for च फल्गुनः). S विनिम्नन्निव फल्गुनः. — ^c) K₁ क्रुद्धः शरसहस्रेण; S उत्पतन्तीव (T₁ G₁ 'तन्ति च; T₂ G₈ 'तन्निव) कायेभ्यः.

15 K₅ om. 15; Ds om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^b) D₂ T₁ G₅ सर्वशः (for 'तः). — ^c) K₁ गाण्डीवेयं; B₁. 3. 4 Dn Ds D₇. 8 T G (except G₂) C₅ 'वोत्यं; D₁ 'वाग्निर्; D₂ 'वेन (for 'वेदं). D₁. 2. 10 S (except M₅) दहेत्तात. C₅ cites आजौ (as in text).

16 = (var.) 3. 46. 17. K₅ om. 16 (cf. v.l. 13). — ^a) Ds सः; M₁. 2 वा (for सा). — ^c) K₄ B (except B₂) Dn D₁-6. 8. 10 बहुधा (for 'ला).

C. 5. 2108
B. 5. 53. 1
K. 5. 53. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्सम ।
पाञ्चालान्कैकयान्मात्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्कुर्यादशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विधां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 13). — ^a) Dn1 स च (for कश्चं). Ks B D (Ds missing) महानग्निः (Ds महावह्निः); Gs दहेदग्निः. — ^b) Ks B D (except Dr; Ds missing) प्रदेहेत्; Gs.4 प्रदीप्तः (for प्रवृद्धः). — ^c) Gs.4 महाग्निर् (for 'चिर्). M महानिलबलोद्धूतः. — ^d) D10 तथा (for तद्गद्). T1 G1.5 मे सुतान् (for मामकान्).

18 = (var.) 3. 46. 18. Ks om. 18 (cf. v.l. 13). — ^a) T G यतः (T2 Gs यथा) (for यदा). T G उद्ध्वन् (T2 Gs उत्सृजन्) (for उद्धमन्). T1 G1 निहितान् (for निशितान्). G2.3 M 'वर्षान्; G4 'पूरान् (for 'संधान्). Ds यदोद्धमद्वाणसंधान्निशितान्. — ^b) Ks B D (except D1.2; Ds missing) T तानाततायी; Gs अस्नाततायी. — ^c) Ks B D (Ds missing) अपार' (for अवार').

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 13). — ^a) K1 तस्य; D1.2 यस्य; G (except Gs) यथा (for यदा). M (except M1) अपि (for हि). S प्रणादान्; all comm. प्रकारान् (as in text). — ^b) T2 श्रोण्यामि; all comm. श्रोतासि (as in text). K1 वा चातिवधे; Ks B (except B4) Dn1 Ds.5 ताताव'; D1 धाताव'; T2 यानाव'; Gs नानाव' (for तानाव'). All comm. cite आवसथे (as in text). — ^c) K1 समं तत्र (for समन्ताच्च). Gs हि (for च). Gs तदा (for तथा). — ^d) S (except G1.5) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in Ks. s Ds. — *Sub-parvan*: K1.4.5 B D संजययान (Ds यानसंधि; Ds missing); M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M अर्जुनप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; Ds 51; Ds 48; Dr Gs 53; T G1-4 M1.4 54; M2 50; M3.5 55. — *S'loka no.*: Dn 20; Ds 21.

शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्चशरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

52

 This adhy. is missing in Ks. s Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). Gs transp. adhy. 52 and 53.

1 Ks om. from 1st up to 5. 54. 25th. — ^a) Ds रणे; Gs जयैर् (for जये). Ds Gs वृताः; T2 G2-4 रताः (for धृताः); cf. v.l. 3^d.

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) A few MSS. पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K1 वंग'; Ds सर्व'; Dr. 10 अंग'; T2 अन्य' (for वत्स').

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) Ds यः सहैद्रान्. — ^b) B2.5 Ds D1-8.10 वशी (for बली). — ^c) Dn2 Cn स स्रष्टा; D1 स ज्येष्ठो; T1 G1.5 श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो). Ds स्रष्टा (for कृष्णः). — ^d) Ks D1.2 वृत्तः; Gs रतः (for धृतः); cf. v.l. 1^d.

4 Ks om. 4 (cf. v.l. 1). — ^b) S क्षिप्रहस्तवान्. — ^c) K1 S संप्राप्तः (for शैनेयः). T1 G1.5 स्थायी (for स्थाता). — ^d) Dr बीजवद्विस्मजन्; Gs जवात्प्रतिवपन्. Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 1). — ^a) Dr G2.5 पांचालः. — ^b) T1 G1.5 हडवर्मा; T2 G2 M कृतवर्मा; Gs कृतकर्मा; G4 धृते' (for क्रूर').

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) Ks D2.4 तु (for च).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 1). — ^b) D1 बलं; Ca. s जालं (as in text). Gs अंतकृत्; Ca. d. s अन्तरा (as in text). — ^c) Gs हरिष्यन्ति. Ks B2.4 Dn Ds Ds-8.10 m Cs न मे सैन्या (Dr सेना) स्तरिष्यन्ति; Ds सेनां हनिष्यन्ति मम. — ^d) Dr ततः शोचामि; T G1-3 M1 इत्यभिक्रो'; Gs अभिक्रो'; M2-5 यदि क्रो'.

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
 मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
 धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
 अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
 बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
 तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
 पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२

तनुरुच्चः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निवोधत ।
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
 एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
 यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
 न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
 जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६

C. 5. 2120
B. 5. 53. 16
K. 5. 53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 1). — ^a) D1.2 यश^० (for मन^०). — ^b) G2.4 M1 (inf. lin.) बल^० (for लक्ष्मी^०). Ds D1 M1.2.3 (inf. lin. as in text). ^c) वचसा; T2 M4 वचसः. — ^d) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) K1 D1 T G सु (G4 स) प्रसन्नैः (T2 न्नः); M सु (M2 स) संपन्नैः. — ^b) K1 Ds युज्य-; K4 Dn Ds-6 Gs युद्ध-; B1.2.5 Ds D10 युग्म-; B3.4 D1 T2 योग्य-; Ca. d. s योग्य- (as in text). — ^c) K4 B Dn Ds Ds-6 वीरैर् (Bs सर्वैर्); Ds घोरैर्; T1 G1.5 मित्रैर् (for पुत्रैर्). D1.10 द्यौश्च भ्रातृभिः पुत्रैर्. — ^d) D1 T1 G1.4 उपपन्नैर्.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 1). — ^b) D2 मित्रभृत्यैः; D1 नैपुण्येन; Ca. d. s नैभृत्येन (as in text). — ^d) D2 वी^०; T1 G1.4.5 श्री^० (for ह्री^०).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) S (except M2) श्रुतात्मा (for क^०).

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 1). — ^a) K1 एव; K4 B3.4 अभि (for इव). T2 मर्त्यैः (for मन्दः). — ^c) K4 B2.4 D (except D1.10; Ds missing) नष्ट^० (for मूढ^०).

13 = (var.) 5. 36. 47 (q. v.). Ks om. 13 (cf. v.l. 1). — ^a) Dn Ds m तनुरुच्चः; Ca. d. np तनुरुच्चः (as in text). — ^b) K1.4 B4 D (Ds missing) Ca. d मिथ्योपचरितो मया; T2 जांबूनदसमप्रभः.

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 1). — ^a) B3.5 नैव युद्धं (for तैरयुद्धं).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 1). — ^a) T1 G1 च परा (for परमा). K4 B2.4 Dn Ds Ds-6.8 बुद्धिः; D1 शक्तिः (for शान्तिः). D1.10 ह्यमेव परा शान्तिः; T2 एवमेवा परा

शान्तिः; M2 एषां तथा परा शान्तिः. — ^b) Ds D2.7.10 T2 G2.5 यथा (for यया). D1 T2 शाम्येत. S (except G2-4) मतिः (for मनः). — B5 om. 15^e-16^d. — ^c) K1 Ds यदित्थं युद्धम्. — ^d) K1 T2 Gs शान्त्या; T1 G1.5 गत्वा; G2 M शान्त्यां (for शान्त्यै). S (except G4) यतेमहि.

16 Ks Bs om. 16 (cf. v.l. 1, 15). — ^a) Ds2 Ds G1.2 न तु नः; D1 न पुनः. K1 Ca. d शिक्षमाणानां; K4 B (Bs om.) D (except D1; Ds missing) क्लिश्यमाणानां (B1-3 मानान्वै); Gs क्षममाणानां; G4 शास्य^०; Cs शिक्ष^० (as in text). T1 ननु निरीक्षमाणानां. — ^c) B2 D2 S Cd.s जुगुप्सते; Ca as in text. Ds.4 च; D1 स्व- (for ह्य). — ^d) D2 G2 समैव; all comm. मामेव (as in text).

Colophon missing in K2.3 Ds; Ks Ds om. it. — Sub-parvan: K1.4 B Dn Ds D1.2-7.10 संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M (except M1) धर्मपुत्रप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 53; Ds 52; Ds 49; D1 54; S 55 (M2.2.5 56). — S'loka no.: Dn Ds 16.

53

This adhy. is missing in K2.2.5 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 52. 1; 50. 59). Gs transp. adhy. 52 and 53.

1 Gs om. 1-2. — ^a) K4 भाव^०; G2 क्रुद्ध^०; G3 कृत्स्न^० (for क्षत्र^०).

2 Gs om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) K1.4 Ds D2.7.10

५३

C. 5. 2121
B. 5. 54. 1
K. 5. 54. 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृदश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोण्या गुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्यसे स कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स् पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६

पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्यसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्वहून् ।
अप्यर्णवा विशुण्येयुः किं पुनर्मार्सयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर* (for धीर*). Ds Ds. 6. 3 धीमतः; D1 निश्चयः; T1 G1 निर्णयं (for नित्यशः). — °) B (except Bs) Dn1 Ds. 4 यः (for यत्). T G1. 2 M (except M1) शतम् (for वशम्). D1 आपन्नः; Ds अन्विच्छेः; Ds S (Gs om.) आगच्छेत् (T1 °च्छत्; Ms °च्छे). — °) K4 B3 D (except Ds. 3; Ds missing) तत्त्वज्ञः; S (Gs om.) सत्वस्थं. D7 T2 G1. 2 M2 सव्यसाचिनं.

3 °) D1 Gs नैव; Cs नैष (as in text). Gs एवमेतन्महाराज. — °) D2 तावकाश्च कृता. Cs cites शश्वत् (as in text). — °) S अर्दि (Gs °र्थि) ताः (for आदितः). K1 पार्थो. — °) K1 निकृतो; Dn1 Ds. 4 वंचिता (? gloss); S (except G2 Ms) निकृत्या (for निकृता). — After 3, S ins.:

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।

कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ।

[= (var.) 7. — (L. 1) G2-4 ते (for तैर्). — (L. 2) Gs प्रतिपद्यते.]

4 °) K1 D1. 7. 10 T Gs. 5 M (except M2) ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). Ds Gs सुहृदश्च; Ds गुरुर्षस्य; T1 सुहृदश्च. — °) K1 S स्व (T G सु) मतं (for हि हितं).

5 °) S °जितं (Gs °जयं) (for °जितान्). — After 5, T G (except G2) read 10.

6 °) K1 D7. 10 तान्; K4 Ds-6 त्वं; B Dn Ds Ds च; T1 G1. 4. 5 तु; T2 तैः (for स्स). — °) D1 राज्यं कृत्स्नं

(by transp.). M (except M1) इह (for इति).

7 After 7^{ab}, Ds (marg.). 8 ins.:

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D2 transp. 7^{ab} and 8^{ab}. — °) K1 पृथक्; S कथं (for अथ). D2 वीर्यार्जिताम्. K4 B D (except D7. 10; Ds missing) उर्वीम् (for भूमिम्). — °) Ds S (except T2 G1. 2) प्रति* (for प्रल*).

8 D2 transp. 7^{ab} and 8^{ab}. — °) D1 S (except T2 G1. 2. 4) °वीर्यार्जिता. — °) K4 D1-3. 7 एवं (for एव). — °) G2. 3 साधु* (for राज*).

9 G4 (hapl.) om. 9. — °) K4 पुरा (for पुनः).

10 T G (except G2) read 10 after 5. — °) K4 B2 D1-4 T2 G2-4 वने (for वनं).

11 °) K4 शरजालान्. — °) K4 D10 (sup. lin. शरान्) सितान्; B3 तथा (for शितान्).

12 °) Some N MSS. फाल्गुनः. S Cs पाण्डव (Cs °वः) श्रेष्ठो. — °) K1 Ds. 4. 8 गाण्डिवं; Cs as in text. — °) K4 B1. 2. 5 D (except D1. 2. 7. 10; Ds missing) आयुधानां; T2 अस्त्राणां च (for चक्राणां च).

13 °) Ds. 8 तु (for च). — °) G4 वहतो; Gs सुरथो (for सरथो). — °) B (except B4) Dn Ds. 8 बहून्; Gs युधि (for वहन्). Gs. 4 बाहाः श्वेतहया रणे (Gs रथे). — °) B4 Ds ते; D2 T2 G2. 3 M वो; T1 Gs वै; G1. 4 यो (for नो). S राज्ञः (for राजन्). — °) D1. 6 इवोदितं.

एवमेतानि सरथो बहुश्चेतहयो रणे ।
 क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
 तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
 यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
 तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
 दुर्योधनमुखान् दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
 न हि भीमभयाङ्गीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
 तव पुत्रो महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
 मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।

शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
 पार्थ ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
 अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
 सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
 तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुर्महसि ॥ १८
 द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
 यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९

C. 5. 2142
 B. 5. 54. 22
 K. 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

14 ^b) Ds T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि). — ^d) K1 B5 Dn2 Ds Ds-5.8.10 सत्तमः.

15 ^e) M दुर्योधनमुखान्. Dr तात; D10 सर्वे (for दृष्ट्वा).

16 ^a) T1 G1.2.5 बलाद् (for भयाद्). K4 B2.5 Dn Ds Ds-6 न भीमार्जुनयोर्भीता. — ^b) B1.3.4 Dn Ds-7.10 लप्स्यन्ति; T G लभन्ते. B5 T2 Gs.4 प्रभो; T1 G1.5 कथं (for विभो). — ^c) S (except Gs) बाहो (for राज). — ^d) D2.10 (m as in text) चारिणः (for सारिणः).

17 ^a) D1.2 तात; G2 एव (for अद्य). Ds नाछति; Gs M नेच्छति. — ^b) A few MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकयाः. B4 मद्रके (for च सके). — ^c) Some MSS. शाल्वेयाः. B5 शूरसेनाश्च सर्वेषां. — ^d) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते; B5 शाल्वेया अवजानते; D10 सर्वे ते त्वावजां; S सर्वे प्राच्याश्च मारिष. — ^e) Dr.10 transp. ह्येते and सर्वे. S एव (for ह्येते). T1 G1.5 आगताः (for गताः). — After 17, S reads 18^f; while N (K2.2.5 Ds missing) ins.:

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 Ds.4.6 भक्ताः. Ds1 तस्य. K1 Dr.10 दुरात्मभिः; D1 महाबलैः (for सदैव ते). B5 Dn1 Ds.3.6 तैः (for ते).]

18 ^a) D1 अर्हानेकत्र बाध्येद्यो; D2 अर्हानेव तु बाध्येद्यो; Dr तानेव बुबुधे यो वै; D10 अनर्हो नैव बुबुधे; S अनर्हो येन चध्येत (T1 बाध्येत; G2 बुध्येत; Gs.5 युध्येत). — ^b) S धर्मयुक्तो विचक्षणः. — After 18^{ab}, K4 B D (except D1; Ds marg. sec. m.; Ds missing) ins.:

336* योऽङ्केशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— ^a) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्यः. — ^d) D1.2.7 T2 G4 M1 (inf. lin.). 2.4 (inf. lin.) सोधमः; T1 G1-3 M1.3-5 सोधम्यः (for सानुगः). — After 18^{ed}, S ins.:

337* अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।

[M एतद् (for एतं).]

— S reads 18^f after 17. — ^e) K1 Ds.6 महाराजन्. S पुत्रस्य तव दोषेण. — ^f) K4.5 B Dn Ds Ds-8 नातुः; D1.10 नातः; Gs नाव- (for नात्र).

19 ^a) K4 Ds.4 Gs प्रोक्तं (for चोक्तं). — ^b) S तथा भीष्मेण धीः. — ^c) K4 Dn2 D1.8 G1 अनीशेनैव; Dr शे तव; T2 G2-5 शे त्वयि. Ca. d cite अनीशेन (as in text). — ^f) D2 एव (for एतन).

Colophon missing in K2.8 Ds; Ks om. it. — Subparvan: K1.4 B D संजययान (D2 यानसंधि; Ds missing); T1 G1-4 M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M पाण्डवप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Gs 54; Ds 53; Ds 50; Dr 55; T G1-4 M 56 (M2-5 57). — Sloka no.: Dn 22; Ds 38; Gs 23.

54

☞ This adhy. is missing in K2.8 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). Ks om. 1-25^{ab} (cf. v.l. 5. 52. 1).

1 G2.4 M1-3.5 om. 1^{ed}; T2 reads it in marg. — ^e) T G1.5 च (for स्म). K1 Ds2 परा- (for परान्). K1 B2.4 Dn Ds Ds.6.8 T2 Gs जेतुं (for राजन्). M4

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स परात्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्रजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
कैकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्वहोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।

ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरुणां स चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिकृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परात्राजन्). — ^a) K1 राजेंद्र; B2.4 Dn
Ds Ds. 5. 3 Gs बलिनः; T1 राजश्च (for विजेतुं). D1 वयं;
D2 प्रभो (for विभो).

2 ^a) K4 B D (except D1. 2; Ds missing) G3. 4
वने. K1. 4 B1. 2. 5 D2-5. 3 G3 प्रव्रजितान्. — ^b) D2
महता च बलौघेन. — ^c) K1 परराष्ट्रवि.

3 ^a) A few MSS. कैकया or कैकेया. — ^b) T1 G1
वीर्यवान्; T2 M पार्थिवः (for पार्षतः). — Gs om. 3rd.
— ^c) Gs आययुः (for अन्वयुः). D10 पार्थः; M1. 2. 5
(inf. lin.) पश्चाद् (for पार्थान्). — ^d) D1. 2 ये; G4 हि
(for अन्ये).

4 ^a) K1 विगर्हयंश्च संगम्य; D1. 2. 10 S वि(G1. 2
व्य)गर्हयंतः (D1 'त' सं).

5 ^a) Ds. 5. 3 Gs युधिष्ठिरं समासीनं. — ^b) T2 अनुजैः
(for अजिनैः). S परिवारितं. — ^c) Gs संगम्य; M2
संगस्य; Ca. d संहत्य (as in text). — ^d) K1 B5 Dn1 Ds
T1 G (except Gs) पर्युपासत.

6 ^a) K1 'दानेन; D1 'दानस्य (for 'दानं च).

7 ^a) K4 B Dn Ds Ds-6 M4 चैवं; D1 पृवैतन्; D2
एव तु; G चैते (for चैतन्). D1. 3 ते (for तु). — ^b) K1
B5 D1. 2. 5. 6. 3 T2 G2. 3 'कृपास्तथा; G4 'कृपादयः.

8 D1 om. 8th. — ^a) B Ds1 न नः; Dn Ds ततः;
Ds2 न तु; D2 नावः; T G4 न चेत्; G1. 5. 5 M न च; G2 न

हि (for न ते). Ds Ds-5. 3 T2 समरे (for 'ये). — G2
om. 8th.

9 D10 om. 9th-10th. — ^a) Dn1 वै; G2 हि (for च).
K4 B D (except D1. 7; D10 om.; Ds missing) G3
M2. 5 विदुरात्. — ^b) B2-4 Dn Ds मता मम; D7. 8 T
G1. 5 महात्मना (T2 'नां) (for महात्मनः). — ^c) K4 B
D (except D1. 2. 7; D10 om.; Ds missing) M2 तु (for
च). — ^d) B2. 3 D2. 5. 6. 3 T1 Gs. 5 Ms-5 'सत्तम.

10 D10 om. 10th (cf. v.l. 9). — ^a) D2. 7 G2 हि
(for च). D2 T G1. 2. 4. 5 M नः कृत्स्नं (by transp.); Dr
नः सर्वे. Gs समुच्छेदं ततः कृत्वा. — ^b) Gs कृत्स्नं (for
कृत्वा). D2 तत्र (for तात). — ^c) B2. 5 Ds1 ऐकं (for
एकं). K1 Ds2 D10 च; D2 G3 हि; G4 स; M1 स्वं
(inf. lin. as in text) (for स).

11 ^a) M (except M1) प्रणिपातं; Ca. d as in text.
— ^b) T2 G2. 3 'योत्स्यामहे.

12 ^a) T1 नियते; T2 Gs नियतं. — ^b) G4 ह्यस्माकं
तु परां.

13 ^a) K4 Ds. 4 पांडवैः सर्वैः; G1 पांडवाः सर्वे. — ^b)
T1 G1 दुर्युतेन (for स्वजं).

14 ^a) K4 B D (except D1. 8. 10; Ds missing)
संधिनैः (for बन्धूनां). Cs cites संधिः. — ^b) T1 G
(except G2) चैव (for त्वेव). — ^c) K4 B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
 मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
 कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
 मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
 ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
 वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्धीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ १७
 अभिदुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
 असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
 एकैकशः समर्थाः सो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
 आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
 पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
 मृते पितर्यभिक्षुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
 जघान सुबह्वंस्तेषां संरन्धः कुरुसत्तमः ।

ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
 स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
 परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
 इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
 पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्विशवर्तिनी ।
 अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
 छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
 अस्तत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
 अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
 मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
 उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
 एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७

C. 5. 2170
B. 5. 55. 28
K. 5. 55. 28

D1.10; D9 missing) जनाधिप; T2 नरेश्वरं (for जने°).
 — ^f) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्). — After 5. 56. 27,
 G8 repeats 14-42^{ab}, with Dn readings!!

15 ^b) T2 उपरोधनं; G8 आपराध°; M8 अपरोध°. — ^c)
 K1 D10m इंद्रियार्थ; T1 G (except G4) M5 त्वत्प्रियार्थ.
 K1 D1.2.7.10 पुरा चै(K1 वै)तद्; Dn D8 पुरे वै(Dn1
 चै)तद्; S परै(G8 वध)श्चैव. — ^d) K1 D7.10 नृपोत्तम;
 D1 नराधिप; S जनेश्वर (for नरो°).

16 ^c) K1 D1.7 M2.3 प्रतिहरिष्यन्ति; T2 परिवारयिष्यन्ति
 (hypermetric). — ^d) D3.4.8 T2 G8-5 कुलोच्छेदेन.

17 ^c) G8 मां चाहुर् (for मत्वा मां).

18 ^a) D1 द्रोणधारो वै; G8 अभिरुद्धाः; G4 'कुद्धाः; G5
 'दुग्धाः; all comm. 'दुग्धाः (as in text). G8 च केचिन्नः;
 G4 परे चैव; G5 परश्चैव; Ca परे चेन्नः (as in text). Cd
 cites चेन्नः (as in text). — ^b) D1 नरेश्वर (for परं°).
 — ^c) D1 सुवि (for युधि). K1 D7.10 G4 नरेश्वर; K4 B
 Dn Ds D8-8.8.10m समास्थि(D8.4 °श्चि)तान्; D1 परंतप
 (for जने°).

19 ^a) K1 B3 D7.10 T2 G8 स्म (for सो). — ^b) D4
 reads पाण्डवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्.

20 ^a) T G1-8.8 M अपि (for हि). G4 पुनरेकेन
 भीष्मेण. — ^c) K4 B (B4 marg.) Dn Ds D8-6 अति;
 D3.7 G8 अपि (for अभि-).

21 ^b) D6 G5 M2 'सत्तम.

22 ^a) G8 M1.8.4 व्येतु; G4 व्यपेतु (for व्येतु).
 — ^c) D10 एतेषां (for इत्येषां). — ^f) K4 B D (except
 D7.8.10; D9 missing) तत्कालमिततेजसां; T1 G1.8 तत्काल-
 मतितेजसां; G4 तस्मिन्कालमितौजसां.

23 ^c) D1 G8 तस्मात् (for अस्मान्). T G (except
 G2) इमे (for अमी). — ^d) T1 भिन्न°; M1 हीन°;
 Ca छिन्न° (as in text). T2 परं वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः
 संभिन्नपक्षाः.

24 M1 om. 24. — ^d) B Dn Ds D8-6 समानीताश्च.
 Ca cites समानीताः; Cs मया आनीताः. M (M1 om.)
 बांधवाः (for पार्थिवाः).

25 K8 resumes from 25^{ad} (cf. v.l. 5. 52. 1).
 — ^a) T1 G1.8 अप्यग्नीन्. — ^c) B D (except D7.10;
 D9 missing) G4 मदर्थ. — ^d) Ds कुरुनंदन; D1.7.10 S
 भरतर्षभ (for कुरु°).

26 ^a) D10 G8 अपि (for इव). D1 G8 M त्वा (for
 त्वां). — ^b) D7 हसन्ति स्म (for प्रहसन्ति). K1 M1 इव;
 B8 च; D7.8 G8 सु- (for इह). D1.8.4 दुःखिताः. — ^c)
 D7.10 प्रलपन्तं. — ^d) Dn1 G8 M 'विकत्थनैः; Cs as in
 text. Ca. d cite परेषां विकत्थने.

27 ^a) D1 एवं (for एषां). D1.2 om. हि. K5 D1.2
 राजन् (for राज्ञां). — ^b) Dn D7 T1 G1.2 समर्थ; D1 M

C. 5. 2170
B. 5. 55. 29
K. 5. 55. 29

सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।

गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्वोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थाः; D₂ G₄ समर्थान्. — ^a) G₄ M_{1.3.4} व्येतु. K_{1.5} D₁ भयमुत्तमं; D_{2.7.10} मानसो ज्वरः; S मानसं भयम् (for भयमागतम्).

28 ^a) K₄ B Dn Ds D_{2.7.8} (by corr.)_{10m} जेतुं (for सर्वां). D₇ समर्थाः; D₈ (before corr.) G₁ संग्राम- (for समग्रां). D₈ येनास्ति (for सेनां मे). — ^b) D_{1.5} S 'रूपां' (D₂ 'रूपा' हि (for 'रूपेयं'). All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text). — ^c) G_{1.4.5} हि (for अपि). K₄ B Dn Ds D_{8-6.8} ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः.

29 ^a) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T₂ तच्छ्रुत्वा). — ^b) K₁ B_{2.4} Dn D_{1.7} स्म; K₅ D₂ S च; D₁₀ तु (for स). K_{1.5} B_{2.5} D_{8.10} T₁ G₈ याचते. — ^c) K_{1.5} D_{7.10} अयं (for हि). — ^d) K_{1.5} D_{7.10} एव; T₂ G_{2.8} चापि (for चैव). K₄ B D (except D_{1.7.10}; D₉ missing) विभो (for प्रभो).

30 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}; D₉ missing) वेत्सि (for वेत्थ).

31 K₁ D₁ T₂ G₄ om. (hapl.) 31^a. — ^b) K₅ D₇ नास्ति (for नासीत्). — ^c) K₅ D_{7.10} वा न (for न च).

32 ^a) K₄ B Dn D₂₋₇ दुःखोचितः (B₈ दुःखे जितः); Ca. d. s दुःखोचितः (as in text). — ^b) K_{1.5} D_{2.7.10} विद्यायाः (K₁ 'यां' पारगसु; D₂ D₁ S विद्यापारं गतसु. T₁ G_{3.4} M₄ तदा (for तथा). — ^c) S तेभ्यश्च (G₅ युद्धे च) (for नान्येभ्यो). D₂ तस्माद्भीमान्न चान्येभ्यो. — ^d) K_{1.5} ते (for मे). D₁ विद्यते मे भयं क्वचित्.

33 33^{ab} = 39^{cd}. — ^a) D_{8.4} संकर्षणश्च; Ca. d as in text. T G (except G₄) भवने (for भद्रं ते). — ^d) D_{1.7} यत्तदेनं (cf. C₅ below); D₂ यत्र चैनं; D_{8.4} यत्तदेवं; D₁₀ यत्र दैन्यं; S तत्र चैनं; Ca. d यत्तदेनं (as in text). C₅ cites यत्, तत् and एनं. D₈ D_{2.7} Cd. s 'विशं'; D₁₀ 'गतं'; Ca 'वसं' (as in text). K₁ Dn₁ यत्तदेनं (Dn₁ 'दक्षं' पुरावसं; K₅ युद्धेनं वः पुरा कृतं (sic).

34 ^b) T₁ बले वा; G_{2.5} M बले च (for बलेन). K_{1.5} D_{7.10} अस्यधिको; Dn₁ D₈ अस्य; D₁ अस्यतुलो; M_{3.4} अप्यधिको (for अभ्यधिको).

35 ^a) T G चेत् (for चं). — ^b) T G तदै (G₈ तथै)वैनं (G₄ तत् एनं) (for स एवैनं). K₄ B₂ D (except D_{2.10}) G₄ घोरः (for घोरं).

36 G₅ M₁ om. (? hapl.) 36^{cd}. — ^a) D₁ राजन् (for नित्यं). D₁₀ (sup. lin. as in text) S वृकोदरः (for मनो).

37 G₂ (hapl.) om. 37^{ab}; D₂ reads it in marg. — ^a) D₇ राजन्; G₅ अप्याजौ (for ह्याजौ). — ^b) K₄ B D (D₉ missing) मया (for मम). — ^c) D_{1.2} वसुधां (for पृथिवीं). — ^d) K₅ गतासुः (? gloss); Ca परासुः (as in text).

38 ^b) T₂ वज्रिणा (for हिमवान्). K_{1.5} B_{1.2.5} D_{1.2.8} T₂ G_{1.2} M₅ इव (for अपि). — ^c) K_{4.5} B D (D₈ missing) T₂ G_{1.2.4} विदीर्येत.

39 ^a) S 'जानीते' (for 'जानाति'). — 39^{cd} = 33^{ab}.

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समस्तास्तु क्षणेनैतान्क्षेप्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
 कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
 शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
 द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
 पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।

पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्रौण्यां द्रोणो व्यजायत ।
 द्रोणाजज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
 शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
 अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
 सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
 भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
 अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।

C. 5, 2197
B. 5, 55, 54
K. 5, 55, 55

40 ^a) D_{2.8} T₁ G₁ °कृतं; T₂ °भयं (for °भयं).
 — ^b) M व्येतु (for व्येतु). B₈ व्येतु ते भयमाहवे; T₂
 व्येतु राजन्महाहवे. — ^c) K₈ M₁ ह्येतन्; G₂ सर्वं; G₃ शोकं
 (for ह्येतन्).

41 ^a) D₈ अस्मिन् (for तस्मिन्). D_{1.2} हते मया
 (by transp.); S महाहवे.

42 ^a) D₁ °ज्योतिषेश्वरः.

43 ^a) K₄ B Dn D₈ D_{8-1.10} Ca समेताः; D_{1.2} T₂
 G₂ M₂ समस्तान्; D₈ समेतान् (for समस्ताः). S एव (for
 एतान्). — ^d) D₁ यममंदिरं.

44 ^a) K₁ समस्ता; K₈ D_{1.7} समर्था (for समग्रा).
 K₁ (before corr.) D₈ पृथिवी- (for पार्थिवी). S समर्थाः
 (G₄ सामायां; M₂ समस्तां) पांडवीं सेनां. — ^b) D_{5.6.8}
 पार्थिवानां; S हरिकेतुं (for पार्थमेकं). D_{1.2.10} म प्रबाधितुं
 (for धनं). — ^c) S (except M_{1.2.8}) तस्माद्. D_{1.2.8}
 T G अशक्तो.

45 ^b) K_{1.5} शतशो विचितो भृशं; K₄ Dn₂ D_{3.4} (m
 as in text). 7.10 °शो निचितोवशः; D_{1.2} °शो निचितोंगशः;
 T₁ G M₁ शतशो (G₁ दशाण्या- वृण्वता दिशः; T₂ M₂₋₅
 °शो विजि(T₂ °ष्ट)ता दिशः. Ca cites निचितः, Ca.d.s
 अंगशः. — ^d) D₂ पार्थो गता (by transp.).

46 ^a) K₄ B Dn D₈ D_{1.3-8.8.10} T₂ G_{3.4} M₂ अपि;
 D₂ अयं (for हि). — ^b) Some MSS. and Ca.s
 शंतनोर; Cd as in text. K_{1.5} D_{1.2.8} अपि (K₁ अपि
 च); D_{7.10} इति; Ca.d.s अधि (as in text). S शंतनो
 रथिनां वरः. — ^c) M₁ ब्रह्मविस्मदृशो. — ^d) K₄ B
 (except B₂) D (D₉ missing) Ca सुदुःसहः (D₂ दुरासहः;

D₇ दुरासहः); G₂ सुदुर्जयः (for दुरुत्सहः). — After
 46^a, N (K_{2.8} D₉ missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— ^a) S अपि (for हि). D_{1.2} उक्तः पित्रा ह्यसौ पूर्वः.

— ^f) G₂ कामतस्त्वं मरि°.

47 ^a) D_{1.7} महर्षेश्च. — ^b) T₂ G_{1.2} M_{2.5} अपि
 (for वि). K₄ B Dn D₈ D₂₋₈ द्रोणो द्रोण्यामजायत.
 — D₁ (hapl.) om. 47^a-50^a.

48 D₁ om. 48 (cf. v.l. 47). — ^a) K₈ कृपाचार्यो
 मुख्योयं च; G₈ कृपाचार्यश्च मुख्योयं. — ^b) K₈ D₁₀ S
 (except T₂ G_{1.2}) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). — ^c) D₂
 °स्त्वभवः; G₅ °स्त्वभवत्. G₄ श्री° (for श्री°). — ^d) G₃
 M₂ न वध्य (for अवध्य).

49 D₁ om. 49 (cf. v.l. 47). — ^a) G₂₋₄ तु (for
 हि). K₄ B Dn D₈ D_{2-8.8} °जाखयो ह्येते (D₂ ह्यत्र).
 — ^b) G₈ पुत्रो (for माता). G₂₋₄ M_{1.3.4} अथ (for च).
 — ^c) K₁ B₂ D₈ S (except G₈ M₂₋₄) अश्वत्थामा.

50 D₁ om. 50^a (cf. v.l. 47). — ^b) D₁ ब्रह्म° (for
 देव°). — After 50, N (K_{2.8} D₉ missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुनः शक्र एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।

सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G_{2.4} M om. 51. — ^b) Dn₁ D_{2.4.6} G₈ कर्ण-
 स्तुल्यो (by transp.). — ^c) K₄ Dn₁ D₁ तु (for च).

52 ^a) D₈ कवचे (for रुचिरे). D₆ G_{4.5} वास्तां; D₈
 आस्तां (for चास्तां). K₁ रुचिते शुभे; G₈ रुचिरप्रभे. K₄
 Dn₁ D_{2.4} S (except T₁ G₁) transp. रुचिरे and सहजे.
 — ^c) B_{8.4} Dn₂ D_{7.8} शच्यर्थे; G₅ M शक्त्यर्थे (M₁

C. 5. 2198
B. 5. 55. 55
K. 5. 55. 55

ते शक्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्वनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अहो ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवान्राजन्नकस्माच्चथते कथम् ॥ ५६

भीमसेने च निहते कौञ्च्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिवैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राञ्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

inf. lin. as in text). — ^a) Dn₂ T₂ G₂ परंतप. — ^e) D_{10m} सफलया (? gloss) (for अमोघया). — ^f) D₇ T₁ G (except G₅) परम(G_{3.4} समर)भीषया.

53 ^a) D₇ शक्त्याप^१; G_{2.5} M (except M₁) 'गूढश्च;
G₃ शक्त्याव^२; Cs as in text. — B₁ om. 53^{ad}; G_{2.8} om.
(hapl.) 53^e-53^f. — ^e) K₄ D₂₋₄ ध्रुवो (for ध्रुवं). S
(G_{2.8} om.) महाराज (for ध्रुवं राजन्). — After 53^{ad},
T₁ G_{1.4.5} M (except M₁) read 59^e-60^b (for the first
time), repeating the lines in their proper place.
— ^f) D_{1.2} युधि; G₃ विद्धि (for भुवि).

54 ^a) D₁ S (except T₁) अपि (for हि). — ^b) K₄
B (except B₃) D (D₃ missing) Cd प्रयुतं (for अयुतं).
— ^d) T₁ G₁ 'कृपादयः (for 'कृपा अपि).

55 ^a) M₃₋₅ संसक्तानि; Cd संशप्तानि (as in text).
K_{1.5} D_{1.2.7} प्रवृत्तानि; T₁ G_{1.2.5} च वृत्तानि (for च
वृन्दानि). K₄ B Dn Ds D_{3-3.8.10} संश(some MSS.
संस)प्तकानां वृन्दानि; G₃ संशप्तकानि वृन्दानि. Ca cites
संशप्तकानां, Cs संसप्तकानि. — ^e) D₃ वायं; Cd वयम् (as
in text). — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7}; D₃ missing)
निहन्त्यात्कपिकेतनः.

56 ^a) K₄ B (except B₁) Dn D₃₋₅ तं; D₃ तत्;
G₂ M ते (for तान्). D_{7.10} मन्येहं (for मन्यन्ते). D₂
तांश्च कालमहं मन्ये. Ca.d.s cite तान् अलं इति मन्यन्ते.
— ^b) D₁ 'वधे; Ca.d.s 'वधे (as in text). K₄ B₃
D_{3.6.8} वृताः; B_{1.2.4.5} Dn Ds D_{2-4.10} Cs वृताः (D₁₀
वृतान्); D₁ प्रभो (for विभो). — ^e) D₁₀ पार्थिवान्; Ca.d
as in text. D₁ सन्; D₇ च (for स). S संगता (for स
भवान्). K₄ B D (except D₇; D₃ missing) तेभ्यो

(for राजन्). — ^d) K₄ B D (except D_{7.8}; D₃
missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्). K₅ D₃ S व्ययसे;
Ca.d as in text.

57 After 57, S ins.:

340* पाञ्चालेषु च भक्षेषु कौञ्च्यः स्थातुमिहार्हति ।

58 ^a) K_{1.5} D_{1.7.10} एते (for ते). — ^b) D_{2.4} अपि
(for अथ). — ^d) G₂ M (except M₁) योधाः. K₄ B
Dn Ds D_{2-3.8} योधाः सारं बलं मतं (B₃ महत्); D₁
योध्यास्माकं बलं महत्.

59 ^a) = Gita (Vulg.) 1.7^a. K₄ D_{2.4} G₄ च (for
तु). — ^b) S (except T₁ G_{2.5}) 'कृपां नृप. — T₁ G_{1.4.5}
M (except M₁) repeat 59^e-60^b here (with v.l.),
reading it for the first time after 53^{ad}. — ^e) G₃
द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च. — ^d) T₁ G₁ (first time) स-
(for अथ).

60 T₁ G_{1.4.5} M (except M₁) repeat 60^{ab} here
(with v.l.); cf. v.l. 59. — ^b) B Dn Ds D₃ T₁ G₁
(latter two second time) आवन्त्यौ च; T₁ G_{1.4.5} M₂₋₅
(all first time) सिंधुराजो; T₂ आवन्ती च; G₃ अवन्त्येशो
(for आवन्त्योऽथ). — ^d) K_{1.5} D₇ विकर्ण^१ (for दुर्मुख^२).
B₄ D₂ transp. दुर्मुख^१ and दुःसह^२. B₂ दुर्मुख^१ (re-
peated) (for दुःसह^२). T₂ G (except G₁) M₁ स
(for the second च). S विविंशतिः (for विशां पते);
cf. v.l. 61^b.

61 ^a) T₁ G₁ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च. — ^b) K₅ B₅ S
विशां पते (for विविंशतिः); cf. v.l. 60^d. — ^e) K_{4.5} B₅
Dn₁ D₁₋₄ T₁ G_{1.2} शल्यो (for शलो). K₄ B (except
B₃) D (except D_{7.10}; D₃ missing) G₃ चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं ग्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४

एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।
अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं सिदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
संजय उवाच ।
अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्वीमत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४

C. 5. 2217
B. 5. 58. 4
K. 5. 58. 4

चोभौ). — ^a) D₂ महारथः (for तवात्मजः).

62 ^a) D₅ अक्षौहिण्याः; G_{1.2} अक्षौहिण्यश्. K₅ D_{1.7.10} S च; D₂ [अ]स्ति (for हि). K₄ D_{3.4} महाराज (for हि मे राजन्). G₂ संति (for राजन्). — ^b) D_{1.5} दश चैका. K_{1.5} B₂ D_{1.3.10} समाहिताः; D₇ कृताः; S समाश्रि (G₄ 'वृ'ताः. — ^c) T₁ G₁ तस्मात्तेषां; G₄ कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्).

63 ^a) K₁ हि त्रिगुणोहीनं; D_{n1} D₅ D₁₀ द्विगुणतो हीनं; S त्रिगुणयोगेन. All comm. cite त्रिगुणतः (as in text). — ^b) K₅ D_{1.2} साध्यं (for योध्यं). D₂ आह (for ग्राह). — ^c) K₄ वेद्यं; T₁ राजन्; C₅ चेयं (as in text). — ^d) T₁ चेयम् (for राजन्). — K₅ om. 63^d-64^b.

64 K₅ om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^a) K₄ D₂ आत्मानं च (for आत्मनश्च).

65 ^a) T₁ G_{1.5} अवि° (for समा°). — K₅ om. 65^c-66^b.

66 K₅ om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). K_{4.5} B D (except D_{7.10}; D₉ missing) G₂ M₁ om. the ref. — ^a) K_{1.4} D_{1.5.7.8} इत्युक्तः. T₂ भीतः (for भूयः). — ^c) K₄ B D (except D_{1.3.4.10}; D₉ missing) T₂ G_{1.2.5} विवित्सुः; K₅ विद्धि नः; C_{4.5} विधित्सुः (as in text). — ^d) G_{1.5} राजा (for ज्ञात्वा). D₂ भरतसत्तम (for पर°).

Colophon missing in K_{2.3} D₅. — Sub-paran:

K_{1.4.5} B D संजययान् (D₂ यानसंधि; D₉ missing); G₁ M_{1.3-5} संजयप्रतियान. — Adhy. name: M₂₋₅ दृतराष्ट्र-शोकापनोदनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 55; D₅ 54; D₆ 51; D₇ G₅ 56; T G₁₋₄ M 57 (M_{2.3.5} 58). — S'loka no.: D_n 69; D₈ 72; G₅ 68.

55

This adhy. is missing in K_{2.3} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 K_{1.4.5} D₁₋₅ दृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). — ^a) A few MSS. अक्षौहिणीः. — ^b) G₂ भ्रातृ° (for राज°). — D₂ om. 1^{cd}. — ^c) K_{1.5} Cd अर्चति; D₁ चर्चति (for इच्छति). — ^d) T₁ G_{1.5} महारथः (for युधि°).

2 G_{2.4} om. 2^{ab}. — ^a) K_{1.5} D_{7.10} चैव; T₂ G₂₋₄ M चापि (for चोभौ). — ^d) K₁ T₁ G_{1.3.5} यमस्यापि; K₅ यमस्थानं; G_{2.4} M यमौ चापि (for यमावपि).

3 ^a) D₁ रथे तिष्ठन्तु कौन्तेयः. — ^c) K_{1.5} D_{1.2.7.10} T G_{2.4} M₁ मन्त्राव्. K₅ D₁ स; S तु (for सन्).

4 ^a) S बीभत्सुं (for संनद्धं). — ^b) K₄ B D_{3-5.3} विद्युद्युतं; C₅ त्रभं (as in text). — ^c) K₄ B D (except D_{7.8}; D₉ missing) समंतात् (for स मन्त्रान्). K₅ D₈ D_{8.10} S (except T₁) समभिध्यायन्.

5 ^a) G_{2.4} M मा (for मां). — ^d) K₅ D_{1.10} S तच्च (for तथा). K₁ T₂ G₄ अच्युतं; D₂ उत्तम; D₂ T₁ G_{1.5}

C. 5. 2218
B. 5. 56. 5
K. 5. 56. 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मा यथोवाच तथैवैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दस्तान्यार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्नूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसजेत्तरुभिः संवृतोऽपि

तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९

यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्य किं नु तत् ।

तथा ध्वजो विहितो भौवनेन

ब्रह्माकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०

यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्धा
वर्णान्विभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।

तथा ध्वजो विहितो भौवनेन

न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११

श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा

दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।

शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं

हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M₂ अच्युत (for अप्युत).

6 K_{1.4.5} D_{n1} D₁₋₃ धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). G₈ om. the ref. — D₈ (hapl.) om. 6 and the ref. before 7. — ^a) D₁ समस्तांस्तान् (for अभिनन्दंस्तान्). — ^b) K_{1.5} D₁ सर्वान् (for पार्थान्). — ^c) S रथं (for रथे). — ^d) K₄ B D_n D₈ D_{2-5.8} G₂ ध्वजाः.

7 D₈ om. the ref. (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ B D (except D_{1.3.10}; D₈ missing) C₈ भौवनः; C_d as in text (cf. v.l. 9, 10). D_{n1} G₈ चक्रेण (for शं). — ^b) S (except M_{1.4}) बहुचित्रो. — ^c) K₄ B_{1.2.5} D_n D₈ D₈₋₈ C₈ धात्रा (for धात्रा). D₁ धात्रा त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा). K₄ B_{1.2.5} D₈₋₈ सदा विभो; B_{2.4} समं विभो; D_{2.7.8} G₂ M₅ सहाविभो.

8 ^a) S तस्य (G₈ सर्वं) (for तस्मिन्). — After 8, K₄ (om. line 2) B D (D₈ missing; D_{2.10} marg. sec. m.) ins.:

341* भीमसेनानुरोधाद्य हनूमान्मारुतात्मजः ।

आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K₄ om. 9^{ab}. — ^a) T₁ G₁ उन्नतं (for अन्तरं). — ^b) K₄ D₈ D_{8.6} न सज्जत्यसौ; B_{1.2.5} D_n D_{3.4} न संसज्जत्यसौ; B_{2.4} सज्जत्यसौ; D_{1.7} G₄ न संसजेत्; D₂ न स सज्जेत्; D₈ T₁ G₁ न सज्जेत्; T₂ न संसजेते; M₈ नः संसजेत् (for न संसजेत्). T₂ बहु° (for तद्). — ^c) K_{1.5} D_{2.7.10} M om. हि. K₄ B D_n D₈ D₈₋₇ भौमनेन (cf. v.l. 7, 10).

10 ^b) K₄ D₈ D₈₋₇ T₂ G_{2.4} चैव वर्णः; T₁ G_{1.5} चैकरूपं. B (except B₂) D_n D_{1.2.10} M₂ वेद्मि (for विद्मि). T₁ G_{1-3.5} M किंचन; T₂ किंचित् (for किं नु तत्). G₄ न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्). — ^c) = 11°. K₅ रचितो (for विहितो). K₄ B D_n D₈ D₂₋₇ भौमनेन (cf. v.l. 7, 9). — K₅ B₈ om. (hapl.) 10^d-11°; D₈ reads the portion in marg. (sec. m.).

11 K₅ B₈ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). D₁ reads 11^{ab} twice (with v.l.). — ^a) D₁ (second time) तथा (for यथा). D₁ (second time) T₁ G_{1.5} एव (for एति). D₁ तांस्तान्; C_d रुद्धा (as in text). D₁ (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्धा). — ^b) M (except M₁) वर्णः. G₄ सिताभ्रं (for बिभ्रत्). K₄ B D_n D₈ D_{8-8.7} (second time).¹⁰ तैजसाश्चित्ररूपान्. — ^c) = 10°. K₄ B (B₈ om.) D_n D₈ D₂₋₇ G_{2.4} भौमनेन. — ^d) M₁ विहितो; C₈ भविता (as in text). S (except T₂) नोत (M नैव) बाधा (G_{2.4.5} 'धः). C_d cites रोधः and न चेन्न भारः. C₈ cites the whole pāda as in text.

12 ^a) D₁ वायु° (for वात°). — ^b) S रथे (for दिव्या). D₁ युक्ताश्चित्राः पावकेनेह दत्ताः. — After 12^{ab}. K₄ D_n D₂ (marg. sec. m.). 8-6.8.10 ins.:

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— ^c) S हि यत् (for यत्तत्).

13 ^a) K₁ दधिवर्णाः; S दत्तवरा (G₄ 'र्णा') (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
 रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
 ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
 रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
 कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
 आत्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
 आतुर्वीरस्य स्वैस्तुरगैर्विशिष्टा
 मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
 महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
 समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
 वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
 तुल्याश्चैर्भिर्वयसा विक्रमेण
 जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
 सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
 न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
 ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
 संजय उवाच ।
 मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।

चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
 महारथौ समाख्याताबुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
 अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
 सत्यजित्प्रमुखैर्वैरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

C. 5. 2235
E. 5. 67. 4
K. 5. 57. 4

दन्तवर्णा). — ⁶) D1.5 'युक्ताः (for 'तुल्याः). — ⁷) K1 B1.2.5 Dn Ds2 D1 ऋश्यः; K4.5 Ds.4.5 m.6-8.10 ऋश्यः; Ds1 ऋश्यमुख्याः; D2 ऋश्यवताः; Ds वाक्ष्यः; Cd.8 ऋश्य-प्रख्याः (as in text). ☞ Cn: पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेदः । ☞ — ⁸) K1.4 B D (except D1.2.7.10; Ds missing) रथे (for रणे). T2 G2 हयाः (for वायोः). K1.5 D1.2.7.10 T G1.2 'रूपा (for 'वेगा).

14 ^a) M1 कल्माषपादाः (for 'पाङ्गाः). K1 Dn1 Ds.5 Gs तित्तिरः; B2 Ds तित्तिराः. T2 -पृष्ठचित्राः; G2 -पुष्पचित्राः. — ^b) Some N MSS. फाल्गुनेन. — ^c) D1.3.4 वीरः (for वीरस्य). Gs स्व (for स्वैस्). K1.4 तुरगैर.

15 ^a) Bs Gs M माद्रीपुत्रं. Ks B Dn1 Dr.10 Gs.4 त्वाजमीढं; T G1.2 M2.5 चाजमीढं. — ^b) T1 G1 वहन्ति (for वाजिमुख्याः). — ^c) D1.2 'हृणं; S 'वधे (for 'शत्रुं).

16 ^a) Ks Dr चैते; D1 चापि; D2 सर्वे (for चैभिर्). — ^b) Ks Dr.10 G2 M (except M1) प्रति (for अप्रति). K4 B Dn Ds D1-6.8 महाजवाश्वित्ररूपाः सदश्वाः (B2 'श्वित्ररथेन दत्ताः).

Colophon missing in K2.3 Ds. — Sub-parvan:

K1.4.5 B2-5 D (Ds missing) संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 56; Ds 55; Ds 52; Dr Gs 57; T G1-4 M 58 (M2.2.5 59). — S'loka no.: Dn 17.

रुद्र

रुद्र

56

This adhy. is missing in K2.3 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) D2 आचक्ष्व; G2 M2 अद्राक्षीः (for अपश्यः). — ^b) = (var.) 5. 49. 1^d. K4 B Dn Ds-6.10 S प्रीत्यर्थेन; Dr.10 m Cs प्रत्यर्थिनः; Cd. d as in text. D2 प्रत्यक्षेण समागताः. — ^c) Ds.4 पाण्डवार्थं. Ks योत्स्यन्ते पाण्डवार्थेषु.

3 ^a) Some S MSS. अक्षौहिणी. Dn Ds.6.8 तु; Ds ते (for तौ). — ^b) S 'रथ- (for 'रथौ). — ^c) S ताबुभौ पुरुष (G2 M2 भरत)बुभौ.

4 ^a) Some S MSS. अक्षौहिण्या. D1 Gs च; T G1-4 M तु (for अथ). — ^b) Ks सत्यमुखप्र (hyper-metric); T1 G1.5 सत्यकप्र; G2 सात्यकिप्र; G4 सत्यवत-मुखैर. G2 वीरो (for वीरैर्).

C. 5. 2286
B. 5. 57. 5
K. 5. 57. 5

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोचरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वैरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थ समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थं योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११

भीष्मः शांतनवो राजन्भागः कृत्स्नः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राश्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

5 G₄ (hapl.) om. 5-6. — ^a) G₈ द्रुपदो वर्धयामास.
— ^b) B_{1.2.4} G₈ "वारितः. — ^c) S (G₄ om.) सर्वसैन्येन.
— ^d) T₂ प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य). B₈ तदा प्रभाः; S
(G₄ om.) महीं तदा (for तदा वपुः).

7 ^a) B₈ D₂ S पृथिवीपालैर्. — ^b) T₁ G_{1.5} ज्ञाति°
(for भ्रातृ°). — ^c) Some S MSS. अक्षौहिण्यैव. K₄ B
(except B₈) D (except D_{1.2.7}; D₉ missing) सैन्यानां.
— ^d) S (except G₈) पार्थान् (for पार्थ). K₄ D_{2.4}
स्थितः; G₈ हितः (for श्रितः).

8 ^a) K_{4.5} D_{n1} D₂ D_{1.8} T₂ G_{8.4} M₂ जरासंधिर्.
— ^b) D₇ धर्मराजमनुप्राप्तौ. — ^c) Some S MSS.
अक्षौहिणी°.

9 ^a) Some N MSS. कैकया. K₅ transp. पञ्च
and सर्वे. — G₂ om. 9^a. — ^b) D₇ T₁ G_{1.5} अक्षौहिण्या.
— ^c) M (except M₁) अपि (M₄ inf. lin.
अभि- as in text). D_{1.2} पाण्डवानां बले (D₂ रणे) भवन्.

10 ^a) K_{1.5} D_{1.2.10} एव ततस् (for एतावतस्).
— ^b) B (except B₂) D_n D₈ D_{8-8.8} T₂ G_{1.2.4} तान्;
G₈ तदा (for यान्). — ^c) S सैनिकान् (for वाहिनीम्).

11 ^a) T₁ G₁ transp. वेद and दैवं. G₈ वेत्ति (for
वेद). T₂ G₂ देवगंधर्वम्. — ^b) K₄ B D (except
D_{1.7.10}; D₉ missing) तत्र (for तस्य). S स तस्य (G₄
सबलः; M₁ सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T₂ तादृक्). — ^c) K₄ B
(except B₂) D (except D_{1.2.7.10}; D₉ missing) G₄

(before corr.) रथः (for मनाः).

12 ^b) K₅ D₂ भागे (for भागः). K₅ दत्तः (for
कृत्स्नः). — ^c) G₄ अपि (for अनु). — ^d) K₄ B D
(except D_{7.10}; D₉ missing) T₁ G_{1.2} सार्धं (for सह).
K₅ पुत्रैः; a few S MSS. मात्स्यैः (for मत्स्यैः).

13 ^b) B_{2.4} G₄ कृतः (for बली). — ^c) D₂ G₈ तौ
(for नौ). K_{1.5} D₁₀ (m as in text) विषमाविति भारत.

14 ^a) K_{1.5} D_{7.10} (sup. lin. as in text) ससैन्यश्च;
D_{1.2} T₁ G_{1.5} तव सुतः (for सहसुतः). — ^b) D_{1.2} G₄
सह (for सार्धं).

15 ^a) D₇ G_{4.5} च (for तु). — ^b) K_{1.5} D₁₀ ततः;
D₂ S गतः (G₄ कृतः) (for मतः). — ^c) K_{1.5} D_{1.2.7}
भगदत्तः (for विकर्णश्च).

16 G₂ is missing from 16 up to 57^a. G₅ om.
16. — ^a) K_{1.5} D₇ भागशः (for तः).

17 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) N (except
B) mostly कैकयाः and कैकयान्. D₁ चैव (for एव).
— ^c) D₁ संगरे; S (except G₄; G₂ missing) गताः
(for युगे).

18 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) M (except
M₁) मालवः. K_{1.5} D₁ शाल्वकैकयाः; K₄ D_n D₈
D_{8-8.8.10} शाल्वकास्तथा; T₁ G_{1.5} सात्वकोसलाः; T₂ G_{8.4}
M_{1.2} सात्वः; M₈₋₈ सह कैकयैः. — ^c) D₂ त्रिगर्तकानां
(for त्रिगर्तानां च). D₁ S (G₂ missing) तु (for च).

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्वलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूराः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उल्लङ्कं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्धृतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवार्थिं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विदुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभगां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
स्वयंपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।

C. 5. 2263
B. 5. 57. 32
K. 5. 57. 32

D10 नृपौ (for च द्वौ). K1 D1.2 transp. द्वौ and मुह्यौ.
K5 T2 यौ; B5.4 Dn Ds वै (for द्वौ). — ^a) K5 यौ तौ
संवर्तकाविति; D6 ह्यातौ संसप्तकाविति. Some N MSS.
संसप्त (for संशप्त).

20 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) D1.2 भागशः
(for भारत). S (G2 missing) अभि(T1 G1 'भ्या')याति
महारथाः.

21 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) T1 G1.5
सौमदत्ति. — ^b) K1.5 Ds भोजस्तु. — ^c) K1 D1
युयुत्सते.

22 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^b) D7.10 युवा
(for युधि). — ^c) D1 स्वयं संकल्पः; D2 शकुनिं कल्पः.
— ^d) Some S MSS. श्यालं (for श्यालं).

23 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K4 B D
(except D1.2.10; D9 missing) चैव (for चापि). D1 S
(G2 missing) कौरव्य (D1 G4 'व्यः; G5 'व्यः); Ca कैतव्यं
(as in text). — ^b) D1.8 सारस्वतां; Cs as in text.

24 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^b) K1.4.5 B3
Dn D1-8.10 G1 संगरे (for 'युगे). — ^c) T1 G1 न्यायेन
तेन (for समा). — ^d) K1 त्वकल्पः; K5 स्वकल्पः; D5.4
G4 प्रकल्पः (for अकल्पः). D7.10 पाण्डवाश्चाप्य (D10
'स्वान')कल्पयन्.

25 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^c) Ds यद्धि (for
यत्ते). — After 25, Ds ins. an addl. colophon.

26 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) D2 T1
transp. सर्वे and पुत्राः. D1 transp. पुत्रा and मूढा. D1
'मानिनः; D7 G8 'वेदिनः; G4 'सेविनः (for 'देविनः).

27 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K5 इमे ते
(for राजानः). T1 प्रेक्षिताः; T2 प्रेषिताः; G1 प्रोक्षिताः (for
पार्थिवाः). — ^b) K1 D7.8 प्रेक्षिताः; K5 G4.5 प्रेषिताः; T1
प्राप्तिताः; T2 पार्थिवाः; G1.8 प्रोक्षिताः; Ca प्रोक्षिताः (as in
text). K5 D2 'कर्मणा; D7 M5-8 'धर्मिणा; Ca 'धर्मणा
(as in text). — After 27, G2 repeats 5. 54. 14-42^{ab}
(with Dn readings)!!

28 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K1.5 B1.8
D1.10 T G (G2 missing) तान् (for तां), and प्रभगान्
(for 'गां).

30 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^a) D1.8 तेषां
(for येषां). S (G2 missing) राजा (for नेता). — ^c)
G1 M3.5 योधौ. D1.2 (before corr.) योद्धा वृकोदरश्चैव.
— ^d) Dn2 D1.2 (before corr.). 8.10 M3-5 सव्यसाची.
D1.2 (before corr.) च पाण्डवः (for वृकोदरौ).

31 G2 missing (cf. v.l. 16). G4 om. 31^{ad}; K4
om. 31^d-32^a. — ^d) Ds D7 T1 G1.8.5 M चात्मजाः.
Dn D2-6.8.10 दृष्टकेतु (Ds. 6.10 'द्युम्न')श्च सानुजः (D10 m
पार्थिवः).

32 G2 missing (cf. v.l. 16). K4 om. 32^a (cf.
v.l. 31). — ^b) M युयुधानश्च दुर्जयः. — After 32,

C. 5. 2263
B. 5. 57. 32
K. 5. 57. 32

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृज्याः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रमद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणवीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नान्मनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५
दुर्योधन उवाच ।
उभौ स्ख एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७

सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽस्मरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२
धृतराष्ट्र उवाच ।
उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

Ds ins.:

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) G_{2.4} काशेयः. K_{1.5} D_{1.10} चात्र; D_{1.2} यत्र (for चैव). — *) D_{1.2} स- (for च). — *) D_{2.4} पुत्रौ. D₁ बभ्रु (for बभ्रु). T₁ विराटः सहपुत्रश्च; T₂ विराटः सहदेवश्च also. — *) K₄ D_{1.3-5} पांचालयाश्च.

34 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) T₁ G_{4.5} एषाम्; M तेषाम् (for येषाम्). — *) K₅ धीराणां (for वी). B₂ नरवीराणां; D_{2.2.5.6.8} रणवीराणां; D₅ च शरीराणां; S (G₂ missing) रणशूराणां. — *) K₅ D_{5.7} G_{4.5} भिन्दुः.

35 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) K_{4.5} B D (except D_{1.7.10}; D₅ missing) T G_{1.5} सर्व- (for सर्वान्). — *) D_{2.2} D_{5.6} G_{2.4} नमनुष्य (for अमनुष्य). — *) K₁ त्रा योद्धुमिच्छत्यसंशयं.

36 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) D₅ स्तः; S (G₂ missing) अपि; Ca. d स्तः (as in text). — *) D₁ अथ (for तथा). G₅ तत्रैवाहवगोचरौ. — *) K_{1.5} S (G₂ missing) पश्य (for मन्य).

37 G₂ missing (cf. v.l. 16). D_{1.7} (hapl.) om. 37^{ab}. — *) G_{1.5} सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्).

38 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) K_{1.4} D_n T G_{1.5} सुतेजसो; D₁ सर्वाश्चैतान्; M₁ महौजसो (for सुचेतसो).

39 G₂ missing (cf. v.l. 16). G₅ om. 39^{ab}. — *) G₅ लोका (for सृष्टा). K₄ B D (except D_{1.2};

D₅ missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D₅ 'ल'). Ca. d cite पृथिवी सृष्टा, C₅ सर्वा च पृथिवी सृष्टा. — *) G₄ M समर्थे; Ca. d. s as in text. K₁ D_n Ca. d पाण्डवाः; C₅ as in text. — *) K₄ B D (except D_{1.10}; D₅ missing) आर्याः शस्त्रभूतः (B_{1.2.4.5} शस्त्रधराः; B₅ D_{2.4} विदः; D₇ धृतिमतः) शूराः. — D_{5.4} om. 39^a-40^a. — *) K₅ प्रधावितुं; D₁ प्रहारिणः; G₅ प्रतापिनः; M₂ प्रशासितुं (for प्रबाधितुम्). C₅ cites बाधितुम्. K₄ B D_n D₅ D_{2.5-8} समर्थाः प्रति (D₇ च प्र)बाधितुं.

40 G₂ missing (cf. v.l. 16). D_{2.4} om. 40^a (cf. v.l. 39); T₂ om. 40^{ab}. — *) K₅ D₁₀ त्वमि- (for प्रति). D₁ G₄ बाधितुं (for वीक्षितुम्).

41 G₂ missing (cf. v.l. 16). K₄ om. 41. — *) G₅ पाण्डवाः; M बाधवाः (for पार्थिवाः). — *) T₂ Cd. s निवारयिष्यन्ति. D_{2.4} ततो नावार; G₅ ते तात वार. Ca. cites निवारयन्ति. — *) K_{1.5} हरिणान्; D_{1.6.8} G₄ एणेयान्; C₅ एणेयानि; Ca. d as in text. T₂ (sup. lin.) G_{1.5} दंतिनः; G₄ दंष्ट्रिणः; Ca. d. s तन्तुना (as in text).

42 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) K₅ वेरोन (for वंशेन). — *) D₁ शरजालेन. B₂ सायकैः (for मामकैः). D₂ मामकैर्युद्धुर्मदैः. — *) D₁ अभिभूता. — After 42, G₄ ins. an addl. colophon (adhy. no.: 59).

43 G₂ missing (cf. v.l. 16). — *) K₁ M₅ एव (for एष). — *) D_{1.2} G₄ शक्यो (for शक्नो). K₄ B D_n D₅ D_{2-6.8} रणे; D₂ [अ]मुना (for युधा). — *) D_{1.2} G₄ धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचहृदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।

अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिबौदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा ग्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाश्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स्स संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्छरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।

C. 5. 2287
B. 5. 57. 56
K. 5. 57. 58

44 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) G₄ इह; M (except M₁) च (for हि). K₄ B Dn Ds Ds-6.8.10m यथा (for सदा). — ^b) K₄ Ds.4 तर° (for यज्ञ°). — ^c) T₂ सपुत्राणां बलवत्तां.

45 G₂ missing (cf. v. l. 16). — ^a) K_{1.5} Ds अतो; Ds यथा; D₇ ततो (for यतो). K₄ B Dn Ds Ds-6 नारोचयद्; K₅ D₁₀ G₅ न रोचयम्. K₄ B Dn Ds Ds-6 G_{8.4} M_{2.5} अयं; G₅ इमं (for अहं). — ^b) B_{2.4} महारथैः (for महात्मभिः). — ^c) Ds₂ D_{1-4.6} G₄ तु (for तु). K₅ D_{1.2} T₁ G_{1.3.5} प्र- (for मे). — ^d) K₅ D_{7.10} पाण्डवानां (for पुनस्तेषां).

47 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K₁ भारतान्; Ds पाण्डवान् (for भारत). — ^c) K_{1.5} अपि (for इति).

48 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K₄ D_{1.10} (sup. lin.) संवृताः; D₇ गताः; Ca वृताः (as in text). — ^a) A few MSS. तुमुले. K₄ B Dn Ds₁ Ds-6.10 शस्त्रसंकुले; K₅ कवचग्रहे; D₇ S (G₂ missing) स (D₇ G_{1.5} च) कचग्रहे (T₂ कचसंग्रहे also); Ca.d.s कवचहृदे (as in text).

49 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T G_{1.5} क्रुद्धः (for क्रुद्धान्). — G₅ om. 49°-50°, but erroneously writes instead 52° and brackets it. — ^c) G₂ समादास्ये. — ^d) G₂ नक्रान् (for मत्स्यान्). K_{1.5} B Dn₂ Ds₂ D_{1-3.8.10} T₂ G_{1.2} इवो (T₂ G₁ 'वौ' दकान्).

50 G₂ missing (cf. v.l. 16). G₅ om. 50° (cf. v.l. 49). — ^{ab}) K₅ G₅ transp. कर्णं and द्रौणिं; D₂ T₂

transp. कर्णं and शल्यं. — ^c) K_{1.5} D_{7.10} T₂ G_{8.4} M चैव; T₁ G_{1.5} अहं (for चापि). B D₁ T₂ नियोत्स्यामि; Ca.d as in text. — ^d) T₂ वरुणा° (for मकरा°).

51 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₄ B Dn Ds Ds-6 ब्रुवन्तं (for ब्रुवाणं). — ^c) B₂ D₂ transp. धैर्यं and वीर्यं. G₃ संग्रह्य (for वीर्यं च). — ^d) T₁ G₁ सहाधि° (for समधि°).

52 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) M त्वा (for त्वां). — ^c) D₇ समर्थ एको गोप्ता त्वं; Ca as in text. Cd.s cite समर्थं and पर्याप्तं. — After 52°, N (K_{2.3} Ds missing) ins.:

344*

कौरवाणां विनिग्रहे ।

पुरस्तादुपयातानां.

[(L. 1) Ds विशां पते (for विनिग्रहे). — (L. 2) Ds उपनीतानां (for उपया°).]

— K₅ om. 52°-53°. — ^c) D₁ Ca.d.s संविधा°; G₂ M तद्विधा° (for यद्विधा°). — ^f) D₂ ततः; T G_{8.4} त्वत्तः; M यन्नः (for तन्नः).

53 G₂ missing (cf. v.l. 16). K₅ om. 53° (cf. v.l. 52). — ^a) K₁ D₁ T G_{1.5} उप° (for अप°). — ^b) D₁ विजयैषिणां. — ^c) B_{1.2} महाभाग (for सहस्रेण). — ^f) D₇ S (G₂ missing) नीतिमान् (for 'मन्'). K₄ B Dn Ds D₂ m. 3-8.8.10m इति नीतिमतां मते.

54 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ अथ; S (G₂ missing) त्वं च (for स त्वं). G_{4.5} वीरश्च शूरश्च (by transp.). — ^b) G₄ मानी च पुरुषर्षभ.

C. 5. 2287
B. 5. 57. 56.
K. 5. 57. 56

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्मत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्नीकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु

युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।

मा वो वधीदर्जनो देवगुप्तः

क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।

यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९

दैवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।

न स जेयो मनुष्येण मा स कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षण्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

55 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ कौन्तेय (for मां वचो). K₄ B D (except D₁₀; D₉ missing) *साध्वसः. S (G₂ missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वसः.

56 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₃ तात (for सुत). G₂ सर्वान्कुरुन्प्रतिब्रूत. — ^b) G₅ M (except M₁) योधा. — ^c) Some MSS. *बाह्नीकान्. — ^d) K₄ D₁ D₁₋₄ T₁ G₂ Ca. d प्रातिपेयाञ्शरः; G₄ M₅ *वीर्याञ्श. B₃ सहस्रशः; D₂ 4 समुद्रतान्; C₅ शरद्वतः.

57 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ च (for वि). — ^d) G₃ द्वैर्हि (for तथा). K₁ D₁ S (G₂ missing) कृपं (for नृपम्).

58 G₂ resumes! — ^a) M स त्वम् (for त्वम्). K₄ B D₁ D₂ D₃-6. 8. 10 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K₄ B₂ D₃ D₁₀ गच्छत) माचिरं; D₂ m. 7 भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिरं (see below). — ^b) K₄ B D (except D₁ 2. 8; D₉ missing) G₄ युधिष्ठिरः. K₄ 5 D₁ D₂-5. 10 C₅ अभ्युपैति; B D₂ D₃ 1 *पेयो; D₂ D₇ *पेतः; D₁ *पैहि; D₈ *पैत; T₂ G₁ *पेत्स; G₂ M *पेतं (for अभ्युपेत). — ^c) G₃ M (except M₁) मा मा (for मा वो). — After 58^a, K₄ B (except B₄) D (except D₁; D₂ marg. sec. m.; D₉ missing) ins.:

345* राज्यं दध्मं धर्मराजस्य तूर्णं.

[K₄ D₁ D₂ m. 5. 6 देव (for धर्म). D₂ m. 7. 10 क्षिप्रं (for तूर्ण).]

— ^a) K₄ B (except B₄) D (except D₁; D₉ missing) याचध्वं वै (for क्षिप्रं याचध्वं). C₅ cites क्षिप्रं.

59 ^a) S transp. हि and अस्ति. K₁ 5 D₇ 8. 10 T G योद्धा; D₁ वीरो; M₃ 4 योधो (for योधो). — ^b) D₁ 2 S अपि (for इह). — ^c) T₂ G₂ 4 तथा (for यथा).

— ^a) K₁ 5 शत्रुजित्तमः; K₄ B D₁ D₂ D₃-6. 8 T₁ G₁ 3. 4 सत्यविक्रमः; D₇ सत्यसंगरः; D₁₀ शत्रुसूदनः (for शत्रु).

60 ^a) D₂ T₂ G₂ M₄ दैवैर्हि. K₁ 5 D₇ 8. 10 G₂ संभृतो. D₈ युद्धे (for दिव्यो). — ^b) D₁₀ G₁ 8 M₂ 8. 5 *धन्विनः. — ^c) G₂ मनुष्याणां. — ^d) B₂ 5 D₁-6. 10 G₄ M₁ मा स कृध्वं; G₂ मा कुरुध्वं. K₁ 5 D₇ 8 G₁ 5 मा स युद्धे मनः कृथाः; M₂-5 मा स क्रोधान्म (M₂ 5 *त्स) नो युधि.

Colophon missing in K₂ 8 D₂. — *Sub-parvan*: K₁ 4. 5 B D संजययान (D₂ यानसंधि; D₉ missing); T₁ G₁ M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M₁ धृष्टद्युम्नवाक्यं; M₂-5 धृष्टद्युम्नवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 57; D₅ 56; D₆ 53; D₇ G₅ 58; T G₂ 8 M₁ 4 59; G₁ 4 M₂ 8. 5 60. — *S'loka no.*: K₅ D₁ 61; D₈ 64; G₅ 86.

57

 This adhy. is missing in K₂ 8 D₂ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) K₁ D₇ 10 कृतश्रमो; K₅ कृतवर्मा; S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा). — ^b) K₁ 5 D₇ 10 एव (for अपि). — After 1^{ab}, B₂ has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy. (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original.

2 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₈ T₁ G₁ 5 सर्वावस्थासु (for *वस्थसु).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
 तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
 दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
 न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
 एतद्वि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
 यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
 अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
 जात एव तव सावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
 न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
 न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
 न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
 येषु संप्रतिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
 ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
 न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
 दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९
 दुर्योधन उवाच ।
 नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
 न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
 सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
 अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
 अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
 युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
 रथो वेदी सुवः खड्गो गदा सुक्वचं सदः ।
 चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्मा हविर्यशः ॥ १३

C. 5. 2807
B. 5. 58. 13
K. 5. 58. 13

3 3^{ab} = (var.) 5. 127. 43^{ab}. — B₂ missing (cf. v.l. 1). G₂ (hapl.) om. 3. — ^b) K_{1.5} D_{1.2} जीवनं; G₅ पुत्रक (for जीवितुम्).

4 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₂ D_{2.4.8} यस्त्वं; D_{1.2} स त्वं; G₅ यं त्वं (for यस्त्वं). K₄ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{8-6.8} मन्येथाः; D_{1.2.10} गच्छेथाः (for इच्छेथाः). — ^d) D_{1.2} पांडोः पुत्रैर्. D₈ G₄ महारथैः.

5 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S (except T₂ G_{1.2}) त्वम् (for सम्). C₅ समवेक्षस्व. Ca. d cite अवेक्षस्व. — ^c) K₄ D_{8-6.8.m} C_np शम (for जात). B D_{n1} D₂ C_n एष; D_{8.m} एषां (for एव). K₄ D_{8-6.8.m} C_np महाह्वये; K₅ B₂ D_{n1} D₈ D_{7.10} C₅ तवाश्रा (D_{n1} D₈ D₇ C₅ 'स्त्रा'वः; B_{1.4.5} D_{2.8} C_n तवाभावः; D₁ तव श्रेयः; C_np (also) तराभ्यावः (for तव स्त्रावः). Ca. d. np आस्त्रावः. ☞ C_n: शम एव महाह्वये इत्याधुनिकः पाठः । ☞

6 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B₄ D₂ M_{2.5} तु (for हि). D₈ D_{1.5.8} योद्धुम् (for युद्धम्). — ^b) K₁ D_{7.10} S नैव चेच्छति (T₁ G₅ 'च्छति). T₁ G₅ बाह्लिकाः. — ^d) T₁ G_{1.5} महायशः (for न संजयः).

7 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{1.2} न शल्यो (D_{n1} D₈ D₁ 'ह्यो'); D₇ T₂ G_{8.4} न कृपो; D₁₀ शल्यो न (for नो शल्यो).

— ^b) D₇ T₂ G_{8.4} शल्यो (for कृपो). D₈ D_{1.5.8} S T₂ G_{8.4} योद्धुम् (for युद्धम्). — After 7, S repeats 4^{ad} (with v.l.).

8 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ M₄ एषु; T₂ G₅ एषां; G₁₋₄ येषां (for येषु). G₄ समभि' (for संप्रति'). K₅ ये युद्धे संप्रतिष्ठेयुः. — ^b) D_{1.2} पी (D₈ पं) डिताः कुरवः परैः. — ^c) D₁ G₄ 'जानंति (for 'नन्दन्ति). — ^d) K₄ न च (for तात). K₄ D_{8.m} रुच्यते (for रोचताम्).

9 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T G कारयितुं (for 'ता). K₁ पुनः; K₅ S प्रभुः (for तव).

10 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₁ G_{1.5} न कृपे न च बाह्लिके (= 10^a). — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{8-6.8} सीरमे न च (for विकर्णे न). — ^d) G₅ संजये (for बाह्लिके). T₁ G₁ नाश्वत्थाम्नि च संजये [= (var.) 10^b].

11 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₂ 'श्वसे; M 'रमे (for 'ह्वये).

12 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T G (except G₂) दीक्षितो. K₄ B (B₂ missing) D_{n1} D₈ D₈₋₆ पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ).

13 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₅ D₈ S (except M₂) वेदिः; D₇ वैदिः. K₅ B₄ D_{7.10} श्रुवः.

C. 5. 5808
B. 5. 58. 14
K. 5. 58. 14

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्ट्यावो हतामित्रौ श्रिया वृत्तौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्ताः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि स्रज्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८
धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।

— ^a) S कवचो (G₃ चर्म वा; G₄ चर्म चा) जिनं (for कवचं सदः). — ^c) K₁ D₁. 7. 8. 10 (m as in text) धनुर्जयो; K₅ च युग्या; S सदश्चा (for च धुर्या). Cs cites धुर्याः.

14 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₄ 'यूपेन; Cs 'यज्ञेन (as in text). — ^c) K₄. 5 B (B₂ missing) Dn Ds Ds-8. 8 च समेष्ट्यावो (D₈. 4 'मो); G₄ श्रियमेष्ट्यावो (for स्वयमेष्ट्यावो).

15 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) G₃ हि जेष्ट्यामः (for हनिष्यामः). — ^d) K₅ त्रय एव च; G₂ समरे प्रभो (for समरे त्रयः).

16 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₅ D₁ om. (hapl.) 16^{ad}; G₅ (hapl.) om. 16^c-17^d. — ^c) D₂ 'सुता (for 'पुत्रा). K₁ D₁₀ मां हत्वा पाण्डुपुत्रा वा (D₁₀ 'त्राश्च).

17 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₅ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) B₄ Dn Ds Ds. 6. 8 T₂ G₂ राज्यं (for राजन्). — ^b) B₄ Ds. 6. 8 सर्वैः; T₂ इष्टं (for राज्यं). T₁ G₁ भारत; G₄ बांधवान् (for पार्थिव). — ^d) S (G₅ om.) मुंजेयं (G₄ मुंजीत) पृथिवीमिमां.

18 = (var.) 5. 125. 26. B₂ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 18. — ^b) K₁ D₇. 10 भिद्येद् (for विध्येद्). S भारत (for मारिष). — ^{ad}) K₅ 'त्याज्या भूमिर् (for 'त्याज्यं भूमेर्).

19 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₄ reads from 5. 57. 19 up to 5. 58. 19 after 5. 59. 19. — ^a) K₄ सर्वथा; D₂ सर्वान्वै. — ^b) K₁ हस्युक्तो (for त्यक्तो). G₅ मम (for मया). — ^c) D₈. 4 T₁ G₁. 5 'यास्यंति (for 'यास्यध्वं). — ^d) K₄. 5 D₁ यातं (for यान्तं). Dn₁ D₈ वैवस्वतं क्षयं.

ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरुणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी वस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥ २४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

20 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) = (var.) 5. 50. 9^a. K₁. 4. 5 Dn Ds Ds. 6. 10 कुरुणां; S (except G₁. 3) मृगाणां; Cnp अजानां; Cn रुरुणाम् (as in text). — ^c) Cn: रुरुणामिवेत्यत्र कुरुणां लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्तः । — ^d) K₁. 5 अपि; Ds Ds (by corr.) एव (for इव). — ^e) Ds₂ D₁ व्याघ्रः and वरः. — ^f) T₁ M₄ वरान्वरान्; M₁ परान्वरान्. D₂ कौरवान्हनिष्यन्ति. — ^g) B₁ S समेतान्.

21 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S प्रतीपमेति मे सेना (G₄ by transp. सेना मे); Cs as in text. Ca. d cite प्रतीपं and इव. — ^b) K₅ T G (except G₂) भारत; Ca. d भारती (as in text). — ^c) K₄ Ds. 6 वस्ता; Cs व्यस्ता (as in text). B (B₂ missing) Dn Ds Ds-6. 8 M₂. 5 प्रस्ता; T₁ G₂. 4 मध्ये (for वस्ता). — ^d) B₅ Ds 'सृष्टा; D₂ 'मक्ता (for 'सृष्टा).

22 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₂. 8 पूरयेद्. — ^b) B₄ D₂-8 Cn धनं (for बलं).

23 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ प्रयुक्तानां; Cs प्रयुद्धानां (as in text). D₇. 10 सेनामुखेषु योधानां. — ^b) T₂ भीमो हंता (for भीमसेनो). — ^c) K₁. 4 D₁. 5. 6. 8 ते (for तं). — ^d) S 'भयाः (for 'भयम्). — After 23, S reads 27.

24 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₄ om. 24-25. Before 24, Ds ins. धृतराष्ट्र उ°. — ^a) S (G₄ om.) 'गात्रान् (T₂ 'कुम्भान्) (for 'दन्तान्). D₂ शैलाभान्; T G₃. 5 M₁ द्रवतो; G₁. 2 M₂-5 धावतो (for गिर्याभान्). — ^d) T₁ G₁. 5 महारणे (for सशोणितान्).

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्सर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
 निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
 गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य सर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
 महद्भो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
 गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७

महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
 बलं कुरूणां संग्रामे तदा सर्तासि मे वचः ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
 अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
 तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
 ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २

C. 5. 2324
B. 5. 59. 2

25 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₄ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) T₁ G₅ तदाभिप्रेक्ष्य. — ^b) K_{1.5} D₁₀ 'कीर्णा' (for 'शीर्णा'). B₂ D₁ transp. इव and पर्वतान्. — ^c) K₅ D_{1.2.7} भीतान्; D_{5.8} भीमान् (for भीतो). — ^d) — 26^d. B₂ T G₁ वचनं मम; D₂ वचनानि मे (for वचनस्य मे).

26 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₅ D₅₁ T₂ om. (hapl.) 26. — ^a) G₄ गदया (for निर्दग्धं). — ^b) B (B₂ missing) D_n D₆ सैन्यं रथद्विपं. — ^c) T₁ G₁₋₄ M मार्गम् (for गतिम्). G₅ तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे. — ^d) — 25^d. B_{1.2.5} D₂ T₁ G₁₋₄ M सर्तासि वचनं मम.

27 B₂ missing (cf. v.l. 1). S reads 27 after 23. — ^a) D₁ आगता (for आगामि). S मह (T₁ G_{4.5} M₂ 'हा)भो भयमन्नागान् (T₂ G₄ भयं नो महदन्नागान्). — ^b) S विग्रहं (for पाण्डवैः). — G₄ om. 27^{ad}. — ^c) T₁ G_{1.5} 'सेनस्य (for 'सेनेन). — ^d) K₁ D_{1.7.8} उपैष्यथ; D₆ उपैष्यत. K₅ हताशाः समुपैष्यथ; S हतः शांतिमुपैष्यसि (G₂ 'ति).

28 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₅₁ D_{6.8} छिन्नं (for छिन्नं). — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₅₁ D_{2-6.8.10} भीमेन (for संग्रामे).

29 B₂ resumes from 29^d (cf. v.l. 1). — ^a) D₂ राजन्स; T₁ G₁ राजा तं; T₂ राजा स; G₅ राजानं (for राजा तु). — ^b) K_{4.5} B (B₂ missing) D G₂ सर्वान्नाम् (K₅ D_{7.10} सर्वान्स); T₁ G_{1.5} स तु वै (for स सर्वान्).

Colophon missing in K_{2.8} D₂. — *Sub-parvan:* K_{1.4.5} B D_n D₅ D_{1.5-8.10} संजययान; D₂ यानसंधि; T₁ G₁ M_{1-2.5} संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_{2.2.5} शमप्रशंसनं; M₄ संजयप्रतिवचने शमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 58; D₅ 57; D₆ 54; D₇ G₅ 59; T G_{2.3} M_{1.4} 60; G_{1.4} M_{2.2.5} 61. — *S'loka no.:* D_n D₂ 29; D₇ G₅ 28.

After adhy. 57, T G_{1.5} read adhy. 64!

58

This adhy. is missing in K_{2.8} D₂ (cf. v.l. 5 41. 1; 32. 15; 50. 59). For sequence of K₄ cf. v.l. 5. 57. 19. S reads this adhy. (58) after 5. 47. 1 (M_{2.5} read it after 5. 47. 19).

1 ^a) D₅ 'प्रज्ञ; D_{1.7} 'भाग (for 'प्राज्ञ). — For 1, S repeats 5. 47. 1 (v.l. जनार्दनः for धनंजयः).

2 S om. 2. — ^b) D₁ वासुदेवधनंजयौ. — After 2^{ab}, D₁₀ (marg. sec. m.) ins. 346* (for the first time), repeating it after 5^{ab}.

3 Before 3, S ins. संजयः. — ^a) K_{4.5} D₅ D₁₋₄. 7. 10 'प्रेक्ष्य; Ca. d 'प्रेक्षन् (as in text). S आगुल्फेभ्योभिः (G₅ पि; G₅ हि)संवीतः. — ^b) D_n D₅ प्रवीतः; S सर्वतः; Ca प्रयतः (as in text). — ^c) K₅ D_{1.10} S (except G₂₋₄) आख्यातो; B₂ व्याख्यातुं. S (except M₂) नरसिंहयोः; Ca as in text.

C. 5. 2825
B. 5. 59. 8
K. 5. 47. 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्ययतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चन्दनरूपितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।

4 ^a) Dr S (except M₂) च (for एव). — ^b) Dr. 10
उपयाति वै; S अभिजगमतुः. — ^c) K₁ तत्र; G₂ यथा (for
यत्र). K₅ M₂ यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M₄ णौ च). — ^d)
K₅ मनस्विनी; B (except B₄) Ds Ds-8 च भामिनी.

5 ^b) S वर (for उभौ). K_{1.5} चर्चितौ; D_{2.7.8}
भूषितौ (for रूपितौ). — After 5^{ab}, K_{1.5} Ds₁
Ds. 8. 10 ins.:

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D₁₀ cf. v.l. 2. K₁ शयितौ (for शयनौ). D₁₀
(first time) ऐकमर्त्यं समागतौ (for the posterior half).]
— G₈ (hapl.) om. 5^{ad}. — ^c) T G (G₈ om.) वरवस्त्रांगौ;
M सुकुमारंगौ. — ^d) S (G₈ om.) वरा.

6 ^a) K₁ S (except T₂) च (for तु). — ^b) S च
वरासनं (for महदा). — ^c) K₁ विचित्रा; B₄ Dn
Ds. 6. 8 णाकीर्ण; S नाना (G₂ दाह) स्तरणसंस्तीर्ण. — ^d)
K_{1.5} D_{1.8} आसेताम्; B₂ आस्यताम्; D₈ आसीताम्; Cn
आसाताम् (as in text). S यत्रास्तां तौ (G_{1.4.5} साते)
नरवभौ. — After 6, S (except M_{4.5}) ins.:

347* सत्याङ्गमुपधानं तु कृत्वा शैले जनार्दनः ।

7 ^a) S अर्जुनाङ्गतौ पादौ. — D₈ om. 7^{ad}. — ^c)
K_{1.5} Ds₂ Dr. 10 तु (for च). S (except T₂) कृष्णायाः.
— ^d) S शुभायाश्चाङ्गावुभौ.

8 G₄ (hapl.) om. 8-9. — ^a) K₁ Dr च (for तु).
— ^b) G_{1.5} वै (for मे). K₁ B₂ Dn₂ Ds Ds-8. 8. 10
पदा; S (G₄ om.) मुदा (T₂ G₈ दशा) (for तदा). — ^{ad})
K_{1.5} तम् (for तद्). S (G₄ om.) दासीभ्यामाहृतं मद्यं
स्पृष्टा भूमा.

तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनंगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्ग्रेणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकथनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदामवत् ॥ १२
सत्कृतश्चात्रपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K₄ D₂-8 रेखातलौ.
K₅ B D_{1.7.8.10} लेखतलौ; T₁ G_{1.8.5} रेखांकितौ; T₂
रेखान्वितौ; G₂ लेखावुभौ; M रेखातलौ. — ^c) D₈ D_{5.6}
अपहतौ; D_{1.2} अपसृतौ. — K₅ (hapl.) om. from तत्र
(in 9^d) up to गतौ (in 10^c). — ^d) S (G₄ om.)
धारयेतां वरस्त्रियौ. — After 9, S (except G₄) ins.:

348* न नूनं कल्मषं किञ्चिन्मम कर्मसु विद्यते ।

स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।

विस्मयो मे महानासीदास्त्रं मे बहु संगतम् ।

हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।

[(L. 1) G₈ M₈-5 जन्मसु (for कर्मसु).]

10 K₅ om. up to गतौ (in 10^c) (cf. v.l. 9).
— ^b) K₄ उद्धतौ; Dr उच्छ्रितौ (for उद्धतौ). S नागाविव
समुच्छ्रितौ. — ^c) S एकशय्या (for एकासन). — ^d)
B₈ T₁ G मे (for मां). — After 10, S ins.:

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।

[G₈-5 M₂ हि (for अभि-).]

11 T₂ om. 11. S (except T₂) read 11 after
352*. — ^{ab}) S (T₂ om.) सोयमिन्द्रसमौ वीरौ (G₁ शूरौ)
तौ मंदौ (T₁ G_{1.4.5} कृष्णौ; G₈ अंधौ) नावबु. — ^c) D₂
संश्रयाद्ग्रीष्मद्रोणाभ्यां; S (T₂ om.) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव.

12 S transp. 12^{ab} and 12^{ad}. — ^a) S निदेशगौ;
Ca. d स्त्रौ (as in text). — ^b) D₂ योत्स्यतः; D₈ तप्स्यते
(for सेत्स्यते). S नरनारायणावुभौ (G_{8.5} वृषी). — ^d)
S नानवाप्योस्ति कश्चन.

13 ^a) B_{2.4} हि (for च). — ^b) K₄ B₄ Dn D₂-8. 8
आसीनः; Ca. d आच्छन्नः (as in text). — ^c) K₅ कृताञ्ज-

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमग्रन्यार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माम्भ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्यादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वा सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रोममहमिष्टार्था पश्चाद्दयशोषिणीम् ॥ १७
वासुदेव उवाच ।
संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं त्रिपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्भो भयमागतम् ॥ १९
अर्थास्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्भोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।

C. 5, 2351
B. 5, 59, 24

लिहिं संधाय. — ^a) S संदेशं चाभ्यचोदयं.

14 ^{ab}) K4 B D (except D1.7; D9 missing) धनुर्गुणकिणकेन (for the prior half). S धनुर्ध्वं (M 'र्व') रोचितेनाथ पाणिनैकं स (G1 सु) लक्षणं. — ^{ad}) K2 D8 'नोद' (for 'चोद'). S पादमादाय यत्पार्थः केशवस्य यशस्विनः (T1 G1.4.5 महात्मनः; M5 यशस्विनं).

15 ^a) K4 'ध्वजः' (for 'केतुः'). K1.5 D1.2.10 (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय). — ^b) D2 'भूषणः; S दिव्या'. — ^c) K1.5 D1.5.8.10 (m as in text) संदे (K5 'दि'ष्टु; D2 'देश' (for 'विष्टो'). K4 D8-9 M मामभाषत; K5 D7 अभ्यभा; D2 चाभ्यभा. Ca cites मा.

16 ^a) S स वाचं (by transp.). K1.4.5 Dn2 D6.8.8 सं (for स). — ^b) K1 D8 D8 Cs ह्यादिनीं; D2 उवाच; S आददे; Ca. d ह्यादिनीं (as in text). — ^c) B4 D1-4.7 त्रासिनीं; D8 शंसनीं; S दीपनीं. D1 सर्वभूतानां. — After 16, S ins.:

350* बह्विश्रस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।

मतिमान्मतिमास्थाय केशवः संदधे वचः ।

17 ^{ab}) S वचनं वचनज्ञस्य 'समन्वितं. — ^c) S मनः प्रसादमश्रौषं. Ca. d cite इष्टार्था. — ^d) K5 B1-3.5 D10 'शोषणीं; B4 Dn2 'हारिणीं; Dn1 Ca. d 'दारणीं; D1 'धारिणीं; D2 'वारणीं; S 'तापनं.

18 T2 G2.4 M om. the ref. T1 G1.3.5 श्रीभगवान् (G1 cont. उवाच!). — ^a) G5 एनं (for इदं). K1.5 D1.7.10 Ca. d ब्रूहि; D8 ब्रूयां; Cs ब्रूयाः (as in text). — ^b) S प्राप्य क्षत्रियसंसदं. Ca. s cite धृतराष्ट्रं. — ^c) S 'वृद्धस्य (for 'मुख्यस्य). K4 B D (except D1.2.10; D9 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य. — ^d) S आचार्यस्य च भीमतः. — After 18, N (K2.8 D9 missing; K4

transp.) ins.:

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।

यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca. d. s. — (L. 1) K1.5 D7 पूर्वमुत्तवाभिवादनं (for the posterior half). — (L. 2) K1.5 D1.2.7.10 Cd कौशल्यं (for कुशलं). K1.5 D1.2.7 पश्चादिदमथोत्तरं (for the posterior half). Ca. d. s seem to cite सुखं.]

19 S transp. 19 and 20. — ^a) K4.5 B D (D9 missing) T2 G2 विविधैः (for विपुलैः). — ^b) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत. Ca cites दत्त (as in text). — ^c) S आगतं वो महद्भयं.

20 S transp. 19 and 20. — ^a) K4 चार्थिषु; S पात्रे (T2 'र्थे')षु (for पात्रेभ्यः). — ^b) S सुखमाप्नुत कामजं. Ca. s cite कामजान्.

21 T G1.2.5 transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^a) K5 रोषं (for ऋणं). S ऋणं प्रवृद्धमिव मे. — ^c) S गोविन्देति यदाक्रोशत्.

22 ^a) S (except Gs.4) तेजो महद् (for तेजोमयं). — ^b) Dn Ds1 गांडिवं. S विभ्रता गांडिवं धनुः. — ^c) K1 न द्वि; D8 अद्वि (for मद्वि). S पार्थेन (for तेनेह). — ^d) S वैरं वः प्रत्युपस्थितं. — After 22, S ins.:

352* कृष्णस्य तद्वचः श्रुत्वा भयं मां महदाविशत् ।

तव पुत्रस्य लोभं तु वर्तमानं प्रसृज्यतः ।

followed by st. 11 (which is om. in T2); cf. 10^{cd}.

23 = (var.) 5. 122. 55. — S om. 23-30. — ^{cd}) D8 हि (for न). K1.5 D1.2.8 Ca. s विपरीतः परीतो (for यो न कालपरीतो). K1.5 D8.10 वा अपि; K4 B2 D8.4 स्यादपि; D1 वा ह्यपि; D7 वा यदि (for वाप्यपि).

C. 5. 2351
B. 5. 59, 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
 बाहुभ्यामुद्रहेद्भूमिं दहेत्कुद्र इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
 देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
 न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
 यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ २६
 एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।

भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ २७
 बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
 अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८
 संजय उवाच ।
 इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्रर्षयन्निरा ।
 गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
 केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
 अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
 संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
 ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १

प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
 यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
 बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

24 = (var.) 5. 122. 56. — S om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) K1.4 उद्धरेद्; D1 उत्सहेद् (for उद्धहेद्). — ^b) K5 Dn2 त्रिदिवान्. K5 सर्वान् (for देवान्).

26 = (var.) 5. 63. 15; = (var.) 5. 122. 53. — S om. 26 (cf. v.l. 23); Ds om. 26^{ed}. — ^a) = 27^d; 5. 136. 8^d.

27 S om. 27 (cf. v.l. 23); B4 (hapl.) om. 27. K1 Ds transp. 27 and 28. — ^b) B1.2.5 D1 तदा (for यदा). — ^c) K4 B (B4 om.) D (except D7.3.10) पलायत. — ^d) = 26^d (q. v.).

28 S om. 28 (cf. v.l. 23). K1 Ds transp. 27 and 28. — ^a) D1.2 transp. वीर्यं and तेजः. — D1 om. 28^{ed}. — ^b) D2 कृतं (for लघु). — ^c) K1 (before corr.) शीघ्रं; K1m D10 वीर्यं (for धैर्यं). — ^d) K1.5 B3 D1.1 पार्थे (for पार्थात्). B (except B5) दृश्यं (for विद्यं).

29 S om. 29 (cf. v.l. 23). K4 B D (except Ds.10; Ds missing) om. the ref. — ^b) B3.5 D10 हव (for गिरा). — ^c) K1 Dn1 Dr.3 च (for हव).

30 S om. 30 (cf. v.l. 23). — ^a) Dr अर्जुनस्य (for 'नस्तत्'). — ^b) B Dn Ds D1.2.5.6 रोमं (for लोमं); cf. v.l. I. 1. 1, 5 etc.

Colophon missing in K2.8 Ds. — *Sub-parvan*: K1.4.5 B Dn Ds D1.5-8.10 संजययान; D2 यानसंधि; T1 G1.4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M1 वासुदेववाक्यं; M2 वासुदेवकथनं; M3-s वासुदेववाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 59; Ds T2 58; Ds 55; Dr 60; T1 M2.2.5 50; G M1.4 49 (Gs 48). — *S'loka no.*: Dn 31; Ds 32.

59

 This adhy. is missing in K2.8 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) S पुनरेव महाबाहुः (T1 G1 भाग). — ^b) B2.4 Dn1 Ds.6 जनेश्वरः; G4 नराधिपः (for नरे). Dn2 किरीटी श्वेतवाहनः! — ^c) D1.2 संख्यातुं स समारेभे. — ^d) K5 G4 तत्त्वतो (for तद्वचो). Gs गुणनिश्चये; Cs as in text. — After 1, Gs reads 3^{ab}, followed by 353* (cf. v.l. 3).

2 G2 (hapl.) om. 2^a-3^b and line 1 of 353* (see below). — ^a) K5 S (G2 om.) संप्रं (for प्रसं). K1 D1.2.7.10 तु; T1 G1 स (for च). K5 D1.2.7 G5 सूक्ष्मेण; T1 G2 तत्त्वेन; M2.4 साक्ष्येण; Ca. d सौक्ष्मेण (as in text). B1.3.5 स प्रसंख्याय सौ. — ^c) K5 यथावन्मति तत्रैव; D1

शक्तिं संख्यातुमारंभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
 देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
 कुरूशक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
 सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
 आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
 प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
 एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्ष्यामहे ।
 इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७

अग्निः साचिष्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
 अर्जुनस्यातिभीमेऽसिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
 जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
 धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
 भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
 रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
 ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
 मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
 दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

C. 5. 2870
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

यथा विंदति तत्त्वेन; T G1.5 यथात्ममतितत्त्वेन. — ^a) D1 जयकामान्.

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). G5 reads 3^{ab} after 1. — ^a) B D (except D1.7.8.10; D9 missing) C5 बलावलं; M3-5 'बलौ. — ^b) Ds1 (by corr.); T1 G2-5 यथातथ्येन. — T G1.2.4 M ins. after 3^{ab}: G2 (om. line 1).5 (om. line 2), after 1:

353* यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ।

पुनरेव कुरूणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।

— ^a) D2 सा तु (for शक्तिं). M3.4 संख्या (M4 'धा)तुं (for संख्यातुं). — ^a) T1 तथा वै; G4 यथा वै; G5 तदैव; M यथावत् (for तदा वै). T2 G2 मनुजाधिप; G4 पुरुषर्षभः.

4 ^a) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयोः. C5 cites दैवमानुषः. — Ds om. 4^a-5^b.

5 Ds om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). Before 5, S ins. एतराद्. — ^b) K4 D1.2.4 Gs M (except M1) हि; B Dn Ds Ds.3 वि; D2 एव; D7 T G1.2.5 अभि (for अपि). — After 5^{ab}, S ins.:

354* इदंशेऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।

अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।

पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा तं न रोचये ।

[(L. 1) G4 इदंशे हरिनिष्ठस्य. G4.5 पृथिवीक्षयकारणे (G5 'कः). — (L. 2) T2 G1.2 M1 अधर्मे. T1 Gs.4 वायशस्ये वा. — (L. 3) G5 M विग्रहं. T G2-4 सर्वथा मे न रोचते.]

— ^a) S तव मानद (for नानुमानतः).

6 D1 om. 6^b-7^a. — ^a) S इच्छन्ति; C5 कुर्वन्ति (as in text). — ^a) S कुर्वन्ति च (M 'लेव' (for यथा').

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) D2 उपरुद्धायां; C5 उपकर्तॄणां (as in text). — ^b) K4 D2-4 लक्ष्यामहे; C5 'महे (as in text). — ^c) K1 (m as in text) पृच्छन्ति; Ca. d. s इच्छन्ति (as in text). K5 इत्थं बहुलं

सर्वेषु. — ^a) D1 तमाग्रियं (sic); D1m S तथाग्रि (Gs 'क्ष')यं; C5 महत्प्रियं (as in text).

8 ^a) D2 सांनिध्यकर्ता; C5 as in text. Ca. d cite साचिष्यं. K1.5 D7.10 अस्य (for स्यात्). — ^b) Ds पाण्डवे; C5 खाण्डवे (as in text). D1 महत्; Ca. d स्मरन् (as in text). — After 8^{ab}, G2 (which om. 8^{ad}) reads 5. 60. 5^a-21^b! — ^c) K4 B D (except D7; D9 missing) अपि (for अति). — ^d) D1 S (except Gs.4; G2 om.) कुरुपाण्डवसंगमे (T G1 'विग्रहे; M2 'संगरे).

9 ^a) K1 जातवृद्धा; K4 B4 Dn Ds-6.10m T2 M Cn जा (Dn1 ज्ञा)तिगृध्या; K5 ज्ञानवृद्धा; B3 T1 G4 जात (G4 'ति)गृध्या; Ds जातिगृध्या; D7 पुत्रग्रीवा; D10 जातिवृद्धा; Ca. d. s जातगृध्या (as in text). K1 उपपन्नाः; Ds2 विपन्नाः (for अभि'). K5 तु; T1 G1.5 ते (for च). — ^b) D7 अशेषतः; D10 अनेकधा. — ^c) K4 B Dn Ds D1.2-3.8.10 समेष्ट्यन्ति (for भवि'). D2 सर्वे सांनिध्यमेष्ट्यन्ति. — ^d) K1.5 समुद्धताः; D2 अनाहूताः; G5 समाख्याताः.

10 ^a) K1.5 D7.10 द्रोणभीष्म (by transp.). — ^b) K4 B4 Dn2 Ds.4 'संनिभं; K5 T1 Gs-5 M2.5 'संमितान्; D2 T2 G1.2 M1.3.4 'संमितात्. — Gs om. 10^a-13^a. — ^c) M समरे (for संरम्भं). — ^d) M आगच्छन्ति (for गमिष्यन्ति).

11 Gs om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K1 Ds G4 तदैव सहिताः; K4 D1.2.4 T2 G2 तदैव (D1 T2 'व') सहिताः; K5 तदैव रक्षिताः; B Dn Ds Ds.2.6.10 ते देवैः सहिताः; T1 G1.5 तदैव. — ^b) G1 परि (for प्रति'). — ^c) Dn2 G4 मानुषेषु; G2 मनुष्येषु. Ds G5 M नरव्याघ्र.

12 Gs om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) D7 दुराधर्षं. — ^b) K1 Ds.4.5 गांढिवं; K5 D10 गांजीवं. — ^c) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ). D1 om. च. M वारुणे 'ये 'व्ये.

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्वतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्रपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ।

अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेश्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽसिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चासि कुरुणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरुणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चैकलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^a) G₄ शरपूर्णः; M शरपूर्णः.

13 G₃ om. 13^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) K₅ ततो;
B_{2.4} Dn D_{1.10} ध्वजे (for ध्वजो). — ^b) K₁ निःशङ्को
(for निःसङ्गो). S (G₃ om.) निः(G₄ ह्य)संगगतिरहवे.
Ca.d.s cite धूमवद्वतिः (as in text). — ^c) S (G₃
om.) पृथिव्यां (for रथश्च). — ^d) K₄ B D (except
D_{1.2}) क्षितौ (for त्विषा).

14 ^{ab}) D₁ महामेघनिभो यस्य. K₄ जनैः (for जनैः).
S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G₃ M_{1.3.4} घोषो) महामेघौघ-
निस्त्रनः. — ^c) D₃ खड्गः (for शब्दः). S (except G_{3.4})
महाशनिसम (G₃ शर)स्पर्शः.

15 ^a) S यस्य (for यं च). Ca cites यं (as in text).
S (except M_{2.5}) वीर्यं (for वीर्यं).

16 ^a) G₂ M शतं च (for शतानि). K_{1.5} D₂ शतं
पञ्च तथैवेषून्. — ^b) K₄ B Dn D₃ D_{2-5.8} यो गृह्णन्; K₅
प्रवपन्; D₁ T₂ (inf. lin.) G_{1.5} M उद्धमन्; D₇ उद्धरन्;
T G₂ उद्धहन्; G_{3.4} उत्सृजन् (for उद्धपन्). K₁ D₇ एव;
K₄ B Dn D₃ D_{2-5.8} नैव; T₁ G₁ इह (for इव). K₅
देववन्; G₃ वृष्टयः (for दृश्यते). — K₅ om. 16^a-17^b.
— ^d) G₂ दूरेण; M दूरे च (for दूरं च). D₇ G₃ पातयेन्
(for यन्).

17 K₅ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) T₁ तम्; G₄
यथा (for यम्). M त्वाह (for आह). — ^c) K₅ नृपः;
D_{1.7} च यं; D₂ स्वयं (for तथा). K₁ च पांचाह्यो; S च

शल्योयं (G_{3.4} थ) (for तथा शल्यो). — ^a) D₁ मानुषाः;
M₂₋₅ बांधवाः (for मानवाः).

18 ^a) D₇ युद्धे च (for युद्धाय). — ^c) D₁ रथिनां
वीरं; G₃ नरशार्दूलं (for रथं).

19 B₄ om. 19^{ab}. D₃ transp. 19^{ab} and 19^{cd}.
— ^b) K₅ Dn D₃ D_{2.10} च (for यः). — ^{cd}) B_{1.3.5} om.
19^{cd}. D₁ S सदृशः and पाण्डवः.

20 K₄ om. from st. 20 up to st. 26 of the next
adhy. — ^b) B D (except D_{1.7.10}; D₃ missing)
महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं (B₂ पमविग्रहं). — ^d) B D₃ D_{2-3.10}
भये; Dn हवे; G₅ रथं (for मृधे).

21 K₄ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) D₁ T₂ G_{2.3}
M एतच् (for एवं). T G नित्यं (for कृत्स्नं). — ^c) D₂
निःसुखी; T₁ G₁ न्यसुखः. G₄ अनिर्बुद्धसुखश्चासि. — ^d)
B₂ D_{2.5.7} G₂ स (D₂ सा)मः; D₁ एव; T₁ नाशः (for
शमः). Cd cites सम.

22 K₄ om. 22 (cf. v.l. 20). — ^b) B₂ G₄ समुपः;
B_{2.5} प्रत्यवः; D₇ समवः (for प्रत्युपः). — ^c) D₇ वै
(for चेत्).

23 K₄ om. 23 (cf. v.l. 20). — ^a) D₇ अत्यर्थं (for
नित्यं). — ^b) K₁ सह; K₅ साकं (for तात). Ca cites
the whole stanza as in text.

Colophon missing in K_{2.3} D₃; K₄ om. it. — Sub-
parvan: K_{1.5} B Dn D₃ D_{2-3.10} संजययान; D_{1.2}

६०

वैशंपायन उवाच ।

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
 अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्ववान् ।
 मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
 अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहालोभाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४

नैव मानुषवदेवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
 कामाहोभादनुक्रोशाद्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
 यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
 कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
 तस्मान्न भवता चिन्ता कार्येषां स्यात्कदाचन ।
 दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेण भारत ॥ ७
 अथ चेत्कामसंयोगाद्वेषाहोभाच्च लक्ष्यते ।
 देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
 मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।

C. 5. 2390
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

यानसंधि; M (except M₄) संजयप्रतियान. — *Adhy.*
name: M पांडवशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): D₅ 59; D₆ 55; D₇ G₂. s. s M₁. 4
 61; T G₄ M₂. s. s 62; G₁ 63. — *S'loka no.*: K₅ 22;
 D_n 23; D₈ 21.

60

✎ This *adhy.* is missing in K₂. s (cf. v.l. 5. 41.
 1; 32. 15); st. 1-12 are missing in D₉ (cf. v.l. 5.
 50. 59). K₄ om. 1-26 (cf. v.l. 5. 59. 20).

1 °) K₅ D₁ आस्थाय; T₁ G₁. 4. 5 आदाय.

2 Before 2, K₅ G₅ ins. दुर्योधन उ° (G₅ om. उ°).
 — °) G₅ असाध्या (for अशक्या). G₄ देवशिशवः; Ca
 as in text. — °) M व्येतु; Ca व्येतु (as in text).

3 °) D₂ G₁. 2 अकामाद्वेष° (D₂ °ज्ञय°); Ca अराम-
 द्वेष°; C₅ as in text. B₁. s-5 D_n D₈-6. s G₅ Ca. d. s
 transp. द्रोहात् and लोभात्. D₅ D₂ लोभात्; T₂ G₅
 M₁ मोहात् (for द्रोहात्). D₅ स्नेहात्; D₂ द्वेषात् (for
 लोभात्). B₂. s D_n D₁. 10 °संयोगलोभद्रोहा (D₁₀ °संयोग
 द्रोहलोभा)च्च भा°. — °) D₂ अपेक्षया; Ca. d. s उपेक्षया
 (as in text). — °) B₂. 4 आगताः; D₂ T G₁. 4 आप्नुयुः;
 Ca as in text.

4 °) T₂ एतत् (for इति). — °) D₅ D₈ जामदग्निः.
 K₅ स (for च). K₁. 5 D₇ रामोपि; S यो रामः. — °)
 K₁. 5 D₁. 7. 10 कथाः (for कथाम्). K₁. 5 D₁. 2. 7. 10 S
 त्व (D₁. 2 T₂ G₄ चा)कथयत् (for अकथयत्).

5 °) K₁. 5 D₇. 8. 10 वै (for एव). G₄ नैव मानुष-
 भावेन. — °) D₁ कथं (for कदा°). — G₂ reads

5°-21° after 5. 59. 8° (om. altogether 19°-20°).
 — °) B D_n D₈ D₅-6. s कामाहोधात्तथा लोभात्; D₂
 अकामद्वेषसंयोगात्. — °) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च). D₂
 लोभाद्वेषाच्च भारत.

6 °) B₅ D (except D₁. 2; D₉ missing) G₁. 4 यदा;
 G₅ यथा (for यदि). K₁. 5 D₅ D₁₀ तु; D₇ वा (for हि).
 — °) D₂ प्रजापतिः (for अश्विनावपि). — °) S प्रवर्तते
 (for प्रवर्तेरन्). — °) T₂ पांडवाः (for न पार्था).

7 °) B D (except D₁₀; D₉ missing) G₅ कथं°
 (for कदा°). — °) K₅ B₅ देवास्तु; D_n D₈-6. s देवेषु;
 D₁ T G देवा (G₅ °वै)श्च; D₂. 7. 10 देवा (D₂ °वे) हि; C_n
 देवेषु (as in text). K₅ अपेक्षता; D_n D₅ D₁. 2. s (by
 corr.). 4. 10 T G (except G₅) उपेक्षकाः; C_n अपेक्षकाः (as
 in text). B₅ त्वेते; D₇ ह्येते (for ह्येते). K₁ देवैरुपेक्षिता
 ह्येते; M देवेषूपेक्षकाः (M₁ sup. lin. °क्षिताः) कार्या. — °)
 D₂ सर्व° (for शश्वद्°).

8 °) T G₅ M कर्म° (for काम°). — °) B (except
 B₅) D (except D₈; D₉ missing) Ca. d द्वेषः; G₅
 लोभात् (for द्वेषात्). K₁. 5 B (except B₅) D (D₉
 missing) Ca. d लोभः; G₅ द्वेषात् (for लोभात्). B₄ (m
 as in text) जायते; D₅ D₇ दृश्यते; D₂ लभ्यते; G₄ भारत;
 Ca. d लक्ष्यते (as in text). — G₄ om. 8°-10°. — °)
 D₇ तथा तु; D₈ G₂ देवेषु; Ca. d देवेषु (as in text).
 K₁. 5 D₁. 2 चैतत्प्रामाण्यात् (D₂ °माण्य°); B D_n D₅. 6. s. 10
 C_n देवप्रामाण्यात्; D_n D₅ D₈. 4. 7. 10 Ca. s देवप्रामाण्यात्;
 T₁ देवप्रा°; G₅ चैव प्रा°. — °) K₁ Ca. d. s तेषां; K₅ B
 D₁. 3-8. 10 नैषां (for नैव). D₂ नैषां कुद्धं क्रमिष्यति; G₅
 नैतच्चित्रं क्रमिष्यति. Ca. d. s cite विक्रमिष्यति.

G. 5. 2900
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

दिधक्षुः सकलाल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्यावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।

तत्रापि मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्री मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ B₁ D₂ D_{1.2.3} G₈ M (except M₁) "मन्त्रितं; Ca. d. s as in text. — ^b) K₅ D₁ D_{8-10.3} T G (G₄ om.) M₁ प्रशान्यति (M₁ inf. lin. "सति"); G₈ प्रशंसति (as in text). — ^c) K_{1.5} दिधक्षन्; G₈ दिधक्षुः (as in text).

10 G₄ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^b) D_{8.4} रक्ता (for युक्ता). — ^c) K₁ मयि (for मम). D₁ G₂ M (M₁ inf. lin. as in text) अनुमतं; T₂ (by corr.) अधिगतं (for अनुपमं). — ^d) D₁ विधिमन्त्रवत् (for विद्धि भारत).

11 ^a) B_{2.4.5} D (except D_{1.7}; D₈ missing) Ca. d विदीर्यं; T G_{1.8} M₁ प्रदीर्यं (for प्रदीर्यं). — ^d) T G (except G₈) M₁ (inf. lin.).₂ क्षपयामि; M₁ (orig.) स्तम्भं; M₈₋₅ क्षमं; G₈ स्थापं (as in text). D₈ स्थापयिष्यामि मन्त्रणात्.

12 ^a) G₈ अपि (for अस्य). — ^b) B_{2.4} D₁ जंगमा-जंगमस्य च. — ^d) B D₂ D₈ D_{1.10} अहं; D₁ महद्; S भयं (for the first महा). G₂ महाहवे (for "स्वनम्").

13 D₈ resumes (cf. v.l. 5. 50. 59)! — ^a) K₅ वायुवशात् (for च वायुं च). — ^b) M (except M₁) क्षपं (for क्षमं). G₄ निश्चयः (for नित्यशः). — ^c) G₄ जूनं; M (M₁ inf. lin.) दिक्षु (for ऽभीक्ष्णं).

14 ^b) K₁ महा; T₁ G_{1.5} यदा; T₂ G₂₋₄ M₂₋₅ यथा; M₁ तथा (for मया). — ^c) K₅ भूतानां (for भावानां).

15 ^a) A few S MSS. अक्षौ. — ^c) B D (except D_{1.8}; D₂ by corr.) तत्राश्वा; T₂ G_{2.4} तत्रापि. D₈ प्रवर्तति; Ca. d as in text. — ^d) D₂ T₂ G₅ तत्र (for यत्र). G₄ हि (for अभि). K₅ यत्राभिकामये सुखं.

16 ^a) D_{8.4.9} transp. विषये and राजन्. B Dn Ds D_{2.5-8.10} भयानकानि विषये (D_{7.10} सत्त्वानि). — ^b) D_{1.8} (m as in text)._{4.9} व्याघ्रादीनि; D₂ T₂ (before corr.) G_{1.2} M व्याघ्रादीनि; T₁ G_{3.4} व्याघ्रादीनां; T₂ G₅ व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला). — ^c) B D (except D₁) मन्त्रगुप्तानि (for मत्तः सुप्तानि). — ^d) K₅ Dn Dr G₂ M_{1.4} हि संति (for हिंसन्ति). D₉ भयंकरा न हिंसति.

17 D₉ om. 17. — ^a) K_{1.5} Dr. 8.10 कामवर्षी च; Ca as in text. Cd cites निकामं. — ^c) G_{1.5} सस्यानां सर्वजंतूनां.

18 ^a) B₈ Dn₂ Ds D_{5.6} अश्विभ्यामथ. — ^c) K_{1.5} B₈ D₁ T₂ द्विष्टं; T₁ G₂ त्विष्टः; G_{1.5} -विष्टः; G₈ द्विष्टः; G₄ दिष्टः; M₁ द्विष्टाः; M₈₋₅ स्विष्टः (for द्विष्टान्). — ^d) K_{1.5} नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M₂) सत्यमेतद्वीमि ते (=20^d). — After 18, S (except M₂; G₈ om.) reads 21 (G₅ M₈₋₅ repeating it in its proper place).

19 G₈ om. 19-21. — ^b) T G_{1.5} मद्विष्टं (for मद्विषस्). B Dn Ds D_{8.8} अंजसा (for ओजसा). — G₂ om. 19^c-20^d. — ^c) S (G_{2.8} om.) क (G₄ अ)स्मात् (for न स्य). — ^d) D₁ समाप्नुयुः (for अवा^c).

20 G_{2.8} om. 20 (cf. v.l. 19); D₄ om. 20^b-21^c. Cf. v.l. 18.

21 S (except M₂; G₈ om.) read 21 after 18 (G₅ M₈₋₅ repeating it here). G₈ om. 21 (cf. v.l. 19); D₄ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^c) K_{1.5} D_{1.7.10} तत् (for एतत्). T G_{1.4.5} M₂ तद्वेद्विधिपूर्वं मे; M_{1.8-5}

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
 भविष्यतीदमिति वा यद्वीमि परंतप ।
 नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
 लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
 आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
 न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
 असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
 पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्कैक्यैः सह ।
 सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५

सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
 तथैव ते विनश्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
 परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
 परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
 पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
 इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९

C. 5. 2410
B. 5. 61. 29
K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तद्वेदि पूर्व मे.

22 G₂ om. 22^a-29^b. — ^a) K₁ वा; B₄ D (except D₁-4. 7. 10) च; G₄ तु (for तत्). — ^d) M (except M₁) मा (for मां).

23 G₂ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K₅ मे तात; D₁₀ एवैतत् (for एतन्मे). — ^b) K_{1.5} D₈ भुवि (for दिक्षु). D₁ माहात्म्यं विश्रुतं भुवि. — ^d) G₁ श्लाघयन्. G₄ अनघ (for नृप).

24 G₂ om. 24 (cf. v.l. 22). — ^b) D_{n2} D_{s2} G_{4.5} भूतपूर्व. D₁ T₁ कथंचन. — ^d) K_{1.5} D_{8.10} य (for यद्).

25 G₂ om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) A few S MSS. मत्स्याः. — ^b) Some N MSS. कैक्यैः. — ^d) D₁ निहतान् (for विजितान्).

26 G₂ om. 26 (cf. v.l. 22). — ^a) S (G₂ om.) नशिष्यन्ति (for विनश्यन्ति). — ^d) D₈ सबांधवाः (for सहान्वयाः).

27 K₄ resumes! G₂ om. 27 (cf. v.l. 22). — ^b) K_{1.5} D_{7.10} एव परं (for परमं). B_{2.4.5} D (except D₁-4. 7. 10) T₂ M₁ मम (for मयि). — ^d) S (G₂ om.) विशां पते (for विशिष्यते).

28 G₂ om. 28 (cf. v.l. 22). — ^b) D₈ चैव (for शल्यः). — ^c) K_{1.5} प्रनंदति; D₁ विजानन्ति (for प्रजानन्ति). — ^d) D₂ च (for तत्). S (G₂ om.) वर्तं (for विद्यं).

29 G₂ om. 29^{ab} (cf. v.l. 22). Before 29, K₁ D₁ T₂ G_{4.5} M₁ ins. वैशं. — ^a) K_{1.5} D_{1.7.8} उक्ते; K₄

D₂-6.9 उक्तः; C₅ उक्त्वा (as in text). — ^b) G₅ पर्यपृच्छ. — ^c) D_{8.4.9} ज्ञाता; S 'तु' (for 'त्वा'). K_{1.4.5} (m as in text) B₄ D (except D_{n2} D_s D_r) C_n युयुत्सोः (for 'त्सुः'). — ^d) D₁ 'कालान्'; T₁ G_{1.8.5} M 'कालानि (for 'कालम्'). K₄ B D_{n2} D_s T G_{1.8.4} M₅ अरिंदमः; M₂ हरिंदमः.

Colophon missing in K_{2.8} D_s. — *Sub-parvan*: K_{1.4.5} B D_n D_s D₈-8.10 संजययान; D₂ यानसंधि; M (except M₅) संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: T₁ दुर्योधनविक्रमकथनं; G_{1.5} दुर्योधनविक्रमकथनं; M₁ दुर्योधनगर्वचचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 61; D₅ 60; D₈ 57; D_r G_{2.8.5} M_{1.4} 62; T G₄ M_{2.8.5} 63; G₁ 64. — *S'loka no.*: K₅ D_n D_s 29; G₅ 30.

61

This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) K_{1.4.5} D_{7.10} जु; S एव (for तु). K₄ B D_n D_s D₂-6.8.9 पार्थ; D₁ G₄ पार्थिवं (for पार्थान्).

2 Before 2, T₂ M₁ ins. कर्णः. — ^b) K_{1.5} B_{2.4} D_{n2} D_{1.2.5-8} कृतं; K₄ कृतं; C₅ हृतं (as in text). K_{4.5} D_{1.6-8} 'पुरं'; B₂₋₄ D_n D_s 'मयं (D_{s2} 'वते)'; D₂ 'कृतं'; D₁₀ 'पदं'; T₁ G_{1.4} M₂ 'वृतं'; G₅ 'द्युतं'; C₅ 'परं (as in text). — ^d) K₄ B₄ D_n D_{1.8-6.8.9} ते न; D_r न च; T G न ते (for तव). C_n cites प्रतिभा अस्यति,

६१

C. 5. 2411
B. 5. 62. 1
M. 5. 62. 1

वैशंपायन उवाच ।
 तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
 न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
 उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
 प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १
 मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
 रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
 विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
 स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २
 महापराधे ह्यपि संनतेन
 महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
 शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
 ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३
 प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
 च्छुश्रूयया खेन च पौरुषेण ।
 ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
 तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४
 निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
 मवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् ।

निहत्य पार्थाश्च सपुत्रपौत्रा-
 ल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५
 पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
 द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
 यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
 पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६
 एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
 किं कथसे कालपरीतबुद्धे ।
 न कर्णं जानासि यथा प्रधाने
 हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
 यत्वाण्डवं दाहयता कृतं हि
 कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
 श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
 शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८
 यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
 ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
 भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
 चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
 यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

C^a प्रतिभास्यति.

3 ^a) S (except G₄ M₁) महापराधेऽपि (for 'धे ह्यपि'). D₁ त्वयि (for ह्यपि). K₄. 5 B Dn Ds Ds-6. 8-10 यज्ञतेन; D₁. 2. 7 सत्तमेन; M₂. 4 (inf. lin. as in text). 5 तन्नतेन (for संनतेन). — ^b) G₂ न (for च). — ^c) B₂ Ds Ds-6 S (except G₅) अति- (for अपि). — ^d) Some MSS. अवनी.

4 ^a) K₁ D₇. 10 M तस्य; K₅ यस्य (for ह्यस्य). — ^b) K₄ B D (except D₂. 7) तदस्ति च (K₄ चा) (for ततस्तद्). Ds मम चावशेषं; G₁. 5 प्रददावशेषं. — ^c) K₅ D₁ एव (for एष). K₁. 5 B₂ D₁. 2 यत्नः; G₂ भावः (for भारः).

5 ^a) K₄ B D (except D₁. 2. 3) T G (except G₂) निमेषमात्रात्. K₁. 1. 5 B₄ D (except Ds) T₂ ऋषेः प्रसादं; G₄ ऋषिप्रभावं. — ^b) Some N MSS. पंचाल^o; S (mostly) 'करुण'. — ^c) T G₁. 5 पांडून् (for पार्थान्).

K₄ B D (except D₁. 2. 7. 10) सह पुत्रपौत्रैः (for च सपुत्रपौत्रान्). — ^d) S (except M₁) शत्रु^o (for शस्त्र^o).

6 ^a) D₂ M मे (for ते). — ^b) T₂ G₅ ऋषेः (G₅ ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन). K₄ B D (except D₁. 10) गत्वा; K₅ यत्नः; T G₁. 5 चैतान्; G₂ तेन (for यात्वा). — G₂ om. 6^a-8^a. — ^d) D₁. 9 भावः (for भारः).

7 G₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D₁ इति (for एवं); K₄ B (except B₃) D (except D₁. 2. 7. 10) ब्रुवन्तं (for ब्रुवाणं). — ^b) D₇ S (G₂ om.) 'बुद्धिः'. — ^c) K₅ धृतराष्ट्रस्य पुत्राः.

8 G₂ om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ शक्तः; B D (except D₇. 2. 10) युक्तः (for शक्यः).

9 ^b) D₁ सुरेन्द्रः; G₁ नरेन्द्रः (for महेन्द्रः). — ^c) K₄ B D (except D₇) समरे (for पतितां).

10 ^a) S शरश्च यः (for यस्ते शरः). K₁ अभियाति.

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरीरैः
 सह त्वया यास्यति कर्णं नाशम् ॥ १०
 बाणस्य भौमस्य च कर्णं हन्ता
 किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
 यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
 हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
 स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
 अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चि-
 त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
 न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
 पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
 द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-

न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
 न्मध्ये कुरूणां ग्रहसन्नुवाच ॥ १४
 सत्यप्रतिज्ञः किल स्रुतपुत्र-
 स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
 व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
 लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
 आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
 वेदिष्वजे तिष्ठति बाह्निके च ।
 अहं हनिष्यामि सदा परेषां
 सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
 ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
 तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
 वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
 अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
 निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
 वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
 दुर्योधनः शांतनवं वभाषे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

G. 5. 2428
 B. 5. 62. 18
 K. 5. 62. 18

Ks निपाती (for विभाति). — ⁵) Dn1 Ds Ds.1 अग्रं (for अग्र्य). K1 कुलेन; Ks सदैव; S कुले (G4 सदा) ते (for प्रयत्नात्).

11 ⁹) K4 Ds बली°; B Dn Ds Ds-8 वरी°; D1 यवी° (for गरी°). — ²) K4 Ds.4.9 ग्रहसन्; a few MSS. तुमले; (for तुमुले). K4 Bs Ds.4.9 वि- (for प्र-).

12 ^a) Ks T2 G1.5 यथोक्तं. — ^b) K4 B Dn Ds Ds-7.9.10 Gs भूयांश्च (for भूयश्च). D1 भूयास्स मतो (for भूयश्च ततो). — ^c) K4 B (except Bs) D2-5.7-10 G4 च (for तु).

13 ^a) Gs न्यस्तानि (for न्यस्यामि). — ^b) S सहायं (for सभायाम्). — ^c) K1.5 D1.7.8.10 T1 Gs मयि (for मम). — ^d) T2 Gs द्रक्ष्यंतु. T G1.5 M सह; G2.8 मम (for भुवि).

14 ^a) M1.2 सहसा (for स महां).

15 Before 15, T2 ins. भीष्मः. — ^a) K1m सुयो-

धनायं; Ca.8 सत्यप्रतिज्ञः (as in text). — ^b) Ks D7.10 G5 विषहेत. Cs cites सहेत. — ^c) Ks S (except Gs) हत्वा (for भित्त्वा). — ^d) K1 Ds T1 G1-8.8 पश्यतु; K4.5 B2 Ds1 Ds.4.7.9 G4 Cs पश्यति; Dn1 पश्यतां (for पश्यत). T1 Gs-8 भीमसेनः; T2 G1 भैमसेनं; G2 M भैमसेनाः (G2 नः); Cs भीमसेनात् (as in text).

16 Ks om. 16-18. — ^b) K4 वेदिष्वयं(sic); B Dn2 Ds Ds.5-8.10 G2.4 चेदिष्वजे; D1 यूपध्वजे; Ds.4.9 चेदिष्वयं. Ds2 D1 बाह्निकेषु (for 'के च). — ^a) Bs अप्य-युतां (for अयुतशस्त्र). Ds.4.9 अस्य (for the second च). Ms-8 योधान्; Ca. d.s as in text.

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) D10 अचिंत्ये; Gs अनिदिते (for अनिन्द्ये). — ^b) Ds.4 तथैव (for तदस्त्रम्).

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 16). Before 18, K1 Dn Ds ins. वैशं उ°. — ^a) N (except K1; K2.8 missing;

C. 5. 2429
B. 5. 63. 1
K. 5. 63. 1

दुर्योधन उवाच ।

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारमे ॥ ३

अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्थाय पार्श्वं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम् ॥ ६

Ks om.) तथा; G4 यथा (for अथ). K4 B2.4 Dn Ds
Ds-6.9 नृपतीन्द्र (for नृपतौ तु). D2 T1 च (for तु). K1
D7. 8. 10 तस्मिन् (for भीष्मे).

Colophon missing in K2.3. — Sub-parvan: K1.4.5
B Dn Ds Ds-8.10 संजययान; D1 संजययानसंधि; D2
यानसंधि; M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D2 कर्ण-
प्रतिज्ञा; Gs कर्णोन्निक्षेपः; M कर्णनिर्गमनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): K1 62; Ds 61; Ds 58;
D7 G2.3.5 M1.4 63; T G4 M2.3.5 64; G1 65.
— S'loka no.: Dn Ds 18.

62

✠ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41.
1; 32. 15).

1 ^a) S मनुष्यैस्तु (Gs 'व्याणां'). — After 1, N
(K2.3 missing) ins.:

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।

समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।

अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L. 1) K4 D1.2.4.9 च; Ds.3.8 न (for स्मि). K1
D7 वीर्यं चैव पराक्रमे (D7 'मैः'). — (L. 2) Some MSS.
Ca. d शमेन; D1 दमेन (for समेन). K1.5 (m as in text).
D1 Ca. d वर्चसा; Ds यश' (for वय'). K4 Ds.4 प्रभावेन;
Ks प्रख्या च; D1 पांडिलेन; Ca as in text. — (L. 3) K4
Ds.4.9 योधयोगेषु; B 'योग्यासु (B2 'योग्या च); Dn2 Ds (m
as in text).⁶ युग्या वै (Dn2 च). K1.5 D2.7.8.10
अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 'धैः'); D1 शस्त्रलाघवबुद्ध्या च. Ca cites
योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु. D1.2 शीघ्रता; Ds (m
as in text).⁶ मुशीत्रे (for शीघ्रत्वे). K (K2.3 missing)
D1.3.4.8.9.10 (sup. lin. as above) कौशलेन च (for

कौशले तथा).]

2 ^a) D1.6 च; G2 सु' (for स्म). D2 सह' (for
सम'). — ^b) S सर्वे स्म समयोनयः. — ^c) S (except T2
G4) न (for वि-). — ^d) S (except T2) विजयः.

3 ^a) G4.5 वा (for च). Ks पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु).
Gs अन्येषु पार्थिवेन्द्रेषु. — ^b) K1m पराक्रांति; Ks भारमेतं;
Ds पराक्रमं (for 'क्रम्य).

4 ^b) D7 तथा; Gs (sup. lin. as in text) मम (for
च मे). — ^c) S ससोमकान् (for शितैः शरैः).

5 ^b) D1.2 विधिवद् (for विविधैर्). — ^c) B4 M
तर्पयिष्यामः. — ^d) B1.3 अन्यैर्; Ds अवैर् (for अश्वैर्).
D1 S धनैरपि (D1 'स्तथा') (for धनेन च). — After 5,
N (K2.3 missing) ins. a passage given in App. I
(No. 3); while S ins.:

356* सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

विस्त्रब्धाः स्वर्गमेष्यामः काले प्राप्ते गतज्वराः ।

अथाब्रवीन्महाराजो दृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।

मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः । [5]

तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L. 2) T1 G2-4 सर्वं एष्यामः; Gs तु भविष्यामः (for
स्वर्गमे'). T1 G4 'कुमाः (for 'ज्वराः). Gs प्राप्तकालहतज्वराः
(for the posterior half). — (L. 3) T1 G4.5 महाराज.]

6 Ks missing from 5. 62. 6 to 5. 67. 4. The
MS. is ignored here. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^a)
Ds (by corr.) S (except Ms) शकुनानां. D1.2 T G
वधार्थाय (for इहा'). — ^b) T2 G2-5 M (except M2)
पाशान् (for 'शं). T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत्. — ^c) B
(except B2) T2 G1.2 शकुनिकः. S राजन् (for तात).
— ^d) K1 D7 नः श्रुतं; Dn1 D2.3 शुश्रुमः; Cs as in text.
S पूर्वमासीदिति श्रुतिः (T1 Gs 'तः).

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
 तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
 तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
 अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
 तथा तमनुधावन्तं मृगं शकुनार्थिनम् ।
 आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शय कृतादिकः ॥ ९
 तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
 श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
 विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
 पुवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
 यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
 विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेतुः ॥ १३
 तौ युध्यमानौ संरुधौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
 उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
 एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
 तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
 संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
 एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
 यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे बृहानुपासते ।
 सिंहगुप्तमिवारण्यमग्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
 येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
 श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषन्त्यो भरतर्षभ ॥ १८
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

7 ^a) K₄ B (except B₈) Dn D₈-s. 8. 9 तौ (for द्वौ).
 — ^b) B₄ D (except D_{1. 2. 7}) सहचारिणौ; G₂ युक्तपौरुषौ
 (for सम). — ^c) T G_{1. 2} M₈-5 तौ पाशौ (for तं पाशं).
 — ^d) K₄ D_{8. 4. 9} T₁ G_{1. 2. 4} खचरौ (for खचरौ).

8 ^a) K₁ Ca. d विहायः (for विहाय-). Cs. ap
 विहायसं (as in text). — ^b) B₈ D₈ T₂ शकुनिकस्. D₈
 T G₅ (sup. lin.) तथा (for तदा). D_{1. 2} दृष्ट्वा श (D₂
 शा)कुनिबंधकः. — G₄ (hapl.) om. 8^c-10^d. — ^c) G₅
 मुनिर्विण्णः (for अनि). G₈ अन्वधावत् निर्विण्णः.

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) B Dn D₂-4 अन्व^o
 (for अनु)! — ^b) D_{8. 8} मृगयः; S (except M₅) मृगग्रं.
 — ^d) D_{7. 10} (m as in text) दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा).

10 G₄ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ D₇ G₅
 M_{1. 8}-5 शीघ्रौ (for शीघ्रं). — ^b) D₈ अन्व^o; T₁ G₅ M₁-3
 उप^o; G₈ M_{4. 5} उपा^o (for अनु). — ^d) D_{8. 2} पप्रच्छ
 मुनिसत्तमः.

11 ^b) S मृगयोः (G_{8. 4} वत्) (for हन्). S (except
 T₂ G₁ M₁) सा (for मे). — ^d) G₄ M (except M₁)
 अनुधावति.

12 Dn D_{8. 2} D₁ शाकुनिः; D₈ M₈ शकुनिकः (for
 शाकु). — ^b) T₂ transp. सहितौ and हरतो. T₁ G_{1. 5}
 हरतो मम गर्हि (G₅ sup. lin. वि)तौ. — ^c) D₅ एव; G₅
 M (except M₁) तौ (for वै). T₂ G_{8. 4} M₈-5 वि (T₂
 नि)पतिष्येते (for विवदि). — ^d) G_{2. 4} वै (for मे).

13 K₄ om. 13^{ab}. — ^b) M₁ सहितौ (for शकुनौ).
 K₁ खंडितौ; B₂ D₈ M₁ Ca. d संदितौ; D₁ संमतौ;
 D_{5. 6. 9} सन्नितौ; T₂ G_{2. 4} संमितौ; G₁ संहितौ; G_{8. 5}
 M₈-5 संनिधौ (for संधितौ). — ^c) D₁ विग्राहः; M₅
 हृष्य; Ca. d गृह्य (as in text). S पाशं (for च सु).
 — ^d) S संनिधी (T G₅ पे)दतुः (for पेततुः).

14 ^a) T₁ G₁ संप्रेक्ष्य (for संरुधौ). — ^b) K₁ T₂
 G_{8. 4} M (except M₁) वेगं (for पाशं). — ^c) D₇
 अपरिश्रान्तौ; S अप्रमत्तौ तौ (G₅ तु); Ca. d अपरिज्ञातः (as
 in text). — ^d) K₄ B D (except D_{7. 10}) G₂ मृगहा
 (for युत्).

15 ^a) K₁ D_{7. 10} ज्ञातिभिः सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु).
 — G₄ om. 15^c-17^d. — ^c) K₁ D_{1. 2. 7. 10} om. ते. G₅
 मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्).

16 = (var.) 5. 39. 22. — G₄ om. 16 (cf. v.l.
 15). — ^b) T₁ G_{1. 5} प्रीतिश्चैव परस्परं. — ^d) S (G₄ om.)
 विवादः (for रोधः). D₁ T G_{1. 2} कथं (for कदा).

17 G₄ om. 17 (cf. v.l. 15). — ^a) K₄ B (except
 B₈) D (except D_{1. 2}) ये सः; T₁ G_{1. 5} येस्मिन् (for
 यस्मिन्). D₁ गृहे (for काले).

18 G₈ om. 18^{ab}. — ^a) D₁ यत्र; G₄ येन (for
 येऽर्थं). K₁ T G₅ M तु (for ऽर्थं). K₁ संमतिम्; Dn₁ D₈
 D_{5. 7. 9. 10} सततम्; S (except M₅; G₈ om.) सन्नतिम्
 (M₁ inf. lin. स्निधिम्) (for संततम्).

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

धृतराष्ट्रोऽल्लुक्कानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्दृष्टो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्सराजश्च संकुद्रश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्रयः ॥ ३०
अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

19 - 5. 36. 58. — D₈ (hapl.) om. 19. — ^a) D₈ D₁₀ S (except G₄) धूमायन्ति; Ca. d. s. 'यन्ते (as in text). — ^b) K₁ D₁ G₁ संहितानि (for सहि').

20 ^b) K₄ D₈. 4. 9 transp. गिरौ and मया.

21 ^b) K₁ (sup. lin. as in text) B₈ D₁ D₂ D₇ (before corr.) 'मो गिरिमुत्तरं; D₁. 2 'मो दिशमुत्तरं (D₂ 'रं); S 'मोत्तर (G₅ 'मोत्तम) पर्वतं. — G₄ om. 21^a-23^d. — ^d) K₄ B₈. 4 D₁ C₁ विद्याजम्भकवातिकैः (K₄ 'का:); D₁ D₂. 4. 7 'जम्भकवाति (D₁ 'र्ति) कैः; D₂ जम्भविद्या-कवातिगैः; T G₁-8 M₁. 2 'जम्भकसाधकैः (T₁ G₁. 8 'नै:); G₅ वेदाध्ययनशालिभिः; M₈-5 'जम्भकवादिकैः. Ca. s cite विद्याजम्भकवातिकैः, Cd 'वाहिकाः.

22 G₄ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) T₂ G₂ कुञ्जभीतं; Ca. d कुञ्जीभूतं; C₈ कुञ्जभूतं (as in text). — ^c) M₄. 5 'गुणं.

23 G₄ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) K₄ B D (except D₁. 2. 7) T₁ G₂ Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तच्च पश्यामहे. — ^b) K₄ C₈ पीतं समाक्षिकं; B D₁ D₅. 8. 8. 8. 10 m Cap पीतकमां; T₁ G₁ पीनं त्वमी; T₂ G₅ पीतं (G₅ 'नं) च मां; M पीनममां; Ca पीतममाक्षिकं (as in text). — ^c) K₁ D₁ D₂ D₅ D₆. 8. 10 Ca. d मरुप्रपाते (D₅ D₁₀ 'त-); D₂. 7 C₈ मेरुप्रपाते; T G₁-8 M₁ (inf. lin.). 8-5 मरुप्रपात; G₅ बहुप्रपात; M₁ (orig.)

मरुप्रपात. — ^d) D₈ विनष्टं. K₁ M (except M₁) कुम्भसंनिभं; Ca. d as in text.

24 ^c) K₄ B D₁ D₂ D₅ D₁. 2. 8 प्राप्य (for प्राश्य). — ^d) K₄ B D (except D₁. 10) [S]प्यमरत्वं; T₁ G₁ शमरत्वं; G₅ अमृतत्वं (for अमरत्वं). K₄ B D₁ D₂ D₅-8. 8. 9 नि (D₁ हि) यच्छति; D₁. 8 च गं (for निगं).

25 G₃ (hapl.) om. 25^a-27^b. — ^c) G₅ एवं (for ते). — ^d) D₁ जम्भसाधकाः; D₈ D₁₀ (sup. lin.) जम्भवातिकाः; M जम्भपाठकाः.

26 G₈ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K₁ D₈ D₂. 8 T G (G₈ om.) तं (for तद्). — ^b) K₄ D₈ D₂. 4. 9 'तले (for 'पते). — ^c) T G₁. 2. 5 M₂-5 विविशुः; G₄ ददशुः (for विनेशुः). K₄ D₂. 4. 9 सर्वे (for तस्मिन्). — D₈ om. 26^a-27^a. — ^d) K₁ D₇ सुदुर्गे; T G₁. 2. 4 ते सर्वे; G₅ सर्वे ते (for ससर्पे). B₂ गिरिकंदरे. — After 26, T₂ G₂ ins.:

357* आशाबद्धाः पतन्ति स सर्व एव गतासवः ।

28 ^a) T G युध्यमानः; M युद्धमनाः (for योद्धुं). — ^c) M₂ पश्यति (for पश्यामि). — ^d) K₄ D₇ च; T₁ हि (for वा). S (except G₄) 'गतं (for 'विधम्).

29 ^{ab}) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि. — K₄ B D₁ D₂ D₅ D₁-8. 8. 9 ins. after 29^{ab}: K₁ D₇. 10, after 29:

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
 पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
 युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
 परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
 भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
 रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।

युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
 शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
 सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
 ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
 यः पुनः प्रतिमानेन त्रील्लोकानतिरिच्यते ।
 तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
 एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
 आत्मा च पृथिवी चैयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
 वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।

C. 5. 2491
B. 5. 65. 10
K. 5. 65. 10

358* भीष्मद्रोणप्रवृत्तयः संत्रस्ताः साधुयाचिनः ।

चिराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L. 1) K₁ D₁-4.7.9.10 पठ्याः साधु (D₁ °थाधुप-
 याचिनः (for the posterior half). — (L. 2) B transp.
 तव and दृश्य°. K_{1.4} D₁-4.7.9.10 किं नु तद्विस्तृतं तव
 (D_{3.4.9} च तत्) (for the posterior half).]

— °) D₂-4.9 T₂ G₃-5 M धीरः (M₁ inf. lin. वीरः as
 in text). — °) G₅ निकृतिः; C₃ वीक्षितं (as in text).

30 D₃ om. 30°-31°; D₃ om. 30°-31°. — °) D₃
 निः (for न). — °) K₁ B₃ D₁-4.8 वात° (for वायु°).

31 D₃ om. 31; D₃ om. 31°° (cf. v.l. 30). — °)
 D₁ लोके; D_{3.4} मूढ (for युद्धे). — °) D_{3.4.9} transp.
 भवेत् and जयः.

Colophon missing in K₂.s.5. — Sub-parvan:
 K_{1.4} B Dn D₃ D₅-8.10 संजययान; M संजयप्रतियान.
 — Adhy. name: M (except M₂) विदुरहितोपदेशः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 64; D₃
 63; D₃ 60; D₁ T G_{2.4} M₂.s.5 65; G₁ 66; G₃.5 M_{1.4}
 64. — S'loka no.: Dn D₃ 27.

63

☞ This adhy. is missing in K₂.s.5 (cf. v.l. 5.
 41. 1; 32. 15; 62. 6).

1 °) T₁ G₃.5 M (except M₂) त्वा; T₂ G₂ ते
 (for त्वा).

2 °) K_{1.4} D₁.2.5-8 प्रसमीक्ष्यते (D₁ °से); B Dn D₃

37

[289]

D₁₀ प्रजिहीर्षसि; D_{3.4.9} सुसमीक्ष्यसे; T₂ (by corr.)
 प्रसमीक्ष्यसि; G₁ प्रमिमीक्षसि; G₅ प्रमदिष्यसि (sup. lin.
 प्रशमिष्यसि). — °) M₃-5 इह (for इव). — °) K₄
 B D (except D₁-4.7.9) लोकधा (D₃ °चा) रिणां (for
 सुमहा°).

3 °) D_{3.4.9} तु (for हि). S कौरव्य (T₂ G₂ M₁
 °व्यं) (for कौन्तेयं). — °) D₃ T G_{1.8}-5 M इव (for
 इह). D₁ स्थितं (for आस्थितम्). T₂ G₂ परमं धर्ममा-
 स्थितं. — °) D₁ शक्तिम् (for गतिम्). B_{1.2.5} Dn D₃
 D_{1.10} अभिप्रेक्ष्य (B_{1.2} Dn₂ °त्य); B_{3.4} D_{5.6.8} Cn
 असंप्रेक्ष्य; S सुसंप्रेक्ष्य (G₃ °त्य) (for असंप्रेक्ष्य). — °) D₁
 S तत्त्वं (for न त्वं). K₄ B D जेतुम् (for वेत्तुम्). T₂
 G₂ वेदितुम् (for वेत्तुमिह). D₁ इच्छसि (for अर्हसि).

4 °) T₂ G_{2.4} कौरव्यं (for कौन्तेयं). — °) T₁ G_{1.5}
 युधि (for बले). — °) K₁ D₁ रणाय किं (for रणान्तकं).
 K₁ B₃ Dn D₂-5.8-10 तर्जयसे; D₃ तर्कयसि; D₁ प्रार्थ°;
 Ca. d as in text. T₂ G₄ कथं तर्कयसे वीरं (G₄ °र).

6 B₃ D₁ M₂ om. (hapl.) 6-8. — °) G₃.5 किम्
 (for कम्). D_{3.2} D_{1.6.8} M_{3.4} शातयेत्; T G नाशयेत्
 (for शातयेत्). — °) T₂ G₂ स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये).

7 B₃ D₁ M₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) D_{3.4.9} तां
 (for ते).

8 B₃ D₁ M₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — °) T₁ G_{1.5} यः
 पुमान्; G₄ पुरुषः (for यः पुनः). S (M₂ om.) प्री (M₃
 प्र) तिमानेव; Ca. d. s प्रतिमानेन (as in text). — D₁ om.
 8°-10°.

9 D₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) T₂ G₂ सह-

G. 5. 2491
B. 5. 85. 10
K. 5. 65. 10

अविषहं पृथिव्यापि तद्वलं यत्र केशवः ॥ १०
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरुणामर्थवादिनाम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाहिकम् ॥ १२
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३

यत्तद्विराटनगरे सह आतृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४
यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातृनभिजानीहि वृच्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

(for च स-).

10 D₁ om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) K_{1.4} D₂₋₈ G₅ च; D₂ T G₁₋₄ हि; D₁₀ सु (for अपि). — ^b) D₂ धर्मात्मा; S गता (G₅ शान्ता) (for यता). D₂ D_{1.5.6} G₅ M₅ पांडवाः. D₁₀ गतात्मा पांडवान्प्रति. — ^c) D_{2-4.9} S पृथिव्यां तु (D_{2-4.9} हि).

11 ^a) S न त्वा (T₁ G₅ तत्त्वा; T₂ G_{1.2.4} तत्त्वा; G₅ तत्त्वं) ब्रवीम्यहं युद्धे; Ca. d (in prose order) as in text. — ^b) B₅ अनु; G₅ धर्म (for अर्थ). — ^c) T₂ G_{2.5} निरीक्षस्व; Ca. d. s तिति (as in text).

12 ^a) D₅ मध्ये; Ca. d. s मां च (as in text). K₁ D_{5.6.8} T₁ G_{2.4} M₅ शुश्रूषुः; K₄ D₁ T₂ G_{1.3.5} M₄ (inf. lin.) शुश्रूषं; M₂₋₄ शुश्रूषः (M₂ 'षा'); Ca. d. s as in text. — ^b) K₄ B (except B₅) D_n D_s D_{1.2.4.9.10} अर्थदर्शिनं (D₁ 'ना'); D₅₋₈ T₁ G_{4.5} अर्थवादिनां. — ^c) D_{1.2} transp. द्रोणं and कृपं. B₅ D_{5.4.9} कर्णं (for कृपं). D₁ च (for वि). — ^d) D_{1.2} बाहिकं द्रौणिमेव च.

13 ^a) D_{5.4.9} च (for एव). — ^b) K₄ D_{5.6.8} श्रुतुम्; D₁ सार्तुम् (for मन्तुम्). — ^c) D_{n1} D_{5.4.9} T₂ G_{2.3} सर्व- (for सर्वे).

14 ^a) D_{1.2} समदीर्यत; T₁ G₁ स व्यशी (for समशी).

15 = (var.) 5. 58. 26; = (var.) 5. 122. 53. — ^a) D_{1.2.4.9} यथा (for यच्च). B (except B₅) D_n D_s transp. तस्मिन् and नगरे. G₄ यथैव तस्य नगरे. — ^d) = 5. 58. 26^d; 122. 53^d; 136. 8^d.

16 ^a) D_{5.4} तु; D₅ तं (for तत्). K₁ D_{5.4.7.10} तदा (for तथा). — ^c) G₅ स्व (for स). D_{5.4.9} सभ्रातृभिर्विजानीहि. — ^d) B_{1.5} भृत्यान्; S ग्रीत्वा; Cn

वृत्ता (as in text). K₄ D_{5.6.8} तान्; B₄ D_{n2} D_{1.10} तं; D₂ तां (for च). B_{1.4} परिपालय; G₅ प्रतिपालय; Cn as in text. B_{2.3} D_{n1} D_s भृत्यां (D_s आहं)श्च परि (B₅ प्रति)पालय.

Colophon missing in K_{2.3.5}. — *Sub-parvan*: K_{1.4} B D_n D_s D_{5-8.10} संजययान; D₂ यानसंधि; G₁ M संजय (M₅ om. it) प्रतियान (G₁ cont. समाप्त). — *Adhy. name*: D₂ विदुरवाक्यं; M (except M₂) धृतराष्ट्रहितोपदेशः (M₄ 'श'). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₅ 64; D₆ 61; D₇ T G_{2.4} M_{2.3.5} 66; G₁ 67; G_{2.5} M_{1.4} 65. — *S'loka no.*: D_{n1} 17; D_{n2} D₈ 16.

64

This adhy. is missing in K_{2.3.5} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). T G_{1.5} read this adhy. after adhy. 57; G₂ om. this adhy. altogether.

1 ^a) K₄ D_{5.6} 'भाग; D_{5.4.8.9} S (except G_{2.4}; G₂ om.) 'भागं.

2 Before 2, G₅ M₁ ins. धृतराष्ट्रः. — ^a) M₂ तत् (for यत्). — K₄ (hapl.) om. 2^b-3^c. — ^c) D_{5.4.9} अग्रवीत् (for उवाच). D_{5.4.9} एवं; M त्वा (for त्वां).

3 For an anticipation of st. 3-11 in S cf. note at the end of adhy. 31.

4 ^b) G₅ सुयोधनं (for च संजय). — ^c) T₂ शल्यं (for कर्णं). G₅ द्रोणं चैव कृपं चैव.

5 ^a) D₇₋₁₀ T₁ G_{1.4.5} सौमदात्ति (D₈ 'त्तं'). — ^d) T₂ विशां पति (for विविं).

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
सुमूर्षवः पाण्डवाश्चौ प्रदीप्ते

समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्भर्मवचापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुःसुवेणास्त्रबलापहारिणा ।

C. 5. 2510
B. 5. 66. 13
K. 5. 59. 12

6 ^b) Ds जयसेनं (for "त्सेनं"). Gs पार्थिवं च महारथं.
D1 (hapl.) om. 6^a-7^d.

7 D1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) Ms-5 दुष्प्रहं (for दुःसहं). — ^d) Ds जरासंधं; Ds. 8 जरासंधि (for जलं). S (G2 om.) पौ (T1 G4 कौ) रवं (for पार्थिवम्).

8 ^a) D1 एव (for अपि). T1 G1. 4. 5 भूमिपालाः (for पार्थिवाः). — ^b) T1 G1 प्रियाय; G4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्). — Ds om. 8^a-9^a. — ^d) B Dn Ds Ds. 4. 7. 8. 10 होतुं (for सूत).

9 Ds om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^a) D1 "वयः" (for "न्यायं"). D1-4. 9 transp. कौशलं and वन्दनं. S (G2 om.) कुशलं (for कौ). Gs ब्रूहि नः (for वन्दनं). — ^d) Bs Dn Ds निधानं (for प्रधां).

10 ^a) K1 दुर्मर्षणं (for अमर्षं). — ^b) Ds. 4. 9 सगर्वं (for सुलुब्धम्). — ^c) D1 सर्वं मे तद्वचनं वै समग्रं;

Ds. 4. 9 सर्वाश्चैतान्मद्वचनं समग्रं.

11 ^a) S (G2 om.) परिष्वज्य (for प्रति^a). — ^b) T G1. 5 चारु (for चापि). — ^c) Gs चेदं (for इदं). D1. 2 निरी^a (for समी^a). Ds. 4. 9 प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं. — ^d) B2. 4 G1 लोहितपद्मनेत्रः; Dn1 Ds. 4. 9 लोहिताक्षः प्रतीक्ष्य; Gs लोहिततोयदाक्षः; Cn लोहितान्तायताक्षः (as in text).

12 ^a) K1 Ds. 6. 8 वो वचनं (for ते वदतो). — ^b) D1 S (G2 om.) यदु^a (for मधु^a). Ds. 6. 8 G4 समीहितं. — From here up to 5. 66. 10, the collations of B2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — ^c) K1 Ds (m as in text). 6. 8 महता (for भवता). S (except M2; G2 om.) अपि (for हि). K1 D1. 2. 5. 8 महद्वचः (for हि म^a). Gs संजय (for मद्वचः).

13 ^a) B2 missing. K4 Dn Ds D7. 10 महाशराश्चौ

C. 5. 2510
B. 5. 66. 13
K. 5. 59. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चैत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिङ्कुञ्जरा-

न्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।

आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते; Cn presupposes the text reading!
— ¹) K1.4 D1.5-8 'णास्त्रबलप्रसा(D1.7 'हा)रिणा
(reading implied by Cn)). — ²) B8 कुरुते (for
क्रियते). D1.7 महाध्वरे; D2.4.9 मया सृष्टे; D10 रणाध्वरे
(for महामृधे). — ³) B Dn Ds समेत्य सर्वे (for तथा
समेत्य). Gs M इह यतध्वम्; G4 विघटयध्वम् (for
प्रयतध्वम्). T1 G1.5 आगताः (for आदृताः).

14 ¹) T G1.5 अंशकमीप्सितं स्वकं; G2.4 M अंशम-
भीप्स(G2.4 'प्सितः स्वकं. — ²) B8 असितां (for
अशिवां).

15 ¹) K1 D2.6.8 महाचतुर्भुजं; B1.2.4.5 Dn Ds
तदा धनंजयं; B8 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.);
D2.4.9 तदा चतुर्भुजं. K4 त्रिभुं (for हरिं). — ²) B
(except B8) Dn Ds चतुर्भुजं (for धनंजयं). D2.4.9 S
(G2 om.) सत्वरं. — ³) K1 D2-3.10 transp. वचो
and महत्.

Colophon missing in K2.2.5; B2 T2 G1.2 om. it.
— Sub-parvan: K1.4 B1.5-8 Dn Ds D1.5-8.10
संजययान; D2 यानसंधि; M1 संजयप्रतियान; M2-5 संजय-
प्रतियान and संजययान; to these all except K4 B1.5
D2.8 add समाप्त. — Adhy. name: M1 अर्जुनोद्धतवचनं;
M2-5 अर्जुनोद्धतवचनकथनं. — Adhy. no. (figures,

words or both): K1 G2 M1.4 66; D2 65; D2 62;
D7 G4 M2.2.5 67; T1 61; G5 60. — *Stōka no.*:
Dn 15.

65

 This adhy. is missing in K2.2.5 (cf. v.l. 5.
41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged,
its variants are given wherever possible (cf. v.l.
5. 64. 12).

1 ¹) B D (except D1-4.9) नामिं (for सप्रति*).
— ²) K1 D10 जनेश्वराः; Dn Ds D2.6.8 नरर्षभाः; T2
G2.4 नराधिपाः (for नरेश्वराः).

2 ¹) T1 प्रति* (for परि*). G5 रहिते नृपतीन्सर्वा-
न्संजयं पर्यपृच्छत.

4 ¹) A few T G MSS. गावल्गणे. D2.4.9 सारं च
(for नः सार). — ²) Dn1 D2.4.9 त्वं सेनयोर् (for
स्वसेनायां). G4 सेनायां वा यदि वेहास्ति किञ्चित्. — ³)
K1 S (except G4 M2) om. त्वं. Ds पाण्डवान् (for
'वानां). G4 वेत्सि (for वेत्थ). D2.4.9 पाण्डवानां च निपुणं
वेत्थ सर्वं. — ⁴) D10 transp. किमेषां and ज्यायः. K1
किमु चैषां; Dn1 किं नु तेषां; T1 M1.2.4 किमुतैषां. D10m
G4 गरीयः (for कनीयः).

5 ¹) K1 D7.10 त्वं सेनयोः; T1 G1.5 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
 धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
 स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
 युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५
 संजय उवाच ।
 न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चि-
 दस्म्यया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
 आनयस्व पितरं संशितव्रतं
 गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
 तौ तेऽस्म्ययां विनयेतां नरेन्द्र

धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
 तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
 कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
 अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
 संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
 आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुक्ते ।
 सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
 द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

C. 5. 2522.
B. 5. 67. 10
K. 5. 68. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°). D1. 8. 4 S (except T2 G4 M2) सर्वव (Ds. 4° वि)त्
 (for सारवित्). K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°).
 — °) T2 G2 निपुणं. — °) M स पृष्टः सन् (for स मे
 पृष्टः). — °) Ds प्रयुध्य° (for युध्य°).

6 °) G1 न त्वा; Gs त्वा न; M3-5 त्वां (for न त्वां).
 — M2 om. from हि त्वां up to निपुणौ in 7°. — °) D1. 2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वां). T2 G1. 2 असूयां.
 S (except G4. 5 M5; M2 om.) त्वा (for त्वां). K4 B
 Dn Ds D2-10 प्रविशेत; M3-5° सहेतु (for °सहेत). — °) T1 G1. 5 आनयस्व (for आन°). K1 D10 संशित°; K4 B
 Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8 महा° (for संशित°).

7 M2 om. up to निपुणौ in 7° (cf. v.l. 6). — °) T1 विनयेते. — °) K1 D7. 10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ).
 — °) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वां). T1 M (except M2) त्वा
 (for त्वां). — °) M (except M2) मंत्रं (for मतं). K4
 B Dn Ds D5. 6. 8. 10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°).

8 B (except B5) om. the ref. — After the ref.,
 Dn D2-6. 8. 9 ins.:

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।

आनीतौ विदुरेण सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8^{ab}, K1 Ds ins.:

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महामुनिः ।

— °) Dn2 Ds D5. 8 महाप्राज्ञः.

9 Before 9, K1. 4 B Dn Ds D2-6. 8. 9 ins. व्यास
 उ°. — °) Ds. 4. 9 एव (for एषो). K1 D7 अभियुक्ते; T
 G1. 2 अनि° (corrupt); Ca अनु° (as in text). — °) T2

G (except G1) यथातथ्यं. K1 D10 यदूचतुर्वासुदेवार्जुनौ
 च; D1 यथातथ्यं वासुदेवार्जुनौ च.

Colophon missing in K2. 8. 5; D2. 8 om. it.
 — Sub-parvan: K1 B Dn D5-7. 10 M यानसंधि; K4
 संजययान; Ds1 संजययारसंधि (sic); Ds2 संजयसंधि.
 — Adhy. name: G1 व्यासागमनं; M व्यास (Ms वासुदेव-
 वाक्यं). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T
 G2. 8 M1. 4 67; D5 G5 66; D6 63; D7 G1. 4 M2. 3. 5
 68. — S'loka no.: Dn Ds 10.

66

☞ This adhy. is missing in K2. 8. 5 (cf. v.l. 5.
 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged,
 its variants are given wherever possible (cf. v.l.
 5. 64. 12).

1 D2 वैशं उ° (for संजय उ°). — °) K1m B (B2
 damaged) Dn2 D1. 5 (before corr.). 6. 7. 8. 10 Cn स (K1
 पूर्वभावाय; Ca. d. s as in text. B1. 3. 5 Dn2 D2. 7. 8. 10
 Ca संमतौ; Cd. n. s संमितौ (as in text). K4 पूर्वदेवौ
 सनातनौ; S पूर्वभाव (T1 G1 °न) समन्वितौ.

2 °) K4 B1. 4 Dn2 D5. 6. 10m Cn व्यामांतरं; B5
 भावांतरं; D1-4. 7. 8. 10 दिवोंतरं; Ca. d. s द्यामन्तरं (as in
 text). — °) B1. 3. 4 Dn2 D2-8 यथायुक्तं; G4 युक्तरूपौ
 (for यथायुक्तं). S (except G2) मनस्विनौ (M2 विच-
 क्षणौ); Cs as in text. — °) D7 प्रतिवर्तते (for वर्तते

C. 5. 2523
E. 5. 68. 1
K. 5. 67. 1

संजय उवाच ।

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
क्रामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्रासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्वं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्धोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्यावरस्य च ।

विभो). K1 D10 प्रभो; Dn1 Ds2 Ds विभोः.

3 ^a) K4 B D (except D1.8) Gs कौरवेषु (for पाण्डव). — ^b) S इति राजसु (T2 इतरेषु च) सत्तम (Gs भारत); Cs पाण्डवेषु च संमतं; Ca.d पाण्डवानां तु संमतं. — After 3^{ab}, Ds Ds.10 read 6^{ab} (Ds Ds repeating it in its proper place). — B1.2.4 Ds.4 om. 3^{ad}. — ^c) K1 Ds1 D7.10 G4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. Bs Dn Ds D10 ज्ञातुं; Cs ज्ञात्वा (as in text). Ds सारासारं परिज्ञातुं. — ^d) B5 Dn तेजःपुंजावभासितं.

4 ^b) B2 Ds.9 S चैव (for चैद्यं). T G1-4 M स (for च). B2 जनार्दनः; Gs महासुरं (for च माधवः). — ^c) K1 D7.8 हतवान्; Gs दानवान्. T2 G2.8 संकाशः. — ^d) B (B2 om.) Dn Ds महाबलः (for जना). — After 4, Gs reads 8^c and 9^d.

5. T1 (hapl.) om. 5-7; M4 (hapl.) om. 5-10. — ^a) B2 विशुद्धात्मा; T2 G1 विसृष्टा; Ca.d विशि (as in text). — After 5, Gs reads 8^c-9^d.

6 T1 M4 om. 6 (cf. v.l. 5). Ds Ds.10 read 6^{ab} after 3^{ab}, Ds Ds repeating it here. — ^a) K4 Ds.8.10 च; Gs M (M4 om.) अपि (for हि). — D10 om. 6^{ad}. — ^c) K4 B2 Dn1 Ds1 D2-8 G4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. K1 Cs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). — ^d) K4 B (B2 damaged) D (except D1.2.7; D10 om.)

तत्समासेन मे शृणु.

7 T1 M4 om. 7 (cf. v.l. 5). Gs (hapl.) om. 7^b-8^a (cf. the reading of D1 M for 8^a).

8 M4 om. 8 (cf. v.l. 5); Dn G4.5 om. (hapl.) 8^{ab}; Gs om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) K4 Ds2 D1.8 M1.2 भस्मी- (for भस्म). K1 D2.7.10 T2 G1.2 सर्वं; D1 M (M4 om.) कृत्स्नं (for इदं). Gs reads 8^c-9^d after 5. — ^d) K4 D1.5 M (M4 om.) भस्मी; T G किञ्चित् (for भस्म). T G जनार्दने.

9 M4 om. 9 (cf. v.l. 5). For Gs cf. v.l. 8. — ^b) D10 (m as in text) धीर् (for ह्रीर्).

10 Gs M4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^c) Ds विचेष्ट; Ca विचेष्ट (as in text). Ds T1 G1.3 भूतानि; Ca.d भूतात्मा (as in text). — After 10, Ds ins.:

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;
while T G1.5 ins.:

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^a) S पाण्डवं (G4 वे) (for वान्). D1 पूर्व; D4 सत्रे; Ds सर्वं; G4 कृत्स्नं; Ca.d.s सत्रं (as in text). — ^b) D1 लोकशंकाभयादिव.

12 ^d) K4 Gs M (except Ms) भृशं (for ऽनिशम्).

13 ^a) D7 M transp. च and हि. K1 Ds एव; T1 G1.5 अपि (for च). K4 D1.2 एव (for हि). — ^c)

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १३
 ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
 कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४

तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
 ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
 विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
 विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
 कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवान्ययम् ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
 यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४

संजय उवाच ।

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
 शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेभि जनार्दनम् ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।

C. 5. 2543
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

G1.5 ईष्टे हि; Ca ईशानः (for ईशते).

14 " G4 ईशिता; Cd ईशान् (as in text). G1.5 'बाहुः (for 'योगी). — " M (except M2) कर्म हि (for कर्माणि). — " K1m D7 G5 अनीशः; Ca. d. 5 कीनाशः (as in text). K4 B4 Dn2 D5. 5. 3 Cn वर्धनः; Ca. d. 5 दुर्बलः (as in text).

15 " Dn2 D3.4 G3.4 M4 (inf. lin. as in text) एतम्; D2 एतम्; T2 G2 एवम् (for ये तम्). T1 G1.5 एकं; T2 एते (for एव). — " D1.2 m. 3-6. 3. 9 M2 transp. न and ते.

Colophon missing in K2. 3. 5. — Sub-parvan: K1.4 B D (except D2) G1 M यानसंधि (D8 संजय-यानसंधि). — Adhy. name: D2 वासुदेवमाहात्म्यं; T1 G1 भगवन्माहात्म्यं; M जनार्दनस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 68; D5 G5 67; D6 64; D7 G1.4 M2.3.5 69. — S'loka no.: Dn 15; D8 25.

67

This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15). K5 resumes from stanza 5 (cf. v.l. 5. 62. 6).

1 D6 om. 1-5. Stanzas 1-4 are missing in K5 (see above). — " D3.4.9 M2 एतं (for एनं). — " K4 त्वम् (for मम).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). — " K1 D2.7.10 Ca. d विद्यां; B Dn D5 D1.3-5.3.3.10m शृणु; G4 विद्मि (for the first विद्या). K1 D1.2.7.10 (m as in text) वेत्थ (D2 'द' त्वं (for ते विद्या). — " G5 M1.3.4 मयि (for मम). G5 राजन् (for विद्या). K1.4 D3.4.9 महीय (K4 D6 'प'ते (for न हीयते). — D7 om. 2nd. — " B (except B4) Dn2 तपो (for तमो). — " T G नाभि (G5 न स) जानासि.

3 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). — 3^b = 4^a. — " B1.3.4 D5 D2-4.7.9.10 (m as in text) T Cap प्रभवान्ययं; Ca प्रभवान्ययं (as in text).

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 1); G2 om. 4-5. — " A few S MSS. गावल्गणे. S (G2 om.) ते (for अत्र). K1 कथं; B (except B4) [S]धिका (for अत्र का). D5 D10 शक्तिर; T G3.5 विद्या (for भक्तिर). — " D5 transp. ते and नित्या. K1 नित्यं; M2.5 नित्ये (for नित्या). — " D5 G5 यथा (for यया). — 4^a = 3^b.

5 D5 G2 om. 5 (cf. v.l. 1, 4). K5 resumes! — " D5 सेवेत (for न सेवे). — " D2 सृषा; Ca. d. 5 वृथा (as in text). K1.5 D7.10 वृथा (D7.10 सृषा) धर्म

C. 5. 2548
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६
दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८
गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मनृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां ग्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्वर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।

यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।

शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३

यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महान्स्त्रव न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६
संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे. — *) K5 D7.10 (sup. lin. as in text) शुद्धभावस्ततो; B (except B4) Dn2 Ds D1.3.4.9 शुद्ध-
भाव(Ds.4.9 वा)गतो; Ca.d.n as in text.

7 *) G4 पुंडरीकाक्षो (for देवकी°). — *) K4 B D
(except D1.7.10) लोकान् (for लोकं). K1 स्वं; Dn1 M
च; Ca.d.s चेत् (as in text). K1 Ms-5 न हनिष्यति;
K5 (corrupt) नितर्प्यति (for निह°).

8 *) K4 अद्य; K5 D2.10m Gs अद्य; B3 Dn1 Ds
D2-8 Ca.s अर्वाक्; D1 सर्वान्; D9 सर्वे; T2 आवां; Cd.n
अवाक् (as in text). — *) K5 स (for सु-). K1 Ds न
गच्छत्येष दुर्मतिः. — K4 (hapl.) om. 8°-9°. — *)
K1.5 B D1-3.9 G4 ईष्युर्; G2.8 ईष्याद् (for ईष्युर्).
M2-5 ईष्युर्(M2.5 ईष्युर्)दुरात्मवाचीचः. — *) S शासनां
(for वचनां).

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — *) G5 ऐश्वर्य-
कामादुष्टात्मा. — *) G4 श्रेयसां. K5 B3 Dn Ds G3
शासनातिगः; D1 वचनातिग. — *) K1.5 D7.8 ऐश्वर्यं
जीवितं; G4 ऐश्वर्यजीवितं; G5 ऐश्वर्यं जीविते. — *) T1
G1.2.5 बालिशः.

10 *) K5 शान्तिः; D1 हर्ष (for ग्रीतिं). — *) S
शोकाय (for शोकेन). K4 योज°; D7.10 पीड°; T1 M4
रंध°; T2 G2.8.5 रंध°; G1.4 M1-8.5 रंध°; Cd अर्द्ध°; Ca
वर्ध° (as in text). B मां च शोकानले दहन्.

11 D1 G5 श्रीव्यासः. — *) Hypermetric! K4 B

Dn Ds D1-3.8-10 प्रियो° (for दयितो°). K1.5 D7
कृष्णस्य दयितो राजन्. — *) Ds.4.9 यश्च (for यस्य).

12 *) K1 D1.2 यः; Ca.s यत् (as in text). K4
Dn1 Ds-3.9.10 T1 नरं; B Dn2 Ds Ca परं; G1 (inf. lin.)
भवं; Cd.s नवं (as in text). — *) B1-3 Ds.8 एकाग्रं;
B4 Dn Ds M2.5 एकाग्रं (for एकाग्रं). — *) K1.5 D10
त्रासते; B D1.2 मोक्षये; S त्राय° (for मोक्ष्य°). K1.5
B D1.2.7.10 त्वां महाभयात् (for महतो भ°).

13 *) K4 तमोहताः; B2.4.5 Dn Ds D2-3.9 समा-
वृताः; D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ(M4 हृ)ताः; G5 क्रोधमोह-
तमोवृताः; M1 (inf. lin. as in text). 2.3.4 (inf. lin.). 5
तमो(M2.5 समा)हृताः. Cs cites तमोहताः. — *)
T2 G2.5 श्रिताः; G1 वीताः; G8 स्थिताः; Ca.d.s सिताः
(as in text).

14 *) S काममन्युवशानुगाः (T G1.2 वशंगताः).
— *) Ds.4.9 अनु°; Ca.d.s अंध° (as in text). G5
अंधैरंधा नीयमानाः. — *) G5 तद्गते वै (for नीय°).

15 *) G4 एकतरः; Cs एकायनं; Ca.d as in text.
— *) K4 Dn1 D1.5.8.9.10 (m as in text) Cnp
अभ्येति; Cn अलेति (as in text). — *) K1 Ds मुह्यन्;
Ca.d.s महान् (as in text). K1 D7.8 नि(D7 न)मज्जति;
K5 न गर्हति; B3.4 Dn Ds D1-3.9.10 न सज्जति.

16 Ds om. from 16 up to 14^{ab} of the next adhy.
— *) K4 Ds.8 अद्य; T1 G1.5 त्वं हि (for अङ्ग). — *)

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
 इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽग्रमादतः ।
 अग्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
 इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
 बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९

एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
 एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
 अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
 आगमाधिगतो योगाद्वशी तच्चे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
 नामकर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।

श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
 यावत्त्राभिजानेऽहमग्रमेयो हि केशवः ॥ २

C. 5. 2560
B. 5. 70. 2
K. 5. 69. 2

K₄ B D (except D_{7.10}; D₆ om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्).

17 D₆ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^b) K₅ Dn₁ Ds₂ D₁₀ विद्यात्. — ^c) K₄ आत्मात्मनो; C₅ आत्मनस्तु (as in text). K₁ कृतोपायो; D₂₋₄ क्रियोपायं; S प्रियोपायो; C₅ as in text.

18 D₆ om. 18 (cf. v.l. 16). — ^a) S जैमसेन (M 'ना' (for ऽविहिंसा च). — ^d) T G (except G₈) असंशयः; M₂ न संशयं.

19 D₆ om. 19 (cf. v.l. 16). — ^a) D₁ G₅ Ca. d. s शमे (for यमे). G₄ युक्तो (for यत्तो). — D₇ om. 19^a-20^b. — ^c) B₃ तु (for च). B₃ T₂ G₂ transp. मा and ते. K₁ Cd च्यवतां; B₃ व्यचरन्; T G_{1-3.5} M_{1.3-5} व्यथतु (for च्यवतु). G₄ M₂ बुद्धिस्ते मा व्यथां यातु (G₄ व्यथयतु). — ^d) G₁ नियच्छेत्; Ca. d. s as in text. K₄ B Dn D_{1-5.9} G₈ C₅ एतां; D₃ D₁₀ इमां; G₁ तां; Ca. d एतान् (for एतां). K₅ ततस्; B₃ इतस् (for यतस्).

20 D₆ om. 20 (cf. v.l. 16); D₇ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) K₁ ध्यानं (for ज्ञानं). K₅ G₅ प्राज्ञा (for विप्रा).

21 D₆ om. 21 (cf. v.l. 16). — ^b) D₅ G₂ इन्द्रियैरकृ (G₂ 'जि) तात्मभिः. — ^c) K₁ (sup. lin. as in text) आगमाधिगतो; K₄ B_{1.2.5} Dn D_{2-5.8} आगमाधिगमाद्; B_{3.4} D₅ D_{7.10} Ca. s 'धिगताद्; S 'मिग (G₄ M₅ 'मिह) तो. T G (except G₈) योगी; Ca. d. s योगात् (as in text). — ^d) K₁ Cd. s वशे; Ca वशी (as in text).

Colophon missing in K_{2.3}; D₆ om. it. — Subparvan: K_{1.4} B D (except D₁; D₆ om.) यानसंधि (D₂ संज्ञानसंधि; K₅ संजययानसंधि. — Adhy. name: M दुर्योधनानुशासनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ T G_{2.3} M_{1.4} 69; D₅ 68; D₇ 71; G_{1.4} M_{2.3.5} 70; G₅ 66 (inf. lin. 68). — S'loka no.: Dn 21; D₈ 20.

68

 This adhy. is missing in K_{2.3} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 D₆ om. 1 (cf. v.l. 5. 67. 16). — ^b) K_{4.5} B D (except Dn₁ D₁₀; D₆ om.) पृच्छतः; T₂ G₂ तत्त्वतः (for पृच्छते). — ^a) G_{1.5} M_{2.3.5} प्राप्नुयात्; C₅ प्राप्नुयां (as in text).

2 D₆ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) M₁ (inf. lin.) शृणु (for श्रुतं). K₄ B_{1-3.5} D₅ D_{2-5.8.9} देवः; B₄ Dn वासु (for तस्य). K₅ यथा श्रुतं मे देवस्य. — ^b) K₅ श्रुतं (for शुभम्). — ^c) G₈ विजाने; C₅ अभिजाने (as in text).

3 D₆ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G₁ वासनात्; Ca. d. s वसनात् (as in text). — ^b) G₅ M₅₋₈ वासत्वात्; Ca. d. s वसुत्वात् (as in text). T₂ (inf. lin. as in text) G₂ सर्वं; Ca. d. s देव (as in text). — ^c) K_{1.5} D_{7.10} वाच्यो; S ज्ञेयो; Ca वेद्यो (as in text). — ^d) K₄ B (except B₄) Dn₂ D_{2-5.9} Cn बृहत्वात्;

C. 5. 2561
B. 5. 70. 8
K. 5. 60. 8

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वैद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानान् यो गाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।

सत्त्वतः सात्त्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वादमाहामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca. s वृषत्वात् (as in text). K₄ B_{1.2.5} Dn D_{2-5.8.9}
T₂ G₂ Cs विष्णुः; Ca वृष्णिः (as in text).

4 Ds om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) D_{1.2.4} मानात्;
Ca. d. s मौनात् (as in text). D₁ दानात्; Ca. d. s
ध्यानात् (as in text). — ^o) K₄ B Dn Ds D_{2-5.2.10}
मयत्वाच्च; K₅ D_{1.2} S न (K₅ D₂ म) याच्चैव; Ca as in
text. Cd. s oite सर्वतत्त्वलयात् (as in text). — After
4, K₅ reads 10^{ab}.

5 Ds om. 5 (cf. v.l. 1). — ^b) B₈ Dn₁ D_{2-4.7} G₈
M_{1.2} Ca. s नः; B₄ D_{5.1} यत्; Cn गः (as in text). — ^o)
Dn विष्णुः; Ca. s कृष्णः (as in text). D_{5.8} तु; T₂ G₂
त्वा; Ca. s तत् (as in text). — ^a) K₁ (m as in
text). 4. s B D (Ds om.) Ca. s सात्त्वतः (for शाश्वतः).

6 Ds om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G_{1.4} पुरं (for
परं). — ^b) K₅ क्षरम् (for नित्यम्). K₅ D₁ M_{1.2}
अक्षरम्; B_{1.2.5} G_{2.4} अक्षयम्; Ca. s अक्षयम् (as in
text). K_{4.5} B_{3.4} D (except D₇; Ds om.) T₂ G₂
M_{1.2} Ca. s अव्ययं (for अक्षरम्). — ^a) K₁ S (except
G₄) दस्युत्राणात्; D_{1.2.4.9} दस्युनाशात्. G₅ च केशवः;
Ca. s जनार्दनः (as in text).

7 Ds om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) T G_{1.2.4} यस्मात्;
Ca यत् (as in text). K_{1.4.5} B₄ Dn D_{3.4.7.9} G₄ M
Cs सत्त्वात्; Ca सत्त्वं (for सत्त्वं). T₂ G₂ च्यवति; Ca. s
as in text. — ^b) D_{1.7} T₂ G_{1.2.5} यः; Ca यत् (as in
text). K₁ M तत्त्वात्; Ca सत्त्वात्; Cs सत्त्वात् (as in
text). — ^o) T₁ G_{1.2.5} transp. सत्त्वतः and सात्त्वतः.
K_{1.5} D₇ G₄ M सात्त्वतः; T₂ G₂ सर्वं; Ca सत्त्वं (as in
text). K_{1.5} G₄ M तत्त्वतः; D₇ सर्वं; Ca. s सात्त्वं (as
in text). — ^a) B₈ च शुभेक्षणः; D₁ M (except
M₂) Ca. s कृषभेक्षणः (for वृषभे). T G पृष गो (G₄
भो) वृषभेक्षणः.

8 Ds om. 8 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ Dn Ds
D_{2-5.7.9} G₄ जनित्र्या; B_{1.2.5} Ca जनित्रा; D₁ जनत्र्या;
Cs जनितां (for जनित्र्यां). K₄ Dn Ds D_{2.5} अयं; Ca
यत् (as in text). — ^b) D₁ अनीकजित्; T₁ G₄ Ca
अजीजनत्; Cs अनीकजित् (as in text). — ^o) K_{1.5}
D_{1.7} सुप्रशंसत्वात्; D_{2-4.9} अ (D₂ सु) प्रकाशत्वात्; S
सुखशंसि (T₂ G_{1.2} संशि; G_{2.4} संशि) त्वात्; Ca. s स्व-
प्रकाशत्वात् (as in text). — ^a) D₁ T₁ G₄ Cnp दामात्;
T₂ G₂ दाम्ना; G₃ धर्मात्; Ca. s दमात् (as in text). K₄
B Dn Ds D_{5.8} Ca. s दामोदरः. K₄ Dn Ds D_{5.8} Ca
विशुः (for विदुः).

9 Ds om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B D (except
D_{1.7.10}; Ds om.) Ca. s सुखात् (for सौख्यात्). K₄
D_{5.8} तथैश्वर्यात्; D₁₀ सुरैः; Ca. s as in text. — ^b) K₁
D_{1.2} उच्यते; Ca अश्नुते (as in text). G₄ हृषीकेश
इति श्रुतिः.

10 Ds om. 10 (cf. v.l. 1). K₅ (which om. 10^{ab})
reads 10^{ab} after 4. — ^o) Ds नाराणां; Cd. s नराणां (as
in text). D_{1.2} T₁ G_{1.5} एव (for अपि). — ^a) B D
(except D_{1.2.10}; Ds om.) ततो (for तेन). — After
10^{ab}, G₅ ins.:

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।
— Gs om. 10^c-12^d. — ^a) K₅ पुराणां; T G_{2.4} पुराणात्;
G₁ पुराणं; Cs पूरणं; Ca पूरणात् (as in text). T₁ G₄
सादनात्; Ca as in text. K₄ B₂ Dn Ds D_{3.5-8} T₂ G₂
Ca अपि; K₅ एवं (for एव). — ^o) K₄ B₈ D_{5.8} Ca वै;
B₄ Ds D₁ S (Gs om.) अपि (for असौ).

11 Ds Gs om. 11 (cf. v.l. 1, 10). — ^b) K₁ B₈
Ds प्रभवान्ययात्; D₁ T₂ G_{2.4} वाच्ययः; T₁ वाचयः; G₁
वोच्ययः; G₅ प्रभुरव्ययः; M वाच्ययः; Ca. s as in text.
— After 11^{ab}, G₅ ins.:

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्यात्सत्योऽपि नामतः ॥ १२
 विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।

शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्भवाम् ॥ १३
 अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
 एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
 आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
 चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
 द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
 विभ्राजमानं वपुषा परेण
 प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १

ईरयन्तं भारतीं भारताना-
 मभ्यर्चनीयां शंकरां सृजयानाम् ।
 बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
 परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

364* उद्धोषयेद्धरेर्नाम काकवत्सर्वचिन्तने ।

चरणायुधवद्धाने वक्रवत्सर्वतः स्थितिः ।

— *) Bs यथा; Ds. 8 यदा; T1 तथा; Ca सदा (as in text). — *) K4 B Dn2 Ds D1. 5. 8 Ca सर्वमेतं; T2 (by corr.) G1. 5 सर्वं तु तं.

12 Ds Gs om. 12 (cf. v.l. 1, 10). — *) D1 सत्ये प्रतिष्ठितं कृष्णं. — *) Ds कृष्णे सत्यं (for सत्यमत्र). S (Gs om.) असिन् (for अत्र). — *) K1 सच्चासच्च; Ks सदा सत्यं; D1. 2 सत्यात्सत्ये; S (Gs om.) सत्तासत्ते (T2 °त्तात्); Ca. s सत्यात्सत्यं (as in text). K1. 5 स; Dn2 D2. 10 T2 Ms तु; Ca च (as in text). — Ks (hapl.) om. 12^a-13^a. — *) Bs Ds. 4. 9 हि; Ca अपि (as in text). T1 G1. 5 सनातनः; T2 G2 स नामतः; G4 M सतां मतः; Ca अपि नामतः (as in text).

13 Ds om. 13 (cf. v.l. 1); Ks om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — *) K1 D2. 10 एष; K4 B Dn Ds Ds. 7. 8 Ca देवः; G4. 5 चैव (for एव). — *) K1 D1 G1. 2 चेतनाद्भवां; K4 वेदनाद्भवं; Ks चेतनान्भावान्; Ds2 चेतनोद्भवान्; T Gs. 5 M चेतनाद्भूत्; G4 चेति नामभूत्; Ca. s वेदनाद्भवां (as in text).

14 Ds om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). — *) T1 G1. 2. 5 M तदा (Gs °था)त्त्वं; T2 G2 सदा च; G4 तदा तत्; Ca. s अतत्त्वं (as in text). — *) Ds. 4. 9 ततो; G2 येन; Ca. s तेन (as in text). K1 Ds. 4. 9. 10 Cn मोहयति; Ca. s as in text. — *) K4 B D (except Ds. 7. 10) Ca मधुसूदनः

(for मुनिभिः सह). — *) M (except M1) आगन्तेह (for आगन्ता हि).

Colophon missing in K2. 3. — *Sub-parvan*: K1. 4 B Dn Ds D2. 5-8. 10 T1 G1 M यानसंधि; K5 संजययान-संधि. — *Adhy. name*: T1 G1 नामनिर्वचनं; M वासुदेव-निर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2. 3 M1. 4 70; Ds Gs 69; Ds 65; D7 G1. 4 M2. 3. 5 71. — *S'loka no.*: Dn Ds 15.

69

This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 *) Ks अभिभास्करो; G2. 5 वरेण (for परेण). — After 1, T1 G1 ins. :

365* संजयः ।

वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां

वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ।

2 *) Ds G4. 5 इती (Gs तमी)रयन्तं (for ईरयन्तं). G4 संजयानां; Ca. s भारतानाम् (as in text). — *) Ks D1. 2 S Ca अ (Gs मद)र्चनीयां; Cs समर्चनीयां (for अभ्यर्च*). — *) M (except M2) बुभूषुभिः; Cs as in text. D2 ग्राहणीयाम्; D2. 4. 9 स्पृहणीयाम्. — *) D2-4. 9 अग्रहणीयस्वरूपां.

C. 5. 2576
B. 5. 71. 9
K. 5. 70. 8

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं श्लोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
भुवन्तं वाचमनृशंसरूपों
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं

पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्राजुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

3 " K₁ D₂ D₅. 8 G₅ M₁. 2. 4 समुद्यतं; G₄ समुत्थितं. D₅. 8 शाश्वतम्; G₁. 2 सात्विकम् (for सात्वतम्). D₅ रूपं (for 'वीरं'). — " D₂ D₁-4. 9 T G₁. 3 वृषभं (for ऋषभं). D₂. 4. 9 मानवानां; D₇ यादवाभ्यं (for यादवानाम्). — " K₁ मृद्वन्तं; B (except B₂) D₂ D₅. 4 मुचन्तं; D₂ विमुष्णं; D₇ मर्दन्तं (for मुष्णन्तं). K₄ तत्; D₁. 2. 4. 9 S वै; D₂ तं (for च). B (except B₂) वै मनांसि; S चैव तेजः (for वै यशांसि).

5 " G₄ ins. कपिलं (? gloss) after सनातनतमं. K₄ D₅. 4. 9 सनातनमृषिमुख्यं (? read 'तनं ऋषि') विपश्चितं. — " B₂. 5 Ca कलसं; G₁. 5 कुशलं; C₅ कलशं (as in text). — " S पुराणं; C₅ सुपर्णं (as in text). — " K₄ B D (except D₇. 10) Ca. 8 हरिं (for पतिं).

6 " S अनंतवीर्यं (G₄ अनंतमव्ययं). — " S विश्वं (for शुक्रं). K₄ B D (except D₇) अजं च नित्यं; T G₁. 2 अचिन्त्यरूपं (for अजं जनित्रं). C₅ cites जनित्रं. — " K₄ B (except B₂) D (except D₁. 4. 7. 9) परेषां (for 'भ्यः').

7 K₁ D₅ om. (hapl.) 7. — " T (T₂ inf. lin. as in text) G त्रैलोक्यक (T₁ G₁ 'नि') र्माणमजं जनित्रं. — " K₄ B₂ राक्षसानां; K₅ यक्षरक्षसां (for नागं).

Colophon missing in K₂. 2. — Sub-parvan: K₁. 4 B D (except D₅) T₁ G₁ M यानसंधि (D₁. 10 संजय-यानसंधि); K₅ संजययान; to these all except D₂ add समाप्त! — Adhy. name: D₂ विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं; T₁

G₁ M वासुदेवस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ T G₂. 8 M₁. 4 71; D₅ G₅ M₅ 70; D₅ 55; D₇ G₁. 4 M₂. 5 72. — S'loka no.: D₂ D₅ 7.

70

K₂ missing (of. v.l. 5. 32. 15). K₂ resumes!

1 Before 1, D₅ ins.:

366* जनमेजय उवाच ।

प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।

किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ।

एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1st, S (G₁. 5 om. line 10) ins.:

367* अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।

विराट्द्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।

अब्रवीदुपसंगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।

अभिधाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ।

यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्यीकेन च धीमता । [5]

अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ।

एष नः प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उत्तमम् ।

एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजगमुर्जनार्दनम् ।

पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।

तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभाः । [10]

[(L. 1) T₂ G₂ भारत (for भ्रातरौ). — (L. 4) G₁. 5 हि त्वा (for गत्वा). — (L. 8) T₂ G₂. 8 उक्ताः (for उक्त्वा).]

— T₁ G₁. 2. 4 cont.:

वैशंपायन उवाच ।

संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुज्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाण्डुसन्महतो भयात् ॥ ४

भगवानुवाच ।

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वक्ष्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यत्तद्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छन्नना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।

C. 5. 2560
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

368* जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।;
on the other hand, M₁ cont.:

369* ततो युधिष्ठिरो राज्ञुपगम्य नरर्षभम् ।

— ^a) S अब्रवीत् (G₄ अब्रुवन्) रवीरं दाशार्हमपराजितं
(G₈ हं पांडुनंदनः).

2 Before 2, Ds. 4. 9 T G ins. युधिष्ठिर उवाच (T G om. उ). — ^a) Ds. 4. 9 प्राप्सोसौ (for संप्राप्तो). — ^b) Ds. 4 मित्रार्थः; Ds. ०र्थः; T G ०र्थः; M ०र्थो (for ०णां). D₁. 2. 9 ते; S हि (for मे). K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 मित्रवत्सल (for मे जनार्दन). — ^c) S न त्व (G₄ चे) दन्यं प्रपश्यामि.

3 ^a) K₄ B Dn Ds Ds-6. 8. 9 आश्रित्य; D₁ संस्मृत्य; G₈ संगम्य; G₈ संश्रुत्य. — ^b) K₁ Dn₂ D₁. 2. 6-8. 10 Ca. n. s मोघदर्पितं; K₂. 5 मोघवीक्षितं. — G₈ om. 3^a-5^b. — ^c) Ds. 4. 9 समाहृत्य; S (G₈ om.) वशे (G₄ ०धे) कृत्वा (for सहामात्यं). — ^d) K₂ B₁. 2. 5 Ds. 6. 10 ०युंक्षमहे; K₄. 5 D₁. 7 G₄. 5 ०युंक्षमहे; T₂ G₂ ०युंक्षमहे; Ca. s as in text. B₃. 4 Dn Ds-4. 9 स्वयं समनुयुंक्षमहे.

4 G₈ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) Ds. 4. 9 एव (for हि). — ^b) Ds. 4. 9 S (G₈ om.) ब्रूहि (for पाहि).

5 G₈ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). K₂. 4 B₁. 3. 4 Dn₂ D₁. 7. 8 T₁ G₁. 5 श्रीभगवानुवाच (T₁ G₈ om. उवाच); T₂ G₂. 4 M वासुदेवः (T₂ G₄ with prefixed श्री). — ^a) T₂ G₁. 2 M (except M₁) अस्मिन् (for अस्मि). K₁. 2. 5 D₁. 10 किमुक्तेनेह बहुना (K₂ ०धा). — ^c) S (except G₈-5) इह (for हि). Ds. 4. 9 तं (for तत्).

6 ^a) B₂-4 धार्तं (for धृतं). — ^b) M मा (for मां). — S ins. after 6 (G₄, after 9^{ab}):

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वमुग्रं च माधव ।

न तु तत्रयायमास्थाय गार्हिताश्र ततो वयम् ।

[(L. 1) T₁ G₈ च यत्प्रोक्तं; G₈ साममिश्रं (for साममिश्रं).

— (L. 2) G₈ कृतस्यायम् (for तु तत्रयायम्).]

7 ^b) K₄ Ds. 6. 8 सोऽस्यार्थो; B₈ शोच्यात्मा; T₂ G₂ यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा). K₂. 5 विवृतोत्तरः; K₄ Ds-8 विष्ट (K₄ ०भृ) तांतरः; D₁. 5 विष्टतोत्तरः; D₂ G₈ विष्टतोत्तरः (D₂ ०रं); T₁ G₂ विकृतोत्तरा; T₂ विकृततांतरः; M विष्टतोत्तरा (M₄ ०रा); Ca. s विवृतान्तरः (as in text). Dn₁ Ds. 4. 9 सामात्यस्य च सात्मनः.

8 ^a) Ds. 4. 9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^b) T₂ G₁-8 M मार्गते. G₈ शान्तिमस्मान्निरीक्षते. — ^c) K₅ Ds D₁ न शमम्; Ca असमम् (as in text).

9 ^a) Ds D₁ यत्तु; Ds तत्र (for यत्तद्). — ^b) K₄ B (except B₅) Dn₂ G₄ वनेषु ह्युषिता; Dn₁ Ds Ds. 6 वनेष्वध्युषिता; Ds. 4. 9 T G₁-8. 5 वने निरुषिता; Ds वने अध्युषिता; M वने निरुषिता; Ca वने निरुषिता (as in text). — After 9^{ab}, G₄ ins. 370*. — ^c) K₁. 2. 5 D₁. 7 एव; Dn₁ Ds. 5. 8. 9 एकं; Ds एषां; T₁ एतां (for एकां). Ds. 4. 9 धार्तं (for धृतं).

10 = (var.) 5. 93. 42. — ^a) K₁. 2. 5 Dn₂ M स्थिता; T G स्थितः; Ca स्थाता (as in text). K₁. 2. 5 D₁ 10 M (except M₁. 2) स्म; D₁ T G न (for नः). — ^c) T₂ G₁. 5 आहासा (T₂ ०सि) न; G₂ नाहासि; G₈ न समः;

C. 5. 2560
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

नाहास समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्नाजासासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्रयन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिमिश्रेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।

अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्विजः ।

G₄ M₄. 5 न हासः; Ca. 5 नाहास (as in text). D₈. 4. 9 कृत्स्नं (for कृष्ण).

11 D₈ om. 11. — ^a) K₁. 4 B (except B₃) D₂ D₅ D₂-4. 6 G₂ Ca गृद्धो (for वृ). — ^b) K₄ B D (except D₇. 10; D₈ om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा). T₁ G₁. 2. 4. 5 M पुत्रगृद्धु (T₁ 'गृद्ध'त्वात्. G₂ पश्यन्स्वपुत्रगृद्धुत्वात्. — ^d) S सुतस्य; Ca मन्दस्य (as in text).

12 ^a) K₁. 2. 5 D₈. 4. 7. 9 'वशे' (for 'मते'). — ^b) K₅ वृद्धः (for लुब्धः). — ^c) K₄ B D (except D₂. 4. 9. 10) हि प्रियम्; S प्रियमथ (G₄ विप्रियम्) (for प्रियमिव). K₅ (corrupt) चरयन्नात्मनः प्रियं.

13 ^a) K₁. 2 D₁. 10 (inf. lin. as in text) अतो (for इ). K₁ B₃ D₂. 3. 9 T₁ G₁. 2 तु (for नु). — ^b) K₄ B D₂ D₈ D₁. 2. 5. 7. 8. 10 यद्; K₅ D₈ यदा (for यत्र). K₁. 2. 4 B₃ D₂ D₁ D₅ (before corr.). ^s2 D₂. 7. 10 (sup. lin. as in text) T G Cs. np मातुरंततः; D₁ मातुरन्यतः; C₂ मातरं ततः (as in text). Ca oites अन्ततः. — ^c) D₂ D₁ D₇ Ca. 5 शं विधातुं; D₅. 6 सद्विधातुं; C₂ संविधातुं (as in text). — ^d) K₅ पुत्राणां; T₁ G₁. 2. 5 आद्यः; G₅ मित्रा (as in text). K₅ D₂ D₂. 6 च (for वा).

14 ^a) K₁ G₄ 'पालैश्च'; D₂ D₁ 'पांचाल्यैः' (for 'पाञ्चालैः'). — ^b) K₅ न्यायेन (for नाथेन). — ^c) K₄ D₈. 4. 9 S (by transp.) मयावृताः (G₂ यथा वृताः).

15 = (var.) 5. 31. 19; = (var.) 80. 7^{ad}-8^{ab}. — ^a) K₁. 2. 5 B D₂ D₁. 2. 5-7. 10 अविस्थलं; K₄ D₈ कुशस्थलं; D₈ आविस्थलं. K₄ D₈ D₈ वृकस्थलं. — ^b) K₅ D₁. 2. 7 मासंदी; K₄ B D₂ D₈ D₅. 6. 8-10 माकंदी; D₂ D₈. 4 माकंदः; T₁ G₄ अवन्ति; T₂ G₁-3. 5 वासंती; M

(except M₄) आसंदी (for आसन्दी). K₄ G₄ वारणावर्ती. — ^a) M अवसाने; Ca 'सानं' (as in text). D₈. 4. 9 T G₁. 2. 5 M₁. 2 तु (for च). D₁ महाबाहो (for च गोविन्द). — ^d) B D₈ D₁-4 T₁ G₁-4 M₂. 5 किञ्चिद् (for किञ्चिद्). D₈. 4. 9 एकं (for एव). D₁. 3. 4. 9 S तु (T₁ च) (for अत्र).

16 ^a) = (var.) 5. 80. 7^{ad}. K₁. 2. 5 D₈. 4. 7. 9. 10 एव (for नस्). K₂ एतानि; D₂. 4. 9 तावद् (for तात). — ^b) K₁ (before corr.) D₈ (by corr.). ^s3 G₄ च (for the second वा). — ^c) D₈ स् (for च). K₁. 2 वो; D₇ वै (for नो). K₅ D₇. 10 T G (except G₄) भारता. S (except G₄) नशुः; Ca नशन् (as in text).

17 ^b) D₁. 5. 8 धृतं (for धार्तं). — ^c) K₁. 2. 5 D₈. 4. 9 सर्वम्; Ca. 5 स्वाम्यम् (as in text). K₁. 2. 5 D₈. 4. 7. 9 संघाय (for मत्वासौ). S (except G₄) स (for असौ). — ^d) K₁. 5 D₈. 4. 9 G₁. 5 M ततो; K₂ G₂-4 इतो; T₁ तदा; T₂ यतो (for अतो).

18 ^b) T₁ G₁. 3. 5 गृह्यतः. — ^c) K₅ लोभः प्रज्ञां समाहन्ति. — ^d) D₂ D₁ transp. प्रज्ञा and हन्ति. K₅ स्वयं; G₅ प्रियं; Ca ह्रियं (as in text).

19 ^b) D₁ transp. धर्मो and हन्ति. K₅ कुतः कुलं; B₂ D₇. 8 G₂. 5 M₂. 4 हतश्रियं. — ^c) K₁. 2. 5 D₁-4. 8. 9 Ca. 5 स्वभावतः; K₄ B D₂ D₈ D₅-7. 10 Cap अधनं वधः; G₅ हतोस्वतः (for अस्वता वधः).

20 K₂ om. 20. — ^a) N (K₂ om.; K₅ missing) G₅ अधनात् (for अस्वतो). K₁ (by corr.). ^s4 D₈ D₈-6. 3. 9 T G M₁ (inf. lin.) वि; K₅ वै (for हि). — ^b) K₁ D₈. 4. 9 सुहृदर्थिनः; K₄ B D₂ D₈ D₂. 5-8. 10 T₁ G₁. 3. 5 सुहृदो द्विजाः; M 'द्विजः' (for 'दत्विजः'). — ^c) K₁ D₈. 4. 9 अपुष्पफलदात्; K₅ 'फलदाः' (for 'ष्पादफलात्').

अपुष्पादफलाद्दृष्ट्वाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
 एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
 ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
 ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥ २४
 एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५

उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
 दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
 आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
 श्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
 यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
 समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
 न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥ २९
 स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
 सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
 न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।

C. 5. 2011
 B. 5. 72 81
 K. 5. 71. 89

K५ वृक्षाः (for वृक्षात्). — ^a) N (except B१ D१.२; K२ om.; K३ missing) कृष्ण (for तात).

21 ^a) K१.२ D३-९ हि (for च). D१.२ कृष्ण; D१.१० कृष्णं (for तात). — D५ om. 21^{bed}. — ^b) K२.५ D१ G५ अस्मान्; K४ B Dn Ds D३-५.८-१० मत्तः; Ca अस्मात् (for अस्मात्). K२.५ D२.७ G५ पतितान् (for पतिताद्). Ds विद्धि माधव; T२ G२ प्रतिभाति च (for पतितादिव). — ^c) K४ G१ अपि (for वि). — ^d) D१.१० (m as in text) गतः; Ca.५ प्रेतः (as in text).

22 ^a) 5.132. 12. — ^a) G५ वृत्तिम् (for कांचिद्). — ^b) K५ T१ G४ शंकरो; B३ संजयो (for शम्बरो). — ^c) K२ (m as in text) अधनं; T G अश्वतः (G४ अंततः); M१.२ उद्यमः; M३-५ उद्यतः (for अद्य न).

23 ^a) D१ सर्वे (for लोके). — ^d) K५ निर्धना (for त्वधना).

24 ^b) Ds२ G३ नराः (for नरं). K५ B२.४ D (except D१.८) G१.२ आश्रिताः (for आश्रिताः). — ^c) K४ न; Cs ते (as in text). K५ तेन धर्मः कथं कामः. — ^d) D१ प्रतिभन्ति; M प्रमथन्ति; Cs प्रमथन्ति (as in text). D५ T G१.२.५ च तं नरं (by transp.); D८ च तं वरं.

25 ^b) K४ D३.४.९ चक्रिरे (for वव्रिरे). — ^c) G२ जलाय (for वनाय). — ^d) D२.९ G२ वनाय; T G१.३-५ जलाय; Ca.५ नाशाय (as in text).

26 ^a) S आत्मानमेके त्यज्यन्ति. — ^b) Ds१ यास्यन्त्यन्ये द्विषां वशं. — ^c) G२.५ अन्ये (for एके). K१.५ D१.८ G१.८ न; K४ B Dn Ds D३-६.९ च; D२ तु; M१.२ हि (for नि). — ^d) K१ सर्वहेतुभिः; K२.५ D१-४.९ अर्थहेतुभिः; T१ G१.५ हेतवे; T२ G१.८ M हेतवः; G४ असुहेतवः.

27 ^a) T१ G३.४ एषां (for एवां). K४ M मरणं; Cs मरणात् (as in text). — ^c) D१ श्रिया; D१० श्रेयो; Ca.५ श्रियो (as in text). K२ Ds२ D८ तद्यस्य; D१ सा ह्यस्य; Ca.५ तद्यस्य (as in text). K१ श्रिया विहीनस्तदास्य (sic); K५ श्रिया विहीनं तदा स्यात्; S यथा विनश्यते चास्य (G३ चासौ; G४ नान्यत्). — ^d) D३.४.९ विनाशो; Ca.५ निमित्तं (as in text).

28 ^a) K१ D३.४.९ transp. धर्म्यं and मरणं. K५ Ds धर्मः; Dn१ S (except G३) धर्मः; Ca.५ धर्म्यं (as in text). — ^b) K५ B (except B५) Dn D१० G४ वर्त्मवत्; D२ धर्मतः; D३.४.९ वर्त्मना; T२ G२ संमतं; Cs वर्त्म तत् (as in text). — ^c) D१ T२ G२-४ M१ समं तत्; Ca.५ समन्तात् (as in text). — ^d) K१.२.५ Ds२ D२-४.७.९ transp. न and तदत्येति. T१ G१.५ एतद् (for तद्). K४ D१० G४ अत्येति; Cs अत्येति (as in text). D१ तदत्येति न कश्चन. Cs cites कश्चित्.

29 ^a) K२ (by transp.) भद्रां यथा; K५ सुभद्रां च; Ds२ यदा भद्रां. — ^d) K२ श्रिया (for तथा). T२ (before corr.) G२ शुभैः (for सुखैः).

30 ^a) K५ स सेन्द्रान्गर्हते देवान्. — ^b) K१.२ D१.७ T१ G३.५ M१.३.४ आत्मानं; T२ G२ मानवान् (for नात्मानं). K१ (by corr.) B५ D१.८ S (except T२ G२) न; D२ वा (for च). G४ कदा (for कथं).

31 ^a) K४ B D (except D१-४.९) चास्य; S तस्मिन् (for चास्मिन्). K५ वशं (for सर्वं). — ^b) K४ B D (except D१) Ca प्रभवन्ति; T G१.५ प्रसरन्ति. Cd cites न तरन्ति. K२ Ds T२ G१.२ निगर्हणा (K२ Ds णं); K४ B Dn Ds D२.५-७.१० निबर्हणे; K५ D३.४.९ निगर्हणाम्; D१ T१

C. 5. 2611
E. 5. 72. 31
K. 5. 71. 39

सोऽभिकुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुण्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालामे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
हीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।

नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
हीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

G₄. 5 M न गर्हणा (D₁ °णः; G₄ °णाः; M₁ °णाः); Ca. d. s as in text. — °) D₈ T₁ G₁. 5 अतिः; T₂ G₂ M₂. 4 अपि (for अभि-). — °) B₂ G₂ M₂ अप्यसूयते; D₈ D₇ M₁. 3-5 अस्यसूयते.

32 °) K₁ D₁. 3. 4. 9 तं तथा; K₂ B₂. 4 D₂. 5. 3 G₅ Cn तत्तदा; G₈ M (except M₁) तं सदा. D₈ D₉ मृत्युः; Ca. s मन्युः (as in text). K₄ D₂ (by corr.) D₂-e. 3. 9 T₂ G₂ एवेति (for एवेति). — °) K₂ D₂ पापं; T₂ G₂ क्रूर (for क्रूर).

33 °) K₁ पापकर्मानुयायैव; K₂ पापं कर्म; K₄ B D (except D₁. 1) पापकर्मतया चैव; K₅ °न्यायैव; T₂ G₂ °श्रयाच्चैव; G₅ °न्यायदेव. Ca. d oite अनुयाय. — °) K₂ D₂. 4. 9 G₅ सावस्था; K₄ सा कथा (for सा काष्ठा). K₅ संभवत्यपकर्माणां.

34 °) S (except G₂. 4) वै (for एव). — °) S प्रज्ञाबुद्धिः (G₂ प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षुः). N (except K₅ D₁; K₅ missing) तरिष्यति; G₁. 3. 4 M न रिष्यते.

35 K₅ om. 35^{ab}. — °) D₂ प्रज्ञालाभाद्. — °) M₂. 4 अन्वयेष्यते. — °) K₁ D₉ G₅ शास्त्रनित्यं; K₄ B D₂ D₈ D₉-3. 10 °निष्ठः; K₅ T₁ °सत्यः; G₁. 5 शास्त्राज्ञित्यं. T₂ G₂. 4 परं (for पुनर्). K₁ D₂ धर्म्यः; D₁ M₂. 4 धर्मः (for धर्म). — D₁ om. 35^a-37^a. — °) G₁ (before corr.). 3. 4 श्रीर् (for ह्रीर्).

36 D₁ om. 36 (cf. v.l. 35). — °) G₂. 4 श्री° (for ह्री°). K₅ हीमान्पापं परिद्वेष्टि. — °) D₂ ह्री° (for श्री°). K₂ हीमान्स यावच्चितयति (hypermetric!).

37 D₁ om. 37^a (cf. v.l. 35). — °) D₁₀ °निष्ठः

(for °नित्यः). — °) T₂ G₂ कार्ययोगं (G₂ °गे) वहन्; G₄ °बलः; G₅ °वशः; Cs as in text. — °) T₁ G₁. 3. 5 धर्मेऽपि (for नाधर्मे). D₂. 4. 9 बुद्धिः; Cs बुद्धिं (as in text). — °) K₅ कुर्वते (for वर्तते). K₄ B D (except D₂. 4. 9) न च पापे प्रवर्तते. Cs oites प्रवर्तते.

38 °) T₁ G₂ अश्रीकः; G₃ न श्रीकः; Ca. s अहीकः (as in text). K₁ D₂-4. 9 T₁ G₁. 5 M₂ अपि; K₂ अतिः; Ca. d. s वि- (as in text). — °) D₇ वै; Ca. d एव (as in text). G₄ पुमान्भवत् (for पुनः पुमान्). — °) K₄ om. from धर्मेऽस्ति up to 39^a.

39 K₄ om. 39 (cf. v.l. 38). — °) T₁ G₂-5 M₅ श्रीमान् (for ह्रीमान्). K₁. 2. 5 D₂ D₁. 3-1. 9 नमति; D₂ नन्दति; D₈ नयति; S (except M₂) उपैति; Ca अवति (as in text). — °) K₁. 5 D₁ जय° (for व्रज°). S तेनामृतं जनयति (T₁ G₁. 5 जनो याति; G₄ जयति सा).

40 °) K₅ G₁. 5 तथा; M₂ यदा (for यथा). D₂. 4. 9 राष्ट्रात् (for राज्यात्). — °) G₄ M वसानो (for °मि).

41 °) T₂ G₂ हंतुम् (for हातुम्). — °) K₂ मार्ग-
त्यागेन (for अलं न्यायेन). — °) K₂ D₈ G₂. 3 साधुवत्;
B₂ साधुतः; D₁ शाश्वतः (for साधु तत्).

42 °) K₂ B₂ D₁ T₂ G₄ अत्र नः; D₂. 4. 9 तदयं; G₂ आत्मनः (for तत्र नः). — °) K₅ तव; D₈ G₄ तेन (for ते च). D₂ बांधवाः (for माधव). — °) B M शमभूताः;
T₁ G₁. 3. 5 सह°; T₂ G₂ सर्व°; G₄ च महांतः; Cs समभूताः
(as in text). Ca oites संभूताः. — °) K₂ प्राशुवीमहि;
D₂ D₃. 4. 9 आमु°; Ca अश्नु° (as in text).

43 °) B₂ D₉ अत्र (for तत्र). D₁ एव (for एषा);

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
 ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
 ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
 तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
 पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवान्धवाः ।
 स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
 शूद्रः करोति शूश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
 वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।

श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
 बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
 नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
 नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
 एको ह्यपि बहून्हन्ति म्रत्येकं बहवोऽप्युत ।
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
 जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
 सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्त्यते ।

C. 5. 2683
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

K1.5 D5-8 M चरमा; K2 च परा (for परमा). — ^a) K1 B D (except D1.7) अवामुमः (for अशीमहि).

44 ^a) D1 असंबद्धा; T1 G M1 (inf. lin.) Cs असंबद्धा (G4 अवद्धा वै); M1.2 सुसंबद्धा; M8-5 असमारंभा (for असंबद्धा). — ^b) D3.4 अथ (for अपि). D3.4.8 वधः; D7 अधिकः (for अवधः). K1.2.5 कामः (for कार्यः).

45 ^a) K2 इति; K4 B2.4 Dn Ds D5.6.8.10 G3.4 एव; B1.3.5 D3.4.9 इह; T2 G2 अपि (for हि). — ^b) K2 सुहृदः; T2 (inf. lin. as in text) कुरवः (for गुरवः). — ^c) K1.5 S तेषां वधान्न (T1 G1.3.5 'धस्तु; G4 'धं नः; M1 'धान्नः; M5 'धं न पापीयः (T G1.3.5 'यान्). — ^d) K2 Dn1 तु (for नु). G5 युद्धैश्च (for युद्धे). K1 सु; D2.5.6 अति; G6 च (for अस्ति).

46 ^b) D1.2 ते (for च). K2.4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 Ca.d क्षत्रबंधवः; D7 क्षत्रियाधमाः; G4 क्षत्रबंधवात्. — ^c) D3.4.9 च (for स्व). K5 स नः स्वधर्मो वृत्तिर्या; T1 स तस्य नोस्त्वधर्मोयं; T2 (by corr.) G1.3.5 स नोस्त्वधर्मो धर्मो वा. — ^d) K1 D7 हि; G4.5 अपि (for वि-).

47 ^a) T1 G1 करोतु (for 'ति). — ^b) K4 B3 Dn1 D2.5-10 M वैश्यो. K4 B3 Ds D5.6.8.10 विपणिजीविकां; B1.2.4.5 Dn2 D3.4.9 वै पण्यजीविकां (B2.4 Dn2 'काः); Dn1 [अ]पि पण्यजीविकां; S वाणिज्यजीवि (M2.5 'व)नः. — ^c) K5 राज्येन; B3 D5 (before corr.) धने; S युद्धे (for वधे). — ^d) S कार्पण्यं; Ca.d.s कपालं (as in text).

48 ^a) Dn1 D3.4.9 क्षत्रियान्क्षत्रियो; D10 S (by transp.) क्षत्रियं क्षत्रियः. — ^b) G3 transp. श्वा and श्वानं. K (K2 missing) B5 D1-8 अति (for हन्ति). — ^c) K5 यश्च; Ca यस्य (Cap पश्य as in text). D3.4.9

पश्य धर्मे यथागतिः; T2 G2 पश्य धर्मोयमागतः. Ca.d.s cite यथागतः (as in text).

49 ^a) T2 M (except M2) नित्यः (for नित्यं). — ^b) G3 फलं (for बलं). B3 D2 च (for तु). K2 नीतिमात्रं यत्; K4 B (except B5) Dn Ds D2-6.8.9 नीतिमाधाय; K5 D7 S नीतिमास्थाय; D10 नीतिनाचार्यं (marg. sec. m. 'मादाय). — ^c) K2 घतौ (sic); K5 वृत्ते; B2.4 Dn2 Cn युध्ये; Dn1 D3.4.9 युद्धे; D2 (before corr.) Cs हवे; D5 (m as in text).s ईडे; D10 (marg. sec. m. as in text) आहवे; S भवेत्; Ca.d हठे (as in text). T2 G (except G5) 'जये (for 'जयौ).

50 ^a) M1 (inf. lin.) आत्मं; Ca नात्मं (as in text). — ^b) Dn2 Ds2 D1.8 T2 M (except M1) प्राप्य (for 'प्यं). — ^c) K4.5 Ds1 च (for वा). K1.4.5 G4 M यदूत्तमं; Ds D10 यदूद्दह; D1.2 यदुत्तरं (for यदूत्तम).

51 ^a) In K1, the portion from पि in 51^a up to प्राप्तकालमन in 76^b is lost on a missing fol. T1 transp. हि and अपि. K2 [S]प्येव (for ह्यपि). — ^b) K2 M8-5 अयु; K5 श्रुताः; G4 हि ते (for अयुत). — G4 om. 51^c-53^b. — ^c) K5 D1.7 T G1.2 M द्वेष्टि; G5 हंता (for हन्ति).

52 K1 missing; G4 om. 52 (of. v.l. 51). — ^a) K4 B Dn Ds D5-7.10 न (for च). K2 न (for एव). D2 दृष्टं; D3.4.9 न स्याद् (for दृष्टः). — ^b) K4 B Dn Ds D5.5.8.10 नोभयोः; Cs उभयोः (as in text). — ^c) D3.4.9 अथ (for तथा). K2.5 उपचयः; S (G4 om.) अपचयः; Cs अपचयः (as in text). — ^d) D1 ह्यपायेन; D2 उपायाश्च; D3 व्ययमाने; T2 G2 व्यपयाने (T2 inf. lin. व्यपयाने); G1.5 ह्यपयाने; Cd अपयाने; Ca.s व्यपयाने (as

C. 5. 2633
E. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं भ्रन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७

in text). B₂ D₂. 4. 6. 8. 9 T G₅ क्षयाभ्ययौ; G₅ क्षयोदयः;
C₈ क्षयययौ (as in text).

53 K₁ missing; G₄ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) D₁ दुःखं; S (G₄ om.) युद्धे (for युद्धं). — ^b) T₂ (by corr.) का हि नः; G₅ केन न (for को हन्त). — ^c) K₅ D₇ T₂ G₂. 4 M वा; D₂ किं; T₁ G₁. 5 अपि (for च).

54 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 54^a-60^b. — ^a) D₈ स्याद् (for अपि). K₄. 5 D₅. 2 S (except G₂ M₁; M₂ om.) अपजयो; D₈ अजयो (for अपचयो). B D₁ T G (except G₄) M₁. 4 ध्रुवः; D₇ महान् (for ध्रुवम्).

55 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 55 (cf. v.l. 54). — ^a) K₂ अतोन्त्ये; D₇ पुत्रं च (for अन्ततो). T₂ दैवतं; C₈. d दयितं (as in text). D₂ T G₁. 2 भ्रन्ति (for भ्रन्ति). — ^b) D₈ D₂ केचिदस्य परे जनाः; D₁ S (M₂ om.) केचिदप्यपराजिताः; D₇ केचित्केचित्परे जनाः. — ^c) K₂ D₁. 2 T G (except G₄) M₁ वरं (for बलं). D₂. 4. 9 तस्याभावेन हीनस्य; M₁ (inf. lin.). 2-5 तस्यात्मबल-हीनस्य. — ^d) K₂ D₇. 10 transp. पुत्रान् and भ्रातृन्. — ^e) K₂. 5 D₇. 10 M₂-5 सर्वशः; D₂. 4. 9 सर्वेषां (for सर्वतः).

56 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 56 (cf. v.l. 54). — ^a) K₄ B Dn Ds D₂-5. 8. 9 वीरा (for वीरा). D₁ य एव वीरा धीमन्तः; T₁ G₁. 5 एते प्रवीराः श्रीमन्तः; T₂ G₂. 3 M (M₂ om.) ये ते (T₂ G₂. 3 च) प्रवीराः श्री(M₅ ह्री)मन्तः; G₄ ये प्रवीराश्च श्रीमन्तः. — ^d) D₂. 4. 9 आयुष्मान्; all comm. यवीयान् (as in text).

57 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 57 (cf. v.l. 54). — ^a) K₂. 5 D₇ T₁. 2 (before corr.) G (except G₂) M₁ हि (for अपि). — ^c) G₂ बन्धस्य (for बन्धश्च). C₈ cites पापानुबन्धः; C₈. d अनुबन्धः. S (M₂ om.)

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृत्तेन मनसा ससर्प इव वैश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विद्युज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

पापस्य (G₁ पापश्च; G₂ पापोस्य) (for पापोऽत्र). — ^a) K₂. 5 D₁. 2 G₅ M₂-5 C₈. d. 8 शेषस्य; G₂ शेषं वा; G₄ एष वा (for शेषश्च).

58 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 58 (cf. v.l. 54). — ^a) G₂ बलवानस्य (for 'मासाद्य'). — ^b) B₂. 4 Dn Ds D₂. 5. 6. 8 M₅ अलु; C₈ अव (as in text). D₂. 4. 9 नैव शेषमवशेषयेत्. — ^c) K₂. 5 D₇ T₁ G₁ न; G₂. 4 तु (for च). D₁ T₂ G₂. 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G₂ भीतेन). — ^d) D₁ आशु (for अन्तः). M₁. 4. 5 'दिधि' (for 'विधि').

59 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 59 (cf. v.l. 54). — ^b) D₁. 5. 6. 8 G₄ 'जयः' (for 'जितः'). — K₅ om. 59^a-60^b. — ^c) D₂. 4. 9 सुखः प्रशान्तं (सुखं प्रशान्तः). — ^d) D₈ जित्वा (for हित्वा).

60 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ M₂ om. 60^{ab} (cf. v.l. 54, 59). — ^a) D₂ तु; D₂. 4. 9 हि (for च). — ^b) D₂. 4. 9 G₄ नित्यं (for दुःखं). D₁ नित्यशः; D₂. 4. 9 G₄ दुःखितः (for नित्यदा). — ^c) K₂. 5 D₂-4. 6 G₂ अनिवृत्तेन; K₄ B₁-8 D₁. 5. 10 T₂ G₁. 4 Cd 'वृत्तेन' (for 'वृत्तेन').

61 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 61-77. — ^a) G₄ यत्; G₅ तत् (for यः). — ^b) B₂ D₁ G₂ च; D₂. 4. 9 न; G₂ वा (for स). B Dn Ds D₂. 6. 8 'मुच्यते' (for 'युज्यते'). — ^c) D₁ 'लोकेषु' (for 'भूतेषु'). — ^d) K₂ D₁ T G₁. 2-5 M च; D₂. 4. 9 G₂ वा (for सः). K₂ D₁. 7. 10 T₁. 2 (inf. lin.) G (except G₂) M₁ निगच्छति; B₂ अधिगच्छ; B₅ अभिगच्छ (for नियच्छ).

62 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 62 (cf. v.l. 61). — ^b) B Dn Ds D₂ (before corr.). 5. 6. 8 'घृत्तानि; T₁ G₁. 5 'गत्तानि. — After 62^{ab}, D₈ reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
 हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
 पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
 अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
 फलनिवृत्तिरिद्धा स्यात्तद्वृत्तसंस्तरं भवेत् ॥ ६६
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वृत्ते बध एव सः ।

संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
 न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
 सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
 तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
 लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरात्रो विवर्तनम् ।
 दन्तदर्शनमारोवस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१

C. 5. 2652
B. 5. 72. 71
A. 5. 71. 79

63^{ad}. — ^a) B1. 2. 5 Ds. 4. 9 पुनः; D1 पुंसां; Cs पुमान् (as in text). K4 D (except Ds. 4. 7. 2. 10) Cs चेद्वि-
 द्यते B1. 2. 5 चोत्पद्यते; T1 G1. 5 M1. 2. 5 चोत्पत्स्यते.

63 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^b) D1. 2 अयुप; D7 ह्युप; T G प्रति- (G5 तं च) (for व्युप-). — Ds reads 63^{ad} after 62^{ab}.

64 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^a) K4 D1-4. 6. 9 शान्तिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्). — ^b) Ds. 4. 9 चित्तं; Cs नित्यं (as in text). — ^c) K4 Ds. 4. 9 लिप्स्य (for लिप्स).

65 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 65 (cf. v.l. 61). — ^a) Ds पौरुषो यो; D1 पौरुषं यो; Ca. d. s पौरुषेयो (as in text). G5 अपि (for हि). — ^b) D1. 2 दारणः; D10 दारुणः; T1. 2 (inf. lin.) G1 तापनः; G5 तापितः (for बाधनः). — G8 (hapl.) om. from 65^d up to शान्तिः in 68^d. — ^c) T1 G5 M2 निवृत्त्या; Cd. s निवृत्त्या (for निवृत्त्या). K4 B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 मरणे-
 नापि वा भवेत्.

66 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 Gs om. 66 (cf. v.l. 61, 65). — ^a) G4 मूलघातेन च पुनः. — ^c) D2 T2 फलान्निवृत्तिः; Ds फलनिवृत्तिः; M2 फलनिवृत्तिः; Ca. s as in text. T G1. 4. 5 M2 अर्थस्य; G2 अर्थोमः; Ms. 5 अर्थस्य (for इद्धा स्यात्). Ca. d cite इद्धा. — G2 (hapl.) om. from 66^d up to चेच्छामः in 68^b. — ^a) K4 B D1. 2. 7 Ca. d न; Dn Ds G4 तं (for तत्). K2 महत्; Ca. d भवेत् (as in text). Ds. 4. 9 न (D9 ना) नृशंसं ततो भवेत्. Cd cites नृशंसान्तरं.

67 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G2. 3 om. 67 (cf. v.l. 61, 65, 66). — ^a) B2 Ds. 4. 9 यत् (for या). — ^c) Ds. 4. 9 साक्षाद्यः; S (except Ms; G2. 3 om.) संशयः; Ca. d. s संशयात् (as in text). D2 समुच्छिद्यः;

Ds. 4. 7. 9 T1 G1. 5 Cs च्छेदो (for च्छेदाद्).

68 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 Gs om. 68 (cf. v.l. 61, 65). G2 om. up to चेच्छामः in 68^b (cf. v.l. 66). — ^a) D7. 10 अपि (for च). Ds. 4. 9 इह; Ca. d. s तत् (as in text). — ^b) K4 B2-4 Ds2 Ds. 7. 10 G5 इच्छाम (for मः).

69 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 69 (cf. v.l. 61). — ^b) B2. 4 कांक्षिणां. — ^c) D1 सान्त्वं; Ca. d. s सान्त्वे (as in text). K2 G4 प्रतिहतं; D1 प्रणिहिते; Cs प्रतिहते (as in text). K4 Ds. 4. 9 युद्धे; Cs युद्धं (as in text). — ^a) B Dn Ds Ds. 6 नापराक्रमः (B8 मं); Ca. s अपराक्रमं (as in text).

70 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 70 (cf. v.l. 61). — ^a) Dn1 Ds. 4. 7. 9. 10 वाते तु (for वातेन). Ca cites प्रतिघाते. — ^b) D2 दारुणः; Cs णं (as in text). K2 प्रतिपत्स्यते; D1 संप्रपत्स्यते; D2 प्रतिपद्यते; Cs यत्प्रवर्तते. G5 तदा युद्धं प्रवर्तते. — ^c) M (except M1) अपि (for इव). K2 D2 गोष्पादे; K4 B Dn Ds Ds-10 Ca. s संपाते; D1 गोपादे; T2 G2 विंद; G1 वाते; G3 वादे; G4 वाटे; G5 स्पाके; M1. 3. 4 खादे; Cd पादे (as in text).

71 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 71 (cf. v.l. 61). — ^a) D1 दैन्यप्रकाशनं; Ca. d लाङ्गूलचालनं (as in text). B (except B5) Dn2 Ds Ds-7 Gs Ca. n. s क्ष्वेडा; D4 लाः; D9 लः; Cd डः (as in text). G4 लाङ्गूलनक्ष्वेलनं च. — ^b) B2. 4 D1. 2 (before corr.). 10 Cn प्रतिवाचो; B2 D2 (after corr.). 5. 6 बाधो; Ds. 4. 9 वाचं; Ds Cs वीरो; Ca रोधः; Cd as in text. B1. 5 D9 निवर्तनं; Ca. d. s वि (as in text). S प्रति (G4 त्या) राव-
 निवर्तनैः. — ^c) S दंतदर्श (G5 दंश) नरावैश्च; Ca. d. s as in text.

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽसिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७

प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वाद्वक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्थान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरन्धान्कुरुसुञ्जयान् ।
पाण्डवान्धारतराष्ट्रान्श्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१
युधिष्ठिर उवाच ।
न समैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

72 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 72 (cf. v.l. 61). — ^a) D₁. 3. 4. 9 ततो; G₅ यत्र (for तत्र). — ^b) K₄ D₃. 4. 9 हत्वा (for जित्वा). — ^c) D₉ एतद् (for एवम्). T₂ G₂ एष (for एव). — ^d) K₂ S (except G₃ M₅) transp. विशेषो and न.

73 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 73 (cf. v.l. 61). — ^b) G₂ M₃. 4 दुर्बलेन बलीयसा; Ca. d. s as in text. — ^c) D₁ विरोधेषु; M₁. 2 विरोधस्य. Ca. d. s cite विरोधे. — ^d) D₂ Cn प्रणिपाते; Dn₁ T₁ G₁ पातः; Ca. d. s as in text. K₂ B₂ D₁. 3. 5-9 G₂. 3 इह; D₄ स; T₂ च; Ca. d. हि (as in text). T₂ G₂ दुर्बलः; Ca. d. s as in text.

74 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 74 (cf. v.l. 61). — ^a) K₂ अयः; D₁ अयः; T₁ G₁. 5 अपि (for the first च). — ^d) K₂ T₁ G₁ जनन्तरः (for जना).

75 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 75 (cf. v.l. 61). — ^a) K₄ B Dn Ds D₁. 2. 3 T₂ M₃. 4 च (for तु). — D₉ (hapl.) om. 75^a-76^a. — ^c) D₃. 4. 7. 9. 10 S (except M₅) वक्ष्यामि सांत्वं. — ^d) D₅ प्रहास्यते; D₇. 10 S च हास्यति.

76 K₁ missing up to प्राप्तकालमन (cf. v.l. 51). K₅ D₉ om. 76 (cf. v.l. 61, 75). — ^b) K₄ D₃. 4. 9 T₁ G₁. 5 अर्दिम (for अनन्तरम्). — ^c) D₁ G₄ कामात् (for धर्मात्).

77 K₅ om. 77 (cf. v.l. 61). — ^a) K₄ B Dn D₁. 4. 9 G₂. 4 [S]त्यर्थः; T₁ G₁. 5 M₃-5 [S]प्यर्थः (for ह्यर्थः). — ^b) G₃ M₅ किम् (for कम्). G₅ धृतराष्ट्रस्य माधव

(= 75^b). — ^c) D₈ उपास्यन्मष्टुम्; D₂ G₂ उपसंद्ष्टुम्; Ca as in text. Cd cites उपसंप्रश्नः. K₁. 2 इच्छामि (for अर्हामि). — ^d) G₄ मधुसूदन (for पुरुषो).

78 ^b) K₂ D₂ मतिः; D₃. 4. 9 अस्मि (for गति). — ^c) K₂. 5 Dn₁ Ds D₇. 9. 10 T₂ G₂. 5 M₅ तादृक् (for त्वादृक्). — ^d) D₉ पूर्वः; T₂ G₂. 3 M ^aनिश्चयकृत्. — After 78, T G ins. an addl. colophon (adhy. no.: T G₂. 3 72; G₁. 4 73; G₅ 71).

79 ^b) T₂ अधोक्षजः; G₂ स माधवः (for जना). — ^c) G₂ अपि (for एव). K₂ D₉ कार्यार्थः; K₄ कामार्थः; S शांत्यर्थः (G₃ M ^aर्थे). Ca. d. cite वां (as in text). — ^d) K₁. 5 B D₂-10 संसदि.

80 ^a) K₁ D₂ वै; B₂ Dn₂ च (for चेद्). — ^c) S च (for मे). K₄ B Dn₂ सुमहाराजन्; K₅ D₇ तु महद्राजन्; D₃. 4. 9 चरितं राजन्. — ^d) D₃. 4. 9 चिरं तत्; D₇ त्वस्ति; G₄ चित्ति (for चरितं). G₁. 5 M₁. 2 महत् (for महा).

81 ^a) T₂ G₂ सर्वाश्च; G₅ शासंतु (for सर्वां च). — After 81, S ins.:

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।

आवृणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L. 2) T₂ G₁. 2. 5 M₅ सकाशे (for स काले). T₂ G₂ पुनरुत्तमं (for पुरुषो).]

82 ^a) B₅ transp. मम and एतत्. T₁ G₁. 5 हितं (for मत्तं). D₃. 4. 9 न चैवैतन्मम मत्तं. — ^b) T₂ G₂ ब्रूयाः; Ca यायाः (as in text). — ^c) K₁ D₁ दुर्यो (for सुयो). K₁ D₈ तत्किम्; D₃. 4. 9 G₅ सूक्ष्मम्; Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्चर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येव तरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।

अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८
युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भारताञ्च समयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३

C. 5. 2674
B. 5. 72. 93
K. 5. 71. 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text). — After 83, T₁ G_{1.5} ins.:

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।

83 ^b) K_{2.4} B D (except D_{7.10}) T₂ G_{1.2} हुयों
(for सुयो^०). — ^c) K₂ D₇ मध्येवतरणं. — ^d) K_{2.5} D₅
रोचते (for 'चे').

84 ^a) K_{1.4.5} D_{2.5} D_{5.5.9} प्रीणये (for 'येद्'). T₁
G_{1.4.5} M राज्यं; T₂ G₂ राजन् (for द्रव्यं). — ^c) K₅
तव; D₉ न तु; G₂ न स (for न च). — ^d) K₂ B Dn D₅
D_{1-4.9} द्रोहेण; D_{7.10} द्रोहेन (for रोधेन).

85 K_{2.5} B (except B_{2.5}) D (except D_{5.1} D_{2.5})
T G M₁ श्रीभगवानुवाच (the S MSS. om. उवाच).
— ^b) D₅ D_{5-6.8.9} G₂ धृत^० (for धार्त^०). — ^d) K₂ D₅
D₅ T₁ G_{1.5} सर्वलोक.

86 = 5. 91. 21. — ^c) K₄ संमुखैः; B_{8.4} Dn D₁₀
संयुगे; D₅ D_{5.6.8} संमुखे (for प्रमुखे).

87 ^a) K₅ B_{1.3.5} S वा (for चेत्). K₅ एते; B₁ तु
(for ते). B₂ D₅ प्रवर्तते; B₄ Cn 'तेत' (for 'तेरन्').
— ^d) K₅ D₇ T₂ G₂ मनः (for मतिः).

88 ^{ab}) K₂ D₅ G₅ चापि (for जातु). K₂ B Dn D₅
D_{2.5.8} transp. तत्र and पार्थ. G₅ लोके (for तत्र). D₅
तेत्र (for पार्थ). — ^d) B₈ D_{1.3.8} G_{1.5} M वाप्य-
वाच्यतां; D₂ (before corr.) विवसाभ्यहं.

89 ^b) D_{5.4.9} कौरवं (for 'वान्'). — ^c) T₁ च; G₂
त्वा (for त्वा^०). — ^d) K₂ द्रष्टास्मि (corr. from 'सि'); S
(except G_{1.2} M₅) द्रक्ष्यामः. G_{1.5} मधुसूदन (for

पुनरा^०).

90 ^a) K₂ सर्वान्; K₅ राज्ञो (for गत्वा). — ^b) K₂
B (except B₂) D_{1-4.9} T₂ G₁ भरतान्; K₅ भगवान् (for
भारतान्). K₅ T₂ शमयः; B_{2.4} Dn₁ 'यन्'; G₅ 'वेत्.
— ^d) K₂ (by corr.) D₁ T₂ G_{1.2.4} M_{1.3.4} आस्यामः;
K_{4.5} B₂₋₄ Dn D₅ D_{5.6.8.10} T₁ G_{5.5} C₂ d स्याम (for
स्यामः). T₂ G_{2.8} सुसंगताः; G₁ सुचेतनाः.

91 ^a) T₂ अपि (for अस्मि) both times. — ^b) T₁
G₁ च मम (by transp.); G₅ च सदा. — ^c) T₁ G₁
सौहृदाक्षः; G₅ संहृष्टो नः; C₅ सौहृदेन (as in text). B
विशंक्यो; D₁ अविशंक्यो; D_{5.4} अविशंको; T G_{1.2} अति-
शंक्यो; G₅ अस्मि शंक्यो; G₄ अतिशाम्यो; G₅ अतिशक्तो (for
अविशङ्क्यो). — ^d) K₅ D_{5.4.9} भूतले; M₂ भूयसे
(for भूतये).

92 ^b) K₄ B Dn D₅ D_{2.5.8} वेत्थार्थान् (for 'र्थ').
B (except B₅) D₅ T_{1.2} (before corr.) G_{1.2.5} M (M₁
inf. lin. as in text) भाषितुं (for 'तम्'). D_{5.4.9} वेत्थ
कृष्ण सुभाषितं. — ^c) D₂ किञ्चित् (for कृष्ण).

93 ^a) K_{4.5} B (except B₂) D_{5.1} D_{1-6.8} T G_{1.2} M
(except M_{5.5}) Cn यद्यधर्मेण; D₅ यथा धर्मेण; Cnp as in
text. G₅ यद्यधः श्रेयसंयुक्तं. — ^d) D_{5.4.9} Cnp सत्वं
(for सान्त्वं). K₂ B₁₋₈ D_{2-4.7.9} G₅ इतरं (for इतरत्).

Colophon missing in K₅. — Sub-parvan: K_{1.2.3}
B Dn D₅ D_{1.2.5-8.10} T₁ G₁ M_{1.3-8} भगवद्गीता; K₅

C. 5. 2675
E. 5. 78. 1
K. 5. 72. 1

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्वैश्वं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैव कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५

भगवत्त्वस्थान (sic). — *Adhy. name*: M वासुदेव-
युधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): K₁ (marg. sec. m.) G₁ M_{1.4} 72; K₂ 65;
D₅ 71; D₆ 57; D₇ T G_{2.8} M_{2.8.5} 73; G_{1.4} 74.
— *S'loka no.*: K₂ 76; D_n 92.

71

 This adhy. is missing in K₂ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 K_{1.2} B_{2.4} D_n D_{2.7.10} G₁ श्रीभगवानुवाच; D_{1.8.4}
T G₂₋₅ M_{1.8-5} श्रीभगवान् (D_{2.4} om. श्री.); M₂ वासु-
देवः. — ^a) D₁ G₁ M_{1.2} यत् (for यः). D_{2.4.9} तेषां
भवत एव च.

2 ^a) K₂ D₅ धर्माश्रया; S (except T₂) धर्मे स्थिता.
— ^b) K_{2.4} B D_n D₅ D_{2.8.8.8} वैराश्रया; T₁ G_{1.4.5}
वैरे स्थिता; G_{2.8} M वैरान्विता.

3 ^a) K₄ D_{1.2} एतत्; B D_n G₄ M₂ एवं; D₅
D_{5-8.9} T₂ एव; G₂ तस्य (for तत्). G₅ एषितं; Ca. s
नैष्ठिकं (as in text). — After 3^{ab}, B_{2.4} D₅ D_{5.8}
repeat 1^{ab}. — ^c) D₇ M₂ प्राहुर (for आहुर). K₁ D₇
नाश्रमिणः; D_{2.4.9} चाश्रं; G₅ मनीषिणः (for आश्रं).
— ^d) K₄ B (except B₄) D (except D₅ D_{1.7.10}) T₂
न (for यद्). Some MSS. मैक्ष्यं.

4 ^a) K₅ D₇ कर्म (for धर्मः). K₅ D₇ G_{1.5} एतत्;
D₁ एव (for एष). — ^d) D_{n2} D_{2.4} प्रकाशते; D₂
प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते).

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।

कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६

न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।

बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७

यावच्च मार्दवेनैताव्राजन्नुपचरिष्यसि ।

तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८

नानुक्रोशान् कार्पण्यान् च धर्मार्थकारणात् ।

अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९

एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।

नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

5 ^a) K_{2.4} B D_n D₅ D_{1.8.8.8} T₂ परंतप; D₂
युधिष्ठिर (for अरिंदम).

6 K₂ (hapl.) om. 6; G₂ (hapl.) om. 6-8. — ^a)
K_{1.4} B_{2.5} D₅ (inf. lin. as in text). 4-8.8 Cd अभिगृद्धाः
(K₁ 'भ्रा:'); B₂ D_{1.7.9} G₂ अमि (B₂ G₂ 'ति) वृद्धाः; G_{1.5}
M₂ अतिगृद्धाः; G₄ 'कृद्धाः; Ca as in text. D_{2.4.9}
कृतोत्साहाः; Ca. s 'स्नेहा: (as in text). — ^b) T₁ G_{1.8.5}
M इहोषिताः; G₄ अरिंदम; Ca. d सहो (as in text).

7 G₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) B_{1.8} पर्यासः;
Ca. d. s पर्यायः (as in text). T₁ G_{2.4} M₁ तत्; G_{1.5} ते
(for यत्). B_{1.8} D₂₁ साम्यं; D_{2.4.9} साम; G₅ M₁
सम्यक् (for साम्यं). — ^c) K₅ D₂ G_{4.5} बलवन्तो; D_{n1}
D_{2.4.9} बलवन्तं; Cn as in text. D₂ G₅ अमि (for हि).

8 G₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₂ D₇ त्वं (for
च). K₁ B₂ D₇ एव; G₁ M एतान् (for एतान्).

9 K₁ D₁ om. (hapl.) 9. — ^b) K_{2.5} D_{7.10}
'काम्यया; S (except T₂) 'संश्रयात् (for 'कारणात्).

10 ^a) D₂ पाण्डवेय; D_{n10} कौरवास्तु; T G_{1.2.5} M₁
(inf. lin.) धार्तराष्ट्रो (T₂ G₂ 'ष्ट्रा); G₄ धृतराष्ट्रो (for
पाण्डवास्तु). — ^c) B₁ D₅ D_{5m} T₂ C₅ अनु (B₁ T₂
'न्व) तप्यन्ति; B₂ अन्वपश्यन्त; D_{2.8} G_{1.2} अनुतप्यं (G_{1.2}
'प्य) त. K_{2.5} D_{1.2.5m.7} G₅ कोपेन; K₄ B (except
B₁) D₅ T₂ कौतेय; T₁ G_{1.4} कोप्येन; G₂ कोप्यन्यः; G₃
M_{1.3-5} को ह्येन; M₂ कोप्येन; Ca. s कौपीनं (as in text).
— ^d) K₅ D_{2.4.9} सु; D₅ तु (for अपि). K₂ B₁ D₁
दुष्कृतं; C₅ दुष्करं (as in text). T₁ G₁ M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
 दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
 यत्त्वामुपधिना राजन्धूतेनावश्वयत्तदा ।
 न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
 वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
 एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
 न चैनमभ्यनन्दन्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स सभासदः ॥ १९
 कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
 महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २०

C. 5. 2698
B. 5. 73. 24
K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T₁ तत्कृत्वापि च दुष्करं.

11 After 11^{ab}, N (K₅ missing) T₂ ins.:

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K₂ D₇. 10 राष्ट्रस्य; D₅. 4. 9 राज्ञां च (for राज्ञश्च).]

— °) D₂ नरवीराणां; S (except T₂) कुरुवीराणां (for 'सुख्यानां').

12 °) K₂. 4 B Dn Ds D₁. 2. 5. 6. 8 T₂ 'शीलम्' (for 'कामम्'). B₅ ऋतुं; Ca. d. s अनुं (as in text). — °) K₁. 2 D₁. 2. 3 M₃-5 यस् (for यत्). K₂. 4 B Ds D₂-4. 7-9 T₂ G (except G₅) Ca उपाधिना; Cs as in text. K₁ D₇ T₁ G₁. 2. 5 राज्यं; K₅ सत्त्वं (for राजन्). — °) N (except K₁. 5 D₇. 10; K₅ missing) T₂ द्यूते वंचितवान् तदा (K₂ पुरा). — °) K₂ B D (except D₅. 4. 7. 9. 10) T₂ (before corr.) तेन (for पापो). — °) K₂. 4 B D (except D₅. 4. 7. 9. 10) T₂ स्तेन (for तेन).

13 °) B₄ D₅. 6. 8 G₅. 4 M (except M₂) समाचारो. — K₅ om. from 13^{ad} up to the end of this adhy. — °) K₄ D₅. 4. 9 वध्यस्तु (for वध्यास्ते).

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) B₅ T₁ G₁. 5 om. तु. D₇ त्वां; G₂ तत् (for तु). K₂ D₇ प्रतिकूलाभिः; D₁ अप्रतिकूला; G₂ प्रतिरूपा (for अप्रतिरूपा). — °) Dn₁ D₅ अनुदत्; D₅ m अनुदन्; Cn as in text. K₄ B Dn Ds D₅. 6. 8. 10 T₂ त्वां (D₅ त्वा) सहायुजं; T₁ स च नीचकः; G₁-2. 5 M सकनीयकः (G₁. 3. 5 M₁ 'सः'); G₄ स चारिदमः; Ca. d as in text. — °) K₁ Dn₁ Ds D₅. 9 श्लाघ्यमानः; G₄ सांत्वमानः; Ca. d as in text. D₅ प्रकृष्टः स; D₅ स प्रकृष्टः; S (except T₂) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टः सन्). D₁. 5-7 स; D₅. 4. 9 असौ (for सन्). — °) D₇ सर्वैस्तैः; T₁ बाधते (for भाषते). K₂. 4 B Dn Ds D₁. 2. 5. 6. 8 T₂ भ्रातृभिः सह भाषते (B₂ रत).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 13). — °) D₅. 4. 9 सिष्यति; Ca शिष्यते (as in text).

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 13). — °) K₄ D₅. 4. 9 'जयः' (for 'भवः'). — °) K₂ विकृति; Ca. d. s as in text. D₁ गमिष्यति; D₅ भवि; Cs भजि (as in text). K₄ S (except T₂) प्रकृतिस्था भवि (G₄ 'जि')ष्यति; D₅. 4. 9 भजेयुरन्यां प्रकृति. — °) B Dn₂ Ds D₅. 6. 8. 10 T₂ Cn मयि (for जनाः). — After 16, N (K₅ missing; K₅ om.; B₅ om. lines 4-6; D₂ marg. sec. m.; D₁₀ marg.) T₂ ins.:

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।

अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।

आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।

भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।

भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः । [5]

धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्प्रतिपेदिरे ।

[(L. 2) B₁. 8 आनीता तु (for अनाथवत्). D₅. 4. 9 च (for सु).]

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 13). — °) D₂ च; D₅. 4. 9 ताः (for स). — °) A few MSS. श्लाघ्यते. B₅ ज्ञाति-मध्येषु; S (except T₂) मध्यस्थाः. B₅ D₁ स (for स्म). — °) K₁ D₁. 7 T₁ G₁. 5 प्रव्रजिते.

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 13). — °) S (except T₂) 'पूर्णा' (for 'कण्ठा'). G₂. 5 रुदन्ति. K₁ D₇. 10 S (except T₂) स्म (for च). — °) K₄ Dn D₁. 5. 6. 8 T₂ G₄ सदा (for तदा).

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 13). — °) D₂ G₂ एवम् (for एनम्). D₅. 4. 9 नन्दन्त (for नन्दन्ते).

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 13). — °) K₁ D₇. 10 निन्दा च; D₅. 4. 9 निन्दा या (by transp.). — °) T₂ स

C. 5. 2699
B. 5. 73. 25
K. 5. 72. 25

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्नेन त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरे ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६

वधो (for वधश्च). K4 B Dn Ds Ds. 6.8 वा (for च).
G5 'घातिनः; some MSS. 'कर्षण. — °) Ds. 6.8 Gs
महागुणवधो. — °) D1.2 च (for तु). K1.2 D1.2.10
M1.2 कुजीवितं (D1.10 'ता); Ds. 4.9 जुगुप्सिता; T1 G
Ms-5 कुजीवनं.

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 13). — °) K1 हि; K2 स
(for नि). — °) D7 तु; S (except T2 G4) स (for च).
— °) K4 B D (except D1.2.7) T2 सर्वराजभिः.

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 13). — °) T1 G (except
Gs) ईषत्कारः; Ca. s as in text. D1.3.4.9 तत्र; D2 त्वस्य
(for तस्य). — °) D1.3.4.9 यत्र (for यस्य). — °) K2
प्रस्कंदितप्रतिस्तम्भः; K4 Ds. 6.8 प्रस्कं (K4 'रुक्') देन प्रति-
ध्वस्तः; B1 Dn Ds Ds. 4.7.9.10 T2 Gs प्रस्कंदेन प्रतिस्त (Ds1
D7 Gs 'ष्ट') षधः; B2-5 प्रस्कंदेन प्रति; D1.2 Gs.5 Ca. d
प्रस्कंदनप्रतिस्त (D2 'ष्ट') षधः; M (except M2) प्रस्तम्भप्रति.

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 13). — °) K2 सर्वो वध्य
इवानर्यः. — °) D2 सर्वलोकेषु. Gs दुष्कृतिः. — °) K4
Ds2 S (except T2 G1.2.4) Ca. d 'चिकित्सिथाः.

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 13). — °) K2 T2 त्वक्षमं;
D1.2 त्वन्मतं; Ds. 4.9 त्वरुक्ते; T1 G1.3.4 M तु मतं; G2.5
अनुमतं (for त्वरक्षमं). — °) Ds. 4.9 transp. च and
मम. T1 G1.4.5 तु; Gs न (for च). T2 रोचते मम
मानद. — °) Ds. 4.9 T1 G (except G4) स (for यत्).
— °) Ds. 4.9.10 Gs समाचर.

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 13). — °) B2 G5 प्रति-
पौरुषि (Gs 'ष') कान्; D2 G1 प्रातिपौरुषिकान्; Ds. 4.8 प्रातः
पौरुष (Ds 'षि') कान्; Ca. d. s as in text.

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिन्वाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरुन्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 13). — °) Ds. 4.9
ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र). D1.7 S (except T2) तस्य
(for तत्र). — °) K1 D7 विभो (for हितम्). T1 G1.5
धर्मकामार्थसहितं. — °) D1.2 श्रुत्वा तु (D2 च); Ds
विश्वस्य (for निशम्य).

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 13). — °) Gs. 4 M
संप्रतिपत्स्यन्ति. Ca. d cite संप्रत्स्यन्ते. — °) T1 सत्यवानिति.
— °) K4 Ds. 6.8 अस्मिन् (for तस्मिन्).

29 Ks om. 29 (cf. v.l. 13). — °) K1.2 D1-4.
7.9.10 T2 गर्हयिष्यन्ति. K1 ते चैनं; K2 ते नूनं; Ds. 4 Gs. 4
चैवैतान्; T1 G1.2.5 M1.2 'नान् (for 'नं'). — °) K4
B1.2.5 D (except D7) T2 चातुर्वर्ण्ये (Ds 'र्ण्य-') समागते
(Ds 'मे).

30 Ks om. 30 (cf. v.l. 13). — °) S (except T2)
धर्मं (for शमं). K4 B D (except Ds-8.10) वै (for
चेद्). D2 सन् (for त्वं). — °) B1.2.4.5 Dn Ds
D1.3-9 नाधर्मं; D2 स धर्मसु; D10 T2 न शमं (for न धर्मं).
Bs नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे; T1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे. — °)
K4 Ds. 6.8 T2 पार्थिवं.

31 Ks om. 31 (cf. v.l. 13). — °) D1.2 तत्र
दुर्योधनो राजा (D2 राजन्). Ca. d. s cite हते (as in text).
— °) D2 किम् (for यद्).

32 Ks om. 32 (cf. v.l. 13). — °) K2 D10 गत्वा;
Bs यद्वा; Ds योद्वा; Ds. 4.9 T2 तथा; Ca. d यात्वा (as in
text). — °) Ds. 4.9.10 वि- (for च).

33 Ks om. 33 (cf. v.l. 13). — °) K1 यु (m
बु) ध्वा च कारिकां; K2 M2 युद्धाभिकारिकां (M2 'तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
 निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
 निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
 मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
 हस्त्यश्चमुख्येषु निशामुखेषु ।
 घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
 वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
 मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
 नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५

शस्त्राणि पत्रं कवचात्रथांश्च
 नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
 योधाश्च सर्वे कृतनिश्चिन्मास्ते
 भवन्तु हस्त्यश्चरथेषु यत्ताः ।
 सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
 सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
 दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
 जीवंस्तवैतच्छृपते कथंचित् ।
 यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
 द्यूते हतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७

G. 5. 2716
 B. 5. 73. 42
 K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1. 8. 5 D1. 7 T G1. 2. 4. 5 M1 युद्धाधिकारिणां (B8 G4 °णीं;
 D1. 7 M1 °तां); D2 बुद्धा विकारिणां; D8-6. 9 युद्धाधिकार-
 (D8. 6 °रि)णं; Cd युद्धाधिकारिकां; G8 as in text. — °) K4 B D (except D1) T2 G8 निश(D2 °य)म्य. — °) G8 भरतर्षभ (for तव भा°).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 13). — °) K1 D8 D1 च;
 K2 D8 G1-8. 5 इह (for हि). Dn1 D8. 4. 9 पश्यामि; D7
 रूपाणि (for सर्वाणि). G4 निमित्तानि सहस्राणि. — °) D8 दृष्ट्वा; D7 यथा (for तथा).

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 13). — °) D8 निशामुखे
 च; D8 तथा रथेषु; G8. 4 M निशामये च. — °) K2 D2 च;
 T1 G1 अति- (for अथ). K4 B Dn D8 D8-10 T2
 मनुष्यलोक(D8 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 °त्सुघोरात्; D8 °त्स
 सद्यो); D1 मनुष्यलोकः कृपणश्च घोरो. — °) K1. 4 D8-5. 7-9
 T2 Cd. 8 न (for नो). K2. 4 S (except T2 G4) इह
 (for अनु-). Dn1 D8 D8. 10 S (except T2) इवार्तकः;
 Cn. 8 as in text. D1 इहानु कस्मात्.

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 13). — °) D8. 4. 9 T2
 अस्त्राणि. K4 B (except B8) D (except D8 D1. 7. 10)
 T2 यंत्रं; Ca. d पत्रं (as in text). Cn कवचा; Cnp
 कवचान् (as in text). K1 कवचायुधानि; B कवचा
 रथांश्च; D2 G8 M कवचं रथांश्च; G4 पवनात्रथांश्च. ☞ Cn:
 कवचा कवचानि वर्माणि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । नान्त-
 पाठे पुंस्त्वमार्थः । ☞ — °) K4 B Dn D8 D8. 6. 8 T2

हयान्; G4 ग्रहान् (for ध्वजान्). K1 S (except T2)
 °पादयस्व; K2 °पादयामि; D7. 10 °पादयध्वं; G8 as in
 text. — °) G8 M8-5 योधाः. K4 B Dn D8 D2. 5-8. 10
 T2 G2 M2. 5 °निश्चिन्मास्ते (B8 G2 °श्च); D8. 4. 9 °युद्धनिष्ठाः;
 T1 G8. 4 °विश्र(G8 °विक्र)माश्च. — °) K1 D1. 2 G1. 3. 5
 M1 भवन्ति. S (except T2 G1. 4) युक्ताः (for यत्ताः).
 D8. 4. 9 हस्त्यश्चमुख्याश्च रथेन युक्ताः. — °) K2 सजं (for
 सर्वं). K2 वै; D1 M4 ते; D8 तं (for तन्).

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 13). — °) K2. 4 D1. 8 G8
 तथा (for तव). — °) D7 G8 M2. 4 यस्; G8 तत् (for
 यत्). — °) K1 D10 जितं (for हतं).

Colophon missing in K8; K5 D8. 6. 8 T2 om. it.
 — Sub-parvan: K1. 2 B Dn D8 D1. 2. 7. 10 T1 G1 M
 भगवद्गीता. — Adhy. name: M वासुदेववाक्यं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): D7 T1 G2. 8 M2. 8. 5
 74; G1. 4 75; G8 M1. 4 73. — S'loka no.: Dn 42;
 D8 43.

72

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 K2. 4. 5 Dn D8 D8. 7. 8. 10 T2 भीम उवाच; G M
 भीमः. — °) K5 Dn1 भीषये; S (except G4) भीषय.

C. 5. 2717
B. 5. 74. 1
K. 5. 78. 1

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरुणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोऽग्रं दुर्योधनो वाच्यः साधैर्वैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
प्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५

सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

D. 4. 9 मा स युद्धेर्भीषयेः.

2 ^a) Dn. 2 S (except T. 2 G. 2; M. 1 *inf. lin.* as in text) अमर्षात्; D. 4. 9 स मुखौ (for अमर्षी). K. 1 (m as in text) D. 10 T. 1 G. 4. 5 M. 1 (*inf. lin.*) नित्यसंरब्धः; K. 4 B Dn Ds D. 3-9 T. 2 जातसंरब्धः. — ^b) D. 7. 10 अमर्षद्वेषी; G. 1. 3-5 M श्रेयो द्वेष्टि (M. 1 *inf. lin.* श्रियो द्वेष्टि; M. 5 श्रेयो द्वेष्टि). K. 1. 5 D. 7. 10 दुरात्मवान्; G. 2 महात्मनां (for महामनाः). — ^c) K. 5 G. 2. 4 साध्ना चैनं (G. 2 'वं'); D. 2 सांत्वे नैव; D. 4. 9 सांत्वोपेतं. K. 2 समाचरे; Ca. s as in text.

3 ^a) K. 1. 2 D. 1. 2 'शीलः; D. 7 M. 1 'चेताः; T. 1 G. 1. 4 'संधिः; G. 2. 3. 5 M (M. 1 *inf. lin.*) 'संधः (for 'सत्त्वः). — ^b) K. 5 B (except B. 5) Dn Ds D. 5. 6. 10 T. 2 G. 3 तु; G. 2 स (for च).

4 ^a) K. 2. 5 निष्ठूरः; D. 4. 5 m. 9 पापात्मा; D. 7 दुष्टात्मा; Cs as in text. — ^b) D. 4. 9 क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी. — ^c) K. 2. 4 D. 1. 2 (m as in text) अनेयः; D. 4. 9 अनेजाः; G. 4 अनीक्षाः; Ca. d as in text. — ^d) D. 4. 9 दुरात्मा (for पापा').

5 ^a) G. 2. 5 M प्रियेद् (for प्रियेत). — ^b) Ds न वै (for नैव). K. 2 स्वकं प्रियं; Dn. 2 (*sup. lin.*) स्वभावकं; S (except T. 2) स्वकर्म त (T. 1 'कृ')त् (for स्वकं मतम्). — ^c) K. 5 D. 10 (*sup. lin.* as in text) तादृशे तु. K. 1. 5 B. 3-5 D (except D. 1. 2. 3) शमः. — ^d) K. 1. 5 B. 3-5 D (except D. 1) 'दुष्करः; G. 5 'दुस्सहं.

6 ^a) K. 2 अनाधीनः; K. 4 D. 7 नाधीनः; Ca. d. s as in text. — ^b) K. 2. 4 B (except B. 2) Dn T. 1 G. 1. 3. 5 M. 1

त्यक्तधर्मा. B. 8 T. 1 G. 1. 5 अनृतप्रियः (for प्रियानृतः). K. 5 त्यक्तधर्मपरानतः (sic). — ^c) K. 1. 2. 5 D. 7. 10 निहंति च (for प्रतिहन्ति). — ^d) G. 2-5 M वचांसि च (for वाचश्चैव). T. 1 G. 1 मनांसि च वचांसि च.

7 ^b) B (except B. 4) Dn. 2 Ds D. 3-5. 9 T. 2 G. 5 स्वभावात् (for 'वं). B. 1-3 तुष्टिः; B. 5 Ds दुष्टिः; Ca. दुष्टं (as in text). K. 2 D. 2-4. 9 आश्रितः (for आस्थितः). N (except K. 2 D. 1. 7; K. 3 missing) T. 2 अभ्येति (for अन्वेति). — ^c) B. 8 तृणात् (for तृणैः). K. 2 D. 10 तुन्नः; K. 4. 5 B Dn Ds D. 1-3. 8. 9 T. 2 G. 3 छन्नः; G. 2 स्विन्नः; Ca. स्विन्नः; Cd तुन्नः (as in text).

8 ^a) K. 1. 2. 5 D. 7 जयत्सेनः; B. 8 हि दुष्टेष्टः; Ds D. 4. 9 तु यच्छीलः; D. 1. 2 यथा कृष्णः; S हृषीकेश (for हि यत्सेनः). — ^c) D. 1 'प्रभाव' (for 'स्वभाव'). — ^d) K. 4 D. 5. 6. 8 यद्धनो (for यद्बलो).

9 ^b) M सहमित्रास् (M. 5 सुहृन्मित्रास्). G. 2 प्रसुप्तास्ते तदा वयं.

10 ^a) S (except T. 2) क्रोधस्तु (for क्रोधेन). — ^b) K. 4 B (except B. 3) D. 10 भरताः; Ds भविता (sic); D. 1-4. 9 S (except T. 2) भारतान्. — K. 5 (hapl.) om. 10^a-11^b. — ^c) K. 2 धक्ष्यन्ति; D. 1. 2. 4. 9 T. 1 G. 2 धक्ष्यते; M. 2 धक्ष्येद्धि. — ^d) D. 1. 2 तृणानि (for वनानि). D. 1 एव (for इव). K. 1 हुताशिनाः; K. 2 D. 1-4. 7-9 S हुताशनः.

11 K. 2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^b) D. 4. 9 पुरुषोत्तम (for मधु'). — ^c) D. 4. 9 वै संचिच्छिदुर (for समुच्चि'). — ^d) D. 4. 9 एव (for स).

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सवान्धवान् ॥ ११
 असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
 पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
 हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
 बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
 अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
 हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षणां पुरुरवाः ॥ १५

सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
 धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
 शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
 तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
 कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
 अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

C. 5. 2736
 B. 5. 74. 20
 K. 5. 73. 20

12 ^a) Ds. 4. 9 S (except T₂) प्रवृद्धानां (for समृ°).
 — ^a) K₅ B D (except D₁. 5. 9) T₂ (*inf. lin.* as in
 text) कलिर (for बलिर).

13 ^a) D₁ S (except T₂ G₄) हैहयानां. K₅ B Dn₁
 D₂. 7. 10 G₁. 2 उदावर्तो (G₁. 2 °तिः); D₁. 2. 4 G₄ उपावर्तो
 (G₄ °र्ति); T₁ G₃. 5 M₁. 2 उदावर्ती. — ^b) K₅ मायानां;
 Ms-5 नीचा° (for नीपा°). — ^c) K₅ तु जलघ्नानां; D₇
 तारजंघानां. — ^d) D₄ कृषीणाम्; D₉ वृषीणाम्; a few
 MSS. किमीणाम्. K₁ कृषीणां मुद्रलो; K₂ हृषीणां मुद्रलो;
 K₅ ऋषीणां मुजलो; D₁ किमीनां सुहृतो; D₇ कृमीणां युगलो;
 T₁ G कृमीणां (G₃ ऋषीणां) मुद्रलो. D₂ T₂ M उद्धतो;
 D₉ उद्धवो (for उद्धतो).

14 ^b) K₅ M₄. 5 सु (M₄ सौ) वीराणां; M₁ (*sup. lin.*). 2
 कुणिकानां (for सुराष्ट्राणां). K₁. 2. 5 Ds. 10 कुशर्द्धिपः; K₄
 रथार्द्धिकः; B Dn₂ Ds D₁. 2. 5. 6 T₂ रथर्द्धिकः (B₃ स्वप-
 र्द्धिकः); Dn₁ Ds. 4. 9 अथार्द्धिकः. — ^c) D₅ D₇ अलर्क°; S
 अजक° (for अर्कज°). K₁. 2 D₇. 9 बलाहा (D₇ °का)नां; K₅
 बलानां च; G₂. 5 कलिंगानां. — M₂ om. 14^d-16°. — ^d)
 Ds Ds. 4. 9 नीचानां; T₁ G₂-4 चैनानां; T₂ वीराणां. K₁
 दौतमूलकः; K₂ दूत°; K₅ दौनु°; Dn₁ Ds. 4. 9 चौर°; D₅
 धौतमौलिकः; D₈ धौति°; T₁ G₃. 4 M₁ धौ (G₄ द्वै) तमोहकः;
 G₁. 2. 5 °मोहनः; Ms-5 °माहुकः.

15 M₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) B Dn₁
 D₂-4. 9. 10 T₂ वरयु°; Dn₂ D₉ वरसु°; Ds D₁₀ (*sup. lin.*)
 वनेयु°; D₅. 3 वरज°; G₄ परभू° (for वरप्र°). K₁ G₃. 4
 Ms. 4 मनौजसां. T₁ G₃. 5 व (T₁ प) रश्च प्रमनौकसां; G₁
 परविस्त्रो वनौकसां; G₂ वरग्रीहो वनौकसां. — ^c) K₁ वहः;
 K₂. 5 D₁. 7 वाहः; Dn₁ D₄. 5 बहुः (for बाहुः). K₄ Dn
 Ds D₂. 6. 8. 9 T₂ वेषाणां (or °वेशानां); D₇ °वंशानां.

16 M₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) K₁. 2. 5 D₇
 समाजः (for सहजः). K₁. 5 D₇ चेदि (K₅ चैव) मुख्यानां;

D₁ चेदिवत्सानां. G₅ सजयश्चेतिखनतां. — ^b) K₄ B D
 T₂ प्रवीराणां; T₂ वृकाणां च; G₁ वृखादानां; G₂-4 Ms-5
 प्रखा (G₃ °ख्या; G₄ °घा) ता°; G₅ मतस्या°; M₁ प्रवादा°
 (for प्रचेता°). K₄ हृषोद्बहः; B Dn Ds D₁. 5. 6. 8. 10
 वृषध्वजः; D₂ नृपध्वजः; Ds. 4. 9 नृपोद्बहः; T₁ G₅ वृषोत्सवः;
 G₁. 2 M (M₂ om.) वृषोद्बहः; G₃ मनोद्बहः; G₄ वृषोध्वगाः
 (for बृहद्बलः). — ^c) K₁. 2. 5 Bs D₁. 5. 8 वारणश्च. K₂
 चंद्रवत्सानां; K₄ B₂. 4 Dn Ds D₅-7. 10 चंद्रवत्सानां; B₁. 3. 5.
 Ds. 4. 9 T₂ चंद्रवंशानां; Ds G₄ चेदि°. — ^d) K₁ सुदुग्धानां;
 K₂ B₂ सकुहा°; K₅ सुधन्वा°; B₃ स्वकुंभा°; D₅ मुकुंदा°;
 D₅. 8 उत्कटा°; D₇ सुकुद्धा°; D₁₀ मुकुटी°; T₁ G₁. 5 करंघ्राणां;
 G₂ आंघ्राणां च; G₃. 4 M₁. 3 करंघानां; M₂. 4 (*inf. lin.*)
 कर्बंघानां. K₅ विहायनः; D₇ विमोह°; G₂ विराह°; G₄
 विशोभ°; G₅ वशो हि नः; M₃. 4 (*inf. lin.* as in text)
 विशाहनः.

17 G₃ om. 17. — ^a) K₂. 5 B₃ Dn₁ Ds. 4. 9 समश्च;
 G₅ दमश्च. D₁ गमश्चंदनवेगानां. — ^b) A few MSS.
 °पांसनाः. — ^c) K₅ Bs. 4 Dn₂ Ds D₆. 7. 10 (*sup. lin.*)
 T₂ कुले कु (K₅ च) पुरुषाधमाः.

18 ^a) Ds. 4. 9 अयं च (for अप्ययं). — Ds (hapl.)
 om. 18^b-21^b. — ^b) K₁. 2 युगांतः. K₄ कालसंमतः.

19 Ds om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) Ds. 4. 9 मृदुः;
 T₂ (by corr.) मृत्युः (for मृदु). K₅ दुःशासनैर् (for
 मृदु शनैर्). K₁. 2 m Ds. 4. 9 एवं; K₄ B Dn Ds D₅-7 T₂
 ब्रूयाः (for एनं). — ^b) K₂ त्वं ब्रूया धर्मसंहितं; K₄ B
 Dn Ds D₅-7 T₂ धर्मार्थसंहितं हितं (Dn₁ वचः). — ^c)
 K₄ B (except B₄) Dn₂ Ds. 10 G₃ M कामानुबंधं बहुलं;
 G₄ कामानुबंधमधुरं; Cn as in text. — ^d) G₄ क्रूरं न
 (for नोग्रम्). K₄. 5 B D (except Ds. 4. 9. 10; Ds om.)
 T₂ उग्रपराक्रम (Ds₂ D₂ T₂ °मः).

20 Ds om. 20 (cf. v.l. 18). — ^b) K₅ T₁ G₄

C. 5. 2786
B. 5. 74. 20
K. 5. 73. 21

नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स नो भरता नश्न ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।

आवृणामस्तु सौमित्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्वीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरिरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २

संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिक्षेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिपुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युजः शेषे परंतप ।

अधी (G₄ 'नो')श्वराः (for अधश्वराः). — K₅ om. 20^a-22^d.
— *) T₁ G_{1.5} M स्थित्वा; G₂ भूयो (for भूत्वा). M₂₋₅
अनुपास्यामो. — ^a) = 5. 74. 18^d. D_{2.4.9} T₂ न; Ca. d
मा (as in text). K₄ [अ]स्मान्नो; D_{2-7.9} T₂ [अ]स्तो
(for स नो). T₁ G (except G₂) M₁ (inf. lin.). 8.4 ते
(for नो). K_{1.2} T₁ G₄ भारता. D_{2.4.9} S ननु;;
Ca. d as in text.

21 D₈ om. 21^a (cf. v.l. 18); K₅ om. 21 (cf. v.l.
20). — ^a) G₅ कुरुंश्च (for कुरुन्). G₂ M₁ अयशः
(for अनयः).

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 20); K₄ om. 22^b-23^c.
— ^b) D_{1.2} तस्य; D_{2.4.9} S (except T₂ G₂) तत्र (for
कृष्ण). — ^c) G_{1.5} सौहार्दः; Ca सौमित्रं (as in text).

23 K₄ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) M_{1.2} एवं;
Ca एतत् (as in text). K_{2.5} D₇ एनं; M_{1.2} एतत् (for
एवं). — ^b) D₂ D_{5-7.10} M₁ एवं (for एव). K₅ B₅
S (except M_{1.2}) प्रशाम्यति (for प्रशंस^c). — ^c) K₅
भुयिष्ठा हि; G₂ ह्युदासीनो; Ca as in text. T₁ G_{1.5.4} M
नो; G₂ मे (for हि).

Colophon missing in K₅; D_{2.6.8} T₂ om. it.
— Sub-parvan: K_{1.2.5} B Dn D₅ D_{1.2.7.10} T₁ G₁
M भगवद्गीता. — Adhy. name: D₂ भीमसेनवाक्यं; M₁
भीमवाक्यं; M₂₋₅ भीमसेनवचनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₁ (marg. sec. m.) D₇ T₁ G_{2.8}

M_{2.8.5} 75; G_{1.4} 76; G₅ M_{1.4} 74. — *S'loka no.*
Dn₁ 23; D₈ 66.

73

This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 ^a) K₂ D_{1.2} G_{1.3-5} M स तत् (for एतत्). G₂
तच्छ्रुत्वा तु महर्. — ^a) K₄ B Dn₂ D₅ D_{2.6.8.10}
(sup. lin.) मार्दवोपहितं.

2 ^a) T₁ G_{1.5} तु; G₂ च (for तत्). — ^b) T₁ G_{1.5}
धर्मदीधिते; T₂ (inf. lin.) G₂₋₄ M इव तेजसः (for इव
पावके). — K₅ (hapl.) om. 2^a-3^b. — ^c) D₂ M
राजानुजं; Ca as in text.

3 K₅ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^a) D_{7.10} भीमसेनं
सः (for भीममासीनं). — ^a) G_{4.5} हि (for अभि).

4 Before 4, K_{1.4} B_{2.5} D₅ D_{2.5.8} ins. भगवानुवाच;
K_{2.5} B_{1.3.4} Dn D_{2.4.6.7.8.10} T₂ श्रीभगवानुवाच (D_{2.4}
om. ३^c); G₅ श्रीकृष्णः. — ^a) T₂ (by corr.) G₂₋₅ M_{1.2}
स (M_{1.2} यस्य त्वं सदा; M₂₋₅ न त्वं यदा (for त्वमन्यदा).
T₁ G₁ ननु स त्वं सदा भीम; G₂ ननु त्वं सर्वथा भीम.
— ^c) G_{2.8.5} युद्धाभिनन्दिनः. K₁ क्रोधात्; D₁ S (except
T₂) पापान् (for क्रूरान्). — ^d) K₁ प्रमर्दिषुः; K₄ D_{2-4.9}
S (except T₁ G_{1.2}) विमर्दिषुः (D₂ तु); Ca. d as in text.

5 ^b) S (except T₂) क्रुद्धः; Ca न्युजः (as in text).
K₅ निशि न्युजः; D_{2.4.9} शुष्यसे च (for न्युजः शेषे).

धोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
 निःश्वसन्नप्रिवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
 अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
 एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारते इव दुर्बलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
 आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
 निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
 नासिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
 नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९

अकसात्सयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
 जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
 भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
 अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
 यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुचरन् ।
 यथा च पश्चान्निर्गुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
 तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
 इति स मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ।

C. 5. 2753
B. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

— °) Ds. 4 अशतीं (for अशान्तां). K1 B1. 4. 5 Dn D1. 2. 6. 7 Ca. d. s रुशतीं; B2. 8 Ca. p उशतीं; Ds. 4. 9 उशतीं; G2. 8 रुदतीं.

6 °) K4 B Dn Ds. 6. 8. 9 T2 (before corr.) अश्वित्तेन; Ca. d. s अश्विवर्णेन (as in text). S (T2 by corr.) विनिश्चसन्नप्रिवर्णः. — °) T1 G1. 5 संक्रुद्धः स्वे (T1 ते) न तेजसा. — °) T1 G4. 5 विधूमः; Gs निर्धूतः; M निर्धूम (for सधूम).

7 °) K (Ks missing) B4 D1-8 T2 Ca. d निःश्वसन् (for निष्टनन्). — °) K1 D2. 5-7 T1 G1. 5 Ms-8 त्वा (for त्वां).

8 °) K4 D1 Cd आभुज्य; K5 B1. 2. 5 Dn1 Ds-9 G1 Ca आरुह्य; Cn. 8 आरुज्य (as in text). K5 निखिलान्; D1 उन्मूल्य; S (except T2 Gs. 4) उन्मूलान्; Ca निर्मूलान् (as in text). — °) Dn1 मत्तः; Ds. 4. 9 गजान्; S (except T2) भंजेः (for गजः). K1. 4. 5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca. d. s परिरुजन्; K2 प्रविरुजन्; T1 G M परिभवन् (for 'भुजन्). — K5 (hapl.) om. 8°-11°. — °) S (except T2 M2) पद्भ्यां (for पद्भिः). Ds. 4. 9 चापि (for भीम). — °) K1 निधुनन्; K4 D1. 8-6. 8. 9 T2 निष्टुरं; D7 निःश्वसन्; G2 निनदन्; Ca निष्टनन् (as in text). K2 तिष्ठन्निपरिधावसि.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 8). — °) B4 Dn1 Ds. 6. 8 T2 Ca जने न; Gs जने हि (for जनेऽभि). — K4 om. 9°-10°. — °) K1. 2 D1 T2 G2-4 M क्षीयसि; B Dn Ds D2-10 T1 G1. 5 क्षिपसि (N. B. In D MSS. प and य are almost indistinguishable); Cd क्षीयसे; Ca. s क्षियसि (as in text). — °) K1. 2 त्वं; Ds2 अन्यत्; D1. 10 अन्नं; S (except T2 Gs) अन्नन् (for अन्यं). G2 अपि (for निशि). B D (except D1) T2 Gs. 4 Ms च (for वा). — °) Ds D7 m T1 G1. 5 अपि (for अभि).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 8); K4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) D2 अकामः सय°; S (except T2) अस्वस्थो- (T1 G2 'स्थः) सय°; Ca. d as in text. — °) K1 Ds अभिः; K2 D1 G4. 5 आसे; D2. 7 आस्ते; Ca. d आस्ते (as in text). D2. 9 रुद°; Ds. 4 रुद° (for रुद°). — After 10^{ab}, Ds reads 11°-13°. — °) T1 G1. 2. 5 अंसे; Gs. 4 M अंघ्रौ (for जान्वोर्). K1. 2 Ds. 4. 9 आस्थाय; T1 G2 Ms. 4 (inf. lin. as in text) आदाय (for आधाय). — °) K1. 2 Ds2 T1 आसे; D1 आसेः (for आस्ते). Dn1 Ds. 4. 9 प्रपीडितः; D7 m. 10 निमीलितः; Ca. d प्रमीलितः (as in text).

11 K5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — °) Some MSS. भ्रुकुटीं. D7. 10 वै (for च). Ds. 4. 9 ततः (for पुनः). — °) K4 B Dn Ds D2. 5-8. 10 T2 विद्वान्; Ds. 4. 9 एव लिहन् (for विलिहन्). G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव. — For sequence of Ds cf. v.l. 10. — °) D1. 2 वीर (for भीम).

12 For sequence of Ds cf. v.l. 10. Ds (hapl.) om. 12^{ab}. — °) T1 G1. 8. 4 M4 (inf. lin.) सवितुर् (for सविता). — °) T1 Gs. 4 Cd शुक्रः; Ca शुक्रः; Cs शुक्रं (as in text). — K5 (hapl.) om. 12^{cd}. — °) K2 Gs M2 तथा (for यथा). — °) B2. 8 Ds1 T1 Gs M4. 8 रश्मिवान्. — After 12, Gs reads 15^{cd}.

13 For sequence of Ds cf. v.l. 10. — °) Ds Gs यथा; Cs तथा (as in text). K5 D1 सर्वं; Cs सत्यं (as in text). D1 ब्रवीमः; Cs ब्रवीमि (as in text). K2 एषः; K4 Bs Ds. 4. 9 एव; Cs एतत् (as in text). — °) G2 M4 (inf. lin.) सत्य (for तस्य).

14 °) Gs. 8 M1. 8 आलंभ (Ms 'भ) से; Ca. d आलभसे (as in text). — °) K4 B Dn1 Ds D1. 5. 6. 8. 10 Gs ध्रियते (Bs हीयते); Ds. 4. 9 यतते; D7 हीनेव; Ca. d

C. 5. 2753
B. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।

वातवेगप्रचलिता अष्टौला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यष्टवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिरिदं ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text). Ks Ds. 4. 7. 9 च (for सद्य).

15 ^a) K4 B D (except D1-4. 9) T2 अहो युद्धाभि-
कांक्षाणां (Ds D7 णि). — Gs reads 15^{ad} after 12.
— ^e) Ds चेतसा; D2 पश्यसे (for पश्यसि). K4 B Dn
Ds. 6. 8. 10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि; Ds. 4. 9 T1 G M पश्यसे
वासमुद्धानि; D7 ये तां विप्रतिमानिर्की. Ca. d cite अप्रती-
पानि (as in text). — ^d) K4 B Dn2 D2. 5. 6. 8. 10 T2
यद्वा; Ds यद्वा; D1 तं त्वा; T1 G1. 9 न त्वां; Gs M न त्वा
(for किं त्वां). Ks किं त्वां भीम वदति ते; Dn1 Ds. 4. 9
त्वं भीमार्थान्न विन्दसि; D7 त्वा भीर्भीम विन्दति; Gs न त्वा
भीम विन्दति; Gs मनसा भीम नश्यति.

16 Bs om. 16^{ad}. — ^e) D1. 7 जाग्रतांते; S जाग्रदंते;
all comm. जागरांते (as in text). — ^d) = 18^d. Ms. 4
कस्मात् (for तस्मात्).

17 K4 om. from 17 up to 5. 74. 3; G2. 4 om.
(hapl.) 17-18. — ^a) Ds. 4. 9 किं तु (for किंचित्).
— ^b) D1 इह (for इव). — Ks om. 17^e-20^d. — ^e)
Ds. 4. 9 अभिसंपन्नः (for अभिपन्नोऽसि). — ^d) D7 किं तु;
Ms-8 केन (for तेन).

18 K4. 5 G2. 4 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) Ds2
D1. 9 Gs. 5 मे (for ते). — ^b) D1-4. 9 च (for ते). B
Dn Ds D2-10 T2 प्रतिसीदति (for प्रविषी⁰). — ^e) Ds. 4. 9
अनुकंपगु. — 18^d = 16^d.

19 K4. 5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^b) B D (except
Ds. 4. 7. 9. 10) T2 Ms. 5 transp. चित्तं and पार्थ. K2
Ds. 4. 9 बलाबलं; D7 बलं सुखं; Ca. d. s चलाचलं (as in

text). — ^e) B2. 4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 चला);
Ds. 4. 9 वातवेगेन बलिना. — ^d) K2m अकूल; Ca. d. s
अष्टौला (as in text). Some MSS. शाल्मलेर्.

20 K4. 5 om. 20 (cf. v.l. 17). — ^a) Ds. 4 तच्च
(for तव). B2. 5 Dn1 Ds विकृता (for विकृता). — ^d)
K2 B2 D (except Dn2 D1. 2. 7. 8. 10) मज्जयति; T2
(before corr.) Gs M1. 8-5 मज्जयति. T1 G1. 2. 5 मज्ज-
यत्यष्टवैभसि.

21 K4 om. 21 (cf. v.l. 17). — ^e) D2 भाषयेथा
(for प्रभाषेथा). — ^d) Ds. 4. 9 T1 G1. 4 M तव; T2
(inf. lin.) G2 ततः (for वचः). Gs M1. 8 (inf. lin.)
भीमसेन परंतप.

22 K4 om. 22 (cf. v.l. 17). — ^a) G2 अ; Ca. d
(as in text). — Ks om. 22^e-23^d.

23 K4. 5 om. 23 (cf. v.l. 17, 22). — ^b) S
(except T2) तेषु शान्तिर् (for यत्ते ग्लानिर्). — ^e) M
यदि (for यद्). Ds. 4 तेजसा; Ca ओजसा (as in text).

Colophon missing in Ks; K4. 5 om. it. — Sub-
parvan: K1. 2 B Dn Ds D1. 2. 5-3. 10 T1 G1 M
भगवद्गीता. — Adhy. name: D2 वासुदेववाक्यं; G1 भीम-
प्रोत्साहनं प्रति भगवद्बचनं; M भीमरोपदी (Ms °षोद्दी)पनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): K1 (marg.
sec. m.) G4 77; Ds (sec. m.) 72; Ds 68; D7 T1
G1-3 Ms. 2. 5 76; T2 73; Gs M1. 4 75. — S'loka
no.: Dn1 23; Ds 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
 सद्भवत्समाधावद्भाषे तदनन्तरम् ॥ १
 अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
 प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
 वेत्थ दाशार्हं सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
 उत वा मां न जानासि प्लवह्णद इवाप्लवः ।
 तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्क्षसि ॥ ३
 कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
 ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४

तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनेन्दन ।
 आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
 सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
 अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
 पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
 अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
 यदीमे सहसा कुद्वे समेयातां शिले इव ।
 अहमेते निगृहीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
 पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिघयोरिव ।
 य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९

C. 5. 2772
 B. 5. 76. 10
 K. 5. 75. 10

74

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K₁ om. 1-3 (cf. v.l. 5. 73. 17). — ^a) G₄ तथोक्ते वासुदेवे च. — ^b) D₁ Cd समाधावन्; D₂ Ms-5 समाधाय; T₁ G M_{1.2} समाधू(G₄ 'हू')य; Ca as in text. K₁ समाधावत्स गोविन्द; Ds. 4. 9 समाश्वसन्माधवं स.

2 K₄ om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, K₁ 2. 5 Dn₁ D₂₋₄ 7. 8. 10 T₁ G_{1.2} 4. 5 ins. भीम उ° (resp. भीमः); B Dn₂ Ds D_{1.5} 6. 9 T₂ भीमसेन उ° (D₁ om. उ°); K₄ (which om. 2-3) ins. भीम उ° (wrongly) before 4^{ad}. — D₇ om. 2. — ^a) D₁ M_{1.2} मा (for मां). — ^b) B Dn Ds D_{6.8} 8 T₂ अत्यर्थ (for अत्यन्तं). — ^c) B D (except D₁ 2. 6. 10; D₇ om.) सत्यपराक्रम.

3 K₄ om. 3 (cf. v.l. 1); K₅ om. from 3 up to 5. 79. 7. — ^a) B₂₋₄ Dn Ds D_{5.8} 8 वेत्सि (for वेत्थ). K_{1.2} G₈ तत्त्वं; B_{3.4} Dn Ds₂ D₈ G₄ सत्त्वं; D_{3.4} 9 सर्व (for सत्त्वं). D_{2.4} 9 त्वं (for मे). — ^b) K_{1.2} D₇ 10 अथ (for उत). Ds बालान् (for वा मां). B_{2.4} नाभिः; Dn₂ D_{5.8} 8 नानु; Ms-5 मा न (for मां न). — ^c) K₂ Ds प्लवं; Ms-5 प्लवान् (for प्लवन्). K_{1.2} D₇ G₄ M_{1.2} हृदं; Cs हृदे (as in text). B D (except D₁ 2. 7. 10) T₂ Cs अप्लवे. — G₄ om. 3^a-4^{ad}. — ^b) B D (except D_{3.4} 7. 9. 10) T₂ अनभिरूपाभिः; G₅ अप्रतिरूपो हि. — ^c) D₇ transp. मां and त्वं. T₁ G_{1.2} 5 समार्क्षसि; T₂ G₈ M (except Ms) समृ(Ms 'मि')च्छसि; Ca.d समर्क्षसि (as in text).

4 K₅ G₄ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K₁ D₇ 10 च; K₂ त्वं (for हि). D_{5.8} 'सेनस्य (for 'सेनं मां). D₁ Ms. 5 मा (for मां). — ^b) D₁ G₂ मानवः (for माधव). — ^c) K₂ M₁ (inf. lin. as in text) अप्रतिरूपाभिर्. — ^d) K₂ नैवं; M₂ तथा (for यथा). D_{3.4} 9 त्वं; Ms. 5 मा (for मां). D₁ इच्छ° (for अर्ह°).

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 3). — ^b) T₁ G_{1.5} वृष्णिपुंगव.

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 3). — T₂ (hapl.) om. 6^{ad}. — ^a) K₄ D_{3.4} 7. 9 अतिवादाति(K₄ D₇ 'नु)विद्धस; B_{2.3} अभिवादापविद्धस; S (except G₄; T₂ om.) अपवादाप(T₁ 'भि; G₂ 'दि; Ms 'व)विद्धस; Ca.d as in text.

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 3). — ^a) K₁ D_{1.7} T G₂₋₅ मे (for इमे). — ^b) K₁ Dn₁ Ds D_{3.4} 8. 9 T₂ G₂ वा (for the first च). K₄ Dn Ds D_{5.6} T₂ अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते). Dn₁ Ds D_{3.4} 8. 9 T₂ वा (for the second च). — ^c) K₄ Dn Ds D_{5.8} 8 T₂ अप्यनन्ते; D_{2.7} 10 अप्रतिष्ठे; Ca.d प्रतिष्ठे (as in text). Dn₁ D_{3.4} 9 चैव (for सर्व-). T₁ G M सु(T₁ G_{1.3} 4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ.

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 3). — ^a) K₄ B_{2.4} 5 D₁ 7. 10 T G_{2.5} M यदिमे (=यद् + इमे) or यदि मे (Laksā.); G_{3.4} यदि ते (for यदीमे). S (except T₂) सहसं (for 'सा). — ^b) G₅ एको; Ca एते (as in text). Dn वि; D_{5.8} 8 [S]नु- (for नि-). G₈ संरथ्य तेन गृहीयां. — B₂ om. 8^a-11^a.

9 K₅ B₂ om. 9 (cf. v.l. 3, 8). — ^a) S (except T₂ G_{3.4} M₂) एतौ (for एतद्).

10 K₅ B₂ om. 10 (cf. v.l. 3, 8). — ^b) B (B₂

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संवाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानध ।

यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संवाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिकुद्वं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिकुद्वान् भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

om.) Dn2 Ds D2. 5. 6. 8. 10 T2 चा; Dn1 D9 G4 इव (for च). D7 बलवान् (for 'भित्'). — 'a) M2. 4 अभिपन्नान्; Ca. d 'न्नं (as in text). — 'a) G1. 5 बलान्. K4 Ds. 4. 9 G2-4 M आधाय; T1 आदाय; G1. 5 माधव (for आस्थाय). D2-4. 7. 9 T2 तत् (for न).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3); B2 om. 11^a (cf. v.l. 8). — 'a) K1. 4 Ds. 4. 7. 9. 10 अद्याहं; K2 अथाहं; B (B2 om.) Dn Ds Ds. 5. 8 T2 युद्धार्हान्; D1. 2 हंताहं; G2. 8 M2 युद्धेहं; M1. 4 युध्येहं (for युध्येयं). K1. 2 D10 कौरवान् (for क्षत्रियान्). — 'a) T1 G2. 8-5 M अथ (for अधः). K1 B2 D7. 10 T1 G1. 2. 4 M एतान्; G5 एव (for एतान्).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 3). — 'a) B2 T2 (by corr.) अभि- (for नाभि-). — G2 om. from विक्रमं up to व्रणं in 14^b. — 'a) K1. 2 D7. 10 बलोन्मत्ताः (for विनिर्जित्य). Ds. 4. 9 यथा निर्जित्य राजानो. — 'a) Ds. 4. 9 राज्ञोऽस्य (for राजानो).

13 K5 G2 om. 13 (cf. v.l. 3, 12). — 'a) K1. 2 तथा; G4 अपि (for अथ). Ds (by transp.) मां चेन्; Ds. 4. 9 कस्यान्. D1 M4 मा (for मां). G4 नाभि- (for मां न). — 'b) Ds Ds. 7 उद्यतः; Ca. d उद्यतः (as in text). D1 सर्वथा वै हि भारत; S (T2 by corr.; G2 om.) यथा (Gs. 4 दिवि) सूर्यमिवोदितं. — T2 om. 13^c-14^b. — 'a) Dn1 संवादे; Ds. 4. 9 संग्राहे; Ca. d संवाधे (as in text). Ca. d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 3). G2 om. up to व्रणं in 14^b (cf. v.l. 12). T2 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — 'a) K1 D7. 8. 10 मां दुनोपि; K2 Ds D1. 2 Cd. s मां नेनेक्षि; Gs Ms-5 माभ्य (Gs 'म)वाक्षीः (for मात्यवाक्षीः). K4

B Ds प (K4 Ds पौ)रुषैराक्षिपत्येवं (B4 'क्षिपसि किं); Dn1 परुषा वाक् क्षिप्यत्येवं; Dn2 Ds. 4. 9 किं पौ (Dn2 'प)रुषैराक्षिपसि; D7 पौरुषे जक्षयत्येवं; G4 किमात्थ चाक्षीद्वाहार्ह. — 'b) K1 D7 व्रणपूतिर; K2 व्रणपूतिम्; K4 B Dn Ds D1-6. 8. 9 Cs व्रणं पूतिम्; D10 पूतिव्रणम् (for व्रणं सूच्या). — 'a) K4 Ds. 4. 9 यथा ह्येतद्; D2 यथा सत्यं; D10 यथाविधं (for यथामति). Ds. 4. 9 अथ (for एतद्). Ds D7 यथा ह्यतिब्रवीम्येतद्. — 'a) K1. 2 Gs. 4 M1 माभ्यधिकं.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 3). — 'a) Ds. 4. 9 संबंधे — 'b) K1 D7. 8 सुवि (for ऽहनि). — 'a) D7. 10 सरथान् (for रथिनः).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 3). B2 om. from 16 up to the end of this adhy. K2 om. 16^{ab}. — 'a) D1 वरान् (for नरान्). K4 B2 Dn1 D9 अतिकुद्वान्; Ds-6. 8 अतिकुद्वं (for अभिकुद्वं). S तथातकमिव कुद्वं. — 'a) K1 M1 लोकाश्च; D1 ये लोकाः. — 'a) K1. 2 B1. 3. 5 D1-4. 9 निष्कर्षतं; Ca. d. s विकर्षतं (as in text). T1 नरान्; G (except G4) M2 परान् (for the first वरान्). G4 M2 परान् (for the second वरान्).

17 K5 B2 om. 17 (cf. v.l. 3, 16). — 'a) D1 हंगानि; D7. 10 S (except T2) गान्गाणि (for मज्जानो). — 'b) S (except T2) न च मे (Ms. 5 ते) वेप (G2 सीद)ते मनः. — 'a) K1. 2 D7 समा; B2 Ds-4. 9 T G1. 2. 5 M1. 2. 4 (inf. lin.) अपि; Ds अति- (for अभि-).

18 K5 B2 om. 18 (cf. v.l. 3, 16). — 'a) D9 G4. 5 तु (for तु). Ds. 4. 9 एकं (for एतत्). K2 D7 किं तु (D7 तु) सीदति मे चेतः. — 'a) = 5. 72. 20^d. B2 च

७५

भगवानुवाच ।

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
 न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
 वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्गलम् ।
 उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
 यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
 सहस्रगुणमप्येतच्चयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
 यादृशे च कुले जन्म सर्वराजामिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।

पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
 स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
 विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
 सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
 यदन्यदिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ।

C. 5. 2791
E. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

(for स्म). Ds. 4. 9 अस्यतो (for स्म नो). S ननुः
 (for नश्च).

Colophon missing in Ks; Ks B2 om. it. — *Sub-*
parvan: K1. 2. 4 B1. 2-5 Dn Ds D2. 4-10 T1 G1 M
 भगवद्वाच. — *Adhy. name*: D2 भीमसेनवाक्यं; T1
 भीमकोपवचनं; G1 भीमकोपः; M भीमस्वामि (M1 भीमाभिः;
 Ms 'स्वामि) प्रायश्चयनं. — *Adhy. no.* (figures, words
 or both): K1 (marg. sec. m.) G1. 4 78; K2 68; Ds
 (sec. m.) 73; Ds 69; D7 T G2. 3 M2. 3. 5 77; Gs
 M1. 4 76. — *S'loka no.*: Dn Ds 19.

75

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32.
 15). Ks om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K2 B3 Dn Ds. 7. 10 T2 Gs. 4 M1. 5 श्रीभगवानुवाच
 (S MSS. om. उवाच); D1. 2 वासुदेवः; G1. 5 श्रीकृष्णः.
 — ^a) K1 युष्मान्; K2 युष्मत्; Ca. d भावं (as in text).
 S भाव (T1 भव; T2 भावं; G1 भवज्; M2 तव) जिज्ञासया
 पार्थ. — ^b) D1. 2 S Ca. d सौहृदात्; Cap प्रणयात् (as in
 text). — G4 om. 1^a-2^b. — ^c) K1 D7 अपक्षेपात्; K2
 अवज्ञया; S अभि (M1. 2 'व) क्षेपात् (for चाक्षेपात्).

2 G4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) Gs मतं (for
 उत). — ^d) T1 G5 M त्वा (for त्वां).

4 ^a) G4 हि; G5 वः (for च). — ^d) K1. 2 Gs अपि
 (for असि).

5 ^a) K1. 2 D1 अपि (for हि). Ds. 4. 9 S किं तु (Ds

41

T1 G1. 3-5 तु) पर्यायधर्मस्य. — ^a) K1. 2 B D (except
 D1-4. 9) Cd [अ]ध्यवस्यन्ति; Ca. s व्यवस्यन्ति (as in text).
 — ^d) K4 B2-4 Dn D1. 5. 6. 8 T G1-8 देव; Ca दैव (as
 in text). Cd. s cite दैव.

6 ^a) D10 M (except M2) यः; Ca. d. s स (as in
 text). D1 भूताय; M भवति (for भूत्वा हि). — ^b) K2
 D1. 2 अर्थसिद्धये; Ds. 4. 9 इह सिद्धिषु. — ^c) K1 Ds
 Ca. d. s विनाशः (for 'शे). S च (M2 स) (for सपि).
 M2 च (for स). K1 D7. 10 (before corr.) M (except
 M5) स्यात् (for अस्य).

7 ^a) K1. 2 D (except Dn Ds. 6. 8) मरुत्वतः (for
 नभस्वतः).

8 ^a) D7 (before corr.) सुमन्त्रं; Ca. d. s सुनीतं (as
 in text). — ^b) D1. 7 Gs मानुषकं. T2 G2 तत्कृतं मानुषं
 कर्म. — ^c) D1 G2 देवेन; Ca. d. s दैवेन (as in text).
 S (except T2 G2-4) एतद् (for अपि). K2 न रुध्यते;
 Ds. 4. 9 न हन्यते; T1 G1 विहन्यते; Gs विमध्यते; all
 comm. विरुध्यते (as in text).

9 Gs M om. (hapl.) 9^{ab}. — ^a) T G (Gs om.)
 तेन (T2 G2 तथा; G4 किं तु) दैवकृतं. Cs cites दैव,
 Ca. d. s cite अकृतं. — ^b) K2 D7 निहन्यते; T2 विकुर्वते;
 Cs विरुध्यते; Ca. d as in text. — ^c) Ds. 4. 9 क्षुत्पिपासे
 (for तथा वर्ष). — ^d) Ds. 4. 9 लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे).

10 ^a) G4 यत्तत्तत्; all comm. यदन्यत् (as in text).
 K1 Ds2 Ds. 7 G2. 4 इष्टभाव (G4 'रय)स्य; K4 दिष्टभावं
 स्यात्; Ca. d. s as in text. Ds. 4. 9 यदि स्यादिच्छया तात.
 — ^b) K4 B D (except D1. 7) G4 अनुपरोधः; Ca. d

C. 5. 2791
B. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्त्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्रोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५

शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैव कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोधः (as in text). — ^a) D_{1.2} विद्यात्तः; Ca. s
विद्यते (as in text).

11 ^a) G₅ अन्यथा; Ca. d. s अन्यतः (as in text).
— ^b) D₂ (m as in text). 4. 9 कर्मसु; Ca. d. s as in text.
— After 11^{ab}, D_{2.4.9} ins.:

375* बाहुशालिन्महावीर्यं भीमसेन विचक्षण ।
D₄ (which om. 11^c-13^b) cont.:

376* मात्रा स्यादवधारणे ।
— D_{4.9} om. 11^c-13^b. — ^c) T G (except G₄) एवं
बुद्ध्या; Ca. d. s as in text. — ^d) K_{1.2} न्वयं; K₄ B D
(except D_{1.2}; D_{4.9} om.) T₂ G₅ न्वये; Ca. d. न्वयात्
(as in text).

12 D_{4.9} om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) G_{3.4} M₃₋₅
स (for य). D₁ M_{3.4} एव (for एवं). B₄ D_n D₅ Ca. d
स; M₃₋₅ यः; G₅ सन् (as in text). — ^b) S कर्म च;
Ca. d. s कर्मसु (as in text). K₁ D_{1.2} S (except G₂₋₄)
एवं; Ca. d. s एव (as in text). — ^c) T G₁ M कश्चित्;
G₂₋₅ किञ्चित्; Ca. d. s तस्य (as in text).

13 D_{4.9} om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) D₇ M₃₋₅
अत्र; T G (except G₅) यत्र; G₅ तत्र (as in text). K₄
B (except B₂) D_{n1} D_{5.6.8} C_n अनुमात्रा; Ca. d. s
अर्थमात्रा (as in text). T G ते (for मे). — ^c) K₄ B
D (except D_{2.7.10}) वक्तव्या (for मन्तव्या). — ^d) K₄
B₂₋₄ D_n D₅ D_{3m.5.6.8.9} शत्रु° (for कुरु°). D₇ संयुगे
कुरुभिः सह.

14 ^a) K₄ B D_n D₅ D_{1.2.5-8.10} प्रहीणरश्मिः; D_{2.4}

S °प्रणीतबु (G₅ °सि) द्विः; Ca. d. s as in text. — ^b) K_{2.4}
B D₅ D_{2.5-8.10} T₂ G₂₋₄ M₁ (inf. lin.). 3-5 G₅ भाव-
विपर्यये. D_{n1} D_{3.4.9} तद (D_{n1} °या) भावि विपर्यये. Ca. d
as in text. — ^c) K₁ D₁₀ अर्छेन्; K₂ T₁ G_{4.5} इच्छेद्;
K₄ अर्थ; D₅ D₇ G₁ M ऋच्छेद्; D_{5.6.8} अर्थे; T₂ G₂
इच्छन्; G₅ गच्छेद् (for अर्छेद्). — ^d) K_{1.2} D_{1.9.10}
अप्येतद्; K₄ B D_n D₅ D_{2-6.8.10} (sup. lin.) अप्येतम्
(for एतद्). D₇ तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 ^a) B₅ D₉ धार्तराष्ट्रस्य. — ^b) D₁ भारत (for
पाण्डव).

16 ^b) D₅ तदा (for ततो).

17 ^a) K₂ न; G₅ ते (as in text). K₄ B (except
B₅) D_n D₅ D_{5.6.8} (by corr.). 10 T₂ G₄ अभिनिवेक्ष्यते
(G₄ °त); D_{2.4.9} अभिनिविष्टार्थः; Ca. as in text. — ^b)
K₁ D₁ G_{3.4} अभ्युपैष्यं (K₁ °ल्ये) ति; K₂ अभ्युपैक्षंति;
D_{2.4.9} अवेक्षंति न; T₁ अभ्युपैष्यंति; T₂ G₂ अभ्युपैक्ष्यंति;
G₁ M₁ अप्यवेक्ष्यं (M₁ °क्षं) ति; G₅ M_{3.4} अप्युपैक्ष्यं (M₄
°क्षं) ति; M_{1.2.5} अप्यपे (M₁ °वे) क्षंति (M₁ inf. lin.
अव्यवेक्ष्यंति) (for अभ्युपैष्यन्ति). B₅ मद् (for मे). — ^c)
D₇ कुरवो रौद्रमेवांतं. — ^d) K₄ B D_n D₅ D_{5.6.8} चोरं;
D₇ युद्धं (for रौद्रं).

18 ^b) K₂ समर्पितः (for समाहि°). — ^d) T₂ इतरे;
M चेतरो; Ca इतरो (as in text). D₂₂ इति रोचते (for
इतरो जनः). T₁ G_{1.5} वोढव्या इतरे जनाः.

19 ^a) K₂ मयि; G₅ नाभिः; Ca. d. s न हि (as in
text). K_{1.2} D₁ G₅ कामयेत्; Ca. d. s °ये (as in text).

७६

अर्जुन उवाच ।

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३

तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरुणां च भवान्परमकः सुहृत् ।

C. 5. 2808
B. 5. 78. 7
K. 5. 77. 7

20 °) D₁ S (except T₂ G_{1.2}) आशंसमानो. — °) D₁ मतं (for मतिं). K₄ तदा (for तव). G₄ वृकोदर-
मरिदम. — °) K₁ तुदन्. K₂ तुदन्निव क्लीबया वाचा
(hypermetric); K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 गदतः क्लीबया
वाचा; Ds. 4. 9 वाचा त्वक्लीबया वीर; G₅ इदं न क्लीबया
वाचा. — °) K₂ T₂ सम(T₂ सु)दीपयन्; K₄ B Dn₂ Ds
Ds. 10 समदीपितं; Dn₁ Ds. 4. 7. 8 G₅ समुदीरयं (D₁ °यन्);
D_{1.5.8} समदीपितं. G_{8.4} तेजस्तेजसि दीपये (G₄ °यन्).

Colophon missing in K₃; K₅ om. it. — *Sub-
parvan*: K_{1.2.4} B Dn Ds Ds. 5-8. 10 T₁ G₁ M
भगवद्दान. — *Adhy. name*: D₂ भीमसेनसान्त्वनं; M
भीमानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K₁ (marg. sec. m.) G_{1.4} 79; K₂ 69; D₅ (sec. m.)
74; D₆ 70; D₁ T G_{2.3} M_{2.3.5} 78; G₅ M_{1.4} 77.
— *S'loka no.*: Dn Ds 20.

76

☞ This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 5. 32.
15). K₅ om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 °) D₈ G₈₋₅ M₄ युक्तं (for उक्तं). K_{1.2} M₄ एवं
(for एव). — °) K_{1.2} D_{1.7} G₈ वाक्यं (for वाच्यं).
— °) T₂ G₂ च (for तु).

2 °) T₂ G₂ नैव प्रशमनं त्व(T₂ m त)त्र. — °) D₂
transp. मन्यसे and सुकरं. D₉ G₄ सुकृतं (for सुकरं).
Ds. 4. 8. 9 विभो (for प्रभो). — °) T₁ G₅ M₁ (sup. lin.
as in text). 2 धार्ते (for धृते). — °) D_{5.8} M₁ (sup.
lin. as in text) Cs दैवाद्वा. S समुपस्थितं.

3 °) N (except D_{1-4.9}; K₃ missing; K₅ om.)
T₁ G₈ वा (for च). D₈ अथ (for अपि). — °) D_{8.4.9}
कर्मापि; Ca. d. s कर्माणि (as in text). — °) D₁ M

पुरुषस्य; D₂ पुरुषेषु; G₁ पुरुषेण; G₂ येषां नास्ति (for
पौरु). B₃ Dn₂ D₈ बलोदयः; Dn₁ Ds. 4. 9 G₅ अफलोदयं
(Dn₁ G₅ °यः).

4 °) T₂ G₈₋₅ M_{1.2} यदिदं; Ca. d. s as in text. D₂
संपाद्यमानं सम्यक्. — °) S (except M₂) तथैव; Ca. d
तथा च (as in text). Nil. reads तथाचन (=तथापि)!.
K₄ B Dn Ds Ds. 5. 6. 10 Ca तत् (for the second च).
Ds. 4. 9 यथा तव तथैव तत्; D₁ तथ्यमेव न चान्यथा. — °)
K₁ तथा (for न च). Ds Ds. 6. 8 एव; G₈ इति (for एवं).
— °) K₄ B D (except D_{1-4.9}) Cs अपि (for इति).
M₃₋₅ किं परैः (for किंचन).

5 M₃₋₅ (hapl.) om. 5^a-6^a. — °) B_{1.2.5} Dn Ds
वा; Ds. 4. 9 G₈ M_{1.2} न; D₂ m. 5. 8 तु (for च). T G
(except G₄) M₂ एवं (for एतन्). K_{1.2} D_{1.2.7} के (D_{1.2}
ये)नैव (for किं चैतन्). K₂ धुद्रे; Ds₂ D_{1.2} m कृष्ण;
Ds. 4. 7. 9 कृच्छ्रं; Cs कृच्छ्रं (as in text). — °) K₁
D_{1.2} (m as in text) Ca. d. s अस्मत्तः (for अस्माकं). K₄
B Dn Ds Ds. 5. 6. 8. 10 अवसादितं; S (M₃₋₅ om.)
उपपादितं (for पापमादितः). — °) K₁ ते न; K_{2.4} D₁
तानि; D₂ ये वै; M_{1.2} तेषां (M₁ inf. lin. ये न); Ca. d. s
तेषां (as in text). — °) D₂ M₁ तेषां (for येषां).

6 M₃₋₅ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) G_{8.4} सत्यं (for
सम्यक्). B_{1.2.5} D_{2-8.8-10} G₄ स्यात्; D₁ T₁ G_{1-8.5}
M_{1.2} तु (for च). — °) B_{1.5} D_{2-8.8.10} तत्; B₂ सत्;
D₉ यत्; Cs स्यात् (as in text). S (M₃₋₅ om.) च
कर्मफलं (for कर्म सफलं). Ds. 4. 9 भवेत् (for प्रभो).
— °) K_{1.2} येन; Cs यथा (as in text).

7 D₉ om. 7. — °) = 1. 1. 11^a. Ds₂ G_{8.4} M हि
(for च). — °) K₄ हि परमः; B_{1.3.4} प्रथमतः; B₂ Ds
Ds. 6. 8 च प्रथमः; B₅ Dn नः प्रथमः; D_{1.2} प्रथमकः; D_{8.4}
हि प्रथमः; M₅ परमकृत् (for परमकः). Ca cites प्रथमः.

C. 5. 2808
B. 5. 78. 7
K. 5. 77. 7

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरुणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
असद्वितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरूपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्धृतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।

समाहूतो निर्वर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वाष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्षिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्वीजमुत्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्वितम् ।
तदाशु कुरु वाष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

- ^a) K₂ D_{2.5.3} T G_{1.2} M_{2.2.5} वीरः (for 'र').
8 Cf. 377^a. — ^a) = (var.) 7^a. D₂ transp. कुरु^o
and पाण्ड^o. — ^b) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व). K₁
त्वनामयं; K₂ अना^o; D₁ हाना^o; Ca. s निरा^o (as in text).
— ^c) K₄ B D (except D_{2.7.10}) G₄ 'हानं' (for 'हानुं').
— ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.8.10}) मन्ये तव न
(D_{2.4.9} सु) दुष्करं.
9 ^a) B D (except D_{1.7.9.10}) M₂ च (for चेत्).
— D₂ om. 9^a. — ^b) T G_{1.2.4} M गमनं; G₂ M₁
(sup. lin.) वचनं (for गमनाद्). K₄ S (except G₅)
चैवम्; D_{1.2} G₄ एव (for एवम्). K₄ Dn₁ D_{2.4.7.9} T
G_{1.2.4} M (except M₂) एतत्; D₁ देव; D₂ चापि; G₅
शर्म (for एव). — ^d) B Dn D₂ D_{5.6} जनार्दन (for
न सं).
10 ^a) K₄ B D (except D_{1.4.7.9}) च तत् (for
तथा).
11 K₂ D₁ T₁ G₄ om. (hapl.) 11^a. — ^a) B₂
समं; D₂ D₁₀ G₁ शर्म (for शर्म). K₄ D₇ transp. वा
and नो. — ^b) G₂ यथा तव (for तव वा यच्). — ^d)
K₂ D₂ समो (for स नो).
12 ^b) K₂ ससुतबान्धवः. — ^c) G_{4.5} धर्मसुतं. K₄ B
(except B₂) Dn D₂ D₂₋₄ T₂ G₂ M₂₋₅ दृष्ट्वा (for 'दृष्ट्वा').

- 13 ^a) D₇ यथा; S (except G₄; T₂ before corr.)
या च (for यच्च). K_{1.2.4} Dn₁ D_{2.4.7.9} अस्व (for अपि).
T₂ (after corr.) न्यायेन पश्यतोपायं. — K₄ om. 13^a-
15^a. — ^d) Dn₁ D_{2.4.9} हतं; Ca. कृता (for हृता). D₇
G_{2.8} वेदिना; G₄ सेविना; Ca. as in text.
14 K₄ om. 14 (of. v.l. 13). — ^a) D_{2.4.6} हि
(for ऽपि). S पंडितः (for उपस्थिते).
15 K₄ om. 15^a (of. v.l. 13). — ^a) D_{1.2} जितं
(for जितान्). — ^b) D₁ T₁ G_{1.2.5} M_{2.4} प्रव्रजितान्
(D₁ 'तं'); D₂ प्रव्रजितं. M₁ (sup. lin. as in text) तदा
(for तथा). — ^c) K₄ D_{7.10} (sup. lin.) तव; T G_{1.2.4}
M₁₋₄ एव; G_{2.5} M₅ एव (for मम). — ^d) D₂ विज्ञातो;
D_{7.10} निश्चितो; Ca. d. s निर्गतो (as in text). T₁ G_{1.5}
अयं (for असौ).
16 ^a) D₁ कर्म (for कृष्ण). — ^b) K₁ D_{2.4.7.9}
मित्रार्थं; K₂ समार्थं; G₅ मित्रत्वं. D_{2.6.8} चिकीर्षसे. — ^c)
D₇ क्रियाः. K₁ D_{2.4.7} तु; K₄ Dn D₂ D_{2.6.8.10} च; M₁
न (for तु). D₁ पुण्या; M मूढा; Cs मुख्या (as in text).
D₇ स्युः (for स्यात्). — ^d) K_{2.4} Dn₂ D₂ D_{1.8} T G_{2.3}
M_{1.2} वा (as in text); the rest च. G₁ दारुणेन (for
वेतरेण).
17 ^a) D₁ M₁ स (for तद्). G₅ एवं (for एव).

७७

भगवानुवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 सर्वं त्विदं समायत्तं बीमत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
 ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्तत्कारितम् ।
 तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।

दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
 अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
 दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
 स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
 न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
 तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
 शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेक्ष्यति ।

C. 5. 2829
 E. 5. 79. 8
 K. 5. 78. 8

— ^a) S (except Gs) न विचार्यो मत (T1 G1. 5 वध; G4 चम)स्त्वया.

18 ^a) T2 G2 तदा (for यथा). B4 Dn एतेन (for तेन). — ^a) T2 G2. 3. 5 Ms-5 transp. तच्च and तस्य. K4 Ds-8 अप-; B Dn Ds D1-4. 9. 10 उप- (for अपि).

19 ^a) T2 G1 (before corr.). 2. 3 न; Cs स (as in text). S (except G4) चैव; Cs नाम (as in text). — ^b) D1 Gs अपि; Cs इति (as in text). — ^a) Ds transp. बीजं and उत्सं.

20 ^b) D1. 2 कौन्तेयानां (for पाण्डव). D7 (m as in text) मतं (for हितं). K4 B D (except D1. 2. 7. 10) हितं च यत् (for च यद्धितम्). — ^c) K4 B. 4 तथाशु; D1 तदत्र (for तदाशु). — ^a) K2 ते (for नः). S यत्कार्यं सम (Ms-5 तद)नंतरं.

Colophon missing in Ks; Ks om. it. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4 B Dn Ds D1. 2. 5-8. 10 T1 G1. 2 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: D2 T1 G1 M अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. sec. m.) G1. 4 80; Ds (sec. m.) 75; Ds 71; D7 Gs M1. 4 78; T G2. 3 M2. 3. 5 79. — *S'loka no.*: Dn 19; Ds Gs 20.

77

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15). Ks om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K2 Bs Dn D1. 10 T2 G (except G2) read भगवानुवाच (resp. भगवान्), some with prefixed श्री. — ^a) T1 Gs भाग (for बाहो). — ^b) B1. 2 भारत (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K4 B D (except D1. 2. 4. 9;

D2. 10 marg. sec. m.) ins.:

377* पाण्डवानां कुरुणां च प्रतिपत्त्ये निरामयम् ।
 (cf. 5. 76. 8^{ab}). — ^c) B1-4 D (except Dn2 D2. 5. 8) G4 समायत्तं; T1 G1. 3. 5 समायुक्तं. B5 युष्मद्वितमनुष्ठेयं.

2 ^a) G2 सारवतः (for हि रसवत्). — ^b) B Dn2 Ds D1. 5. 6. 10 (marg. sec. m.) कर्मणैव; Dn1 D7. 9. 10 कर्षकेन. Cn. s cite कर्मणा. — ^c) B Dn D10 G2. 4 वर्षान्; Cs वर्षां (for वर्षं). Ds1 वर्षासु; Ds2 वर्षसु (for वर्षं न). K1 T1 G1. 5 तु (for न). — ^a) B2 D1. 2 निर्वर्तते (for येत्).

3 ^a) K1. 2 D7. 10 अपि; Dn2 D1 एव; Gs एव (for वै). K4 Ds T2 (inf. lin. as in text) G2 पुरुषं. K1. 2 D7. 10 T1 G1. 5 प्राहुः; Dn1 Ds. 4. 9 कुरुः (for ब्रूयुः). — ^b) K2 (before corr.). 4 Dn2 Ds. 4. 5 T2 (inf. lin. as in text) G2. 4 Cs यत्र; Gs यत्तु (for यत्). — ^c) S पश्य (for पश्येत्).

4 ^a) Ds यद् (for तद्). — ^c) D1 दैवं च मानुषं चैव. — ^a) D2 संसिद्धं; Cs युक्तं (as in text).

5 ^a) K1. 2 D7. 10 तदेतर्हि; D1 अहं तद्धि; Ds. 4. 9 तदिदं हि; M1. 2 अहं तु हि; Ms-5 अहं तर्हि (for अहं हि तत्). — ^a) T2 G2. 3 M transp. शक्यं and कर्तुं; G4 transp. कर्म and कर्तुं.

6 ^a) G4 सत्यं (for धर्मं). K4 B D (except D7. 10) लोकं; G4 धर्मं (for सत्यं). — ^b) Ds. 6. 8 पुरुषः (for दुर्मतिः). — ^c) T1 G1. 5 स्वेन (for तेन).

7 Gs om. 7^a-8^a. — ^a) B2. 4 Dn तथा; Ds. 4. 9 ते च (for तां च). G4 अस्य (for अपि). — ^b) D2 कर्मणा (for मन्त्रिणः). Ds वर्धयिष्यंत्यमन्त्रिणः; Ds. 4. 9 वर्तयते च मं. — ^a) Ds. 4. 9 च ह (for तथा).

8 Gs om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) T2 G2 transp.

C. 5. 2880
B. 5. 79. 9
K. 5. 78. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशम्यन्ते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३

असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ मेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिः शङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शर्म परैः ॥ १८
कथं गोहर्णे ब्रूयादिच्छंश्मं तथाविधम् ।

स and न. T1 G1 शर्म; M (except M2) समं (for शर्म). K4 Dn Ds Ds.10 Gs.4 समुपेक्ष्यति; T2 'पेक्ष्यति; G2 'पेक्षति; M शममेप्यति. — °) K4 B Dn Ds Ds.5.8 वधं (for वधात्).

9 °) M1 (inf. lin.) राज्यं; Cs त्यक्तुं (as in text). — °) B Dn Ds Ds.2.7 च (for तु). Dn1 ते; D2 च; T2 G2 स्वं; G4 हि (for स).

10 °) K1 Dn2 Ds.4.9 न तन्; G2.3 स तु (for न तु). Ds T2 G2 मन्येत (for मन्ये स). K1 D2 Ca.d न; Ds.4.9 च (for स). — K4 om. 10^b-11^d. — °) B2.4 'भाषितं; Cs as in text. — °) B2.4 D (except D1-4.7.9) यत्तु (for तत्र).

11 K4 om. 11 (cf. v.l. 10); D1 (hapl.) om. 11^a-12^b. — °) D2-4.9 तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु). K2 सत्यं (for सर्वं). — °) B1.3 पाण्डव; T1 G1.5 ते वचः; T2 G2 दुर्मतिः (for कौरवः). — °) Ds अस्मिन्. T2 G2 अपि (for असौ). — °) B2.4.5 Dn2 D2-4 लोके (for लोक).

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °) D1 मया (for मम). B1.5 वा (for च). K4 B2-4 Dn Ds D2-3.10 हि; B1.5 अपि; Ds.4.9 स्यात् (for वै). — °) B2.4 कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D1 लोकवध्यश्च भारत. — B5 om. 12^c-13^d. — °) K1.2.4 B (B5 om.) Ds D1.3-7.9.10 तदा; Dn सदा; G5 परैः (for तथा).

13 B5 om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K2 D1 M2 विप्रल (K2 'लु)ऽधं; Ds 'कृष्टं; G1 'युक्तं (for 'लुप्तं). T1 G1 च ते; G2 ततो (for च वो).

14 G5 om. 14-17. — °) Ds.4.9 जानतास्य; T G2

पापं तच्च.

15 G5 om. 15 (cf. v.l. 14). — °) K1.2 D1-4.7.9.10 त्वमस्य परमं मतं. — G2 (hapl.) om. 15^a-16^b.

16 G5 om. 16 (cf. v.l. 14); G3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) K4 Dn1 D1-4.6.7 G4 सं; T1 न (for स). T1 न हि; T2 G1.2.4 M अपि (for तस्य). — °) G2 मम वै परमं मतं. — °) K4 B D (except Ds.4.7.9) मां कस्मात्; T2 (inf. lin.) चात्मानं (for चाकस्माद्). — °) D2 अपि; T1 G1.3.4 हि; T2 G2 अस्य (for अद्य). K1 D2 T G1.2 अति; Ds.4 अपि; Cs अभि- (as in text). M अर्जुनाभ्यतिशङ्कसे.

17 G5 om. 17 (cf. v.l. 14). — °) Ds.4.9 S (G5 om.) om. च. K4 B D (except D1-4.2.10) अनु° (for अव°). B5 S (except G5; G5 om.) मया (for त्वया). — °) B (except B5) Dn Ds.4 T2 G4 Cs विधानं विहितं; Ca.d as in text. — °) T2 (inf. lin. as in text) G5 कर्म (for शर्म).

18 D1 (hapl.) om. 18. — °) Ds Ds.4.9 च (for तु). — °) K1 Ds.7 M चापि (as in text); T1 G1.5 अपि च; G3 चैव; the rest चापि. — °) T1 G5 तु (for तु).

19 °) B5 गोहर्णान्; S (except T2 G1.2) गोग्रहणे. K4 B1-4 Dn D2m.5.6.10 युक्तः; B5 युक्तः; Ds [अ]युक्तः; Ds युक्तः (for ब्रूयाद्). — °) K4 B (except B5) Dn Ds D2m.5.6.8.10 नैतच्च; D2-4 इत्थं (for इच्छन्). B5 D2(m as in text).3.4.9 धर्म; D7 कर्म (for शर्म). K4 B5 Dn Ds D2m.5.6.8.10 तथा हितं; B1-4 तथादितः; D1.2 T G M1 त(G5 य)था चिरं; Ds.4.9 तथा परं. — °)

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।

आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

C. 5. 2849
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

K₂ वाच्यमानः; Dn₁ युध्यमानः; Cn as in text. B_{2.4}
Dn D₁ हि (for ऽपि). — ^a) K_{1.2} द्रोणेन च गतात्म(K₂
°ध्व)ना; G₅ स शश्वत्सुगतेध्वनि; M₁(sup. lin. as in
text). ३-४ संवत्सरकृतेध्वनि.

20 ^{ab}) T G₁₋₃ तथा (for तदा). G_{2.4} M यथा
(for यदा). — ^c) K₁ T G₂ कणशः; C₅ क्षणशः (as in
text). S (except G₃) एव (for अपि). — ^d) G₃ तुष्टः;
C₅ तुष्टः (as in text).

21 ^a) K₁ अपि; D₁ हि; T₁ G_{1.5} च; T₂ G_{2.3} तत्
(for तु). — ^c) D₅ संभाव्यं; T₁ विचार्यं; Ca. d. s as in
text. T₂ G₂ तत् (for च).

Colophon missing in K₃; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K_{1.2.4} B Dn Ds D_{1.2.5-8.10} G₁ M भगवद्गीता.
— Adhy. name: M वासुदेवस्वामिप्रायकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): K₁(marg. sec. m.)
G_{1.4} 81; D₅ (sec. m.) 76; D₆ 72; D₁ T G_{2.3}
M_{2.3.5} 80; G₅ M_{1.4} 79. — S'loka no.: Dn 21.

78

This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 5. 32.
15). K₅ om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 ^a) K₁ T₂ (inf. lin. as in text) G₃ M_{1.2} त(K₁

य)त्त्वया (for तत्त्वतः). K₂ धर्म्यं युक्तं वचस्त्वया; K₄ B
Dn Ds D_{1.2.5-8.10} श्रुतं चैवेह (B_{1.2.4.5} Dn °व हि; B₃
°व ह) तत्त्वया (D₂ तत्त्वया); D_{3.4.9} धर्मयुक्तं श्रुतं त्वया; G₄
धर्मयुक्तेन तत्त्वतः.

2 D₅ (hapl.) om. from 2^a up to तत्त्वया in 3^b.
— ^a) T₁ G₅ मतिं (for मतं). S विज्ञाय (for आज्ञाय).
D_{1.2} तु (for च). — ^c) K_{1.2} शंसता; K₄ D₁ संगमे;
Dn₁ Ds संगमो; D₂ शंसितं; D_{3.4.9} शंस मे; D₅ T₂
शंसतो; T₁ शंस नो; G₂ शंसितो; G₃ संशयो; G₄ समं मे;
G₅ संशयो; Cn संशमो (as in text). — ^d) K_{1.2} D₁
तथैव बलमात्मनः; D_{1.2} ख्यापितं परमात्मनः.

3 D₅ om. up to तत्त्वया in 3^b (cf. v.l. 2). — ^a)
D₁ S फल्गुनेन (as in text); the rest फा°.

4 ^b) D₅ ज्ञात्वा; T₂ (inf. lin. as in text) G₂ कृत्वा
(for श्रु°). T₁ G₃ M परमकं. T₁ G_{1.5} पुमान् (for
भवान्). — ^d) D₂ S कार्यं (for कुर्याः).

5 ^a) K₁ यस्मिंस्तत्तन्; K₂ M₅ यस्मिंस्तस्मिन् (K₂
sup. lin. यस्मिन्यस्मिन्); T₂ G (except G₂) M₂ तस्मि-
स्तत्तन्; C₅ as in text. K₁ निमित्तं हि; T₂ (inf. lin. as
in text) G निमित्तेषु. D_{3.4.9} यस्मिन्निमित्ते हि मतं.
— ^b) K₂ हितं; D_{3.4.9} वरं; C₅ मतं (as in text).
— ^c) D_{5.6.8} मनुष्येषु. — ^d) K₄ B D (except D₁)
C₅ क्षमं (for स्वयं).

C. 5. 2849
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नसासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
असाकमपि वाष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रात्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं वीमत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२

सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

6 ^a) S चरितो (for चिन्तितो). — ^b) D₂ S च (for सः). — ^c) K_{2.4} अनन्यमतयो; G_{1.5} अनित्यमनसो.

7 ^a) B₈ D_{7.10} मतयो (for बुद्धयो).

8 ^b) G₄ विपिने (for वने वि-). D_{n1} D_{8.4.9} सदा; G_{2.3} M₁ (inf. lin. as in text). 8-5 तथा (for तदा). — ^c) D₈ प्रत्ययो (for प्रणयो).

9 ^a) K₂ B₃ D₂ वनवासाः. K_{1.2} B₃ D₂ M स (for नः). — ^b) D_{8.4.9} श्रुत्वा वीरान्समागतान्. — ^c) S (mostly) अक्षौ. T₁ G₁ तु; G₅ अपि (for हि). D_{1.7} T G_{2.5} एताः (for इमाः).

10 ^a) K_{1.2.4} D_{8.6.8} श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) K_{1.2} व्यथेद्वि; D_{8.4.9} G_{1.5} तेह; D₇ दपि; T₁ व्यथेते ह (for दिह). T₁ केचन; G₅ कश्चन (for कः पुमान्). B₈ व्यथते न हि कः पुमान्.

11 ^a) K_{1.2} मुख्यं (for मध्ये). K₂ त्वं (for तं). — ^b) K₄ B D_{n1} D₈ D_{1.2.5.10} भयोत्तरं; D₇ नयान्वितं; T₁ G_{1.5} दयान्वितं; M भवान्वितं. D_{n2} D_{8.8} सान्त्वपूर्वं भयोत्तरं. — ^c) S (except G_{2.4}) [अ]सत्तो (for मन्दो).

13 ^b) D_{1.2} महारथं; D_{8.4.9} महाबलं; D_{6.6.8} M₂ सहायुजं; G₅ महामतिं (for सहात्मजम्). — ^c) K₄ B D (except D_{1-4.7.9.10}) माधव (B₂ केशव) (for पार्षतम्).

15 ^a) G₄ देवकार्यं च (for गमनादेव). — ^b) G₄ केशव (for केवलम्).

16 ^b) K₂ D_{8.4.7.9.10} T₁ G_{1.5} द्रोणश्चैव सबाह्लिकः. — ^c) G₄ सर्वेष्वन्यथावाक्यं. — ^d) K₄ B D (except D_{1.7.9.10}) G₄ उच्यमानास्.

17 ^a) B_{1.8.5} D₁ चै तम्; D_{8.5.8} चैवम् (for चैनम्). — ^b) B_{2.4} सर्वाधवं (for जनां).

18 ^b) T₂ G₂ वक्तासि; G_{1.9.5} M वक्ता च (by transp.); G₄ वक्ता वै. — ^c) G_{4.5} किम् (for कम्). K_{1.4} B_{1.2.5} D_{n2} D_{1-4.9.10} नि (K₁ न) वर्ततं; T₁ G_{1.5} M विवर्त्मस्थं; T₂ G₂ विपन्नस्त्वं; G_{8.4} विपन्नस्थं; Ca. d. s as in text. — ^d) T₁ G_{1.5} स्थापयेथाः. T₂ G₂ नृपात्मज (for न वर्त्मनि). D₈ स्थापयेतात्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K₃; K₅ om. it. — *Sub-parvan*: K_{1.2.4} B D_n D₈ D_{1.2.5-8.10} T₁ G₁ M_{1.3-5} भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T₁ G₁ M नकुलवाक्यं; G₂ कृष्णयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ (marg. sec. m.) G_{1.4} 82; D₈ (sec. m.) 77; D₈ 73; D₇ T G_{2.3} M_{2.8.5} 81; G₅ M_{1.4} 80. — *S'loka no.*: D_n D₈ 18.

७९

सहदेव उवाच ।

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
 यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिदम् ॥ १
 यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
 तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
 कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां समागताम् ।
 अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
 धर्मसुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४
 सात्यकिरुवाच ।
 सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
 जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
 तवापि मन्युरुद्धूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
 तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
 वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
 सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
 सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
 साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

C. 5. 2870
B. 5. 81. 9
K. 5. 80. 10

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy. is missing in K₂ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K₅ om. 1-7 (cf. v.l. 5. 74. 3). — ^a) D₂. 4. 9 T₁ G₂ M (except M₄) यथैतत् (M₁ inf. lin. यदैतत्). — ^a) S तथा (for यथा). K₂ (before corr.) नो; K₄ B D (except D₂. 4. 7. 9. 10) च; T G₁. 2 न; G₅ नु (for तु). S साध्य एव (for युद्ध). — ^a) S यथाका (G₁ 'क') मरिदम्.

2 K₅ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) T₁ G₁. 5 युधि (for सह). — ^a) K₁. 2 D₂. 4. 9 सदैव.

3 K₅ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 D₂. 9 तु; D₁ G₂. 4 M हि; D₇ च (for तु). — ^b) K₂. 4 B Dn D₂ D₂-8. 8. 9 G₁. 4 कृष्ण (for क्लिष्टां). Dn₁ गतां सभां; G₁ M₂. 5 सभां गतां; C₂ as in text. D₇ क्लिश्यमानामनागसं.

4 K₅ om. 4 (cf. v.l. 1). — ^b) D₇ सात्यकिः; T₁ G₁. 5 धार्मिकाः. — ^a) B₂ D₂ युद्धम् (for योद्धुम्). — After 4, D₁ S ins.:

378* ब्रूहि मद्रचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।

कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L. 1) D₁ तद्रचनं. T₂ G₂ दुर्योधनम्. T₁ G₁. 5 उपस्थितं (for अपण्डितम्). — (L. 2) D₁ कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे सिन्धवागसां.]

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 1). — ^a) S (except G₄)

42

[329]

महाबाहुः. — ^b) D₂ D₁ T₁ G₁. 5 M₁ 'बुद्धिः' (for 'मतिः'). — ^a) K₁. 2 D₇. 10 सुयो' (for दुर्यो'). — ^a) K₁. 2 D₇. 10 सम्यक् (for तस्य).

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B Dn D₂ D₂-8 न जानासि; D₁ जानामि हि; D₂ जानामीति; D₂ जानासि न (for जानासि हि). T₂ G₂ कृष्ण (for दृष्ट्वा). — ^b) D₂ चीरांबर'. — ^a) D₂ उद्धूतः; D₁. 2. 4. 9 संभूतः (for उद्धूतः).

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) B₂ वीरः (for शूरः). — ^b) K₄ B D (except D₂. 4. 9) रणकर्कशः (for पुरुष'). — ^a) G₁ M₂-5 'योधानां'. — ^a) B₁. 4 मधुसूदन (for पुरुषो').

8 K₅ resumes! — ^a) K₁. 2 B₂ D₂. 4. 7. 9 G₄ ब्रुवति (for वदति). D₁ तद्वाक्यं; D₇ T₁ G₂ M₁ वाक्ये तु. — ^a) G₄ संनृतः (for सुभीमः). K₁. 2 बभूव सुमहाबादः; K₂ बभौ मही सुनादेन; D₂. 4. 9 संहर्षः समभूद्धयः; D₇ बभौ मही तदा * *. — ^a) D₂ भारत; D₇. 10 गर्जतां (for सर्वशः).

9 ^a) B Dn D₁. 5. 6. 8. 10 सर्वशः (for 'तः'). D₁ शूराः (for वीराः). — ^b) D₁ G₂ सम' (for प्रत्य'). — ^a) A few MSS. सैनेयं.

Colophon om. in K₂ G₂; K₃ missing. — Subparvan: K₁. 4. 5 B Dn D₂ D₁. 2. 5-8. 10 G₁ M भगवद्गीतान्.

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
मीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निवृत्तिमास्थाय अंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५

युधिष्ठिरेण दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृज्यैः सह ।

— *Adhy. name*: T1 M1 सहदेववाक्यं; G1 M2-8 सहदेव-
सात्यकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K1 G1.4 83; D5 78; D6 74; D7 G5 M1.4 81; T G2
M2.2.5 82. — *S'loka no.*: Dn D5 9.

80

— This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) B5 D9 तद् (for तु). — ^b) G4 वचः (for हितं). — ^c) G4 कृष्णा तदनु दाशार्हः. — ^d) B1.5 D5.2 D8 कर्षिता.

2 ^b) K1 Ca.d असिता; S (except G4) स्वसिता.
— ^c) D5.4.5 M पूजयन् (for संपूज्य). K1.5 D7.10 तं;
D5.2 तु (for च). G2.4 पूजयित्वा तु शैनेयं. — ^d) G2.4
सहदेवं (for सात्यकिं च).

3 ^a) D2-4.9 वाचं; T1 G1.5 देवी (for वाक्यं).

4 Before 4, K1 D5 T2 G1.2.5 ins. द्रौपद्युवाच
(resp. द्रौपदी). — D1 om. 4^a-5^b.

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) K1.5 D7.10 हि;
K2 D5.2 D6 स (for च). D5 राज्ञः.

6 ^a) D10 युधिष्ठिरस्य. D1 धर्मज्ञ (for दाशार्हः).
— K5 om. 6^{cd}. — ^c) T2 G2.5 M5 यथोक्तं. T1 G1
समयः (for संजयः). — ^d) K1 D2.4.7.2.10 transp. श्रुतं
and त्वया. K2 यथा; D5 D1.5 T1 G1.5 मया (for
त्वया).

7 7^{ab} = (var.) 5. 70. 16^{ab}. — ^b) D2 ग्रामाणि

नगराणि च. — 7^{cd} = 5. 31. 19^{ab}; 70. 15^{ab}. — ^e) N
अविस्थ (D5 D6 स्थूलं. Dn2 D5 D6.9 वृकस्थूलं. — ^d)
K2 M आसन्दी; K4 B Dn2 D5 D5.6.3.10 माकंदी; K5 D7
मासन्दी; Dn1 D5.4.9 माकंदं; D1 मासंदे (sic); T1 G4
अवर्ती; T1 (*sup. lin.*).2 G1.2.5 वासन्ती; G5 वारावं (for
आसन्दी as in K1 D2 only).

8 8^{ab} = (var.) 5. 31. 19^{ab}; = (var.) 5. 70. 15^{ab}.

— ^a) K2 D1.2 T G तु (K2 D2 G4 च) गोविंद (for
महा). M अवसाने च (M1.2 तु) गोविंद. — ^b) B Dn
D5 T1 G1.2 M (except M4) कंचिद् (for किञ्चिद्). K4
B Dn D5-6.3.9 एकं (for एव). K1.2.5 D5 D2.7.10
अत्र; K4 B Dn D1.3-6.3.9 च (for तु). — ^c) K2 D1.2
संजय (for केशव). — K4 om. from केशव up to 10^a.

9 K4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) B Dn D5 D5.6.3
न (for तच्च), and हि (for न). D1 तत्र (for तच्च).
— After 9^{ab}, D5 reads 10^a-11^b. — K5 D1 om.
(hapl.) 9^c-10^b. — ^d) B (except B5) Dn D5 D5.4.9
G5 श्री (for ह्री).

10 K5 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9); K4 om. 10^a (cf.
v.l. 8). D5 reads 10^a-11^b after 9^{ab}. — ^c) K5 B1.4
D (except D1.2.4.7.9) G5 M1 (*inf. lin.*).2 कर्तव्यं.

11 ^a) K1.2 D5.2 शक्यन्ति; M2-5 शक्यसि. D5.2 ह;
D1 च; G5 इह; M2-5 त्वं (for हि). — ^b) S विनाशे
(M1.2 रोधे) पाण्डवाः (G5 बांधवैः; M2-5 पाण्डवैः) सह.
— ^{cd}) G5 M2-5 धृत (for धर्त). B2 D1.2 transp.
घोरं and कुदं. S कुदाः (for 'दं). T2 (*inf. lin.*) G1

धार्तराष्ट्रबलं धोरं कुदं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
 न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
 साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
 मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेमव्यः क्षिप्रमच्युत ।
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृज्यैः ॥ १४
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूताग्रभुक् ॥ १७
 यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।

स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दाशार्हं सृज्यैश्च ससैनिकैः ॥ १९
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का तु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 दृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चैन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
 साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्षिप्ता सभां गता ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
 जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।

C. 5. 2895
 B. 5. 82. 25
 K. 5. 81. 25

*समाधितुं; Ca. d. s as in text.

12 Ks om. (hapl.) from 12^b up to दानेन in 13^a;
 Ds om. from स्तेषु up to 18^d. — ^b) S शक्योऽर्थस्ते कथंचन
 (M₂ 'स्तेस्ति कश्चन'). — Gs (which om. 12^a-13^d)
 repeats 11 after 12^a. — ^a) Ds. 9 transp. तेषु and
 न. G₄ कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते).

13 D₄ Gs om. 13; Ks om. साम्ना दानेन (cf. v.l.
 12). — ^a) K_{1.5} D_{7.10} वै (for वा). Gs वाण्यै (for
 वा कृष्ण). — ^b) S (Gs om.) शाम्यन्ते ये न शत्रवः. — ^c)
 Ks B (except B₅) Dn Ds D_{2.3.5.10} (m as in text)
 योक्त^a; S (Gs om.) क्षेप्त^a (for मोक्त^a).

14 D₄ om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) K₂ T₁ महान्;
 Ds. 9 सदा (for महा-). — ^b) D₇ मोक्त^a (for क्षेप्त^a); cf.
 v.l. 13. — ^c) K₄ Ds. 9 पांचालैः (for पाण्डवैः). B₁₋₈
 transp. सह and सृज्यैः. K₁ Ds. 7. 9. 10 M (except
 M₂) च स^a; K₅ चैव (for सह).

15 D₄ om. 15 (cf. v.l. 12). — ^a) K₁ एव; G₄
 अपि (for च).

16 D₄ om. 16 (cf. v.l. 12); B₂ om. 16^a. — ^b)
 Ds बलम् (for लोभम्). K₅ D₁₀ आश्रितः (for आस्थितः).
 — B₂ om. (hapl.) 16^d-19^c.

17 B₂ D₄ om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^b) T₁ G₄
 सर्वान्पापेषु; Ca सर्व^a (as in text). K₁ M_{5.4} अपि
 स्थितात्; T₁ G₄ अवस्थितान्. Dn₁ D_{2.3.9} सर्वपापे
 व्य (Dn₁ ह्य)वस्थितात्. — ^c) D₁₀ (m as in text) G₄

*भूतानां (for 'वर्णानां').

18 B₂ D₄ om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^a) K_{1.2.5}
 D_{1.7.10} यश्च; M_{1.2} अथ (for यथा). B_{1.5} Dn transp.
 भवेद्दोषो and वध्यमाने. — ^c) K_{1.5} D_{1.3.9.10} वृत्त^a; K₂
 वेद^a; D₂ सर्व^a (for धर्म^a).

19 B₂ om. 19^a (cf. v.l. 16); K₅ om. 19^a-20^b.
 — ^a) D₁ T₁ G (except G_{3.4}) M₂₋₅ त्वा; D₂ एवां; T₂
 (after corr.) अस्मान्; M₁ वो (for त्वां). — ^b) D₂ तथा
 (for दोषः), and हितं (for तथा). — ^c) B_{2.4} Dn₂ Ds
 G_{3.4} दाशार्हैः. — ^d) B_{2.4} D₂ सहसैनिकैः; B₅ च
 ससोमकैः; S च महारथैः (for च सत्तै^a).

20 K₅ om. 20^a (cf. v.l. 19). — ^b) K₄ D₁ S Ca
 विश्रम्भेण; Ds. 4. 9 विश्रंभाच्च. — ^c) K_{1.2.4} B D (except
 D_{1.3.4.7.10}) G₄ तु; K₅ वा (for तु). K₅ D₁ M (except
 M₂) तादृक् (for मा^a).

21 ^b) Some MSS. वेदीमध्यात्; G₂ अग्निकुंडात्.
 — ^c) Ds. 4. 9 वरा (for प्रिया).

22 ^a) Some MSS. अज^a. — ^c) Dn₁ Ds. 4. 7. 9
 पंचानामिन्द्र (D₇ नां दीप्त)वर्चसां.

23 ^a) S एते; Ca. d. s ते (as in text).

24 ^a) D₁ कच^a (for केश^a). — ^b) Dn Ds D₇
 G_{3.4} M सभागता; D₁ वशं गता. — Ds om. 24^a-25^d.

25 Ds om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K₁ Ds. 7. 8. 10
 पांडवेयेषु; K_{4.5} B Dn Ds Ds. 4. 9 पांडुपुत्रेषु (for कौरवे^a).
 — ^b) K₅ B₂₋₄ Dn₁ D_{1.7.10} पांचालेषु. K₅ Ds च

C. 5. 2895
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
ब्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
ब्राहि मां पुण्डरीकाक्ष समर्तज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
सुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धतः ।
सर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकायुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अयं).

26 " K₂. 5 B (except B₂) D₂ D₃ D₁. 7. 10 M₂. 5
निरामर्षेषु; Ca. d as in text. — " K₂ क्षम" (for प्रेक्ष).
— " K₂. 4 B D (except D₁. 7. 9. 10) पाहि (for ब्रा).
— " K₄ B D (except D₁. 7. 10) चित्तितो (for काङ्क्षितो).
T₂ (inf. lin. as in text) मया (for असि मे).

27 K₂ om. 27. — " D₁ G₂. 5 M (except M₂)
मा; D₂. 4. 9 अयं (for मां). D₂ D₃ D₂. 4. 7. 9 G₂. 2. 5
M₁ मगवन्. D₂ T₁ transp. भगवान् and श्वशुरो. — " K₄ B₁. 2. 4 D₂ हि; D₁ च; T₁ G₁ स्त्री; M त्वं (for the
first असि). K₁. 5 D₂ D₂. 4. 7. 9. 10 मम; G₂. 4 हि मे
(for असि मे).

29 D₂ om. 29^{ab}. — " K₂ पात्रमृतां; K₄ D₂. 6 G₂
अभिज्ञास्मि. — " K₄. 5 B D (except D₁. 4. 7. 9)
त्रायस्व (for ब्राहि मां). — " K₄ B₁. 4 D₂ D₂. 3 T₂ G₄
समर्तुं (G₄ "आतु"ज्ञातिबांधवान्; K₂ T₁ G₁. 5 सत्रातुज्ञाति-
बांधवाम्).

30 " K₂. 5 D₂ D₁. 8 न त्वहं (for नन्वहं). B₁. 2
भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयोः. — K₂ om.
30^b-31^a. — " K₁. 2. 4 B D (except D₁. 2) बलात्
(for अभवम्).

31 K₂ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — " T G M₂
धनुष्मताः. K₂. 4 B D₂ D₂ D₂. 6. 8. 10 धिक्पार्थस्य धनु-
ष्मतां भीमसेनस्य धिग्बलं. — " K₂ पापः (for कृष्ण).

32 " K₁ यद्यस्ति मयि ते कृपा. — " K₁ D₁ M Cd
विनी; D₂ (before corr.) प्रणी; Ca. 5 विधी" (as in

text). — After 32, K₄ ins. an addl. colophon.

33 K₂ om. 33-41. — Before 33, all MSS.
except T₁ G₂. 5 ins. वैशं उ" (D₁. 2. 4 S om. उ").
— " D₁ मृदुसंहारं; Ca. d. s as in text. — " D₂ sm
कुटिला; Cd. s वृजिना" (as in text). — " K₄ B D
(except D₁. 10) सर्व" (for पुण्य").

34 K₂ om. 34 (cf. v.l. 33). — " D₂ D₂
"संपूर्ण; D₂ "संयुक्त. — " K₂ D₁ केशपाशं; Ca. d as in
text. — " K₂. 4 B D (except D₂. 4. 7. 9. 10) वासेन
(for सव्ये").

35 K₂ om. 35 (cf. v.l. 33); D₁ om. 35^{ad}. — " D₂. 4. 9
अश्रुपूर्णक्षणा. B₂. 4 दीना; G₄ कृष्णं. — " G₄ इदं
(for कृष्णं). T₁ G₁. 5 वाक्यमथ (for वचनम्).

36 K₂ om. 36 (cf. v.l. 33). — Before 36, K₄ T
G ins. द्रौपदी (K₄ cont. उ"). — " K₂ मे; K₄ D₂
(by corr.). 5. 7. 8 तु (for ते). — " K₁. 2 D₂ D₂
D₁. 7. 9. 10 M₄ "करोद्धतः. — " K₂ B D₂ D₂ D₂. 5. 8
सर्वकार्येषु; K₄ संधिकार्येषु; G₂. 5 सर्वलोकेषु. D₂ D₂
D₂. 5 G₂. 4 इच्छतां. D₂ स्मरणीयः सदा कृष्ण तत्र तेषु
त्वया विभो.

37 K₂ om. 37 (cf. v.l. 33); D₂ om. 37^{ab}. D₂
om. from संधि" up to मे in 38^b. — " D₂. 4. 9
संधिकार्येषु; T₁ G₁. 5 "कांक्षिणौ. — " D₂. 4. 9 योत्स्यति मे
(for मे योत्स्यते). B₄ वीरः (for वृद्धः). D₂ पिता मम
महाबाहो; G₂ विराटः सहपुत्रश्च. — " K₄ om. (hapl.)
from पुत्रैर् up to 38^d. D₂. 4. 9 महारथः. T₁ G₁. 5

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्सन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
 दुःशासनभुजं श्यामं संचिन्नं पांसुगुण्डितम् ।
 यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
 त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
 निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
 विदीर्यते मे हृदयं भीमवाकशल्यपीडितम् ।
 योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
 इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
 रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
 स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
 द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।

अचिराद्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
 एवं ता भीरु रोत्सन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
 हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
 अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
 युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
 धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वश्रृगालादनीकृताः ॥ ४७
 चलेद्भि हिमवाञ्छैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
 द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
 सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
 हतामित्राञ्छ्रिया युक्तानचिराद्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९

C. 5. 2919
B. 5. 82. 49
K. 5. 81. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

बुधपदः सह पुत्रकैः.

38 K4.5 om. 38 (cf. v.l. 33); Ds om. up to मे in 38^b (cf. v.l. 37). — ^a) D10 एते; T G1.2.5 इमे (for एव). — ^d) K1.2 B Dn Ds D2 (after corr.). 3-8.8.9 योत्स्यन्ते. T1 G1.5 शत्रु^o (for कुरु^o).

39 Ks om. 39 (cf. v.l. 33). — ^a) D1 Gs Ms-5 शावं; T1.2 (inf. lin.) G1.5 यावत्; G4 चापि; M1.2 श्यावं (for श्यामं). — ^b) Some N MSS. पांसु^o. S (except Gs.4 M2.5) पांसुकुण्डितं. — ^c) Ds.6.8 तु (for तं). K1 D1-4.7.9.10 G4 न प्र- (for तं न). — ^d) Ds.4.9 हृदये मम (for हृदयस्य मे).

40 Ks om. 40 (cf. v.l. 33). — ^b) Ds.4.9 प्रती-
 च्छन्त्या. — Ds om. 40^a-41^a. — ^c) B4 Dn2 D2-4 वि^o
 (for नि^o). — ^d) K1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्).

41 Ks Ds om. 41 (cf. v.l. 33, 40). — ^a) K1
 D1 S (except G4 M1) विदीर्यते. — ^c) Ds महाबाहो.
 — ^d) K1.2 B (except B4) Dn D1.2.7.10 एवानु^o
 (for समनु^o).

42 Before 42, T2 G ins. वैशं. — ^a) K4 छन्देन;
 Bs Dn2 रुद्धेन; D2 (before corr.). 3.4.9 छन्देन; Gs
 छिन्देन (for सन्नेन). — ^c) K1 Bs D1-4.7.9 T G1.2.5
 M1 सोत्कंठं; Ks सापेक्षं; G4 सोत्कंठा. — ^d) K1.5 Ds.4.7-10
 M सुस्वरं; Ks T2 सत्वरं; Bs D2 सस्वनं. K1 बाष्पगद्गदा;
 Ks भीमगद्गदा; Ds चाप्यगद्गदं.

43 ^b) K1.5 D2-4.7.9.10 T1 G1 संहतौ; Ca सहितौ
 (as in text). Ks Ds D7 Gs.5 Ms अभिवर्षति. — ^c)
 K2 अत्यर्थं; Cs अत्युष्णं (as in text). — ^d) K1 D7 G4
 असृजद्; K2.4 B1-3.5 Dn1 Ds.10 मुंचती; B4 Dn2 Ds
 Ds.6 मुंचती.

44 Before 44^{ab}, T2 ins. श्रीभगवान्. — ^c) Ds.4.9
 नचिराद् (for अचिराद्). D7 भीरु (for कृष्णे). — ^d)
 Ds.4.9 Gs रुदतीर्. K1 कौरव^o; K2 D10 S (except Gs
 M1.2) भारत^o.

45 ^a) K1.4.5 Ds1 D7 ते (for ताः). T G M1.2
 चापि (for भीरु). Ms-5 च हरोत्स्यन्ति (for भीरु रो^o).
 — ^b) D2 निवृत्त^o (for निहत^o). — ^d) Ds2 Gs यासां
 (for येषां). K4 B1-3.5 Dn Ds Ds-6.8.9 भाविनि (Ds2
 Ds नी^o); B4 D7 T2 G1.2.4 M2 भामिनी.

46 ^a) Ds.4.9 वै (for च). — ^c) K1 S नियोगाच्च.
 — ^d) D1 विधिचोदितात्.

47 ^b) T1 G1.3 च (for चेत्). S श्रोष्यन्ति (for
 शृण्वन्ति). Ds.4.9 मद् (for मे). — ^c) K2.5 D1.7.8
 M1.2 शेष्यन्ति. — ^d) Some MSS. 'सृगाला'. T2 G2.5
 'लाशनी'. Ca. d cite अदनीकृताः (as in text).

48 ^a) K1.5 D7.10 M चलेत्; T G चलेच्च (G4 पतेच्च)
 (for चलेद्भि). Bs शतधा (for हिमवाञ्छु^o). — ^b) S
 शकली^o (for शतधा). K1 B Dn2 Ds D1.10 फलेत्; K4
 Dn1 Ds.4.9 ब्रजेत् (for भवेत्). — Ks om. (?hapl.) from

C. 5. 2620
B. 5. 82. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।

कुरुणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

48^d up to हतामित्रा in 49°. — After 48, G1 ins.:

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाब्धिथिलीभवेत् ।

G1 cont.: T1 G5 ins. after 48:

380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ।
(cf. 48^d).

49 Ks om. up to 'मित्रा (cf. v.l. 48). — °) T1 G1.5 च (for ते). — °) Gs.4 वाष्पं. T1 कृष्णे वाष्पाणि गृह्यतां. — °) K1.4 Ms नचिराद् (for अचि').

Colophon missing in Ks. — *Sub-parvan*: K (Ks missing) B Dn Ds D1.2.5-8.10 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T1 द्रौपदीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेव-द्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 84; Ds 79; Ds 74; Dr T Gs M2.8.5 83; Gs.5 M1 82; M4 80. — *S'loka no.*: Ks 34; Dn 48; Ds 51.

81

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 Ks om. 1-4. Dn1 Ds.4.9 युधिष्ठिर (for अर्जुन). — °) D1.2 चैव; S इह (G2 अपि) (for अच). — °) D1 transp. उभयोः and पक्षयोः. S (except M2) तथा (for अपि).

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — °) K4 B Dn Ds Ds.6.8 Ms एव (for एषां). — °) K4 B D (except D1.2.7.9.10) T G1.2.4 Ms अहंसि (for त्वमसि).

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1); Dr om. 3^a-4^b. — °) T2 G2 मित्रं (for इतः). — °) T2 G (except G1) दुर्यो

भगवानुवाच ।

धर्म्यमसद्वितं चैव कुरुणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सनुताः ।

(for सुयो). — °) K4 B D (except D1; Dr om.) Gs M2.5 आतरं (for भारतं). D1 ब्रूहि; Ds.8 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — °) Bs युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्). S यद्वा (Gs मा वा) च्यमिह (M 'ति) शत्रुहन्.

4 = (var.) 5. 91. 18. — Ks om. 4 (cf. v.l. 1); Dr om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — °) K1 Ds D1 उक्तः (for उक्तं). D1 शमम् (for शिवम्). — °) G1 आसादयन्; Gs Ms-5 आसाद्यते (for आदास्यते).

5 Ks B1.2.4 Dn D1.2.7.10 श्रीभगवानुवाच (D1 om. उ°); Ks कृष्ण उ°; G4 श्रीवासुदेवः. — °) K1.5 Dns Dr.5 Gs Ms धर्मः; Cs धर्म्यं (as in text). — °) T1 G1.5 तत्र (for एष). — °) K1.2.5 D2 अभीप्सयन्; Cs as in text.

6 °) Ks व्यपेते; B1.3 T1.2 (inf. lin. as in text) G1.2.5 व्यतीते; Ds1 G4 Ms-5 व्यपेत- (for व्यपेते). — °) Bs विमल उद्यते; B4 Ds.5.6 Gs Cn विमलवद्गते; Dn विमलतां गते; D2 विमलमुद्गते; G2 विमल उत्थिते (for विमल उद्गते). — °) Ds.4.8 पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते). — °) Dr.10 वृद्धार्चिषि; Ds महा°; S कदा°.

7 °) Ks कामदे; Ds m.1 T2 (inf. lin.) कार्तिके; Ca.d.8 कौमुदे (as in text). Ca: ❀ कौमुदे उत्थानै-कादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णषष्ठ्यामिति विमलबोधपादाः।❀ — °) K1 स्फीतैः सस्यैः शुभे; K4 B2.3.5 D (except Dn1) स्फीतसस्यसुखे (B4 D10 'स्ये शुभे; D2 'स्यसदा; Dr 'स्यशुभे); S स्फीतसस्ये सुखे; Ca.d as in text. — °) N (Ks missing) Ca.d कल्पः; Gs-5 कल्यः (for कल्यः). D1.2.4 सत्य° (for सत्त्व°).

8 °) Ks G4.5 मांगल्याः. Ds.4.9 मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः. — °) B2 T1 G1.5 तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
 कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
 ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
 तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
 शिनेर्नम्रारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
 रथ आरोप्यतां शङ्खशर्कं च गदया सह ।
 उपासङ्गश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
 दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 न च शत्रुवज्रेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।

प्रसस्युर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
 तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
 अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समुगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
 तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
 मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
 स्रपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 यशोमं प्रत्यभिचित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
 महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।

C. 5. 2069
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

9 ^a) K_{1.2.5} B₃ D_{1.8.4.9} पूर्वा (for पौर्वा). — D₁ om. (hapl.) 9^a-10^a.

10 D₁ om. 10 (cf. v.l. 9); D₈ om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^a) K₂ औक्षसं; D₁₀ वृषभं; T₁ आर्षभं; Ca ऋषभं (as in text). K₂ G₄ पृष्ठम्; T₁ G_{1.5} पुच्छम् (for पृष्ठे). — ^b) D_{8.4.9} वंघ (for वाद्य). — ^c) G_{1.5} प्रदक्षिणीकृत्य.

11 D₈ om. 11^a (cf. v.l. 10). — ^b) K₂ महात्मनः (for जना).

12 ^a) K₂ D₈ D_{1.9} S (except G₁) रथम् (for रथे). K_{2.5} G_{4.5} शंखं (for शङ्खः). — ^c) K₁ D_{n1} D₂ M_{1.8} उपासंगान्; K₅ संगौ; D_{8.4.9} संगश्च; Ca. d as in text. K₁ शक्तीः; K_{2.5} D₁ G_{2.5} M_{8.4} (sup. lin. as in text). 5 शक्तिः; K₄ शराः; D_{n1} D_{2.8} शक्तीन्; D₉ शार्ङ्गः; M_{1.2} शार्ङ्गि (for शक्त्यः). — ^d) D_{1.2} सर्वोपकरणानि च.

13 ^a) D_n T₁ G_{1.2.5} च (for हि). — ^b) K₂ कर्णश्चापि ससौबलः; T₁ सकर्णश्च ससौ. — ^c) M (except M₂) हि (for च). K₄ विश्वसेयः (for अवज्ञेयः). — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) G₄ दुर्वलो (for प्राकृतो).

14 ^b) G_{1.5} शैनेयः सत्यविक्रमः. — ^c) T₂ (inf. lin. as in text) G₂ प्रसन्नः; Ca. d प्रसस्युः (as in text).

15 ^b) D₈ Cn आकाशगः; Ca. d. s आकाशगं (as in text). D_{2-5.8} G₄ Cnp आकाशमिव च (for गमिव). B_{2.4} Dn आशुगं; Ca. d. s अध्वगं (as in text). — ^c) K_{1.2.4} B (except B₂) Dn D₈ D_{5.6.8} सूर्यचन्द्र (by transp.). — ^d) G₈ चामराभ्यामलंकृतं.

16 ^a) T₁ G₁ नक्षत्रैश्चैव; G₂ अर्धचन्द्रेण (for अर्ध-

चन्द्रैश्च). Ca cites अर्धचन्द्रैः, Cd अर्धचन्द्रादयः, Cs अर्धचन्द्रादिभिः. D_{8.4.9} मत्स्यैः (for चन्द्रैः). — ^b) K₂ D₁ S च (for स-). D_{8.4.9} रुचिरं मृग. — D₉ om. from 16^a up to मणिहेमवि- in 17^a. — ^c) D₁₋₄ G_{2.8} चित्रैः; D₈ चैव (for चित्रं). — After 16^a, T₁ G₁ ins.:

381*

भूषणैर्विविधैरपि ।

विप्रैश्च विविधैश्चित्रैश्चैव.

— ^a) G₅ भूषणैर्विविधैरपि (see above).

17 D₉ om. up to मणिहेमवि- in 17^a (cf. v.l. 16).

— ^b) D₁ वचसं; G₄ तोमरं (for दर्शनम्). — D₁ om. (hapl.) 17^a. — ^c) T₁ G_{1.5} मणिमेघं; M₂ हेमविचित्राभं. — ^d) K_{1.2.5} D₁₀ सध्वजं सपता.

18 18^a = (var.) 5. 179. 10^a. — ^b) = 5. 138.

21^b. K₅ D₉ T₂ G₂ वारिणं; D₂ वारकं; Ca as in text.

— ^a) S बंधूनां (G₄ मित्राणां) (for यदूनां). K₁ (by corr.) D_{1.8} यदूनां नन्द; D_{8.4.9} पाण्डवानन्द.

19 ^a) K₄ B D (except D_{1.7.10}) शै (B₂ D₉ सै) व्यसुग्रीवः. — K₄ om. from सुग्रीव up to 20^b.

— ^c) D_{8.4.7.9} यानं; D_{8.8} सूतैः; T G M₁ (inf. lin.) सूतः (for स्नातैः). B D (except D_{7.10}) Ca. d. s संपादयामासुः; T G M₁ यांचक्रे. — ^d) T₂ G_{2.5} संपन्नं (for शैः). D_{8.4.9} ह्व (for सर्व-).

20 K₄ om. 20^a (cf. v.l. 19). — ^a) D₈ D_{8.4.9} हि; D₅₋₈ G₈ M₂₋₄ च (for तु). K₅ पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य).

— ^c) K₁ D₁₀ सुबोधः; K_{2.5} D_{8.4.9} G₅ वं; D₁ सवोधं (for सुबोधः). — ^d) K (K₈ missing) D_{8.4.9} G₈₋₈ रथं (for थः).

C. 5. 2699
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

सुधोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिखनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन सम्पद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः सम्पद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।

21 ^b) Many MSS. 'निःस्वनं. — After 21^{ab}, T₂ G₂ ins.:

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षितं दारुकेण च ।

कृत्वा प्रदक्षिणं शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— ^c) T₂ G₂ श्रीमान् (for शौरिः). — ^d) K₄ B D (except D_{1.10}) कामगं (for पुण्यकृत्).

22 ^a) D₂ तत्र (for ततः). — ^c) D_{2.4.9} om. the first च.

23 ^a) K₄ B D (except D_{1-4.9}) T₁ व्यपोढाभ्रस्ततः कालः. — ^b) S सम्जायत. — ^c) T₂ G₂ 'ययौ (for 'ववौ).

24 ^a) K₂ प्रदिशं चानुलोमाश्च. — ^b) S अनुनादिनः (T₂ G₂ अमला दिशः) (for अनुयायिनः). D₁ मंगल्या मृगपक्षिणः (= 24^b).

25 ^a) K₂ D_{2.4.9} G₂ M₁ (inf. lin.) मंगलार्थपदैः; B D₂ D_{2.6} C₂ मंगल्यार्थपदैः (B₂ मंगलानुपदैः); G₂ as in text. D_{2.4} सर्वैर् (for शब्दैर्). — ^b) B D_{1.5.6.8} G (except G₂) अनु (for अन्व). K_{1.5} D₁₀ M सर्वतः; G₂ सर्वथा.

26 ^a) K₄ B₂ D₂ D_{2.6.8} G₂ 'मुखो (for 'शिखो). — ^b) D₂ सर्वतः (for विधूमः). T₂ सम्जायत.

27 ^b) K₂ गयः क्रथः; K₅ गयस्तथा; D₂ (before corr.) गयो ध्रुवः. S 'ध्रुवस्तथैव च. — ^c) K_{1.2} D_{2.8} शुक्र (K₁ 'भ) नारदवाल्मीका; T G_{1.2} M₂₋₅ शुक्रमारुतवा (M₂₋₄ 'व) ल्मीका (T₂ G_{1.2} 'क); G₈₋₅ M₁ शुक्रमारुतव-

शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः कैकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान् भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

(G_{2.8} 'वा) ल्मीका. — ^a) B D_{2-5.9} T₁ G_{2.4} M मरुतः. D₂ कुशलो; D₁₀ T G_{1.2.8} कौशिको; G₄ कपिलो (for कुशिको). T₂ गुरुः (for भृगुः).

28 ^a) K₄ B_{1.2.4} D₂ D_{2.6.8} देवब्रह्मर्षयः (by transp.). — ^c) K_{1.2.8} D_{1.7.10} अकुर्वत (for अवर्तन्त).

29 ^b) T₁ G₂ 'सामभिः. — ^c) T₁ G_{1.8} भवनं (for सदनं). — After 29, K₄ (marg.; om. line 2) S (except G₂) ins.:

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L. 1) G₂ M देवतास्तु (for 'भ्यो). G₁ नमस्कृत्वा.

— (L. 2) M₂ सात्यकेन; M₂ सत्यकेन (for सात्य).]

— After the above, G₂ reads 31^{ad}.

30 K₄ om. 30. — ^a) K_{1.2} D₂ D_{2.8} D₁ तं प्रयातम्. D_{2.4.9} अनुप्राप्तः. — ^c) K_{1.2.8} D₂ D_{1.10} एव (for उभौ).

31 ^b) K₂ सात्यकिः (for चेदिपः). — G₂ reads 31^{ad} after 383*.

32 ^a) G₂ च बलवान् (for सपु). — ^b) Some N MSS. कैकयैः. K₂ D₂ सह कैकयैः (for कैकयैः सह). — ^c) D_{2.4.9} हि (for प्र). — ^d) K₅ B₂ D₂ D_{2-6.8} क्षत्रियर्षभः; D₂ भरतर्षभ.

33 ^a) D_{2.1} द्रुपदः; D_{2.2} धृत्य (for 'ब्रज्य). — ^c) T₁ G_{1.8} समीपे (for सकाशे). — ^d) K_{1.4} (sup. lin. as in text) D₂ T₂ तथा (for तदा).

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
 भर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
 तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
 या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
 उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
 देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
 वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
 सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।

महतो मृत्युसंवाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
 अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
 अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
 मृशमाश्वासयेत्त्रैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
 अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
 ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
 निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्रुते ॥ ४२
 अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 यद्दहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
 प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।

G. 5. 2963
 B. 5. 83. 44
 K. 5. 83. 8

34 Ks om. 34^{ab}. — With 34^{ab}, cf. 5. 49. 15^{ab}; 89. 24^{ab}; 178. 11^{ab}, etc. — *) K4 B D (except D1. 7. 10) वै न (for नैव). Cs cites वै. K1 कोपात्; Cs कामात् (as in text). G4 यदैव सभयकामात्. — *) K2. 4 B1. 8. 5 D (except Dn D1) क्रोधात् (for लोभात्). K2 च (for the second न). M (except M1) om. the second न. — *) Gs नैव चार्थी न लोलुपः.

35 Ks om. 35^a-36^d. — *) D1 *सत्वानां; Cs *भूतानां (as in text). — *) K4 B (except B8) D (except Ds. 4. 9. 10) सनातनः (for प्रताप).

36 Ks om. 36 (cf. v.l. 35). — *) T1 G1 श्रीवत्सां-चितलक्षणं; Gs corrupt. — *) K1. 2 D7. 10 T1 G1. 5 परिष्वज्य च; M2 तं परिष्वज्य (for संपरि). — *) K2 संप्रष्टुं; Gs संदेशं; Cs संदेष्टुं (as in text).

37 Before 37, all MSS. ins. युधिष्ठिर उ. — D1 om. 37^{ab}. — *) K4 वै; Ks D2. 7 असौ (for सा). Ds. 4. 9 एव (for अस्मान्). — *) Ds. 4. 9 तर्पयन्ती संदाबला. — *) S गुरुणां पूजने रता.

38 *) 1. 2. 213^d. K2 तथा (for रता). S मृत्यानां पोषणे तथा (G2. 4 रता). — *) D2 नृपपुत्री च; Ds. 4. 9 च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च). — *) S माता (for प्रिया). Ds. 4. 9 जनार्दन सदैव हि.

39 D1 om. 39^{ab}. — *) K2 D7 Gs दुय्ये (for सुयो). T1 G1. 5 भीता; Gs. 4 M1. 2 या न; Ms-5 या च (for या नो). — *) S स्थापितामित्रं. Ca cites आत्रायतवती, Cd त्रायते सा. — *) K2 Dn1 मृत्युसंवाधात्; G1 *संवासात्; G4 दुःखसंवाधात्; Ca as in text. — *) K1. 2. 5 दुर्द्धरान्; K2 Ds Ds. 4. 7. 9. 10 Ca उद्धरे; B Dn D1. 2 m. 8. 8 उद्धरेन्; Gs दुस्तरान् (for उत्तरन्). Cd

cites आहरत्. D2 (before corr.) उद्धरन्नौरिवाभयात्. — Cf. 1. 2. 102; 5. 29. 35^{ef}; and B. 2. 72. 3.

40 *) K2. 5 D9 यथा; M1. 2 (corrupt) याहि (for यथा). T2 (inf. lin. as in text) G2 भारत (for माधव). — *) D1 अन्वयुक्त हि (for अनुभूतानि). K1. 2 Ds. 7 T1 G1. 5 M4 अदुःखार्हा; B8 अदुःखार्ता.

41 Ks om. 41^a-43^b. — *) K2 D10 (sec. m.) Gs. 5 आश्वासयस्त्रैनां; Dn1 आश्वासयस्त्रैनां. — *) K1. 2. 4 B8 D (except Dn D2. 7. 10) *शोकैरभि (D1 *शोकैः परि)-भुतां. — *) T1 G1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च). K4 B D (except D1. 2. 4. 7. 9) त्वं (for च). — *) T1 G1 परिकीर्तय; M (except M1) प्रतिकीर्तयन्.

42 Ks om. 42 (cf. v.l. 41). — *) K2 बाल्यात्; T G M1 (inf. lin.) दाहात्; Ca. 5 ऊढात् (as in text). — *) K2 T G1-8 स्वसुतानां; Gs तानि सर्वाणि; Cs श्वशुराणां (as in text). — G4 read 42^a-43^d after 45^{ab}. — *) K2 सा (for च). K1 निराकारानतदर्हा; Ds. 4. 9 निराकारानतदर्हाश्च; T G1. 2. 5 निराका (Gs *क)रा तदर्हा च; Gs निराकारतदनर्हा च; G4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हा च; M निराकारा (Ms inf. lin. निराकारान्) अतदर्हा. Ca. d cite निराकारान् (as in text). — *) K1 दुःखमाश्रुते; M4 Ds. 4. 9 दुर्मनायते.

43 Ks om. 43^{ab} (cf. v.l. 41). — *) D2 स्वकालुष्यात् (for स कालः स्यात्). — *) K1. 2 D1. 2 *विपर्ययात्. S कृष्णाहं भू (Gs कृ)शदुःखितां. — *) K1 Dn1 Ds. 4. 9 T1 G1 M1 यदा; K2. 5 D7. 8. 10 यत्र; T2 G2-5 यथा; Ca यत् (as in text). T G1. 2 M1 (sup. lin. as in text) तां; Gs एनां (for अहं). — *) K4 B D1 सुखं. B Dn D1 T Gs दध्याम्.

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यनर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाहिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वाश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।

अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यान्वमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

44 Ks om. 44-48; G4 reads 42^a-43^a after 45^{ab}.
— ^a) K1.2 D7.10 प्रजाजने. K4 B D अनु(Ds.4.9
“न्व)धावर्ती (D4.9 “ती) (for अन्वधावत्सा). — ^b) = 1.
97. 1^b. T1 G1 “गर्धिनी; T2 G2 “गृधुनी; G8 “गर्धिनी.
K4 B D (except D4) G4 कृपणां “गृधुनी. — ^c) S
(except Gs.4) रुदतीम्. B Ds उपहाय; D1 Gs अवहाय
(for अपहाय). — ^d) T2 G2.8 तद् (for यद्). K4 B
Dn Ds D1.2.5.6.8.10 अ(K4 Dn2 आ)गच्छाम वयं वनं
(B2.4 Dn2 D1.2 वनं वयं); Ds.4.9 वयं गच्छामहे वनं.

45 Ks om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) Ds S (except
T2 G1) सा नूनं; Ds नूनं सा (for न नूनं). K1.2 D7.10
कश्चिन् (for नूनं). — ^b) Ds.4.9 न वै (for सा चेज्).
B2.4 माधव (for केशव). — ^c) T Gs पृथा; T2 (before
corr.) G1 पृथा; G2 वृद्धा (for तथा). Dn Ds1 D5.8 T2
G1.2 M2 पुत्रादिभिर्. Gs ग्लानां; M बाढं (M2 “ढां) (for
गाढं). Ds.4.9 तथा पुत्रैर्विधदिता. — ^d) Dn2 Ds1
D10 आर्ता ह्यनर्तसत्कृत; Ds.4.9 नात्यार्तानर्तसत्कृता; T1
(corrupt) मात्रा चानर्त सत्कृता; T2 G2.5 आर्तामर्चय
सत्कृता; Gs आर्ता माना च सत्कृता; M (M1 by corr.)
आर्तामानर्चय (M1 orig. आर्तामर्चय) सत्कृतां.

46 Ks om. 46 (cf. v.l. 44). — ^a) K4 B (except
Bs) Dn Ds Ds.6.8 अथ (for तु). Gs तां (for सा). S
कुंती (Gs कुंती) (for कृष्ण). — ^b) K1 प्रभो (for विभो).
S मम वाक्यास्वया विभो. — After 46^{ab}, M1.2 ins.:

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।
— ^a) S धृतराष्ट्रं च “व्यं “नं च “धिकं.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 44). — ^a) M भीष्मद्रोणौ.
— ^b) T2 सपुत्रं (for द्रौणिं च). D1.2 T1 G (except
G2) सोमदत्ति; Ms-s सौमदत्ति. — ^c) K4 Dn Ds

Ds.6.8 भरतान्प्रति; T1 G1 भरतर्षभान्. D1.2 भ(D2
भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins.:

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 Gs “साकं (for “स्थानं). T1 G1 अर्चं; Gs प्रापं
(for पूजं).]

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 44). Ds transp. 48^{ab}
and 48^{cd}. — ^a) Bs Dn2 Ds Ds महाप्राज्ञं. — ^b) Ds.4.9
“कारकं (for “धारिणम्). — ^c) M मजेथा (for स्व).
Ds.4.9 तमर्दिम (for मधु). — After 48, Gs M1 ins.
an addl. colophon (adhy. no.: 83).

49 Before 49, K1.4 D2 (marg.). 3.4.3.9 S ins.
वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) Ds माधवं (for केशवं).
T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशवं स युधि. — ^b) D1.2
transp. कृष्णं and कृत्वा.

50 ^b) T1 G4 सहासं; T2 G2 सहायं; T2 (inf. lin.)
G1.3.5 सभायां (for सखायं). K1 Ds G4 पुरुषर्षभ; K2
भरतर्षभ; Ks Ds G1 भरतर्षभः.

51 ^a) D1 यथा° (for यद्). T1 G1.5 पुरा (for
विभो). K1.2.5 D7 यदिदं धर्मराजस्य. — ^b) D2 Gs
“निर्णये (for “निश्चये). K1.2.5 D7 हतं दुर्धृतदेविभिः.
— ^c) K1.2 Bs D (except Dn Ds D2) अर्धं राज्यस्य;
T2 G2 अर्धराज्येन. — ^d) T2 G2 सर्वराजसु निश्चितं.

52 Ks om. 52^a-53^b. — ^a) K4 D1.2.7.10 S दक्षुर
(for दद्याद्). — ^b) Ds S अनवमत्य च (T1 Gs अनव-
मच्युत). — After 52^{ab}, K2 ins.:

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराज्ञे सुयोधनः ।

53 Ks (cf. v.l. 52) D2 om. 53^{ab}. — ^a) K1.2
B1 Ds2 Ds.4.7.9.10 T G (except G4) अथ (for अतश्).
K2 (before corr.) कृत्वा; D1 कुर्यात् (for कर्ता). — ^b)

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
 वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
 धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुप्तुवुः ॥ ५६
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यपतद्दृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
 ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 पन्थानमाचेष्टुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९

अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषीन्ध्वनि केशवः ।
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावत्तानुषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
 तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
 भगवन्तः क संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
 किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
 तमब्रवीजामदम्य उपेत्य मधुसूदनम् ।

C. 5. 2984
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 84

Dn1 G4 अनुपाविशत्; Ds. 7 अनुपायकृत्.

54 Ks om. 54-56. Before 54, K1 Ds. 4. 6. 9 T2 Gs. 4 ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — °) G1. 5 पांडवे तु (for वेन). — °) K4 B4 Dn Ds Ds. 5. 8 Gs समहृष्यद्; T G1. 2 परिष्वज्य; Ms-5 पर्यागर्जद् (for पर्य°). — °) S प्रवेपन्निव पां°.

55 Ks om. 55 (cf. v.l. 54); K2 om. 55^{ab}. — °) Ds. 4. 9 हर्षदसमना; D7 क्रोधोत्सिक्त°.

56 Ks om. 56 (cf. v.l. 54). — °) Ds D1 तन् (for तं). — °) K4 B Dn Ds Ds. 4. 9 मूत्रे (for मूत्रं).

57 °) D1. 2 transp. च and उक्त्वा. Ds. 4. 9 इति (for च). S कृत्वा (for चोक्त्वा).

58 °) Ks राजसु चापि; D7 तथा राजसु (for तेषु रा°). — °) K4 B Dn Ds Ds. 5. 6. 8. 10 अभ्य (Ds °भ्या-गमद्; G4 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्). Gs कृष्णः (for हृष्टः). Ds. 4. 9 स तूर्णमपतद्दृष्टः. — °) K4 B1. 8-5 Dn Ds Ds. 5. 8 शौच्य°; B2 Ds सौच्य°.

59 °) Ds. 4. 9 चाहा (for हया). — °) K1 आविशुः; K2 ययुः; T1 G1 M1. 2 आक्रमन्; Ms-5 आक्रमुः; Ca. d. s आचेमुः (as in text). K2 अव्यग्राः; T1 G1 Ms-5 तेथ; M1. 2 तूर्ण (for इव). K4 Dn1 Ds. 4. 9 पन्थानमीयुर्मुदिताः; D2 समुत्पततः सुभृशं; Ds पन्थानमाक्रमेयुस्ते; T2 G2 पन्थानमाचक्रमिरे. — °) D2 उल्लिखंतः (for ग्रस°).

60 °) Ds तथा; Gs ततः (for अथ). — °) K2 M1. 2 मुनीन् (for ऋषीन्). — °) G4 लक्ष्म्या (for श्रिया).

61 °) G4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्). — °) Ds तथावद्. K1. 4. 5 B Dn2 D1. 7. 10 यथावत्तान् (for वत्तान्).

62 Before 62, T G (except Gs) ins. श्रीभगवान्. — °) K2 Bs G2 सुनिष्ठितः; Ds. 4. 9 प्रति° (for स्वनु°). — After 62, K4 (om. lines 8-10) ins. 388*. On the other hand, S (except Gs) ins. after 62:

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 °) S तेषां (for तेभ्यः). — °) K2 क सिद्धार्थीः; Ds. 4. 9 स्वयंसिद्धाः; Ca. d. s as in text. — °) K1. 5 Ds. 5. 6. 8 क; S (except G4 Ms) को (for का). K4 गतिर्; Ds. 4. 9 कार्यः; S (except G4 Ms) विधिर्; Ca. d. s वीथी (as in text). Ds. 4. 9 अपि; G4 इव (for इह).

64 °) K4 Dn Ds Ds. 5. 8 transp. भग° and कार्य. M1. 2. 4 (inf. lin.) किं वेह भवतां कार्य. — °) Ds. 4. 9 च (for किं). K4 Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 च (for वः). — °) Dn1 Ds. 4. 9 इह (for उप°). — S ins. after 64; K4 (om. lines 8-10) ins. after 62:

388* एवमुक्ताः केशवेन मुनयः संशितव्रताः ।

नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।

अधःशिराः सर्पमाली महर्षिः सत्यदेवलः ।

अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ।

बको दाहभ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा । [5]

आयोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।

दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।

मौज्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ।

शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रमः ।

श्वेतकेतुश्च कथामा वैदश्चापि हिरण्यदः । [10]

[The MSS. differ considerably in the readings of these names.]

65 °) Ds. 4. 9 उत्पत्य (for उपेत्य). — °) Ks सु-

C. 5. 2384
S. 5. 83. 65
K. 5. 83. 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
समासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।

त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरितः. K₄ B D (except D₁) सुरा(Bs रामः; Dn₁ पुरा)सुरपतेः सखा (D₂ before corr. पुरा सुगतिना हरिः); T G पुराणचरिते (G₅ 'तः') सखा. Ca. d cite सुचरिते (as in text).

66 ') G₄ ऋषयश्चैव (for राज⁰). K₂ B₃ Ds₂ Ds₁ 1.10 G₁ दाशार्हं; S मानार्हं (G₂ 'र्थ'; G₃ 4 'र्ह'). — ') S मानयन्ति.

67 ') T G 'सुराणां; Ca. s as in text. — ') T G₁ 5 पुराणाश्च; Ca. d. s पुराणस्य (as in text). K₂ 5 B₃ Ms-5 महाद्युते; K₄ B₂ 4 Dn Ds Ds₁ 6.8 'मते. — ') Ds₁ 4.9 समर्थ (for समेतं). — ') G₂ om. from दिदृक्षन्तः up to च in 68^a. K₁ दिदृक्षन्ते स्म; K₂ 5 B₃ D₁ 7 दिदृक्षन्तः स्म. K₁ B₃ Ds D₁-4.8.9 सर्वशः. S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव.

68 ') G₃ om. समासदश्च (cf. v.l. 67). K₁ 2.5 D₁ तथा राजः; D₂ तथा राजन् (for च राजानः). — ') Ca cotes सत्यं. Dn D₇ जनार्दनं. — ') K₁ 4 Dn₁ Ds महा- (for महत्). — ') B₃ T₂ G₁ 4.5 M₂ 3.5 इच्छामि; T₁ G₂ 3 M₁ 4 इच्छाम (for गच्छाम).

69 G₃ om. 69; T₂ G₂ om. 69^{ab}. — ') T₁ G₁ 'सहितां वाचं. — ') B₃ Dn₂ Ds₂ T₁ G₃ इच्छामि. K₂ B₃ केशव (for माधव). — Ds om. (hapl.) 69^e-71^b. — ') T₁ G₁ 'मानां. — S (except G₅) ins. after 69: K₄, after 64:

389* सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।

कुरुणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L. 2) G₁ 2.4 इच्छामि (for इच्छाम). G₂-4 M₄ माधव (for केशव).]

70 Ds om. 70 (cf. v.l. 69); G₄ om. 70^{ab}. — ')

Ds₁ 4.9 महाद्युतिः. — ') D₂ सभामध्ये (for 'यां वै'). Ds₁ 4.9 समेष्यसि.

71 Ds G₄ om. 71^{ab} (cf. v.l. 69); Dr om. 71. — ') T G (G₄ om.) सर्वाणि; M धर्म्याणि (for दिव्यानि). — ') K₄ Dn Ds₁ 6.8 तथा; Ds₁ 4 तानि; Ds₁ यानि (for तत्र). Ds₁ 4.9 तानि (for तेषां). M₃-5 तु (for च). D₂ तत्तेषां चैव माधव. — ') K₁ (before corr.) B₃ Dn₂ Ds₂ D₁ T₂ G₁ 3 इच्छामि (for इच्छाम). — ') K₄ Ds₁ 3 विहि (K₄ 'दि')तानि; K₅ B Dn Ds D₁ 2.5.10 च हितानि (for च शुभानि). — After 71, M₁ 2 ins.:

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।

धर्मवृद्धा शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह नः ।

72 K₅ om. 72. — ') G₄ 5 हि (for ऽसि). — ') G₄ वक्ष्या⁰ (for द्रक्ष्या⁰). — ') K₄ D₁ 5.6.8 गोविन्द (for वै वीर). — ') M₃ 4 सभां गतं. G₄ वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K₄ Dn Ds-6.8 S ins.:

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ।

[S च्चलंतं तेजसाच्युत (G₄ 'वृत्तं') (for the posterior half).] — After the above, S reads (before the colophon) the first two stanzas of the next adhy.

Colophon missing in K₅; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₁ 2.4 B Dn Ds D₁ 2.5-3.10 T₁ G₁ M₁-2.5
भगवद्गीता. — Adhy. name: K₂ ऋषिदर्शनं; T₁ G₁
ब्रह्मर्षिसं (G₁ om. सं)दर्शनं; G₂ ऋष्यागमनप्रसंगः; M भगव-
न्निर्याणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds
80; Ds 75; D₇ T G₂ 5 M₁-2.5 84; G₁ 4 85; G₃ M₄
83. — S'loka no.: Dn₁ Ds 72; Dn₂ 69.

८२

वैशंपायन उवाच ।

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।

महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १

पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।

भोज्यं च विपुलं राजन्नेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।

कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।

तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४

अनभ्रेऽग्निनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।

अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५

प्रत्यगूढमहानद्यः प्राञ्जुखाः सिन्धुसत्तमाः ।

विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६

प्राञ्ज्वलन्नभयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।

उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्चतशो जलम् ॥ ७

तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।

न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८

प्रादुरासीन्महाञ्जब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।

सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९

ग्रामश्चाद्वास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।

आरुजङ्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिखनः ॥ १०

यत्र यत्र तु वाष्पेयो वर्तते पथि भारत ।

C. 5. 8003
B. 5. 84. 11
K. 5. 84. 9

82

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 S reads 1-2 after 391* (cf. v.l. 5. 81. 72). — ^a) K1.5 Dn Ds1 (by corr.) s2 Ds. 5. 6. 9. 10 प्रयातं; Cn as in text. D1 प्रयाते पुत्रे. — ^c) Ds. 4. 9 G4 महारथं.2 ^a) B2.4 तु (for च). — ^b) M2.4 (sup. lin. as in text) परं शतं (for परंतप). — ^c) Ds. 4. 9 सुविपुलं; G4 च बहुलं. — ^d) T2 (inf. lin. as in text) तपनाः (for शतशो). K1.2.5 D1.7.8 T2 परे; G5 नृप (for अपरे).3 ^b) Ds. 5. 8 महत्वात्; Gs भगवान् (for महात्मा). — ^c) K2 Ds. 4. 9 च; T1 G1 प्र- (for वा).4 Ds om. 4^{ab}. — ^b) K4 B D (except D1.2.7.10) निमित्तानि (for अद्भुतं). — ^c) Ds वै (for मे). K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^d) D1 दैवाद्; Ds. 4. 7. 9. 10 दिव्यानि; S (except Gs; M4 sup. lin. as in text) भौमा (G4 चैता)नि; Gs दैवानि (as in text). D1 T2 G2 उत्पातः; Cs as in text. K5 दिव्यानांतरिकानि च.5 ^c) D2 अंतरे चैव पर्जन्यः. — ^d) Ds. 4. 9 विततः; Ca. d विघने (as in text).6 ^b) K5 Dn2 Ds. 5-7. 9. 10 Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 सिन्धुसत्तमाः; G4 संगमाः. — ^c) K1.5 Ds S (except T1 G1.4 M2) प्रज्ञायत (Ms. 4 यंत).7 Ds om. 7^{ab}. — ^a) D1.2 G2 प्रञ्ज्वलन्. Ds-3 G1नामयो (for अमयो). — After 7^{ab}, T1 G1 read 8^a-9^b, T2 G2 read 9^{ab}, Gs M (M2 om.) read 9^{ab}, and finally Gs reads 9^{ab}, the MSS. repeating each passage respectively in its proper place. — G4 M2 om. 7^a-9^b. — ^c) D1 कृपाश्च; Gs प्रासिचन् (for कुम्भाश्च). — ^d) K2 प्राञ्ज्वलन्; D2 (after corr.) प्राञ्जुष्यन्; Ca. d as in text. D2 (before corr.) प्राञ्जुष्यन्त सरोजलं; Ds प्रासिचत ततो जलं; Gs शतशः शोणितं जलं.8 G4 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) S (G4 M2 om.) एव (for अपि). — ^b) K2.4 B-D (except D2-4.7.9.10) G1.5.5 तथा (for तदा). — For T1 G1 cf. v.l. 7. — ^c) Ds (sup. lin.). 3 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो). Ca cites आदिशः; Cd अदिशः. — ^d) K2.4 Ds. 4. 9 प्राज्ञायन्ते.9 G4 M2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). For transposition and repetition in S cf. v.l. 7. — ^a) K1.5 T G1.2 महाशब्दः; D1 महानादः. — ^b) Ks शंखो भेरी (for खे शरीरं). S (G4 M2 om.) अदृश्यत (for न दृश्यते).10 Ks om. 10-17. — ^a) K1.2 ग्रामथत्; K4 अमशत्; D2 प्रापत्; Ds. 6. 8 आमशत्; T1 ग्रामदत्; T2 G2.5 प्रावहत्; M1.3.4 प्राधमत् (for ग्रामशत्). T1 G1.2.5 हस्तिनपुरे (T1 G1 रं). — After 10^{ab}, Gs reads 12^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c) D2 अरुजन्. K2 D1.2.4.7.9.10 शतशो; S तृणशो (for गणशो). — ^d) Ds. 4. 9 माहृतो (for परुषो). K4 B D (except Ds. 4. 7.

C. B. 3008
E. B. 84. 11
K. B. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसखसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगान्द्रतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्त्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्नाष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६

नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विष्टाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिदमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
बृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संख्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

9. 10) [S] शनिनिस्वनः; some MSS. 'निःस्वनः.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 10). — " B D (except D1. 2. 7. 10) T1 G1. 5 च (for तु). D10 गोविंदो (for वाष्णोयो). — " M1 (inf. lin.) शिवो (for सुखो). — " T G2 om. च.

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 10). — " K1 T1 G1. 5 निर्दोषो; D2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 10). — " K1. 2 D7 गच्छश्च (K2 'स्तु'); K4 B Dn Ds Ds. 8. 10 संस्तुतो; D2 (by corr.) सत्कृतो; D6 संस्कृतो; T1 G1. 3. 4 संगच्छन्. K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 5. 8. 10 गीर्भित्; Ds. 4. 9 सार्धं (for राजंश्च). — " K4 B D (except Ds. 4. 7. 9) सहस्रशः (for महाभुजः). — " K2 G4 अर्चितो. Ds. 4. 9 मधुपर्केण. — " K1. 2 B8 D1-4. 2. 10 सुमना च; K4 B1. 2. 4. 5 Dn Ds Ds-8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु).

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 10). — " B3 तं स्तुवंति; S व्यकिरंत (for तं किरन्ति). — " D1 दिव्यैः (for वन्यैः). K1. 2 D7. 10 च माधवं (for सुगं). — " Ds. 4. 9 कृष्णं (for सर्वं).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 10). — " K4 Dn1 Ds 'समन्वितं (for 'समाचितं). — " K2 अभ्यगात्; B Dn Ds. 5. 5. 8 अभ्यगात्; D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1. 2 D7. 10 मनुजर्षभः (K1 'म'); S मधुसूदनः. Ds. 4. 9 गंधाह्वं मनुजर्षभ.

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 10). — " B3 D1. 2. 4. 7. 9 G4 'विधान् (for 'पशून्). Ds. 4. 9 transp. ग्रामान् and रम्यान्. D1 हृदान् (for रम्यान्). D7. 10 'तर्पणान् (for

'तोषणान्). K1. 2 महा (K2 अह्मा) हृदयतर्पणान्; S सुखा-
न्हृदयहर्षणान् (G2 'हर्षिणः). Cd cites अह्मा. — " T1
G1. 5 व्यतिचक्राम; T2 G2. 5 M1. 2. 4 च व्यतिक्रामत्. — " S
(except T1) नगराणि (for विविं).

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 10). — " K4 B D
(except D1. 7. 9. 10) Gs-8 नित्यं (for नित्य). — " S
(except G4) 'चक्रेभ्यः. — " K4 B D (except D1; D2
marg.) व्यसनानामकोविदाः; T1 G1. 5 M1 हनयानामको.

18 " S उपप्लव्याद्. B Dn Ds D1. 2. 10 अथागम्य;
Ds. 4. 9 Ms. 4 उपायांतं. — " T1 G1. 5 तं (Gs ते) जनाः
पुरवासिनः; M (except M1) कुशस्थलनि. — " K (Ks
missing) D2. 9. 9 G4. 5 पर्यतिष्ठंत; D1 पथि तिष्ठन्ति; Gs
प्रत्यतिष्ठंत. Ks D7 सहसा (for सहिताः). — " T2
G2. 5 'क्षवः.

19 " B4 Dn1 Ds. 4. 9. 10 समायांतम् (for सुनामानम्).
— " K4 B D (except D1. 2. 7) Gs अर्चाहं; Ks अत्यंतं;
T2 G2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं तं). — " D2 यथातिथिम्; G2
देशाधिपम्. Ds T2 उपागतं (for उपस्थितम्).

20 " K1. 5 D1 बृहत्स्थलं; K4 Ds Ds बृकस्थलं; S
कुशस्थलं (M1. 2 and M4 inf. lin. as in text). — " B
K1. 2. 5 D1-4. 7. 9. 10 माधवः (for केशवः). — " N
(except D1. 2; Ks missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21-22 after 24. K4 om. 21^a-22^a.

22 K4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — " Ks शुक्लान्
(for मुक्त्वा). — " T2 (by corr.) G1 M परिचार्यः; T2
(before corr.) G2 'गृह्यः; G4 'वाह्यः (for 'चर्यः). — " K1. 5 Ds. 4. 9 सर्वान्धर्मज्ञः; K2 सर्ववर्मण्यः; B Dn सर्व-
योक्त्रादि; Ds D2 (after corr.). 5-8. 10 सर्वं योक्त्रादि; D1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।

पूजां चकुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेदमानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेदमानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।

तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।

धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

C. 5. 80. 23
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

सर्वं वर्माणि; D₂ (before corr.) सर्वं धर्माण्यं; G₅ सर्व-
मन्त्राणि. Ca. d cite वर्मण्यं. — ^a) N (except K₁; K₅
missing) एतान् (for एतान्). T₂ (inf. lin. as in
text) G₂ M₄ अपासृजत्. G₅ रज्ज्वा चैवानुपाव्रजन्.

23 K₅ om. 23; G₅ om. 23^a-24^a. — ^a) K₁. 2
D₁. 2 अवतीर्य च (D₁ तु); D₅ D₆ अभ्यतीत्य तु; T₁ G₁
अभ्यतिक्रम्य. D₃. 4. 9. 10 T₂ G₂-4 M च (M₂ अथ) (for
तु). K₁. 2 D₁₀ (marg. sec. m. as in text) स क्षिप्रं;
D₁. 2 तान्सर्वान् (for तत्सर्वं). — ^a) B₁. 3 वत्स्याम्यहं (for
महे). D₃. 4. 9 S (G₅ om.) वर्यं (for क्षपाम्).

24 G₅ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) K₁. 2. 5 D₁₀
जनाः (for नराः). D₃. 4. 9 चक्रुरावसथानि च. — ^a) D₂
स्वादूनि च; S (G₅ om.) रसवन्ति (cf. v.l. 27); Ca गुणं
(as in text).

25 ^a) D₃. 4. 9 राष्ट्रे (for ग्रामे). M₃. 4 ग्रामप्रधानास्.
— ^a) D₃. 4. 9 धीमन्तः; T₁ G₁. 5 श्रीं (for ह्रीं). — ^a)
K₂ उपाश्रिताः; K₅ अनुव्रताः; D₅ D₆ उप (D₆ पा) स्थिताः;
D₁. 2 समाश्रिताः (for अनुष्ठिताः).

26 ^a) D₁ अभिवाद्य (for अभिगम्य). — ^b) D₃. 4. 9
G₄ अरिंदम.

27 K₅ om. 27-28. — ^b) K₁. 2 D₁. 3. 4. 9 विश्रुतं
(for पूजितम्). — D₅ (hapl.) om. 27^a-28^a. — ^a) S
गुण (G₁ रत्न) वन्ति महान्ति च.

28 K₅ om. 28; D₅ om. 28^a (cf. v.l. 27). — ^a)
K₄ B D (except D₁₀; D₅ om.) चैषां (for तेषां).

29 ^a) K₁ T₂ समृष्टं. G₄ पूजं (for भोजं). D₁. 2. 7
M₁ तु; D₃. 4. 9 अन्नं; T₁ G₁. 5 अथ; G₃ M₂-5 स (for च).
— ^a) T₁ G₅ सहितैः (for सह तैः). D₃. 4. 9 सार्धम् (for
सर्वैर्). — ^a) T₂ G₂ निशां (for क्षपां).

Colophon missing in K₅; D₁ om. it. — Sub-
parvan: K (K₅ missing) B Dn D₅ D₂. 5-8. 10 T₁
G₁. 2 M भगवद्गीता. — Adhy. name: T₁ G₁ M कुश-
(M₁. 2 वृक) स्थलनिवासः; G₂ कुशस्थलप्रवेशः. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₅ 81; D₅ 77; D₁ T
G₂. 5 M₁-2. 5 85; G₁. 4 86; G₂ M₄ 84. — S'loka
no.: K₅ 71; Dn 29; D₅ 27.

83

 This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 ^a) T₁ G₁. 5 तदा (for तथा). — ^b) K₄ B Dn
D₂-6. 9. 10 प्रयातं; D₅ D₁. 3 प्रयातं; M₂. 4 चायातं. — ^a)
T₁ G₁ वाक्यम् (for भीष्मम्).

2 ^a) D₃. 4. 9 transp. संजयं and विदुरं. — ^a) K₄
B D (except D₁. 7. 10) सहामात्यं (for च सां).

C. 5. 3023
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमात्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन् हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन् धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिन्दमः ।
कृत्स्नान्सर्वानमिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।

समाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा मीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो मीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेषुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्स्त्रक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

3 Before 3, K1.4 D2.4.6.7.9 T2 G2 ins. धृतराष्ट्र उ°
(T2 G2 om. उ°). — °) T2 G2 अद्भुतं महाश्चर्यं. — °)
D1 transp. बालाः and वृद्धाः.

4 Ks om. 4. — °) Dn1 D2.4.9 संश्रुत्वा (for
सत्कृत्या). — °) D1 T1 G1.5 च (for वा). — °) G4
पृथक्पृथक् च वक्ष्यते.

5 °) K1.2 (sup. lin. as in text) B Dn Ds1 D1.10
T2 G2-4 M1.2 उपयास्यति; Ks उपतिष्ठति. — °) T2 G2
सर्वं मधुनिषूदनः.

6 °) D2 हि वृत्तिर; D2.4.9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा).
Ca. d cite यात्रा. — °) Ks Ds Ca वृत्तिः; T2 G2 हितः
(for धृतिः). Ks पूजा; D2.4.9 सत्यं; D1 कीर्तिः; Ca वीर्यं
(as in text). — °) K2 शौर्यं; Ks तेजः; S पूजा; Ca. d
प्रज्ञा (as in text). Ks om. the first च. K2 Dn1
D2.4.9 G4 तेजः; B4 D1 G2.5 Cd शौचं; T2 शौर्यं
(for चौजः).

7 °) K1.2.5 समस्येति; Dn1 D2.4.9 सतां मान्यः;
Dn2 Ds D1 T2 (orig.) G2-4 संमान्यतां; T1.2 (inf. lin.)
G1.5 स संमान्यः; M स मान्येत. Ds G2.4 M1.2 नरश्रेष्ठ.
— Ks om. 7°-8°. — °) Dn1 अथ; Gs च (for हि).
— °) K2 Bs D2.4.5 T2 (before corr.) G2 असुखं; M2
असुखे. D1.7 T1.2 (after corr.) G1.2.5 असुखायाप्य (D1
°य त्वः; G2 °य ह्य) पूजितः.

8 Ks om. 8° (cf. v.l. 7). — °) D2 जनार्दनः;

D2-2.2.9 अरिन्दम. — °) K1.5 B D6.9 कृष्णात् (for
कृत्स्नात्). — °) K2 आपस्यामः; Ks प्राप्स्यसे. S वचं
रु (M1 sup. lin. आ) पस्यामहे नृपु.

9 °) D2.4.9.10 M1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — °)
G2 संवर्तस्व (for संवि°). — °) Dn1 D2.4.9 S (except
G4) प्रति (for पथि). — °) N (Ks missing) M1
(inf. lin.) °समन्विताः (D2.3.4.9 °समाचिताः).

10 °) Dn Ds M4 महाबाहोः.

11 Before 11, K4 D1 S (except T1) ins. वैश°.
— °) K2 सभासदः (for मीष्मा°). — °) D1 नराधिपः;
D2.4.9 T2 G2-4 जनेश्वरं. — °) K1 D1 S (except
G1.2.4) एव (for एवं). — °) S पूजयन्ति (Gs °ते) स
(for पूजयन्तोऽस्य).

12 °) K1.2.5 Dn1 D1.2 (by corr.). 2.9 T2 G1.2
M2 सभावस्तूनि; K4 °वेदमानि; D10 °गृहाणि.

13 °) D2.4 तथा (for ततो). T1 G1.5 मृत्वाश्च (for
the first देशेषु). — °) K1 G4 भारत (for भागशः).

14 °) B4.5 D10 युता° (for युक्ता°). D1 बहुभिर
(for विविधैर). — °) D2.4.9 शृङ्गानि (for सूक्ष्माणि).
Ks D2.10 (marg. sec. m. as in text) शयनानि; Ds
विविधानि (for वसनानि). K1.2.4 D1.7 शृङ्गानि (D1
भक्ष्याणि) शयनानि च; S वासांसि विविधानि च.

15 Ds om. 15°b. — °) D1 G1 भक्ष्याणि (for
भोज्यानि). — G4 (hapl.) om. 15°-18°. — °) Ds. 4.9

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७

ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्हं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३

वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्विजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्थ्युक्तत्राथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।

C. 5. 3048
B. 5. 89. 7
K. 5. 89. 7

Gs M राजन् (for राजा).

16 G4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) S (G4 om.) वासार्थे. — ^b) Ds. 4. 9 शुभे (for सभां). Ks एकां; Ds चक्रे (for ग्रामे). K1 D1 बृहत्स्थले; M1. 2. 4 (inf. lin.) कुशस्थले. — ^c) Ks D10 विविधौ; Ms. 5 विविधे (for विदधे). — ^d) G1. 5 सभां चित्रां (for बहु). T2 G2 मनोहरां.

18 K1 om. 18; G4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 15). — ^e) T1 G1. 5 अतीत्य माधवो वीरः. — ^d) K2 आययौ; Ds उपासीत्; G4 उपयात्. K2. 5 G4 कुरुसत्तम (K2 'मं'); T1 G1. 5 कुरुसंसदं.

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan: K (Ks missing) B Dn Ds Ds. 5-7. 10 T1 G1 M भगवद्गीता. — Adhy. name: T1 भगवतः सभाकरणं; G1 भगवन्तं प्रति दुर्योधनेन सभाकरणं; M सत्कारसाधनकरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 82; D7 T G2. 5 M1-2. 5 86; G1. 4 87; Gs M4 85. — S'loka no.: Ks 16; Dn 18; Ds 19.

84

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) S उपप्लव्याद्. K2 Ds2 D1. 2. 9 T1 G4. 5 Ms. 4 क्षत्त (for क्षत्तर). — ^b) K4 B (except B4) Dn Ds

44

D7. 10 (before corr.) G2. 4 Ms-5 उपायातो. — K1 Ds om. (hapl.) 1^a-2^d. — ^c) K2 वृकस्थले; Ds1 Ds वृकस्थले; D1 बृहत्स्थले; S (except M1. 2) कुश^a. — ^d) Ds. 4. 9 तु (for च). K2 B D (except D1-4. 7. 9) T1 इहेष्यति.

2 K1 Ds Ms. 5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) B2 Dn1 (by corr.). n2 Ds सर्वसत्त्वतां. — ^d) K4 B D (except D7. 10) T1 G1. 5 'सत्त्वो (for 'मात्रो). T1 G1. 5 महाबलः (for जना^a).

3 G4 om. 3^{ab}. — ^a) K4 B Dn D1. 2. 5. 6. 8 वृष्णि-राष्ट्रस्य; Ds 'राजस्य; Ds. 4. 9 'चक्रस्य. — ^b) T2 G2 जनार्दनः; Gs M च केशवः (for च माधवः). — ^d) Ds. 4. 9 स (for प्र).

4 ^b) D7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्). T2 G2. 4 M समासते (for उपा^a). T1 G1. 5 यस्याज्ञां समुपासते.

5 ^a) G4 अस्मै पूजां प्रदास्यामि. — ^b) K1. 2. 5 महामते; Ds. 4. 9 S (except G4) गताध्वने (for महा^a). — Ks om. 5^{ad}. — ^d) K1. 2. 4 B2. 4. 5 Dn2 Ds Ds-8. 10 तां (for तन्). D1. 2 निगदतः (for कथ^a).

6 ^a) K1. 2 Ds तु कृष्णाङ्गैर्; K4. 5 T G1. 2. 5 M सुपुष्टाङ्गैर्; B Dn Ds Ds-4. 5. 7. 10 Gs सुकृष्णाङ्गैर्. — ^b) T1 बाहिकैश्च; G1 बाह्विजैश्च; G2 बाह्विजातैर्; G5 बाह्विकैश्च. — ^c) T2 G2 चतुर्थ्युजान्. B2 Gs चतुर्थ्युक्तं रथं तस्मै. — ^d) B2 Gs रौक्मं.

7 ^b) Ds. 4 इषादन्तप्र^a; Ca. d. s as in text. — ^d)

८. १. ४०४
९. १. ४०. ७
१०. १. ४०. ७

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमसै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यसै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यसै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भाल्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यसै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यद्वा योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तसै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।

ततोऽष्टगुणमप्यसै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K4 B (except B5) D (except D3.4.8.9) कौरवः; T2 G2 शाङ्गिणे (for केशवे).

8 " Dn1 D3.4.9.10 अप्रसूतानां; Ca.d अप्रजा° (as in text). — " Dn1 तेजसा; D2 मुख्यानां (for शुभानां). B4 चंद्र° (for रुक्म°). — D1 (hapl.) om. 8^a-10°. — " K1.2.5 D10 T1 G1 दासानामपि च (for दासानामपि). B1 केशवः; B3.5 भारतः; Dn2 D2.7 G4 M तावतां (for °तः).

9 K5 om. 9-15; D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — " G2.4 M3 स° (for सु°). K4 B (except B5) D (except D3.4.7.9; D1 om.) आविकं च सुख (D2.5.6.8 सुखं) स्पर्शं.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9); D1 om. 10^a (cf. v.l. 8). — " G4 अंशुकानां (for अजि°). — " D3.4.9 मे; T2 G2.5 M वै (for च). — " K2 D2 (by corr.) G4 M3.4 (inf. lin. as in text). 5 तद्; Dn Ds तान्; T2 G2 ततः (for तानि). D3.4.9 अथ (for अपि). — " K1 तानपि; K2 तदपि; G3 एतद् (for यावद्). D2 तुष्यति (for अर्हति). Dn1 तमर्हति हि केशवः; D3.4.9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^a).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9); B4 om. (hapl.) 11. — " T1 G1.4.5 सुजातो (for °तेजा). — K2 om. 11^a. — " B2 T2 G4 M3-5 तद् (for तम्). — " D3.4.9 यावद् (for तमपि); cf. 10^a. B (B4 om.) Dn2 अर्हति हि; Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 9). — " B2 Dn D3.7.10 G4 M अभिः; Ds अति- (for अपि). T2 (inf. lin. as in text) G2 वह° (for पत°). — " M4 चत्वारिंशद्धि योजनं.

— " K1.2 D7.10 तदपि च (for तसै तद्). D1 S तदप्यसै ददाम्यहं (D1 महज्जयं).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9). — " S (except G2) वै (for ते). — " K4 भक्ष्यं; D3.4.9 भोगं; T2 सैन्यं (for भोज्यं). K1.2 D7.10 मुदा; D1 M3.5 तदा; D2 T2 तथा (for सदा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — " K2 प्रतिप्रयांतु; G2 प्रत्युद्यास्यंतु. — " D3.4.9 रथमृष्टैर् (for रथैर्मृष्टैर्). K1 D7.10 S युक्तैः; K2 D1 अश्वैः; Ca.d मृष्टैः (as in text). K4 B4.5 Dn Ds D5.6 स्वलंकृताः (Ds °तैः); D7 अलंकृतैः.

15 D1 om. (hapl.) 15-16; K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — " K2 B3 Ds S (except G1.2) अलंकृ°. D3.4.9 कल्याणैः. — " D3.4.9 यानैर् (for पादैर्). — " Dn1 D3 महाभाग; G2 महाबाहुं.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). — " B3 M° पि यः कश्चिद्गमिष्यति ज°. — " D2 G2 अलंकृताः; Ca.d अनावृताः (as in text).

17 " K4 B D (except D1.7) च (for हि). — K5 om. 17^a. — " K1.4 B D (except D1.2.10) उदीक्षतां; K2 °तु (for °ते).

18 " K1.5 D10 °ध्वजाः (for °ध्वजः). — " K4 B Dn1 Ds D5.6.8 G1.4.5 °दिशः (for °दिशम्). — " G4 जलावसिक्तो. G5 संमृष्टः (for विरजाः). — " K1.2 D2.6 चानुगान् (for चान्वशात्). K4 D3.4.7.9 पन्थास्तस्य विधीयतां; S पन्थाः कार्यस्तु सर्वतः (G3.4 M3 °शाः).

19 " K2 B Dn Ds D5.6.8 G3.4 तदद्यः; T1 G1.5 तस्य तद् (for तदस्य). — " K4 सुप्रसृष्टम्; M1 सुसमृद्धम्.

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्वि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तुं सुमहाधनम् ॥ २०

सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदहेत्स वाष्ण्यस्तत्तदेयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमद्वाल्मीकि उद्योगपर्वणि चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।

राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यच्चमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३

सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यच्चं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।

C. 5. 3087
B. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

20 ^a) K₄ सुमनोहरं; D_{5.6} सुमहावनं; D_{7.10} सुख-
साधनं (for सुमहाधनम्). K₁ D_{n1} D₈ D_{2-4.8.9} सर्वर्तुषु
(K₁ D₈ 'क') महाधनं; K₂ सार्वर्तुकमहावनं; K₅ सप्तकक्षं
महाधनं; D₁ सर्वं च सुमहद्वनं; S सर्वत्र (G₂ 'र्वं च')
सुमनोहरं (G₁ 'रमे').

21 ^a) D₁ अस्मद्- (for अस्मिन्). — ^o) K_{4.5} B D
(except D₁) T₂ G₂ अर्हति; G₈ अर्हेत (for अर्हेत्स). B₅
दाशार्हः (for वाष्ण्यः).

Colophon missing in K₈; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K_{1.2.4} B Dn Ds D_{1.2.5-8.10} T₁ G₁ M
भगवद्गीता. — Adhy. name: G₁ M प्रदेयद्रव्य (G₁ om.
द्रव्य) कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
D₅ 83; D₆ 79; D₇ T G_{2.5} M_{1-3.5} 87; G_{1.4} 88; G₃
M₄ 86. — S'loka no.: K₅ 12; Dn D₈ 21.

85

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 ^o) K₁ B₄ D_{2-4.7.10} M सत्तमः; B₅ D₁ संमतः.
— ^o) K_{1.5} D₈ D₂ T G संभावितस्य (for 'तश्च'). D₂
लोकेस्मिन्. — ^a) K₁ B₂ D₈ D_{1.2} M₁ (inf. lin. as in
text).₂ अपि (for अस्मि).

2 ^a) D_{8-5.9} यस्य (for यत्). T₁ एवागतं; T₂ G_{1.2}
M₁ (inf. lin.).₂₋₅ एवंगतं; G₅ M₁ एवंविधं. K₂ त्वमेव

च गते ब्रूयाः. — ^o) D₂ शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा; S शास्त्रान्व-
याद्वा तर्काद्वा (G₄ शास्त्राद्वापि महाभाग; G₅ 'याद्वा सत्कारात्').
— ^a) K₂ सुस्थितः. K₅ तत्सर्वं त्वयि युज्यते.

3 ^a) D_{n2} D₈ D₇ लेखा शशिनि भाः; G₃ रेखाश्मनीव
भाः; G₄ लेखाश्मनि प्रभा. — ^b) D_{2.7} गांभीर्यम् (for
महोर्मिर्). — ^o) D₁ transp. धर्मः and त्वयि. K_{1.5} D₇
महाराजः; K₂ B Dn Ds D_{1.2.5.6.10} तथा राजन्; K₄
D_{8.4.8.9} महाराजन्; T₂ G₂ महान्नीतिः. — ^a) T₁ G_{1.5}
नित्यं; G₂ अद्य (for इति).

4 ^a) D_{8.4.9} भासि (for भावि). D_{1.3.4.9} T G₂
लोके. — ^b) K₄ D₈₂ D_{8.4.9} गुणौघं; B_{1.3} गुणैः स्वै.
T₁ G_{1.5} भारत (for पार्थिव). — K₅ om. 4^e-16^a.

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^b) K₂ राजन्; D₈
बलाद् (for बाल्याद्). K₂ T₂ (before corr.) बहुधा नश
(T₂ 'शः'); K₄ B Dn Ds D_{2.5-8.10} बहु नीनशः; D_{8.4.9}
बहु भाषियाः. — ^o) K₄ B Dn Ds D_{5.6.8} राजन्; D₈
राष्ट्रं (for राज्यं). — ^a) K₁ सुदारान् (for सुहृदश्च). K₄
B Dn Ds D_{2-6.8.9} एव (for अपि). S (for M₂ see
below) अति- (for सु-). D_{1.2} (before corr.) सुहृदश्च
प्रियान्प्रति; M₂ सुहृदश्चास्य च प्रभो.

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) K₂ G_{1.2.4} स त्वं
(for यत्वं). K₄ B D (except D_{7.10}) इच्छ (for
दित्स); cf. v.l. 7.

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 4); D₈ om. 7-12. — ^o) K₂
B₄ Dn₁ D₇ S दित्स (for इच्छ); cf. v.l. 6.

G. 5. 8087
B. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषातत्त्वमेवैतच्छब्दैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं बाष्ण्यं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२

अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदसौ क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते बृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

8 Ks Ds om. 8 (cf. v.l. 4, 7). T1 G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^a) K1 D10 शाब्दं; K4 B Dn Ds Ds-5.7.8 G4 [अ]सत्त्वं; Cs अतत्त्वं (as in text). K1.2 Dr.10 एतत्ते (for एवैतत्). — ^b) B (except B4) Ds यथा; Ca छद्म (as in text). T2 G2 एषा (for एतद्). D1 T2 G2 M1 (inf. lin. as in text).⁵ भूरिदक्षिणा. — ^c) K4 B D (except D1.2.4.7.9.10) त्वन्मतं (for ते मतं).

9 Ks Ds om. 9 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K2 B Dn2 Ds.3.10 T2 G (except G5) लिप्सन्ति; Ds D1.9 लिप्सन्ते; Ds.4.7 लिप्सन्ते. — ^b) K2 Ds-4.9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्वं (D2 'स्वान्'). — ^c) Dn तत्समं; S त्वत् (M1.2 त्वं) समः (M2 'मं'). B1.4.5 Dn Ds Ds न; T2 G2 M1.2.4 (inf. lin. as in text) किं (for कः). Bs Dn Ds Ds M1.2 करिष्यसि.

10 Ks Ds om. 10 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K2 महाभाग. — ^b) Ds.4.9 T1 G1.4.5 च (for त्वं). D1 तित्तीर्षसि; S चिकीर्षसि. K2 बाष्ण्यं भर्तुमिच्छसि. — ^c) K4 Ds वा; B2.4 Dn Ds Ds च (for एव). K2 B4 Dn अपि (for अभि). — ^d) K4 Dn1 विभेत्ससि; B Ds-5.7.10 Gn विभे (Bs 'भि') त्यसि; Ds2 Ds विभि (Ds 'भि') त्यसि; S प्रदीयतां; Ca. d विभित्ससि (as in text).

11 Ks Ds om. 11 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K1 भेद्यः; Ca. d शक्यः (as in text). — ^b) K2 मायया (for गर्हं). — ^c) K2 शक्यो धनंजयाद्भेत्तुं; Ca. d as in text. — ^d) D1 Ms-5 सत्यमेतत्; Ds.4.9 एतदर्थः; Gs तत्त्वमेतत् (for

एतत्तत्त्वं).

12 Ks Ds om. 12 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) D1 वेष्टि (for वेद). K4 Ds.4.9 वेदाहं कृष्णमाहात्म्यं. — ^b) D1 वेदम्यस्य; Ds.4.9 Ca वेदाहं (for वेदास्य). — ^c) K1 पश्यं (for जानां).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 4). — ^a) M अन्यात्; Ca as in text. T2 G2.4 transp. कुम्भाद् and पूर्णाद्. — ^b) M1-8 अन्यात्. T G1 (by corr.). 2.8.5 अन्यत्पादावसेचनात्. — T2 om. 13^a-15^a. — ^c) M (except M4) अन्यात्. — ^d) K1.2 नाशिं; K4 नो प्रे; B4 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति; Ds Ca. s नैशिं; Ds.4.9 M न तुष्यति; D10 Cd नैशिं; T1 G न चेच्छति.

14 Ks Ds.4.9.9 T2 om. 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै). — ^b) K4 B (except B5) D (except D1.2.10) असौ (for हि).

15 Ks T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K2 आशंसन्नेष (for 'समानः'). — K4 om. 15^a-17^b. — ^b) D1.7.9.10 T1 G1.8 M1 तमेव; G4 तथैव. K2 तेनैवाहूय दीयतां.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) D1 transp. राजन् and पुत्राः. — ^b) T1 G1.5 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तति पुं; Ds.4.9 तेनैव वर्ततु पुं. — K4 Ds.2.3 ins. after 17: D10, after 5. 86. 11^{ab}:

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभिः सह ।

कृत्वा सुखं यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L. 2) D10 यशो (for यथा). K4 चैवमवाप्ससि; D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
 अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
 यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
 अनेकरूपं राजेन्द्र न तदेयं कदाचन ॥ २
 देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
 मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
 अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
 न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
 स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।

त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
 न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
 विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न कुध्येत जनार्दनः ।
 नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
 यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
 सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

C. 5. 8086
B. 5. 88. 9
K. 5. 88. 9

त्वं समवाप्स्यसि.]

Colophon missing in Ks; Ks om. it. — *Sub-parvan*: K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T1 G1 M विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 84; Ds 80; D1 T G2.5 M1-3.5 88; G1.4 89; Gs M4 87. — *S'loka no.*: Dn 17; Ds 18.

86

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) K2.5 B D (except D2-4.9) T1 Gs अच्युते (for उच्यते). — ^b) K4 सानुक्रोशो (for अनुरक्तो). D1 असंवार्यः; G4.5 असंभाव्यः; Ca.d as in text. — ^c) K2 transp. पार्थान् and प्रति.

2 Ds om. 2. — ^a) K4 B (except B2) D (except D1.7.9) G1.2 Ms तत् (for तु). K2 संस्कारं; Ds सकारणं युक्तं. Ca.d cite कारणं. — ^b) D2 transp. देयं and वसु. Ds.4.9 बहु (for वसु). — ^c) S transp. न and तत्. K1 D1.2.7.10 कथंचन; S जनार्दने (for कदा).

3 ^a) K4 Ds.4.9 देशकालैस्तदा (K4 'था)युक्तः; Gs देशकालौ तथा तात; Ca.s as in text. — ^b) K2 तत्तु; Ds.4.9 स हि; Gs युक्तौ; Ca.d न हि (as in text). — ^c) K1 D1.7.10 (m as in text) ज्ञास्यति; Ds.4.9 मन्येत; Cs मंस्यति (as in text). — ^d) K2 B2 Dn2 D2-4.6.7.9.10 T2 G2 अर्चति; G4 चरति (for अर्चति). Ks यादवे

ह्यतिमानिति.

4 ^a) B2 T1 G1.5 अवमानं; Ca.d अवमानः (as in text). S तु (for च). — ^b) T2 G2 निश्चितं मनः (for 'ता मतिः).

5 ^a) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) लोके (for देवः). — ^b) K4 B D (except Ds.4.7.9.10) Gs पृथुलं (for कमलं). — ^c) Ds.4.9 किं पुनर् (for विदितं). B2.4 सर्वशः; Gs सर्वदा.

6 ^a) G4 तत्; M1 हि (for तु). K4 B Dn Ds D2-6.8.9 G4 तस्मै; D1 तस्य (for तस्मिन्). D2 प्रदास्यामि (for प्रदेयं स्यात्). — ^b) S (except G4) इति (for तथा). Ks (before corr.) D1 कार्यमिति; Ds Gs कार्यगतिः; D1 कार्यो मतिः; Ds.4.9 कार्यं प्रति (for कार्यगतिः). — ^c) Ds (m as in text). 6.8 विग्रहात् (for अवि).

7 Ks om. (hapl.) 7-15. B Dn2 Ds Ds.6 T1 Gs om. the ref. — ^b) K1 D1.10 कुरुवृद्धः पिता.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) S नावमंस्यति (T1 अनुमंस्यति; G2 नावमुह्यति); Ca.d.s नालमन्यं (as in text). K2 D10 अस्मान्; K4 B Dn Ds Ds-7.9 एनं; D2 (before corr.) अप्यस्ति; D2 (after corr.). 8 एवं; Ca.d.s अन्यं (as in text). T G1.2.5 अवज्ञातुन्; M अवज्ञां तां (M2 तं); Cs अवज्ञातुं (as in text). — ^c) K4 B D (except D1.10; D2 by corr.) Gs नावज्ञेयो हि; M2 अवज्ञातोऽपि (as in text).

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7). — ^a) K1 S च; Ds.4.9 तत् (for तु). — ^b) M1 (inf. lin.). 2 मनसः; Ca.d as in text.

C. 5. 8087
B. 5. 88. 10
K. 5. 88. 10

स यद्भूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।

वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०

धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।

तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजन्ध्रियं निष्केवलामहम् ।

तैः सहेमासुपाश्रीयां जीवज्जीवैः पितामह ॥ १२

इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।

परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३

तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।

पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ १४

अत्रोपायं यथा सम्यङ् बुध्येत जनार्दनः ।

न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्ब्रवीतु मे ॥ १५

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 7). — ^a) D1 यत् (for स). K2 च (for यद्). — ^b) K1.2 D10 तत्कुर्यात्स्वम-
शङ्कया. — 10^a=5. 103. 34^a. — ^a) D2 (before
corr.) पुत्रः S वैरं (for क्षिप्रं).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 7). — ^a) K4 B3 D1.5.6.
3.9 T2 G2.8 धर्मम्. K1.2.4 B3 D (except Ds D1) T
G1-3.5 अर्थः. K4 B D (except Ds.6.7.10) G2 च (for
स). — After 11^{ab}, D10 ins. 392*. — ^a) D10 (marg.
sec. m.) तस्मिन्वाच्यं प्रियं राजन्. — ^a) T2 G2 बंधुभिः
(for बान्धवैः).

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 7). — ^a) B3 D1 S
(except Gs.4) पर्याप्तः; Ca.d.s पर्याप्तः (as in text).
D1 T1 असि; T2 G (except G4) M अस्मि; Ca.d अस्ति
(as in text). — ^b) G4 निक्षेपयामि; Cs निष्केवल्यं;
Ca.d निष्केवलां (as in text). — ^a) K4 D9 एतां (for
इमां). — ^a) K1.2.4 B Dn Ds Ds.5-8.10 यावज्जीवं;
Ds.4.9 क्खीवं जीवे (for जीवज्जीवैः).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 7). — ^b) K2 D4-3
समर्पितं; B3 Ds T2 G1.5 Ms.4 (inf. lin. as in text).
समुत्थितं; D1 विवक्षितं; Ca.d समर्थितं (as in text).
— After 13^{ab}, M1.2 ins.:

393* न भेदस्यान्तरं दातुं प्रयाणायास्य वा पुनः ।

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 7). — ^a) T2 Gs-5 M2
यस्मिन् (for तस्मिन्). — ^a) K2 B D (except D1.7.8)
T1 इहेष्यति (for इहे).

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।

धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

मैवं वीचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७

दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।

अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।

वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९

इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धनम् ।

वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०

कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 7). — ^a) K4 B D
(except D1.10) G5 Ms उपायान् (for उपायं). Ds.4.9
तस्य (for सम्यङ्). — ^b) Ds.4.9 च बुध्येत् (for बुध्येत).
— ^a) K1 स च; D7 तथा; S यश्च (for न च). Dn1
D1.3.4.7.9 S उपायो (for अपायो). — ^a) K2 transp.
तत् and भवान्. T1.2 (inf. lin. as in text) G1 M1.2
तं; G4 स (for तद्).

16 B Ds Ds-6.8.9 om. the ref. — ^b) S कृष्णेभिः;
Ca as in text. — ^a) S transp. व्यथितो and विमना.

17 ^a) Ds.4.9 तत्र (for इदं).

18 ^a) K5 वै; Ds.4.9 एव (for हि). — ^b) B2
दयितः (for च प्रियः). K1.2.5 D1.7 मे (for नः). — ^a)
K5 Ds स बंधम् (for बन्धनम्). K4 B Dn Ds.5.6.8 स
कथं बंध (B3 बहु; Dn2 वध)मर्हति.

19 ^{ab}) D1 T1 G1.4 M परेतः; T2 G2.3.5 पतितः;
Ca.d.s परीतः (as in text). Ds.4.9 transp. धृतराष्ट्र
and अयं; K4 B Dn Ds Ds.5.8 transp. धृतराष्ट्र and तव
पुत्रः. S सुयोधनः (for सुमन्दधीः). — ^a) K4 B D
(except D10) एव; K5 G4 अति. (for तु). — ^a) T1
G1.5 वार्यमाणः (for याच्य). K4 B D (except D1.3.4.
7.9.10) सुहृद्गणैः (for "दृणैः").

20 ^a) K1.2 एवम्; D7 एनम् (for इमम्). — ^b)
K1.5 D7 T2 M "बंधनं; Ds.4.9 G2 "वर्तितं; Ca "बंधनं
(as in text). — ^a) T2 G2 अथ (for अपि). K5 D10
S अथ (T2 G2 अपि) (for अथ).

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः खलंकृताः ।

दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

C. 5. 8106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

22 Ks om. 22. — °) Ks तव पुत्रस्य दुर्मतेः. — °) K1. 2. 4 B D (except Ds. 4. 9) 'संयुक्ताः. — °) K1. 2 D1. 10 वाचः (for वाचं). Ks B Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8 श्रोतुं वाचः (for वाचं श्रोतुं).

23 Ks B D (except Ds. 4. 7. 9. 10) T1 Gs om. the ref. — °) Ks स नरं (for भरतं). — °) T2 Gs वृद्धः परमदुर्मनाः.

Colophon missing in Ks. — *Sub-parvan*: K (Ks missing) B Dn Ds D1. 2. 5-3. 10 T1 G1 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मव्युत्थानं; M दुर्योधनासत्प्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 85; Ds 81; D1 T Gs. 5 M1-2. 5 89; G1. 4 90; Gs M4 88. — *S'loka no.*: Ks 29; Dn 23; Ds 24.

87

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) T2 G2 च (for तु). — °) T Gs-5 पूर्वम्; M पौर्वम् (for सर्वम्). D1 रथमारुह्य वेगवान्. — °) T1 G1. 5 अपि (for अस्मि).

2 °) K1 Ds2 Ds-8 प्रयातं; Ks आयातं. — °) K4 B Dn Ds D2. 5. 6. 8 महाबलं; Ds. 4. 9 परंतप (for ततो नृप). — °) Ds. 4. 9 प्रत्यवर्तत; T2 G2 पर्यावर्तत. — °) K1. 2 D1 बृहत्स्थलं; T G कुशं (for वृकं). — After 2,

T G ins.:

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ।

आचक्रमुश्च पन्थानं असमाना इवाम्बरम् ।

दारुकेण प्रचोदिता ह्ययास्तस्य महात्मनः ।

अज्ञानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।

दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि संविहितं बहु । [5]

ताः सभाः पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशः ।

नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1-3 = (var.) 5. 81. 29^{ed}, 59. — (L. 2)

T1 आचेमुषिव पंथानं; Gs. 4 पंथानमाचेमु (Gs 'र') रिव (for the prior half). — (L. 3) G2 प्रमथिता; Gs प्रयुदिता (sic); Gs प्रणुत्तास्ते (for प्रचोदिता). — (L. 4) T2 G2 रथा (for तथा). — Lines 6-7 = (var.) 5. 83. 18.]

3 °) Dn1 Ds2 Ds. 4. 9 T2 G2. 4 M2 समायातं (for तमां). — °) Ks प्रतिजग्मुः; Ds. 4. 9 प्रत्याजग्मुः. Ks ततस्ततः; T1 G4. 5 अतस्ततः (for खलं). — °) K4 B D (except D1. 3. 4. 7. 9. 10) T1 G1. 5 दुर्योधनाद् (for 'धनम्').

4 °) K2 B1. 5 D1. 7. 10 T G1. 2. 5 M2. 4. 5 हृषीकेश-दिदृक्षवः (D1. 7 M2 'या'). — Ks om. 4^a-6^b. — °) K1. 2 रथैः; Ds2 D1. 3. 4. 3. 9 T2 G2. 3. 5 M2-5 अन्यैः; D2 राजन्; G4 द्रव्यैः (for अन्ये). — °) M1. 2 अन्ये (for एव). Ds पदातयः; M यथाहृतः (for तथापरे).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 4). — °) D1. 7 Gs सर्वैः (for ख वै). K1. 2 समासाद्य. — °) D1 भीष्मेणापि जनार्दनः.

6 Ks om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — °) Ds. 4. 9 'नार्थाय; T2 G2. 4 'नार्थं हि. — °) Dn D1 'समन्विताः (for

C. 5. 3106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

बभूव राजमार्गाश्च बहुलसमाचिताः ॥ ६
न स कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवत्राजमार्गे नैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।

वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिर्भजसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्त्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीद्दुर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

*समाचिताः). K. 5 B Ds D1-8 वभूव *मार्गाश्च *समाचितः.

7 ^a) K. 5 B D (except D1) च (for स). — ^a) D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न).

8 ^a) K. 5 नार्यः; K. 4 B Dn Ds D2.5-8.10 G2.4 तस्मिन् (for न स). D1 राजमार्गेण रामाः स्युः; Ds. 4.9 *मार्गागताः सर्वे; T2 G2 *मार्गागता न स. — ^b) K. 5 B Dn Ds D2.5-8.10 संस्तुवन्ति (for संभ). K. 1.2.5 D7 अवनीः; B8 D2.5.6.8.10 T1 G1.2 अवनी. Ds. 4.9 ततोर्ध्व-भवनं गताः. — G4 om. 8^{ad}. — ^c) K. 5 D1 T2 G2 तदा (for तथा). T2 G2.5 [अ]स्मिन्; G8 M1.3-5 स; M2.4 (inf. lin.) एव (for हि). T1 G1 समभवद्. M1.2.4 (inf. lin.) हि संभयो (for हि सुमहद्). K. 4 B Dn Ds D2.5-8.10 तस्मिन्काले महाराज. — ^d) B4 *निवेशने; D1 *प्रवेशनं.

9 ^a) K. 1.2.5 D7.10 आचितानि; M2-5 आरूढानि (M4 inf. lin. as in text). Ds2 D1 गृहस्त्रीभिः; Ds. 4.9 ततः स्त्रीभिः. — 9^{ad} = (var.) 5. 92. 25^{ad}. — ^c) G2.4 प्रचरन्ति. D1 एव; G4 इह; G5 च (for इव). — ^d) T G M2-5 तत्र तत्र; M1.2 राजंस्तत्र (for दृश्यन्ते स). T G1.2.5 विश्वां पते; G2.4 महीपते.

10 ^a) K. 5 D10 आशु (for च). — ^c) A few MSS. प्रणष्ट. T2 G2 राजन्; G5 भूप (for Sभूवन्). — ^d) K. 1 Ds. 4.7.2.10 T G1.2.5 जनैर्वृते; B2.4 जनावृते (for नैरे).

11 ^b) D2.5.8 om. प्र. A few MSS. *कर्षणः. T2 G2 प्रविवेश चतुर्भजः; M1.2.4 (inf. lin. as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युतः. — ^c) S पांडुरं.

12 ^a) N (K8 missing) कक्षा. — ^b) K. 1 G4

*वेश्मनि.

13 = (var.) 5. 92. 35. — ^a) D1 अभिगच्छति; Ds. 4.9 अभ्यागते तु. — ^b) K. 1 जनेश्वरः; K. 4 B D (except D1.7.10) नराधिपः (for नरे). — ^c) Ds. 4.9 S (except G4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp.). — ^d) Ds मुदायुतः; T1 G1.5 जनेश्वरः (for महा).

14 ^a) T1 G1.5 शल्यः (for कृपः). — 14^{ad} = 5. 92. 34^{ad}.

15 ^a) Ds G4 ततो राजन्समासाद्य. — ^b) B1.8 D1 T2 G2 जनाधिपः; Ds. 4.9 जनेश्वरः; D7 G8 मनस्विनं (for यश). — ^c) T1 G1.8 भीष्मं संपूजयामास; G4 स वार्ष्णेयः सुवाग्भिस्तः; G5 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव. — ^d) G4 राजानं संप्रपूजनं. — After 15, 8 ins.:

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त संपूज्य मधुसूदनम् ।

[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्).]

16 Gs om. 16^a-18^b. — ^a) D1 तेषां; G5 तेन (for तेषु). Dn1 Ds. 7.8 G4 *पूर्वा; G5 *पूर्व (for *पूर्वी). — ^b) K. 1 G4 प्रपूज्य; D1 G5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — ^c) K. 1.2.5 T2 G1.2.5 M1-4 Ca. d समेयाय (Cap समी as in text). — ^d) T2 प्रांजलिस् (for राजभिस्). K. 5 B D (except D1-4.7.9.10) सह (for तत्र).

17 Gs om. 17 (cf. v.1. 16). — ^a) K. 4 B2.4 Dn Ds Ds. 5 सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीकं). B1.8 D1-4.7-10 T2 G2 M2 च; T1 G1.5 तं (for स). K. 1.2.5 D1.3.4.7.9.10 T2 G1.2 बाह्लिकं (for बाह्लीकं). — ^d) K. 1.2.5 D1.9 S (Gs om.) समेयाय; K. 4 B (except B8) Ds D2.5 समियाय; cf. v.1. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
 अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
 कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
 सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदर्दिमः ॥ २१
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२

विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
 कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
 धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
 तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
 क्षत्रुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६

C. 5. 3127
 B. 5. 89. 27
 K. 5. 89. 27

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

18 Gs om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) B₂ T₁ G₁. 5
 तस्य (for तत्र). D₂ असौ (for आसीद्). K₁. 2 D₇. 10
 सज्जितं; D₁. 2 (before corr.) पूजितं; S (Gs om.)
 आजितं; G₂ ऊजितं (as in text). K₂ D₂ (by corr.). 5.
 6. 8 सुष्टं; D₁ श्रेष्टं; G₂ सुष्टं (as in text). — ^c) K₁
 (marg. sec. m.) आज्ञया (for शासनाद्). — ^d) T
 G₁. 2. 5 तद् (for तत्र).

19 ^{ab}) K₂ D₁ D₂. 4. 9 T₁ om. अपि. K₅ सु (for
 अपि). K₄ D₂. 4. 9 जनार्दनं; T₂ G₄ महात्मने. — ^c)
 K₁. 2. 5 D₇. 10 उपा (K₂. 5 'प' नित्युर; B₁. 2. 5 D₅ D₁. 8. 4 T
 G₁. 2. 5 M₂. 5 उपाजहुर).

20 ^a) T₁ G₂. 5 स (for तु). — ^b) D₁ परिसरन्;
 D₁₀ चरन्; T₁ G₁. 5 व्यवहरन्; T₂ नृपवरान्; G₂ उपहरन्;
 G₃ उपचरन्; M₁. 2 अभिवदन्; M₃-5 अपहसन्; G₅ परिहसन्
 (as in text). — ^c) K (K₃ missing) B₄ D₁. 3. 4.
 7. 9. 10 G₂ सांबधिकं; G₃ सांबधिकं; G₅ as in text.

21 K₅ om. 21^{ed}. — ^a) K₁. 4 B D₂ D₅-8. 10
 निराक्रामद्; D₁ परिक्रामद्.

22 ^b) K₅ कुरुसंसदि माधवः; M वंदितुं तां पितृवसां
 (M₁ sup. lin. as in text).

23 K₂ om. 23^c-24^d. — ^a) D₂. 4. 9 अव (for
 उप). — After 23, B₄ D₁ ins. 417* (cf. v.l. 5. 90.
 28); while D₁ ins.:

396* या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K₂ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) D₂. 4. 9 'कर्म'
 (for 'धर्म'). — ^a) S (except G₁. 2) पप्रच्छ (for
 अपृच्छत्).

25 ^a) T₂ (by corr.) प्रीयमाणस्तु. D₂ transp.
 25^b and 25^d. — ^b) K₄. 5 B (except B₂) D₂-6. 8 T G
 M₂ विदुरो (for 'दो'). B₂ D₁ D₅ D₇. 8. 10 बुद्धिसत्तमः;
 D₁ बुद्धिमत्तरः; M बुद्धिमत्तमः. — K₅ om. 25^c-26^d.
 — ^c) T₁ G₁. 5 तु (for च). K₂ D₂. 4. 9. 10 सदा; D₂ ततः
 (for तदा). K₄ B D₁ D₅ D₁. 5. 6. 8 धर्मार्थनित्यस्य सतः.
 — ^d) K₄ B D (except D₁. 2. 4. 7. 9. 10) गतरोषस्य.

26 K₅ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) D₁. 2 तस्यै; G₂
 तस्य (as in text). B₂ D₁ सुविस्तारं. — ^c) D₅ सुहुः;
 G₂ क्षत्तुः (as in text). D₇ क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट. — ^d)
 B₂. 4 D₂ D₅. 4. 6-8. 10 सर्व; S यथा- (for सर्व-).

Colophon missing in K₃; D₁ om. it. — *Sub-*
parvan: K (K₃ missing) B D₁ D₅ D₂. 5-8. 10 T₁ G₁
 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T₁ G₁ M हस्तिन (M₂-5
 om. it) पुरप्रवेशः (G₁ 'वेशनं'). — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): D₅ 86; D₆ 82; D₇ T G₂. 5 M₁-8. 5
 90; G₁. 4 91; G₂ M₄ 89. — *S'loka no.*: D₁ 27;
 D₅ 26.

88

 This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 ^a) D₅ उपागम्य. — K₄ om. 1^c-3^b. — ^c) K₁. 2. 5
 B D₁ D₅ D₁. 2. 5-8. 10 स पृथां (for गोविन्दः). D₂. 4. 9
 पितृवसुरगाराणि. — ^d) D₅ अभ्यागच्छत्; S सोभ्यगच्छत्.
 D₂. 4. 9 गोविन्दः सोभ्यगच्छत्.

C. 5. 3123
B. 5. 90. 1
K. 5. 90. 1

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराहे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदर्दिमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुसरन् ॥ २
तेषां सत्त्वतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वाष्पेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।

2 K₄ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) K_{1.2.5} D₁₀ पृथक् (for पृथा). D₅ G₅ पार्थ; D₁ G₂ पुत्रान् (for पार्थान्). B Dn D_{2.5-8} सरंती तनयान्पृथा (D₂ 'यांस्तदा').

3 K₄ om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₁ सत्यं (for सत्त्व). — ^b) D₇ पुरुषोत्तमं (for सह). — ^c) D₁ गोविन्दं (for वाष्पेयं). — ^d) K₅ पार्थ (for बाष्प). K₂ D₁ आहरयत्; K₅ आकारयत्. K₄ तथा; D_{5.4.9} तदा (for पृथा).

4 ^b) K_{2.5} D₇ विशां पते (for युधां पतिम्). — ^c) D_{5.4.9} पूर्णदुः (for 'पूर्ण').

5 ^a) D_{5.4.9} ये तु; T₁ G₂ M₅ पते (for ये ते). K₅ D₁₀ एवं. — ^b) Dn₁ D_{5.4.9} परस्परेण. — ^c) K₂ Dn₁ D_{5.4.9} समेताः. D₁ G₅ समतेजसः.

6 K₅ om. 6^{ab}. — ^a) D_{5.4.9} ध्वंसिनो; D_{7.10} वंशिता (for भ्रंशिता). — ^b) Dn₁ D_{5.4.9} राज्यार्हा (for जना). T₁ G_{1.5} विजनं (for निर्जनं). — ^c) K_{1.2} विगतं; K₅ संत्यक्तं; T₁ G_{1.5} विजितं. — After 6, D_{1.3.4.9} read 10^{cd}.

7 ^a) K₄ D_{5.5} सुक्त्वा (for त्यक्त्वा). D_{5.4.9} सुख-प्रिये (for प्रियसुखे). K_{1.2.5} D_{7.3.10} त्यक्तप्रियसुखाः पार्थाः. — ^b) K (K₅ missing) Dn₂ D_{1.2.5-7.10} G_{5.5} रुदती.

८८

अहर्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊर्ध्वमहावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमुर्ध्वमहावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैष्णवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्बाह्याणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

8 ^a) K₅ ते वासिता वने तात. — ^d) K (K₅ missing) D_{1.3.4.7.9.10} व्याघ्रसिंहगजा (K₄ D₁ 'समा') कुले; T₁ G_{1.4.5} सिंहव्याघ्रसमा.

9 ^a) D₇ T₁ G₁ M₅ पुत्राः (for पित्रा). D₁ च; M₅ मे (for ते). K₅ ते बलविहीनाः पुत्राः. — ^b) M₂ 'पालिताः. — ^c) K_{1.5} D_{7.8} Ca अंभ; K₂ तु; K₄ B Dn D_{5.5.10} च (for स्व).

10 G₄ om. 10^a-11^d. — ^b) K_{1.2.5} D_{5.4.7.9.10} M₅ पणवैरपि; K₄ B Dn D₅ D_{1.2.5.6.8} वेणुनिःस्वनैः. — D_{1.3.4.9} read 10^{cd} after 6. — ^c) D_{5.4.9} 'बाध्यन्त; T₁ G_{1.5} 'बुध्यन्त.

11 G₄ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^d) D₁ विबुध्यन्त; D_{5.4.9} विबो. K₄ B₄ D (except Dn₁ D_{1.2.7.10}) तदा; B_{1-3.5} पुरा (for सदा).

12 ^b) K_{1.5} D_{7.10} वीणावेणुनिनादिना; K₂ D₉ G₅ वेणुवीणानिनादिना; G₅ 'वीणादिवैपुणैः. — ^c) T₁ G_{1.5} 'मिश्रैश्च.

13 K₅ om. 13^a-16^d. — ^a) D₁ रत्नवस्त्रैरलं. — ^b) D₁ द्विजास्तथा; D₂ द्विजातयः; S द्विजोत्तमान् (for द्विजं). — ^c) D₅ गीतैर्; D₉ वाग्भिर्. K_{1.2} D_{5.4.7.9} संगल-रूपाभिः.

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K₂ D_{7.10}

प्रासादग्रेष्वबोध्यन्त राङ्गवाजिनशायिनः ॥ १४
 ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
 न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
 भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिखनैः ।
 स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
 ब्रन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
 महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
 ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
 कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
 भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
 राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्रहाम् ।

शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
 अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
 यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
 अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
 कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
 पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
 क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

C. 5. 8153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

अर्चनेर् (for अर्चितैर्). — ^b) T G (except Gs) विद्वद्भिर्.
 Ds. 4. 9 अपि बंदिभिः; Ds अविलंबिताः. — ^c) Ds. 4. 9 T₂
 G₂ अनुध्यन्त.

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 13). — ^a) K₄ transp. ते
 and नूनं. B D (except D1. 3. 4. 7. 9. 10) कर्त्तुं च (D10m
 ते कर्त्तुं) (for ते नूनं). D1 निःस्वनं (for निनदं). — ^b)
 Dn1 Ds. 4. 9 वने वने (for महा). — ^c) K₄ B Dn Ds
 D2. 5. 6. 8 ते (for वै). Ds. 4. 9 न स्वर्पति हि रात्रौ च.
 — ^d) N (except K₂; K₃ missing; K₅ om.) G₁
 न तदर्हा (for अतं).

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 13). — ^a) Ds. 4. 9 शंख-
 निनादैश्च; S शृङ्गपणवैः (T1 G1. 5 टह-). — ^b) K1. 2
 D7. 10 शंखवेणुविमिश्रितैः; B₈ निनदनिःस्वनैः; Ds. 4. 9 वैण-
 वैर्निःस्वनैस्तथा; G₄. 5 शंखवेणुवि (Gs णोश्च) निःस्वनैः; M₃-5
 दुंदुभिनिःस्वनैः. — ^c) Ds. 4. 9 निनादेन. — M₂ om.
 (hapl.) 16^a-17^a.

17 M₂ om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^a) A few S
 MSS. चंदि. — ^b) Ds. 4. 9 स्तुवद्भिर्ये विबोधिताः; M₂
 रभिबोधिताः. — K₅ om. 17^{ad}. — ^c) B Dn Ds
 D1. 2. 5-8. 10 T₂ महावनेष्वबो (T₂ उ)ध्यन्त; Ds. 4. 9 वने
 विबोध्यन्ते; T1 G1. 5 वने ह्यबोध्यन्त. — ^d) T1 G1. 5 रवैस्तु;
 T₂ G₂-4 M रुतैस्तु (for रुतेन). K₂ वा; K₄ B (except
 B₂) Dn Ds. 4. 9 च (for ते).

18 ^a) D₂ धी; G₄ श्री (for ह्री). Ds सम (for
 सत्य). — ^c) K₄ G₄ कामक्रोधौ; T G₅ रागद्वेषौ. T₂ G₂
 समौ (for वशे). — ^d) K₅ B₃ D₂-4. 9 सतां धर्मे (K₄ B₃
 D₂ मी)नुवर्तते.

19 G₅ om. 19^b-21^a. — ^b) A few MSS. नाहुष.
 — G₂ om. 19^{cd}.

20 G₅ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) Ds. 4. 9 सपुण्यानां
 (for पुरा). — ^b) K1. 2. 5 D1. 10 Ca. d. s वहि (for
 धत्ते). K1. 2. 5 Ds. 6. 8 दुरुस्सहां; K₄ कुरुद्रहः (for दुरु-
 द्रहां). D₂-4. 9 धुरं वहति दुर्वहां; S (Gs om.) धुरं धुर्यं
 इवोदहत्.

21 G₅ om. 21^a (cf. v.l. 19). — ^a) B₂ सत्य (for
 सर्व). — 21^{ab} = (var.) 5. 34. 81^{ab}.

22 K₅ om. 22. — ^a) D₇ transp. कुरु and सर्वे.
 — ^b) Ds. 4 सर्वेषु; D₇ T1. 2 (inf. lin.) M धर्मज्ञः (M₄
 inf. lin. सर्वज्ञः) (for धर्मतः). D₂-4. 7. 9 T1 G1. 5
 श्रुत (Ds. 4. 9 ति) वित्तमः. — ^c) Hypermetric! D10
 बाहुः (for भुजः). K1. 2 B₂ D₂m प्रियदर्शो दीर्घबाहुः;
 K₄ B1. 8-8 Dn D1. 5-8 प्रियदर्शो (D1 शी) दीर्घभुजः; S
 सुदर्शनो दीर्घबाहुः (Gs. 4 M₂. 5 भुजः).

23 ^a) Ds₂ T1 G₄. 5 यस्य (for यः स). K₂ T₂ बलो
 (for प्राणो). — ^b) K₄ B D (except D₇. 10) महाबलः
 (for वृको). — K₅ om. 23^a-24^b. — ^c) K₄ B₂. 4. 5
 Dn Ds Ds. 6. 8 सामर्षः (for अमर्षो). — ^d) D₈ पाण्डवानां
 प्रियंकरः.

24 K₅ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) K₂ B D
 (except Dn1 D₇. 10) G₄ तु (for च). K₄ कीचकस्याति-
 बलिनः. Ca. d cite सज्ञातेः (as in text). — ^b) T
 G1. 2. 5 निहन्ता (for यो हन्ता). — ^c) D1. 8 तु; Ds. 4. 9
 यः; D₇ हि (for च). Some MSS. हिडिम्बस्य.

25 ^b) K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8 मातरिश्वसमः; D1. 2

G. 5. 8153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातृस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वाष्णीय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिषदाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्भीमं प्रथितं मधुसूदन ।
आहूतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वाष्णीय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

महत्पतिसमः; T₂ युवा वायुसमः. Ca. d cite महत्पतिः.
K₄ B D (except D₂-4.7.9.10) T₂ G₂ बले (for जवे).
— °) D₂ M₂-s कोपे (for क्रोधे).

26 K₅ om. 26^a-27^b. — °) M_{1.2} विनीय (for निघाय). D₂.4.9 M₄ परतप.

27 K₅ om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — °) D₂ जितात्मानं (for महा°). — °) K₄ B Dn D₂ D₅-s वरिष्ठम् (for बलौघम्). T₂ (before corr.) अतिवेजसं (for अमितौ°). D₁ बलप्रसमतेजसं. — °) D₂ S प्रदर्शने च; Ca °नेन (as in text). — K₅ om. 27^c-28^b.

28 K₅ om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — °) B₄ Dn बली (for ऽच्युत). — °) K₄ Dn₁ D₂.4.9 तुल्यः; S (except M₄) योलौ (for यः स). Ca cites अवरः (° for अर्जुनः). — °) D₂ अभीतेन; Ca अतीतेन (as in text).

29 °) D₂ D₂.4.9 G₄ च (for यः). — °) D₁.2.4.9 इष्वस्त्रेण समो राज्ञः. — °) D₂ माधवः; G₄ चार्जुनः (for पाण्डवः).

30 °) D₂.4.9 T G (except G₁) संकाशः (for सद्दशः). — °) K₄ B D (except D₂-4.7.9.10) महर्षिसदृशः; T G₁.2.5 ब्रह्मर्षिप्रतिमः.

31 K₅ om. 31^a-32^b. — °) K_{1.2} (by corr.) D₂ D₂ (by corr.) G₂ अधिराज्यं; Ca. d as in text. K₄ G₁.8 महावीर्यं; G₄ प्रशास्ति हि. — °) K₂ पाण्डवे; S पार्थिवं (for प्रथितं). — °) S (except M₂) विक्रम्य (for वीर्येण). — After 31, S read 34^{ab} (G₁.5, the whole of 34).

32 K₅ om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — °) K₄ B D (except D₂.4.7.9.10) सर्वे (for घोरं), and पाण्डवाः (for कौरवाः). — G₂ om. 32^c-33^d. — °) T G (G₂ om.) यः (for स). K₅ सर्वेषां रथिनां श्रेष्ठः. — After 32, M reads 34^{ab}; while N (except K₁; K₂ missing) ins.:

397* यं गत्वाभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।

यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L. 2) K₂ B₂ D₂ D₂ अच्युतः; K₅ D₁-4.9 उच्यते.]

33 G₂ om. 33 (cf. v.l. 32); K₅ om. 33-34; K₁ om. 33^{ab}. — °) K₂ उपाश्रयः; K₄ आश्रयः; Dn₁ D₂.4.9 चाश्रयः; M₂.4 वाश्रयः (for अपाश्रयः). — °) D₁.2 अपि (for एव).

34 K₅ om. 34 (cf. v.l. 33). For sequence of S cf. v.l. 31, 32. — °) K₄ B D (except D₁.7) G₄ ह्रीनिषेवः. D₂ महाद्युतिः. — °) D₂.4.9 महास्रः (for मृदुश्च). — After 34, T G₁-s.5 read 38-41, followed by a repetition of 34.

35 K₅ om. 35^a-37^b. — °) T₂ G₂ धर्मात्मा कुशलः; G₄ धर्मार्थसहितः. D₁.2 बली (for युवा).

37 K₅ om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — °) K₄ ज्येष्ठानुयायिनं; B₂-4 Dn D₂-s.3 T₁ G₁.3.4 Cn ज्येष्ठोपचायिनं (Dn₁ D₂.4 °रिणं); D₂ श्रेष्ठो; Ca as in text. Cd cites अपचायी. K₁.2.4 B₂ D₂.4.7.9.10 शूरः; D₂ नित्यः; G₂.4 M घोरं (for वीरं). — °) T₁ G₁.5 महामतिं (for युधां पतिम्). — °) M (except M₁) शुश्रूषुः. — °) K₂ च शंस (for प्रचक्ष्व).

आवृणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्वरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कचित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीरसाद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरधिकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिदूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

38 Ks om. 38. For sequence in T G1-3.5, cf. v.l. 34. — ^b) B (except Bs) D (except D7.10) चैव (for कृष्ण).

39 For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^b) K1.2.5 Ds.4.7.9 रथः (for बलः). — ^c) K1.2.5 D7 तु; D1 न; G2 च (for स). — ^d) B2.4 transp. वत्सः and मम. Ds.4.9 बालो; D7 पुत्रो (for वत्सो). K (Ks missing) B1.5 D2-4.7.9.10 सुखोचितः (for सुखैः).

40 Ks om. 40^a-41^b. For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^c) T1 G1.4.5 महाबाहुः. — ^d) T1 G1 प्रियं (for पुनः).

41 Ks om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^a) Ds D1.2 Ca संपातजे काले; S संपातजे कालं. Cd.s cite पक्ष्मसंपातजे, Cap संपातजे. — ^c) Ms-s transp. न and लभामि. K4 B D (except Dn1 Ds.4.7.9.10) धृतिं (for सुखं). — ^d) Ds पश्यतां (for पश्य माम्).

42 ^a) N (except K1.2.4 Ds.4.9; Ks missing) प्रियतरा. — ^c) K4.5 B (except Bs) D (except D1.2.7.10) T2 Gs.4 रूपं (for शीलं). — K2 om. (hapl.) 42^d-44^a. — After 42, T G1.2.5 ins.:

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 Ks om. 43 (cf. v.l. 42). — ^a) K1.5 D7.10 पितृलोकात्; K4 Ds-5.9 S (except M1.2) पुत्रलोकात्; Cs पुत्रलोकात् (as in text). K1 D1 भर्तृलोकं; Ks B4 Ds.7.10 Cn.s पतिलोकं; G4 भर्तृलोकान्. — ^c) Ds प्रियान्परित्यज्य सुतान्. — ^d) K1.5 B2 Ds D1.7.10 Cd

अन्वपद्यत; Dn D2.5.6.8 Cap अनुरुध्यते; Ds.4.9 उपपद्यते; T1 G1.5 अन्ववर्तत; Gs अभ्यपद्यत; Ca अनुपद्यते.

44 Ks om. 44^{ab}; K2 om. 44^a (cf. v.l. 42). — ^b) K1 तु पूजिता; K2 समेधिता; D1.2 (before corr.) T G1-3 M (except M1) सुखैधिता; Ds.4.9 G4.5 सुखोचिता. — ^c) S ईश्वरा. D1 सा हि (for सर्वैः).

45 ^b) K1.2 D7 प्रतापिभिः (for प्रहर्). — K4 om. 45^a-46^d; Ks om. 45^a-49^b. — ^d) K2 D1 सुखभागिनी; Ds.4.9 वसुधासमा (for दुःखं).

46 K4.5 om. 46 (cf. v.l. 45). — ^a) S त्रयोदशं; Cs चतुर्दशं (as in text). B D (except D1-4.7.9.10) इदं (for इमं). — ^b) K1.2 Dn1 D1.2 (m as in text). s.4.7.9 अपश्यं (for नापश्यं). S यां न पश्याम्यरिंदम. — ^c) K1 D1.2.8.9 S (except G4 M1) पुत्रादिभिः. G4 परिदूना; M1.3.4 परिन्यूनां. — ^d) G4 द्रौपदी वादिनी.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 45). — ^a) Ds.4.9 नूनं स्वकर्मभिः. S शुक्लैर् (for पुण्यैर्). — ^b) S अश्रुवन्ति स्त्रियः सुखं. — ^c) Gs om. न. T2 G2 दुःखम् (for सुखम्). K2 अश्रुते दुःखमुत्तमं.

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 45). — ^a) Bs.4 Dn1 कृष्णाथो; Ca.d as in text. K2 नाप्रियाण्याहतुः कृष्णां; S न मे प्रिया द्रौपदेयाः (G4 न च मे द्रौपदेयाश्च). — K4 om. 48^b-49^b. — ^b) S न वीभत्सुयुधिष्ठिरौ. — ^c) B2 D1.2.7.9 च (for वा). S न भीमसेनो न यमौ (G4 भीमसेनो न च यमौ). — ^d) K1.2 D1-5.7-10 तां; Dn2 तदा; Ds यां; T G2.3.5 Ms-s यदा; G4 न च (for यद्). Ds अपश्यत्; M अपश्यन्. K1 Ds.4.8-10 M1 सभां गतां.

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टम्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।

अक्षयुतं मृगवधः कचिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्षिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽसि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्य क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धारतराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

49 K₁ om. 49; K₄ om. 49^{ab}; K₅ om. 49^{ab} (cf. v.l. 48, 45). — ^a) S अद्भुततरं (T₁ G_{1.8-5} "मं") (for दुःखतरं). — ^b) D_{5.8} गतं (for भूतं). D₁ तथाविधं (for ततोऽधिकम्). B₈ कृतपूर्वमरिंदम. — ^c) K₂ विवासस्थां; C₈ नियतं; C_{d.ap} निवां (as in text). B Dn D₈ D_{1.m.5.8.8} C₈ स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्; D₂ यद्रौपदीं सभासंस्थां; D_{8.4.9} यां द्रौपदीं चित्तयंत्याः.

50 ^a) K₄ Dn₂ D₈ D_{1.8.4.7-10} T G_{2.5} प्रेक्षन्तः. K₂ प्रेक्षन्त कुरवः सर्वे.

51 K₅ om. 51^a-61^b. — ^a) D_{8.2} D₇ तथा; G₈ अत्र (for तत्र). K₁ एष; B₈ वै; S मे (for एव). — ^c) T₁ G_{1.4} सौमदत्ति. — ^d) D₈ निविष्टाः (for निर्विण्णाः). K₁ D_{1.2.7.10} G₈ तदा (for तथा).

52 K₅ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K₄ B D (except D_{1.7}) सर्वेषां (for सर्वस्यां).

53 K₅ om. 53 (cf. v.l. 51). — ^a) K_{1.2} D₇ लोकं (for लोकान्). T₂ G₂ आवृत्य (for विष्टम्य). — After 53, T G_{1.2.5} read 56 followed by 55.

54 K₅ om. 54 (cf. v.l. 51). Before 54, N (K₅ missing; K₅ om.) G_{1.8.5} ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) T₂ G₂ संहृष्टा (for च हृष्टा). — T₁ G_{1.5} repeat 54^{ad} after 88. — After 54, T₂ G₂ ins.:

399* जन्मप्रभृति संप्राप्तं दुःखं नानाविधं बहु ।

अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K₅ om. 55 (cf. v.l. 51). T G_{1.2.5} transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^a) D₂ (m as in text) तु; D₈ हि; D₇ च (for तत्). — ^b) K_{1.2} D_{1.2} (m as in text) T G_{1.2.5} M₈ सुराजभिर; D_{8.4.9.9} G₄ कुराजैर् (for कुराजभिर). — ^c) D₂ कथं; C₈ कश्चित्

(as in text). D₈ D₂ C₈ तेषां (for एषां). — After 55, D_{7.10} ins.:

400* तच्च क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।

56 K₅ om. 56 (cf. v.l. 51). T G_{1.2.5} stransp. 55 and 56, and read them after 53. — ^a) M मं (for मां). S (except T₂ G₂) transp. यत् and कृष्णा. — ^b) K₂ D₈ G₄ कुरुसंसदि. — ^c) K₂ परिक्षिष्टा; G₄ परिधूना. — ^d) K₁ ह्यकुशलं; D_{2.5.8.8} न कुलजं; T G (except G₈) न कुलजा (for न कुशलं).

57 K₅ om. 57 (cf. v.l. 51). T₁ G_{1.5} transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — ^b) K₁ D_{7.10} अपि; K₂ तु; C₈ च (as in text). — D₈ om. 57^{cd}; D₈ om. (hapl.) 57^e-58^b. — D₁ reads 57^{cd} after 58. — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.8.10}) अभिज्ञासि; T₂ G₂ आवासासि. — ^f) B Dn D₈ माधव (for केशव).

58 K₅ om. 58; D_{8.7} om. 58^{ab} (cf. v.l. 51, 57). — ^a) K_{1.2} D_{1.2} अस्मात्; K₄ B Dn D₈ D_{8.8.10} मे (for स्य). K₁ क्लेशं मतं; K₄ T₂ G_{2.8} क्लेशकरं; D₂ क्लेशोदयः; D₁₀ क्लेशो मतः (for क्लेशतमं). K₄ B Dn D₈ D_{8.8} तत् (for मे). G₈ अभूत् (for स्यात्). D_{8.4.8} तस्यात्कथं शमो मे स्यात्. — ^b) D₁ सुतैः सममरिंदम; D₂ पुत्रैः साधमरिंदम. — ^c) T₂ G_{1.2.5} अत्र (for अद्य). K₄ B₄ Dn₂ चतुर्दश; S त्रयोदश. — After 58, D₁ reads 57^{cd}.

59 K₅ om. 59 (cf. v.l. 51). — ^a) T G_{1.2.4} सुदुःखं; G₅ सुखस्य; C₈ सुखं न (as in text). K₄ B_{8.4} Dn₂ D_{1.7.10} Cn नः (for न). G₈ अद्य; C₈ स्यात् (as in text). — ^b) T₁ G₄ इति; G₅ दिवि; C₈ यदि (as in text). — ^c) D₈ ज्ञात्वासीत्; D_{8.4.9} यस्त्वासीत्.

60 K₅ om. 60 (cf. v.l. 51). — ^a) K₁ कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां). D₁ M त्वा (for त्वां). — ^b) B₈

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
 अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
 नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
 पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
 येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवापिता ॥ ६१
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
 अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्माने ॥ ६२
 साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
 यन्मा वागव्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
 हत्वा कुरुन्यामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।

आतृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
 धर्मश्चेदस्ति वाष्पेय तथा सत्यं भविष्यति ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
 न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
 तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
 याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
 इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
 धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

C. 5. 8201
B. 5. 80. 71
K. 5. 80. 71

श्रियायुतं; D1 श्रियान्वितं. — °) B8 D8 S तस्मात् (for अस्मात्). D8 हि मुक्तं; S प्रमुक्तं (for विमुक्तं). — °) B1.8.5 शक्यं; B4 T G1.2.5 Ms.4 शक्ताः (for शक्याः). D1 परं जेतुं; S (except G8-5 Ms) परे जेतुं (for परा°). — °) K4 B2.4 Dn D8 D8.6.8 सर्वं; D8.4.9 सत्यं (for सत्त्वं). S तेषां (for ह्येषां). K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) M4 (inf. lin.) °विधं (for °गतम्).

61 K5 om. 61^{ab} (cf. v.l. 51). — °) T1 G4.5 च (for तु). S Cs गर्हामि (for गर्हेयं). — °) K2 D1.2 न त्वां नापि सुयोधनं. — K5 om. (hapl.) 61^d-62°. — °) B4 Dn8 D8.8 Cn वृत्तैः; D8 हतैः; Cnp.8 धूर्तैः (as in text). D8.4.9.10 धनं धूर्तैरिवापितं. ☞ Nil.; धूर्तैरिवेल्यपपाठः । ☞

62 K5 om. 62^{ab} (cf. v.l. 61). — °) T1 G1 पिता (for बालां). T2 G2 आढ्यकः; Ca आर्यकः (as in text). — °) D1 क्रोशन्तीं (for क्रीडन्तीं). Some MSS. °हस्तिकां. — 62^{ad} = (var.) l. 104. 3^{ed}. — °) K2.4 B1.3.5 D8 D8-4.7.9.10 अददात्; B2.4 Dn1 D8 अदात्तु; Dn2 आदात्तु; D1 आददात्. — °) M सख्युः (for सख्ये).

63 °) K2 T2 G2 अपि; D1.3.4 Ca वि- (for च). — °) G1.8 श्वशुराणां परंतप. — °) D2.3.5.8 अत्यंतं (for अत्यन्तं). — K5 om. (hapl.) 63^d-67°.

64 K5 om. 64 (cf. v.l. 63). — °) N (except D82 D1; K5 missing; K5 om.) G4 मां (for मा). K2 स्वस्था; Dn1 D8.4.9 तत्किं; D2 (before corr.) S पूर्व (for नक्तं). — 64^{ed} = 5. 135. 4^{ab}. — °) K1.2 D8.9 पृथिवी. — °) K1.2 D10 यशसा च (for °श्चास्य). D8.4.9

दिशः (for दिवं). S दिवि (M °व)स्पृक्चास्य वै यशः.

65 = (var.) 5. 135. 4^{ed}, 5^{ed}. — K5 om. 65 (cf. v.l. 63). — °) D1 जित्वा (for हत्वा). D8.4.9 G4 शत्रून् (for कुरुन्). K1 D8 G4 राजमध्ये; K4 B Dn D8-7.10 Ca महाजन्ये; D8 महायज्ञैः; T1.2 (inf. lin.) G1.8 स संग्रामे; T2 G2 राजमेधे (for ग्राम°). K2 D2 हत्वा कुरुंश्च संग्रामे.

66 = (var.) 5. 135. 8. — K5 om. 66 (cf. v.l. 63). — °) D8 ताः; Ca तां (as in text). D8 नाभ्यसूयामि; Ms-5 अभ्यसूयानि; Ca.8 as in text. — °) D8.4.9 नैव (for नमो). — °) T2 G2 तुभ्यं (for नित्यं). T1 कृष्णाय धर्मप्रभवे. — °) D8 T1 धारयते.

67 = 5. 135. 7. — K5 om. 67^{ab} (cf. v.l. 63). — °) K4 B D (except D7.10) यथा वागभ्यभाषत.

68 K5 om. 68^a-69^b. — °) D8 मे; D1 G8 मा (for मां). — °) K1.4 B Dn D8 D8.4.7 G2.4 Ca वैरता. D8.6.8 राज्यनाशे न वैरता. — °) K2 दधते; K4 B1.3.4 Dn T G दहति; B2.5 D8 D2.5.5 दधति; D8.4.9 बाधते (for भवति). — °) K1 D8.10 T2 G1.2 M विनाभवं; K2 विनाकृता.

69 K5 om. 69^{ab} (cf. v.l. 68). — °) B1.3 S सा (for या). — K5 transp. 69^{ed} and 70^{ab}.

70 °) K2.4 B D (except D1.7.10) Cs इतः; G4 इमं (for इदं). S त्रयोदशं (for चतुर्दशं). — °) D8.4.9 या न पश्ये युधिष्ठिरं. — K2 om. 70^{ed}. — °) Ms-5 त्वां (for तं).

71 °) K2 जीवतां संग्रनष्टानां; K4 D2.5.6.8 जीव-

C. 5. 8201
B. 5. 90. 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सृते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनोभीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशास्त्रनं; Ds2 D1 जीवनाशे प्रनं; D1 M जीवनाशप्रनं.
A few MSS. प्रणष्टानां. — ^a) D1 अहं तेषां जनार्दन.

72 Ks om. 72^a-74^b. — ^a) K1 गीयते; G4 नियतः
(for हीयते). — ^a) B8 मा च पुत्रक तत्कृथाः; T1 G1.2.5
मा मा (T1 G1 स) पुत्र वृथा कृथाः.

73 Ks om. 73 (cf. v.l. 72). — ^a) T1 G1 परश्रिया;
M पराश्रयात्. — ^b) G2 यावज्जीवं; G5 याहं जीवे (for या
जीवामि). K4 B D (except D1.10) या जीवति धिगस्तु
तां. — ^c) T1 G4.5 वृत्तैः. K4 B D (except D1)
कार्पण्य (D1 कृपालो) लब्धायाः.

74 = (var.) 5. 135. 9^{ab}. — Ks om. 74^{ab} (cf.
v.l. 72). — ^a) K2 T G (except Gs) Ms अतो (for
अथो). — ^b) K1 D1.10 उक्तो हि; B2.4 Ds D2 (before
corr.). 8.4.7.9 Ca उद्युक्तः. K1 B4 Ds D1.7.10 वृकोदरः.
74^{ab} = 5. 157. 7^a, 5^a.

75 ^a) K1.5 D1.9 अस्मिंश्चित्; S तस्मिंश्चित्. — ^b) Dn
Ca मिथ्या; T G (except Gs) M1 (inf. lin. as in
text). 2 कार्य; M3-5 कालं (for कालो). Ks Ds.10 T1
वा; Dn Ca च; Gs यः (for वो). K2 विक्रमिष्यति;
M1 (inf. lin. as in text). 3-5 अतिक्रमिष्यते; Ca. d. s as
in text. D1 कालो व्यतिक्रमिष्यति. — Ks om. 75^a-89^a.
— ^a) B8 Ds D1 मा नृशंसं; Cd स्वनृशंसं; Cs अनृशंसं; Ca
सुनृशंसं (as in text). Gs सदृशं संकरिष्यथ.

76 Ks om. 76 (cf. v.l. 75). — ^a) T1 G1.8 M तु
(for च). K1 D1 (m as in text). 7.10 समायुक्तान्; K2
समायुक्ताः; Ds च वो शक्ताः; T2 G2.5 तु ये युक्ताः; Gs च
वो युक्ताः; G4 समायुक्तं (for च यो युक्तान्). — ^a) K1

D1.7.10 समतिक्रान्ति (for समन्). — ^a) B8 Dn जीवनं
(for जीवितं).

77 = (var.) 5. 135. 13. — Ks om. 77 (cf.
v.l. 75). — ^b) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T2 G2 व्यवस्थितौ).
— ^c) K1 S (except Ms) जितान् (for अर्जितान्).
S (except G4 M2) लोकान् (for भोगान्). — ^a) K1.2.4
D1-4.9 वृणीष्वं; B8 वृणुष्वं; Gs M (except M2) वृणीतां;
Gs वृणीयाः.

78 = 5. 135. 14. — Ks om. 78 (cf. v.l. 75).
— ^a) Gs.4 अभिं (for अधिं). G4 om. हि.

79 = (var.) 5. 135. 19. — Ks om. 79 (cf. v.l.
75). — ^a) T1 Gs वीर.

80 = (var.) 5. 135. 20. — Ks om. 80 (cf. v.l.
75). — ^a) K1.2 B2.4 Ds.4.7.9.10 तवात्यर्थ. — ^b) K4
B1.8.5 Dn2 क्रुद्धौ तौ तु; B2.4 Dn1 Ds D1.2.5.8.8
संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K2 D10 M1 (inf. lin. as in
text) यमांतकौ. — ^a) Gs M तथा लोकान् (for देवानपि).
T G (except G4) पराभवं (for परां गतिम्).

81 = (var.) 5. 135. 21^{ab}. — Ks om. 81 (cf.
v.l. 75). — ^a) S तयोश्चैव तदा (M 'द' ज्ञातं. — ^b) D1.2
S (except T2 G2) सभागता. K1.2 Ds D1 यत्तां (K2
'त्र' कृष्णां सभा (K2 'भां) गतां.

82 Ks om. 82 (cf. v.l. 75). — ^b) K1 Ds.10 T1
G1 M1 अभ्यगच्छन्; K4 D2 (by corr.). 5-7 गह्वत्; Cs
अत्यगच्छन्; Ca. d as in text. K2 यशस्विनं; S सभागतं
(for मनं).

83 Ks om. 83 (cf. v.l. 75). — ^a) = 5. 135. 9^a

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छाशुर्कर्मणः ॥ ८३
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रव्राजन् च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४
 यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
 अशृणोत्पुरुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तथा नार्थं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
 साहमेवंविधं दुःखं सहेष्य पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९
 का नु सीमन्तिनी त्वाद्गलोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
 महाकुलीना भवती हृदाद्भ्रदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
 वीरसर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
 निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
 त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
 न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४

C. 5. 8225
B. 5. 90. 95
K. 5. 90. 95

Gs M (except Ms) समासज्य. — 7) B₂ D_{1.2.3} शत्रुकर्मणः. — After 83, Ms-s ins.:

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

84 = (var.) 5. 135. 16. — K₅ om. 84 (cf. v.l. 75). — ^b) D₅ M_{1.2} तु (for च). K_{1.2} T G_{1.2.3} Ms-s द्यूत (for द्यूते). — ^c) K₄ B₄ D_n D_{2.10} तु (for च). — ^d) D_{2.5.8} दुःखकारकं. K₂ T₂ G_{2.4} न मे दुःखस्य कारकं. — After 84, T₁ G₄ ins.:

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ।

[Posterior half = 84^d.]

85 = (var.) 5. 135. 17. — K₅ om. 85 (cf. v.l. 75). — ^a) K₁ D_{2.4.7.9} G₅ यत्र; K₂ यत्तत्; D_{1.2} यस्या (for यत्तु). — ^b) D_{n1} T G₁₋₄ M_{1.2} सभा (for सभां). — ^c) K₄ B D (except D_{1-4.7.9.10}) किं नु दुःखतरं ततः.

86 = 5. 135. 18. — K₅ om. 86 (cf. v.l. 75). — ^c) K₄ B (except B₅) D (except D₁) T G_{1.2.3} अहम् (for अहम्). — After 86, G₅ ins.:

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन !, which is followed by a repetition of 54^{cd} (see below).

87 K₅ om. 87 (cf. v.l. 75); G₅ om. 87-88. — ^a) K₂ G₂ महाबलः.

88 K₅ G₅ om. 88 (cf. v.l. 75, 87). — ^b) K₁ D_{1.10} T₂ (by corr.) सहामि; K₄ B D_n D₅ D₈₋₉ सहेयं; T₁ G₁ सहे हि (for सहेष्य). — ^d) G₄ विजये चापराजिते. — 54^{cd} is repeated in T₁ G₁ after 88; in G₅ (which om. 87-88) after 403*. T₁ G_{4.5} ins. an

addl. colophon (adhy. no.: 91) after the repetition of 54^{cd}; D₁ T₂ G₂, after 88.

89 K₅ om. 89^{ab} (cf. v.l. 75). Before 89, all MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ^a) T₁ G_{1.5} तं तत्राश्वासयामास. — ^b) T G_{1.2} Ms पुत्राधिभिर. D_{n1} D₁ परि° (for अभि°). D₂ पुत्रकेशपरिप्लुतां; T_{2m} दशन-लोष्ठपां. — ^{cd}) K_{1.2.3} D_{1.2} पृथां पार्थसखा शौरिः शोचन्तीं स्वां पितृष्वसां. S पृथां पार्थसखो हरिः (for ^a).

90 Before 90, K₁ G₂ ins. भगवानु° (G₅ om. उ°); K₂ श्रीकृष्ण उ°; K₄ B D T₁ G_{1.5} M वासुदेव उ° (the S MSS. om. उ°); T₂ G₄ श्रीभगवान्. — ^a) K_{2.4} B D_n D_{2-4.6} T₂ G_{1.2} तु (for नु). G₂ लोके (for त्वाद्ग्लोके). — ^b) G₄ त्वाद्दृशा (for लोकेषु). G₅ M अपि (for अस्ति). K_{1.5} D₁ लोकेष्वपि हि विद्यते. — ^c) A few MSS. अजं.

91 = (var.) 5. 132. 14. — ^a) K₅ B₄ D_n D_{5.9} G₅ भवति (for °ती). — ^c) T₁ G_{2.5} M ईश्वरा; T₂ (inf. lin. as in text) G₂ ऐश्वरी. — ^d) S (except G₅) समभि° (for परम°).

92 ^a) K₄ B_{5.8} D (except D_{1-4.7.9}) स्वं (for च). — ^c) K_{2.4} B_{1.2.5} D_{n2} D₅ D₇ महाप्राज्ञे.

93 ^a) K₂ B₅ D_n D_{5.4.9} T₁ निद्रातन्द्रे; G (except G₁) निद्रां तन्द्रीं. — ^d) K₁ D_{1.10} transp. नित्यं and वीराः. K₂ D_{5.4.9} वीराः; M₁ (inf. lin.)₂ प्राप्ताः; M₁ (orig.)₂₋₅ पार्थाः (for वीराः). D₅ T₂ (before corr.) G₂ G₅ सुखैधिताः; G₄ सुखोचिताः (for सुखे रताः). K₅ B₄ D_n D₅ नित्यं वीरसुखे रताः.

94 K₅ om. 94-97. — ^a) D_{5.4.9} वीरा (for पार्था).

७. 5. 2220
E. 5. 90. 96
K. 5. 90. 96

अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्छ्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९

यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञासि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामभ्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^a) K1.4 D10 वीर(K4 राः)सुखे रताः; K2 वीराः
सुखोचिताः; G1 वीराः सुखप्रियाः; G4 वीरा महाबलाः;
M1(inf. lin.).2 धीरसुखप्रियाः. — D6 om. (hapl.)
94^a-95^b. — ^c) Dn2 न तु; D1 ते न (by transp.). K2
दुष्यन्ति; T2 G2 जीवेयुः. — ^d) G4 सुतास्तव; M1.2
महारथाः (for महाबलाः).

95 Ks om. 95; D6 om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^a)
K2 B (except B4) D2 वीराः; Ca.d.s धीराः (as in
text). — ^c) D1 Ms.4 उत्तमाः; Ca as in text. — ^d)
S भोगांश्चाति (M श्चातीव)मानुषान्.

96 Ks om. 96 (cf. v.l. 94). K1.2 D1-4.7.9.10
transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^a) K1.2 B2 D2.7.10 G4
वीरा (for धीरा). — ^b) D2.4.9 एव; D1 च (for ते).
— ^c) K1 D1 T2 G2 अंतः प्राप्तिः; D2 अंतं प्राप्य; Cd अन्तं
(as in text). D2 S सुखं प्रा(G2.8 M चा)हुर् (for
सुखामाहुर्). — ^d) K1.2.4 B4 Dn D2-4.8.9-10 G1
Ms.4(inf. lin.).2 एतयोः (for अन्तयोः). D1 दुःख-
मन्तरमध्ययोः.

97 Ks om. 97 (cf. v.l. 94); T2 om. 97^a-98^b.
— ^a) Hypermetric! S (T2 om.) अभिवादयन्ते. — ^c)
K2 चै; D1.2 T1 G ते; M चेत् (for च). K1 D1.2.10
आःमनश्चैव कुशलं.

98 T2 om. 98^{ab} (cf. v.l. 97). — ^{cd}) Ks ईशानः
(for ईश्वरान्), and श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, K1.4 D2.4.8.9 S ins. वैशं उ° (S
om. उ°). — Ks om. 99^a-102^d. — ^c) Ds D1.8 T G
(except Gs) पुत्रादिभिः. D2.4.9 अतिध्वस्ताः; T2 G1.2

परिध्वस्ताः.

100 Ks om. 100 (cf. v.l. 99). Before 100, all
MSS. ins. कुंत्युवाच (resp. कुन्ती). — ^a) K1.2 D1-4.
7.9.10 पुरुषोत्तम (for मधु°).

101 Ks om. 101 (cf. v.l. 99). — ^a) K1.2
सुनिकृत्या (for अनि°). — ^c) K1.2 हि (for असि).
— ^d) B2 S (except G1) सत्त्वं; D2.4.9 सम° (for
सत्य°).

102 Ks om. 102 (cf. v.l. 99). — ^a) B2 D
(except Dn D10) व्यवस्थायाः; G2-s व्यवसायः; Ca.d as
in text. Cs cites व्यवस्था. K2 D2 स्वमित्रेषु; D2.4
स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca.d cite मित्रेषु. T G1.2 M
व्यवसायस्य मित्रेषु. — ^d) K1 त्वं च सत्यं; G4 सत्यं तत्त्वं
(for त्वं सत्यं त्वं).

103. ^a) Ks त्राता; D1 S त्राता; D2.4.9 धाम (for
त्राता). K1 महद्भर्मः; G4 परं ब्रह्म. — ^b) D1 सत्यं; D2.4.9
धर्मः (for सर्वं). D2.4.9 प्रतिष्ठितः. — Ms-s (which
om. 103^{cd}) ins. 404* after 103^{ab}. — ^c) D2 T1 G1
एवं तत्; D2.4 चैतत् (for एवैतत्). Ks यथैव गच्छेत्तत्रैव;
D1.10 यथैवात्थ तत्तथैव. — ^d) K1.2.8 नित्यं (for सत्यं).
S (Ms-s om.) सर्वमेव भविष्यति. — S ins. after 103
(Ms-s, after 103^{ab}):

404* कुरुणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।

सर्वस्यैतस्य वाण्येय गतिस्त्वमसि माधव ।

प्रभावं बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 = (var.) 5. 89. 1. — Before 104, most
MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — G1 om. 104.

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामभ्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
 लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
 तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
 ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारोह महायशाः ॥ ३
 तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
 धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
 दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
 उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६
 समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
 राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७
 तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
 विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८
 तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
 निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९
 तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०
 ततो दुर्योधनो राजा वाष्णेयं जयतां वरम् ।

C. 5. 2246
B. 5. 91. 11
K. 5. 91. 12

— ^a) Ds. 4. 9 स (for च). B1. 8. 5 D1. 2 T G2-5 M1. 2. 5 हृषीकेशः (for च गोविन्दः). K1. 5 B2 D7 Ms. 4 पृथामा-
 मभ्य गोविन्दः. — ^b) K1. 2 Ds-5. 8. 9 T G2-5 M1. 2 चापि
 (for चाभिः). — ^c) Ks S (G1 om.) दुर्योधनगृहं शौरिः.
 — ^d) K1 D1. 2. 4. 7. 9. 10 गृहं (for गृहान्). Ks T2 G2
 अभ्यगच्छदरिंदमः; T1 Gs. 4 M प्रातिष्ठत महाद्युतिः.

Colophon missing in Ks; Ks Ds. 5. 6 om. it.
 — Sub-parvan: K1. 2. 4 B Dn Ds D1. 7. 10 T1 G1 M
 भगवद्गीता. — Adhy. name: D1 कुंतीआसनं; T1 कुंती-
 वासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवकुंतीसंवादः; Gs कृष्णकुंती-
 संवादः; M कुंतीवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): D7 81; T G2. 4. 5 92; G1 93; Gs M4 90;
 M1-8. 5 91. — S'loka no.: Dn 104; Ds 107.

89

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 Ks D7. 10 om. 1. Ds. 5. 6 Gs om. the ref.
 — ^a) T2 G2 तामामभ्य हृषीकेशः. — ^b) B Dn Ds
 D1. 2. 6 Ms-8 चाभिः (for चापि). — ^c) T2 G2 प्रातिष्ठत
 महाद्युतिः. — Cf. v.l. 5. 88. 103.

2 After 2^{ab}, N (Ks missing) ins.:

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— ^a) Ks तिस्रः; D1 तत्र (for तस्य). K1. 2 D (except
 D1. 2. 4. 6) कक्षा (for कक्ष्या). S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामन्.

— ^a) T G1-2. 5 M अथ (for तिस्रो). Gs. 5 निवेदितः
 (for अवारितः). Ks G2 द्वारस्थैरभिः (G4 °नि)वारितः.

3 ^b) Dn1 D4. 8 उस्थितं (for उच्छ्रितम्). — ^c) K1. 2
 °मनाः (for °यशाः).

4 ^b) Ds Ds. 4. 9 T G1. 2 M1. 2 चापि संवृत् (T1 G1
 °श्रितं; Ds संवृतं गृहे; G4 परिवारितं (for चाभिः). — ^c)
 B (except B2) धृतराष्ट्रं. T2 G2. 8. 5 M1. 2 महाबाहुः.

5 Ks T2 om. 5^a-6^b. — ^b) Ks शकुनिं च महाबलं.

6 Ks T2 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^b) Ks S
 (except Gs. 5; T2 om.) °मनाः (for °यशाः).

7 Ks om. 7-9. — ^b) Ks. 4 माधवः (for केशवः).
 S सामात्येन परंतपः. — ^c) K1. 2 Ds D7. 10 सह (for तत्र).

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) Ks तस्य; Gs. 5 ततः
 (for तत्र). Ds. 4. 9 जाम्बूनदमये. — ^b) Ds सुमनोहरं;
 D10 समुपस्कृतं (for सुपरि). Ds. 4. 9 पर्यंके सुपरिष्कृते.

— ^c) Ds. 4. 9 °स्तीर्णे. — ^d) Dn1 समुपाविशद्; Ds. 4. 9
 ह्यभ्युपा. S आविवेश गदाग्रजः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) K1. 2 Ds S
 (except M1. 2) तस्मै (for तस्मिन्). K1. 4 B Dn

Ds Ds-8. 10 अप्युदकं च; Ds उदकं च; Ds. 4. 9 उपाहृत्य.
 Ks Ds महारमणे (for जना). T2 G2 उपहृत्याथ चक्रिणे.

— ^d) K1. 2 Dn1 Ds-4. 7-10 T1 G1. 4 गृहं (for गृहान्).
 Ds. 8 स (for च). — After 9, K4 Ds. 5. 8 S ins.:

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वैरक्षविभूषितम् ।

कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।

[(L. 2) K4 Ds M धृतं (for धर्तं).]

G. B. 3247;
B. B. 91. 12
K. B. 91. 13

न्यमन्नयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११
ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओषमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६

11 After 11*, T₂ G₂ ins.:

407*

नाभ्यनन्दजनार्दनः ।

पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्नयत् ।

असकृत्पार्थ्वमानोऽपि.

— ^a) Dn1 D1.4.7.9.10 नाभ्यनन्दत केशवः.

12 ^a) K₅ अथ दुर्योधनो राजा. — ^b) N कुरु (for राज). — ^c) K1.2.4 D₂.4 केवलं (for कौरवः).

13 ^b) K1.5 रौक्माणि (for वासांसि). T₁ G₁ विविधानि (for शय). D₂.4.9 शयनानि मृदूनि च. — ^c) D₂.4.9 न भुंक्षेस्त्वं महाबाहो. — ^d) K₁ नामुक्ताः (sic); K₅ नामुक्ताः; T₁ G₁ M1.2 नामुक्ताः; T₂ G₂ नामुक्ताः; G₂.5 M₂-5 न भुंक्षेः; G₄ नाहंथाः (for नाग्रहीः). K₂ नालीढानि जनाः; B₂ नाग्रहीर्मेधुसूदनः; D₂.4.9 अस्माकं तु जनाः.

14 ^a) K₄ B Dn D₂ D1-4.9 T₁ G1.8 ददत्; K₅ अददत्; D₅ G₄.5 अददाः; T₂ G₂ M चदन्. D₅ D₂.6.8 सहा; Ca. d. as in text.

15 ^a) D₂ D₁ साधवः; T₂ G₂ तत्त्वेन (for गोविन्द). T₂ G₂ गोविन्द (for धर्मार्थौ). — ^b) D₂.4.9 तत्त्वं च (for तत्त्वेन). T₂ G₂ धर्मार्थौ वेत्थ केशव. — ^c) K₅ श्रोतुं तव जनार्दन.

16 Before 16, K₁ B₂ Dn D₂.4.9.9 S (except T₂) ins. वैशं उ (resp. वैशं). — ^a) K1.5 श्रुत्वैतत्तस्य गोविन्दः. — ^b) K₂ जनाधिपं (for महा). — ^c) N (except B1.2.5; K₂ missing) उद्यन्मे (D1 वर्षामे) वस्वनः (B₂ रः) काले. Ca. d. s. cite ओषः.

17 ^a) K₄ B (except B₅) Dn D₂.8.10 अलघू; D₂ D₂.7 T G₂.4 M अनर्म; D₅ Cnp अनन्य; G₁ अर्थवत्; Ca. d. s. np अनम्बू (as in text). B₂ D₅ अध्वस्तः;

अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।

राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७

कृतार्थो भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।

कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।

न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९

कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।

यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०

न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।

पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१

वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

D₂.4.7.9 अव्यग्रं; S (except G₄) अग्रस्तं; Ca. d. s. as in text. — ^b) D₅ अनंकुलं; Ca. d. असंकुलं (as in text).

— ^c) K₂ S अब्रवीत्; D₁ ईदृशं; Ca. उत्तमं (as in text).

18 K₄ om. 18^a-19^b; G₄ om. 18^{ab}. Before 18,

K₁ D₂-6.8.9 ins. भगवानुवाच (D₂ with prefixed श्री).

— ^{ab}) M1.2 read गृह्णते (for भुञ्जते), भुञ्जति (for

गृह्णन्ति); and transp. दूताः and पूजां. K₅ B₂.4

Dn1.2 (by corr.) D₂ D₂.6.8 M₂-5 ह (for हि).

— K₅ om. 18^a-21^b. — ^c) K₂ B₂.5 Dn D₂.4.9 G₂

सहामात्यं; D₂ सभामध्ये. — ^d) B₂.5 Dn D₂.4 सम-

र्चिष्यसि; D₂ अर्चयि; G₂ पूजयि (for त्वमर्चि). K₂ D₂

मानद (for भारत).

19 K₅ om. 19; K₄ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). Before

19, K₁ D₂.4.8.9 ins. वैशं उ. — ^d) S वक्तुम् (for

पत्तुम्).

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^a) D₂.8.9 वा

(for the first च), and K₂ D₂.10 वा (for the second

च). — ^b) D₂.4.9 transp. त्वां and वयं. — ^c) K₄ B

D (except D1.2) दाशार्हं (for गोविन्द). G₂-5 M तु

(for च).

21 K₅ om. 21^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) D₁ T₂

G1.2.5 एतत् (for तत्). K₂ S (except G₂ M1.2) विद्म

(for विद्मो). — ^b) K₂ S यस्मात्; D₁ कस्मात् (for

यस्मिन्). — ^c) K1.2.5 T₁ G₁ प्रीयमाणः (for 'माणैर्').

— ^d) K₁ नामुक्ताः; K₂ न भोक्ता; K₅ नामुक्ताः; D₁

नामुक्ताः (sic); D₂ (before corr.) नामुक्ताः; D₂ न भुंक्ष्व

(for नामंस्थाः). S न भुंजीथाः परंतप.

22 ^b) B₂ नास्ति (for न च). K₂ न च गोविन्द

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदं वक्तुमर्हति ॥ २२
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
 नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
 न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
 संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्रता वयम् ॥ २५
 अकस्माद्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।

एकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुत्सते ।
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
 यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभादिदृश्यते ।
 सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
 अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याग्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
 सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
 क्षतुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
 निश्चक्राम ततः शुभ्राद्वार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।

C. 5. 327C
 B. 5. 91. 34
 K. 5. 91. 30

विग्रहः. — Ks om. 22^c-23^b. — ^a) K1.4 B1.3.4 D1-4.8.9 T1 G1.8 अर्हति.

23 B4 om. 23-25; Ks om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). Before 23, K1 Dn2 Ds.4.9 ins. वैशं उ^०.

24 =(var.) 5. 49. 15. Cf. 5. 81. 34; 178. 11. — B4 om. 24 (cf. v.l. 23). Before 24, K1.2 Ds.4.9 Gs.5 ins. भगवानुवाच (K2 Gs.5 [om. उ^०] with prefixed श्री). — ^a) S नाहंकारान्न (for नाहं कामान्न). Ca.d.s cite कामात्. — ^b) S क्रोधात्; Ca द्वेषात् (as in text). — ^c) D2 बुद्धिमोहात्; Ca हेतु^० (as in text). Ca लोभात्; Cs.ap as in text. — After 23, Ks D10 ins.:

408* पूजां कृतां प्रीयमाणो को विद्वांस्यक्तुमर्हति ।

25 B4 om. 25 (cf. v.l. 23). — ^a) Ks D2-4.9 प्रीतिभोज्या (D2 तोष्या)नि चान्नानि; M4 संप्रीय भोज्यान्यन्नानि. — ^b) Ds D1 T1 G1 ह्यापद्भो^०; G4 चापद्भो^०. — ^c) K2 नः प्रीयसे; Ds.6.8 त्वं प्रीयसे (for संप्री^०). Ks नास्माभिः प्रीयसे राजन्. — ^d) K4.5 न वा; G4 नैव (for न च). K1 B D (except Ds.4) एव; T1 हि (for अपि). — After 25, Ks (om. line 1) Gs.5 ins. 409*.

26 Ds.4.8 om. 26. — ^a) K1.4.5 B1.3.4 Dn Ds D2.5.7-10 द्वेष्टि वै; K2 B2.5 D1 Ca द्वेक्षि वै (for द्विषसे). — ^d) = 5. 88. 92^b.

27 ^a) S (except G2) स्थितान् वेयान्. — ^c) K1.2 त(K2 क)स्मात्किं वक्तुमर्हसि; T1 G1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति; T2 G2 न कस्माद्वेष्टुमर्हसि; Gs.5 कस्मात्त्वं द्वेष्टुमिच्छसि.

28 ^{ab})=(var.) 3. 13. 38^{ad}. — ^a) D2 एकतां; G1 ऐकार्थं (for ऐकात्म्यं). Ks एकात्मानं; Ds.9 एकात्मतां;

T2 (after corr.) एकार्थतां (for ऐकात्म्यं मां). K1.2 D1.2 G1.2 आगतं (for मां गतं). T2 (before corr.) ऐकात्म्यमागतं विद्धि.

29 ^b) K4.5 B (except B8) Dn Ds Ds-10 Ca.d वि(Ds.8 हि)रुत्सति; T2 G2.4.5 विचिकित्सते. D2 यो मोहाद्वर्तते शृशं.

30 ^a) Ks ज्ञात्वा; T2 G2 हित्वा; Gs-5 M जानन् (for ज्ञातीन्). T1 G1 यः कल्याणमजानन्वै. — ^b) K1.2.5 द्वेषात्; Ds.4.9 S दोषात् (for मोहात्). K1 B2 Ds D1.10 नोत; K2 तात; Ks नाति; D2 नैतत्; Ds.4.9 नैव; S एव (for लोभाद्). — ^c) S om. (the initial) सः. — ^d) =(var.) 4. 4. 32^a. K2 D1 श्रिये; K4 Ds T1 Gs.2.3 M श्रिया; B Ds Ds.9 G1 श्रियां; D2 G4 श्रियः (for श्रियम्).

31 Ks om. 31. — ^b) K2 Ds T2 G4.5 प्रियान् (for अप्रियान्). — K4 D2.6.8 T G1.2.4 ins. after 31: Ks (om. line 1) Gs.5, after 25: Dn1, after 32: Ds, after 32^{ab}:

409* द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।

पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ।

32 ^a) B D (except D1-4.7.9) G4 न भोक्तव्यं (for अभो^०). — ^b) K1 D2 भिसंघितं. — Ds ins. 409* after 32^{ab}. — ^d) D1.10 निश्चिता (for धीयते). Gs.5 M (except M1) मनः (for मतिः). — Dn1 ins. 409* after 32.

33 Gs om. 33-34; Ds om. 33^{ab}. Before 33, K4 T2 G2.4.5 ins. वैशं उ^० (resp. वैशं^०). — ^c) T2

C. 5. 8270
B. 5. 91. 34
K. 5. 91. 36

निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्गोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वाष्पेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।

अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुराब्रानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(inf. lin. as in text) G₂ क्रुद्धो (for शुभ्राद्).

34 G₂ om. 34 (cf. v.l. 33); G₄ om. 34^{ab}. — “) Dn₁ D₂.⁹ निर्ययौ. — “) T G₁.^{2.5} M₂-s निवासाय; G₂.d निवे (as in text).

35 D₁ om. 35^a-37^b. — “) D₂.^{4.9} T G₁.^{2.5} अन्व (for अभ्य). K₂ transp. द्रोणः and भीष्मः. K₂ B₂ T₂ G₂ च (for अथ). — “) K₁.⁵ G₂.⁵ M गृहेतिथिः; T G₁ गृहातिथिः; G₄ अतिथिः प्रियं (for गृहे स्थितम्).

36 D₁ om. 36 (cf. v.l. 35). — “) S (except G₁) अनु (for अभि). D₁₀ सर्वे (for तत्र). B Dn D₂ D₂.³ त ऊचुर्माधवं वीरं. — K₂ om. 36^a-37^b. — “) K₁.² B₂.⁴ Dn₁ D₂ D₂.^{2.5.3} निवेदयाम. — “) K₁ D₂.^{5.3} स्तः; D₂ च; D₁ वै (for ते). K₂ transp. गृहान् and वयं. D₂.^{4.9} सरत्नं च गृहं वयं.

37 K₂ D₁ om. 37^{ab} (cf. v.l. 35, 36). — “) S बाहुः (for तेजाः). — “) G₂.³ पार्थिवान् (for कौरव). — “) K₂ स्वानि वेश्मानि भूमिपाः. — After 37, T₂ G₂ ins.:

410* न नीतिरस्मत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमाः ।

दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।

त एवमुक्ताः कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K₂ om. 38. — “) D₁.² गते (for याते). T₁ G₁ यातेषु तेषु क्षत्ता तु. — “) T G M₁ (inf. lin.) उपस्थितैः (G₂.⁵ तं; M₁ तः) (for प्रयत्नवान्).

39 “) T₁ G₁ तत्र; T₂ G₂.^{2.5} M (except M₁) अथ (for ततः). — “) = 41^d. K₂ गुणवन्ति च केशवं. — “) S अनेयानि (for अनेकानि).

40 “) G₂.⁴ M अददात् (for ददौ). — “) K₂ Dn₁ प्रथमं (for परम-). — After 40, K₂ S (G₂ om. hapl. from the posterior half of line 1 up to 41^a) ins.:

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य बरासने ।

शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नसुपाहरत् ।

श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।

संभ्रमैस्तुल्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।

अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।

[(L. 1) T₁ G (except G₂) द्विजायेषु (for द्विजे). T G₁.^{2.4} निषण्णेषु. T₂ G₂ आसनेषु च (for बरा). — (L. 3) T₁ G₁ विदुरः श्रद्धया युक्तः (for the prior half).]

— T₂ (marg. sec. m.) cont.:

412* उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं नारी निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

41 G₂ om. 41^a (cf. v.l. 40). — “) S निषण्णः परमासने. — “) = 39^b. — After 40, K₂ S ins.:

413* तं भुक्तवन्तं विविधाः सुशब्दाः सूतमागधाः ।

अभितुष्टुवुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ गोविन्दं (for विविधाः).]

Colophon missing in K₂. — Sub-parvan: K₁.².^{4.5} B Dn D₂ D₁.^{2.5-8.10} T₁ G₁ M भगवद्गीता. — Adhy. name: T₁ विदुरगृहे कृष्णभोजनं; G₁ विदुरगृहप्रवेशनं; G₂ विदुरगृहभोजनं; M₁.⁴ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादनं; M₂ विदुरमाहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₂ 89; D₂ 87; D₁ M₁-^{2.5} 92; T G₂.^{4.5} 93; G₁ 94; G₂ M₂ 91. — S'loka no.: K₂ 72; Dn 43; D₂ 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
 नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
 अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
 मानसो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
 धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
 अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
 कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रश्रुकसर्वशङ्कितः ।
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
 त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान् ग्रहीष्यति ॥ ५
 सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
 एकः कर्णः पराजितुं समर्थ इति निश्चितम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
 भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
 निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।

C. 5. 2285
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

90

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) T1 आश्वस्तः; Ms-s आसीनं (for आश्वस्तं). — °) Ds. 4. 9 निशीथे (for 'शायां'). — After 1^{ab}, Ks ins. a passage given in App. I (No. 4), and om. from 1^a to the end of stanza 21 of the next adhy. — °) S transp. सम्यक् and व्यवसितं. — °) D1. 10 यदत्र (for केशव).

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — °) Ks B Dn Ds1 D10 मंदः (for मूढः). Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मंदः; Ds. 6. 8 अनुधर्मातिगोविंदः (Ds 'गो मूढः'); G4 अर्थातिगश्च मूढश्च; Ca. d. s as in text. — T2 reads 2^a-3^d after 7.

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — For T2, cf. v.l. 2. — °) Ds सर्वं (for धर्मं). K1 मर्त्यः; Ks. 4 B D G4 मूढः (Bs मत्तः); T1 G1 मूर्खः (for मन्दः). — °) Bs प्रकृतिः; D1 दुर्ग्रहः; Ca. d. s प्रग्रहं (as in text). — °) K1 D1 Gs अनेयः; Ca. d as in text. Bs Dn1 Ds श्रेयसा; Ca. d as in text. Ks B D (except D1-4. 9) मंदो (for पापो).

4 Ks om. 4 (cf. v.l. 1). — °) Ks Bs. 4 Dn2 Ds1 Ds. 6. 10 Cn 'शंकितः; G4 'वंचकः (for 'शङ्कितः'). — °) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च. — °) Ks. 4 B Dn Ds D2-7. 9. 10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मः) (for त्यक्तं). Bs [अ]नृतः प्रियः. — After 4, N (Ks missing; Ks om.) ins.:

414* मूढश्चाकृतज्ञश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।

कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।

[(L. 1) K1. 2 D1. 2 मूढश्च प्राज्ञमानी च; Dn1 मूढश्च

पापमानी च; D1 मूढः प्रज्ञावमानी च (for the prior half). Ds क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्). — (L. 2) D1 कामानुसारी कृत्येषु च (for the prior half). D1 तत्त्वेषु (for सर्वेषु). K1 Ds1 D2 कृतनिश्चयः; D1. 5. 8 कृतनिश्चयः; Ca अकृतनिश्चयः (for अकृतं). Cd cites निःश्रमः.]

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 1). — °) K1 transp. दोषैः and एष. Bs. 4 Dn2 D1. 2. 4. 6-9 Ms एव; G4 एवं (for एष). — °) S 'मानं (for 'मानः). — °) S करि' (for ग्रही').

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 1); D1 om. 6-7. Dn2 Ds Ds. 8. 10 read 6-7 after 9. — °) D2-4. 9 सेनासमुदयं; Ca as in text. Ks Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा). — °) Ks चाविचक्षणः; Ds. 4. 9 च विचक्षणः; Gs अपराजितं (for अविचक्षणः).

7 Ks D1 om. 7 (cf. v.l. 1, 6). For transp. in Dn2 Ds Ds. 8. 10 cf. v.l. 6. — °) K1. 2 Ds D1. 5. 8 पराजितुं (for पराजितं). S (except G4 Ms) निश्चयः (for निश्चितम्). Ds. 4. 9 उच्यमानोऽपि पापात्मा न करिष्यति निश्चितं. — °) K2 Ds. 4. 9 धार्तराष्ट्रस्तु (K2 'दृष्टः सु') दुर्बुद्धिः. — °) Ds. 4. 9 Ms. 4 प्रशमं; Ds शमनं; Gs. 5 संशमं (for स शमं). T1 Gs-s M1. 8-5 उपलप्स्यते (Gs. 5 'से'). G2 'लभ्यते; Ms 'लभ्यते (for 'यास्यति). T1 शमं नैवोपलप्स्यते. — After 7, T2 reads 2^a-3^d.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 1); Ds om. 8^a-9^b. — °) Ds1 S (except Gs) भूयसी; Cs भूयसीं (as in text). T2 G1. 2. 4 वर्धं (for वर्तं). Ds1 T G1. 2. 4 बुद्धिः; M वृत्तिः; Cs वृत्तिं (as in text). — °) Ds. 4. 9 मतिं (for मनः).

G. 5. 8285
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविज्ञानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्त्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सौम्यं बलस्यो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि बह्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 1); Ds om. 9^{ab} (cf. v.l. 8).
— ^a) T₁ G₁ च केशव (for जनार्दन). — ^a) K₄ B Dn Ds
Ds. 6. 8 T₁ G₁ 'मुखात्' (for 'कृपान्'). — ^a) T₁ G₁ 2. 4
Ms-s transp. न and शक्ताः. — After 9, Dn₁ Ds
Ds. 2. 20 read 6-7.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 1). — ^a) D₂ संविच्च;
Ds. 4. 9 मूढानां; Ds. 6. 8 संधिं च; S निश्चितं (for संविच्च).
Ca. d. s cite संवित्. — ^b) D₂ इति केशव; Ds. 4. 9
मधुसूदन (for एव केशव). — 10^{ad} = (var.) 5. 93. 15^{ad}.
— ^a) Ds बलसौभ्रात्रं; S तत्र शासनकाङ्क्षिणां (T₁ G₁ 2. 3
'लंघनं').

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) Ms-s यदि (for
इति). D₁ व्यवसितस्य; D₂ S 'सितं'; Cs as in text.

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 1); K₄ om. 12^a-14^b.
— ^a) S वा (for च). — ^a) K₂ Dn₁ T₂ G₂ गायनं; D₁
(sup. lin. as in text) T₁ G₁ s M (except M₁) गायकः
(for 'न:').

13 K₄ s om. 13 (cf. v.l. 12, 1). — ^a) K₂
अविज्ञातेषु; B₂ D₁ 'ज्ञानेषु'; G₄ Ms. s अपि जानत्सु; Cs as
in text. — ^a) S केशव (for माधव). — ^a) K₂ न ते;
S (except G₁ s) तत्त्वं (T₂ m तव) (for न त्वं). K₁ Ds
ब्रुवन्सूक्तं; K₂ ब्रुवं युक्तं; Ds. 4. 9 क्षमो वक्तुं; S (except T₁
G₁ s M₁) ब्रुवन्सूक्तं. — ^a) K₁ B₁ D₁ s S चण्डालेषु.

14 K₄ om. 14^{ab}; Ks om. 14 (cf. v.l. 12, 1).
— K₄ reads 14^{ad} after 415*. — ^a) Ds तस्मात् (for
तस्मिन्). — ^a) S संपद्यते (for 'त्स्यते'). Ds D₂ ततः
(for तव).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 1); D₂ om. (hapl.) 15^a-
16^b. — ^a) D₁ तव मध्येवतरणं.

16 Ks G₂ (hapl.) om. 16 (cf. v.l. 1); D₂ om.
16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) T G₁ 2. 4 अनुद्धीनाम् (for
दुर्बुद्धं). — ^b) K₄ B D (except D₁ 1. 10; D₂ om.)
दुष्टचेतसाम्; G₂ 'कारिणां' (for पापं). — ^a) Ds Ds. 6. 8
S (G₂ om.) प्रतीपं; Ca. d. प्रतीपं (as in text). G₄
कृष्ण; M₁ s (inf. lin. as in text) तात (for मध्ये).
— ^a) G₄ तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण). B Ds D₁ s-1. 10
M₁ (inf. lin.) रोचये (for 'ते').

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ B₄ Ds. 1. 10
श्रियः (for श्रिया). K₄ B D (except Ds. 4. 1. 9) दर्पाच्च
(D₁ 'न्व-') मोहितः; S मोहेन दर्पितः (T₁ G₁ गर्वितः) (for
मोहाच्च दं). — ^a) T G (except G₂) वचो- (for वयो-).
T₂ G₂ 'वाचोत्' (for 'दर्पात्'). K₂ अमर्षाच्च; Ds. 4. 9
अधर्माच्च. — ^a) K₂ तात (for न ते). G₂ s भविष्यति;
G₂ M ग्रहीष्यते.

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ Ds. s m
हितं; S वचः; Ca. d. s बलं (as in text). — After 18,
K₄ ins.:

415* मानी मौर्ख्येण पार्थानां न पश्यत्यधिकं बलम् ।
followed by 14^{ad}.

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 1). — ^a) T G₁ 2. 4
M₁ 2. 4 (inf. lin.) अस्य (for अद्य). D₂ वदेम यद्यथा
शक्यं. — ^a) D₁ जनैश्चर (for जनान्).

20 Ks om. 20 (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ Ds. 4. 9 S
'क्रोधानुसारिषु'.

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
 मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
 रथाश्चयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
 कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
 आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 महाराज्यमसप्तं पृथिव्याम् ।
 तस्मिंश्शमः केवलो नोपलभ्यो
 बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
 पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
 दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
 समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
 राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-

त्त्वया राजानो हतसाराश्च कृष्ण ।
 तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
 सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
 न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ २६
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८

C. 5. 3306
B. 5. 92. 29
K. 5. 92. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 1). — ^a) S हस्त्ययुक्तस्य (for हस्त्य). K2 transp. मंदः and मूढः. — ^b) K2 T1 G1 जातमन्युः; K4 B Dn Ds. 6.10 वीतभीतिः; Ca. d. s वीतमन्युः (as in text). — ^c) Bs D2 G (except G1) मम (for मया). K1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति).

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 B D (except D1.2.9) ins. चै after आशंसते. K1 ^bद्रः सपुत्रो (for ^bद्रस्य पुत्रो). — ^b) G1 महद्राज्यम्; M1.2 माहाराज्यम् (for महाराज्यम्). T1 G1 पृथिव्याः. — 22^{ad}=(var.) 5, 26. 19^{ad}. — ^c) K2 Gs अस्मिन् (for तस्मिन्). Ds Cs क्षमः; Ca. d क्षेमः (for शमः). D1.4 केवले; S (except M3.5) ^cलं; Ca. d. s ^cलो (as in text). — ^d) K1 लब्धः सभाः; D1 लब्धं पुरस्तात्; Gs.5 यश्चासंतं (for बद्धं सन्तं). K2 बद्धं स ह्यात्मगतं मन्यतेर्थः; K4 B Dn Ds D1.5.6.8.10 Ca. d. s बद्धं संतं मन्यते (Ds. 8 लभ्यते) लब्धमर्थः; Ds. 4.9 पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च; T G1.2 यश्चासंतं मन्यते प्राप्तमर्थः.

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 1). — ^a) G1 Ms-5 सर्वयोधाः. K2 Ds2 पृथिव्या. — ^b) K1.2 क्षितिपा वै; D1 Ca. s क्षितिपालाः; T G M1.2 भूमिपालाः (Gs ^cलान्); Ms-5 ये भूमिपालाः (for क्षितिपालैः). Cd cites क्षितिपाः.

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 1). — ^a) D1 समं (for पुरं). — ^b) D1 राजानो वै (for त्वया राजानो). K1.2.4 Ds. 4.7.9 ^cरताः; T G1.2 ^cराज्याः; G4 M ^cवैराः; Ca ^cसाराः (as in text). — ^d) K2 D2 T G2.4 M1.4.5 Ca. d सुसंहिताः; B D4 ^cहताः; G1 ^cश्रिताः; Gs ^cहितान्; Gs ^cशिताः (for ^cहताः). Cs cites संहताः. S चैव (for वीराः).

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 1). — ^a) Ds. 6.8 युक्ताः; Ca. d त्यक्ता (as in text). — ^b) K4 B Dn2 Ds D (except Ds. 4.9) Gs हृष्टा; Ca. d. s सृष्टा (as in text). G1 M1.2.5 ^cयोधाः (for ^cयोधाः). — After 25^{ab}, S ins.:

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः

कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 1). — ^b) D1 पापं (for दुष्टं). — ^c) Ds1 (before corr.) D1.8.9 मध्ये (for मध्यं).

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 1). — ^b) Gs सुदुःसहः (for दुहं). — ^c) D1 प्रभावं बुद्धिशौर्यं च. — ^d) D1 transp. जानामि and तव.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 1). — ^b) K1 Dn1 Ds. 4.7.8.10 भूयसी (for भूयः सा). — After 28, K4 B Dn

G. 5. 3308
B. 5. 93. 1
K. 5. 98. 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ मासु ।
शृणुष्व्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षुत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४

पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतश्चक्षत्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षुत्तः कर्तुममायया ।
कुरुणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाधोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

DS D2 (marg.). 8-9 ins.:

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।

[In B4 Dn it is a repetition! Cf. v.l. 5. 87. 23.]

Colophon missing in K2; K5 om. it. — Sub-
parvan: K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5-8.10 T1 G1.5 M
भगवद्गीता. — Adhy. name: D1 T1 G1.5 विदुरवाक्यं; M
विदुरमतं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds
88; D6 84; D7 M1-3.5 93; T G2.4.5 94; G1 95;
G3 M4 92. — S'loka no.: Dn Ds 30.

91

 This adhy. is missing in K2.5 (cf. v.l. 5. 32.
15; 90. 1).

Before 1, K4 Ds S (except G1) ins.:

418* वैशंपायनः ।

विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।

इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।

[(L. 1) G3 प्रश्रितः. K4 मधुसूदनः (for पुरुषो). — (L.
2) Ds T1 G3 प्रोवाच (for होवाच).]

— K2 B3 Dn D1.2.7.10 T G1-3.5 M (except M2)
श्रीभगवान्; G4 कृष्णः. — °) Ds T G1.2.5 तथा (for
यथा). — °) K4 B D (except D2.4.7.9.10) भवता
(for सुहृदा).

2 °) T1 G1 तत्त्वं (for तथ्यं). — °) Ds यथा (for
तथा). — °) D2 यथैव; S क्षुत्तस्ते (for त्वयैतत्). Ds.4.9
पितृवन्मयि; Ca पितृमातृवत् (as in text).

3 °) K1 एवं; K2 सर्वं (for सत्यं). G4 ह्येवं (for युक्तं).

K4 B4 D (except Dn1 D1-4.10) G3 M5 वा; G4 मे
(for the second च). K1.2 T2 G2.4.5 om. अपि (leaving
hiatus!). K1.2 D1.5.8.8.10 एतद् (for एव). T1 G2.5
यदा (for यथा). G4 यदा यत्त्वं यदात्थ मां. — °) S शृणु
च (for शृणुष्व). — °) S मम (for भव).

4 °) K2 D7 S °राष्ट्राणां. — K4 om. 4^b-5^b. — °) K1
G5 वैरिणां; B D (except D1) T2 G2 वैरतां. — °) K2
D2 G5 अस्मि (for अद्य).

5 K4 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — °) S कृत्स्नां (for
सर्वां). — °) Ds.4.9 सहाश्वरथकुञ्जरां. — °) K1 अमो-
चयन्; K2 प्रमो°; D7 G2 यो मोच°. — °) K1.2 D7
प्राप्नुयां. K2 पुण्यम् (for धर्मम्).

6 °) D1 धर्मकार्ये. K1 D7.8 धर्मं कुर्वन्मयाशक्त्या;
K2 धर्मकार्ये यतेच्छक्त्या; D2 धर्मकामार्थतां शक्त्या; Ds.4.9
धर्मकामो यथाशक्ति; S धर्म(G5 °में)कार्ये यतमानो. — °) B Dn Ds D10 नो (for न). N (except D1-4.9; K2.5
missing) M5 प्राप्नोति (for शक्नोति). — °) K2 T1 तत्र;
Ds.4.9 इति (for अत्र).

7 °) K2 S (except G4 M2.5) चिन्तितं (for चिन्तयन्)
— °) K1 उपपादयेत्; K2 (before corr.) उपपद्यते, and
(after corr.) उपपादितं; K4 B2.4 Dn2 अतिरोचयन्; Dn2
D2.4 T2 G2 Cs अभिरोचयेत्; D7.10 उपपादयन्; T1 G1
समाचरेत्; G4.5 करोति यः; Ca अभिरोचयन् (as in text).
— °) K1 D7.8 अप्येवं; K4 B Dn Ds D1.2.5.8.10
इत्येवं (avoiding hiatus!); S इति (for एवं).

8 °) K1.2 (sup. lin. sec. m. as in text) Ds G6
प्रथमं; G2 च शमं (for प्रशमं).

9 °) K2 आपद्धीयं (for सेयमापन्). — °) K2 D2

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
 व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
 अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
 आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
 अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केदुर्योधनो यदि ।
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृप्यं च भविष्यति ॥ १४
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
 न मां ब्रूयुर्धर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
 उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।

तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
 अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
 च्छमं कुरुणां यदि चाचरेयम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
 मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
 धर्मारामार्थवतीमहिंसां ।
 अवेशेरन्धार्तराष्ट्राः समर्था
 मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषमस्तदा ।
 शयने सुखसंस्पर्शं शिष्ये यदुसुखावहः ॥ २२

C. 5. 3829
 B. 5. 53. 22
 K. 5. 53. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एवं. D₉ T₁ G₁ कुरुष्वेवमुपस्थिता. — °) D_{2-4.9} कर्ण-
 दुर्योधनकृपाः; S (except G_{8.4}) °कृते. — °) T₂ दुःशासन-
 कृते स्वयं.

10 °) K₁ B_{1.2.4.5} D (except D_{7.10}) T₁ G₁
 व्यसने; B₈ °नात् (for °नैः). D_{8.4.9} च (for हि). — °) K₁ D_{7.10} transp. यो and मित्रं. — °) K_{1.2} D_{1.7.8.10}
 अर्थज्ञो हि; K₄ B₄ D_{8.6} Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in
 text); B₂ D₈ अन्वयाय; D₂ अर्थं ज्ञात्वा; D_{8.4.9} अनर्थज्ञः;
 T G₁₋₃ अन्वानीय; G_{4.5} अन्वयानि. — °) B D₂₋₄ S
 (except T₁ M₃) Cn तत् (for तं).

11 °) K₂ S (except G₈) संनिवर्तयेत्. — °) Hy-
 permetric! K₁ D₇ Ca न वाच्यः (for अवाच्यः). K₁
 D₁ T₂ G₂ कस्य; Ca. d कस्यचित् (as in text).

12 °) K_{1.2} D₇ समीक्ष्य (for समर्थं).

13 °) K₂ T₁ G₁ हितं च; B_{1.8.5} हिताय (for हितं
 हि). — °) S अथो (T₂ G₂ अथा) हितं (for तथैव च).
 — °) D₈ करि° (for यति°).

15 °) K₂ D₈ T₁ G₁ च; D₂ तु (for हि). — °) D_{8.4.9} अभिमन्यते (for °पद्यते). — °) K₄ Dn₂ D_{1.5.9}

माध्यस्थ्यं; B_{1.8.5} D₂ T₂ G_{1.2} मध्यस्थ्यं; B_{2.4} D₈ D_{8.4.6}
 माध्यस्थ्यं.

16 °) G₅ M मा (for मां). N (except K₁ D₇;
 K_{8.5} missing) M₈ अधर्मिष्ठा (D₂ °ष्टं) (for °मैज्ञा).
 — °) K_{2.4} B Dn D₈ D_{8-8.10} G₈ ह्य (K₂ कु)सुहृदः;
 D_{2-4.9} ह्यहृदयः (for असुहृदः). — °) D_{8.4.9} transp.
 शक्तो and न. D₈ D₈ न वारं; G₄ नोवारं (for नावारं).

17 °) D₁ T₂ G₈ M अयं (for अहं). G_{4.5} महाभाग
 इतीत्युत. — °) S धर्मस्यानृप्यतामिषां.

18 = (var.) 5. 81. 4. — °) K₁ D₁₀ S धर्मार्थ-
 संयुक्तं; D_{8.6} °र्थमुक्तं हि. — °) T₂ G₂ हि दास्यते; Ca
 आदा° (as in text).

19 °) K₁ अवाप्यार्थं; K₂ D₈ अवाप्याहं; D₂ (corrupt)
 प्रभ्रापयन् (m अहापयन्वै); D_{8.4} अहाप्य वै (for अहापयन्).
 Dn₂ D₈ पाण्डवार्थे. S अहं यतेयं पाण्डवानां हिता (G_{8.5}
 यथा-; G₄ शमा)र्थ. — °) D_{1.2} अथ (for यदि). K_{1.2}
 Dn₁ D_{1-4.9.10} चेच्चरेयं; B₈ तैश्चरे°; D₈ वा चरे° (for
 चाचरे°). S शर्म कुरुणां च सहेह (T₁ G₁ सह सर्व-; T₂
 G_{2.4} च सहेह) राजभिः. — °) K₄ B (except B₃) Dn₂ D₈

C. 5. 3330
B. 5. 94. 1
K. 5. 94. 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।

शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।

मृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।

अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३

ततस्तु खरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४

तत उत्थाय दाशार्हं ऋषभः सर्वसात्वताम् ।

सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५

कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।

तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।

संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७

आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्; G4 महाफलं; Ca महायं (as in text). — ^a) Ds चेत्; Ds. 4. 9 वै (for च). S मुच्येरंश्चेन् (G4 रन्; Gs रंस्ते) मृष्युपाक्षाद्वि सर्वे.

20 ^a) S का(Gs. 5 र)स्यां; Ca. d काव्यां (as in text). — ^b) K1 आदेक्ष्यते; T2 G2 आचक्षेरन् (for अवेक्षे). K1 धातुवाचः. K2 D1 समर्था; K4 B (except B2) Dn Ds D2-10 शमार्थ; T1 G1 समग्रा; T2 G2 समाधौ; G3 समस्तां; G4. 5 समस्ताः (for समर्था). — ^c) T2 G2 प्रोक्तं (for प्राप्तं).

21 = 5. 70. 86.

22 Ds. 4. 9 T1 G4 om. the ref. K5 resumes! — ^a) K1 Ds. 4. 7. 9. 10 स (for इति). K5 एवमुक्त्वा तु वचनं. — ^b) Ds वृषभस; M2 अधिपस. Ds. 4. 9 Gs तथा (for तदा). G4 वृष्णिवीरः प्रतापवान्. — ^c) N (mostly) शिष्ये. K5 भूयः (for यदु-).

Colophon missing in Ks; Ks om. it. — Sub-parvan: K1. 2. 4 B Dn Ds D1. 2. 5-8. 10 T1 G1 M भगवद्गीता. — Adhy. name: T1 विदुरं प्रति भगवद्बोधनं; M वासुदेव(M1 भगवन्)मतं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 89 (repeated); Ds 85; Ds M1-2. 5 94; T G2. 4. 5 95; G1 96; G3 M4 93. — S'loka no.: Dn1 Ds 21; Dn2 22.

92

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) Ds S कथाः (for तथा). K1. 2. 5 D (except Dn2 Ds Ds. 6. 10) T2 G2. 5 एवं. — ^b) Ds D2 G1. 4 तथा (Ds2 ततः) (for तदा). — ^c) K1 नक्षत्रसहिता; Ca. d as

in text. — ^a) = 3^d. D7 व्यतीता च; D9 ताथ (for याय). T2 G2 सा व्यतीता विभावरी. — After 1, Ds Gs read 4.

2 K4 om. 2^a-3^b; M2 om. (hapl.) 2-3. — ^a) K1. 2. 5 B4. 5 D1. 10 धर्मकामार्थवत् (B4. 5 युक्त)श्च; D1. 2. 4. 9 धर्मार्थकामवत्स्तु (D1 श्च); D2 बद्धाश्च; S (M2 om.) धर्म्या रम्याश्चार्थवतीः. — ^b) D2 विचित्राः सुपदाक्षराः.

3 K4 om. 3^a; K5 M2 (cf. v.l. 2) om. 3. — ^a) D1. 2 S (except M5; M2 om.) कृष्णभिः (for रूपाभिः). — ^b) K1. 2 हृतस्य; D2 नु तस्य; D2 एवं हि; T G1. 2 रक्तस्य; G3 M (M2 om.) रतस्य (for कृष्णस्य). G4. 5 क्षत्तुस्तस्यामिततेजसः. — ^c) T G (except G4) एव (for इव). — ^d) = 1^a. D2 व्यतीता च (for याय).

4 D2 Gs read 4 after 1. — ^a) S (except T2 G2) ततः सुखरसंपन्ना. — ^b) D1. 2 समबोधयन्; T2 G2 प्रत्यपूजयन्; M3. 5 (inf. lin. as in text) बोधयन् (for बोधयन्). — After 4, K4 S (except G4) ins.:

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।

तुष्टुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधाः ।

[(L. 2) K4 T1 पुंडरीकाक्षं (for केशवं तत्र).]

5 ^b) K2 D1 वृषभः. — ^c) G4 तदाहिकं (for आवश्यकं). — ^d) G1. 4 कथं (for कार्यं).

6 K5 om. 6-7. — ^a) K1 D2 M कृतोदकार्यजप्यः स (M1 सन्); K2 काश्चिजप्यः स; K4 B Dn Ds. 6. 8 कृतोदका (B2 कृताग्निको)नुजप्यः स; Ds. 4. 10 कान्तजप्यः स; D9 दको यथान्यायं; T G कृतोदकः कृतजपः. — ^b) K4 M5 तत्र (for तत). T G transp. आदित्यं and उद्यन्तं. B (except B2) Dn1 Ds. 4 चादित्यम्. — ^c) D1. 2 T2 G2. 5 उपतिष्ठत. D1. 2. 7 G4 केशवः (for माधवः).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) S ततो दुर्योधनः

कुरुंश्च भीष्मप्रमुखात्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
 तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं वासांसि गाथाश्चांश्च परंतपः ॥ १०
 विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
 तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
 कौस्तुभं मणिमापुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३

कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
 सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
 प्रष्टतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
 तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
 गच्छतां घोषिणाश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
 संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।

C. 5. 3349
B. 5. 94. 20
K. 5. 94. 32

कर्णः. — *) K1 B1. 5. 5 Dn2 Ds1 D1. 5-7 अभ्येतां; T1 G1. 4 अभ्यायन्; T2 G2. 3. 5 M अभ्यायात्; Ca अभ्येतां (for अभ्येत्य). — *) D1 अमितौजसं (for अपरा°).

8 *) K1 D1-4. 3. 9 च (for तु). K2 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य). S आचक्षुस्तेथ (T2 स्ते तु; G2. 5 स्ते च) कृष्णाय. Cs cites आचक्षेतां (as in text). — *) M2. 4 सभां गतं. — *) S चैवाथ (for सर्वांश्च).

9 For S see below. — *) K1. 2. 5 D1 अर्चयं (K5 'यतः; B2 Ds2 अर्चयं (Ds2 'यं)तः; Cs as in text. K1 गोविन्दं. — K5 om. 9^b-10^b. — For 9, S (transposing the lines) subst.:

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।

तेऽभ्यर्चयं देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ।

10 K5 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — *) G8 महायशाः (for जना°). — *) Ds2 D1. 9 G4 हिरण्यवासांसि. — *) K1 Ds2 D8 परंतपः; D2 जनार्दनः. K2 गाथा रत्नानि सर्वशः.

11 *) K4 B2. 4 Dn Ds Ds. 6. 8 विसृज्य बहुरत्नानि. Ca. d cite विसृष्टवन्तं. — *) T1 G1 ववन्दे कृष्णसारथिः. — After 11, N (K5 missing; K5 om. line 2) ins.:

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।

हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दाहकः ।

[Line 1 = 5. 129. 21^{ab}.]

On the other hand a passage given in App. I (No. 5) is ins. in S after 11; in K4 after 421*.

12 K5 om. 12^{ab}. — *) D1 G4 महामनः (for 'मनाः). — *) S 'वनसंकाशं.

13 D1 om. 13^a-14^a. — *) Ds. 4. 9 S आबध्य; Ca. d आमुच्य (as in text).

14 D1 om. 14 (cf. v.l. 13). — *) G4 चापि (for कृष्णो). — *) T2 G4 अपि संवृतः; G2 अपि रक्षितः (for अभि°). — *) K1. 2 प्रातिष्ठत; G2-4 अतिष्ठत. — *) T2 'वल्गुमः.

15 *) Ds. 4. 9 चैव (for सर्वं). — K5 om. 15^{ab}; Ds om. 15^a-16^b. — *) T2 G1. 2 श्रेष्ठः. — *) K2 सर्वप्राणभृतां; K4 B D (except D1. 10; Ds om.) M2 सर्वबुद्धिमतां. B1. 5 T G1. 2. 4 M1. 2 वरः.

16 Ds om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — 16^{ab} = (var.) 7^{ab}. — *) B (except B4) तदा (for ततो). S कर्णः (for कृष्णं). — *) Ds Ds T2 G2 एवम्; D2 एव; Ds एतम् (for एनम्). — *) Ds. 4. 9 अन्वयाता; Ds. 8 अन्वयातां (Ds 'तं); T1 G1 अन्वयुस्ते; T2 G2-5 M अनु (Gs 'भि)याताः. K5 Dn1 Ds2 D1 परंतपः; D2 परस्परं; Ds. 4. 9 अरिदमं.

17 *) K2. 4 B D (except D1. 10) अपरे रथाः (K2 Ds1 तथा) (for महा°). — *) K4. 5 B D (except D1-4. 7. 9) transp. रथैः and गजैः. D1. 2 तथा (for अपि).

18 K5 om. 18-26. — *) N (except D1; K5 missing; K5 om.) G5 Ca हेमपरिष्कारैः (K1. 2 'स्काराः; G5 'स्कारः). — *) Ds (m as in text). 6. 8 G5 युक्ताः (for युक्ताः). — *) K1. 2 D1. 7. 10 प्रयांतः; Ds2 गच्छंतः; D2 व्रजंतः; Ds. 4. 9 जयिनः; S यास्यतां (for गच्छतां). T2 G2-4 घोषणाश्. B4 Ds. 5. 8 चित्र (for चित्राश्). — *) K4 B Dn Ds Ds. 6. 8 रथा राजन्विरेजिरे.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 18). — *) K1. 2 Ds. 10 संमृष्टमथ संसिक्तं; Cap 'संसिक्तरजः; Ca as in text. — *) Dn2 Ds2 Ds. 10 T G2. 8 M4 महारथः; Ca as in text.

C. 5. 3249
B. 5. 94. 20
K. 5. 94. 32

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्जिश्च ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे ग्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरैरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससाः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
संवृद्धबालं सखीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४

वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिर्द्धिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संश्रुण्वन्निविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T₁ G₄ read 24^{ad}. — ^a) D_{n1} D_{1.5} G₄ राजर्षिचरिते (D₅ G₄ 'तः') काले. — ^a) S श्रिया परमया ज्वलन्.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^b) K₁ प्राचोद्यंतः; K₂ D_{1.3.9} T₂ G₂₋₅ M₅ प्रवाद्यंत (G_{5.5} 'ते'). T G_{1.2.4.5} अथ पुष्कराः; G₂ M च पुष्कराः; Ca एकपुष्कराः; Cd.s as in text. — ^c) D_{2-5.3.9} शंखाश्च. — ^d) T₂ (m as in text) वाद्यभांडानि यानि च.

21 K₅ om. 21 (cf. v.l. 18). — ^b) D₂ सत्यं (for सिंह). — ^d) D₇ अतिष्ठत (for अगच्छन्त). K_{1.2} परं शताः; D_{2.4.9} G₅ 'तपः'; G₄ 'तपं'.

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः. — ^c) K₂ असिचक्रायुधधराः. — After 22, K₂ ins.:

422* योधाः परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
After the above, K₂ reads 26^{ab}, 25, 23^{ad}, 24, 23^{ab}, 26^{ad}, etc.

23 K₅ om. 23 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) K₂ D_{1.7} G_{2.4} परशताः; K₄ B_{1-2.5} D_{n1} D_{2.6.8} पंचशताः; B₄ D_{n2} D₅ D_{2.4.9.10} पंचाशताः; M Cd परं शताः (for परःशताः). T₂ G₂ चात्र (for सत्र). — ^b) K₁ T G (except G₄) च (T₁ G₅ प) राश्वाश्च; K₄ B D रथाश्वासन् (D₁ 'श्वाश्वाः'; D₁₀ 'श्रैव'); M₂ पराश्वाश्वाः (for वराश्वाश्वाः). D_{1.2} च सर्वशः; G₂ (inf. lin. as in text) परःशताः (for सहस्रशः). — ^c) K₂ हृष्टास्तम्; B (except B₁) D_{n2} D₂ D_{2.4.9} प्रायांतम्; D₅ प्रयातम्. K_{1.2} D_{1.2.10} T₁ G₁ M वीराः.

24 K₅ om. 24 (cf. v.l. 18). For sequence of

K₂ cf. v.l. 22. — ^a) D₅ एवं (for पुरं). G_{5.5} संद्रष्टुः; M उद्भुतः; Ca संस्यूतं (for संवृत्तं). — ^b) G_{2.5} यथा (for द्रष्टु). — T₁ G₄ read 24^{ad} after 19^{ab}. — ^c) K₄ D_n D₅ D_{2.6.8} स (D₅ आ) बालवृद्धं (for संवृद्धबालं). K₂ D₇ संवृद्धबालसखीकं. — ^d) K_{2.4} D_{n1} D_{7.10} G_{2.5} M_{1.2} ओरिंदम.

25 K₅ om. 25 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) K₄ B D (except D₁) G₂ M₁ वेदिकामा (G₂ 'चक्रा') श्रिताभिश्च; G₄ 'पाश्रयाभिश्च. — 25^{ad} = (var.) 5. 87. 9^{ad}.

26 K₅ om. 26 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) B (except B₅) D_{n2} D_{2.6} स पूज्यमानः. G₂ संपूज्यः कुरुभिः सर्वैः; G₅ माधवः कुरुभिः पूज्यः. — ^b) K₁ D_{2.8} G₂ M₂ स श्रुण्वन्; K₂ श्रुण्वंश्च. N (except K₂ D_{1.2}; K₅ missing; K₅ om.) सधुराः (for विविधाः). K₂ गिरः (for कथाः). — ^c) K₂ यथावत् (for यथार्हं). D₇ प्रतिकुर्वन्वै. — ^d) D₅ T M₂ प्रेक्ष्यमाणः. K₂ यथा; D₇ अपि (for ययौ).

27 ^a) S 'संमिश्रैः' (for 'निर्घोषैः'). — ^d) B₂ D_{2-4.9} G₄ सर्वोऽय (D₂ 'नु') नादयन्; G₅ सर्वा ह्यना.

28 K₅ om. 28^a-29^a. — ^a) M (except M₅) प्राकम्पत प्रहर्षेण.

29 K₅ om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) K_{1.2.4} B (except B₁) D_{2-8.10} अभ्याशगते. — ^b) D₂ T₂ (m as in text) G₂ समाहृष्टा (for समहृष्यन्). — ^c) K₁ D_{7.10} अथ (for तं).

30 ^a) K_{2.4} ततः प्राप्य (for आसाद्य तु). M₂₋₅ सभामृद्धाम् (for 'द्वारम्'). — ^c) K_{1.5} D₇ सोवतीर्य.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
 नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
 ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरुन्प्रच्छादयजिश्चया ॥ ३२
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनाबुधौ ।
 वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
 सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।

तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
 सयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
 तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
 ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
 अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
 पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।

C. 5. 3672
B. 5. 94. 42
K. 5. 94. 54

— ^a) A few N MSS. कैलाश°.

31 Ks om. 31-32. — ^a) K₁ B₂₋₄ Dn Ds₂ D_{1.5.7.8} नव°. — K₁ om. 31°. — ^a) K₂ transp. सभां and ततः.

32 Ks om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) D_{2-4.9} पार्थे (for पाणौ). — ^a) K₁ B D (except D_{1.7}) M₂₋₅ प्रा(Dn1 आ)च्छा°.

33 Ds_{4.9} om. 33^a-34°. — ^a) K (K₂ missing) B Dn Ds D_{1.5-8.10} अप्यासन् (K₂ आसीत्); D₁ ह्यासन् (for आसन्).

34 Ds_{4.9} om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^b) Ds D_{1.8.10} तथा; D₁ तु ते; D₂ S च ते (for ततः). T₂ G₂ भीष्मद्रोणकृपास्ततः. — 34^{ab}=5. 87. 14^{ab} (cf. v.l. 35).

35 =(var.) 5. 87. 13. — Ks om. 35. — ^b) K₄ B₄ Dn Ds Ds_{6.8} नरेश्वरः; B_{1-3.5} नराधिपः (for महामनाः). — ^a) K₁ B D (except D_{2-4.8.9}) G₄ द्रोण-भीष्माभ्यां (by transp.). — ^a) G_{1.2.4} मनाः (for यशाः).

36 ^a) Ms₄ महाराज. — ^b) D₁ नरेश्वरे; D₂ महात्मनि (for जने°). — ^a) D₂ सर्व एव समुत्तस्थुः. — ^a) K₂ D₇ सहस्रशः (for समन्ततः). D₂ राजानो ये समागताः.

37 ^a) M₂ मृष्टं (for मद्रं). — ^b) G₄ सर्वरत्न-विभूषितं. — Ks (which om. 38^a-40^b) ins. after 37: 423*

दुर्योधन उवाच ।

भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मां मधुसूदन ।
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृतं वृषलभोजनम् ।

भगवानुवाच ।

भक्तं पृच्छसि राजेन्द्र आदरं किं न पृच्छसि ।

भोजनं गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।

आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च । [5]

प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवजितम् ।

वरं हालाहलं प्रीतं सद्यः प्राणहरं च यत् ।

न तु भुक्तं धनाढ्यस्य भुवा कुटिलित्युषे (sio) ।

न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।

चाण्डालमपि सद्रुचं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [10]

कैवल्यार्थं संभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातस्त्रस्राज्जातिर्न कारणम् ।

38 Ks om. 38^a-40^b. — ^a) D_{2-4.9} S च (for तु).

— ^b) T₂ G₂ भीष्मद्रोणैश्च. — ^a) K₂ दाशार्हः (for धर्मात्मा). — ^a) T₁ G₁ यथार्हतः; T₂ G₄ M यथागतान्; G_{2.3.5} अथागतान्; M₁ (inf. lin.) समागतान् (for यथावयः).

39 Ks om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) K₂ ते तु; D (except Dn D_{1.2.5.6}) G₄ ततः (for तत्र). — ^b) K₁ शुभं (for सभाम्), K₂ सभामध्यगतं विशुभं. — ^a) K₄ Ds₈ प्रहृष्टाः; Ms₅ राजानं. K₂ संगताः (for पार्थिवाः).

40 Ks om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — ^a) T₁ G₁ ततस् (for तत्र). B₂ Ds Ds_{6-8.10} अतिष्ठंतः; S तिष्ठन्तु (for तिष्ठन्स). — ^b) Dn₁ Ds₂ Ds₄ परंतपः.

42 ^a) K₁ Dn₁ Ds₂ D_{1.5.8.9} G_{2.5} निमंज्यताम्; K₂ Ds T₁ G_{1.4} निमंज्य तान्; G₃ आमंज्यताम्. — ^a) K₅ संस्कारेणैव (for सत्कारेण च).

C. 5. 8372
B. 5. 94. 43
K. 5. 64. 55

निमज्जन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्चांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजहस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु भारत ।
निषादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विर्विशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।

एकासने महात्मानौ निषीदतुर्मर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोचरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीदोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किञ्चिद्दि व्याजहार पुमान्कचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

44 ^a) B (except B₄) D1-4.9 T G1.2.5 उपागतान्
(for उपस्थितान्). — Ks om. 44^a-53^a. — ^c) D2-4.9
मीमः (for मृत्यान्). — ^d) D2-4.9 मृत्यान्त्यः; T1 G1
आसनार्थं (for आसनानीति).

45 Ks om. 45 (cf. v.l. 44). — ^b) विमलानि (T2
G2 विविधानि) (for विपुलानि). — ^c) D4.9 'कांचनरत्नानि.
— ^d) K2 जना जहृत् (for समा').

46 Ks om. 46 (cf. v.l. 44). — ^b) K1.2.4 Dn1
D4.9-9 गृहीतार्थेषु; B (except B₄) Ds1 D1.2 S
गृहीतार्थेषु.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 44). — ^a) K1 Ds
सात्यकाय; Gs सात्यकिने. — Ds1 om. 47^a-48^b.

48 Ks Ds om. 48 (cf. v.l. 44); Ds1 om. 48^a
(cf. v.l. 47). — ^a) K4 B D (except Ds2; Ds1 Ds
om.) तु (for सथ). T1 G1 अविदूरेण; T2 G2 अतिकूरेण
(for 'दूरेऽथ). — ^d) K1 D7 T1 Cap निषेदतुः; D1.2.4.9
न्य (D1 नि)षीदेतां; Gs निषीदतुः (as in text). D7 S
अरिंदमौ (for अमर्षणौ).

49 Ks om. 49 (cf. v.l. 44). — ^a) D4.9 विवेश
शकुनिस्तत्र; Ds विवेश तत्र शकुनिः. — ^b) K2 अभिपूजितः;
Gs सबेतो वृतः; M अभिसंवृतः (for 'रक्षितः). — ^c) K1
D1.2.4.9 शुभ्रे; K2 राजन् (for राजा). — ^d) K1 D1-4.
7.9 T G (except Gs) M2 सह पुत्रैर्; M2-5 सह ताभ्यां

(for 'पुत्रो).

50 Ks om. 50 (cf. v.l. 44). — ^b) K2.4 Ds2
Ds.6.8 T1 G1 शुक्लस्पर्ध्या (T1 G1 'साध्व)जिनोचरे.

51 Ks om. 51 (cf. v.l. 44). — ^a) K2 transp.
दाशार्हं and राजानः. K4 B D (except D1.2.10) सर्व एव
ते (for 'पार्थिवाः).

52 Ks om. 52 (cf. v.l. 44). — ^c) Ds.4.9 सद्गो
(for समा'). — ^d) T G हेम्नी (T2 G2 'भ्रे; Gs 'झा)वोप-
चितो मणिः.

53 Ks om. 53 (cf. v.l. 44). — ^a) Ms तत्र (for
ततस्). Ds.4.9 समासीरन् (for सर्वमासीद्). — ^b)
Ds.4.9 'गतचेतसः; S 'गतचेतनं (G4 'सं). — ^c)
Ds D2 T2 G2 transp. कश्चित् and किञ्चित्. K4 B D
(except D1.2.10) वा; G2.4 च (for हि). — ^d) D7.10
(sup. lin. as in text) तदा; S मुदा (for पुमान्).

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan: K1.4.5
B Dn Ds D2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्गीता. — Adhy.
name: D1 कृष्णस्य पुनः सभागमनं; T1 भगवतः सभाप्रवेशः;
G1 M सभाप्रवेशः; Gs कृष्णसभाप्रवेशः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ds 90; Ds 85 (repeated);
D7 M1-2.5 95; T G2.4.5 96; G1 97; Gs M4 94.
— S'loka no.: Dn1 Ds 53; Dn2 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव धर्मान्ते सर्वा संश्रावयन्सभाम् ।
घृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानुशंसं च भारत ।

तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाम्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।

C. 5. 8306
B. 5. 95. 12
K. 5. 95. 12

93

☞ This adhy. is missing in K₂ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) K_{2.5} T₁ G_{4.5} आसनेषु (for आसी°). — ^a) T₂ G₂ देवदुन्दुभिनिस्वनः; G_{8.5} सुदंष्ट्रो भीमनिस्वनः.

2 ^b) D₂ सर्वैः; D₈ G₈ M₂ सर्वान् (for सर्वां). K₂ D_{1.2} S (except G₄) विश्वा(D₁ °द्रा)वयन् (for संश्रा°). — ^a) K_{1.2} समाभाष्य च; T₁ समाभाषत (for समभा°). D₁ समाभाष्य जनादेनः.

3 Before 3, K_{1.4} D_{n1} D_{7.10} श्रीभगवानुवाच; D_{8.4} 8.9 भगवानुवाच (D_{8.4} om. उ°); T₁ G_{1.5} श्रीकृष्णः; T₂ श्रीगोविंदः. — ^a) K₂ सुप्रसन्नेन; K₄ B D (except D_{1.2.9}) अप्रणामेन (for अप्रयत्नेन). — ^a) K_{1.5} D_{2-4.9} T₂ G_{2.8} वेदितुम्; B₄ D₈ याचितुम्; T₁ G₁ गदितुम्; G₅ विदितुम् (for यतितुम्).

4 Before 4, M₂₋₅ ins. वासुदेवः. — ^a) S अद्य (for नान्यत्). D_{2-8.9.9} राजन्मयैव वक्तव्यं. — ^b) K₄ B (except B₅) D (except D_{1-4.9.10}) नैःश्रे° (for निःश्रे°). — ^a) B₈ D_{1.7} तत् (for ते).

5 ^a) N (except D₁; K₂ missing) ह्यद्य (for अद्य). — ^b) K_{1.2.5} B₂ D_{7.10} भारत (for पार्थिव). S पृथिव्यां सर्वराजसु. — K₅ (which om. hapl. 5°-6°) ins. after 5^{ab}:

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

48

[377]

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₂ दानं (for सत्यं). S सत्यं क्षमा (G₄ तितिक्षा चा)र्जवं चैव. — ^a) D₂ T G_{1.2.5} एव; D₂ एवं (for एतद्). D_{2.4.9} विभाव्यते; S विशेषतः (for विशि°).

8 ^a) K₂ D₁ Ca. d वारयतां; K₄ B_{2.4} D_n D₁₀ धारयिता; G₁ M₂ पारयिता. K₅ त्वं निवारयतां श्रेष्ठः. — ^a) D_{2.4} प्रचलतां. — ^a) B₂ D_{5.8} S (except G_{1.2} M₁) अम्यन्तरेषु.

9 ^a) B_{1.8} त्वत्; B_{2.5} D₈ D_{5.6.8} तत् (for ते). T₁ G₁ तव पुत्रास्तु कौरव्य. — ^a) K₁ D₁₀ प्रचलंति.

10 ^a) T G_{1.2.4} हृत° (for गत°). — ^b) K₂ गतचेतसः; D₉ हृत°; T₁ G₁ आहृत°. K₁ B₂ लोभोपह (B₂ °ह) तचेतसः. — ^a) T₁ G₈ विद्धि (for वेत्थ). B D (except D_{2.4.7.9}) पुरुष° (for भरत°). G₄ त्वमेतद्वेत्थ भारत.

11 K₅ om. 11-14. — ^a) M (except M₁) सोयं (for सेयं). — ^b) K_{1.2} D_{1.2.10} भरतान् (K₂ भवतां; D₂ भारतान्) प्रत्युपस्थिता; D_{2.4.9} T₁ G_{1.4} कुरुष्वेवमुप (G₄ °व व्यव) स्थिता; D₇ भारतानामुपस्थिता. — ^a) Some MSS. उपेक्ष°. T₂ G_{1.2} उपेक्ष्यमाणः. — ^a) T G_{1.2} घातयिष्यसि.

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^b) B₂ D₂ Cn न (Cnp त्वं as in text). B₄ D₂ Cn दिस्ससि (Cnp इच्छसि as in text). — ^a) K_{1.2} T₂ G₁₋₄ M सुदुष्करो (for न दुष्करो). K_{1.2} T₂ G_{2.4} M अपि (for हि). G₅ दुष्करो-

C. 5. 8895
B. 5. 95. 12
K. 5. 95. 12

न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

पुत्रं न शमो.

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 11). — ^a) Ks Ds. 8. 8
त्वयि (for मयि). — After 13^{ab}, D7 ins.:

425* सहभूतास्तवैव सर्वनाशाय भारत ।

— ^a) B4 राजेन्द्र (for कौरव्य). — ^a) Ks चापरान् (for
अहं परान्). — After 13, S (except Gs. 4) ins.:

426* हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।

शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।

[With line 2, cf. 5. 90. 10^{ad}.]

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 11). — Ds. 4. 9 repeat
14^{ab} after 21. — ^a) S अनुज्ञातं (for आज्ञा तव).
Ds. 7. 8 transp. तव and हि. Ts Gs भगवता (for हि
राजेन्द्र). D1 कौरव्य; T1 G1. 8-5 M1 (inf. lin.) भवता;
M भवतः (for राजेन्द्र). — ^b) S सर्वैः (for कार्यां).
B1. 2. 5 D7 सहायुगैः (D7 'जैः'); Ds. 4. 9 सबांधवैः. — ^c)
Ds. 4. 9 बलं यद् (for बलवद्).

15 Gs om. 15^a-17^b. — ^a) D1 तथैव च (for तव
चैव). Ds. 4. 9 हि राजेन्द्र (for हितं राजन्). — ^b) Ks
तथा; T2 ततो (for अथो). — Ms om. 15^{ad}. — 15^{ad} =
(var.) 5. 90. 10^{ad}. — ^a) K (Ks om.) D (except
Ds. 4) M2 तव (for मम). N T1 G1 काङ्क्षिणः.

16 Gs om. 16. — ^a) D10 शमं; Cs स्वयं (as in
text). K (Ks missing) B Ds. 8-5. 10 Cap निष्फलं
(Ds sup. lin. sec. m. निश्चयं); D1 लक्षणं; Ca. d. 8 निष्कलं
(as in text). Ds. 4. 9 स्वयं निष्कलपं क्षत्रं; S (Gs om.)
तेषां (T2 G 'पु') निष्कलमपं राजन्. — ^b) K1 Ds. 4. 9 त्वं
विधत्स्व; Cs संवि (as in text). — ^c) Ks B D (except
D1. 7) सहायभूताः; T2 Gs समाहूतास्तु; Ca. d. 8 सहभूतास्तु

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

(as in text). Dn2 Ds T2 Gs. 8 भवता (for भरताः).
— Ds om. (1 hapl.) 16^a-17^a. — ^a) K1. 5 D1 तथा;
S सह (for तव). Ks D10 जनेश्वराः; T1 Gs. 8 M जनाधिप;
T2 Gs जनाधिपाः; G1 नराधिप.

17 Ds om. 17^{ab} (cf. v.l. 16); G4 om. 17^{ab}.
— ^a) S 'रूपा (for 'भूता). Ds. 4. 9 न हि शक्यस्तदा
भूयः. — ^a) Ks यमेनापि नराधिप; S युद्धे जेतुं जना (T1
G1. 2 नरा)धिप.

18 ^a) T1 Gs M त्वा (for त्वां). Ks T1 G1. 8. 5 M
जातु; G4 साधु (for जेतुं).

19 ^a) Ks द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च; T2 Gs. 4 यत्र भीष्म-
स्ततो (Gs 'था' द्रोणः. — ^b) Ks विशां पते (for विविं^a).
Ks कर्णो कृपविविंशतिः. — ^a) Ks Ds2 Ds. 4. 9 च; Gs
अपि (for अथ).

20 ^b) A few MSS. कांभोजः. — ^a) S उभौ
(for तथा).

21 After 21^{ab}, Ds. 4. 9 ins.:

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवैः ।
— ^{ad}) Ds एतान्; Ca तान् (as in text). Ds. 4. 9
परीतात्मा युयुध्येत देवोपि भरतर्षभ; S तत्र युध्येत को
राजज्ञीवितप्रेसुराहवे. — After 21, Ds. 4. 9 repeat 14^{ab}.

22 Ks om. (hapl.) 22-39. — ^a) Ds m. 4. 9 प्राप्स्य
(for भूयः). S गौरवं सर्वराज्ञां हि (Gs. 5 च; M1 [inf.
lin.], 2 तु). — ^b) K1. 4 B D (except Ds-5. 9) T2 Gs
Ms-8 अप्यधृष्यतां (for अग्रं). — ^{ad}) Ds. 4. 9 प्राप्स्यसि
त्वं महाराज लोकेषु सुमहद्यशः.

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) Ds. 4. 9 वदयास्
(for तस्य). — ^b) Ds च विशां पते (for पृथिवी^a).

श्रेयांसश्चैव राजानः संध्यास्यन्ते परंतप ॥ २३
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
 सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥ २४
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्विजेज्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
 तैरेवोपाजितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
 क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
 पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।

यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
 पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्नक्ष्य महतो भयात् ॥ ३०
 न पश्येम कुरुन्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
 क्षीणानुभयतः शूरात्रथेभ्यो रथिभिर्हितान् ॥ ३१
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
 त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
 शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
 अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।

C. 5. 3418
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 35

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 22). — ^a) K4 B D (except D7.9) transp. भ्रातृभिः and पितृभिः. — ^a) D2-4.9 प्राप्स्यसि; T2 G2 शक्योसि (for शक्यसि).

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 22). — ^b) T G1.2 M -पुरं; G2.5 सुखं (for पुरा). — ^c) G4 अनिशं (for अखिलां). K2 राजन्; D1 चेमां (for सर्वां).

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 22). — ^a) T1 G1 च (for हि). G2 transp. सहितः and सर्वैः. B1.2 Dn2 D2 T2 G2 सहितैः. — ^b) K2 पाण्डुपुत्रैः (for पाण्डवैः स्वैः). K1 Ds2 D2.7.8 चैव; Ds.4.9 T1 G2 तैश्च (for स्वैः). — ^c) K1.2 D7 सर्वान् (for अन्यान्). S बाधिष्यसे (for विजे). — ^d) Dn1 Ds.6.8 अर्थिनः (for अखिलः).

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 22). — ^a) K1 D7 निजितां; D1 चार्जितां; S चार्जितं (for उपाजितां). T1 G5 सुंदव; T2 G2 मुंक्ते; G1 मुंक्ते; G2.4 M मुंक्ते (for भूमि). — D7 Gs om. 27^{ad}. — ^b) K1 Ds2 D9 संपत्स्यते; D1 Gs संधत्स्यते; D2 संपृच्छसे; M1.2 संधास्यसे; M2-5 संधत्स्यसे; C2 संधत्स्यसे; Cs as in text. S (except T1; Gs om.) राजन् (for पुत्रैः). — ^c) K1 D2.10 परंतप; B2 जनेश्वर; Ds.4.9 अरिंदम (for नराधिप). S (except T1; Gs om.) पाण्डवैश्च परंतप.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 22). — ^a) Dn1 Ds.4.9 T2 G2 च; M तु (for वै). G4 असंयोगे महाराज. — ^b) K2 तु महान्; Ds.4.9 अत्र महा; T G2.4 M वै महान्; G2.5 च महान् (for सुमहान्). — ^c) K2 हि जगतो; D1 बोभयतो; Ds.6 नोभयतो. Cs cites उभयोः. — ^d) Ds.4.9 कं धर्मं संपश्यसि.

29 Ks om. 29 (cf. v.l. 22). — ^a) Ds विजितैः; B2 D1.4-6.8.9 G4 M1.2.4 निहतः; D10 हि हतैः; C2 विजितं (for निहतैः). — ^b) K1 D7 Gs.5 M2 च; Cs वा (as in text).

30 Ks (cf. v.l. 22) T2 G2 om. 30. In Dn2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy. is lost on a missing fol. (86). — ^a) K4 D1.2 एव; G4 अधि (for हि). Ds.7 कृतार्थाः (for कृतास्त्राः). — ^b) D2 G4 सर्वे युद्धाभिनंदिनः. — ^c) Ds.4.9 स्वान् (for तान्). S (T2 G2 om.) पाहि (for रक्ष).

31 Ks om. 31; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30); K4 om. 31^a-32^b. — ^a) B2 Dn1 Ds.4.9.10 रथिनो (for रथेभ्यो).

32 Ks om. 32; Dn2 missing; K4 om. 32^{ab} (cf. v.l. 22, 30, 31). — ^a) D4-6.8 पृथिव्या. D4.9 तु; T1 वा (for हि).

33 Ks om. 33; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30); K1 D1 T1 Gs om. (hapl.) 33^{ab}. Ds transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^a) Ds2 S (T1 Gs om.) इमान् लोकान् (for इमं लोकं). — ^b) K2 Ds.10 (sup. lin.) शमः; B2.5 Ds.4.7.9 T2 G2-5 दोषः; D6 दोषः (for दोषं). K2 कुरुभिः सह; Ds D2 T2 G2 कुरुसत्तम.

34 Ks om. 34; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^a) B2 शूरा; D2 श्रद्धा; Ds.4.8.9 शक्ता (for शुक्ला). — ^b) D2 m.8.4.9 पुत्रान्ससचिवान् राजान्. — ^c) D2-1.9 त्वं (for तान्).

C. 5. 94. 18
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 36

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षाश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत् भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्मभिवाद्य प्रसाद्य च ।

भवतः शासनाहुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सज्जने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांश्च लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्ज्ञातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षमहे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

35 Ks om. 35; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^a) K1 D1.10 सांत्वेन; T1 G1.4-5 M सुखेन; Ca. d
शिवेन (as in text). T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते. — ^b)
S परिष्वज्य (for समा). — ^c) K1.2 D1.10 यथागृहान्;
T2 G2 यथागतं.

36 Ks om. 36; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) सत्कृताः
(for सत्कृत्य). — ^c) K4 B4 D (except D1.10; Dn2
missing) G4 अमर्षं.

37 Ks om. 37; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^b) S नागसाह्वये; Ca. d. s आयुषः क्षये (as in text).
— ^c) K2 D1.2.9 T2 G2 यशश्च; K4 B2.4.5 Dn1 Ds
D2-3.10 संघत्स्व (for शश्वच्च).

38 Ks om. 38; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30);
D1 T1 om. (hapl.) 38-39. — ^a) K1 D1.10 त्वयैव
रक्षिता बालाः. — ^b) K2 परिरक्षिताः. — ^c) K2 B
(except B2) Ds मनुजेश्वर (for भरतं).

39 Ks D1 T1 om. 39; Dn2 missing (cf. v.l. 22,
38, 30). — ^a) K1.2 D2-4.10 अभि (for हि). S
(T1 om.) transp. रक्ष्याः and ते. — ^c) K1 D2-4 न
(for मा).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^a) Gs M1.2.4
त्वा (for त्वा). — ^b) K1 प्रणम्य; B2.4 Ds2 पद्य (for
साद्य). — ^c) K2 वचनाद् (for शासनाद्). — ^d) T2
Gs-5 सहानुगैः.

41 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^b) T G निरु-
पितानि (for निर्व्युषितं). K1.2.5 D1.10 वने निर्व्युषिता वयं;
Ds.4.9 वने निर्व्युषिताश्चिरं. — ^c) S त्रयोदशसु. K1 D2 च
सज्जनैः; K2 D1 च सज्जने; D2.4.9 च स्वजनैः (for तथाज्ञातैः).
— ^d) K1 अज्ञाताः; K2 D1.2 अज्ञातैः; D2.4.9 अज्ञाताः

(for सज्जने). S उषितः परिवत्सरः.

42 = (var.) 5. 70. 10. — Dn2 missing (cf. v.l.
30). — ^a) K1.5 D1.2.7.10 स्थिताः स्म; K2 स्थितं च;
K4 स्थाताः स्म; B2 Ds.4.9 स्थाता वः; T G2.4 स्थापिताः;
Gs.5 स्थातारः; Cs स्थितानां (for स्थाता नः). K2 अस्माभिः;
D1 नित्यं (for तस्मिन्). — ^b) D2-4.9 पितुस्ते; T G4.5
पित्रेति (for पितेति). — ^c) D2.9 न जहुः; D2.4 न जहुः;
T1 G1 तीर्णाः स्म; Ca नाहास (as in text). G4 राजन्
(for तात).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^a) B2 वः; T2
G2 हि (for नः). — T2 G2 om. 43^a-45^b. — ^d) K1 D1
स्वराज्यं च; K2 निजं राज्यं; D2-4 स्वराज्यं सं; Gs.5 राज्यांश्च
च (for स्वराज्यांश्च). — After 43, G4 reads 47^a-48^b,
repeating the lines in their proper place.

44 Dn2 missing; T2 G2 om. 44 (cf. v.l. 30, 43);
G4 om. 44^a. — ^a) Gs.5 M तान् (for त्वं). K1.2 D1
युञ्जानान्; K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.6.8.10
संजानन् (for युञ्जानः). D2.4.9 त्वं धर्ममर्थं जानासि; T2
G1 धर्ममर्थं च युञ्जानः. — ^b) Ds.6.8 संपन्नः स्थातुमर्हसि.
— D1 om. 44^a-45^a. — ^c) K1 तव सं; K2 D1 त्वयि
सं; Gs भवतः (for भवति). — ^d) S (T2 G2 om.)
सहा (T1 G1 क्षमा)महे (for तिति).

45 Dn2 missing; D1 om. 45; T2 G2 om. 45^a
(cf. v.l. 30, 44, 43). — ^a) B2 पितृमातृवत् (by
transp.). — Ks om. from 45^b up to the end of this
adhy. — ^c) K1.2 D2-4.9 गुरोर्गरीयसीं वृत्तिं. — ^d) T
G (except G2) स्यात् (for या). S (except G2) चेत्
(for च). K1.2 अव (K2 'नु) तिष्ठस्व भारत; D2-4.9
यावच्छिष्यसि भारत. — After 45, K4 B D (except
D1; D2.10 both marg.; Dn2 missing) ins.:

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
 संस्थापय पथिष्वसांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
 आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
 विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
 न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
 धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
 ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
 शक्यं किमन्यद्रक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।

ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
 धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मनुवशमन्वगाः ॥ ५२
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ते भोगान्परंतप ॥ ५३
 अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
 स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
 त्वन्मुखानकरोद्राजन् च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ।

C. 5. 34.41
B. 5. 65. 58
K. 5. 93. 58

428* वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।

46 Ks om. 46; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " Ks पुत्राः (for पित्रा). — " K1 S (except G1 Ms) आश्रिताः (for आस्थिताः). — " Ds त्वं ह्यसांस्तु; T2 G2 प्रतिष्ठां तां (for पथिष्वसान्). — " K2.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) धर्मे (for राजन्). B सुवर्त्मनि; Ds Ms.4 स्ववेदमनि.

47 Ks om. 47; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " D1.8.4.9 एतां; S इमाः (for इमां). S परिषदः; Cs as in text. — G4 reads 47^a-48^b (for the first time) after 43.

48 Ks om. 48; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

For G4 cf. v.l. 47. — D1.8 om. (hapl.) 48^b-49^a.

49 Ks om. 49; Dn2 missing; D1.8 om. 49^a (cf. v.l. 45, 30, 48); Ds2 om. 49. — " T1 G1.4 transp. विद्वो and धर्मो. — " Gs Ms सभा. T1 G1.4.5 उपपद्यते; Ms प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — " D1 हता (for विद्धा).

50 Ks om. 50; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " T2 G2 अनुपश्यन्ति. — " K4 B D2-4.7.10 धर्म्यं; Cs धर्म (as in text). K1 Ds धर्मज्ञाः (for धर्मं च). Dn1 सत्यमाहुश्च धर्मे च. — " K1.2 D1.8.9 T G2.5 M1 न्यायं.

51 Ks om. 51; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " K2 T1 G1.4 M (except M1) नरे (for जने). — " T2 G2 शृण्वन्तु; Cs ब्रुवन्तु (as in text). B4 Ds.10

ते (for वा). — " K2 D1-4.9 Gs.5 समासताः (for समासते). D7 त्वयि (for यदि).

52 Ks om. 52; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30)

— " D2-4.8.9 प्रमुच्य (for 'मुञ्च'). — " K2 Ds D1-4.8.9 G2 भरतः; K4 B Dn1 Ds.6 पुरुष (for क्षत्रिय). — " K2 D2-4.9 मृत्यु (for मनुयु).

53 Ks om. 53; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " K2 प्रदाय स्वं (for 'यांश'). — " K2 सिद्धार्थो ज्ञातिसहितः.

54 Ks om. 54; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " T2 G2 यो (for यां).

55 Ks om. 55; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " S द्रोहितः; Ca. d दाहितः (as in text). — " K1 D1.7.10 अपाश्रितः; D2.4.9 उपस्थितः; T1 एवं श्रितः; T2 G2 अहं श्रितः; G1.8-5 M इहाश्रितः (for उपाश्रितः). K2 स त्वामेवाश्रितः पुनः. — " K2 D2 S इन्द्रप्रस्थे.

56 Ks om. 56; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " Ds T2 G पुत्रः (for तत्र). B4.5 Ds विवसन् (for निव). — " Ds समानीय च पार्थिवान्. — " T G1.2 त्वा; M (except M1) त्वत् (for त्वाम्). B1-8 D4 अभ्यवर्तत; T1 G1.3-5 M1 सोऽत्यवर्तत; T2 G2 M2-5 स न्यवर्तत; Ca अत्य (as in text).

57 Ks om. 57; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).

— " Bs.5 अस्य (for तस्य). — " T G जिगीषता (for जिही). — D1 om. (hapl.) 57^a-59^a. — " K1 प्रयुक्त्वा; K2 प्रयुक्तं; Dn1 संयुक्त; Ds प्रमुक्तः; G1.4 प्रलुप्तः

C. 5. 8442
B. 5. 65. 59
K. 5. 65. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थान् सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।

लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृहीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमर्दिमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राकामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १

कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्तः). Ks परमे पधि; Dn1 G4 परमोपधिः; Ds. 7 T2 G2. 8 Ms परमो विधिः; G1 Ms. 3. 5 परमोवधिः; Ca. n. 5 परमोपधिः (as in text). Cd cites उपधिः.

58 Ks D1 om. 58; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 57, 30). — ^a) Gs. 5 "प्रेक्ष्य (for "प्राप्य). — ^b) Ks इष्ठा कृष्णां (for कृष्णां प्रेक्ष्य). Bs. 5 Ms-s सभां गतां.

59 Ks om. 59; Dn2 missing; D1 om. 59^a (cf. v.l. 45, 30, 57). — ^a) K1. 2 च (for तु), and Ks तु (for च). — ^a) Ds T G2 नीनशुः; G1. 2-s M (except M1) विनशुः; Ca नीनशः (as in text).

60 Ks om. 60; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{ab}) K1 M4 मन्वानां; K4 B D (Dn2 missing) नः (D1 नान्); T Gs M1. 2. 5 नान् (for ना). K4 B Dn1 Ds Ds. 1. 2. 8. 10 अप्यर्थः; Ds. 4. 2 ह्यर्थः; T Gs स्वार्थः; G1. 2. 4 M1 ह्यर्थः (for अर्थ). K1. 4 B D (except Ds. 10; Dn2 missing) T2 G2. 8 च (for वा). Ds सुखम् (for अनर्थम्). Gs स्वार्थिनोऽनर्थमात्मनः. — ^c) K1 Ds लोभ-विप्रसृतान्; K2 Ds. 4. 9 लोभेन प्रसृ; Ds. 6 लोभेभिर्; T1 G1 लोभातिप्र. — ^d) Ds. 4. 9 प्रगृह्यस्व; Gs निगृहीयात्. Ks नराधिप; D1 परंतप (for विशां पते).

61 Ks om. 61; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — ^e) T1 पथ्यं तु तं; G1 पथ्यं मतं; Gs पथ्यतरं.

62 Ks om. 62; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — Before 62, Dn1 T2 G2 ins. वैशं उ (resp. वैशं). — ^f) Ks Bs हृदये (for वैः). — Ds om. 62^{ad}. — ^g)

D1 वाचं (for कश्चिद्). — ^a) Ks वाचः; D1 कश्चित्; Ds. 4. 9 वाक्यं (for वाचं). T1 G1. 5 प्राकामतः; T2 प्रकामते; M प्राकामत (for प्राकामद्). Ks अच्युते (for अग्रतः). — After 62, Ms-s read stanzas 1-2 of the next adhy.

Colophon missing in Ks Dn2; Ks om. it. — Sub-
parvan: K1. 2. 4 B Dn1 Ds Ds. 5-8. 10 G1 M भगवद्गीतान.
— Adhy. name: T G1. 2 वासुदेववाक्यं; Gs संदेशकथनं;
M संदेशा (Ms "ज्ञाना)र्थकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ds 91; Ds 88; D1 M1-8. 5 96; T
G2. 4. 5 97; G1 98; Gs M4 95. — S'loka no.: Dn1
63; Ds 51.

94

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15). For the lacuna in Dn2 (which is missing up to st. 33 of this adhy.), cf. v.l. 5. 93. 30; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

2 For Ms-s cf. v.l. 5. 93. 62. — ^a) Gs किंस्विद्; M कः स्विद् (as in text); the rest कश्चिद्. Ds. 4. 9 नोत्तरम् (for उत्तरम्). K4. 5 B Dn1 Ds Ds. 10 T2 G2 एतेषां; Ds T2 (inf. lin.) एतस्य (for एतस्माद्). — ^b) Gs दातुम् (for वक्तुम्). N (except K1. 2 D1; Ks Dn2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
 इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
 राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
 स स नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
 इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
 दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
 तं स वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।

प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
 प्रतिविध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
 तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
 उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
 अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
 तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
 एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
 क तौ वीरौ कजन्मानौ किं कर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
 आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४

C. 5. 3461
B. 5. 96. 14
K. 5. 96. 14

3 ^a) S तु तेषु (Gs-5 कृतेषु) (for तेषु च). K2 तु (for च).

4 Before 4, T2 G1 ins. जामदाग्न्यः (T2 'ज्ञि:'); G2 परशुरामः. — ^a) T2 इष्टाम् (for इमाम्). K1.2.5 D1.2 मेकोपमां; K4 B (except B3) Dn1 Ds Ds.4.6-10 मे सोपमां (for एको). N (except K2; K2 Dn2 missing) T2 (inf. lin.) G2 वाचं (for राजन्). — ^b) K1.5 D7 राजन्; D2 (by corr.) 4 सभ्याम्; T1 G2.4 सत्याम् (for सत्याम्). K1.5 D7 न शङ्कितः; K2 T2 G2 अशङ्कितं. — ^c) K1.5 D1.7.8 T1 G (except G1) आधत्स्व.

5 ^a) S (mostly) डम्भो. — ^b) K1 D1 य इमां; K2 सोखिलां (for अखिलां). K2 राजन् (for सर्वां).

6 ^a) B2 शश्वत्; T1 G1.2.4 स वै (for स स). — ^b) S (except G2) वैद्यान् (for चैव). — ^c) K2 परंतप; D2 महाभुजः.

7 ^a) S (except G2) मद्विशिष्टः (for विशिष्टो वा). — ^b) S मत्समो (for मद्विधो). B2 Ds G2 वाभवद्. K5 कंचित् (for युधि).

8 ^a) G2.5 ब्रुवाणः (for ब्रुवन्). B2 D1.2 (by corr.) 2.8 अनुचर (D1 'रा'न् (for अन्वचरत्). — ^b) T G (except G2) आविष्टः (for मत्तः). — ^c) Ds2 T2 G2 M4 किंचिद्. D1 नान्यम् (for अन्यम्). D1 अचित्तयत्. K2 नैव चान्यदचित्तयत्; K5 न किंचिदचित्तयत्.

9 ^a) K4 B2.4.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) G2 च (for स). B2.5 M2 Ca सुकृपणाः; T2 ह्यकृपणाः; M2-4 त्वकृपणाः. — ^b) K1 अकुतोभयाः; Ds Ds.5 T2

Ms-5 सर्वतोभयात्.

10 ^a) Hypermetric! N (except B1.8 D1; K2 Dn2 missing) M1 नि° (for प्रति°). — ^b) D1 पुनः; T2 G2 सदा (for स वै). D1 पुनः (for द्विजान्). — B2 om. (hapl.) 10°-13°. — ^c) K2 अतिमानिनमुन्मत्तं; K4.5 B (B2 om.) D (except D1; Dn2 missing) अतिमानं श्रिया मत्तं.

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) B4 Cn वेदप्रत्ययदर्शिनः (Dn1 as in text!); Ds वेदव्रतसमाश्रिताः; D2 वेदवेदांगपारगाः. — After 11, D5 (marg. sec. m.).8 ins.:

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) K4 B (B2 om.) Dn1 D2-5.5 Cap अनेकजयिनौ; T2 G2 'जन्मकं; Ca 'जननौ; Cd.8 'जननं (as in text). K4 B (B2 om.) Dn1 D1.5.5.9 संख्ये; D2-4 संख्यौ; Cs संख्यं (as in text). — ^b) K4 B (B2 om.) Dn1 D2 (marg. sec. m.).8-5.9 यौ वै पुरुषसत्तमौ. — ^c) S युद्धे (for राजन्). — ^d) K5 B2.5 D7.10 कथं° (for कदा°).

13 B2 om. 13^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) T1 G1.4 वै (for तु). — ^b) S पृच्छत्येव (T1 G1.4 प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान्. — ^c) T1 G1.4 कजन्मनौ (for 'जन्मानौ).

14 S transp. 14 and 15. Ds.9 ब्राह्मण उ°; G2 द्विजाः; G4 Ms-5 ब्राह्मणाः. — ^a) S अजातौ (for आयातौ). K1.2 D1.2 मानुषं लोकं. — ^b) Ca आभ्यां. B2.5 Ca भारत (Cap पार्थिव as in text). S ताभ्यां विहर संयुगे.

C. 5. 8462
E. 5. 96. 15
K. 5. 96. 15

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुधौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावत्पराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कश्चितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्नयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९
दम्भोद्भव उवाच ।
बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।

भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्पयातोऽसि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यसिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१
राम उवाच ।
उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

15 S transp. 14 and 15. — " K1.4 B1.5 D (except Dn1 Ds D1.3; Dn2 missing) G4 M1 श्रूयेते. S महाभागौ (G2 'बाहु'). — " K5 D1 M1 (sup. lin.) कृषी (for उभौ). — " D1 अनिर्देश्यौ; T1 G1.4 महच्चैव; Ca. d as in text. — " K2 तप्येतां; B (except B2) D1.7 T2 G2 तप्येते; T1 G1.4 चरंतौ (for तप्येते).

16 K1.2.5 B Dn1 Ds D1.2.5-7.10 S (except M2-5) om. the ref. D2.4.9 परशुराम उ° (D4 om. उ°). — " Ds वरुधिनीं (for षडङ्गिनीम्). — " K2 Ds1 D1 M2-4 स प्रायाद्. — " D2.4.9 'जयौ (for 'जितौ).

17 K5 D1 T2 G2 om. (hapl.) 17. — " K2 transp. विषमं and पर्वतं. — " K2 S (T2 G2 om.) मार्गमाणः; Dn1 मृगमाणः; Ca मृगयाणः (as in text). K1.2 अन्वगच्छत्; B1.2.5 D2.4.5.8.9 T1 G1.3.5 M2-5 अम्यगं; D1 प्रयच्छत्; M1.2 ह्यगच्छ° (for अन्व°). — " K2 इति नः श्रुतं; K4 D2-6.8.9 वनवासिनौ; B Dn1 Ds वनमाश्रितौ (for अपराजितौ).

18 " D1 श्रौतौ (for कृशौ). — " T G1.2.4 M उग्रैः (for चैव). G2.5 शीतवातादिभिर्ह्रैः. — " A few MSS. कश्चितौ. — " S (except G1) 'वाद्य (for 'गम्य). — " B2 पर्यपृच्छत भारत; Cs as in text.

19 " B2 T G2.5 M1 (before corr.) तमर्चयित्वा (hypermetric!); G4 अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा). D1 फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्). — " S अ(T1 G1.4 प्रा)वृतां

परवीरघ्नौ. — After 19, N (Ks Dn2 missing) ins.:

430* ततस्तस्मानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[D1.2 तौ (for ताम्).]

20 K1.2.4 B D (Dn2 missing) om. the ref. K5 राजा उ°; S (mostly) डम्भोद्भवः. — " K1 D10 विजिता; K5 च जिता (for मे जिता). — " K1 G2.5 निर्जिताः (for निहताः). D1 निहतं सर्वशत्रवं; T1 G4 हताः सर्वत्र शत्रवः. — " D1.2 क्रियताम् (for दीयताम्). B2.5 अद्य (for एतत्). — " K1.5 D1.10 चिरंतनं; K2 चिरं स्थितं; S चिरादपि (G2 'दिति) (for चिरं प्रति). D1 काङ्क्षितं समरं प्रति.

21 K2 B2.5 G2 तावूचतुः. — " Ds T1 अनृजु. — " K2 युधि; G2.5 भुवि (for क्षितौ).

22 K5 T2 G2 om. the ref. D1 भार्गव (for राम). — " G5 एष (for स). K2 उच्यमानस्तदा सम्यक्. — " Only Ca. d. s अत्यगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — " S (except T1 G1.4) transp. क्षम्यमाणः and सान्त्वयमानः. — " S (mostly) डम्भोद्भवः. — K5 om. 22^d-23^d.

23 K5 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — " K4 B D (except D10; Dn2 missing) G4 भारत (for कौरव). — D1 om. (?hapl.) 23^d-24^a. — " S युद्धकाम मया सह.

24 D1 om. 24^a (cf. v.l. 23). — " G2-5 आधत्स्व. — " S संयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मात्सु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थं ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिष्पन्नरतनुच्छिदः ।
कदर्थाकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंवेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णाश्च नस्तकांश्चैव मायया ।

निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च सैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भुशम् ॥ ३४

C. 5. 3487
B. 5. 96. 38
K. 5. 96. 38

ins. line 1 of 431*. — °) K1 तेद्यः; K5 तेद्य (for हि ते). — °) K1.2 D1 M3-5 अतः (for इतः). B1.3 M2 परां. — K4 Dn1 D2-4. 3.9 ins. after 24: S ins. line 1 after 24^{ab} and line 2 after 24:

431* संनह्यस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।

यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाक्षनान् ।

[(L. 2) K4 Dn1 D2.4.8 गवे° (for दवे°). K4 Dn1 D2-4. 3.9 व्रजन् (for जनान्).]

25 K2 राजा; S (mostly) डम्भोद्भवः. — °) G1.4 योक्तुं (for युक्तं). — D1 om. 25°-26°. — °) D2 T2 G2.4.5 M तु; T1 G1 त्वम् (for हि). T1 G1 इह (for अहम्). K5 युद्धार्थमहमागतः.

26 D1 om. 26 (cf. v.l. 25). K1.5 D7.10 G4 M1.2 om. the ref. — °) S तापसौ तौ (for तापसं तं). — °) D2.6.10 सह सैनिकैः; S बलदर्पितः.

27 °) S क्षिप्रं (for घोरान्). — °) T1 G1.4 शकलीकृत्य; Ca.5 कदर्था° (as in text). — °) K1.2 D1 7.8.10 उपापुदत्; K4 B (except B2) Ds D5.6 समर्पयत्; Dn1 समापतत्; D2 समर्थयत्; D2.4.9 उपाद्रवत् (for अपानुदत्).

28 G2 om. 28-29. — °) K2 ततोऽस्मै; S (G2 om.) तस्मै स (M1-8 सं.) (for ततोऽस्मै). K1 प्राहरद्वोराम् (for प्रासृजद्वोरम्). — °) B1.8.5 D1.2 T G1.4 M2 अपराजितं. K1 इषीकामपराजितां.

29 G2 om. 29 (cf. v.l. 28). — °) K1.4.5 B Ds2 D2-10 नासिकाः; K2 Dn1 नासिकां; S (G2 om.) मस्तकान्; Ca.8 नस्तकान् (as in text). — °) D1 G2.4 निमित्तवेदी; Ca as in text. — °) K1.4 B D (except D2.7.9; Dn2 missing) Ca.8 समर्पयत्.

30 °) S वोरम् (for श्वेतम्). — °) K2 S समावृ (G2 °मर्षितं; Cap °हितं; Ca °चितं (as in text). — °) K2 T G1-3 M अपतत्; K5 वयप°; G5 त्वप° (for न्यप°). B2 T2 राजन् (for राजा). — °) D1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति).

31 °) T2 G2 ततो (for नरो). — °) Ds वरेण्यः (for शरण्यः). K2 S (except T1 G1) शरणैषिणं. — °) K2 G2.5 M1.3.4 धर्मात्मन्. — °) K2 Ds D2-4.9 T G1.2.4 transp. च and स. K2 Ds मनः (for पुनः). — After 31, N (K2 Dn2 missing) ins.:

432* नैतादृक्पुरुषो राजञ्क्षत्रधर्ममनुसरन् ।

मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरंजयः ।

[(L. 1) K5 समाचरन् (for अनुसरन्). — (L. 2) K5 भवान्; Ds सवन् (for भवेत्). K2 B2-5 D1.5.10 भवत्यरि-पुरंजयः (for the posterior half).]

32 °) K2 वै; T1 G1.4 स्म (for च). — °) T2 क्लेशात्; G2 क्षेपात् (for क्षेप्सीः). K2 निर्भर्त्स्य (for क्षेप्सीः कांश्चित्). K1 D7.8.10 कंचित्; K5 D1 T2 G2 किंचित् (for कांश्चित्). K4 B4 D (except D1.2.7.10; Dn2 missing) कथं° (for कदा°). — K5 om. 32°-33°. — °) S सदृशाब्ध्येयसो वापि. — °) K1.4 B D (except D2.4.9; Dn2 missing) Cs समाहितं (for परं हितम्).

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 32). — °) K1.2 B2.5 D1.7.10 °शोको (for °लोभो). S जितक्रोधः कृ (G5 जि)त-प्रज्ञः. — °) D2-4.7.9.10 T1 G5 M ज्ञातः (for क्षान्तः). K1 क्षेम्यः; K2 क्षेमी; K4 B Dn1 Ds D2-6.8.9 सौम्यः; D7.10 क्षातः; T G (except G2) M1.2 °क्षेमं (for क्षेमः). — °) S सर्वदा (for पार्थिव). Ds प्रजापालनतत्परः. — After 33, N (K2 Dn2 missing) ins.:

C. 5. 3487
B. 5. 95. 89
K. 5. 95. 89

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्त्रेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावदनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽहं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च पुवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवावर्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिद्विदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn resumes! — ^a) K1.2 D2 (by corr.). 3.4.9 समाचर. S स्वगुहान् राजसत्तम. — ^a) Ds.4.9 transp. कुशलं and ब्राह्मणान्. — ^a) K2 विभो (for भृशम्).

35 Before 35, Ks Ds-a.8 ins. राम उ°. — ^a) Ds पादः; T1 G1.5 M पादान् (for पादौ). — ^b) T1 अभिव्यं. — ^c) S अम्या° (for प्रत्या°). — ^d) K1.4.5 B2.4 D (except D1.2) अचरत्; K2 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 ^a) S अनेकं चा(Gs °कधा)स्य (for सुमहच्चापि). Ds T2 G2.5 यत् (for तत्). — ^b) K1.2 G5 M3 स (for सु). T G1.2.4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः. — ^a) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो). Ds.4.8 G2 भवेत्. T G1.2.4 नरनारायणो-भव(T2 G2 °वे)त्.

37 ^a) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठ). — ^b) A few N MSS. गांजीवे.

38 ^a) Dn1 कांगदीकं; Cs काकुदीकं; Ca.n काकुदीकं (as in text). B1.8 गुरुं; D1 स्वकं; Ca.8 शुक्रं (as in text). Cs तोकं; Ca नाकं (as in text). K1 ककुदीकं सुकेचाकं; K2 D2 ककुदीकं शुक्रं पाकं (D2 चार्कं); K4 ककुदं किशुकं वाक्यं; B2 काकुदीकं सुतं नाम; T G ककुदीपं कं (Gs.5 पं)कुचापं; M ककुदीपं पंकु (M1 °गु; M4.5 °क)चापं. — ^b) Ks अक्षसंतर्जनं; Ds कक्षि°; T G1.2.4.5 M अक्षिसंतर्जनं; Gs अक्षि हंत धनं; Ca.8 as in text. — ^c) K4.5 B Dn Ds D1-6.8-10 नर्तकं; D1 नरकं; Gs संदनं; Ca.8 नर्तनं (as in text). — ^d) K1 G4.5 M5 हास्यमोदकं (K1 °मा)दकं; D1.2 आस्यमोदनं; T G1.2 M1-4 हास्यं मोदकं (T2 G2 °नं); Ca.8 आस्यमोदकं (as in text). B5 अष्टकं.

39 ^a) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — ^b) D2 (before corr.) शरणं; S प्रमोहं (for मरणं). — After 39^{ab}, Dn ins.:

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।

मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु...इति!)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol. Nil. has incorporated it in his text, to preserve it presumably from being irrevocably lost!]

— K2 om. 39^{ad}; Ds om. (hapl.) 39^c-40^b. — ^c) K2 S तु (for च). S (except T2 G2 M2) विनश्यति (for विचेष्टन्ते).

40 Ds om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^a) N (except K1.2; K2 missing; Ds om.) स्वपन्ति. — ^b) Ds छर्दयन्ते; D1 छादयन्ति; T G1-3.5 M प्रछर्दयति; G4 दीर्घयन्ति (for छर्दयन्ति). K1.2.5 D1 एव; T2 G2 इव (for च). — Ds om. 40^{ad}. — ^c) D10 (sup. lin. as in text) मूर्छयन्ते. — ^d) K1.2 D2 T2 G2 M रोदन्ति; K2 रोदन्ते (for रुदन्ति). G1 विष्टंभन्ति हसन्ति च.

41 ^a) K2 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg. आसन्नैते गुणाः पार्थे); of. 36°. — ^b) K2(m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो). S तद्विशिष्टा जनार्दने.

42 S reads 42 after 44. — ^a) K2 चोभौ; T G1.2.4 यौ हि (for यौ तौ). — ^b) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ. — ^c) S °प्राज्ञ (for °राज). — ^d) K2 यौ वीरौ; S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text). K2 B1.2.4 Dn D1.2.5 T G M1 (inf. lin.).8-5 पुरुषोत्तमौ; M1 (orig.).2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ). — After 42, K4 D (except Ds D1.7.10) S ins.:

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।

यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।

कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।

वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn D2-4.9 °कर्माणान् (for °लोकानाम्). K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्या मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजयश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३

निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
सुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।

C. 5. 3507
E. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

D (except Ds D1. 7. 10) 'वित् (for 'कृत्). — (L. 2) T1 G1.4 यस्य भ्राता द्युविष्टिरः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1.4 तं जेतुं कः समर्थश्च (for the prior half).]

43 " D1 G5 एव (for एवं). — " N (except K1 D1; K2 missing) T2 G2 अभि°; G3 अवि° (for अति°). — " S साम्यमात्मनि चास्थाय.

44 " Ds यदि त्वं (for अथ चेन्). S (G3 damaged) मन्यसे यदि वै (T G1.2 [by transp.] वै यदि) श्रेयो. — " K2 मम (for न मे). K2 D1.2 खेदो (for भेदो). — Ks D1 om. (hapl.) 44^a-45^a. — After 44, S reads 42 (followed by 435*).

45 Ks D1 om. 45^a (cf. v.l. 44). — " K1 D1.10 S (except G4) हि (for च). — " S अत्र (for एव). B D (except D1. 2.4. 7. 9. 10) उप° (for अनु°).

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan: K2.5 B1-4 Dn Ds D10 G1 M भगवद्गीता. — Adhy. name: K1.4.5 B2-5 Dn Ds D2-7. 9. 10 T1 G1.4 M द्वं (G1.4 M द्वं) भोजवोपाख्यानं (K2 'ज्ञवाख्यानं; D2 द्वं भोजवोपाख्यानं); G3 भार्गवरामवाक्यं; G5 जामदग्न्यवचनं and द्वं भोजवोपाख्यानं; to it K1.5 B4 D2.5. 6. 10 add समाप्तं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 92; D6 88 (repeated); D7 M1-2.5 97; T G1.2.4.5 98; Gs M2 96. — S'loka no.: Dn 52; Ds 54.

95

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 Before 2, all MSS. except B1-2 D10 ins. कण्व उ° (resp. कण्वः). — " Ds.4.9 यथा (for ब्रह्मा).

3 " K1.5 B2.4 D7.10 च (for हि). — " K1.2.5 D1-4. 7. 9. 10 अक्षयः; Ds. 6.8 T2 G1.2.4 Ca अजेयः (for अजयः).

4 " K2 D1 निमित्तकारणाः; D1 निमित्तं कारणं; Cnp निमित्तकारणानि; Ca.5 निमित्तमरणाः (as in text). B Dn Ds च (for तु). K4 D2-4.9 निमित्तकारणा इत्यन्ये; T2 (inf. lin. as in text) G1.4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च. — Ks om. (hapl.) 4^b-6^a. — " Dn D9 चंद्रः सूर्यः; D2 चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ). K4 Ds2 D5-7. 9. 10 S महीतलं (for मही जलम्). — " T1 G1.4 अभः (for ग्रहाः).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 4). — " D1 G2 ते (for वै). — D1 om. 5^a-6^a.

6 Ks D1 om. 6^a (cf. v.l. 4, 5). — " K1.5 Ds2 D1 M1.2 तिर्यग्योन्याः; K2 'र्योनौ; B1.4 Dn Ds.4 T2 तैर्यग्योन्यः; Ds D2.9 'र्योनाः; Ds.4 तैर्यग्योनाः; D7 'र्योन्याः; G2 'र्योनिः; G5 'र्योनः; M4 तैर्यग्योन्यः (for तिर्यग्योन्यः). — " K1 जीवलोकचराः; Dn1 Ds 'चराः; Ds.4.9 'लोके चराः; T1 G1.4 'घराः. K4 B Dn Ds D1.2.5. 6. 8. 9 T G1.2.4 तथा; Ds. 4. 7. 10 सदा (for स्मृताः).

7 " K1.2.5 D1 भूयिष्ठमत्र; G5 'ष्टेव तु (for 'ष्टेन तु).

O. 5. 8507
B. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

धिक्षल्वलघुशीलानामुच्छितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्य सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाग्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

Dn1 D2.4.9 M2 च (for तु). — ⁵) K1 युगक्षये; D1 चयुः क्षयः; D2 तथा क्षये (for [आ]युषः क्षये). — ⁶) N (K2 missing) G2 तस्याः (for मरणं). K4 B Dn D2 D2-5.7-9 Ca.8 प्रतिपद्यते; K5 कृतमिच्छन्ति; D1 प्रतिपत्सन्ति; Dr.10 त्रेत्य गच्छन्ति. — ⁷) K4.5 B D T G1.4.5 M2 (inf. lin.) दुष्कृते.

9 ^a) K1.5 Dr.10 अत्येवं; D2 T2 M2 इत्येवं (for हत्येवं). — ^b) B2.4 कथंचन (for सुयोधन). — Dr om. 9^a-10^a. — ^c) K4 B D (except D1; Dr om.) बलिभ्यो हि (B2 'भ्योपि; D2 'भ्योभिः); T2 G2 [S]पि बलिभिः (for हि बलिभिः). — ^d) K1 मृष्यन्ते; T G1.2 अश्रयन्ते; G2 क्लिश्यन्ते; Ca दृश्यन्ते (as in text). D1.2 M मरतं (for पुरुषं).

11 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 104. 7^{ab}; 131. 1^{ab}. Cf. 5. 9. 2^{ab}.

12 ^a) Dn D2 D10 मतस्त्रैलोक्यराजस्य; S 'त्रैलोक्य-
नाथस्य. — ^b) K2 B2 D10 (by corr.) M2 एवैका; T2 एका च; G2 चैव (for एवैव). T2 अभवत् (for कुले). — ^c) K2 सर्वलक्षणसंयुता; D2 रूपतो विश्रुता भुवि.

13 K2 om. 13^{ab}. — ^d) G2.2.5 M सा (for सा). K2 स्त्रियोन्या व्यत्यरिच्यत.

14 ^a) K2 T1 तस्याः प्रदानसमये. — ^b) B2 दृष्ट्वा; D10 बुद्ध्या (for ज्ञात्वा). Some N MSS. विममृशे. K2 संमन्य विमृशे राजन्. — ^c) Dn1 तत्पदं; T G1.2 तद्वरं; G2-5 तं वरं (for तत्परः). T2 G2 प्रतिचितयन्.

15 ^a) D1 transp. धिक् and खलु. K2 D10 m बलं; Dn1 D2-5.8-10 अस्तु; G2 कुलं (for खलु). K2 लब्ध-
शीलानां; K2 B2 Dn1 D1-5.8.9.10m G2 लघुशीलानां;
D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलानां (as in text). — ^b)
B2 D1 उत्थितानां; Ca.8 उच्छिन्ना (as in text). K2
महात्मनां; D2.6.8 मनस्विनां (for यशः). — ^c) K2 D10
(sup. lin.) इद्धं; B D (except Dr.10) G4 मृदुं (for
क्रद्धं). — ^d) T G2.3.5 कन्यानिरूपणं (T2 G2 'णां); M
'विरोपणं; Ca as in text.

16 ^a) D2 संशयितुं (for 'यितं). — ^b) S सती
(for सताम्).

17 ^b) K1.2 B (except B2) T2 M2 मानुषेण; K4
D2.4.9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन). — D1 om. 17^a-
18^b; K2 om. 17^a. — ^c) B2 विदितौ; D2 विधिना; G2
चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). Before 17, K4 B
D (except Dr; D1 om.) G1 ins. कण्व उं (G1 om. उं).

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु ब्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क भवान्गन्तुमुद्यतः ।
खेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५

अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्ट्वा वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

C. 5. 3531
B. 5. 92. 10
K. 5. 92. 10

— ^a) K1.2 गंधर्वाच्च च (K2 'नैव') मानुषान्. — Ks om. 18^a-19^b. — ^c) K4 B D (except D1) G4 Ca अरोचयद् (for 'चयं'). — ^d) Ds Ds यथा (for तथा). S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) कषीन्.

19 Ks om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) K1.4 B4 Dn तु; K2 T2 G2 च (for तु). D1.7.10 S (except M5) सु (for स). — ^b) T2 G2 पुत्र्या (for सह). S पुत्र्या (T2 G2 सह) (for रात्रौ). Ds T1 G4 M4 सधर्मया; Ca सु^o (as in text). — ^d) K1.2.5 D10 T2 G2.5 M (except M1) मनः (for मतिम्).

20 ^a) S वै (for मे). — ^c) K2 संमतो; D1 रूपेण (for रूपतो).

21 ^a) Ds.6 स^o (for सु^o). K2 तु; K5 तां; Ds च (for स). — ^b) K2.5 B1.8 D1.10 T G (except Gs) M1 चापि; D7 वारि- (for चाभि-). — ^d) K2 D1.2 T1 G1.4 रसा^o (for मही^o).

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan: K1.5 B1-8 D7.10 G1.5 M भगवद्गीता; to it K1 B1-8 D10 G1.5 M add मातलिवरान्वेषण. K2.4 B4.5 Dn Ds D2.5.6.8 T1 G2.4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: G2.5 कण्ववाक्यं; M मातलिगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 93; D7 T G1.2.4.5 99; Gs M4 97; M1-3.5 98. — S'loka no.: Ks 18; Dn 21.

96

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^b) K2.4 Ds.4.9 S (except G2.5 M1.2) सुरर्षिणा (for मह^o).

3 ^a) Dn1 Ds.8.9 एव (for एवं). — ^b) K1.2 D1 स पृष्टः. — ^d) Ds Gs वरणं; M नारदं (for वरुणं). B1.3.5 स्वकन्यावरणं प्रति.

4 ^b) B2 Dn Ds T1 Gs.4 M गच्छाव (for 'व:'). — ^d) Ks अभि-; T1 अस्मि (for अपि).

5 ^a) K1m त्वां; D1 तु (for ते). — ^b) Ds.4 वसुधातले; G1.4 वै रसातलं; Ca as in text. — ^d) B2 D1 रोचयिष्यामि; D2 'व्यसि; M4 (inf. lin.) 'व्याम.

6 ^a) K1.4 B4 D7.10 तु तौ (for ततो). — ^b) K2 उभौ नारदमातली. — ^c) K1 D7.10 Gs.4 महात्मानं.

7 ^b) Dn transp. प्राप and स. K2 B1.8 T2 G2 प्राप्य स; Ds Ds.6 संप्राप; Ds संप्राप्य (for प्राप स). — ^c) K1.5 D7.10 तु (for च).

8 ^a) Ks Ds Ds प्रीति^o (for प्रीत^o). — ^b) K2 कार्यतत्त्वं; K4 B2.4 Dn Ds-5.8.9 Gs.4 'वंतौ; D1 'वृत्तं. B2 D1 G2 M2 च (for ह).

9 ^a) Ds.6.8.9 राजन् (for जानन्). Ds.4 चाख्यानं (for व्या^o). — ^d) S अजानतः (for अशेषतः).

10 ^a) K4 B D (except D1-4.9) सूत (for तात). — ^b) K1.2.5 D1.7.10 M 'समन्वितः. — ^c) T1 G1.5-5

C. 5. 3532
B. 5. 98. 11
K. 5. 98. 11

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हूतराज्यानां दैतेयानां स मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।

अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदेवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणहृदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M₂ तोयपतेः; T₂ G₂ M₁. 8-5 तोयनिधेः (for उदकपतेः).

11 " K₁ B₁. 3. 5 D₃. 4. 9 T₂ G₂ महाप्राज्ञ. — " T₂ G₂. 8 M (except M₁) एव (for इह). — " K₄ B D (except D₁) वै (for तं). — " K₂ शौच्येण (for शौचेन).

13 " D₁ G₂ ज्योत्स्नावलीति; T₂ G₂. 4 "कांतीति. K₂ ताम् (for याम्). — " T₁ G₁ श्रियः. — " K₄ B D_n D_s D₁-6. 8. 10 G₂-5 अदित्याश्च; D_r T G₁. 3 M आदित्य (M₂. 5 "त्या)श्च (for आदित्यस्य). K₂ एष (for एव). Ca. 5 cite अदित्याः. N (except K₁. 2. 5; K₂ missing) यः; Cap गौः; Ca. 5 गोः (as in text). — " T₁ G₁ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). K₂ B₂. 4. 5 D_n D_s D₅. 8. 10 G₄ श्रेष्ठः (for पुत्रः). T₁ कृतः (for कृतः). T₁ G₁. 4 कृतः (for स्मृतः). K₂ D₁₀ (before corr.) ज्येष्ठः पुष्करसंस्मृतः; D₂. 4. 7. 9 ज्येष्ठः पुत्रः कृत (T₂ "तः)कृतोः; M ज्येष्ठः पुत्रकृतः कृतः (M₂ प्रभुः).

14 " B₂ वारुणं पश्य (for पश्य वारुण्या). K₄. 5 B₁. 2. 4. 5 D (except D₁) G₄. 5 वारुण्यं (for "ण्या). — After 14^{ab}, G₅ ins.:

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।
— " K₄. 5 B D_n D_s D₅-8. 10 यत्; D₁-4. 9 T₂ यं; Ca. 5 यां (as in text).

15 " K₂ D₁₀ G₅ च; T G₁-8 M₁. 2. 4 (inf. lin.) हि (for स्म). D_s महाबलेः; M₂-5 महीतले (for स्म मातले). — K₂ om. (hapl.) 15^a-16^b.

16 K₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — " T₁ G₁. 5 अक्षय्याणि. — " K₁. 5 D_n D₁. 5. 7. 10 Ca. 5 निवर्तते; B₂. 5 विवर्तति; D₂-4. 9 वर्तयन्ति; S प्रवर्तते; C_n विवर्तन्ते

(as in text). S च (for स्म). — " K₂ अनुभावत्व-युक्तानि; M₁ (inf. lin. as in text). 4 अनुभाव"; Ca अनुभाव" (as in text). Ca cites अनुभावः. — " K₁. 4. 5 B₁. 3-5 D_n D_s D₁-4. 7. 10 अवजितानि (as in text); D₅. 6 आवर्जि"; S एव जितानि; the rest अवि-जितानि. K₂ D₂-4 T₂ (inf. lin.) च (for ह).

17 " D₁ G₂ राक्षसजात्याः; Ca as in text. — " K₄ B (except B₅) D_n D_s D₅. 8. 8 दैत्यजात्यश्च; D₁ भूतजात्यश्च; S भूतयोऽन्यश्च (G₂ "न्याश्च). — " K₂ D₁₀ "प्रहरणान्यासन्. — " K₁. 2. 5 D_r. 10 पूर्वदेव (D_r "वैर्)वि-निर्मिताः; B₁. 3-5 M₂ पूर्वदेवतनिर्मिताः; B₂ D_n D_s D₅. 6. 8. 10 m G₂ M₂ C_n पूर्वदेवतनिर्मिताः (D_n "जि")ताः; C_n as in text. Ca cites पूर्वदेवताः.

18 " K₁. 2 D₂ वरुणे हृदे; K₄ B D_n D_s D₂-7. 10 वारुणे हृदे; K₂ वारुणो हृदे. — " S आविष्टं; Ca आविद्धं (as in text).

19 " K₁. 2. 5 D₁. 2 एता (for एष). K₁. 2. 5 गांडी-मयाः; D₁ गांडमयाः; D₂ गांडीवजाः; D₃ गांडीवयः; T G₂ वै गांडिवः; G₁. 5 गांडीवकः; Ca. 5 "मयः (as in text). — " K₁. 2 B₂. 5 D₅ Ca. 5 "संभारसंभृतः (K₁. 2 "ताः); K₂ "संहारतत्पराः; D₁ "संभारसंभवाः; D₂ S (except M₂) "संहारसंभवः (D₂ "वाः); D₃ "संहारकारकः. — " K₁. 2 D₁. 2 रक्ष्यते दै".

20 " D_n D₂. 4. 9 धनुः; T₁ G₁. 2 तद्दत्तः; Ca. 5 तत्तत् (as in text). — " T₁ G₁ M₁. 2 समि (M₂ "हि)तं; G₄ संमितं (for सततं). K₁ B₂. 4. 5 D_n D_s D₁. 5-8 G₂ ध्रुवः.

21 " T G₁. 2. 4 अशिष्टान्; G₂ अशिष्टान् (for अशा-स्यान्). T₂ G₂ अभि- (for अपि). B₂ D_s एव (for एष).

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३

एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्च्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्दृच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।

एतच्च नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवज्जमाः ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

C. 5. 2550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

— ^b) T G₁₋₃ M रक्ष्यो बहुषु; G₅ अर्थो बहुषु; Ca रक्षोबहुषु (as in text). K₂ सततं सर्वराजसु. — ^c) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) G₄ प्रथमतः (for 'जः'). K₄ B (except B₂) Dn Ds D_{5.8} G₄ चंडो (for दण्डो).

22 ^a) K_{1.2} Ds Ds M (except M₅) Ca.s.np शास्त्रं; B₂ G₁ छत्रं (for शास्त्रं). — ^b) K₄ B₈₋₅ Dn₂ D_{5.8} T₁ G_{1.3.4} चक्रेण; Cnp छत्रेण; Cs.np छत्रेण (for शाक्रेण). K₄ Dn₂ G₂ भासितं; K₅ भारत; T₁ G_{1.3-5} भूषितं; M₂ भावितं; Cs भाषितं (as in text). — ^c) K₅ छत्रं (for पुत्राः). — K₅ M₂ om. (hapl.) 22^a-23^a. — ^d) Ds G_{2.5} धारयन्ते; Cs as in text. — After 22, B₂ M_{3.4} repeats 22^a (v.l. एतत् for पुत्राः).

23 K₅ M₂ om. 23^a (cf. v.l. 22). — ^b) T₁ छत्रं चित्रं गृहे स्थितं; T₂ G_{2.3.5} छत्रं चित्रगृह (T₂ G₂ 'हे') स्थितं; M₁ (inf. lin. as in text). ^c) छत्रं छत्रगृहोचितं.

24 ^a) T G₂₋₄ M अस्मात्; G₅ तस्मात् (for एतत्). — ^b) B₁ D_{2.4.9} G₁ सोमनिर्मितं; D₂ 'दर्शनं'; Ca 'निर्मलं' (as in text). — ^c) D₁ मूर्च्छितः; T G₅ M मिश्रतां; G_{1.4} मिश्रितं; G_{2.3} मिश्रितां; Ca.s मूर्च्छितं (as in text). K₄ B Dn Ds D_{5-8.10} भाति (for याति). Ds_{4.9} तदेवमुज्ज्वलं भाति. — ^d) M₂ केन (for येन). B₃ T₂ (inf. lin.) नार्छति; D₁ M₁ नर्छे; M₂₋₅ गच्छे (for नार्छे). T₂ G₂ योनर्चयति दर्शनं.

25 ^b) T G (except G₄) भूतले (for मा). — ^c) K₁ कार्योपरोधात्; B_{4.5} G₅ कार्योपरोधः; Ca कार्योपरोधः (as in text). T G_{1.2} स्यात् (for तु). — ^d) D₁ G₅ गच्छाम (for 'व').

Colophon missing in K₂. — Sub-parvan: K_{2.5} B₁₋₈ Ds D_{1.8} T₁ G_{1.5} M भगवद्गीता; to it K₂ B_{2.8} Ds Ds G_{1.5} M add मातलिवरान्वेषण. K_{1.4} B_{4.5} Dn Ds_{5-7.10} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: G₅ मातलिनारदसमागमे वरुणलोकदर्शनं; M वरुणदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 94; Ds 89; D₁ T G_{1.2.4.5} 100; G₅ M₄ 98; M_{1-3.5} 99. — S'loka no.: K₅ Dn₂ 25; Ds 23.

97

This adhy. is missing in K₂ (cf. v.l. 5. 32, 15).

1 ^a) S (except G₄) तत् (for तु). — ^b) K₁ transp. स्थितं and पुरं. — K₁ om. 1^a.

2 ^b) K₅ देवता (for ये केचिद्). K₄ B_{4.5} Dn₂ D_{2-5.8} भुवि जंगमाः; Ds (gloss?) स्यावरं (for भुवः). Ca cites भुवा.

3 ^a) K₁ धृतात्मा स; K₂ D₁ आवृतात्मानं; K₅ धृतात्मा स; B₃ आधुता; D₁ अनिबद्धः सत्; T G_{1.2} महा; G_{3.5} M कृता (for धृता). — ^d) K_{1.5} D₁ Ca निबद्धः; B₂ G₄ निरुद्धं; B₃ M₅ निबंधं; T₁ G₅ निबध्यन्; T₂ G₂ निबध्यं. K_{2.5} अवबुध्यते; K₅ समबुध्यते; Ds_{4.9} 'बुध्यत; D₁ T G_{1.2.4} 'बुध्यत.

4 ^a) K₂ Dn₁ D_{2-4.8.9} अत्र; T G M₁ ततः; Cs अतः (as in text). S transp. हानिः and वृद्धिः. B₃ प्रजायते (for प्रदश्यते).

C. 5. 9550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं ह्यशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णामं वार्ष्णिपूरयज्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरस्तत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्याशुभिर्मिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः स्रुत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।

अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्र वासवेन हतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायान्नायकश्रिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसृताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

5 *) K₂ दिव्यः; C₈ आदित्यो (for दिव्यं). K₂ C₈ ह्यशिराः. K₄ B D (except D_{1.2}) अत्रादित्यो ह्यशिराः. — *) K_{1.4} B Dn Ds Ds-1.10 सुव (K₁ D₇ 'प'णीख्यं; K₂ सुवर्णाक्षः; K₈ सुवर्णाक्षः; D₂ सुभीमाख्यं; D₈ सुवर्णाख्यः (for 'मं'). — *) K₁ D_{1.2} भाभिर्; K₂ D₈ T G_{1.2.4.5} अक्षिर्; K_{4.5} B Dn Ds Ds-1.7.10 G₈ M_{2.5} C₈ वारिभर् (for वारिभर्). K₁ D_{1.2} आपूरयत्; C₈ आपूरयन् (as in text).

6 *) B₈ Dn Ds.4 अलं; C₈ अत्र (as in text). K_{1.2.5} B₈ Dn D_{1.2.10} G₂ समग्रास्ताः (for 'ग्रास्ताः'). — *) D₇ पतते; T₂ सततं; G₂ समग्राः (for पतन्ति). — *) K₄ Dn Ds Ds-1.10 एव; B₄ Ds.4.9 एव (for एतत्). — *) D₇ ज्ञायते (for ख्यायते). D₇ T G_{1.2.4.5} सुरसत्तमः; G₈ M पुरसत्तमं.

7 *) K_{1.4.5} B D (except D₁) ऐरावतो (for 'तो'). — *) K_{1.2.5} D_{2.7} जग्राह; S प्रगृह्य (for गृहीत्वा). S (except G₂) हितं (for हितः). — *) K_{2.5} B₂ D₁₀ शीघ्रं (for शीतं). — After 7, G₅ reads 15.

8 *) K_{1.2.5} B_{1.8} D_{1.5.8.10} G_{1.4} अनेकं (for नैकं).

9 *) K₂ Dn₁ D₂₋₄ 'निर्मिन्नाः; G₅ 'मिर्नुन्नाः. — *) D₁₀ (as in text) 'तलवासिनः; T₁ G_{1.4} 'तलसंस्थिताः; T₂ G_{2.3.5} M_{2.5} 'त(G₅ 'ज)लसंस्थिताः; M₂ 'तलसंहिताः. — *) K₄ B (except B₂) Dn D_{2-4.7.9} हि दिवसे; C₈ दिवसतः (as in text). K_{2.5} तत्र (for स्रुत). G₅ मृदिता दिवसे संतः. — *) K₄ B D (except D_{7.10}) वै (D₁ वा) (for ते).

10 *) K₄ B_{2.4.5} Dn Ds Ds.5 M_{2.5} उदयन् (for

'ये). T G_{1.2.4} रश्मिमिः (for नित्यशः). — *) K_{1.5} Ds₁ D_{1.2} G₈₋₅ M₁ (sup. lin.) C₈ रश्मिपर्वतः; K₄ B Dn Ds-5.8.9 'बाहुभिः; D_{7.10} निजरश्मिभिः; T G_{1.2} 'पर्वते (T₁ 'तं) (for रश्मिभिर्वृतः). — *) K₅ अमृतस्य च (for अमृतं स्पृश्य). Ds.5 संस्पृशन्स्पर्शात्; G₈ स्पृश्य संस्पर्शन्.

11 *) K₂ D₇ 'नियताः (for 'निरताः).

12 *) T₂ G₂ तत्र (for अत्र). — *) K₅ सर्वभूतहिते रतः. — K₅ om. 12^{ad}. — *) K₁ D_{7.10} अतपत्; G₄ आचरत् (for अचरत्).

13 *) G₅ 'व्रतिका दीप्ताः. — *) K₂ स्वाध्यायास्तप-कश्रिताः; a few MSS. 'कश्रिताः.

14 K₅ om. 14. — *) D_{2-4.9} G₁ यत्रकुत्रशयो नित्यं; T₂ G₂ 'शया नित्यं; G_{3.5} यत्रक्वचनशायी च. — *) K₂ आशनः; T₂ G₂ अशिताः; G₁ आश्रितः (for आशितः). — In B₂, the portion from 14^{ad} up to the end of the next adhy. is lost on a missing folio. — *) T₂ G₂ आच्छन्नाः. — *) T₁ G_{1.3.5} M गोव्रतिर्; G₄ गोवृत्तिर्. Dn₁ Ds.4.9 इवो (for इहो). T₂ G₂ ते गोव्रतिन उच्यते.

15 B₂ missing (cf. v.l. 14). G₅ reads 15 after 7. — *) K_{1.4.5} B (B₂ missing) D (except Ds.9) ऐरावतो. K₁ D₇ नाम गजो. — *) T₂ (before corr.) G₂ प्रख्याताः (for प्रसूताः).

16 B₂ missing (cf. v.l. 14). — *) K₅ गुणवान् (for 'तो). — *) N (K₅ B₂ missing) वरयिष्यामि; T₂ G₂ 'म.

17 B₂ missing (cf. v.l. 14). — *) Dn₁ T₁ G_{8.4}

वरयिष्याव तं गत्वा यत्तमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८

अतः किल महानभिरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो ब्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २

अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।

C. 5. 3571
B. 5. 100. 5
K. 5. 100. 5

Ms. 5 अप्रजानां; Cs आ प्रजातात्. Ks D1. 8. 4. 7. 9 विसर्गात्;
Ca निस* (as in text). S वा (for वै). — ^a) D1
नभिद्यति (for नोद्भि*). K1. 5 न मज्जति; K2 निमज्जति
(for न सर्पति).

18 B2 missing (cf. v.l. 14). — ^a) K1. 5 Ds
D2-8. 9. 10 T2 G1 जातिनि (K1 D10 वि)सर्ग. T1 जातिः;
G4 Ca जातं; Cs जाति (as in text). K2 D1. 8 Cd
विसर्ग; Ca विमर्द (for विसर्ग). B (B2 missing) Ds
Ds-8. 9 वै (for वा). — Ks om. 18^{ad}. — ^b) D2-4. 9
G5 Ca शृणोति; Cd मि (as in text). B1. 8 मे (for वै).
— ^c) K4 B1. 8. 5 D (except Ds. 10) T2 G2. 5 च (for
वा). Ds2 T2 G2 एव (for अपि). — ^d) K2 B1. 8 D1
जानामि. K2 D1 किंचन.

20 B2 missing (cf. v.l. 14). K1. 2. 5 B (B2
missing) D (except D1. 8. 4. 9) T1 G4. 5 om. the ref.
G1. 8 वैशं* (for कण्व उ*). — ^b) K5 T2 G2 च; Ds. 4. 9
तु; G1. 4. 5 अपि (for अथ). K2 नारदस्य वचस्तदा. — ^c)
T2 G2 च मे (for मेऽत्र). — ^d) K2 S (except T1 G5)
अन्यत्र (for तो).

Colophon missing in Ks B2. — Sub-parvan:
K2 B1. 8 Dn Ds D1 T1 G1. 5 Ms भगवद्गीता; to it K2 B3
Dn Ds T1 G1. 5 Ms add मातलिवरान्वेषण. K1. 4. 5 B4. 5
D2. 5-8. 10 M1-4 all om. sub-parvan name, mention-

ing only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: T1 G1
वरदर्शनं; G2 मातलिनारदसंवादः; G5 M पातालद (Ms-8
क)शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds
80 (wrongly for 90); Dr T G1. 2. 4. 5 101; Gs M4
99; M1-8. 5 100. — S'loka no.: Ks 17; Dn 20.

98

This adhy. is missing in Ks B2 (cf. v.l. 5.
32. 15; 97. 14).

1 ^b) T1 G1. 4 ख्यातिं प्राप्तं पुरं महत्. — ^a) D2
विभाषिणां; T G1. 2. 4 M4 विहारिणां.

2 ^c) Dr उपायैर्बहुभिः सृष्टं.

3 ^a) K2 यत्र (for अत्र). — ^b) T1 G5 प्र* (for
वि*). K2 D2 सहस्रशः (for महौ*). — ^c) G5 सोमपा
(for दानवा). — ^d) G4 कूरा (for शूरा).

4 ^a) K5 नाथेन (for नान्येन). — ^b) K4 B (B2
missing) D (except Dr. 8. 10) T2 G1. 2 transp. वरुणेन
and यमेन. K5 Dr. 8 च (for वा). — ^c) G2. 5 शक्यंते
युधि निर्जेतुं.

5 Ks om. 5-18. — ^a) D10(m as in text)
दानवाः; S पौलोमाः (for असुराः). K4 B5 Dn Ds Ds
कालकंजाश्च; S कालकेयाश्च. — ^b) T G मदोद्भवाः. — Dr
om. 5^{ad}. — ^c) N (except D1. 2; K5 Dr om.; Ks B2
missing) M1 (inf. lin. as in text) पादो* (for वेदो*).

C. 5. 3571
B. 5. 100. 5
K. 5. 100. 5

नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्रोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भशो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैदूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२

नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि आतरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K4 B (B2 missing) D (except D7.8) G3.5 भीमवेगाश्च. — ^b) T1 G4.5 वायुः. — ^c) K4 B4.5 Dn D1.5-7 अत्र मातले (for आत्म).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 5). — ^a) T2 G2.5 हि (for च). — ^d) D7 नैताञ्शक्रः प्रवा.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 5). — ^a) D3.4.9 तु (for च). — ^d) D3.4.9 T2 सह पुत्रैः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 5). — ^a) T2 G2 transp. वेश्मानि and रौक्माणि. — ^d) D3.5 युक्तानि (for युक्तानि). Ks D3 उपधनानि; D3.4.5 उपहृतानि; D10 उरुधनानि (for उपगतानि). B3.5 वा (for च).

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 5). — ^a) K2 एव (for इव). K4 B Dn D3 D3-7.9 वैदूर्य (Dn D3 D3 "दूर्यमणि-चित्राणि (D7 "रत्नानि); D2 T1 G1.2 वैदूर्यहरितानीव. — ^d) G1.4 "पलानि (for "ज्वलानि).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 5). — ^b) K4 B (B2 missing) Dn Ds D2-c.9.10 पद्मरागमयानि च; D1 पुनर्नगमयानि च; D7 पुनर्नगमयानि च. — T2 G2 om. (hapl.) 11^c-12^d. — ^d) K1 D7.10 ताराभानीव; K2 D1.8 तारारूपाणि; K4 B (B2 missing) Dn Ds D2-c.9

G3.5 दारवाणीव (for तारकाणीव).

12 Ks T2 G2 om. 12 (cf. v.l. 5, 11). — ^a) G1.5 दृश्यन्ते; G2 वाभान्ति (for चाभान्ति). — ^b) K1.2 D32 D1.8 M2-4 दीप्तानि (for दीप्ताग्नि). — D9 om. 12^d-13^c. — ^d) D2.7 M3-5 विविधानि (for निबिडानि). T1 G1.4 भाजनान्यासनानि च.

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 5); D9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^b) D1 transp. रूपतः and द्रव्यतः. K2 च वा; T1 G1.4.5 अपि वा (for तथा). — ^c) G1.4 वृद्धानि (for सि).

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 5). — ^d) G2 M3-5 भोजं (for भाजं). T1 G1.4 प्रांशूनि विविधानि च.

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 5). — ^b) K1.4 B (B2 missing) D (except D1.2.10) M3-5 तोयप्रस्रवणानि च (M3-5 "गान्युत). — ^c) K4 B (B2 missing) D (except D2.8) अपि (for एव). — ^d) D7.10 T2 G4 M (M1 inf. lin.) कामरूपिणः.

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 5). — ^b) B (B2 missing) Dn D1-4.9 T G1.2.4 रुचिरः (for "तः). — ^c) D32 G3 M3-5 च (for वा). K1.2 D3 अथान्यं देशमत्रापि.

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
 विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
 चैनतेयसुतैः स्रुत पङ्क्तिस्ततमिदं कुलम् ।
 सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
 सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
 वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
 पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
 काश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४

सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
 सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
 कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
 ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्वाङ्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
 नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
 मातले श्लाघ्यमेतद्वि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
 दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
 हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
 सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।

C. 5. 3594
 B. 5. 101. 9
 K. 5. 101. 9

ref. 1 — ^{ab}) Dr. 10 च (for तु). K₂ भाषमाणोब्रवीत्तत्र मातलिर्नारदं तदा. — ^c) Ds. 4. 9 transp. मे and कार्य.

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 5). — ^a) Dn₁ 'सुयुक्त'; Ds 'सुरक्त'. — ^c) K₄ B (B₂ missing) D (except Dr. 8. 10) Ca पर (for अरि').

19 ^a) K₂. 4 B (B₂ missing) D (except Ds. 7. 8. 10) G₄ गच्छाव; K₅ G₂ 'मो (for 'वो). — ^b) Ds. 5 S अहंसि (for अहंसि). — ^c) K₂ D₂ G₂ च; G₄ तं (for तु). K₄ B (B₂ missing) Dn Ds D₁. 8-8. 9 तव च (for तु तथा). K₁ Ds यथा; D₂ T₁. 2 (inf. lin.) G₁. 5 M तव; G₃ तदा (for तथा). Dr तथा कामं (for 'स्मानं). — ^d) Dr. 10 दिव्यात्मकमलं; Ca. d. s. np as in text. Ds तथा (for यथा). K₄ B (B₂ missing) Dn D₁. 8. 8 हिंसात्मकमनं (Dn₂ 'मलं; Ds 'मिदं) तथा; D₂-4. 9 दानवांश्च तथाविधान्; S इच्छसे कलहानिति.

Colophon missing in K₅; K₂. 5 om. it. — Sub-parvan: B₁-3 Dn₁ Ds T₁ G₁. 5 M₁. 5 have भगवद्गीता, followed by मातलिवरान्वेषण except in B₁. K₁. 4 B₄. 5 Dn₂ Ds D₂. 5-7. 10 G₄ M₂-4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: G₅ M हिरण्यपुरनिर्देशः (G₅ 'पुरदर्शनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 96; Ds 91; Dr T G₁. 2. 4. 5 102; G₃ M₄ 100; M₁-2. 5 101. — S'loka no.: Dn Ds 19.

९९

 This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 ^b) K₅ वृत्तम्; Ds-4. 9 गुप्तम् (for ततम्). — ^c) T G₁. 2. 4 'दाज्ञा; G₃ 'साज्ञा (for 'नाज्ञा).

3 ^a) K₁. 2. 5 D₁. 2 सु (D₂ स्व) रूपपक्षिराजा (K₁ 'नाज्ञा) च; K₄ B Dn Ds D₂m. 8-10 सुखा पक्षिराजेन (D₂m. 10 'राज्ञा च). — ^b) K₁. 2. 5 अनिलेन; T G₁. 2. 4 सुनसेन; G₃. 5 M सुनखेन (for सुबलेन). — ^c) K₄ B₁. 3. 4 Dn₁ Ds. 6. 8 G₂ M₂-5 Cn प्रसूत्या (for 'सूत्या).

4 ^a) D₂ G₃ पक्षिराजाभिजातानि (G₃ 'नां); T₁ G₂ पक्षिराजा हि भूत्यानां; G₄ 'राज्ञो हि भूत्यानां; G₅ 'जाताद्वि जातानां. — ^c) S काश्यपस्य. K₂ सुतो; K₅ (sup. lin. as in text) कृते; D₂ सुतैर्; Ds. 4. 9 अमले (for ततो). K₂ जातः; Ds वंशः (for वंशो). — ^d) K₂ वंशो (for जातैर्). B₂ वंशविवर्धनैः; Ds₁ भूरि'. Ds जातो 'विवर्धनः.

5 K₅ om. 5^a-6^b. — ^d) Ds. 4. 9 बलान्विताः.

6 K₅ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{ab}) D₂ transp. क्षत्रियाः and निर्घृणाः. K₁. 2 Ds. 4. 9 हि (for च). D₂ S (except G₄) एव (for एते). K₁ B₂. 4 Ds₁ T₂ G₁. 4 भोगिभोजनाः; Ds₂ भोगिनो जनाः. — ^a) K₁. 5 Dr. 10 भजंति; D₁ M₂ भवंति; G₃ लभन्ति (as in text). K₂ D₂ T₂ ते (for वै). — K₅ om. the rest of the adhy.!

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ B D (except D₁. 7. 10) transp. गतिः and सदा. S (except T₂ G₁ M₂) तथा (for सदा).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) B₂ M₁. 8 सुपर्ण'. K₁ Dr नागोसौ; K₂ नामासौ; K₄ Ds. 6. 8 नागेंद्रो; B₁. 3 नागो यः; B₂ Dn₂ नागेयः; Ds नागोयं; T₂ नागारिः. — ^b) B₁-3 Ds-5. 9 T₂ M₁ (inf. lin.)₂ चूड'; T₁ G₁. 2. 5 M₁. 3-5 चूल'; G₃ चूलतुंडिकः; G₄ चूलतक्षकः (for चण्ड'). — Ds om. 9^a-10^a. — ^c) K₁. 4 B D (except

C. 5. 3594
B. 5. 101. 9
K. 5. 101. 9

अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रवर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।

विष्णुधन्वा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1.2; D6 om.) G1.2 transp. अनलः and अनिलः.

10 K5 B8 D6 om. 10 (cf. v.l. 6, 9). — ^a) B1.4 पंकजिद्; B2 कल्पजिद्; Dn Ds कंपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M2 काश्यपी. K4 D9 ध्वजविष्कम्भः; B1.2.4 Dn Ds वज्रविष्कम्भः; Ds1 वभु^०; Ds2 वभुविष्कम्भः; T1 G5 ध्वज-विष्कर्णः; T2 G1^० वित्कुण्डः; G5 M2-5^० वित्कण्डः; G4^० वित्तुण्डः; M1^० वित्कुण्डः (sup. lin. 'वित्कण्डः). K1 D1 काश्यपध्वज-विष्कम्भः; K2 काश्यपध्वजध्वजश्चैव; D7 केश्यध्वजश्च विष्कुम्भः; D10 केश्यध्वजोय विष्कम्भः. — ^b) D1 वासवः (for वामनः). — ^c) D7 चंडः; D9 वायु^०. K1 D (except D7; D6 om.) T G1.2 M1 (sup. lin.) 2-5 निशा^०; K2 M1 (inf. lin.) दिवा^० (M1 orig. as in text). — ^d) K4 D10 T1 G4 M2-5 निमिषो; Ds.3 निर्मायो (for निमेषो).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^a) K1 D2 त्रिवारः सप्तवारश्च; K4 B (except B2) Dn Ds Ds.4.2.10 त्रिवारः सप्तवारश्च; K2 तृणाधारः सप्तवारः; D7 (corrupt) नृचार-सावचारश्च. — ^b) K2 वाल्मीकः; D7 वाल्मीकिः. K1 D7.10 द्विपदः; K2 D2-4.9 द्विपकः; Ds दीपकः; D1.8 T1 G2 M2 द्विपकः; M1 (inf. lin. as in text) द्वीपिकः; G5 दिवकः; M2.4 (inf. lin. as in text) दिविकः (for द्वीपिकः). — ^c) K2 T1 G1-4 M चैत्य^०; T2 चैत्र^० (for दैत्य^०). G2 रसद्वीपः (for सरि^०). — ^d) K2 Dn1 सरसः; D2 (before corr.) सालकः; S शरभः (for सारसः). K4 B D (except D7.10) केतनः (for केसरः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^a) K1.2 D7.10 सुखकेतुः; K4 Dn Ds D1-6.2.10 चित्र^०; B2-5 सुखहेतुः; D2 M2 सुखकेशः (for सुखकेतुः). — ^b) S^० केतुः (for 'वर्हः). K1.2 B1.2 T1 G2.4 M (except M5) तथानघः; D2.8 घनः; G1 नयः (for नघः). D1 त्रिवर्हश्च तथा नवः.

— ^c) K4 B (except B5) Dn मेघहृत्; T G1-2 M2 मखदक् (T1 G5 'वृत्'); G4 M2.5 मघधृक् (G4^० 'कृत्'). M1.4 म (M4 न)खधृक् (for मेघकृत्). G5 सुखध्वजः कुमुदक्षः. — ^d) T G1.2 सर्वाङ्गः; G4.5 M सर्पाङ्गः (for सर्पान्तः). D1 T2 सर्प^०; G2 सम^०; G4 हिम^० (for सोम^०).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 6). — ^a) Ds च वातकः; M2 तथार्तकः; M5 चितार्तकः (for चिरान्तकः). — ^c) K2 'बंधः; K4 B2-5 Dn Ds D2.5.6.8 'धर्मा^०; D1 'गर्भः (for 'धन्वा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 6) — ^a) D2 मधुरश्चैव (for मधुप^०). — ^b) K2 हेमवर्णस्; D2-4.9 हिमवर्णस्. — ^c) K2.4 B4.5 D6 T2 मालयो; D7 T1 G4 मालयो (for मलयो). D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — ^d) T1 G2 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf. v.l. 6). Ds om. 15. — ^a) K2 प्रयोग^०; D1 प्रोद्देश^०; D7 ते देश^०; D10 G5 M2.4 प्रादेश^०. — ^c) K4 B4.5 Dn Ds Ds-6.9 ते; D2 च (for अथ). — ^d) K4 B D (except D1.2.7) प्राणिनः; T1 प्रायशः; Gs प्राणतः (as in text). D2.10 तथा (for च ते). K1.2.4 B5 Dn Ds D1.8-8.9 G2 ये (for ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 6). — ^a) D5.6 न हि (for यदि). — ^b) D1 इह (for एहि). — ^c) Dn2 Ds Ds तत् (for तं). D1 उन्नयिष्यामि देशं त्वां. — ^d) K2 गतिः; K4 B D (except D1.2.7.10) वरं (for रुचिं). B4 D6.8 उपलप्स्यसे.

Colophon missing in K5; K5 om. it. — Sub-
parvan: K2 B1.3 Dn D1 T1 G1.5 M1.2 भगवद्गीता,
followed by मातलिबरान्वेषण, except in B1 D1. K1.4

१००

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
 यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
 क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
 षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
 अमृतेनाभिवृत्तस्य सारमुद्भितः पुरा ।
 पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
 यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
 इदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
 पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
 फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।

उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्यति देवताः ॥ ६
 अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
 निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
 पूर्वा दिशं धारयते सुरुपा नाम सौरभी ।
 दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
 पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुमद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
 आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।

C. 5. 3613
 B. 5. 102. 12
 K. 5. 102. 12

B2. 4. 5 Ds D2. 5-8. 10 Ms-8 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: T1 गरुडात्मजकथनं; G1 गरुडलोकवर्णनं; G4 M2-5 सुपर्ण- (M4 'वर्ण')निर्देशः; G5 M1 सुपर्ण (M1 'वर्ण')लोक (M1 om. लोक)दर्शनं. — Adhy. no. (figures words or both): Ds 97; D1 T G1. 2. 4. 5 103; Gs Ms 101; M1-3. 5 102. — S'loka no.: Dn Ds 16.

100

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) M2 धरणी° (for पृथिवी°). — °) D1 T1 M1. 2 अत्र (for यत्र). B2 D1. 2 सुरभी (for 'भिर्').

3 °) K5 अति; D1 अपि (for अभि). — °) S (except G4) वाचम् (for सारम्). — °) D2. 4. 9 G1 वच° (for वद°).

4 °) K5 अस्याः; D2 तस्याः. S धाराभिः (for 'याः'). — °) S पतन्तीभिर् (for निपतन्त्या). — °) K1. 2 यदनुत्तमं; K4. 5 B D (except D1. 2. 8. 10) परमुच्यते; T1 G1. 4 परमं मतं (for परमुत्तमम्).

5 °) K4 B D (except D1. 2) G2. 4 Ca. 8 फेनेन (for फेनस्य). — °) K1. 2. 5 Ca. d विभ्रतः; Cs पिबन्तः (as in text).

6 °) B D (except D1. 7. 10) ते ख्याताः (for नाम्ना ते). — °) Ds येभ्यो; T2 तेषां; G2 तेभ्यो (for तेषां). K

(Ks missing) D1. 10 T2 Ms. 5 विभ्यन्ति.

7 D1 om. 7. — °) K2 अद्याः; M5 यस्याः (for अस्याः). K2 धेन्वोः; D1 विख्याताः; T G1. 2. 4 धेन्वाद्याः; G5 या गावः (for धेन्वोऽन्याः). — °) K1. 5 D1. 10 च दिक्पाल्यः; K2. 4 B (except B2) Dn D2-4. 6. 9 G1. 8. 4 M2. 5 दिशां पाल्यः; Ds स दिक्पाल्यः (for दिशा°). — °) K1 B1-8 Dn स ताः; D1 श्रिताः (for स्मृताः). D2 धारयन्ति स ता दिशः.

8 °) G4. 5 सौरभिः. — °) K4 B D (except D1. 2. 10) G4 हंसिका; K5 वासका; G5 हासका (for हंसका). — °) K1 Dn D1. 10 M1 अपरा (for अपरां). G5 धेनुर्धारयते दिशं (= 10°).

9 Ds (hapl.) om. 9°-10°. — °) K2. 5 B4 T2 G2. 5 दिक्षु; T1 G1. 2. 4 M दिक्षु (for दिक्च).

10 Ds om. 10° (cf. v.l. 9). — °) M (except M1) कामदुहा. — °) K5 D2 (orig.) धर्म्याः; Ds रम्याः; D2m. 3. 4. 9 तद्वत्; G2 ह्याशां; G5 रक्ष्यां (for धर्म्यां). — °) K4 D2m. 3. 4. 9 कुबेरपरिपालितां; T G1. 2. 4 तथैल-बिलसंश्रितां. Ca. 8 as in text.

11 °) T1 सारथे (for सागरे). — °) K1 सुरैर (for देवैर). K1 असुरसंयुगैः; K4 D5. 6 संहृतैः; Dn D1 G1. 2-5 संयुतैः; T1 संयुतैः; T2 G2 संगतैः. K5 देवासुरैश्च संयुतैः; Ds देवैरपि सुसंहृतैः.

12 °) K2 B3. 5 D2. 4. 9 एव (for अपि). — °) K5 om. च. G3 हि; G5 तु (for च). — °) Ds Ds (m as

C. 5. 3613
B. 5. 102. 12
K. 5. 102. 12

उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।

पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्त्वस्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

in text). ६ महा* (for मणि*).

13 ^a) K₅ D₈ G_{2.5} सुधा (for सुधां). — ^b) K₂ स्वधाहारेषु; B₈ स्वाहाभोजिषु; C₈ स्वधाभोजिषु (as in text). K₅ G_{2.5} स्वधा; B₈ स्वाहां; C₈ स्वधां (as in text). — ^c) K₄ B D (except D_{2.4.7.9.10}) G_{2.4} सुरभी (for 'भि:').

14 ^a) K₅ Dn₁ अथ (for अत्र). — ^d) T₁ G_{1.4} च (for या). K_{1.5} D_{7.10} T₁ G_{1.4} महर्षिभिः (for मनी*). K₂ गीयते परमर्षिभिः.

15 ^{ab}) B₂ Ds₁ T₁ नाक* (for नाग*). D_{2.4.9} स्वर्गे च (for न स्वर्गे). G₂ transp. न and विमाने. B_{1.2.5} Ds₁ त्रिविष्टपे. Ds₂ G₂ नाग(Ds₂ 'क')लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे. — ^c) Ds₂ Ca.d.s परिचारः; D₂ (before corr.) 'वारः (for 'वासः). B D₁₀ M परिवास-सुखं (M₂-s 'खः). G_{2.5} सुखं (for सुखस्).

Colophon om. in K₂; K₃ missing. — Sub-parvan: B_{1.8} Dn₁ T₁ G_{1.5} M भगवद्गीता, followed by मातलि-वरान्वेषण, except in T₁ G₁. K_{1.5} B_{2.4.5} Dn₂ Ds D_{2.5-8.10} G₂ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण; K₄ मानव उन्वेषण (sic). — Adhy. names: D₁ G₂ M सुरभिचर्णनं; T₁ G_{1.4} रसातलकथनं; G₂ सुरभिमाहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 98; D₇ T G_{1.2.4.5} 104; G₂ M₄ 102; M_{1-2.5}

103. — S'loka no.: K₅ 25; Dn D₈ 15.

101

 K₅ missing up to 10^{ab} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{ab}) T₂ G₂ भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता! — ^d) K₅ T G_{1.3.5} पुरवर्या*.

2 ^b) K₂ D₅ T₁ G_{1.2} इदं; D_{2.4.9} सं (for इयं). — ^d) K_{2.5} B₅ D_{8.10} 'महती; K₄ B₄ Dn D_{5.8} 'सहिता (for 'महता).

3 ^a) K₄ B D (except D₁; D_{2m}) G₂ श्वेताचल*; G₂ श्वेततोय*. Ca.d.s cite श्वेतोच्चयः. — ^b) Cf. 4^b. K_{2.4} B D (except D_{7.10}) दिव्याभरणभूषितः. — ^c) D_{2-4.9} M₂ धारयेन्. K₁ B Dn₂ D_{2.4.6.7.9.10} T G_{1.2} M_{1.8} मूर्ध्ना (as in text); the rest मूर्ध्ना. — ^d) K₄ Dn₁ D_{2-4.9} ज्वालाजिह्वो. K_{1.2.5} D_{7.10} महोरगः.

4 K₅ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^c) S काश्यपस्य (for सुरसायाः). Cf. 17^{ab}.

5 K₅ (cf. v.l. 4) G₂ om. 5^{ab}. — ^a) K_{1.2} 'चक्रांक'; B_{2.5} 'चक्रांगाः; D₂ (inf. lin.) 'वन्मूर्ध्ना; D₅ 'चक्राभ्यां; D₇ 'द्विरधांगाः; S (G₂ om.) 'वज्रांकाः (G₂ 'क').

6 K₅ M₂ om. (hapl.) 6^b-7^a. — ^d) D₅ [S]परे (for ऽपि च). K₂ D_{2-4.9} G₂ वा (for च).

7 K₅ M₂ om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^a) G₂ M (M₂ om.) त्रि- (for द्वि-). — ^b) T₁ G_{1.4} सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठास्तु मे शृणु ॥ ८
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।

कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
 आसः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा ॥ १२
 तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
 द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
 पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
 दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

G. 5. 5631
B. 5. 103. 15
K. 5. 103. 15

— °) K₂ D₇ transp. 'भोगाः and 'कायाः. K₅ D₁₀ महाभागाः; T₁ G_{1.4} भोगिनो वै; G₂ महाबलाः (for 'भोगाः). T₂ G_{8.5} M महाकाया महाभागाः. — °) S पद्मगाभोगं; Ca. d पताकाभोगं; Cs as in text.

8 °) K₂ T₁ G_{1.4} च; K₅ अपि; M₂ हि (for इह). — °) = 1. 31. 18^b; 47. 23^a; 52. 2^b, etc. — °) K_{1.2.5} D_{7.10} नै (K₂ चै; K₅ ए) कसंख्यानां; K₄ B_{2.5} D₁₋₄ G_{3.5} M_{1.2.4} एकवश्यानां; D₈ नैकवंशानां (for एकवं). — °) K₂ यथासुख्यान्; K_{4.5} B D यथाश्रेष्ठं (D_{1.10} 'श्रेष्ठं); G_{8.4} यथाश्रेष्ठाः. D_{2-4.8.9} च (for तु).

9 °) = 1. 31. 5^d. Some S MSS. काकोटक. — D₆ om. 9^{cd}; T₂ om. 9^e-16^d. — °) K_{1.2.4} D₅ D₈ G₈ M कालियो; K₅ T₁ कालयो; D₁ कालयो; D_{2.10} कालिको. D₇ निमुखश्चैव. — D₁ G₂ om. (hapl.) 9^d-11^a. — °) = (var.) 1. 31. 10^a.

10 D₁ T₂ G₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) K₁ बाह्यकुंभो; K₂ बाष्पकुंडो; D₈ बाह्यदंतो; D₂ (before corr.) 'कर्णो; D₂ m. 2.4.9 राजकुंडो; D_{5.6.8} बाह्यदंडो; S (T₂ G₂ om.) ब (T₁ G_{1.4} बा) हुकुंडो. T₁ G_{1.4} महानागः. — °) T₁ G_{1.4} आभूषणः (for आपूरणः). D_{8.4.9} च सः (for खगः). K₃ resumes! — °) K_{1.5} D₆ M₄ एव पत्रः; G₅ M₁ (inf. lin.) 8 एलापत्रः. G₄ पवमानश्चैलपत्रः. — °) K₅ कुकुटः; D₂ कुरकः; D_{8.4.9} कुकुरः; G₈ कुकुरः; G₄ कुकुरः; M_{2.8} ककुरः (for कुकुरः). K_{1.5} करणं; K₂ G₅ M₂ करणं; D₂ कुक्षिणं; D_{3.4.9} कुकणं; D_{5.8} कुकणं; D₁₀ करणिं; T₁ G_{1.4} कुणकं; G₃ कुरणं (for कुकुणं).

11 T₂ om. 11; D₁ G₂ om. 11^a (cf. v.l. 9). — °) Cf. v.l. 1. 31. 7^d. D_{1.8} कलशपू (D₈ 'पौ) तकौ; T₁ G_{1.2} M₄ (inf. lin.) शलकपोतकौ; G_{8.5} M_{1.8.5} लशकं; G₄ गलकपोलकैः; M₄ शकलपोतकौ. B₅ महाकलशपातकौ. K₅ om. 11^e-16^d. — °) A few MSS. कैलाशकः. K₂ D₉ पिंजरकः; B₂ पुंजं; B₅ G₄ पंजं; M₃ (inf. lin.) पिंजलकः.

12 K₅ D₈ (hapl.) T₂ om. 12 (cf. v.l. 11, 9). — °) = 1. 31. 8^a. Hypermetric! K₁ ज्वालामुखो; K₂ सुमनाख्यो; B₈ अलामुखो; D₈ D_{1.8} सुमनां; D_{2.8} सुनां; D₅ सुनां; D_{7.10} सुनां; G_{1.2} corrupt; G₄ M₃₋₅ मनो. — °) Cf. 1. 108. 5^d. — °) = 1. 31. 8^a. K₄ B (except B₂) D₂ D_{2-5.10} (sup. lin.) T₁ G₈ M_{1.2.4} कोटरकं; D₁ कर्कोटकं; D₇ काटनखं; D₈ कौटरकं; M_{8.5} कोटकनं. — °) D₁ शिशिः; D₈ शिबिः (for शिखी). K₁ D_{1.7.8.10} निष्ठुरकं; K₈ B_{4.5} निष्ठुरिकं; K₄ D_n D₆ निष्ठुरि (D₆ 'र) कं; B₁₋₈ D₈ D₂₋₄ निष्ट (D₈ 'स्ता; D_{8.4} 'शू) रकं; D₅ नीष्ठुरकं. T₁ G शिखंडी निष्ठुर (T₁ 'धूर; G₈ 'धन) स्तथा; M शिखंडी निष्क (M₈ 'धु) रिस्तथा.

13 K₅ T₂ om. 13 (cf. v.l. 11, 9). — °) K₁ D_{8.4.7.9.10} तित्तिरि; G_{1.2.5} तित्तिरी. K₁ D_{1.2.7.9.10} हस्तभद्रं; K₂ भद्रहस्तं; B (except B₄) D₁₀ (sup. lin.) G₅ हरिभद्रं. — °) T₁ G_{1.4} 'पीडकः (for 'पिण्डकः). — °) Cf. 1. 31. 10^d. K₁ D₁₀ m द्विपिंगः; K_{2.8} द्विपिंडः (for द्वौ पद्मौ). — °) K₄ मुद्गरवर्णकः; B_{2.5} मुकुरपर्णकः; D₂ मुद्गर एव च; D_{5.6} 'जंतुकः; D_{7.10} 'वणिक्. G_{2.5} M₂₋₅ पुष्पमुद्गि (G₂ M₂ 'मुद्ग; G₅ 'संका) रवर्णकः; G₈ M₁ पुष्पमुद्गरपर्णकः.

14 K₅ T₂ om. 14 (cf. v.l. 11, 9). — °) K (K₅ om.) D_{n1} D₈₁ D_{2.5.7.10} T₁ पिठरकः; D₁ पठिरकः; G₂ M_{8.4} (inf. lin. as in text) 5 पीठरकः; G₅ पीठरक्तः. — °) K₂ D_{n1} संवृत्तो; D₁ T₁ G_{1.4.5} सुवृत्तो. K₁ वृत्तकस्तथा; K_{2.8} दृढ एव च. — °) K₁₋₈ D_{1.10} पिंडीरो; B₈ T₁ G_{1.4} M₂ पिंडको; D₈ पींडीरो; G_{2.8} M₁ (inf. lin.) पिंडरो; G₅ बंधको; M₁ पिंजरो. D₈ बिंदुपत्रं; S (T₂ om.) बिल्वनेत्रं. — °) A few MS. मूषकां.

15 K₅ T₂ om. 15 (cf. v.l. 11, 9). — °) T₁ G₈ शिलिषः; G_{8.4} M₂₋₄ शिली (G₄ M₃ 'लि) पः (for दिलीपः). D₇ शशं (for शङ्खं). — °) Cf. 1. 31. 13^a. K_{2.8}

C. 5. 8681
B. 5. 108, 15
K. 5. 103, 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ॥ १७
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिरादैर्नतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको; D₁ बाह्मीको (for ज्योतिष्को). T₁ G_{1.4} च (for अय). K₂ Ms. 5 पराजितः (for अपरा). — *) = 1. 31. 13*. — *) K₂ B D (except D₁) कुह (B₂ D₅ कुहु; D₈ कुत); (for कुमारः). K_{1.2.5} D₂ (by corr.). 8. 4. 8-10 कुशय; K₄ B_{1.2.5} D_n D₅ D₆ कुशक; D₁ कुहर; D₅ कुशर; D₁ M कुशिक; G₂ कुलश (for कुशक).

16 K₅ T₂ om. 16 (cf. v.l. 11, 9). — *) K₁₋₃ D₁₀ M₈ विराजो; T₁ G M_{4.5} विरजो (M₄ inf. lin. 'जो') (for विरजा). K₁₋₃ गरण; D₁ च रय (for धारण). — *) K₂ बधिराक्षो; D₅ D_{8.4.7-9} ब (D₅ रु) धिरांधो; D₂ विधिरांधो; D_{5.6} रुधिरांधो; S (T₂ om.) बधिरश्च (for 'रान्धो'). K₂ विकुण्डि; K₄ B_{2.5} D_n D₅ विशुण्डि; B_{1.2.4} D_{2-5.5} वि (D_{2.4.9} रु) गुण्डि; D₅ D₈ विगुण्डि; (D₈ 'दी'); च कुण्डि; D₂ च कुण्डि; G_{2.5} विकर्ण; (for विकुण्ड:). — *) S (T₂ om.) विरथ; (G₂ विरद:). T₁ G_{1.2.5} M (except M₂) सुरय; G₂ सुरद.

* 17 *) T₂ इत्यादिनागमुखाश्च. — *) K₅ S काश्य-पश्चात्.

18 B D_{n1} D₅ D_{1.5.5} T₁ om. the ref. — *) K₄ B D_n D₅ D_{1.5.5} G₂ एकम् (as in text); the rest प्रवम्. K (except K₄) D_{5.4.7-10} उक्तस्तु; D₂ अप्यत्र; T₁ G_{1.4} अव्यग्र. — *) D₂ G₂ पुरतः; T G_{1.2.4} M (except M₂) प्रततं (for स). T₁ G_{1.4} सु- (for सं-), and च (for वै). K (except K₄) D_{5.4.7-10} नागान्वीक्ष्य संमंततः. — *) D₁ अपि (for इव). G₅ सः (for च).

B₁₋₃ D₁₀ भारत; D₈ अब्रवीत् (for अभवत्). — After 18, K₁ ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।

करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 *) K₅ D_{5.8.9} पुरुषः (for पुरतः). — *) K₄ B D_n D₅ D_{5.8.8} तु (for च). — *) T₂ G₂ नन्दकः.

20 *) B₂ D₅ वा; D₅ D₇ T₁ G₁ M का (for च). — *) K₅ T₂ G₂ एव (for एष). — K₅ om. 20*. — *) D_{5.4.9} यस्य (for कस्य). T₂ G₂ एव (for एष). D₂ कस्यैष वंशो द्युतिमान्. — *) S व्यवस्थितः (for इव स्थितः).

21 *) K₁ चेतः (for मनः). — *) M समो (for पतिर).

22 Before 22, K_{5.4} B D_n D₅ D_{5.5.3} ins. कण्व उ. — K₅ om. 22. — *) D_{n2} D₅ D₉ T₁ प्रीति (for प्रीत).

23 Before 23, K D_{1-4.7-10} T G (except G₂) ins. नारद उ (resp. नारदः). — *) T₁ G_{1.4} भोगि (for नार). — *) S मे (T₂ G₂ मौ) नकस्य (for वामनस्य).

24 *) S (except M_{2.5}) तु (for हि). — *) K (except K₄) D_{5.4.7.9.10} निकुंभो; D₂ विश्वरो; G₂ कुरवो; G₅ चुकुरो (for चिकुरो). — *) S अचिरादै.

25 *) B₁₋₃ D₅₂ G₄ प्रीति (for प्रीत). — *) T₂ G₂ transp. मातलिर् and नारद. — *) D_{5.5.7.8} T₁ G (except G₂) रुचिर.

details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India." —Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. Genauigkeit und Uebersichtlichkeit werden durch das angewandte Verfahren aufs beste verbürgt. . . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar, der in dem Vorwort von seiner Arbeit in dieser Hinsicht allzu bescheiden spricht, das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das, wenn es in den eingeschlagenen Bahnen fortgeführt wird, einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben: er hat den Grund gelegt, auf dem spätere Generationen die Mahābhārata-forschung zu sicheren Ergebnissen weiterführen können." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor Dr. R. FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und

bewunderungswürdig. . . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehenden Werke."—Dr. HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del Mahābhārata non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor Dr. F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag (Czechoslovakia): "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found

who could have done the work better than Dr. Sukthankar...."

Archiv Orientální, Prag (Czechoslovakia): "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading.... I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordially on this completed work"—Professor Dr. V. LESNÝ.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor Dr. STEN KONOW.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he.... In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride.... When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance."—Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON.

Acknowledgement of Donations (of Rs. 250 and above)

ANNUAL GRANTS.		OTHER DONATIONS.	
Raja of Aundh	Rs. 6,000	Mbh. Publ. Fund of Gt. Britain	£ 1,500
Government of Bombay	6,000	H. H. the Maharaja of Bhavnagar	Rs. 6,000
Government of India	4,000	H. H. the Maharaja of Gwalior	2,000
University of Bombay	3,000	H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
Government of Madras	1,000	H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
H. E. H. the Nizam of Hyderabad	1,000	H. A. Shah Esq., Bombay	1,000
Government of Burma	500	H. H. the Raja of Bhore	500
H. H. the Maharaja of Baroda	500	V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay	500
H. H. the Maharaja of Mysore	500	Harilal Jagannath Esq., Cambay	500
Raja of Phaltan	500	Tulsidas Charities, Bombay	500
H. H. the Maharaja of Porbandar	250	Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	500
H. H. the Raja of Sangli	250	Savitribai Bhat Trust, Bombay	400
Chief of Ichalkaranji	250	Jaikrishna Trust, Bombay	300
Chief of Vishalgad	100	Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	300
Chief of Ramdurg	100	H. H. the Thakore Saheb of Palitana	300
Sardesai of Vantmuri	50	Rajguru Hemraj Pandit, C.I.E., Nepal	250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Cover.	For Permanent Members.		For Non-members.	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V.P.P. as the fascicules or the volumes are published. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 9 Rs. 10-4
 Price of fascicules 1-9 „ 54-4
 For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.